

A MAGYARORSZÁGI
VÁRISPÁNSÁGOK TÖRTÉNETE
KÜLÖNÖSEN A XIII. SZÁZADBAN.

IRTA

PESTY FRIGYES

A MAGYAR TUDOM. AKADÉMIA R. TAGJA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST, 1882.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

ELSŐ RÉSZ.

A VÁRISPÁNSÁGI INTÉZMÉNY ISMERTETÉSE.

TARTALOM.

Bevezetés.

A várispánságok eredete.

Földrajzi fekvés.

A várszerkezet.

A várföldek elfoglalása.

A várispánságok száma.

A várispánságok eltűnése.

Az osztályok :

 A szent király jobbágysai.

 Felmentett várszolgák.

 Várjobbágyfiúk.

 Várjobbágyok.

 Várnép, várszolgák.

Előléptetés magasabb osztályba.

Gyarapodás.

A hadakozó nép.

A tisztek :

 A várispán.

 Az udvarbíró.

 A seregvezér.

 A hadnagy.

 A várnagy.

 A századosok.

 Tizedesek.

 A főhirdetők.

 Várispánsági tisztek névsora.

A vármegyei intézmény dualismusa.

A várispánságok befolyása a városok fejlődésére.

A hadirendszer átalakulása.

B E V E Z E T É S.

A régi magyar történetírás nem birt kellő tudomással azon intézményről, mely a királyság első századaiban a honvédelmi rendszer alapját képezte. A források, melyekből a rendszer régi képét felújítani lehetett volna, nagyjából tárvá álltak mindenki előtt, mégis csak a mult század végén eszméltek fel egyes buvárok arra a tudatra, hogy némely okleveles emlékek, melyek különben idegenszerűségök miatt feldolgozatlan anyag maradtak, egy alkotmányos nagy intézmény szétvetett tagjait képezik. Nem csoda: ez intézmény már századok óta leáldozott, és még a nemzeti hagyományban sem hagyott nyomot.

A históriai eszme, melyről itt szólni akarok, csak lassan tett hódításokat az irodalomban, mióta Kollár Ádám Ferencz azt »Amoenitates« czimű munkájában fejtegette.¹⁾ Kollár már tisztában volt az iránt, hogy a királyi várak mindannyi központját képezték a véderőnek, és hogy a jobbágyság egy osztálya bizonyos feltételek alatt állt e várak rendelkezésére. Ismerte a vártisztek fokozatait, és nagyjában a várföldek viszonyát is a székvár irányában; — forrása főleg a Várad Regestrum, mely még ma is e tekintetben rendkívüli becsű.

Itt rejlenek a magyar várispánságok történetének első csirái, és azóta annak egyes részeit más hazai írók is többkevesebb szerencsével világosíták. Mindenek előtt meg kell említenem Kovachich Márton György két apró, de velős munkáját, mely e tárgygyal részenként foglalkozik.²⁾

¹⁾ A munka egész czíme: *Historiae jurisque publici Regni Hungariae Amoenitates*, két kötetben, 1783.

²⁾ Kovachich: *Tentamen quo Jobagiones castri ceteris regni Nobilibus, per Ludovicum I. non esse exaequatos demonstratum ibat*; — és *Notio Comitatum*. Mindkettő Bécsben 1814-ben jelent meg.

Mióta a történettudomány magyar nyelven hirdeti a multak tanait, az árpádkori védelmi rendszer ismertetése a megfelelő műszavakat tette szükségessé. A Comes Castri, ki e rendszerben a főszereplő, Horváth Mihály által *várispán*-nak nevezetik,¹⁾ megkülönböztetésül a megyei főispántól, és azóta a várispán és *várispánság* név közhasználatban maradt. Sajnos, hogy Villányi Szaniszló kivételt tesz, és midőn várispánról ír, ez alatt megyei főispánt ért, mi által az ugy is nehezen tisztázható várispánsági kérdésben, különben becses munkájában zavart idéz elő.²⁾ Használja e műszót Kerékgyártó is, noha azok közé tartozik, kik a vármegyei intézmény egységes voltát vitatják, a mi őt nem tartóztatja, várispánsági várakról és fekvőségeikről szólni. Tagányi Károly, Szolgagyőrőről irt értekezésében az ország várispánságairól szól, mégis a szolgagyőri várispánokat főispánoknak nevezi.

Legjobban kifejtette a várispánsági rendszert Botka Tivadar, több rendbeli jogtörténelmi munkáiban, melyek szintegy alaposságuk, mint tudományos nyelvezetök által szakirodalmunk gyöngyeit képezik. Ő legelőször figyelt ez intézmény földrajzi oldalára, és tett kísérletet a XII. század egy feljegyzésében először említett 72 comitatus azonosságának kinyomozására. Botka e tárgybeli közleményei nem kimerítők, sőt nagyon is hézagosak, helyenkint tévesek is, de mind a mellett nagy haladást jeleznek a kutatás e nemében.³⁾ A régi megyei rendszert senki sem ismeri oly jól, mint Botka, és tanai valódi

¹⁾ A magyar honvédelem történeti vázlata. Akadémiai Évkönyv. VI. 303. l.; megjelent 1845. évben. Horváth Mihály még 1842. évben Pápán megjelent magyar történetében, vármegyének a hadi jellemű intézmény területét nevezi, melyet ma várispánságnak nevezünk, a politikai vagy polgári kerületet egyszerűen megyének nevezvén. Gorove László 1821. évben a megyei főispántól megkülönbözteti a Comes Castri-t, és azt várgrófnak nevezi.

²⁾ Győrmege és város anyagi műveltség-története.

³⁾ Budapesti Szemle, szerkeszti Csengery Antal és Lónyay Menyhért. Új folyam. 1865. év. I. kötet: Jogtörténelmi tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. Irta Botka Tivadar. 304—325; 428—464; 519—545. lap. II. kötet 161—201. lap, továbbá szintén Botka Tivadartól: A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről, a Századok 1870. évi folyamában 499. lap. 1871. év 297—309. és 388—398. lap. 1872. évi folyam 23., 67., 135. lap.

forrongást idéztek elő a hazai történettudományban, mely alatt azok is, kik az ősz tudós nem minden állításában osztozkodtak, csak legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak Botka tudományos érdemeiről.

Egyik ellenfele, Balássy Ferencz, elfogadja az ő tanát, mely a megyéket a várispánságoktól megkülönbözteti,¹⁾ és melyet e munka folyamában az ekkorig ismert történeti adatokkal felvilágosítani fogok törekedni.

Többi írónk közül a várispánságot még Nagy Iván,²⁾ Jakab Elek,³⁾ Lehoczky Tivadar,⁴⁾ Szalay József,⁵⁾ Ipolyi Arnold,⁶⁾ Gorove László⁷⁾ és mások, a megyétől külön intézménynek tekintették.

Jeles Szalay Lászlónk e kérdésben nem oly határozottan nyilatkozik, és habár ő is a várkatonák és várszerkezet »institutiójáról« beszél, de ennek központja, az ő előadása szerint, a vármegye. »A királyi hatalom gyengülésével — ugymond — együttjárt az országos várszerkezet gyengülése és bomlása. Az, mit *utóbb megyei hatóságnak nevezett a magyar*, a monarchia első századaiban, mint lényegesen a királyságtól függő institutió, katonai és népi jellemmel birt. Valamennyi tiszte a várnak és megyéjének, a várgróftól vagy főispántól kezdve⁸⁾ a tizedesig közvetlenül vagy közvetve a korona által neveztetett ki. Csak a XIII. század vége felé, midőn a királyi várak, a vármegyék, várkatonák institutiója már nemcsak hanyatlott, hanem veszendőben is volt, s midőn senki sem sejtette, hogy hamvaiból új organismus fog keletkezni, mely annak idejében s a maga határai között szintoly üdvös szolgál-

¹⁾ Századok 1873. évi folyam 87—94. lap.

²⁾ Tanulmányok a várrendszer némely viszonyairól. Magyar akadémiai Értesítő, Philos., törv. és történettudományi közlöny. V. köt. 341. lap.

³⁾ Kolosvár város története. I. 221. lap.

⁴⁾ Beregh vármegye monographiája. I. 120—122. lap. Ungvárott. 1881.

⁵⁾ Városaink a XIII. században. 1878.

⁶⁾ Magyarország XIII. századi helyirata. Két czikk az Új M. Múzeum 1858. évi folyamának I. kötetében.

⁷⁾ Tudományos Gyűjtemény 1821. év. 8. füz. 70. lap.

⁸⁾ Szalay tehát nem különbözteti meg a várgróftól a főispántól.

latot teend a nemzetnek, minőt az álladalom alakulásakor amaz tett volt, — csak a XIII. század vége felé találjuk első nyomait, hogy a megyei tiszttviselők a megyei nemesség által választattak.« Alább mondja a jeles történetíró: »A II. Endre korában a hazára nehezedett gyásznak egyik főokát nem a királyi várak institutiójának bomlásában, hanem azon körülményben kell nyomoznunk, hogy a várszerkezet veszni indult, mielőtt pótléka országoltalmi szempontból: a banderiális szerkezet némi fejlődést ért.« ¹⁾ Szalay László szeme előtt csak a vármegye lebegett.

Becsés figyelmeztetéseket a várjobbágyi intézményről adnak Pray, ²⁾ Kelemen Imre, ³⁾ Szlemenics Pál, ⁴⁾ Bartal György, ⁵⁾ Palugyai Imre, ⁶⁾ Hajnik Imre, ⁷⁾ Kerékgyártó Árpád, ⁸⁾ Bárdosy János, ⁹⁾ Balássy Ferencz, ¹⁰⁾ Villányi Szaniszló ¹¹⁾ és mások.

Mind e férfiak, akár mint világítótorony messzire lövelték a tudomány sugarát, — akár mint a tenger síkságát szeldelő hajó a sötét éjben utjának villanyos nyomát hagyták maguk után, köszönetünket érdemlik meg. Bizonyosan mindegyik talált buvárlata terén vándor szikla tömbeket — erratische Blöcke — melyek következtetésének lánczolatát zavarták. Magam feladatává azt tevém, hogy a szellemi munka szétfutó sugarait összesítsem, és a tárgyra vonatkozó új adatok felhasználásával, a régieknek pedig új tanulmányozásával a kérdést lehetőleg felderítsem.

¹⁾ Szalay L. Magyarország története. II. 5—6. lap.

²⁾ Historia Regum I. kötetének Notitiae praeviae című részének második fejezetében.

³⁾ Historia juris hungarici privati. Budae, 1818.

⁴⁾ Törvényeink története az Árpádok alatt. A m. t. Akadémia Évkönyve. VI. köt. 90—102. lap.

⁵⁾ Commentaria ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.

⁶⁾ Megye-rendszer hajdan és most, I. 14—18. lap.

⁷⁾ Magyar alkotmány- és jogtörténelem. I. 131—136. lap.

⁸⁾ A műveltség fejlődése Magyarországon. I. 324—331. lap.

⁹⁾ Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. 34—37. lap.

¹⁰⁾ Századok 1873. év. 90—93. lap.

¹¹⁾ Győrmege és város anyagi műveltségtörténete. Győrött, 1881.

A várispánságok eredete.

A magyar várszerkezet, úgy mint azt a XIII. században ismerjük, teljesen eredeti jelenség az ország alkotmánytörténetében. De minél inkább magára vonja ez figyelmünket, annál jogosultabb az a kérdés, vajjon ős magyar eszme szüleménye-e ez a várszerkezet, vagy annak csiráját idegen földön, vagy legalább idegen népeknél kell-e keresnünk.

Jeles tudósok, mint Kollár Ádám F. és Bartal György egész rajongással beszéltek a magyar várszerkezet bölcsességéről, — e várszerkezet, írja az utóbbi, mint a magyar józan ész alkotó erélyének saját legdicsőbb műve ragyog ki a középkorból. Ő a várszerkezet első csiráját Szent-István országglásánál sokkal előbb, t. i. már Árpád és fia idejében látja. E meggyőződés indokul szolgál neki kijelenteni, mily távol járnak az igazságtól azok, kik Árpád népét még ma is mint egy buta pásztor, vagy gyülevész csikós sokaságot akarják feltüntetni, mert ilyen nép a vérszerződésnek, és az azt nyomban követett várszerkezetnek fenséges eszméjét nem csak felfogni, de arról még gondolni sem képes. ¹⁾

Horváth Mihály ítélete ez ügyben így hangzik: Ezen, korában páratlan szerkezetű honvédelmi rendszernek köszönheti, egyéb alkotmányos intézetei mellett, a magyar, mind arany szabadságának fentartását, mind azt, hogy elébb a hatalmas német, utóbb pedig a görög befolyástól el nem nyeletett, és annyi és oly súlyos csapások alatt, minő rajta kívül nem sok népre méretett, el nem enyészett. ²⁾ De Botka Tivadar is úgy találta, hogy két haderő (a nemesi és királyi) mindenkor készen állt, nyomban volt fölfegyverkezve, és a király

¹⁾ Egyetemes magyar Encyclopaedia I. 752. lap. Alispán czikk.

²⁾ A magyar honvédelem történeti vázlata. Magyar Akadémiai Évkönyv VI. kötet. 315. lap.

vagy vezér parancsára táborba szállt. Teljes bizalommal volt a haza védelme kezökbe letéve, mert nem zsoldért, hanem magok és családjuk üdvéért harczolván, árulókká vagy szökevényekké nem fajulhattak.

Mi a dolgot némileg másképp fogjuk fel.

Midőn Szabolcs vezér, a tőle elnevezett vidéket meghódította, Szabolcs várát építtette, és védelmére oly intézkedéseket tett, melyek fővonásaikban, a később hirre emelkedett várispánságok alapelveivel összeestek. Béla névtelen jegyzője más helyeken is hasonló módon írja le a várak keletkezését, úgy, hogy önkénytelenül azon gondolatra kezdünk hajlani, hogy a várispánságok keletkezését már a hódítás korában kell nyomonznunk. A névtelen jegyző azonban több helyen azon nézetet kelti fel bennünk, hogy előadásában, nem az általa ismertetendő kor, hanem saját korának eszméit tükrözi vissza, és azért nem vagyunk megnyugtatta az iránt, vajjon Szabolcs és a többi hasonló várak védképessége csakugyan a leírt módon hozatott-e létre, és így vajjon fel vagyunk-e jogosítva a várispánságokat eredeti magyar intézménynek tekinteni.

A szlávok lakta földeken a közigazgatási érdek a zsupák által érvényesült, de távolról sem bizonyíthatjuk azt, hogy valamennyi zsupának központja egy fejedelmi vár volt; sőt míg Magyarország határain túl, éjszakon és délen a honfoglalás után is a zsupák még jó soká fennállottak, addig semmiféle korszakból nem tudunk zsupák létezését a dunántúli vidéken kimutatni, a hol pedig kétségkívül az első várispánságok keletkeztek.

Daczára tehát azon körülménynek, hogy a hódító magyarok, kivált a hon nyugoti részeiben, frank és szláv kulturai elemeket találtak, azok vagy nem voltak a fejlettség azon fokán, hogy első fejdelmeink azokat átültetésre érdemesítettek volna, vagy a viszonyok nem kedveztek ily átültetésnek. A Géza herczeg előtti korban nem is találunk comitatusokat, bármily értelmet tulajdonítsunk e szónak. A várispánsághoz hasonló intézmény egész addig, magyar földön, lehetséges sem volt a törzsök szállásainak fennállása mellett.

E felfogásnak ellenmondani látszik, hogy II. András korában többen vallották, hogy ők nemzetségöknek első fogla-

lása óta a várnéppel közös földet bírnak. Ilyenek a szolnoki várnép által 1209. évben megtámadott Nyir falubeli szabad emberek, kik a nádor előtt azzal védekeztek, hogy ők nemzeti-ségek első foglalása óta közösen birják a földet, nevezett várszolgákkal.¹⁾ Ez az egyetlen példa, hogy a várnép látszólagosan kapcsolatba hozatik az első foglalás jogeszméjével. Azok, a kik itt rá hivatkoztak, jelentéktelen emberek, kik bizonyosan nem tartoztak a honfoglalás nagy nemzetségei sorába. Jogczimök csak a várszerkezet megalapítása utáni korban származhatott, és azért e hangzatos kifejezés alatt: a tempore primae occupationis nem lehet mást érteni, mint azt az időt, a melyben a nyíri emberek eke alá fogták a várnéppel közösen birt földet.

Még is vannak írónk, a kik a várszerkezet megalapítását, a honfoglalást nyomban követő időben keresik. A vezérek koráról szólóban mondja Kerékgyártó Béla: Míg a nemzet egy része, kincs- és harczvágytól ösztönöztetve, a külföldre rabló hadjáratokat intézett, addig a haza is védve volt véletlen megrohanások ellen, a várnép várának környékén maradni tartozván,²⁾ sőt Horváth Mihály azt is tudja, hogy a honfoglalás után a magyarokhoz csatlakozott kabar, kún és bessenyő nép két harmada a várak őrizetére, és szolgálataik díjául birtokkép kapták a vár körül fekvő vidéket.³⁾

Midőn Szent-István alkotmányszervező működéséről maga azt mondja, hogy ebben régi és újabb császárok példáját követte,⁴⁾ azt hiszem, hogy határozottan a nyugoti államok intézményeire utal, mert ha a honban előtalált kulturai anyagot elégségesnek találja, hogy a magyar alkotmány alapjául szolgálhasson, máskép kellett volna nyilatkoznia.

¹⁾ Várad Regestr. §. 7. Félreérti Perger is az idézett helyet. (A magyar és hazája régente. 101. lap.)

²⁾ A magyar hadügy állapota az Anjou-királyok alatt. 8. lap.

³⁾ Akadémiai Évkönyv. VI. 301. 302. l., hol azt is írja, hogy a várak, és azokhoz tartozó jöszágok a rajtok telepített néppel együtt *már a vezérek* alatt az ország védelmének mintegy alaptököül, status javakká rendeltettek.

⁴⁾ Antiquos et modernos imitantes Augustos Praefatio S. Stephani R. Decret. L. I. Arp. Uj Okm. I. 3. lap.

Szent-István idejében Európa összes államaiban a várak a korona birtokához tartoztak. Tudjuk a Névtelen jegyző előadásából, hogy ez hazai történetünk első századában nem volt így, mert a fejedelmi vezérek közül többen várakat vagy elfoglaltak vagy fejedelmi kegyből nyertek. Midőn tehát Szent-István egyrészt a törzsszerkezet megtörésével a személyes birtokjogot megállapítá, másrészt pedig az ország minden várát királyi birtokul kinyilatkoztatá, szeme előtt újra is a külföld állapota lebegett, melyet alkalmazni szükségesnek és jónak talált az új magyar államra. A külföldi hatást annál inkább lehet elfogadni, mert még a földesuri udvar szervezete nyugati minták alapján történt. Ez irányt követték a benczések és más szerzetesek, valamint a hazánkban leteleplő és meghonosodó birtokos családok.

Mily arányban folytak be a karolingiek törvényei, és a belhoni frank és szláv telepek kulturai maradványai a Sz.-István-féle alkotmány létrehozására, — és hogy ebben mennyi Szent-István szervezési lángeszének kifolyása, azt csak megközelítőleg lehet felderíteni. Való, hogy a várjobbágyok tisztviselőinek hasonmásait a frankoknál és a németeknél megtaláljuk, az udvari és közigazgatási tisztek elnevezései pedig a szlávoktól kölcsönöztek. (Nádorispán, főispán, udvarnokok ispánja stb.)

Az elemek, melyeket a királyság alkotója a várispánságok szervezésére felhasznált, a magyar népszellem hozzájárulásával oly intézménynyé fejlődtek, mely történetünkben mély nyomokat hagyott, és mely fejlettebb állapotjában a legeredetibb országos alkotások egyikét képezi.

Igaz, hogy a Szent-István idejéből reánk maradt törvénytörödékek és oklevelek világosan nem említik a várjobbágyokat (ez csak az arany bullában, és a Váradi Regestrumban történik először), mindamellett a várszerkezet alkotását (Szalay László hozzá teszi : vagy legalább teljesebb kiképzését) a magyar hagyomány egy szájjal Szent-Istvánnak tulajdonítja. Későbbi kutatások kitüntették, hogy az első király végzeményeinek némely pontja határozottan a várszerkezetre vonatkozik.¹⁾ Tudva van továbbá, hogy a következő árpádkori kirá-

¹⁾ Lásd Szent-István végzeményeit Lib. II. §. 9. és 10. Endlicher kiadása 322. lap.

lyok a várföldek el nem idegeníthetését Szent-István törvényében gyökerezőnek vallák; ¹⁾ tudva van végre az is, hogy a várkatonák hierarchiájában legmagasabb fokon állók a Szent király jobbágyainak nevezettek, minthogy az első király várjobbágyai utódjainak elismertettek. Mindezen körülmények az első király alkotó és rendező jobbjának világos nyomát tüntetik fel. ²⁾

Földrajzi fekvés.

A várispánságok számán kívül a királyi várak holfekvése és vidékenkinti csoportosulása is érdekes jelenség.

Hunfalvy Pál azt írta vala, ³⁾ hogy valamint az avarak, úgy a magyar állam ereje az első századokban a dunántúli vidéken nyilvánult leginkább; állami erőről pedig szólván, első sorban a hazai véderőt kell tekintetbe venni; mi által Hunfalvy állítása új támogatást nyer.

¹⁾ Lásd az arany bulla 19-dik és az 1231. évi törv. 27. cikkét.

²⁾ E tények ellenében nem sokat nyom Salamon Ferencz tagadása, hogy Szent-István az ország védelmére várakba szorította volna jobbágyait. (Századok, 1876. és 846. lap.) Nem szorította mindnyáját, de bizonyos várak védelmére rendelte. Azt hiszi Salamon, hogy 1051. évben még a Dunántul sem igen voltak valódi várak, s ha ott nem, annál kevesbbé az ország más részeiben, — mégis alább azt írja, hogy már az első Árpád királyok alatt láttunk várakat, kivált a nyugati határokon keletkezni, és hogy Pozsonyt 1052-ben hiában ostromolja a német császár nyolcz hétig, minden akkor használatban volt gépekkel.

Mi a valódi, és mi a nem valódi vár, annak fejtegetésébe itt nem bocsátkozunk. Annyi azonban bizonyos, hogy ha a Dunán-tul egy két várnál több nem lett volna, az ország más részein pedig még ennél is kevesebb, a várszerkezet életbeléptetésére Szent-István nem talál alapot.

De úgy látszik, Salamon sem ragaszkodik feltétlenül fennebbi nézetéhez, mert csakhamar úgy nyilatkozik, hogy ha voltak is valódi várak már a XI. században — nem mondja: már a XI. század *második felében* — általános szabálynak vehetjük, hogy mind abban, mind a következő században királyaink kénytelenek voltak idegen, és különösen német jövevényeket telepíteni be, ha várakat kívántak ellátni őrséggel.

Mire csak azt jegyzem meg, hogy okleveleink az itt említett sá-
ly mellett nem tanúskodnak.

³⁾ Magyarország ethnografiája. 436. lap.

Lássuk tehát, mikép és hol voltak a várispánsági székhelyek az országban elosztva.

Ha Magyarország szokásos felosztását négy kerületre megtartjuk, a dunáninneni kerületben a pozsonyi, stomfai, sempoitei, nyitrai, trencsini, bolondóczyi, lipcsei, turóczyi, zólyomi, barsi, honti, nógrádi, bácsi, bodrogi és galgóczi várispánságokat, — a dunántúli kerületben a mosonyi, soproni, locsmándi, vasi, veszprémi, győri, szolnoki, banai, komáromi, zalai, somogyi, fehérvári, karakói, tolnai, koasztai, baranyai várispánságokat, — a tiszáninneni kerületben a szepesi, zempléni, borsvai, gömöri, borsodi, hevesi, szolnoki, csongrádi várispánságokat, — a tiszántúli kerületben a krassói, kevei, temesi, aradi, csanádi, békési, szabolcsi, bihari, zárandi, krasznai, szatmári várispánságokat találjuk.

Igy tekintve az országot, a dunai vidékek védereje jóval fölülmulja a tiszavidékeliekét. De e felosztás tárgyunkra nézve nem czélszerű és a folyórendszert elmellőzván, inkább az éghajlati fekvést vesszük alapul. És itt feltűnik, hogy a legszámosabb és legerősebb várispánságok (mint Pozsony, Szolnoki, Sopron, Karakó, Nyitra stb.) az ország nyugoti részére esnek, jóval jelentéktelenebbek azok, melyek a Kárpátok alatt elterülnek, a Tiszához keletre eső rész gyengén van képviselve; az erdélyi részekben csak a dobokai, kolosvári, gyulafehérvári és tordai várispánságokat találjuk, ezek sem képeztek valami kiváló erősséget. Ellenben az ország déli határa sűrűen van biztosítva nem közönséges életetű várispánságokkal, ilyenek Zágráb, Oklics, Maróczy, Körös, Gerzencze, Garics, Varasd, Zagoria, Valkó, Dubicza, Szerém, Posega, Kemlek, Rovische, Gora és Goricza, délkelet felé Keve. Az ország közepének, nevezetesen Pest környékének, nem volt várispánsága. Nem volt a Jász-Kunságban, az ide szomszédos Szolnokot kivéve, nem létezett a régi Kemej megyében, nem Máramarosban, Torontálban, Verőczében,¹⁾ sőt a székhelyek földén sem.

A várispánságok e földrajzi előfordulása aligha a véletlenség szüleménye. Azt hiszem, hogy a közállapotok helyes ismerete és az árpádházi királyok politikája hozta eze-

¹⁾ Erről többet »A várispánságok száma« fejezet alatt.

ket létre az ország ama vidékein, melyekben azokat előtaláljuk. Az ország nagy betörő kapuját a Duna jobb partja és a Fertő tava közt, valamint más határokat Németország felé kellett biztosítani. ¹⁾ Hasonló szükség forgott fenn a déli határon a bizanci császárság és a nyugtalankodó szláv népek ellenében. Ezekkel küzdöttek első királyaink, ezek veszélyeztették az ország biztonságát, nem csoda tehát, hogy a várrendszer megalapítása idején királyaink főleg a nyugatról és délről jövő eshetőségekre voltak tekintettel. Nem féltették az országot éjszokról vagy keletről jövő hódítóktól, sőt délkeleten éppen a székelyek és utóbb a szászok teljesen megfeleltek a honvédelem igényeinek.

Az a tény, hogy az ország egyes vidékei minden várispánsági szervezetből kimaradtak, míg másutt azok sűrűen léteztek egymás mellett, a legfőbb bizonyítékok egyike, hogy a várispánsági területek összessége nem képezi az ország összes területét. Tudom ugyan, hogy Hajnik Imre állítása szerint a várkerületek együttvéve magokban foglalták az ország összes területét. ²⁾ De Hajnik a várkerület alatt nem várispánságot ért, a milyent e munkában meghatározni kísérlettem, hanem vármegyét, melyben a nemesi földek és más szabad birtokok is befoglaltatnak, a milyen területileg ma áll szemünk előtt, és annyiban az ő állítása helyes.

A várispánságok földrajzában egy érdekes momentumot képez az ispánság területi álladékanak olykori feltűnő szétszórtsága. Elég ritka az a várispánság, a melynek tartozandóságai mind a hasonnevű vármegye határában feküdne; ide legfeljebb a baranyai, barsi, bácsi, békési, komáromi, szabolcsi várföldek számíthatók; és ha bőkezűek akarunk lenni, még néhány más, melyekről legalább határozottan nem tudjuk, hogy álladéka idegen határban feküdt volna, mint például: Arad, Bihar, Csanád, Doboka, Dubicza, Heves, Kraszna,

¹⁾ Már Zsolt az ország határát a németek felől a Gunczil hidjánál tűzte ki, hol az oroszoknak, kik őseivel Álmossal jöttek az országba, várat engedett építtetni, a Mosony taván túl besenyőket telepített, nehogy a feldühödött németek a rajtok elkövetett sérelem miatt Magyarország széleit pusztíthassák. Lásd Anonymus 57. feje.

²⁾ Alkotmány és jogtörténelem. I. 134. lap.

Torda, Valkó, — de ez elenyészőleg kevés azon példák mellett, melyek mutatják, hogy a várispánsági álladék egészen figyelmen kívül hagyja a vármegyei terület határait, és saját törvényei szerint megalakult. A banai várispánság tartozandóságai Fehér, Komárom és Nyitra megyében feküdtek, — a bodrogie Bács, Baranya és Bodrog megyében, — a bolondóczié Hont, Nógrád, Gömör, Nyitra, sőt Bihar megyében, — a borsvaié Szabolcs, Szatmár és Bereg megyében, — a galgóczié Esztergom, Nyitra, Bars, Győr és Pozsony megyében, — a hontie Hont, Nógrád, Borsod és Külső-Szolnok megyében, — a karakóié Komárom, Veszprém, Vas és Sopron megyében, — a kolosvárié Kolos és Szabolcs megyében, — a mosonyie Mosony, Győr, Pozsony és Veszprém megyében, — a nógrádié Nógrád, Heves és Hont megyében, — a nyitraie Nyitra, Pozsony és Trencsén megyében, — a pozsonyie Pozsony, Győr, Bars és Vas megyében, — a somogyie Somogy, Körös és Posega megyében, — a sopronie Sopron, Mosony és Veszprém megyében, — a trencsénie Trencsén és Nyitra megyében, — a vasié Vas, Zala és Sopron megyében, — a veszprémie Veszprém, Győr és Zala megyében stb., — a legfeltünőbb alakulás a szolgagyőri várispánság álladéka, melyet Bars, Nyitra, Komárom, Pozsony, Győr, Veszprém, Esztergom, Fehér, Tolna, Sopron, Pest, Zala és Hont, tehát tizenhárom vármegyében össze kell keresni, ide nem számítván azon részeit, melyeknek fekvése bizonytalan. E helyzet másrészt azt hozta magával, hogy Nyitra vármegye határában nyitrai, banai, galgóczi és trencsénii *várföldek*, — Pozsony megyében pozsonyi, nyitrai, mosonyi és szolgagyőri várföldek, — Komárom megyében komáromi, banai, szolgagyőri és galgóczi várföldek találtattak.

Ha a várispánságok területét egészben tekintjük, azt találjuk, hogy némely vármegye határában több *várispánság* volt befoglalva, így fekszik Nyitra megyében : a nyitrai, semptei és galgóczi várispánság.

Komárom megyében : a banai és komáromi várispánság.

Baranya megyében : a baranyai és koaszi várispánság.

Sopron megyében : a soproni és locsmándi várispánság.

Vas megyében : a vasvári és karakói várispánság.

Pozsony megyében : a pozsonyi és stomfai várispánság.

Trencsén megyében: a trencsényi és bolondóczi várispánság.

Körös megyében: a körösi, garicsi, rovischei és gerzen-
cei várispánság.

A várszerkezet.

Egy tisztelt történet-írónk szerint a X. században a magyar nemzet volt Európának első katonai hatalmassága. Tény az, hogy a vezérek korában a magyar lovasság egész Európát remegteté, — ez időben pedig a törzsszerkezet képezte a közállapotok alapját. A törzsök szállásában fekvő várak a törzsfőnöktől függtek, mert legrégibb krónikáink már emlegetik az egyes várak szerzőit, kiket a fejedelem azok birtokába helyezett. Így szerezte Huba Nyitrát, Velek Zarándot, Alaptolma Komáromot, Szabolcs az általa elnevezett várat, Tas az általa épített Tas- vagy Sárvárt, Bors Böngyérfia, a szintén általa épített Bars és Borsod várakat. Így kerültek Szatmár és más várak akkori törzsfőnökök hatalmába.

Midőn Szent-István a várszerkezetet életbelépteté, a várak és az azokhoz tartozó földek a törzsbeli kötelékből kibontakoztak, a király kezében egyesültek, és az ő hatalmának főtámaszaivá lettek.

A várszerkezet alapeszméje a hűbéri viszony a királyi várak, és bizonyos szolgalmányosok közt. A magyar várszerkezeten belül a hűbértség elve módosult, mert itt a hűbéres maga részéről fel nem oldhatta kötelékét, mely őt hűbérurához fűzte, mint az más országokban történt, hol a hűbértség teljesen kifejlődött; — a várjobbágy tökéletes alárendeltségben volt a királyi hatalommal szemben, és sem az egyes várjobbágy, sem azok osztálya sorsát önhatalmilag meg nem változtathatta,¹⁾ és így csak igen megszorított értelemben szólhatunk a várispánsági intézményre vonatkozólag hűbérsegről.

¹⁾ Kerékgyártó kérdésesnek tartja, vajjon a várjobbágyok tetszésük szerint lemondhattak-e a javadalmakról és az azokkal kapcsolatos szolgálatokról. (A műveltség fejlődése 208. lap.)

Azonban egykoru forrásaink a várföldeket szintén hűbéres földeknek, feudáknak nevezvén, e kifejezést mi is megtarthatjuk,¹⁾ valamint Botka Tivadar is írja, hogy a várkatonáknak annyi hűbéres föld volt kiosztva, mely a külön zsold fizetését szükségtelessé tette. A királyi várak, a király által kinevezett parancsnok, vagy ispán alatt álltak, őrzésükre rendelt elegendő számú hadakozó néppel, fentartásukra kötelezett szolgálmányos jobbágysággal. A várakhoz nagyterjedelmű földek és helységek tartoztak, melyeket már Szent-István hasított ki az ország többi területéből, melyek azóta várföldeknek neveztetek, és melyeket az illető vártól elszakítani nem volt szabad.²⁾ E várföldeken laktak a várjobbágyok és várszolgák, sőt azokat az osztályukhoz ragadó kötelezettségek teljesítésének feltétele mellett birták is nemzetségről nemzetségre.

A várföldek nem tömör és összefüggő területet képeztek, hanem meg-megszakadva, nemesi birtokokkal voltak keverve, sőt nem ritkán öt—tíz politikai megyében szétszórta feküdtek, — olykor oly távol a középponti vártól, melyhez tartoztak, hogy a földrajznak e szeszélyét alig lehet megérteni, vagy megmagyarázni. Ez okból szorosban nem is lehet várkerületéről szólni, mert a várföldek összetartózkodósága legkisebb tekintettel sincs az ország politikai felosztására, nincs a közigazgatási megyék határait. Az ország némely vidékein, mint például a Csallóközben és Komárom táján különböző várispánságok birtokai egyesben váltják fel egymást, sőt egyes helységeken 2—3 különféle várhoz tartozó földek fekszenek, hol elhatárolva, hol nem. Így tudjuk, hogy a Komárommegyei Anyala a szolgagyőri, banai és komáromi várispánság közt volt felosztva.

¹⁾ Kézai Simonnál azt olvassuk: *Jobagiones castri sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes terram eis tribuit de castri terris, ut pheuda castri et castrum guerrae tempore custodirent.*

²⁾ Erről szól Sz.-István decretuma Lib. II. cap. 6. következőleg: *Volumus quidem, ut sicut caeteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum; ita etiam res, milites, servi, et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet, permanere debet immobile. §. 1. Et a nemine quid inde rapiatur, aut subtrahatur: Nec quisquam in his praedictis sibi favorem acquirere audeat.*

A hontmegyei Zahora (Erdőhát) a honti és a nógrádi, — a komáromi Hetény a komáromi és banai, — a győrmegyei Dörög a pozsonyi és mosonyi, — a komárommegyei kurtakeszi a banai és szolgagyőri, — a szintén komárommegyei Felső-Aranyos a komáromi és szolgagyőri, — a barsmegyei Fűs a pozsonyi, szolgagyőri és barsi várispánság részbirtoka volt.

A várföldek együttvéve, bármilyen tekintélyes részét képezték az országnak, távol sem foglalták magokban az ország összes területét, mi már abból kitűnik, hogy az ország nagy része nem is volt függési viszonyban valamely várispánságtól. A várispánságok tartozandóságai ennél fogva csak egy sajátságos hadi intézmény létalapját képezték, de az ország politikai felosztása azoktól teljesen független.

A királyi hatalom, a várszerkezet segítségével, mindenkor egy kész, ha nem is állandó hadseregről rendelkezett, melynek fentartása és készsége a középkorban csak is földbirtok alapján volt képzelhető.

A várjobbágyok állapota lényegesen különbözött a mai katonai szolgálattól, mert a várjobbágy, nem mint a mai katona, csak rövidebb vagy hosszabb ideig szolgált fegyver alatt, hanem rá nézve a fegyveres szolgálat élethossziglan, sőt örökösire is átmenő kötelezettség volt, — ebben hasonlítván a mai katonai határőrhez, kinek sorsát épen napjainkban tette a törvényhozás a szabad polgárokéval hasonlóvá. Különbség van abban is, hogy a várjobbágyok nem egyik várból és erődből a másikba helyeztettek át, mint a mai várőrség legénysége, hanem ugyanazon területen nemzetségről-nemzetségre megmaradtak, mely az illető vár tartozandósága volt; és ha ez a terület a székvártól, melynek őrizetére kötelezve voltak, távol esett is, és attól megyei földek, vagy nemesi birtokok által el is volt választva, a várjobbágy nem a legközelebbi vár, hanem azon kir. várnak szolgálatába sietett, a melynek kötelékébe volt felvéve. Szabad költözködési joga nem volt.

Az újabb korban találunk ebben meglepő analogiát, mert a XVIII. század elején a Maros és Alsó-Tiszánál szervezett katonai határvidék területe szintén nem képezett összefüggő egészet; a katonaköteles helységek sokszor mintegy oazist képeztek a megye határában, és nemesi földekkel voltak

körülvéve, még is a katonai helységek legénysége bizonyos határőri ezredekbe volt bekebelezve, és szolgálatát annak szervezetében teljesíté.

Szent-István fenn idézett törvénye (Lib II. cap. 6.) utódai által kibővítettett, sőt ezek sokszor reá hivatkoznak akkor is, midőn a megfelelő intézkedést Szent-István életében nem találjuk meg.

II. András 1222. évi arany bullája több helyen emlékezik a várispánságokról. Azt mondja : Ha valamely várispán (Comes, Horváth Mihály sz. főispán) nem oly tisztességesen viseli magát, mint hivatala megkívánja, vagy a várnépet (populos castri sui) megrontja, ebben elmarasztaltatván, az egész ország előtt gyalázatosan fosztassék meg méltóságától, és kárpótlásra szoríttassék.

Továbbá: A várjobbágyok a Szent-István által nekik rendelt szabadságban tartassanak fenn.¹⁾

A várispánok (Horváth M. itt is főispánokat ír) csak tisztségek illetőségeit élvezhessék, egyebek, mik a királyt illetik, ugymint a csöbrök, a vámok, az ökrök s a várföldek jövedelmeinek két harmada, a királynak járjanak ki.

A főispánok udvarbirái egyáltalában senki más felett ne bíraskodjanak, mint a vár népei felett (populos castri sui).

Ide tartozik véleményem szerint az a pont is, mely azt mondja hogy : Egész megyéket vagy bármely méltóságokat (integros comitatus vel dignitates) örök birtokul nem fogunk adományozni.

Vármegyék adományozása ugy sem fordult elő II-dik András idejéig, itt tehát a Comitatus alatt vagy a tengermeléki zsupánságokat, vagy inkább a várispánságokat kell érteni. A későbbi történet mutatja, hogy e törvény ellen már IV-dik Béla, de még inkább IV. László vétett.

E szabadságot megerősítette II. András 1231. évben, és mindannyiszor Szent-Istvánra hivatkozik, mint a kitől a szabadságok származnak.

¹⁾ Az arany bulla 19. §-a. Ezt a Corpus Juris kiadói elég különösen a parasztokról (rustici) szólnak írják.

Uj e megerősítvényben csak az, hogy — midőn ismétli, hogy a nemesek a királyt az országon kívül hadba kísérni nem tartoznak — e kötelességet csak a főispánokra, a zsoldosok és a várjobbágyok számára, végre azokra nézve tartja fenn, kiknek ez hivatalbeli kötelességek, és kiknek nagy birtokokat (amplas possessiones) adományozott; ¹⁾ ki viselte a fölszerelés és táborozáskor az élelmezés költségeit, arról törvényeink nem szólnak, — a kérdést csak más adatok világosítják meg némileg.

Nem lehet kételkedni, hogy Szent-István törvényei a köztudalomba is átmentek. Midőn II. András Nyulas helység egy részét a pannonhalmi apátságnak adományozta, a mosonyi várjobbágyok ez ellen tiltakoztak, állítván, hogy a király a nevezett földet és a rajta levő embereket el nem adományozhatta, minthogy ezek a szent király jobbágjai.

Különben a királyok a várföldeket mindig tulajdonukúl tekintették, és elismervén, hogy e földek bizonyos országos célra le vannak kötve, a tulajdonjog czímét fentarták azokra. ²⁾

Kérékgyártó igen kimerítően szól a várszerkezet előnyeiről. A király bármely pillanatban edzett, begyakorolt, a kor szükségletének megfelelő nagyságu és megbízható hadsereggel rendelkezett, melynek eltartása, fölszerelése és táboroztatása a hazában, az államkincstárnak semmibe vagy csak csekélységbe került. A várszerkezet jelességei különösen következőkben mutatkoztak:

1. Az állami fekvőségekben, a hadi célokra szánt 72 várispánsági el nem idegeníthető földekben roppant nagyságú tőkét bírt, melyeket a kor szükségletei változásával, a király és nemzet egyesült akarata más üdvös célokra is fordíthatott.

2. Az ezen földeken élő katonák, a várjobbágyok és várszolgák nem űztek merő improductiv foglalkozást, fegyvergyakorlatot, hanem a földművelés és egyéb kézművek által

¹⁾ Az aranybulla ez iránt csak annyit mond: Item si extra Regnum cum exercitu iuerimus, omnes qui Comitatus habent vel pecuniam nostram, nobiscum ire teneantur.

²⁾ II. András király, de *nostris terris propriis*, scilicet de terris castri Zagradiensis — szól.

magokat és családjakat táplálták, és a fölszerelés költségeit fődözték.

3. A monarchia kezdetén, a vallási, társadalmi és állami átalakulás korában, a fejedelem e katonai gyarmatokban az új intézmények megbízható védnökeit bírta, a régi nemzetségek s általában a pogányok reactiója ellen.

Történetünk erre számos példát mutat, valamint arra is, hogy királyainkat a külactióra épen a várkatonaság képe-sítette.¹⁾

A nemzet a XI. században az epocholis átalakulásokon a várkatonaság segélyével esett át, nagy rázkódás nélkül.

A várszerkezet fejlődése tetőpontján állott II. Géza korában, mint azt kiállított számos hadseregei tanusítják, de még V-dik István alatt is annyi erőt tudott kifejteni, hogy Magyarország hatalma Európaszerte elismerve lőn.

Különös figyelmet érdemelnek a várföldek.

Várföldek. Történetbuváraink méltán nagy sajnálkozásukat fejezték ki, hogy az a nagy könyv, melyet okleveleink Szent-István legendája néven említenek, elveszett. E könyv, mely hasonló lehetett az I. Vilmos alatt 1086. évben összeírt angol Domesday-bookhoz, a székesfehérvári káptalan őrizetére volt bízva, és ott tartatott Robert Károly király idejéig, ki azt Visegrádra vitette. Azóta nyoma eltűnt, és Nagy Lajos 1349. évben már hiába keresteté az országban.²⁾

E legendába be voltak írva az országos várak, az azokhoz tartozó javak és földek, a várjobbágyok és várnépbeliek számuk és szolgálmanyaik szerint, és így a várispánsági intézmény hivatalos leírását foglalta magában. A legendát Regestrumnak is nevezték, és hitelessége birtokjogi tekintetben igen nagy volt. Roland nádor, kit IV. Béla szintén a várjavak viszszerzésével megbízott, a szeréms megyei Feketenép nevű helységet a Guthkeled nemzetségű Csepántól elvette, és mint várföldet (nomine iuris castri Sirmiensis) a Regestrumba beírta. Csepán és fiai még egy ideig az említett föld birtoká-

¹⁾ Kerékgyártó : A műveltség fejlődése 365., 366. l.

²⁾ Fejér VII. I. k. 108 — 109. l.

ban maradtak; azonban Pál mester, pécsi prépost, kit V-dik István koronáztatása után a szerémi várföldek visszafoglalására kiküldött, a Regestrum alapján (terram eandem ipsius registri praetextu) a várhoz tettelegesen visszakapcsolni rendelte.¹⁾

A fennebbi Roland és bíró társa Vincze nyitrai püspök működése a pozsonyi várföldek ügyében 1252—1257. évekre esik, és nekik alkalmok volt a karesai várjobbágyfiúk szabadalmaiban is nyilatkozni. Az ő teljhatalmuk igen nagy lehetett, mert noha a karesai várjobbágyfiúk a királyi regestrumba nem voltak beírva, még is azt ítélték, hogy régi szabadalmaikban fentartandók.²⁾

Nem ismerünk ily bírói eljárás mását; mely különben nem e Regestrum *ellenére* történt.

IV-dik Béla 1254. évben azt mondja, hogy Szerdahely nógrádi várföld határai az ő *regestrumában* bővebben vannak leírva. Ugyan ő 1266. évben hivatkozik az általa már régen készítettett, és több ízben megerősített regestrumra, a melyből kitűnik, hogy Vid és fiai valóságos túróczyi várjobbágyfiúk. Ezekben tehát más regestrumról van szó, mint a Szt-István féleről, míg a fennebbi szerémi esetben kétséges: vajjon melyik regestrum értetődik.

Hogy azonban Sz.-István legendája még akkor megvolt, és teljes érvényben állt, bizonyos Róbert Károly azon intézkedéséből, melylyel azt Sz.-Fehérvárról Visegrádra vitette. E forrás azonban örökre elveszvé, a várszerkezetet fenmaradt törvényeinkből és okleveleinkből kell újra felépítenünk.

Pauler Gyula nem hajlandó Szent-István legendáját valami Liber Regius-félének tartani, hanem inkább olyan Urbarium-nak gondolja, mely a különböző vidékeknek, különböző osztályoknak jogait és kötelezettségeit, szolgáltatási viszonyait tartalmazta s az egyetlen adat, mely e legendából fenmaradt, csak megerősíti e felfogást.³⁾

¹⁾ Fejér VI. 2. köt. 394. lap.

²⁾ Wenzel II. 256., 257. l.

³⁾ Századok 1879. évi folyama 108. lap. hivatkozván Fejérre VII. 1. k. 108. l.

Az említett legendáról azonban nem csak egy adat szól. A szent-mártoni apátság ugyanis, midőn tapasztalta, hogy a somogymegyei nemesek és nem-nemesek a tized fizetését megtagadják, melyre őket Szent-István kötelezte, a győri káptalanhoz fordult azon kérelemmel, hogy Szent-István legendájából írja ki azt a részt, mely a szent-mártoni apátságot Somogy-megyében illető tizedekre vonatkozik. A győri káptalan, tekintvén, hogy Magyarországon nem használnak telekkönyveket (*ubi non est usus Tabellionum*) 1350. évben megfelelt a kívánságnak, és a conservatoriumjában őrzött, a pápák által hitelesített legendából kiadta az apátság jogairól szóló szöveget. A győri káptalan tehát nem bírta az eredeti legendát, mert azt Nagy Lajos király 1349. évben hiában keresteté, hanem vagy az egésznek hitelesített példányát, vagy abból csak egy kivonatot (*particula legendae, authentica et approbata*), — melynek tartalmában kevesebb a realis intézkedés, mint a szerzetesi ömlengés, de a tized-adomány Pauler felfogását igazolja. ¹⁾

Azonban, ha azon regestrum, melyre V. István 1272. évben hivatkozik, és melylyel a szeréni Feketenép várföldi minőségét kellett igazolni, ²⁾ azonos Sz.-István legendájával, akkor ez a forrás a birtokjog biztosítására is szolgált. Ha a Regestrum és a Legenda két külön könyv lett volna, a győri káptalan nem mondhatja vala, hogy Magyarországon a Tabelliók használata nincs szokásban.

Szent-István, ki a monarchia megalapítására vonatkozó intézkedései közben még több ízben kénytelen volt a törzsfőnökökkel küzdeni, rendszerének biztosítására azt a törvényt hozta, hogy a várjavakat az illető váraktól elvonni nem szabad. ³⁾ Ez annyira bölcs intézkedés volt, hogy annak megsértése a várszerkezet felbomlását vonta maga után.

¹⁾ Fejér IX. 1. köt. 787. l.

²⁾ Fejér VI. 2. köt. 394. l.

³⁾ Szent-István decretumainak Liber II. cap. 6. így szól: *Volumus quidem, ut sicut caeteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum; ita etiam res, milites, servi, et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet, permanere debet immobile.*

Ha mégis a várföldek valami módon elidegenítették, vagy eladományoztattak, ezek a várhoz ismét visszakapcsolhatók voltak, úgy, hogy a várföldi adományt nyerő soha sem érezte magát biztosnak annak birtokában. Azért történt, hogy a későbbi királyok, midőn valamely várföldi adományt teljes érvényre emelni akartak, az illetőket újra meg újra megerősítették az adományozott várföld birtokában. Így erősíti meg IV. Béla 1236. évben Detre ispánt bizonyos honti várföldek birtokában, melyekre ez II. Andrástól nyert adományt; ¹⁾ bizonyos Baas mester pedig, ki oly földet vásárolt, melyről csak utólag tudta meg, hogy trencsényi várföld volt, pénzét veszni látta, hacsak kegyelem útján nem nyeri meg a király engedélyét a vételre. ²⁾

Mily hosszú időre hatott ki a bizonytalanság érzete, mutatja Nagymihályi István mester, és rokonságának esete, a kiknek elődei ugyanis Tiba ungmegyei várföldet már IV. László és III. András idejében pénzen vásárolták, és jó hiszemben nemesi jog czimén bírták. A birtokosok azonban megértvén azt, hogy Tiba egykor az unghi várjobbágyok és várnép földje volt, 1377. évben Nagy Lajos királyhoz fordultak azon kérelemmel, hogy az említett földről a szolgálmányt törölje, a mit a király megtett, és a Nagymihályiaknak új adományt adott Tiba földre nézve. ³⁾

A várjobbágyok nemcsak a székvárhoz tartozó földeket bírták örökös haszonélvezetül, hanem birhattak magán-jogon egyéb földeket is, melyeket örökség vagy vétel útján szereztek, és melyeket előörökíthettek vagy eladhattak. Ez örökös földek is a várispán hatósága alatt álltak, és eladásukra a király engedélye kívántatott meg. Forrásaink ugyan többször említenek eseteket, a melyekben az eladás a királyi engedélyre való hivatkozás nélkül megtörténik, alig lehet azonban kételkedni, hogy e hallgatás daczára a királyi engedély minden esetben hozzájárul.

§. 1. Et a nemine quid inde rapiatur, aut subtrahatur. Nec quisquam in his praedictis sibi favorem acquirere audeat. Az idézett decretum 35. fejezete is tesz e tárgyra czélzást.

¹⁾ Wenzel II. 36. lap.

²⁾ Lásd Trencsén leírását 1260. év alatt.

³⁾ Fejér. IX. 5. k. 152. lap.

A magán birtok eladásába való beleegyezés olykor bizonyos formalitással történt. Így midőn Pál, Vid és Dobroszló barsi várjobbágyok 1228. évben az ő tulajdonát képező Ruiska és Bela nevezetű földjeiket Leustach comesnek örök áron eladták, ez alkalommal nemcsak a várjobbágyok egész rokonsága adta beleegyezését, hanem a szerződés kötésénél Samuel comes és muslai Boronch is jelen voltak, mint a király küldöttei, kijelentvén, hogy a király az eladásra beleegyezését adta.¹⁾

A várbirtokból a várjobbágyok annyi hűbéres földet kaptak, hogy külön zsoldra nem volt szükségök, sőt abból kapott a várnép is bizonyos illetéket várügyi szolgálataiért; abból fedeztettek a had- és háboruviselés összes költségei, melyek a király kincstárába gyűltek.²⁾ A várföldeken megtelepedett külföldi nem-nemesek a hazai várnép adóterhének csak felét viselték.³⁾ Természetes, hogy egyúttal a várnép osztályába léptek.

A várjobbágy és várnép a birtokot a rajta fekvő szolgálati terhekkal csak a fiutódokra szállíthatta.⁴⁾ De ha gyermekei, vagy fivérei nem maradtak, a vagyon csak egy-harmad részben szállott az örökhagyó özvegyére, két harmadrészben pedig a várispánra.

A jelen munka folyamában mindazon várföldeket fogom felsorolni, melyek emléke ez idő szerint fenmaradt, kijelölvén egyúttal a várispánságot, a melyhez tartoztak. Nincs kétség, hogy az idők viszontagsága csak töredékes adatokat hagyott reánk az egész várföldi álladék helyes megítélhetésére, azért kissé merésznék tartom Botka ama vélekedését, hogy szent Istvánnak a hazai föld és népesség ötöd vagy hatod részét kellett igénybevenni a várintézmény alkotására. Bárki foglalkozott valaha a várispánságok kérdésével tüzetesebben, annak a várföldek elszórtsága és a székhelytől való gyakran előfor-

¹⁾ Wenzel. VI. 461. lap.

²⁾ Budapesti Szemle. Szerkesztik Csengery és Lónyay. Új folyam. I. k. 309. l. Fejér is mondja X. 7. köt. 14. lapján, hogy a várjobbágyok saját költségükön a vármegye zászlója alatt hadakoztak, az ország határán túl is.

³⁾ Kerékgyártó. A miveltség fejlődése. 249. lap.

⁴⁾ U. o. 257. lap.

duló távolsága a rejtélyek egyik legnagyobbikát képezte. Alig lehet megmagyarázni, mily viszonyok befolyásával történt, hogy olykor valamely vár tartozmánya attól feltűnően távol feküdt, — mire érdekes példát nyújt többi közt Bolondócز vára Trencsén megyében, melynek birtoka Léta, Bihar megyében, a Berettyó mellett létezett.

Villányi Szaniszló megkísérlé e kérdés megoldását. A népesség szaporodása és a fejlődő kulturai élet lehetővé tették a korábban műveletlenül heverő földek megtelepítését E körülményeknek s a különböző helyi viszonyok követelményeinek véli valószínűleg felrovandónak azt a sajátyszerű visszásítást, hogy az egyes várispánságok tartozékai gyakran más várispánságok (értsd: más vármegyék) területén szétszórva feküdtek. Valószínű — ugymond Villányi — hogy az egyes várispánságok más megyében (igy) fekvő javai csak valamely különös célból tett későbbi csatolványai a várbirtoknak; következésképpen okleveles adataink nem képesek hiven visszatükörözni a szent István korabeli várispánságok birtokálladékát.

E magyarázat nem fejt meg a kérdést, mert ha egyes területek csak későbbben vétettek fel a várszerkezetbe, — a mire ugyan vajmi kevés példa van, — megfoghatatlan, hogy eme területek miért nem kapcsoltattak a legközelebbi várhoz, hanem inkább egy távolabbihoz, mely a megye határán kívül esett. Tagányi azt véli, hogy »ez elszórtság képezi gyöngye oldalát azon elméletnek, mely minden várispánságnál tisztán hadi célokat keres.« Én ugy vagyok meggyőződve, hogy az említett elszórtságot csupán csak stratégiai célokból lehet megfejteni. Ez az elszórtság még a védelmi rendszernek sem képezte ugyan fénypontját, de legalább érthető, holott ha vármegyék és várispánságok közt nem teszünk különbséget, a várföldek fekvése és elhelyezése, közigazgatási területek szempontjából, örökké megfejthetetlen probléma fog maradni.

»Nehéz lehetne — ugymond Tagányi, ki a kérdés ez oldalával leginkább foglalkozott, — ekkora dolgot pusztán stratégiai okokból megfejteni. Helyel-közzel ilyen ok is működhetett közre, s bizonyynyal az önkénynek is nagy szerep jutott, de azt hiszem, a fő alakító erő a birtokviszonyokban rejtett. Az okok nem lehettek mindenütt egyformák. Itt például a

megye valamely részének lakatlan volta, ott a tömör nemzet-ségi vagy egyházi javak okozhatták, hogy a várnak népei más meg más megyébe költöztek. Mert maga az elszóródás sem oly hirtelen átmenet nélküli, hanem fokozatos. Így Szolgagyőr maga Nyitra megyében (!) feküdvén, különösnek találjuk, hogy Tolnában volt birtoka, de ha tartozékainak jegyzékét vesszük elő, bármily hézagos is az, — látjuk, hogy tolnamegyei földje veszprémi birtokához feküdt közel, ez meg a Fehér, ez ismét a Pest megyeiekhez és így tovább.«

Ezt én nem tartom megfejtésnek, mert hogy egyik megyéből a másik szomszéd megyébe lehet átmenni, ezt nem kell bizonyítani; ily módon szolgagyőri birtokokon át Zala megyéből Bars megye kellő közepébe lehet eljutni.

Az a körülmény, hogy valamely várföld lakatlan volt, és egyházi vagy nemzetségi földek közt feküdt, nem szolgálhattott indokul, hogy e várföld nem valamely közel fekvő vár, hanem egy távoli székhely alá rendeltessék.

A várföldek századokon át mindig ugyanazon egy vár alá tartoztak, melynek szerkezetébe eredetileg felvéve voltak, soha sem történt változás székhelyök iránti függőségökre nézve. Ha lakatlanság vagy hasonló körülmények a vár székhelyének kijelölésében befolyással bírtak volna, akkor Tagányi tanából az következne, hogy ha az ilyen befolyások idővel megszűntek, a várföldnek is közelebbi várat kellett volna székhelyül, melytől függött, kijelölni, a távolabbi helyett. Ilyen függőségi viszony megváltozásáról azonban egyetlen példát sem ismerünk.

»Nagyon valószínű — folytatja Tagányi — hogy a várföldek kezdetben annyira-mennyire compactabb egészet alkottak s a későbbi szertelenebb elterjedés még más okoknak is tulajdonítandó. Így tudjuk, hogy a várjobbágyok földeket vásároltak, másrészt pedig, bár törvényileg tiltva volt, azokat néha el is adták.«

Erre megjegyzem, hogy a várjobbágyok, mint e munka folyamában mondva volt — várföldeken kívül örökös és vétel útján szerzett földeket is birhattak, és azokkal tetszésök szerint rendelkezhettek, de várföldeket ők soha tovább nem adhattak. Igen csekély számuak voltak azok a várjobbágyok, kik kivé-

telkép ama kiváltsággal élhettek, hogy várföldeiket eladhassák s voltaképp csak Mosonyban találunk ilyeneket. Nem látom tehát át, hogy ha a várjobbágyok *magán* földeiket eladhatták, mikép következhetnék ebből az, hogy a várföldek a legkülönbélebb megyékben vannak szétszórva.

»A bőven adományozó király a földet oda adta ugyan, mond Tagányi, de népeit kivonván onnét, tetszésükre bizta, hogy a hol csak az országban megtelepedni akarnak, hasonló helyet válaszszanak.« Az ily eljárás várjobbágyokra nézve soha sem volt szokásban, de ha az így lett volna is, vajjon mi gátolta volna a királyt, hogy ha valamely szolgagyőri várjobbágnak elvette földét, és ez hasonlót talált Zalában, a király a kiszemelt zalai földet, melyet a szolgagyőri várjobbágy megszállt, nem a zalai várispánság tartozékának tekintse, a helyett, hogy szolgagyőri várföldnek vallja? A Tagányi által felhozott példa, a midőn nyitramegyei hálókötők oda utasítottak a király által, hogy a tölök elvett földekhez hasonló földeket bárhol keressenek magoknak az országban, ide nem alkalmazható, mert e királyi hálókötők nem voltak várjobbágyok.¹⁾

Másképp fogja fel a kérdést Pauler Gyula, ki az első alakulási vármegyéknek főleg gazdasági rendeltetését emeli ki, és közigazgatási s honvédelmi feladattal bíró megyék közt különbséget nem ismer el. Szerinte Szent István úgy tőn, mint valamely magános ember, ki uradalmakra osztja birtokait. Minden uradalom élén egy főnöknek kellett állni, kiket István néha szolgáljaiból választott, a mi eléggé mutatja, hogy ez állás — általában — nem volt valami nagy méltóság s birtokosai *inkább* hasonlíthattak a mai ispánokhoz, mint főispánokhoz. A caput bonorum *rendszerint* egy vár volt, de maga a dominium — a vár megyéje — a dolog természeténél fogva, nem lehetett egyforma. Néhol a vidék, néhol a helyi viszonyok, ellenséges elemeknek közelsége különféle felosztást tettek szükségessé. A vármegyék illetén alakulása megfejtí azt a megfoghatatlan visszásságot, hogy e vármegyék gyakran nem képeztek egy összefüggő egészet, s hogy számuk ott volt a legnagyobb, hol a lakosság száma a legkisebb volt, jelesen hová a magyarság alig hatolt.²⁾

¹⁾ Wenzel. VII. 422. l.

²⁾ Századok. 1879. évfolyam. 106., 107. l.

De ha gazdasági központok voltak a megyék Szent István korában, kérдем, mi szüksége volt a nagy királynak oly törvényt hozni, hogy a várföldek a vártól el ne idegenítenessenek? Ha a megye székvára mintegy *caput bonorum* volt, miért történt, hogy ugyanegy falu határa két-három különféle vár alá tartozott? A mit a várjobbágyokról tudunk, határozottan azok hadi rendeltetésére mutat, és gazdasággal foglalkozó népet rendes hadiszemlére összehívni alkalmasint cél nélküli és eredményre nem vezető dolog lett volna. Megyefőnökök Szent István idejéből nem ismerünk, tehát nem mondhatjuk, volt-e köztük olyan, kit István a maga szolgáljaiból választott ez állásra, a mint Nagy Károly is alkalmazott felszabadított szolgálkat a kormányzatban.

Imre fiához intézett intelmeiben a szent király egészen másképp nyilatkozik a Comesekről. Szerinte a fejedelmek, bárók, grófok, vitézek és nemesek megbízhatósága (*confidentia principum, baronum, Comitum, militum et nobilium*) képezik a kormány erejét. Kiemeli azok befolyását az ország erejére nézve, és azt mondja fiának, hogy azok legyenek neki apái és testvérei. Ezek közül senkit szolgálásra ne vessen, senkit szolgának ne nevezzen. Azok harcsozjanak neki, ne pedig szolgáljanak (*illi tibi militent, non serviant*). Figyelmezteti, hogy ha *super Comites et Principes cervicem crexeris*, megtörténhetik, hogy országát másra fogják átruházni.¹⁾

A szent király ez intelmeiben előforduló kifejezés: *fidelitas principum, baronum, comitum, militum, nobilium* nagyon emlékeztet a Szent István némely oklevelében figyelmet gerjesztő e formulára: *dux, marchio, comes, vicecomes* stb.²⁾ mely távol sem jogosít arra, hogy Magyarországon Szent István idejében *marchiókat, vicecomeseket* stb. keressünk. E kifejezések csak a külföldi diplomatika formuláit tükrözik vissza, daczára annak, hogy a megfelelő hivatalok csak külföldön léteztek, nálunk pedig nem. Az Imréhez intézett intelmekben is a szent király ily külföldi minták benyomása alatt állhatott, és mi ezért távol vagyunk attól, hogy az általa használt *Comes*

¹⁾ Fejér. I. 322. lap.

²⁾ Lásd a pannonhalmi apátság, valamint a pécsi és a veszprémi püspökség alapító-leveleit. *Fejér*. I. 282., 290. és 291. lapjait.

szó alatt csak megyei főispánokat értsünk, de azt sem hiszszük, hogy azok e fogalomból teljesen ki legyenek zárva. Az intelmek idézett szavait Horváth Mihály ¹⁾ így fordítja: »miképen viselje magát (Imre) a nemzet nagyjai, a világi urak, főtisztviselők és vitézek iránt.« Tehát Horváth Mihály szerint a Comesek itt főtisztviselők; ezek nem lehettek valami gazdasági tisztek, kiket a nem-szabadok osztályából is lehetett kinevezni, hanem kik a velők egy sorban nevezett előkelő urakkal, Szent István saját nyilatkozata szerint, az ország sorsára nagy befolyást gyakorolhattak. Azok a comesek tehát, kik királyi okleveleink végén a XI. században mint tanúk szerepelnek (mint I. András 1055. évi levelében, melylyel a tihanyi apátságot alapítja) legalább is annyiba veendőek értékök szerint, mint ama zsupánok, kiket a horvát királyok kiváltságleveleiből ismerünk.

Azok az adatok, melyek bizonyítják, hogy a várispánsági tiszteknek némi gazdasági és adószedési teendői is voltak, Pauler Gyula által túlbecsültettek és korántsem oly fontosak, hogy az egész várszerkezetet gazdasági czélokra életbe léptetett intézménynek lehessen tekinteni. A legujabb korban még szakasztott mását láttuk a katonai határőrvidék szervezésében, hol a katonatisztek a földműveléssel, közgazdasággal és adóügygyel foglalkoztak, az utak jó karban tartásáról gondoskodtak és általában a polgári közigazgatás teendőit végezték, minthogy az illető területen más közigazgatás nem is létezett. Azért én is azt mondom Szalayval, hogy a vármegyei rendszer a királyság kezdetén lényegesen hadviselési, katonatartási intézkedés volt, mely biráskodási és közgazdasági czélokra *is* alkalmaztatott; ²⁾ mire megjegyzem, hogy én e nyilatkozatot még a szorosabban vett várispánságokra is kívánom értetni.

¹⁾ Magyarország történelme. Második kiadás. I. 144. l.

²⁾ Szalay László. Magyarország története. I. 101.

A várföldek elfogyása.

Daczára Szent István alaptörvényének, mely a várföldek elidegenítését tiltá, az ő utódjai e törvény ellen folytonosan vétettek, oly annyira, hogy a legtöbb várföldek létezéséről csak akkor értesülünk, midőn a királyok azt eladományozzák. Habár az eladományozás törvénytelen volt, mégis a várjóságok vagy koronajavak fölötti rendelkezés természet szerint csak a királyt illethette. Azonban vannak esetek, hogy a királyné vagy a király elsőszülöttje, sőt olykor a bán is adományozott várföldeket, hozzájárulván utóbb a király engedélye.

Valóban sajnos meglepetéssel látjuk, mily korán váltak a várjavak a fosztogatás tárgyaivá.¹⁾ Kálmán király és fia II. István magok részéről szorosan jártak az első király által kijelölt úton, de már ők ama helyzetbe jöttek, hogy az elidegenített várjavakat a jogtalan birtokosoktól visszavegyék. A dömösi apátság alapító leveléből még nem veszem ki, hogy II. Béla (1138) gazdag adományozásánál a várföldek álladékat megtámadta volna, mint ezt Kerékgyártó állítja,²⁾ de már II. Géza 1145. évi leveléből világosan kitűnik, hogy valamely tolnai várföldet rendeltetésétől elvont. Imre király erősebben támadta meg a várintézmény földbirtokát, és a várföldek pazar eladományozását, melyet ő kezdett, II. András még nagyobb

¹⁾ Még sem oly korán, mint Hetényi János írja. Ő ugyanis azt állítja, hogy ezeket fejedelmeink már a X. és XI. századokban nagyobb-részt hiveiknek, papoknak, (?) egyházaknak (?) ajándékoztatták. Eltekintvén attól, hogy a X. században papságról, egyházakról még nem lehet szó, kimondja még azt is, hogy honunkban már elejétől fogva kétféle várak, u. m. királyi várak és mágnások várai, léteztek. A várrendszert is már akkor megalakultnak tartja. (Honi városaink befolyása stb. 115. lap.) Csodálatos tévelygés!

²⁾ A műveltség fejlődése 330. lap és ismét 378. lapon, hol azt mondja, hogy II. Béla a dömösi prépostságnak nemcsak várjósági jövedelmeket ajándékozott, u. m. az esztergomi nagy egyházmegyében miuden vártól 100 csomó gabonát, hanem várföldeket is.

mértékben folytatta, úgy, hogy alattok a várjavak álladéka már majdnem megsemmisültnek volt tekinthető. ¹⁾

Majdnem egykoruan a várföldek túlságos bőkezűséggel történt adományozásával mutatkoznak, a kísérletek e szintoly hibás, mint törvénytelen eljárás ellensúlyozására, sőt megszüntetésére, és azóta a várföldek álladékának csorbitása és az intézkedések annak épségben való fentartására párhuzamosan járnak, míg a történet hullámai az egész várispánsági intézményt véglegesen el nem nyelték.

A megtérés első nyomai 1221. évben mutatkoznak, a midőn II. András azt a rendeletet adta ki, hogy a várföldek, bárki legyen azok bitorlója, az illető váraknak visszaadassanak. ²⁾ Valószínű, hogy a király már akkor bizta meg elsőszülöttjét, IV. Bélát azzal, hogy a várjavakat (perpetuitates) visszaszerezze, noha még csak 1228. évben történik említés e megbizásról, mely kétségtelenül az egész országra szólt. ³⁾ II. András egy 1230. évi oklevelében himezetlenül saját magát vádolja, hogy hivatásával ellenes és szertelen bőkezűségével a várispánságok birtokálladékát (jura comitatum) megrendítette, a miért is bölcsőbb férfiak tanácsára hallgatván, a régi birtokálladék helyreállítására törekedni akar. E célra elsőszülöttjét Béla királyt teljes hatalommal látja el, hogy valamennyi »haszontalan és fölösleges« (inutiles et superfluae donationes) adományozásokat visszavonhasson, — oly kifejezés, mely a későbbi intézkedések alkalmával hiven megtartatik. ⁴⁾ Nincs kétség, hogy II. András nem a fennebbi esztendőben, hanem már korábban adta fiának a már említett teljhatalmat. A »haszontalan és felesleges« adományozásokról Béla ifjabb

¹⁾ Így nyilatkozik maga IV. Béla egy 1238. évi levelében (Fejér. IV. I. köt. 105. l.), de e nyilatkozatban, úgy látszik, egy kis túlzás van, mert még IV. Bélának és utódainak is maradt eladományozható várföld.

²⁾ Fejér. III. I. köt. 353. lap. Várad Regestrum. §. 361, 366 és 368. Fejér megjegyzi, hogy e rendelet idejét nem lehet határozottan 1221. évre tenni, bizonyos azonban, hogy a király Palaestinából való visszatérésének és az arany bulla kiadásának ideje közé esik. (Cod. diplom. VII. I. köt. 208. lap.)

³⁾ Fejér. III. 2. köt. 145. lap és VII. 5. köt. 237. lap.

⁴⁾ Fejér. III. 1. köt. 204. l.

király 1231. évben úgy nyilatkozik, hogy ezek másképp tévesen »örök birtoknak« neveztetnek. ¹⁾

De ez nem akadályozta II. Andrást, hogy midőn a várföldek visszaszerzését komolyan látszott fogamatba venni, fia törekvését sokszor ellensúlyozza és hogy már 1232. évben a nyitrai várispánsághoz tartozó tizenkét helységet az udvarnoki osztályba át ne kebelezzé, és midőn a várnép az esztergomi káptalannak a tizedet megtagadta, azokat a tized fizetésére ne szorítsa. ²⁾

Botka II. Andrásnak ez elhatározását a várjavak visszaszerzésére államesínynek nevezi, melynél ő a római Curia tanácsával élt. Ezt az utóbbi állítást nem tartom igazolva, valamint nem tartom méltányosnak, egyedül csak II. Andrást vádolni a várjavak adományozásából származott következményekért.

A koronának ez egykor kimeríthetlen kincsét — ugymond — széltében elidegenítvén, az, a várszerkezethez azelőtt sem tartozott hatalmas oligarchák, nemesek és papság kezébe került, kik a vele járó állandó katonai terhet és a várhatóságot sem magok személyére, sem a várjavakra nézve elismerni nem akarták, az erőtlén király pedig őket arra szorítani nem tudta. ³⁾

Ilyen elismerést azonban a király sem nem kért, sem nem kérhetett, — mert mihelyt a király valamely várföldet eladományozott, ez úgy is a várkötelékből kibontatott, és az addig reáragadt hűbéres hadiszolgálat kötelessége megszűnt.

Ilyen kötelességre II. András utódjai sem szorították a várföldekkel jutalmazottakat, a kiket tehát szintén erőtlenséggel kellene vádolni, pedig ez ügyben legalább IV. Béla beható intézkedéseit nem lehet szem elől téveszteni.

¹⁾ Quae falso nomine *perpetuitates* nuncupantur. Fejér. III. 1. köt. 253. lap. Azonban a »perpetuitas« szó még tovább is használatban maradt.

²⁾ Knauz. Monumenta eccl. Strigon. I. 286.

³⁾ Budapesti Szemle. Szerkesztik Csengery és Lónyay. Új folyam. I. k. 311. lap.

Az általános rendelet végrehajtására az ország egyes részeibe külön-külön bírák neveztettek ki, a mint például 1221. évben *Bihar vármegyében* Tiborecz, Gyula és Helia ispánok (comites) ez értelemben működtek. Ez a Helia vagy Illés 1222. évben Bihar vármegyei főispánnak felismerhető.

Ilyen feladattal volt megbizva II. András egy év nélküli levele szerint Gergely győri püspök, Miklós soproni és László mosonyi főispán is, ¹⁾ az illető vidékre nézve.

Ilyen, a várföldek visszaszerzésére kinevezett bírákat már a tatárjárás ideje előtt látunk az ország bizonyos kijelölt vidékein szerepelni.

A fennebbieken kívül e korszakban még működnek:

Borsod megyében András borsodi főispán, Miklós, Lőrincz fia, az Örs nemzetségből, és PONYT a Miskóc nemzetségből, 1230. évben. ²⁾

Zala vármegyében Kázmér veszprémi prépost, Arnold zalai főispán, Rednald, Trepk, Márkus, Lukács és Vitalis comesek 1236. évben, kik nemcsak a várnép, hanem a királyi udvarnokok, a királynéi nép, a nemesek, az egyházi nép és más szolgalmányosok földjeinek birtokát is vizsgálat alá vették a jogszerűség szempontjából. ³⁾ A várföldek birtokviszonyainak rendezésében bíráskodtak 1239. évben a zala-szent-adorjáni apát és Kupán, Orbán fia. ⁴⁾ Hogy már a II. András alatt elidegenített várföldek a zalai várhoz visszacsatoltattak, és itt, mint más vármegyében, ily feladattal megbízott bírák működtek, bizonyítja IV. Béla egy 1245. évi levele. ⁵⁾

Sopron vármegyében Csák soproni főispán 1238. évben. ⁶⁾

¹⁾ Az évszámot az utolsó név adja. Az oklevél a kinevezett biztosok neveinek csak kezdőbetűit közli, de 1232. év előtt nem ismerek II. András korában I. kezdetű mosonyi főispánt, holott 1221—1223. év közt Gergely püspök és egy Miklós nevű soproni főispán már előfordúl. (Fejér. III. 1. köt. 331. lap.) Különben egy évnélküli levélben szerepelnek G. győri püspök, Y. soproni és L. mosonyi főispán, mint királyi kiküldött bírák Vas, Sopron és Mosony megyékben. (Dessewffy Okl. 6. lap.)

²⁾ Hazai Okmánytár. VII. 18. lap.

³⁾ Wenzel. III. 24. lap. Arnold 1239. évig volt zalai főispán.

⁴⁾ Wenzel. VII. 86. lap.

⁵⁾ Wenzel. VII. 192. lap.

⁶⁾ Fejér. VII. 5. k. 253. lap.

Bars vármegyében Sándor comes, Zochet comes, Benete comes és Ozyas váczai főesperes 1236. évben, — mindnyájan egykoruan *judices terrarum in provincia Borsiensi*. ¹⁾

Az esztergomi érseki megyében Robert érsek, Sebes nyitrai főispán, Röth András, Szoboszló, Mikese, Zochit — ki már Bars alatt említettik — mindnyájan comesek, kiknek még más, meg nem nevezett bírótársaik voltak; — 1236. évben IV. Béla megbízása az érseki megyében fekvő, elidegenített örök birtokok visszaszerzésére (*ad revocendas perpetuitates*) szól, — biráskodásukat azonban csak a lovászok földjére vonatkozólag ismerjük. ²⁾

Győr vármegyében és tán Veszprém megyében Urias pannonhalmi apát, Bug és Baya, comites 1234. évben. Működésök tere nincs kijelölve. ³⁾

Vas vármegyében Kázmér veszprémi prépost, Hahold vas- és Pál fehérmegyei főispán 1238. évben. ⁴⁾

Ujra Bihar vármegyében Lőrincz bihari főispán, Apa Gyapol fia, Petur, Ádám, Pata fiai, Gyapol, Ivános, Kötörői Petur és Panaszi István 1236. évben. ⁵⁾

Van nyoma 1239. évről, hogy *Szathmár vármegyében* is a visszaszerző bírák hivataloskodtak, de neveiket nem tudjuk. ⁶⁾

Pozsony megyében 1240. évben Endre pozsonyi főispán, Serafin fia, buzgólkodott a várjavak visszaszerzésében ⁷⁾ és miután ő már 1235. év óta viselte e hivatalt, ismerjük hivataloskodását 1236. évből, ⁸⁾ és alkalmasint rávonatkozott Sarlos János fiának, csalóközi nemesnek a király előtt 1238. évben emelt ama panasza, hogy a király által Pozsony megyébe a várföldek visszaszerzésére küldött bírák (*judices terrarum*) őt

¹⁾ Knauz: Magyar Sion. II. 435. l. Monumenta Strigon. I. 320. és Wenzel. VII. 26. l.

²⁾ Knauz; Monumenta Strigon. I. 315. l.

³⁾ Wenzel. I. 331. l.

⁴⁾ Fejér. IV. 1. k. 140. l.

⁵⁾ Fejér. IV. 1. köt. 64. lap, hol minden közelebbi hatáskör kijelölése nélkül róluk mondatik, hogy a király által in Comitatu Bihoriensi »pro restituendis terris« bírákul kinevezettek.

⁶⁾ Wenzel. XI. 309. l.

⁷⁾ Wenzel. XI. 316. l.

⁸⁾ Wenzel. VII. köt. 25. lap.

birtokaiban igen sokszor zaklatják, és hogy azok tőle nagyterjedelmű földeket elvettek, ezeket a pozsonyi várhoz mint odatartozókat csatolván. A panaszló egyszersmind kéri a királyt, hogy őt ama földek birtokában megerősítse, melyeket neki a bírák meghagytak, nehogy tovább is birtokában háborgattassék.¹⁾

Somogy megyében Uriás pannonhalmi apát, Jakab somogyi főesperes, László somogyi főispán, Jakab Bodor fia, Márton Mohc fia és Mérey Sándor 1237. évben.²⁾

Ilyen kényes ügyben, mint a várjog czimén, számos földet azoktól visszafoglalni, kik azokat több-kevesebb jóhiszeműséggel, vagy a nélkül, és sokszor régi időtől fogva birták, könnyen lehetett elégedetlenséget kelteni, az ellenkezőre szert tenni azonban vajmi kevés reménység volt. Tapasztaltatták ezt nemcsak az ország egyes részeibe kiküldött bírák, hanem maga IV. Béla is, mint ki előbb apja által a várjavak visszaszerzésére teljhatalommal volt ellátva, kitől tehát e feladattal kapcsolatos intézkedések eredtek és ki utóbb (1235), midőn kormányra jutott, maga is a régi rend visszaállításának szükségét belátván, előbbi működését e téren erélyesen folytatta. Egy 1237. évi oklevélben kijelenti, hogy az ő elődjének felesleges és haszontalan adományozásait (nemcsak a várföldekről szól) a bárók beleegyezésével visszavonni akarja és az országot ama állapotba visszahelyezni, a melyben ez III. Béla idejében létezett,³⁾ — e szerint a király a félszázad előtti birtokviszonyokat ismeri el rendeseknek és a törvényeknek megfelelőeknek.

Még határozottabban elítéli a következő esztendőben az eddigi jószágvesztegetést, melyről egyenesen Imrét és II. Andrást vádolja, és mely a királyi jogot (jus coronae regiae) majdnem megsemmisíté, és mely oknál fogva testvére Kálmán

¹⁾ Wenzel. XI. 301. lap. András főispán 1236. évben bíráskodott Monar helység ügyében. Ebbeli ítéletét jóváhagyták 1255. évben Roland nádor pozsonyi főispán és bírótársa Vincze, nyitrai püspök. (Wenzel. XI. 25. és 398. lap.)

²⁾ Dessewffy Oklevéltár 4. lap, hol a bírák így neveztetnek: inquisitores terrarum in parochia Simigiensi a magnifico rege Bela constituti.

³⁾ Fejér. IV. I. köt. 71. lap.

király egész Szlavonia herczegének, valamint a főpapok és országnagyok, sőt az egész ország beleegyezésével ¹⁾ elhatározá, hogy a már említett »felesleges és haszontalan« eladományozásokat visszavonja. ²⁾

Kár, hogy IV. Béla saját magával jött ellenkezésbe, midőn ugyanez évben ő is várföldeket adományozott el, mely alkalommal különösen a fehérvári János-vitézeknek igen nagyon kedvezett. ³⁾ Adományának tárgyát főleg várföldek képezik, melyek Szolnok, Nyitra, Valkó, Bodrog, Csanád, Keve, Temes, Bács, Posega és Varasd vármegyékben elterültek.

Mind a mellett, mint a következők mutatta, IV. Béla legkomolyabban törekedett a várintézmény fentartására, és e czél évek hosszú során át képezte gondoskodásának tárgyát. Lelkiismeretessége mutatkozik abban, hogy 1260. évben készpénzen vesz a honti várjobbágyoktól várföldeket, hogy azokat hiveinek adományozhassa. ⁴⁾ A buzgóság, melyet már feladata elején kifejtett, az intézkedései által érdekeikben megsértett osztályok ellenszenvét, sőt gyűlöletét oly mértékben zudította reá, hogy a tatár berohanás semmit kimélő rombolásai alatt a nemzet részéről tapasztalt ellenállás csekélységét nagy részben ama hangulatnak kell tulajdonítani, melylyel akkor IV. Béla az országban találkozott, noha az ő igazságszeretete a szükségnek talált rendszabályt barátokra és hívekre szintugy alkalmazta, mint az ellenesekre, és magát az esztergomi érseket sem kimélte, tudván egy 1230. évi oklevélből, hogy az érsek birtokjogai is vizsgálat alá vétettek, és hogy az eljárás folytán annak némely birtoka meghagyatott, más meg tőle elvétellett.

Nagyon válságos idő fejlődött ki ötven év alatt. Rogerius nagyváradi kanonok, a tatárvész leirója, a királyi hatalom sülyedésének egyik okául szintén ama pazarlást hozza fel, melylyel a királyok a várföldeket vesztegették, és e miatt várispánok alig voltak, a kiket ilyeneknek tekinteni kellett, inkább köz-

¹⁾ Nec non totius regni nostri consilio et consensu. E kifejezés tán egy akkori országgyűlésre mutat.

²⁾ Fejér. IV. I. köt. 105. lap.

³⁾ U. o. 105—111. lap és újra IX. 5. k. 153—156. l.

⁴⁾ Wenzel. XI. 481. lap.

vitézeknek látszottak. ¹⁾ Az udvari tisztek : tárnok, étekfogó, főlovászmester stb. még a királyt is lenézték ; és mindenütt kórnak jelenségei mutatkoztak. Ez állapot tarthatatlan volt, — mégis midőn IV. Béla a megfelelő orvosságot alkalmazta, a hatás alig volt kevesebb veszélyes, mintha a dolgok az eddigi módon folytak volna.

Az ifjú király az uralkodási mesterség egyik legnehezebb feladata előtt állt. Intézkedéseiben egyik rész azt gáncsolta, hogy kiméretlenül a hatalmas oligarchákat és főpapokat szorítja a várföldek kiadására, mint saját barátait és hiveit, — mások pedig önkényt láttak eljárásában, mert a várjavakat elszedi a kitől akarja, és meghagyja annak, a kinek akarja.

Mindkét rész a jogosság és törvényesség tekintélyét nélkülözve az ifjú király eljárásában, és ez ürrügy mögé rejtőzködtek, mikor más törekvésök nem volt, mint megtartani a várjavakat, melyek birtokába bármi úton jöttek. Nem ismerünk csak egyetlen esetet is, melyben valaki várföldet szabad elhatározásából visszaadott volna, csak azért, mert Szent István törvényei azok elidegenítését tiltják.

Alaposabb az a vád, hogy a visszaszerzett várjavak nem adattak, eredeti és törvényes rendeltetésökhöz képest, a várbirtok alapjának vissza, és ez az egy pont érthetővé teszi a nagy felzúdulást Béla ifj. király intézkedései ellen. Azok ugyanis, a kik, habár Szent István törvényének ellenére, de mégis királyi adomány és engedély mellett valamely várföld birtokában voltak, az új intézkedés barátjai semmikép nem lehettek, midőn látták, hogy a várszerkezet érdekében és a törvény nevében a tőlök visszakövetelt és visszaszerzett várföldek nem a várbirtok álladékanak adattak vissza, hanem más királyi hiveknek adományoztattak.

Hibák történtek és ezek meghozák keserű gyümölcseiket.

De IV. Béla a várjavak visszaszerzésének feltétlen szükségéről meg volt győződve, és azért a keserű tapasztalás őt el nem ijeszté útjáról.

¹⁾ Jura comitatum erant adeo diminuta, hogy utóbb viros comites non haberent, et cum incederent simplices milites propter diminutionem castrorum putarentur.

Ipolyi Arnold egy ünnepélyes alkalommal elmondá, hogy a régi várszerkezet (vagy, mint ő mondja: a vármegyei hadszerkezet) a tatárdulások ellen ki nem állotta a próbát, és hogy Béla hasztalan igyekezett azt még egy ideig fentartani a várjavak visszavétele és várjobbágyok újabb megtelepítése által.¹⁾

Ugy látszik, hogy az ifju király a várszerkezetre nézve más nézetet volt, — és ha a várispánsági intézmény süllyedt, történt az egészen más okból, mint a tatárvész idején nem eléggé kifejtett ellenállási képesség hiányából, mely hiány más országokban is mutatkozott, egész a balti tengerig.

És a mikép IV. Béla a várszerkezetre nézve gondolkodott, gondolhattak utódjai is, mert egész III. Andrásig ismétlődnek a, habár hiu, kísérletek, a régi várrendszer helyreállítására és állandékának kiegészítésére.

Egészen új várispánságok alakúlnak a tatárdulás korszaka után.

IV. Béla mint valódi státusférfini cselekedett, és midőn a tatárvész lezajlása után az ország újraalakulásához fogott, tántoríthatatlanul folytatta működését a várintézmény megszilárdítására, mely csak a várjavak visszafoglalásával volt lehetséges.

A tatárjárás utáni időben gyakran találkozunk a király által a várföldek (perpetuitates) visszaszerzésére kiküldött birákkal. Csák tárnokmester egy 1257. évi levelében azt mondja, hogy a király e célra 12 birát nevezett ki.²⁾ A kinevezésnél sokszor az illető vármegyéek főispánjai elmellőztettek, mint ez például Szerém, Szepes, Győr, Zólyom, Turócz és Liptó vármegyékben történt. Történetforrásaink e korszakból következő biráknak emlékezetét tarták fenn:

Pozsony megyében Roland nádor, pozsonyi főispán és Vincze nyitrai püspök 1252—1257. években.³⁾

Gora ispánságban Csák gorai comes és királyi kardhordozó 1256. évben.⁴⁾ Feltűnő intézkedés, tekintvén azt, hogy

¹⁾ Besztercze műveltségtörténete. Századok. 1874. évi folyam 544. l.

²⁾ Wenzel. VII. 463. lap.

³⁾ Knauz N. az Új M. Múzeumban 1858. I. 409. és Wenzel II. 256., 258., 260. lap. Fejér IV. 2. köt. 438. lap.

⁴⁾ Wenzel. VII. 421. lap.

István bán ez időben maga is egész Szlavóniában biráskodik a várjavak birtokjogi ügyeiben.

Bana ispánságban (1258) Vincze nyitrai püspök. ¹⁾

Szerém megyében Pál mester, pécsi prépost 1270. évben, V. István koronázása után. De már Roland nádor is működött Szerém megyében, mint a várföldek visszafoglalója. ²⁾

Vas vármegyében Gergely a királyné tárnokmestere és vasi főispán, a Ják nemzetségu Bertalan Jakab fia, és Mihály mester királyi jegyző (judices et inquisitores) 1270. évben. ³⁾

Szepes vármegyében Ákos mester 1255. évben (pro reambulandis terris in Zepus). ⁴⁾

Bodrog vármegyében Roland nádor, pozsonyi főispán 1256. évben. ⁵⁾

Zala vármegyében Csák királyi tárnokmester és zalai főispán 1257. évben. ⁶⁾ Külön esetben ugyanakkor még Felician kalocsai prépost működött vele. Külön esetekre máskor is voltak bírák kinevezve, de azokat itt nem vesszük tekintetbe. IV. Béla Zala megyébe együttesen István slavoniai bánt, és Pál országbíró és zalai főispánt küldte ki. E kiküldetést 1251. évre vélem teendőnek, mert Pál akkor viselte e hivatalokat, míg István 1250—1259-ig volt a bánságban. Két 1268. évi oklevélből kitűnik, hogy Csák mester arra a hivatásra is ki volt küldve, hogy az elidegenített nemesi birtokokat is adja vissza tulajdonosaiknak. Birótársai egy ízben voltak Pósa, Henrik, Vid, Gogan, Bálint és Bucs, — más ízben Prinich comes, Ládi Bálint comes, Jachki fia Péter comes és Gulácsi Jakab. ⁷⁾

Szolgagyör ispánságban Benedek esztergomi érsek 1255. évben ⁸⁾ és, úgy látszik, a *galgóczi* ispánságban is.

A *györi püspök-megyében* Omodé györi püspök, ki már 1255. évben működik, mondván magáról, hogy az ő egész

¹⁾ Fejér. V. 1. k. 318. l.

²⁾ Fejér. VI. 2. köt. 394. l.

³⁾ Wenzel. VIII. 301—302. l.

⁴⁾ Fejér. IV. 2. köt. 287. l.

⁵⁾ Wenzel. VII. 436. l.

⁶⁾ Wenzel. VII. 452—465. l.

⁷⁾ Wenzel. VIII. 208. 210. l.

⁸⁾ Hazai Okmánytár. VII. 48. l.

püspöki megyéjében bírónak avagy inquisitornak neveztetett ki a király által pro restituendis terris, melyek a váraktól elidegenítettettek; és ítél a vasmegyei Ablancz birtokáról. ¹⁾ Egy 1256. évi oklevél szerint Omodé püspök különféle vármegyékbe volt kiküldve a várföldek visszaszerzésére. Ez alkalommal bírótársainak nevezi Favus pannonhalmi apátot, és Ábrám comest, Benke fiát. ²⁾

Nyitra vármegyében Prannay mester, királynéi udvarbíró és nyitrai főispán 1255. évben. ³⁾

Bolondocz várispánságban A. budai prépost és királynéi kanczellár 1255. évben. ⁴⁾

Sopron vármegyében Máté nádor soproni és somogyi főispán 1279. évben, ki megjegyzi, hogy itt a várszolgák és más szolgalmányosok földjei az ő, és a király embere által bejárattak. ⁵⁾

Gerzencze ispánságban Csák királyi kardhordozó 1257. évben. ⁶⁾

Karakó várispánságban Pál pozsonyi prépost 1257. évben. ⁷⁾

Zólyom, Turóc és Liptó vármegyében Mihály mester, udvari jegyző 1292. évben. ⁸⁾

Vas vármegyében Roland nádor 1254. évben. ⁹⁾

Slavoniában István egész Slavoniának bánja és stiriai kapitány, nevezetesen 1252. évben Zágráb megyében ¹⁰⁾ 1258. évben Varasdmegyében ¹¹⁾ 1248. és szintén 1258. évben Zago-

¹⁾ Wenzel VII. 399. lap.

²⁾ Wenzel XI. 432. lap.

³⁾ Fejér VII. 5. köt. 312. l. Wenzel VII. 384. l.

⁴⁾ Fejér IV. 2. köt. 336. l.

⁵⁾ Fejér VII. 2. köt. 76. l.

⁶⁾ Wenzel VII. 453. l. és XI. 437. lap. Tkalsics I. 115. l.

⁷⁾ Wenzel II. 296. l. Knauz: Monumenta Strigon. I. 443. l.

⁸⁾ Fejér X. 3. köt. 276. l.

⁹⁾ Fejér IV. 2. köt. 258. l. Hazai Okmánytár IV. 35. l. Wenzel VII. 369. lap.

¹⁰⁾ Wenzel XI. 380 l.

¹¹⁾ Wenzel VII. 491. l.

riában, ¹⁾ 1255. évben a rovischei ispánságban, ²⁾ 1249. évben Podgoriában. ³⁾ Megbizása különben az egész Dráván túli bántságra szolt. ⁴⁾

Ez István elődje, István bán, (attól, ki egyúttal stiriai kapitány volt, megkülönböztetendő) IV. Bélától azt a megbízást kapja, hogy a horvát részekben a nemesi földeket a várföldektől elkülönítse. A megbízás nem elpazarlott várföldek visszaszerzéséről szól, még is, midőn István bán 1240. évben Lika megyébe (ad partes Likae) jött, arról hozott ítéletet, vaj-

¹⁾ Wenzel XI. 447. l.

²⁾ Wenzel VII. 395. l. Fejér IV. 2. k. 347. l.

³⁾ Wenzel VII. 290. lap.

⁴⁾ IV. Béla már egy 1248. évi levelében mondja, hogy István egész Slavonia bántját és Fülöp zágrábi püspököt kiküldte a zagorai várföldek visszaszerzésére. (Fejér VII. 5. köt. 275. lap és Knausz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. 467. lapján. Fülöp 1262. évben esztergomi érsek a Churla — avagy Csölle nemzetségből való volt.) A kinevezés már 1248. év előtt történhetett, de nem vonatkozhatik az 1240. évi István bánra, kit csak Mikóczy, de Fejér nem említ, sem a Fejér által 1245. évben nevezett István bánra, mert akkor még a zágrábi püspököt is Istvánnak nevezték, nem Fülöpnek; — hanem vonatkozik azon Istvánra, ki Mikóczy szerint a Csáky nemzetségből származik, azonban az Archaeologiai Értesítő (XIV. köt. 365. lap.) és Kukuljevics Iván szerint Subics családbeli brebiri gróf volt, Nagy Imre szerint pedig a Guthkeled családhoz tartozott, és kit okleveleink 1247. évben nádornak, 1249. évben slavoniai bánnak, 1254. évben bánnak és stiriai kapitánynak tüntetnek fel. Ez utóbbi év előtt István bán nem volt stiriai kapitány, mert IV. Béla és Ottokár cseh király 1254. évben a budai békében osztoztak meg Stiria birtokán. Fejér oklevélgyűjteményében István zágrábi püspök 1247. évig viseli méltóságát, utódja Fülöp pedig (nem mint Czinár véli 1251., hanem) 1248. évben követi őt; ebből valamint azon körülményből, hogy 1247. évben Ratiszló galicziai herceg volt slavoniai bán, következik, hogy az erélyes Csáky István már 1248. évben nyerte a hivatalt egész Slavoniára. — IV. Béla 1256. évben úgy nyilatkozik, hogy midőn a tatárok kitakarodása után az egész országban bírakat a jogtalanul elfoglalt várföldek visszaszerzésére kinevezett, a Dráván túl fekvő egész bántsági kerületet hasonló feladatra István bánra bízta, rendelve, hogy ő a várföldek birtokosait jogaik igazolására bizonyos határra a király színe elé idézze. (Fejér VII. 4. k. 118. lap.) Láttuk, hogy István bán már akkor bíraskodik a várföldek ügyében, mikor még nem volt stiriai kapitány (de azt is, hogy István bán nem azonnal a tatárok kivonulása után nyerte meg az említett megbízást, hanem csak 1248. évben.

jon Thetacsics föld a likai várhoz tartozik-e, vagy Porugh nemesek örökös birtoka, — és ő a nemeseknek ítélte oda a földet.¹⁾ Itt Lika mint a magyar várintézmény egy kiágazása tűnik fel, és ez a várispánság, egyedüli példája a *régi* Horvátországban. Habár létezésének tényét alig lehet tagadni, mind a mellett szintugy későn keletkezhetett, a mint hamar megint elenyészett e minőségben.²⁾

A várföldek minőségét nyomozó bírónak ítélete olykor felsőbb jóváhagyásra szorult.

A várföldek visszaszerzése később is képezte királyaink gondját, de elég különös, hogy e gondoskodással párhuzamosan járt a még meglevő várjavak tovább adományozása. V-dik István király, mindjárt kormányzása elején országának némely részeit személyesen bentazta, más részeket pedig azon bíráknak jelölt ki, a kiknek feladata volt a »királyi jogok helyreállítása«, azaz : a várjavak visszaszerzése.³⁾

A mely eljárás azonban a várföldek állandékának kiegészítésére helyesnek találtatott, és mintegy félszázad óta gyakorlatban volt, az nem ritkán más birtokviszonyokra is nyert alkalmazást, majdnem egyenes ellenzésben a várnépekkel.

Midőn IV. Béla 1267. évben Szent-István szabadságait a nemesség javára megerősíté, azt rendelé el, hogy a várföldek és udvarnoki földek, a melyekre királyi vagy királynéi népek letelepedtek, a várnak vagy az udvarnokiaknak visszaadassanak, — de egyszersmind azt is, hogy a nemesek földjei is, melyeket a szabad helységek népe, vagy a királyné népe, vagy az udvarnokiak és a várszolgák elfoglaltak, a nemeseknek adassanak vissza.⁴⁾ A következő 1268. évben tíz bírót küldött ki Veszprémmegyébe, nevezetesen Bubek Imre nyitrai főispánt, a Ják nemzetségű Jolatk bánt, Saul comest, Lőrínthei János comest, Nempti-i Benedek comest, Miklóst Hector fiát, és a Vásonyi nemzetségű Lászlót az ő sógorát (fratrem eius

¹⁾ Mikóczy : Series Banorum. 121. lap.

²⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék. II. 414. l.

³⁾ Propter jurium regaliū reformationem iudicibus transmissis. Wenzel VIII. 301. l.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 391., 392. lap. Kovachich : Vestigia Comitiorum 136. lap.

germanum), Csáki Olivert, Azányi Sixtust és Bala Szatmárt, hogy a várszolgák, udvarnokok, királyi és királynéi népek vagy bármi szolgálmányosok által elfoglalt nemesi földek tulajdonosaiknak visszaadassanak.¹⁾ Zalában ez irányban Csák bán ottani főispán több bírótársával működött, a kiknek kinevezésére Béla slavoniai herczeg is befolyt.

Ugyanez évben Lőrincz nádort és somogyi főispánt Somogymegyébe küldte ki a király, hogy a nemesi földeket (ad revocandas terras et alia jura nobilium) visszaszerezze, melyeket az udvarnokok, a várszolgák, a királyné népei vagy bármiféle szolgálmányosok jogtalanul elfoglaltak. Lőrincz nádor mellé öt somogymegyei nemes társul adatott, kiket az egész vármegye választott, és kik, midőn valamely ügyben határoztak, előbb a szent ereklyékre és az evangeliumra esküt tettek le. A választott öt bírótárs János, Isép fia, Krasznai Kozma, Dersfy István, Gergely János fia és Viszlói Tamás Martonos fia.²⁾

Mindez és hasonló adatokat átpillantván, meggyőződünk, hogy II. András korától kezdve, folytonos volt királyaink azon törekvése, hogy a várszerkezet alapját képező földbirtoki álladékok épségben fentartsák.

Történetek azonban az árpádházi királyok alatt hasonló intézkedések, melyek a várintézmény fentartásával semmi kapcsolatban nincsenek. Így, midőn Mária királyné 1258. évben Gileth királyi tárnokmestert megbízta, hogy a királyné posegamegyei jobbágynak földtulajdonát meghatározza³⁾ — így, midőn István ifjabb király az ő országbirájának meghagyja, hogy Pestmegyében a bűnösöket elítélje, és a tulajdonosaiktól elidegenített földek ügyeiben bíraskodjék,⁴⁾ — így a IV. László király által 1275. évben említett azon intézkedés, melylyel apja Sixtus mestert esztergomi olvasó-kanonokot *egész Magyarországra* bírónak nevezte ki, az udvarnoki földek birtokjogának igazolására.⁵⁾

¹⁾ Fejér VII. 5. köt. 347., 348. lap.

²⁾ Fejér VII. 1. köt. 349. lap.

³⁾ Wenzel XI. 445. lap.

⁴⁾ Wenzel VIII. 276. lap.

⁵⁾ Fejér VII. 2. köt. 23. lap. Sixtus e bírói hivatása már 1272.

Ebből kitünik, hogy a földbirtok a XIII. században nagyon ingadozott, azon folytonos vizsgálatok következtében, melyekkel nem egyes személyek, hanem rendszeresen valamely osztály birtokálladékának egész összessége kérdés alá vonatott.

Ezt bizonyítja az 1267. évi törvény is, mely rendeli, hogy az elfoglalt földek a váraknak és udvarnokoknak adassanak vissza. Az elfoglalt földeket a városok, a várnépek és udvarnokok adják vissza a nemeseknek.

Ezenkívül persze a vagyonbiztosság érdekében még külön törvények hozattak.

Nem lehet hallgatással mellőzni, hogy Kálmán király kora a várföldek álladékára nézve mintegy szabályhozónak mutatkozik, a mennyiben királyaink számtalanszor azt az utasítást adják kiküldött bíráiknak, hogy a Kálmán király elhunytá óta elidegenített várföldeket szerezzék vissza, — Kálmán halála után tehát a várföldek bitorlása, úgy látszik, széltiliben elharapódzott.

Ez a Kálmán nem I. Géza király fia, hanem IV. Béla öccse, a volt ruthén király, ki 1226—1241-ig Slavóniát hercegi czímmel kormányozta. A Dráva és Száva közt fekvő várispánságok történetében igen gyakran azon állapotra történik hivatkozás, melyben a várföldek ő alatta léteztek,¹⁾ és hogy róla van szó, tanúsítja nemcsak azon körülmény, hogy 1226. év előtt ily hivatkozás Kálmán királyra nem történik, hanem azon tény is, hogy IV. Béla király későbbkori oklevelei

évben említették, midőn in Comitatum Udvarnicorum de Sag jövéen, Tnkurch faluból két ekényi földet a Ják nemzetségbeli Sándornak és Csepánnak, Lőrincz fiainak odaitélt, a buruzdi udvarnokok követelése ellenében. (Knauz: Monum. Strigonen. I.) Sixtus előtt már mások is bíraskodtak az udvarnokok földjeiről. Így Balog Miklós, királyi étekfogó mester 1255. évben, kinek megbízása, úgy látszik, szintén az egész országra szólt. (Wenzel II. 262. lap.) Mihály mester, kit III. András Zólyom-, Turóc- és Liptó megyébe kiküldött, nemcsak a várföldek, hanem az udvarnoki földek visszaszerzésében is eljár. A király 1293. évben maga ment a fennebbi vidékekre (praedia regalia) és ott tartózkodott, hogy a jogtalanul elsajátított földek visszaszerzésére közről felügyeljen. (Fejér VI. 1. k. 242. l.)

¹⁾ Így Wenzel VII, 483., 491. XI. 447.

várföldekért perlekedő feleket említenek, kik magokat Kálmán király kortársainak vallják.

Azonban csakugyan Könyves Kálmán magyar királyról van szó, midőn a zobori apát 1258. évben a banai várjobbágyok ellen, kik tőle Krakován föld egy részét követelték, Kálmán király a zobori apátság javára kiadott kiváltság-levelel védekezik.¹⁾

Egyébiránt Kálmán ruthen király bizonyos befolyást gyakorolt nemcsak a Dráván túli részekben, hanem Magyarországon más vidékein is, a várföldek illetőségére nézve, mert IV. Béla még mint ifjabb király több ízben tartományának főurai-val (*principes terrae nostrae*) a várföldek visszaszerzéséről tanácskoztán, e tanácskozmányokban öcsese Kálmán király, slavoniai herceg is részt vett.²⁾ Azon adománylevelében, melyet 1238. évben a fehérvári János vitézek javára kiadott, nyomatékosan kiemeli, hogy a várföldek visszaszerzésére, testvére Kálmán király, slavoniai herceg akaratából, és a praelatusok és országnagyok tanácsából magát elhatározta.³⁾

A tatárjárás után IV. Béla a Bolgárországba távozott kúnokat hazahívta és őket a Tisza, Kőrös, Maros és Temes közein letelepítette. E megtelepedés sok jogviszonyt zavart meg és IV. László 1279. évben a nemeseknek és várjobbágyoknak, a kiknek üres földjeit a kúnok megszállták, megígérte, hogy e földek illő árát vagy megfizeti, vagy azokért másokat ad cserébe.⁴⁾

Mindamellett tény, hogy a királyok sokkal több várföldet eladományoztak, mintsem visszaszereztek, és ez akkor is állana, ha a királyok épen a XIII. század második felében már épen egész várispánságokat el nem adományoztak, és így egyháznagyok és főurak birtokába nem juttattak volna.

¹⁾ Fejér V. 1. köt. 318., 319. lap. Kálmán király első decretumában találunk ugyan töredékes intézkedéseket a kóbor szolgákról, de nem említetnek *conditionariusok*, kik a várispánsághoz tartoztak volna. Kézai mégis foglyokról beszél, kik *conditionariusokká* lettek, és kiket Kálmán király annyifélékké változtatott. (Függelék. II. fej. 5. §.) Mutatja e körülmény, hogy Kálmán törvényei csak töredékesen jutottak reánk.

²⁾ IV. Béla 1231. évi levele. Wenzel XI. 234. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. köt. 105. lap.

⁴⁾ Kovachich : *Supplem. ad Vestigia Comit.* I. k. 38. lap.

A következmények el nem maradtak, és mutatkoztak különösen Csák Máté felkelése alkalmával, midőn már nemcsak a várispánságok álladéka, hanem királyi javak, például Hollókő, Lendva, Kanisa, Stridow, Csáktornya stb. várak tartozandóságai elvesztésével is a felkelés túlterjedésének ellentállani alig volt képes. A németujvári és borostyánkői örök (speculatores) földjeik elvesztése miatt szétfutottak, és századosaik őket nagy nehezen az ország minden vidékéről toborzották össze.¹⁾

A várispánságok száma.

Ha a várispánságok számát ismerni akarjuk, mindenekelőtt tisztában kell lennünk az iránt, hogy mit értünk a várispánság alatt, továbbá vajjon melyik korszakot tartsunk szem előtt, midőn a várispánságok mennyiségét megtudni akarjuk, mert nem lehet kételkedni, hogy ez különféle időben változott.

A várispánság fogalmát egy-két sorral ki nem lehetvén fejteni, hivatkozom mindarra, a mi a bevezető fejezetekben itt elmondott.

A várispánsági intézmény teremtménye kétségtelenül Szent-István, kinek szüksége volt arra, hogy a törzsnemzetségek szerkezetének felbontása után, saját hadi hatalomra támaszkodhassék, melyről mindenkor rendelkezzhessék. Bizonyítja azt a várjobbágyfűk kiváltságos állása is, melyet ő rakott biztos talajra. De hány várispánság nevezi Szent-Istvánt alkotójának, azt eddigi forrásainkból megállapítani nem lehet.²⁾

Ha azonban a szent király jobbágysaira, és a legendára való hivatkozást vezérfonalul vesszük, némi joggal következőket lehet a Szent-István által alapított várispánságoknak tekinteni: Doboka, Szolnok, Bihar, Karakó, Pozsony, Somogy, Székes-Fehérvár, Zala, Trencsén, Szatmár, Borsod, Bolondoc, Mosony, Sopron, Vas, Csanád, Esztergom, Győr, Komá-

²⁾ Fejér VIII. 1. köt. a praefatio 6. lapján.

¹⁾ Ezt Botka Tivadar is vallja, Századok 1870. év 517. lap.

rom, Nyitra és Csázma. Ezt az utóbbit Szent László király a zágrábi püspöknek adományozván, korai halállal kimult. ¹⁾

A mint az ország és a megyék szervezésének nagy műve tovább haladt, és nagyobb fejlődésnek indult, Szent-István utódai több várakat és várispánságokat állítottak fel, ²⁾ — és noha egyetlen oklevél a tatárjárás ideje előtt ily alapításokról nem szól, ezt egy tekintet a XIII. század elején létezett várispánságok névsorára igazolja.

Előre kell haladnunk III. Béla koráig, hogy célzt érjünk és azon állapotokat, melyek az ő idejében egész a tatárjárásig fennállottak, vizsgálódásunk alapjául kell venni.

Már Otto freisingeni püspök, ki 1158. évben meghalt, I-ső Frigyes császár tetteiről írt munkájában állítja, hogy Magyarország 70, vagy talán több vármegyére (comitatus) volt felosztva. ³⁾ De őt e helyen mellőzöm, mert nem tudjuk, mit ért ő a Comitatus szó alatt; vagy ha a felosztás (divisa) szóra nagy súlyt fektetünk, akkor ezt csak is a vármegyékre lehetvén érteni, reá épen nem lehet hivatkozni.

Ismeretes történetiróink előtt a XII. századbéli párisi codex, mely 1184. évszámmal van gyűjteményeinkben közzétéve, és melyben Magyarország jövedelmeinek jegyzéke foglaltatik III. Béla király alatt. Készült pedig azon okból, mert III. Béla Margitot, II. Fülöp francia király nővérét feleségül venni akarván, országának jövedelmeit ismertetni akará. ⁴⁾ E jegyzékből e helyen különösen azon tétel érdekel, mely szerint a magyar király 72 ispánjától, a maga részére eső harmadrészüln évenként 25,000 márkát húz; — továbbá, hogy a 72 ispán (comes) mindenike a királyt évenként egyszer megvendégelni tartozik, és mielőtt az asztaltól felkelne, neki ajándéknul száz márkát adni.

Ez adattal a comesek, és így a comitatus számáról teljesen összehangzik Rogerius váradi kanonok közleménye, ki a

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék. II. 225. l. Többet császári várjobbágyságról lásd Somogy alatt.

²⁾ Századok 1873. év 90. lap, Balássy Ferencz czikke.

³⁾ Muratorinál : *Scriptores rerum italicarum*. Majland 1725. ívrét, VI. kötet.

⁴⁾ Fejér II. köt. 217., 218. lap.

szomorú tatárjárást tárgyazó *Carmen miserabile* egyik fejezetében mint közismeretű dolgot említi, hogy Magyarországnak 72 ispánsága (*comitatus*) van.¹⁾

A mint Rogeriusnak nyomban követő elbeszéléséből kitűnik, ő a *comitatus* alatt nem vármegyét értett, hanem azon katonai telepeket, melyek bizonyos királyi vár alá tartozván, a véderő fentartási alapját képezték.

Rogerius azt írja, hogy a királyok a *comitatus*októl nyerték örömeiket, gazdagságaikat és tekintélyöket, hatalmukat és erejüket, mely előnyök azonban mindinkább eltűntek, mert Imre és II. András királyok e *comitatus*ok földjeit pazarul eladományozták; mire IV. Béla a hon védelmi erejét növelni akarván, mindenkép arra törekedett, hogy a *comitatus*októl elvett földeket megint visszaszerezze, akár az ő hiveinek kezében legyenek, akár másokéban.

Rogerius itt világosan a király azon szándékáról beszél, melyet később királyi biztosok avagy bírák kiküldésével fogatosított. E munka folyamában ily általa történt kiküldetések számtalan példával fogunk találkozni. Midőn Rogerius az idézett állapotokat leírta, a királynak a várföldek visszaszerzésére irányzott terve még nem volt valósítva, de törekvése azon gyűlölség egyik okául szolgált, melylyel a nemzet iránta viseltett, és mely a nagy tatárpusztítást oly irtóztatóan előkészíté. Elbeszélése folyamában fölhozza, hogy mikor a tatárok közeledéséről már nem lehetett kételkedni, a király a nemeseket (*nobiles, qui servientes regis dicuntur*) és a fönnemlített várakhoz tartozó várjobbágyokat és várnépeket (*castrenses et pertinentes ad castra superius nominata*) felszólítja a hadrakészülésre. Ez által még világosabban fejezi ki azt, hogy az általa említett 72 *comitatus* ugyanannyi várispánság.²⁾

Ezek után teljes megnyugvással lehet állítani, hogy a III. Béla korában készült jegyzék az ország jövedelmeiről

¹⁾ Est omnibus non ignotum quod septuaginta duo habet Hungaria comitatus, mondja Rogerius. Kerékgyártó e *comitatus*ok alatt vármegyét ért. (A műveltség fejlődése Magyarországon I. 235., 324., 325., 345. lap.) Jakab Elek ezt a 72 *comitatus*t várispánságnak nevezi ugyan, de mégis csak vármegyét ért alatta. (Kolozsvár története I. 217—219. lap.)

²⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék I. k. 13—16. lap.

(párisi codex) és Rogerius Carmenje nem vármegyékről szól, melyeknek összesége az ország egész területi álladékát képezi, és melyekre politikailag és közigazgatásilag az ország fel volt osztva, hanem várispánságokról, melyeknek kiválólag honvédelmi és hadi rendeltetése volt, és melyek a vármegyéktől ugyan mindenben nem váltak külön, de különben a vármegyék határaitra oly kevésbé voltak tekintettel, mint midőn mai korban adó-, közoktatási-, bányászati- vagy hasonló kerületeket jelöl ki a kormány.

Megnyugvással állíthatni azt is, hogy az 1184. évtől 1241. évig eső korszakban, a várispánságok száma Magyarországon hetvenkettőre ment.

Botka Tivadar kísérletet tett a várispánságok névjegyzékének összeállítására, és azok számát hetvenkettőnek ismerve el, azok közül tizenhatot sorol elő, melyek mindnyájan a Duna jobb partján feküdtek.¹⁾ Megjegyzi azonban alább, hogy az általa kinyomozott várispánságok száma mintegy harminczra megy. Néhányat a Botka által bemutatott várispánság közül olyannak nem ismerhetek el. Ilyen például Budológ,²⁾ mely hibás olvasás Bodrog helyett, — ilyen Urhida, mely név Luhidá-nak olvasandó,³⁾ — továbbá Zakach, Kapuvár,⁴⁾ Visegrád,⁵⁾ Ujvár (Pozsonymegyében),⁶⁾ Tubul,⁷⁾ Nyírség,⁸⁾ Rábaköz,⁹⁾ Patak,¹⁰⁾ Rima,¹¹⁾ melyeknél a várispán-

¹⁾ Századok 1872. év 25—35. lap.

²⁾ Már Bunyitai Vincze úgy találta egy akadémiai felolvasásban, hogy a bodolói várispánság ingatag alapon áll, a nélkül, hogy ezt közelebbről indokolta volna.

³⁾ Botka Urhida várispánságról szól a Századok 1871. évfolyama 299. lapján és 1872. év 31. lapján. A helyes olvasás a Hazai Okmánytár VI. köt. 1., 2. lapján.

⁴⁾ Századok 1872. év 30. lap.

⁵⁾ U. o. 26. lap, és Századok 1871. év 391. lap.

⁶⁾ Századok 1872. év 34. l.

⁷⁾ U. o. 37. l.

⁸⁾ U. o. 37. l.

⁹⁾ Századok 1876. év 683. l.

¹⁰⁾ Századok 1871. év 394. lap, lásd Balássy: Mutatványok 39—41. lap.

¹¹⁾ Századok 1872. év 533. lap.

sági szervezet minden ismertető jelei hiányoznak, végre Szoboszló, melyet a jeles tudós a Váradi Regestrum 124. és 329. §§-ainak félreértéséből emel várispánsággá.¹⁾

Hasonló tévedések más írókban is tűnedeznek fel és mert a Váradi Regestrum 30. §-a Houmik castrumról szól, kezdik a houniki várispánságot nyomozni, pedig e Houmik név nem egyéb Szolnok elferdítésénél. (L. Szolnok alatt.) Így járt Kerékgyártó Árpád Cornusttal, melyet ő Houmik-kal és Szoboszlóval a Váradi Regestrum által említett várispánságok közt elő sorol, holott az idézett Regestrum 147. §-a csak castrenses de Cornust említ, azaz valamely várispánság (talán a biharinak) Cornustban lakó várszolgáit.²⁾ Vajda Gyula is Cornustot várnak tartja.

Pray pedig annak igazolására, hogy oly várakhoz is tartoztak várjobbágyságok, a melyek valamely vármegyének nem adtak nevet, mint ily várakat Bouch, Cracou, Zonda, Talana, Turda stb. várat említi, melyeknek szerinte ma még neve is alig létezik. (Historia Regum I. Notitiae praeviae 84. lap.) Bouch és Zonda nevekben nem kell ismeretlen várispánságokat keresni; Bouch t. i. a szerbiai Boronch, ma Branicsevo.³⁾ Fejér szövege tehát hibás, Zonda alatt tán a hajdani Zonda vár Nógrád megyében értendő; a többi háromban pedig Karakó, Tolna és Torda nem nehezen ismerhető fel.

És mert a Váradi Regestrum 120-dik §-ában provinciales de Dus említettnek, Balássy Ferencz kutatásainak korábbi stadiumjaiban erősen állította, hogy Dus annyi mint Tas, és hogy Tasvár egy hasonló nevű várispánság székhelye volt.

Ugyan ő Szerencs egykori megyeiségét fejtegetvén, saját állítása szerint csak azt nem tudja biztosan meghatározni, hogy Szerencs valóságos megye volt-e, vagy csak várispánság? de nyomban megjegyzi, hogy Szerencs vidékén semmi nyomaira

¹⁾ Lásd erről a kolozsvári várispánság leírását.

²⁾ Kerékgyártó Árpád I. 345. l.

³⁾ Fejér III. 1. k. 198. lapon világosan mondja e castrumról, hogy extra regnum fekszik.

sem akadhatni a várispánságnak. ¹⁾ Nem is állította írónk közül eddig senki sem, hogy Szerencs várispánság lett volna.

V. István, mint ifjabb király 1263. évben Heristhol viadornak, ki a király ügyében többször perdöntő bajvívásra kiállt, egy Bacha nevű várföldet adományoz, — terram Castri Cuminiensis. A báró Ghilányi fricsi levéltárában ez oklevélnek csak újabbkori másolata létezik, és így bátran állíthatni, hogy a Castrum Cuminiense csak másolási hiba és Cumini várispánságot keresni szükségtelen. ²⁾

Igy tisztázván magunk előtt az utat, közöljük azon *várispánságok névjegyzékét, melyek a tatárjárás előtt*, nevezetesen 1184—1241. év közt kétségtelenül léteztek. ³⁾

Abauj 1205—1235.	Garics 1239.
Arad 1216.	Gora 1161—1173.
Bana 1226.	Gömör 1226.
Baranya 1190.	Goricza 1224. év előtt.
Bars 1075.	Győr 1185.
Bács 1173—1196.	Heves 1217.
Békés 1221.	Hont 1219.
Bihar 1198.	Karakó 1137.
Bodrog 1237.	Keve 1238.
Bolondóc 1208.	Koaszth (II. András alatt).
Borsod 1194.	Kolosvár 1216.
Csanád 1231.	Komárom 1218.
Csongrád 1075.	Kőrös 1222.
Doboka 1219.	Krassó 1230.
Esztergom 1087.	Kraszna 1219.
Fehérvár, Erdélyben 1206.	Loesmánd 1171.
Székes-Fehérvár 1232.	Mosony 1203.
Galgóc 1112.	Nógrád 1216.

¹⁾ Balássy Ferencz: Mutatványok a váradi Registrumból 41., 42. lap.

²⁾ Századok 1881. év októberi vagy 8-dik füzet 81 lapján.

³⁾ A név melletti évszám nem az alapítás idejét jelenti, hanem azt az időt, melyben forrásaink az illető várispánságot legelőször említik. A várispánságok jegyzékét igazolják a felsorolt várispánságok történetében található adatok.

Nyitra 1138.	Temes 1212.
Pata (Ujvár) 1234.	Tolna 1238.
Podgoria 1228. körül, és 1244.	Torda 1075.
Posega 1238. (tán előbb is.)	Trencsin 1208.
Pozsony 1138.	Valkó 1231.
Rovische 1232.	Varasd 1209.
Sempte 1173.	Vas 1141—1161.
Somogy (II-ik Géza és II-ik László alatt) és 1220.	Veszprém 1207.
Sopron 1141—1161.	Zagoria 1222.
Szatmár 1216.	Zágráb 1209.
Szepes 1216., 1223.	Zala 1137.
Szolgagyőr 1113.	Zaránd 1230.
Szolnok 1234.	Zemplén 1219.
	Zólyom 1135.

Tehát összesen 63 várispánság. Ezekhez még következők számíthatók, melyeknél nem annyira az azokat emlegető oklevél évszáma, mint inkább belső okok javasolják azt, hogy benők első korszakbeli várispánságokat lássunk.

Szabolcs. Már 1245. évben említetik mint várispánság, tehát közel azon korban, mely vizsgálódásunk tárgya. Régi fontossága is figyelembe veendő.

Turóc. Az itteni várjobbágyfiúkról már 1242. évi oklevelek szólnak; a turóczi vár a tatárjárás előtt létezett.

Oklics. Vára már 1242. említetik. Közös sorsa Krapina és Podgoria vidékével 1193. évben is figyelmet érdemel.

Szerém. IV. Béla király rendeletéből Roland nádor és pozsonyi főispán működött itt a várföldek visszaszerzése ügyében, a mi tehát 1251—55. közt történhetet. Fekvésénél fogva e várispánság fontos volt.

Marocza. Egy 1227. évi birtokeladásban Morocha comitatusról van szó, mely akkor is, mint később, várispánságot jelentett.

Borsva. Az ország nagy erdőségeinek szélén, és az orosz kapuval szemben, ős időtől fogva hadászati fontos pontot képezett.

Gerzencze. IV. Béla király mindjárt a tatárjárás után küldte ki Csák kardhordozóját a várföldek visszaszerzésére.

Dubicza. István slavoniai bán kiküldetéséből, és a dubiczai várföldeknek Bosniába való kiágazásából következtethetni, hogy e helyen már korán várszerkezet fejlődött.

Ungh. Vára az őstörténetben szerepel, — várispánsági minősége csak a XIII. század közepén mutatkozik határozottabban.

Ez utóbbi 9 várispánsággal együtt kimutattam volna azon 72 comitatust, avagy várispánságot, mely a XII. és XIII. századbeli forrásaink szerint, a tatárjárás előtti időben királyaink véderejét, de egyszersmind jövedelmi forrását képezte.

A tatárjárás után alakultak még az árvai, lipthói, sárosi, stomfai, tornai, kemleki és ugocsai várispánságok, — és tán a kétes minőségű Sasvár és Ivanics.

Miért nem létezett verőczei várispánság? A Dráva Száva közén találunk szerémi, posegai, valkói, zágrábi, varasdi és kőrösi várispánságot, mint ugyanannyi vármegyének megfelelő várispánságot, — miért tesz Verőcze kivételt?

Czinár indexében egyetlen verőczei főispánt találunk, t. i. az 1274. évre bejegyzett Miklóst; — de ez egyetlen verőczei főispán is csak képzelet szüleménye, mert a Fejér által közlött oklevélben hibásan áll Miklós neve mellett a Comes de Vereuche. Az eredeti oklevél, mely Korpona város levéltárában őriztetik, ezt a Miklóst beregi főispánnak nevezi.

A legrégibb verőczei főispán, kiről tudomást veszünk, Kozma, ki III. András király egy év nélküli levelében fordul elő.¹⁾ A közelebbi csak 1343. évben tűnik fel. Ez évben kelt Verőcze vármegyének egy kiadványa, mely így kezdődik: Nos Paulus plebanus de Wereuche, universitasque Nobilium de eodem Comitatu. Ezt a Pált bizonyosan nem lehet plébánusnak tekinteni, mert mit keresne Pál, mint egyszerű lelkész, a verőczei nemesség élén? Itt plébánus annyi mint parochus, azaz Comes parochianus, vármegyei főispán, — de Pálnak hivatalos elnevezése mégis unicum a magyar diplomatikában.

Páltól eltekintve, más verőczei főispánokat csak a XV. század közepén találunk. Véletlenség-e ez? nem tudni, de mégis figyelmet érdemlő körülmény. Verőczei várról sem tud a

¹⁾ Wenzel X. 419. lap.

XIII. század semmit, és azért itt várispánság sem létezhetett. Verőczei várról szintén csak a XV. század közepén szólnak okleveleink.

A fennebbi plébánus czimre még megjegyzem, hogy az első politikai beosztásnak analogiája, a mint ezt Szent-István létre hozta, még igen soká hagyta nyomát történeti emlékeinkben. Ezt nemcsak a comes parochianus elnevezése bizonyítja, hanem az ilyenek is, mint például 1288. évben *Castrum dioecesis Comitatus de Barana*, — sőt tán legkésőbbi ilyen formula 1400. évből: *Nos Nicolaus filius Bani de Fedemes, Comesque dioecesis Borsiensis.*¹⁾

Azonban figyelmet érdemel az is, hogy 1449. évben Vincze nagybányai plébánus beregi főispánnak és munkács várnagynak nevezetik.²⁾

A várispánságok számára nézve háromféle lehet a kérdés: u. m. mely várispánságokat alapított Szent-István, — melyek álltak fenn 1184—1241. közt; és melyekről van egyáltalában emlék történeteinkben.³⁾ Az első kettőre a fennebbiekben válaszolván, a harmadikra nézve kimerítő vizsgálatot tartottam szükségesnek, melynek eredménye e munka második részét képezendi.

Az itt említett várispánságok nem szolgáltak alapul az ország felosztására, hanem a vármegyék. Tudom, hogy e kijelentéssel nagy ellenzésre fogok találni, és kivált azon eszmédús történetbúvárunknál, kitől a nemzet az Árpádkorszaknak a legmagasabb igényeknek megfelelő történetét várja: Pauler Gyulánál. Nagyon helyeslem, hogy minden alkalommal a viszonyok és állapotok fejlődését nyomozza, és távol tartja magát azon gyakran előforduló hibától, hogy bizonyos jelenségeket olyanokul nézzen, mintha ezek kezdettől fogva olyanok lettek volna, mint akkor, a midőn azokat készen látjuk magunk előtt.

¹⁾ Más vidékekről, melyek tévesen vármegyéknek tartattak, lásd: «A várispánságok eltűnése» című fejezetet a jegyzetben.

²⁾ Lehoczky Tivadar: Beregh vármegye monographiája I. 353. lap, saját okleveles közleményem után.

³⁾ Nagy Imre azt kérdi már 17 évvel ezelőtt: Mikor állíthatandjuk már össze azon országos váraink jegyzékét, melyekhez a várjobbágyi rendszer fennálltáig várjobbágyok tartoztak? (Győri tört. és rég. füzet. III. 327. l.)

De tisztelt történetírónk, nézetem szerint, némelykor túl megy azon a határon, melyen primitív állapotok létezésében és felismerésében menni kell. Így például rosszalja azt, hogy a vármegyét általában közigazgatási és honvédelmi célú felosztásnak szokták tekinteni, mely az egész országot felölelte, s alakulását oly formájúnak képzelik, mint napjainkban szoktak az ilyféle felosztások létre jönni. Mióta azonban — ugymond — már jobban ismerjük a középkornak, a kezdetleges társadalmaknak természetét: a modern államoknak alakulásaiból a XI. századra következtetést nem vonhatunk, s nem lehet Szent-István idejében egy általános, egyöntetű, geographiai alapokon nyugvó felosztást feltennünk, melyhez legalább is, hogy mást ne említsek, az ország földiratának teljes ismerete lett volna szükséges.¹⁾

Mi sem képzeljük ám, hogy Szent-István az országot mérnökök által felvétette, és a felosztást modern szellemben létesítette volna; de oly primitívnek sem tartjuk az ország akkori állapotát, hogy az politikai felosztásra alkalmas ne lett volna. Ha Szent-István az országot tíz egyházmegyére feloszthatta, bizony polgári és hadi felosztására sem találhatott áthághatlan nehézségekre. A magyarok bejövetelekor már létezett várak, mint Ungh, Zemplén, Bihar, Nógrád, Nyitra, Veszprém, Bodrog stb. legnagyobb valószínűséggel már kezdettől fogva kisebb-nagyobb provinciák középpontjai voltak. Szent-István, és az őt nyomban követő királyok, a XI. században már az egyes falvak határait biztosan kijelölik; hogy ne lehetett volna egyes vármegyék határait megállapítani, kivált ha megengedjük, hogy néha egy kis ingadozás előfordulhatott? Szent-István, ki az ország alkotmányának fővonásait a külföldről kölcsönzé, az ország politikai és közigazgatási felosztását már azért sem mellőzheté el, mert bizony sehol sem talált erre példát, hogy valamely ország csak falvak, puszták és sátoros helyek rendezetlen tömege lett volna. A szomszéd országok is Gau-okra, zsupánságokra és másféle provinciákra voltak felosztva. Általában még az ázsiai félbarbár népek sem lehetnek

¹⁾ Századok 1879. évi folyam 103. lap: «Szent-István és alkotmánya» című cikkben.

el a nélkül, hogy az általok megszállt ország külön elnevezések által megismertetett részekre ne osztassék fel.

Mind a mellett nem kívánok oly messzire menni, mint Salamon Ferencz, ki még azt sem tartja lehetetlennek, hogy az ország politikai felosztása, a *megyék* kimérése tárgyában, a *magyar vezérek* nem tabula rasa-nak tekintették az országot, hanem, legalább nagyjából, a meghódítottak fölosztását és institutióit hagyták meg,¹⁾ — mert megyékre való felosztásról a vezérek korában csakugyan nem lehetett szó; és micsoda institutiókat hagytak volna meg hódító eleink, szintén bajos elgondolni, mert a magyarok az általok elfoglalt országban rendezett — az akkori idők fogalma szerint rendezett — állami társaságot, az egy Nagy-Morvaországot kivéve, sehol sem találtak.

A várispánságok eltűnése.

A jelen munka folyamában nyolczvankét várispánság ismertetését adom, a melyek közül alig egy-kettő tűnt el még a XII. század vége előtt, a többiekre még csak azután várt hol erőszakos, hol vénségi elgyengülésből származó halál.

Királyaink a várbirtokokból előbb egyes telkeket, azután egyes helységeket eladományoztak, utóbb egész várispánságok idegenítették el a várrendszer állandékából. Ez utóbbiakról mondhatjuk, hogy erőszakos halállal multak ki.

A tömeges eladományozásnak igen érdekes példái vannak. Az egyedüli Csázma az, mely még szent királyaink alatt él és hal, mert ezt már I. László az általa alapított zágrábi püspökségnek adományozá.²⁾ Ezen túl egyetlen esetet kivéve, még a XIII. század második felében találunk hasonló eseteket, és csakis e korszakban.

¹⁾ Századok 1876. évfolyam 825. lap.

²⁾ Botka is várispánságnak ismeri el Csázmát. Századok. 1871. év 306. lap.

Az ez időbeli kivétel Gorára vonatkozik, melyet II. András 1211. évben a topuszkai apátságnak adományozott, csak a templáriusoknak hagyván meg ottani birtokait.

Különös jelenség, hogy épen IV. Béla, ki a várföldek állandékának helyreállításában évtizedek óta állhatatosan fáradozott, maga kezdett legjobban belemarkolni a várjavak nagystilű elosztogatásába. Már 1261. év körül ruházta át az egész semptei várispánságot bizonyos Liupold nevű német vitézre, hűbéri feltételek alatt; ugyan ő adományozta 1263. évben a Nekese családbeli Lőrincz kir. ételhozó mesternek és soproni főispánnak a locsmándi várispánságot. Még 1269. évben, tehát kormányzása végén, egész Dubicza megyét, nem vévén ki a várispánság földjeit, cserébe adta a templáriusoknak Segniáért és Geckske megyéért.

A mint IV. Béla végezte, úgy folytatta azt V. István, ki 1270. évben a kemleki várispánságot Roland bánnak adományozta, kiről tudjuk, hogy nádor és pozsonyi főispán korában a várjavak visszaszerzésére kinevezett bíró volt. A következő évben megszűnt a győri várispánság és állandéka a szolgagyőrirel egyesült; az 1272. év Esztergomot törölte ki a várispánságok sorából.

A Dráván túl Timoté zágrábi püspök 1277. évben két magyar várispánságot, Garicsot és Gerzenczét nyerte adományúl, és tán ez időbe tehető, hogy a zágrábi püspök Ivanicsot is nyerte a királytól, miről azonban részletes adataink nincsenek.

A rovischei várispánság úgy szűnt meg, hogy a király 1279. évben az itteni várjobbágyokat tömegesen nemesítette.

Az unghi várispánság létfeltételeit megsemmisíté III. Andrásnak 1290. évben Omodé nádor javára tett adománya.

A várispánságok legnagyobb része azonban feltűnő cselekvény nélkül, csendesen változott át azon alakká, melyet a viszonyok már régen előkészítének. Királyaink a létfeltételeket vonták meg a várispánságoktól, és azért ez intézmény elsorvadt, még mielőtt a kor irányával ellenkezésbe jött, és így lehetetlenné vált volna.

A kedvezőtlen viszonyok daczára, a várispánságok nagy részéről biztosan tudjuk, hogy még a XIV. században fennáll-

tak,¹⁾ ilyenek: Baranya, Bodrog, Csongrád, Heves, Hont, Karakó, Keve, Liptó, Mosony, Posega, Sáros, Szatmár, Szepes, Szerém, Ungh, Valkó és Zala, — többen a XIV. század második felében is kiragyognak, mint egy letűnt kor emlékei, nevezetesen Bars, Sopron, Szolagyőr, Pozsony (1386), Kemlek (1385), Bana és Nyitra (1381. év), mely Nagy Lajos kormányának egyik határkövét képezi, és Turócz, mely még Zsigmond király alatt is a figyelmet magára vonja.

Ennyi a feloszlás idejéről.

De mivel a várispánságok tartozmányai mindinkább fogytak, a vármegye intézménye ellenben mindinkább fejlődött, a várispánságok álladékaiból fenmaradt földek ama vármegyék területébe olvadtak, a melyek határában a várispánság székvára állt. Így olvadt Karakó Vasba, Locsmánd Sopronba, Bolondócz Trencsénbe, Bana Komáromba, és Stomfa Pozsony megyébe, Galgócz és Sempte Nyitrába, Gerzencze, Garics, Rovische és Kemlek Körös megyébe, Gora, Goricza, Marocza, Podgoria és Oklics Zágrábba és Zagoria Varasdba, Koaszth Baranyába, Borsva Bereg megyébe. Magától értetődik, hogy a várak tartozmányai, melyek nem a székvárt saját határában foglaló megyében feküdtek, ahhoz a megyéhez csatoltattak, a melynek határában feküdtek.²⁾

¹⁾ Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monographiája. I. 122. lapján hibásan állítja, hogy a várispánsági intézmény III. András halálával teljesen elenyészett.

²⁾ Schuler: Siebenbürgische Rechtsgeschichte I. 169. lapján tévesen Bana, Benke, Bolondócz, Galgócz, Patak, Szoboszló eltűnt vármegyékről szól. A nélkül, hogy Schuler őt idézné, rá lehet ismerni, hogy ő itt idősb Bartalt követi, ki a Commentariák I. köt. 281. lapján Bana, Benke, Bolondócz, Galgócz, Patak, Szoboszló vármegyékről szól, azon okból, quod proprius illis Comes, ceterique ordinarii Magistratus olim fuerunt. Mily felületesen olvassák sokszor elsőrendű tudósok is az okleveleket, magok után vonzván náluknál gyöngébb írókat, mutatja Bartal esete, ki az V. István 1272. évi levelében előfordul e szavakból: quia Paulus banus Comes Bachiensis et Syrmienensis, et Jobagiones ipsius Castri Benke, videlicet Major exercitus, Andreas filius Augustini, Emericus Major Castri... coram nobis constituti (Fejér. VI. 2. köt. 395. lap) azt olvassa ki, hogy Benke nevű vár és megye létezett volna, pedig az idézett szöveg értelme az, hogy Pál bán, és a várjobbágyok (értsd szerémi várjobbágyok) nevezetesen Benke major exercitus stb. megjelentek. Benke tehát itt a szerémi

A területi beolvadás processusát Botka Tivadar másképp adja elő, különösen azért, mert oly várispánságokat fogad el, melyeknek e minőségét nem tartom igazolva. De habár nem osztom ebbeli nézetét, a kép kiegészítésére közlendőnek vélem, hogy szerinte Stomfa és a Morva határszélen álló Ujvár (Holics) Pozsony vármegyébe, Sempte és Galgócz Nyitrába, Patak Zemplénbe, vagy megfordítva, Visegrád előbb Esztergomba, utóbb Pilisbe, Karakó Veszprémbe és Vasba, Bana, a vár Komáromba, tartozmányai pedig sokfelé, Kapuvár és Szolgagyőr, a várak Sopronba, tartozmányaik szintén sokfelé kebleztettek be.¹⁾

A z o s z t á l y o k.

A várispánságok hadi céljának megfelelőleg, az eszme élő hordozói igen szoros viszonyba hozattak a védrendszer alapját képező királyi várakkal.

Az ország nemesei nem tartoztak a várszerkezet kötelékébe, de tartozott oda az a hadi nép, mely földbirtoka által némileg állandó sereg színében tűnik fel, és a szolgálmanyosok nagy csoportja.

A várszerkezethez tartozó osztályok minősége kezdettől végig alig szenvedett valami változást.

Mindenekelőtt említendőek a **szent király jobbágysai** (jobbagiones sancti regis, liberi sancti regis, jobbagiones naturales), kik a fegyveres várjobbágyság legelőkelőbb 'osztályát képezték, és legközelebb álltak a nemességhez. Szent István azokat jeles kiváltságokkal látta el,²⁾ a melyekben utódjaik későbbi századokban is meghagyattak, a kik szintén a szent király jobbágyságainak neveztettek, mintha ők szent István kortársai volnának, és a királyság alkotója még az élők közt járna.

hadnagy személyneve, nem pedig vármegye. Hogy Szoboszló szintén sem várispánság, sem vármegye, e munka folyamában (Kolosvár fejezet alatt) világosan kimutattam.

¹⁾ Századok 1872. év 146—147. lap. A szerkesztő Karakót nemcsak Veszprémbe és Vasba, hanem Zalába is bekeblezi. Itt csak a székvárról lehetvén szó, ezt bizony csak egy vármegyébe keblelezhették.

²⁾ Perger állításának, hogy aranypecsétet levelet nyertek volna a királytól, — semmi alapja nincs.

Mint külön rend, hadi gyakorlataikat is külön teljesítették. De olykor e kiváltságok örökösei a »szent király jobbágysági fiai«-nak is neveztetnek. Fejér kelletinél többet akar bizonyítani, midőn azt mondja, hogy a szent király jobbágysági földjeiket örökségi joggal Szent István, Gizella királyné, Szent Imre herceg és Szent László király földjeiből nyerték. ¹⁾ Bél Mátyás, minden ok nélkül a Kálmán király által a szabadoknak engedélyezett kedvezményt (Libr. I. cap. 45) a szent király jobbágyságaira érti. ²⁾

Magától értetődik, hogy azok, kik későbbi korban a **szent király jobbágysági fiainak** neveztetnek, nem mindig voltak a Szent István által kiváltságolt várjobbágyságok vérséges sarjadékai, hanem hogy későbbi királyok érdemeket szerzett várjobbágyságokat azon osztályba emeltek, a melyet a szent király jobbágysági, illetőleg az azok által élvezett kiváltságok részesei képeztek. Erre van több példa.

Már III. István 1165. évben néhány pozsonyi várszolgát e sorsuktól felment (suburbanos castri, a castrensi servitio subtraxi) és a **szentkirályi várjobbágysági** előkelő osztályába emeli (inter procures eiusdem castri, procures filii scilicet Stephani regis existant). Ez osztály előkelősége sehol másutt olyannyira nincs kitüntetve. ³⁾

A collegium honestorum jobbagionum (1263) és altiores jobbagiones castri elnevezés alatt (1266), melyek közé alsóbbrendűek emeltettek, nem kell szentkirályi várjobbágyságiakat érteni, — mint Kerékgyártó Árpád véli, — hanem várjobbágyságokat.

Isabor fia German, Komlóson lakó újvári szolga (serviens) ifjúságától fogva hűségesen szolgálván, és IV. Béla által többször Damilla (Daniel?) ruthen herceghez indított követésekben használtatván, a király 1251. évben őt, testvéreit és fiait az újvári várjobbágyság azon osztályába emeli, mely a szent

¹⁾ Fejér. X. 7. k. 17. lap.

²⁾ Bél jegyzete a Vár. Reg. 146. §-hoz.

³⁾ Lásd a pozsonyi várispánság leírását. Némelyek III. István ez oklevelét félreértették, azt olvasván ki belőle, hogy benne egy új osztály említettik. t. i. Jobagiones S. Ducis Emerici.

király jobbágynak fiaiból áll (qui vulgo filii jobbagionum Sancti regis appellantur). ¹⁾

Ugyancsak IV. Béla 1243. évben Néver, Buda, Ortirad és más alsóbbrendű trencsényi várjobbágyságokat (qui nobis in cabatis servire consueverunt) Vetiszló faluból, kik a tatárok és az osztrák herczeg ellen vitézül szolgáltak, hűségök jutalmára a trencsényi várhoz tartozó szent király jobbágyságai (in jobbagiones Sancti regis castri ejusdem) sorába felveszi, örökös földjeikkel együtt, a nélkül, hogy a trencsényi várjobbágyságból kilépnének. ²⁾

A szatmári várispánságban a szent király jobbágyságai védték jogaikat az ottani várnépbeliek ellen, kik rólok azt állíták, hogy nem egyebek, mint felmentett várszolgák. Itt tehát három fokozatot látunk. Azok, kik magokat jobbagiones naturales, avagy jobbagiones sancti regis nevezik, a vádlók szerint csak várjobbágyságok lennének, mint ők magok. ³⁾ E helyen is a *jobbagiones naturales* és a jobbagiones S. Regis ugyanazonos jelentésű.

A Várad Regestumból meggyőződünk, hogy a szent király jobbágyságai és a **szent király jobbágyságainak fiai** erősen védték jogaikat más várjobbágyságok ellenében. Midőn Vojoda, ⁴⁾ dobokai főispán (Comes de Doboka) hadserege fölött szemlét tartott, bizonyos Heureust nevű várjobbágy a szent király jobbágyságainak sorában állt (stetit in ordine jobbagionum naturalium, qui scilicet jobbagiones sancti regis nuncupari solent), — azonban az utóbbiak közül néhányan előálltak és miután Heureust nem tartozott az ő osztályukhoz, őt kiutasíták. Ebből kitűnik, hogy a sereg összeállításában nagy tekintettel voltak a várjobbágyságok különféle osztályaira. (Vár. Reg. §. 304). ⁵⁾ Így

¹⁾ Fejér. IV. 1. köt. 234—235. l., hol azonban IV. Béla oklevele 1241. évre tétetik. Bartal az oklevél szövegét nem szabatosan írja át így: qui vulgo Jobbagiones S. Regis appellantur. Novum Castrum alatt szintén Sároset érti.

²⁾ Fejér. IV. 1. köt. 295. lap. Itt nevezetes, hogy az illetők nem a szentkirályi várjobbágyságok fiaivá emeltetnek.

³⁾ Várad Regestum 183. §.

⁴⁾ Kerékgyártó nem személynévnek, hanem hivatalnak tartja e Vojdát.

⁵⁾ Lásd alább, a mit a századok (centuriók) alakulásáról mondtam.

védtek a **szent király jobbágyfiai** jogukat a bolondoczi várnép ellen (Vár. Reg. §. 360), mely őket saját osztálybeliekké, t. i. adozó várszolgákká (*debita castrensium subiacentes*) akarta tenni.

Hunfalvy Pál a **szent király jobbágyai** és a **szentkirályi jobbágyok** fiai közt semmi különbséget nem csinál, rangjuk és kiváltságaikra nézve, ¹⁾ pedig hogy ilyen különbség volt, azt következtethetni ama analogiából, mely a várjobbágyok és várjobbágyfiúk közti különbségben található.

A Váradi Regestrum 323. §-a egymásután nevezi a **szent király jobbágyfiai**t és a **várjobbágyfiúkat**; de míg az első a **szent király jobbágyainak** minden előjogait élvezték, addig a **várjobbágyfiúk** jóval alább álltak rangban a **várjobbágyok**nál.

Szepesben a **várjobbágyfiúk** külön ispán alatt álltak. ²⁾ (*Comes filiorum Jobagionum de Scepus.*) Ezek talán nem különböznek a szepesi lándzsásoktól, kik szintén nem egyebek, mint a **várjobbágyok** egy faja.

Az itt előforduló kifejezés: **felmentett várszolgák vagy várnépbeliek** — *jobbationes de castrensibus exempti* — nem valamely osztály synonymuma, hanem saját jogkörrel bíró várjobbágyokra vonatkozik. A különbség a **szent király jobbágyai**, és e **felmentvényesek** közt, Kollár Ádám szerint, nem a kiváltság által kijelölt szabadságban, mint annak régiségében áll. A **felmentvényesek** is éltek a Szent István által engedélyezett szabadság alatt, a királyi földeket is örökségi joggal birták, hanem azokat csak Szent István utódjaitól nyerték. ³⁾

Kollárnak e megkülönböztetése egészen érthetetlen, mert a kiváltság elnyerésének kora, megmaradván többire a szabadság mértéke, a **szentkirályi jobbágyok** fiainak osztályát jellemzi, mely különben Szent István jobbágyaival egyenlő.

¹⁾ Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876. év 341. lap.

²⁾ Bárdossy: *Supplementa ad Analecta Scepi*. 449. lap. III. András király 1300. évi rendeletében.

³⁾ Kollár: *Amoenitates II.* 77—79. lap. Ugyan e munka 30. lapján ezt írja a **szent király szabadjairól** és az *exemtusokról*: *Haec fuit nobilior pars populi castri, illa altera paulo inferior.* Az utóbbiak sorába **szabadosokat**, **vendégeket**, **királyi udvarnoki népet** és mindenféle **szolgalmányost** felvesz.

Nagy Iván sem látja igazolva Kollár véleményét,¹⁾ és általában a mai tudományos apparatus roppant gyarapodása daczára, a jogtörténelmi tudománynak nem sikerült eddig lényeges különbséget kinyomozni a váraktól felmentett (exempti) jobbágysok és a szent királyi jobbágysok fiai közt.

Ennyi a dolog. Véleményem szerint Nagy Ivánnak csak abban nincs igaza, hogy a szent király jobbágysait és a felmentvényeseket egyrangúaknak és egyenjogúaknak tartja.

Szintoly kevésbé okúlunk Bél Mátyás megjegyzéséből a Váradi Regestr. 183. §-ához, melyben e felmentett várszolgákról azt mondja, hogy ezek a vár hadakozó népéhez tartoztak, mely a földművelők (coloni) és a várjobbágysoktól (castrorum ministri) meg volt különböztetve, és csak katonáskodással volt a vár iránt lekötelve. E megjegyzés azonban arra a kérdésre kényszerít, vajjon mi különbség volt e felmentvényesek és a várjobbágysok közt? Bél Mátyástól e kérdésre annál kevesebbé várhatunk felvilágosítást, mert idézett megjegyzésében a várjobbágysokról oly ismertetést ad, mely nem azokra, hanem csak a várszolgákra illik.

Hogy a felmentvényesek rangban a szent király jobbágysainál alább álltak, az kitűnik a Váradi Reg. 174. §-ából, mely szerint bizonyos újvári jobbágysok négy Iku falubeli ember ellen azt hozták fel, hogy ezek ugyan jobbágysok, hanem olyanok, kik a várnép közül felmentettek (de castrensibus exempti). Az Iku falubeliek erre azt viszonozták, hogy ők a szent király jobbágysai (naturales jobbagiones). A vádlók iránya t. i. az lévén, hogy az Iku falubeliek rangját kisebbítse, az utóbbiak magasabb rangok mellett védekeztek. Csak az nem világos, vajjon a felmentvényesek rangok szerint a szent király szabadjai és a várjobbágysok közt, vagy a várjobbágysok és várnép közt foglaltak-e helyet.

Endlicher IV. Lászlónak egy 1274. évi oklevelére²⁾ hivatkozik, annak megmutatására, hogy bizonyos abauji várjobbágysok, kik a vár alól felmentették (jobbagiones a servitio castri exempti) egy külön felmentvényes osztályt képeztek, és a lovagok

¹⁾ M. Akadémiai Értesítő. Phil., Törv. és Tört. Közöny. V. köt. 342. lap.

²⁾ Fejér. V. 2. k. 198.

rendébe felvételtek (in coetum et consortium nobilium servientum regalium . . . duximus transferendos), — én ez oklevélből csak azt hozhatom ki, hogy a nevezett abauji várjobbágyok, csak ilyenek voltak, és nemességet nyertek. ¹⁾

Az említett tudós azt is állítja, hogy a későbbi királyok által a lovagok rendébe (milites seu servientes regis) felvett várjobbágyok, a vár szolgálatától felmentett várjobbágyoknak neveztétnek, kik a várispánság bíraskodása alá nem tartoznak. ²⁾

Igaz, hogy a borsodi várszolgák négy egyén ellen azon váddal léptek fel, hogy ezek az ő osztályuk sorába tartoznak, a vádlottak pedig azzal védekeztek, hogy ők lovagrendűek, avagy királyi vitézek: de genere equestri scilicet militum regis; és a fenforgó ügyben csakugyan nem a várispán, hanem Gyula, helyettes királybíró (vicarius iudex regis) bíraskodik. ³⁾ Ezt a példát a Váradi Regestrum tartá fenn, de ez tán nem elegendő, hogy egy külön lovag- vagy vitézrendet ebből kihozzunk, mely különben is, ha csakugyan külön bíraskodás alatt állt, ugy sem tartoznék a várispánsági intézményhez.

Kerékgyártó Árpád is távol jár Endlicher felfogásától, midőn azt írja, hogy a királyok idő folytán várszolgákat várjobbágyosságra mozdítottak elő, kik ily név alatt: jobbagiones de castrensibus exemti, kevesebbre becsültettek Szent István várjobbágyai utódainál. ⁴⁾

Világosítja azonban e kérdést a Váradi Regestrum 42. §-a, melyben előbb békési (vár-) jobbágyok, azután a várszolgálat alól felmentett jobbágyok (jobagiones de castrensibus exemti) és végre valamennyi ottani várszolga névszerint elősorolva, II. Andrásához azzal a panaszszal fordulnak, hogy Sab és Sziond az ő javaikat elprédálják és a várszolgákat károsítják. A király az ügy megvizsgálását az ő ispánjokra, Illésre (commisit Ilie comiti eorum) bizta, miből tehát kitűnik, hogy a felmentvényesek külön osztályt képeztek, de közös várispán hatósága alatt álltak.

¹⁾ Endlicher: Die Gesetze des heiligen Stefan. 63. lap.

²⁾ U. o. 63. lap.

³⁾ Váradi Regestrum 79. §. Kerékgyártó i. h. 209. lapon a V. R. o. kifejezése alatt méltán nemeseket ért.

⁴⁾ A műveltség fejlődése Magyarországon. I. 207.. 327. l.

Midőn nagyszámu borsodi várszolga és két várjobbágy II. András előtt várispánjokat, Demetert azzal vádolák, hogy igazságtalan ítéleteket hoz és őket jogtalan adókkal (*exactiones*) sújtja, Demeter ispán ezt tagadja, és mellette szól mind a többi jobbágy, a felmentvényesek szintugy, mint a szent király szabadjai (*tam exempti, quam liberi sancti regis*), és negyvenen a várszolgák közül. ¹⁾ Itt, ugy látszik, az *exemtusok*, midőn a szent király szabadjai előtt neveztetnek, a várjobbágyokhoz (*omnes alii jobbagiones*) számíttatnak. Némely újvári várjobbágyok, négy Iku falubeli lakosról azt állíták a bíróság előtt, hogy ezek ugyan jobbágyok, hanem a felmentvényesek közül (*de castrensibus exempti*), a vádlottak ellenben azt viszonozták, hogy ők a szent király jobbágysai (*jobbagiones naturales*). ²⁾ Egészen hasonló eset az, mely szerint némely szatmári várjobbágyok a Guernezt falubeliokról azt állíták, hogy felmentvényesek, holott a vádlottak a szent király jobbágysai voltak.

Más *exemptió*ban részesültek a zágrábi várjobbágyok. Ezek ugyanis 1278. évben Miklós bánnak előmutatták régi, »emberi emlékezetet túlhaladó« kiváltságaikat, melyeket Miklós megújított. A kiváltság egyike arra vonatkozik, hogy az összes zágrábi várjobbágyok a szállásadást megválthassák, mi ha történik, e teher alól fel legyenek mentve (*eo facto a debito commutationis descensus iidem Jobagiones castri essent expediti*); különben ha szállásadási köteleességeket nem teljesítik, évenként egyszer, Szent-Márton napján, 18 pensát fizessenek a bán Comesének; magának a bánnak ugyane czímen 8 márkát. A bán e kiváltságát megerősíté IV. László 1279. évben. ³⁾

Ez előadás mutatja, hogy a jogi különbség a felmentvényesek és a várjobbágyok más osztályai közt még elég homályos, — azonban kétségtelen, hogy a felmentvényes jobbágysoknak a szent király jobbágysai előkelő osztályában nem volt helyök.

A várjobbágyok fia (kik össze nem tévesztendők a szent királyi jobbágyok fiaival), ugy látszik, csak egy fokkal

¹⁾ Várad Regestr. §. 248.

²⁾ U. o. 174.

³⁾ Fejér. V. 2. k. 498. l.

álltak magasabban a várszolgáknál.¹⁾ Azok a latin oklevelekben is gyakran jobbágyfiú, vagy várjobbágyfiú magyar néven említettnek. Ők a várispánnak (comiti suo) szállást adni tartoztak, oly kötelezettség, mely nemcsak rájuk szorítkozott. Turócban e jobbágyfiúk különösen nagy számmal találhatók, a miért is IV. Béla 1255. évben negyvenre leszállította azt az egész várispánságban. A turóczi várjobbágyfiúk a nógrádmegyei Kürtös helységet pör útján keresték, de IV. László őket 1279. évben elutasította.²⁾ Társadalmi állásukra világót István ifjabb magyar király 1263. évi levele, melylyel ő a fehérvári jobbágyfiúkat Inárcs helységben, kik ispánjoknak szállást adni szoktak, a tatárok által szenvedett földpusztulás tekintetéből, eddigi állásukból kiveszi, és a tisztos jobbágyok (in numerum et collegium, vagy in numerum et coetum honestorum jobagionum dicti Castri) — azaz a várjobbágyok osztályába áthelyezi, úgy, hogy e szabadság utódjaikra és örököseikre is átmenjen.³⁾ A szállásadókból tehát hadakozó nép lett, és így sokkal tekintélyesebb osztály tagjaivá emeltettek. E kifejezés: collegium honestorum Jobagionum, a kívülállókra nézve becsmérő, pedig a várjobbágyfiúkon és a várszolgákon túl még alsóbbrendűek is léteztek.⁴⁾

A turóczi jobbágyfiúkra (1255) ki volt mondva, hogy hat-hat közülök egy pánczélos embert tartozott a király seregéhez küldeni.⁵⁾ Azelőtt (1248) a turóczi jobbágyfiúk fejenként tartoztak a királyi seregekben fegyvereikkel szolgálni.⁶⁾ Ugy látszik, a pánczélos vitéz kiállítására nem új teher volt, hanem csak felváltotta a fejenkénti hadiszolgálatot.

¹⁾ Szlemenics szerint is a várjobbágyfiúk a többi várjobbágyoknál csekélyebbek valának. (Akad. Évkönyv. VI. 94. lap.)

²⁾ Wenzel. IV. 181. lap.

³⁾ Fejér. IV. 3. k. 155. l. Wenzel. III. 43., 44. l.

⁴⁾ Jakab Elek az ugynevezett tisztességes sorsu jobbágyokat nem tartja várjobbágyoknak, hanem a várszolgák egyik osztályának (Kolozsvár történelme. I. 225. lap.) Bartal ellenben a honesti jobagiones névben a szent király jobbágyai névnek megfelelő synonymot lát, melyet a kezdetleges kir. kancellária használt. (Commentarii. I. 216.)

⁵⁾ Fejér. IV. 2. k. 295. lap.

⁶⁾ Fejér. IV. 2. k. 36. lap.

Ily várjobbágyfiúk 1262-ben Liptóban is fordulnak elő. A Szepeességben a várjobbágyfiúk saját ispán alatt álltak (1300).

A várjobbágyfiúk latin oklevelekben megfelelő másod-nevet kapnak magyar nyelven, mely többnyire »szállásadó«¹⁾ (filii jobagionum, qui vulgo *zalasádov* dicuntur), de Kelchjobbágyfiúk-nak is neveztetnek (filii jobagionum, qui Kelchjobagfy dicuntur), azonban ez utóbbi névvel nyelvészeink nem boldogulnak, és így nem tudjuk, mily szolgálmány van azzal kifejezve.²⁾

A »fiu« melléknév mindig valami kicsinyítőt jelent és alkalmazása igen gyakori. Az udvarnoki ispánok fiai (filii Comitum Udvarnicorum) azt a szabadságot nyerték, hogy a

¹⁾ Bartal, főbevezetve Fejér Oklevéltárának hibás szövege által (Cod. dipl. IV. 1. k. 381. l.) szintoly helyesnek tartja a Szállásadó, mint a Galacsádó szót, mely utóbbi szerinte azt jelentené, hogy Kalács, avagy Kenyér. Utóbb már határozottan beszél jobbágyfiúkról, kik kalácsadók voltak, vagy qui descensum Comitū Castri praestabant. (Commentaria. 219. és 278. lap.) Kerékgyártó szintén nem vette észre, hogy Fejérnél csak hibából áll Galacsádó Szállásadó helyett. Hetényi János büszkén említi a magyar asszonyok kenyérsütési képességeket és ahhoz szertelen kulturtörténeti elméleteket fűz. (Városaink befolyása stb. 80. lap.) Jerney is azt írja: A kalácsütésnek mesterei voltak ősanyáink; nem csoda azért, hogy a fejedelmek, várak és monostoroknak már kezdetben valának oly különösztályú jobbágy-népei, kik kenyeret és kalácsot tartoztak uraiknak szolgáltatni. A pozsonyi káptalan 1251-diki levelében olvasom némi csallókői várjobbágyokról, hogy kalácsadóknak hívtak: »Filii Jobagionum qui vulgo *galasádov* dicuntur.« Maga a név is, mely Európában, különösen a szláv és német népeknél elterjedt, tőlünk kölcsönöztették. (Keleti Utazás. II. 292. l.) Ez és a többi, e szóhoz fűzött elméletek összesznek, mert az eredeti források nem kalácsadókról, hanem szállásadókról szólnak. Fejér hibás szövege Szabó Károlyt is tévedésbe ejtő, mert abból ő is kalácsadókat olvas ki. (Hunyadiak kora. 7. köt. 27. lap.)

²⁾ Fejér. IV. 3. köt. 149. l. Jerney: Magyar nyelvkincesek 67. lapján a Kelejobbágyfiú szóra azt mondja: Várjobbágyok osztálya, melyről közelebbi ismeretünk hiányzik. Endlicher helytelenül magyarázza e szót: Burgministerialen, — így nevezi ő a várjobbágyokat — welche Burgland inne haben, heissen im Gegensatze zu den dienstbevorzugten Jobbagionen (zu den Burgbeamten) auch Kölejobbagationen, — Lehntäger. (Gesetze des heiligen Stefan, 62. lap.) Palugyai azt sejtí, hogy a várjobbágyfiú kifejezéssel régi okleveleink az illetőknek törvényes ágyból való születését akarták jelezni. (Megyerendszer. I. k. 56. lap.)

királyi zászló alatt harcolhassanak, mint a nemesek. A nádor elé csak káptalani levéllel és nem az udvarnokok főprestadusai által idézhetők. Azok őket szállásadásra nem kötelezhették, bírói hatalmat rajtuk nem gyakorolhattak. V. István halála után e régi szabadságuk mellőztetett, azért az ő kérelmekre Máté nádor 1282. évben régi szabadságaikat megerősíté.¹⁾ E nagy szabadságok daczára teljes szabadságukhoz még valami hiányzott, és azért ez osztálybeli tagok érdemek által nemességre törekedtek jutni. Ilyen volt Budafalvi Péter, a király viadora, ki a király parancsára tizenegyszer a bajtérre szállt és győzött, és ki különösen az Ottokár cseh király ellen viselt háborukban magát kitüntette. Ezt a vitéz embert és rokonnait IV. László király 1274-ben nemességre emelte, — oly kifejezéssel, mely mutatja, hogy a király az ispánok fiai közt különbséget nem csinál (a *conditione et numero Comitum Ud-vornicorum, qui filii Comitum Ud-vornicorum dicuntur*).²⁾

Imre király 1204. évben Latinus János néven előforduló riveteli szász lakosnak oly kiváltságot ad, hogy ez semmi más birónak ne tartozzék felelni, mint magának a királynak és ama biráknak, kik a királyi jobbágyság fiai ügyeiben (filios jobbagionum nostrorum) ítélnék.³⁾ E királyi jobbágyság fiai, úgy látszik, ama nemesi néposztályhoz tartoznak, melynek tagjait egy 1287. évi oklevél királyfia (terra nobilium királyfia) néven említi.⁴⁾ Alsóbb nemesség, melynél semmi sem mutat arra, hogy a várispánsági intézménnyel szerves összeköttetésben lett volna.

Kézai Simon azt írja,⁵⁾ hogy a várjobbágyság szegény nemesek, kik a királyhoz folyamodtak s kiknek a király a vár földjeiből adott, hogy a vár birtokait (pseudocastri) s a várat háboru idején őrizték.

¹⁾ Wenzel. IV. k. 243. lap és IX. 76. l.

²⁾ Fejér. V. 2. köt. 211. lap és újra csak a feliratban 1275. évszámmal, u. o. 262. lap. A helyes évszám 1274, mert szeptember 8-án ez IV. László harmadik kormányzati éve. Közli Wenzel is. IX. köt. 75. lapon.

³⁾ Wenzel: Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtt. 11. és 13. lap.

⁴⁾ Fejér. VII. 5. köt. 471. lap.

⁵⁾ Kézai Magyar kronika, függelék. II. fejezet. 4. §.

Ha az itt előforduló »várjobbágyság« szót közönséges értelmében vesszük, annak e helyen nincs értelme, mert a várjobbágyságok mint ilyenek ugyanis birnak földeket, aztán nem is lehet őket nemeseknek nevezni. Kézai világosan mondja, hogy a király az illetőknek a várföldekből adott, tehát nem voltak várjobbágyságok, annál kevesebbé, mert e földeket hűbérül kapták. Nézetem szerint id. Bartal György eltalálta a dolgot, midőn írja, hogy Kézai említett helyén várjobbágyságról szól (nobiles filii jobagionum castri), a kik a várföldeket nem tulajdonul bírták, hanem hűbérül, de azért nemesek lévén, örökségi földeket is birhattak. ¹⁾

Szalay Lászlónak feltűnt, hogy a mely mértékben a rab-szolgák sorsa javult, ama mértékben közeledtek mindinkább a szabad földművelők a szolgasághoz. E gondolatmenet nyer kifejezést, midőn a Kézai által nemeseknek nevezett várkatonákban nem annyira azok tekintélyének emelkedését látja, vagy azt, hogy hűbéri viszonyaik idő multával sokat vesztek merevségökből, hanem inkább tanúságát annak, hogy a nemesi rend, — az urak és vitézek, — lassankint beneficiariusokká, hűbérsekké, jobbágysággá váltak. ²⁾

A királyok a földre vonatkozó jogczímet világosan megkülönböztették. Így mondja III. András 1293. évben, hogy ő Pyrin mesternek Sığra szepesi várföldből két holdnyit adományozott, hogy azt ne mint szepesi várjobbágyságiú (non solum in libertate filiorum Jobbagionum de Scepus), hanem mint való-ságos nemes birhassa. E Pyrin — kit Kollár Ádám a Zsig-

¹⁾ Bartal Commentaria I. 279. lap. Kerékgyártó méltán homályosnak és soványnak állítja Kézai idézett helyét, habár sokat követel, ha azt panaszolja, hogy sem a várjobbágyság keletkezésének idejét, sem a katonaság e nemének szabadsága, jogai és összes kötelezettségei mibenlétét nem ismertette meg. (A műveltség fejlődése Magyarországon. 207., 255. l.), meglehet azért oly hiányos az ő ismertetése, mert Kézai az intézményt már csak enyészete korában látta. (U. o. 316. l.) Pauler Gyula bizonyára tévedett, midőn Szent Istvánra vonatkozólag azt mondja a Kézainál említett nobiles filii jobagionum castri-ról, hogy szegény nemesek jöttek hozzá és földért hadi szolgálatot vállaltak; — mert Kézai nem Szent István koráról szól. (Századok. 1879. év. 109. lap.)

²⁾ Szalay L.: Magyarország története. I. 110. lap.

ray család ősenek vall — már azelőtt a nemesi osztály, bár szegény tagja volt. ¹⁾

Az, hogy a várjobbágyok között régi nemesek léteztek volna, csak félreértésen alapszik. ²⁾

Említetnek 1364. évben a hadakozó jobbágyok fiai, — filii jobbationum exercituantium; a szállásadó jobbágyok fiai, — filii jobbationum descensus praebentium, a milyenek például a Bihar megyei Csokalyban laktak. ³⁾ IV. Béla 1265. évben padányi tárnoknépét, kik besenyő-fíúknak neveztetnek (tavernici nostri, qui filii Bissenorum dicuntur) az ország nemesi sorába emeli, megjegyezvén, hogy csak alatta és senki más alatt harcolni tartozzanak. ⁴⁾ Véleményem szerint itt analogia forog fenn a jobbágyfíúk kitételével, és a besenyőfíúk (filii Bissenorum), ha nem is egyenes utódai ama besenyőknek, kik kiváltságaikat az első királyoktól nyerték, de legalább azok jogainak részesei lehettek és így magokat kiválóbb osztálynak tarthatták. Jerney helyesen mondja, ⁵⁾ hogy a besenyők szabadságai hasonlók lehettek azokéval, kiket régiségeink conditionales és conditionarii néven ismernek, és hogy hasonló szerkezetben lehettek a várjobbágyok első három századi szerkezetével. Lényeges különbség azonban, hogy a besenyők ispánját a nádor nevezte ki, a várispánt pedig a király.

A történetforrásainkban szintén említett udvarnokok fiai (filii udvornicorum) hirdetőik fiai (filii preconum) és hasonlók társadalmi állását a fennebbiekből kivehetjük. Előfordulnak 1322. évben: filii Comitum udvornicorum is. ⁶⁾

Azonban ez utóbbi osztálybeliek személyes szabadsággal nem bírtak, és így messze alább álltak a várnép alatt. Csáky Miklós, Ugrin néhai esztergomi érsek testvére, 1237. évben

¹⁾ Bárdossy Suppl. 368. l. Kollár Amoenitates. II. 91. Bartal. Commentaria I. 278. Fejér. VI. 1. k. 247. l.

²⁾ Perger János is e tévnézeten van. (A magyar és hazája régenten. 86. lap.)

³⁾ Wenzel. XI. 212. lap. A váradi Registr. 323. §-ában: filii jobbationum descensus comiti persolventium, Gyán bihari faluban.

⁴⁾ Fejér. IV. 3. k. 262. l.

⁵⁾ Jerney: Keleti Utazás. I. 262., 268. lap.

⁶⁾ Fejér. III. 1. köt. 365. lap. ugyanott seniores udvornicorum, és jobagiones udvornicorum.

egyek hirdetőket (precones) hagyományoz, és róluk mint jószágőről rendelkezik. ¹⁾

Borsodban említetnek a csehek vendégeinek fiai (filii hospitibus Boemorum), mint szabad emberek. ²⁾ Azoknak társadalmi állását meg nem határozhatjuk.

A várispánsági szerkezet, és így a király fegyveres ereje a **várjobbágyságban** feküdt. Ők bírták a várföldek legnagyobb részét, és harcképességök fokozására királyaink újra meg újra tettek intézkedéseket, részint alkalmilag, részint az egész országra szólókat. Ők voltak számra és jelentőségre a legelső várkatonák, és habár nem álltak mindig fegyverben, a királynak ugyyszólván állandó hadseregét képezték, — igazi legiónáriusok, mint Botka Tivadar mondja.

A várjobbágyság osztályában találunk mi papokat, viadorokat, ³⁾ comesek fiait stb. ⁴⁾

Vagyoni állapotuk is rendesen kedvező volt, mert a várföldeken kívül még vétel vagy örökösödés útján szerzett földeket is birhattak. Ezekről szabadon rendelkezhettek, azokban kegyuri jogot gyakoroltak (l. Pozsony alatt), és róluk végrendeletileg intézkedhettek. Csak tekintélyök egyik bizonyítványa, midőn a várjobbágyság gyakran családjak megnevezésével említetnek (de genere), melyből származnak. Baka soproni várjobbágy (de genere Kurch vagy Karch) rokonai beleegyezésével 1237. évben a borsmonostori (Monasterium de monte Sanctae Mariae) egyháznak egy öt ekényi földet, erdővel, kaszálóval és malmával együtt adományozza. ⁵⁾ Ilyen várjobbágyságok »de genere« Zalában, Vasban és másutt is fordulnak elő, ⁶⁾ mi mellékesen azt bizonyítja, hogy a »de genere« kifejezés nem vonatkozik a 108. nemzetségre, melyről ős krónikáink szólnak; meg sem említve azt, hogy sokszor igen jelentéktelen szláv családnevek a »de genere« szóval fordulnak elő.

¹⁾ Fejér. IV. 1. k. 78—81. l.

²⁾ Vár. Reg. §. 367.

³⁾ Zalában, Varasdában, Pozsonyban.

⁴⁾ Így 1256. évben filii *Comitis* Bacha, *iobbagiones castri Posoniensis*.

⁵⁾ Fejér. IV. 1. k. 75. l.

⁶⁾ Fejér. IV. 1. k. 166. és IV. 3. k. 369. l.

A várjobbágyok rabszolgákat is birtak és azokról rendelkezhettek. A baranyai várjobbágyok 1251. évben rabszolgákat adnak el Jula bán nejének,¹⁾ Balás pozsonyi várjobbágy pedig egy örökös szolgáját a pozsonyi alispánnak eladja.²⁾ Még olcsóbbnak látszik a szolgák ára, midőn olvassuk, hogy egy bihari várjobbágy Szombat nevű szolgáját, annak feleségével és fiával hat márkáért és egy tehénért eladá.³⁾ Más várjobbágyok pedig felszabadíták rabszolgáikat bizonyos pénzösszegért.⁴⁾

Tudjuk, hogy a szolgák felszabadítása teljes és feltételes lehetett; az utóbbiak libertínusoknak nevezettek és volt uraikhoz még némi függési viszonyban álltak. A várjobbágyok az ilyen libertínusokra jogaikat a kellő időig fentarták. A várjobbágy az ilyen libertínust még pénzért eladhatta, avagy szolgái sorsra leszoríthatta.⁵⁾

A tolvajlás bűnébe esett két szolgagyőri várjobbágyot Bars megyei Szencse faluból, István ifj. király 1268-ban azzal büntette, hogy az ő birtokukat — nem a várföldet — András banai ispánnak adományozta.⁶⁾

A várjobbágyok törzsök szerint csoportosultak a várjavarokon. Földjeik a család (törzs) kezén maradtak és fiuról fiura átszármaztak, a hozzájuk ragadó kötelességekkel, míg magszakadás esete nem állt be, a midőn aztán a király továbbadományozhatta, de legtöbb esetben nem a várjobbágyok birtokába jöttek többé. Magtalan halál esetén a várföld egy része a várjobbágy özvegyének kezén maradt, mint az 1261. évben Szolgagyőrnél történt,⁷⁾ mely szokás a várszolgáknál is előfordul, mint látni fogjuk.

¹⁾ Fejér, IV. 2. k. 104. l.

²⁾ Wenzel, V. k. 100. l.

³⁾ Várad Reg. §. 342. A rabszolgákról és libertínusokról lásd Kerékgyártó: A műveltség fejlődése 199—203. l.

⁴⁾ Várad Regestr. §. 128.

⁵⁾ Kollár: Amoenitates. II. 132—138. lap, példákkal a Várad Regestrumból: Libertínusok eladását említi a V. Reg. 374. §-a is.

⁶⁾ Fejér, IV. 3. k. 464. l.

⁷⁾ Wenzel, XI. 503. lap.

A várjobbágyok nemzetségről nemzetségre folyvást bizonyos vár szolgálatában álltak, és e szerint költözködési szabadsággal nem bírtak, sem várjobbágysági javadalmaikról, sem kötelezettségeikről önként le nem mondhattak, és ez volt az az áthághatlan korlát, mely őket a hűbéres nemestől megkülönböztetné, ki szabadon cserélhette urát, kinek pártfogása alá helyezte magát, vagy saját ura is maradhatott.

Robert Károly király egy 1332. évi levelében Moys fiairól, Pál és Balásról azt írja, hogy Harabur (ma Halábor) beregmegyei falubeli nemesek, és egyuttal beregi várjobbágyoknak nevezi, kik halábori örökös birtokuk három részét, husz márkáért Dezső mesternek eladták.¹⁾ Az eladott föld csak nemesi föld lehetett, és így az eladók várjobbágyok is voltak, nemesek is, földjük minősége szerint.

Bizonyos unghi várjobbágyok IV. Lászlót arra kérték, hogy Csepel nevű földjüket eladhassák, mert ők különben szükségök és szegénységök miatt nem volnának képesek a királyt kellően szolgálni. A király, tekintvén azt, »hogy az ország közérvényű szokása szerint, a várjobbágyok a királyi felség külön engedélye nélkül földjeiket el nem adhatják«, az eladási engedélyt megadta.

Sokszor a király engedélye akkor is kéretett, midőn várjobbágyok örökségi földjeiket akarták eladni; — erre szintén az unghi várispánság mutat példákat.

Az Olgyai családhoz tartozó némely pozsonyi várjobbágyok IV. Lászlótól 1275. évben valóságos adományt nyernek örökségi joggal a csallóközi Tárnok, Páka és Csukar Páka helysége, a nélkül, hogy várjobbágyságuk alól felmentetnének. A nevezett Tárnok pozsonyi várföld, Páka pedig udvarnoki föld volt.²⁾

Azonban a várjobbágyok egy része azon joggal is élhetett, hogy várföldeket eladhasson, a milyeneket 1230. évben Mosonyban találunk; az ilyen földek *patrimonialis* földeknek neveztettek,³⁾ de vajjon ez eladás minden megszorítás nélkül

¹⁾ Zichy Codex I. 386. l.

²⁾ Dessewffy Oktár 71., 72. lap.

³⁾ Schwartzner Márton: De scultetiis 146. lap.

történhetett-e, arról nincs tudomásunk. Ez az osztály (ejus conditionis) számos nem lehetett, mert különben a várföldek eladása — a mi az egész várszerkezet alapelve ellen szól — gyakrabban fordult volna elő.

E joggal párhuzamosan járt a várjobbágyok földvásárlási joga, a milyenről a nyitrai káptalan 1276. évi levele tesz tanúságot, felhozván, hogy némely egresdi nemesek, Egresd határában levő földjeiket, a Chlivénben lakó trencsényi várjobbágyoknak, Sebestyénnek és Mártonnak, Péntek fiainak eladták.¹⁾ Hasonlóképp vásárolta Fonch valkói várjobbágy 1251. évben bizonyos Elektől a Halmos nevezetű földet 30 márkáért, és pedig szomszédsági jogánál fogva.

A koasztai várjobbágyok nemcsak földjeiket, hanem saját magokat is felajánlották a nyulszigeti apáczáknak. A király beleegyezéséről nincs szó, — ő csak a pécsváradi conventet utasítja, hogy az apáczákat a négy várjobbágy földjeibe bevezesse.²⁾ Egy Macha nevű fehérvári várjobbágy is 1269. körül magát földjével és testvéreivel együtt a nyulszigeti monostornak felajánlotta. Ezt Macha bejelentette ugyan a királynak, ki erről egyszerűen csak tudomást vesz. Forrásunkból nem tűnik ki, hogy az ily módon a monostor alá került föld várföld lett volna.³⁾ Különben a felajánlás itt mindig hűbéressé szegődést jelent.

Az atyától örökségképp hátrahagyott földbirtokot a fiúk egymás között egész a végtelenig fel nem oszthatták, hanem csak bizonyos számig, több testvér létele esetében, csek, mint ma mondani szoktuk: »egy kenyeren éltek«, hogy várjobbágsági kötelességöknek jobban megfelelhessenek.

El nem dönthetjük, vajjon a várjobbágyok magok művelték-e földjeiket, vagy a várszolgák feladata volt-e az. Az a tény, hogy forrásaink soha nem tesznek említést a várjobbágyok és várszolgák közt a földművelési kötelezettségből származó viszályról, inkább az elsőre enged következtetni.

Némely íróink a várjobbágyokat politikai jogok élvezetével is ellátják, és nevezetesen Perger János azt állítja, hogy

¹⁾ Győri tört. és rég. füzetek. III. 111. lap.

²⁾ Wenzel VIII. 143. l. és XI. 606. l.

³⁾ Dessewffy Oktár 57. lap.

Szent-István uralkodásától fogva az ország főurain kívül, a nemesek és várjobbágyok is részt vettek az országos tanácskozásokban, noha az utóbbiak csak képviselőik által. Itt Perger nyilván a *proceres regni*, és *proceres castri* összevauja, mely utóbbi néven a szent király jobbágysai értetendők. De még ez utolsóról sem tudjuk, hogy országgyűléseken meghívás folytán megjelentek volna. Ha tehát várjobbágyok az országgyűléseken megjelentek, ez csak oly ősi gyűléseken történhetett, melyekről krónikáink tesznek említést, és hova parasztok és szolgák is csődültek.¹⁾

Az ily gyűlések azonban első sorban bírói székek természetével bírtak, a melyeken a nép sérelmeit előadta, esetleg panaszainak orvoslását nyerte, de mint törvényhozói tényező, nem szerepelt, — legfeljebb a végzések helyeslése vagy rosallása által.²⁾

Midőn János nyitrai püspök 1318. évben Csák Mátét az általa szenvedett sok kárért sujtotta, vádjai közt azt is felhozta, hogy Csák Máté nem tűrte, hogy a nemes várjobbágyok a püspöknek, tartozásuk szerint, minden ekényi föld után egy fertot fizessenek.³⁾ Ez az ilyen tartozásnak egyetlen példája, mely a várjobbágyokra vonatkozik.

Máté slavoniai bán 1270. évben a slavoniai (ma horvát) nemesség és várjobbágyok jogait elősorolja, miből kitűnik, hogy ezek mindenben egyformák. Többnyire a szállásadás és zsolosma fizetés szabályoztatik, legrészletesebben a perlekedés módja. Együttal elhatároztatik, hogy e szabadalnak fentartására, és az azokra való felügyelet érdekében néhány nemesen kívül állandóan két-két várjobbágy legyen a zágrábi és kőrösi főispán oldala mellett.⁴⁾

A XIII. század közepén a magyar diplomatika a várjobbágyokat *nobiles jobbagiones castri* kezdte czímezgetni,⁵⁾

¹⁾ A magyar és hazája régenten 140—143. l.

²⁾ Hajnik Imre: Magyar alkotmány- és jogtörténelem. 148., 149. l.

³⁾ Fejér VIII. 2. köt. 172., 173. l.

⁴⁾ Fejér V. 1. köt. 87—92. lap.

⁵⁾ A pozsonyi várjobbágyokat IV. Béla már 1244. évben czímezi *nobiles jobbagiones castri*. (Dessewffy Oklevéltár 11. lap.) 1266. évben a türéczi várjobbágyfiúk is neveztetnek *nobiles*,

és e stilusnak egykoruan gyakorlati oldalai is mutatkoztak, mert a várjobbágyok bizonyos értelemben és esetekben csak ugyan nemeseknek tekintettek és így közjogunk megkülönböztetett várbeli nemeseket (*nobiles castrenses*), egyházi nemeseket (*praedialisták* vagy *nobiles ecclesiae*) és országos nemeseket, (*nobiles Regni, servientes regis.*) Az utóbbiakat Szlemenics királyi vitézszolgáknak nevezi. De határozottan téved Palugyai Imre, ki azt véli, hogy a várjobbágyok között valamint nemesek, ugy nem-nemeseknek is kellett lenniök.¹⁾

Bizonyos somogymegyei birtokosok közt, hatahaskodásért viszály támadt, melynek elintézésére a felek egyike 1284. évben oda utasított, hogy tizenhatod magával esküt tegyen le arra, hogy a vád hamis. A kívánt eskütársak nemes várjobbágyoknak neveztetnek: *sedecim nobiles de jobbagionibus castri*, — alább: *decem et septem homines nobiles et jobbagiones castri.*²⁾

Beigtatásoknál nemcsak mint tanúk, hanem mint királyi emberek (*homo regius*) is szerepeltek. Ily eset 1292. évből Unghban, 1296. évből Hontban. A várjobbágyok közt találunk comeseket is, — mely kifejezés korántsem jelent várispánt; adataink elégtelensége azonban nem deríti fel a kérdést, vajjon mily körülmények tettek valamely várjobbágyot comessé, midőn hivatalt nem viselt. Ily comeseket találunk a komáromi, honti, pozsonyi, riucei, stb. várispánságban.³⁾

A vas megyei Őrség főnökei (*maiores Speculatorum*) sokszor a birtokos várjobbágyok osztályából vették, és ez esetben egy esztendő leforgása alatt nem tartoztak számadással.⁴⁾

¹⁾ Az általa idézett példák részint egyházi nemesekre vonatkoznak, részint mivel magasabb rangú várjobbágyok nemesítéséről szólnak, épen azt bizonyítják, hogy egész addig nemesek nem voltak. (Megyerendszer I. 57., 58. l.)

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 191. lap.

³⁾ 1292. évben *nobilis vir Michael filius Comitis Bacha*, *jobagio castri Posoniensis*. (Dersowff 132. l.) 1277-ben *Mawog Comes, Jobagio Castri Huntensis*. (Knauz: Eszt. főegyház Okmára II. 124. l.) Dalmadi István comes, honti várjobbágy 1295-ben. (Lásd Hont alatt.)

⁴⁾ Egy 1270. évi oklevél így szól: *Maiores Speculatorum si de possessionis Jobagionibus esse debet, infra annum non debeat computari.*

A várintézmény már rég hanyatlóban volt, sőt le is merült a történeti láthatár alá, még is közjogunk még gyakran foglalkozik a nemes várjobbágysággal, — és még Nagy Lajos, Mária királyné és Zsigmond király érdemes embereket úgy jutalmaznak az országos nemességgel, hogy az illetők eddigi várjobbágysági minőségét világosan kiemelik.

Sőt nem kis meglepetéssel látjuk, hogy még Corvin Mátyás is megkülönbözteti adófizetés tekintetében a várjobbágyságot (*nobiles castrenses*) és egyházi *praedialistákat* az ország nemeseitől, mint azt 1467. évi decretumának második szakasza bizonyítja.¹⁾ Ebből kétségtelenül kitűnik, hogy azon íróink tévednek, kik azt hiszik, hogy Nagy Lajos az 1351. évi törvény 11-dik szakaszával a várjobbágyságot általában az országos nemesekkel egyenlő szabadságra emelte, mert e törvény csak azt mondja ki, hogy az országos nemesek az ország határában egyenlő szabadságot élveznek. Nagy Lajos még 1368. évben nemesített komáromi várjobbágyságot.

Magyarország történetében nem ritka az a jelenség, hogy oly intézmények, melyek már egy lejárt kor sajátját képezik, még későn is fel-feltűnedeznek, mintha vissza akarnák foglalni régi uralmukat az új viszonyokban. Így történt ez a perdöntő bajvívásokkal, melyekről Mátyás király, midőn azokat 1486. évben eltörlé, azt hívé, hogy hazánkban kívül hasonló szokás sehol sem dívik,²⁾ — így látjuk ezt a várszerkezettel, melyet már Szent-István alapított, de mely a XIII. században leginkább tárja szemeink elé sajátságait. A várintézmény hanyatlását már II. András korától fogva emlegették, pedig története még csak fele útjára ért el. A banderialis rendszer már rég gyökeret vert a nemzet hadi intézményeiben, de a várszerkezet egyes kiágazásai még a változott korban is igényelnek oltalmat. Ez a Kaulbach művészete által híressé lett »Hunok csatája«, melyben az elesett hősök lelkei, még a felhők fölött is folytatják elkeseredett harcukat.

¹⁾ Kovachich: Márton György *Supplem. ad Vestigia Comitiorum*, II. 182. lap, és Kovachich Józ. Miklós: *Sylloge Decret. Comit.* 190. lap.

²⁾ Pesty Frigyes: A perdöntő bajvívások Magyarországon. 176. l.

Minden fontos, és századokon át élt intézménynél ugyanezt a jelenséget fogjuk észre venni, mert ez a szellemi-fejlődés természetéhez tartozik.

A várnép, a várszolgák (*castrenses, civiles, populi castri, conditionarii*) a magyarok hadjárataiban szerzett foglyok vagy azon belföldiek számából kerültek ki, kiket a hódítás korában rabságba ejtettek. Sz.-István néhányat közülök könnyebb szolgálatra a várakhoz rendelt.¹⁾ Ők nem tartoztak a hadsereghez, és csak rendkívüli esetekben vettek részt a háborúban. A tatárvész közeledésének hírére, a király kihirdette, hogy a várszolgák is készüljenek a táborozásra (*castrenses et pertinentes ad castra se ad exercitum praepararent.*) Különbön a várszolgák nem a király zászlója alatt harczoltak, hanem valamely főúr alatt. Így vezeti János comes, Buge fia a szárszi, légi és hódosi várszolgákat Pozsony ostromára, kik aztán még is, vitézségök jutalmára nemesítést nyertek.²⁾ Ugyanaz történt a nógrádi várszolgákkal, kik András oklicsi várispán alatt harczoltak, és ki tán csak azért neveztetik az ő uruknak.

Nem hallatlan dolog az a várjobbágyoknál is, mert a riucei várjobbágy Jakab comesről tudjuk, hogy Győr ostrománál Joachim kir. tárnokmester, pozsonyi és pilisi főispán parancsa alatt küzdött. IV-dik László pedig 1275. évben az Olgyai nemzetséggű pozsonyi várjobbágyokról mondja, hogy Tamás szlavoniai bán alatt harczoltak Ausztriában.³⁾

E hadi-szolgálataik daczára nem tartom megengedhetőnek, hogy Perger és ifj. Palugyai Imre a *castrenseket*, a várszolgákat várkatonáknak nevezi, mert e cím sajátképen, és dísznévül a várjobbágyokat illeti meg.⁴⁾

A kevei várispánságról tudjuk, hogy abban hadakozó várszolgák (*populi castrenses, qui exercituales dicuntur*) laktak.

¹⁾ Kézai Simon krónikája, függelék II. fejezet, 3. §.

²⁾ Fejér VII. 2. k. 345. l.

³⁾ Dessewffy Oktár 71., 72. lap. hol e várjobbágyok így neveztetnek: *jobagiones castri Posoniens is, familiares milites Thomae bani.*

⁴⁾ Horváth Mihály is a várkatona nevet a várjobbágyoknak tartja fenn. (Magyarorsz. tört. I. 357. (Második kiad.)

A várnép földje szintén örökös volt, és azt is, mint a várjobbágyokét, — a király csak magszakadás esetén adományozta tovább. A fiágon magvaszakadt várszolgák, castrenses, után, a főispánok különféle mérvben örökölték, s körútjokon a várnép által ingyen élelem és szállással láttattak el. (A míveltség fejlődése. 238. l.) Az ő rendeltetésök volt a várnak mindenféle szolgálmányokat teljesíteni. Tartoztak a váraknál és erődítményeknél dolgozni, sánczot ásni, gyepűket készíteni, fát vágni, fuvarozni, élelmet szállítani, az utakat bevágni, börtönöket őrizni. Voltak köztük ívkészítők Csanádon (arcuparii), szücsök Zalában (pelliparii), halászok, molnárok, sütők Szolnokon, szántók, szőlőművelők Győrött, göröncsések, kovácsok, kondások, igriczek, vagy hegedősök (joculatores) Pozsonyban és Tordában, börtönőrök (Borsodban és Kőrösben), halászok (Bácsban), kőfaragók (Liptóban), erdőcsécsők (Mosonyban), mosók (Zemplénben — comes liciscariorum), az utak őrei Szepességben, kanászok Pozsonyban (villa porcariorum Castri P.), szekerezők Galgócban.

Már Kálmán király törvényeiben van annak nyoma, hogy némelyek a várnép osztályából nemesak közvetett, hanem közvetlen hadi szolgálatot is teljesítettek.

E megszorítás, úgy látszik, nem vétetett tekintetbe, ha a király az adományt lelke üdvéért tette; mert tudjuk, hogy II. András Jenőben fekvő két ház helyet, mely Szolgagyőr várához tartozott, a rajta élő két várszolgával, (rustici) a nyulsziget-i prémontréi Szent-Mihály egyháznak adományozta..¹⁾

A szolgálmányosok egy része italhordásra köteleztetett; de hogy ezek a várkötelékben lettek volna, nem tűnik ki. A Várad Regestrum 83. §-a szerint ez italhordók, főnökük: Uz ellen (super comitem eorum scilicet Uz) panaszt emeltek, hogy tőlük kelletinél nagyobb szolgálmányt (exactio) követel, mely száz márkúra felmegy. A Váradra küldött italhordó ügyvesztés lett.²⁾ IV. László azon nógrádi várjobbágyokat, kiktől ő

¹⁾ Fejér III. 2. k. 11. lap. Wenzel XI. 179. l.

²⁾ A forrás a szolgálmányosokat így nevezi: ministeriales regis, quorum officium est bacinia portare, — alább: pro omnibus baciniferis. E szó jelentésére nézve lásd Du Cange Glossariumát Baccinum vel Bacinio,

szécsényi birtokait elvette, 1275. évben a fehérmegyei Agár földdel kármentesíti, mely eddig italhordók földje volt, (terra bacciniferorum). ¹⁾

A várszolgák századokba voltak beosztva, és a században fizették tartozásaikat (census, vel pensio castrensium); az ugyan egy századhoz tartozók neveztettek coofficiales, vagy contribuli. Tisztségeket csak saját osztályuk körében viselhettek.

Milyen várnépbeliek voltak azok, kiket Nagy Lajos egy 1363. évi levelében *castrenses acclamatoriae conditionis* nevez, és beregmegyei Bakta faluban székelőknek mond, — azt maga a név magyarázza. E várszolgák kikiáltók voltak, a törvényszékek, bírák stb. rendeleteinek kihirdetésére, mind a mellett a hirdetőkkel (praeco) össze nem tévesztendő, mert a hirdető már tisztviselő volt. ²⁾ Feltűnő, hogy castrensesek még ily későn említetnek, és pedig éppen Bereghmegyében, melyben várispánság nem is volt. Lehet, hogy az említett castrensesek a borsvai várispánságból kerültek Bereghbe.

A várszolgák egy más neme tűnik fel a gerzenczei várispánságban, midőn IV-dik Béla 1257. évben orvosának: Tibore mesternek Fel-Gerzencze, Al-Gerzencze és Stupna nevű földeket adományoz, és azokról azt mondja, hogy azokat a várszolgák földjeitől elhatárolta, megengedvén, hogy a rajta élő nép földjeiket azon föltétel alatt bírassák, melyek alatt a *paraznuk* néven ismert királyi praedialisták a magok földjeit bírják. ³⁾ Az általam e szó megfejtésére felkért szlavisták nem adhattak felvilágosítást. Vajjon nem szabad parasztokat kell-e itt érteni, kik királyi jószágban lakván, a várszerkezet legalsóbb elemét képezték? Az ilyen parasztok birtoktalanok voltak, és a várnak csak adóztak. Személyes szabadságuk megkülönböz-

Baccalaria és Baccinium szavakat. Bél Mátyás a Vár. Reg. 83. §-ához tett jegyzetében a Buctinia szó alatt boros edényeket ért. A görög Bultion, a franczia bouteille, a magyar putton szerinte azon egy származás. Butiniferi tehát volnának azok, kik a király italáról gondoskodtak, kik a bort felszolgálták a király ebédlőjébe.

¹⁾ Wenzel XII. 132. lap.

²⁾ Zichy-Codex III. k. 476. lap.

³⁾ Hazai Okmánytár VII. 65. lap.

teté őket az úri jobbágyoktól, mert szabadon költözködhettek, nem is az úr, hanem a vár hatósága alatt álltak. ¹⁾

Milyen sokféle szolganép tartozhatott valamely vár alá, már csak azon hosszú lajstromból következtethetjük, melyet II. Béla 1138. évben elősorol, midőn az apja Álmos által alapított dömösi prépostságnak nagy terjedelmű jószágokat, és számos szolgálmányosokat adományoz. Az utóbbiak közt vannak kenyérsütők, szállómívelők, hirdetők, építők, kaszálók, tóásók- és őrzők, szekeresek, sütők, esztergályosok (tornator), lovászok, harangozók, szűcsök, szakácsok, gyalogpostások (curiales), halászek, só-hordók, bőr-adózók, molnárok, üvegesek, kerékgyártók (carpentarii), solymárok (qui nutriunt accipitres), vadászok, béresek stb. Horváth István azt véli, hogy a király a dömösi prépostságnak Nyitra vára majdnem minden földjét adományozta volna, — ez azonban a fennebbi oklevélből nem tűnik ki. ²⁾

Bármily terhes volt tehát a várnép állása, mégis más jobbágyokéhoz képest kedvezőbb volt, mert nem függött magánosok önkényétől, és szolgálatának megszabott határa volt.

Van példa 1277. évben, hogy honti várnépbeliek az udvarnokok közé áttétettek. ³⁾

A várszolgák állapota nem látszott nagyon előnyösnek, és azok sokszor az egyházi uralom alá menekedtek. Még II-ik András arra érezte magát indítatva, hogy egy országos rendelet által a szétfutott várnépet mindenütt összekeresteté, és váraik alá gyűjtette. ⁴⁾ E kormányzási opportunitás ellen, maga II. András vétett, akár azon szándékból, hogy a várnép állapotát javítsa, akár hogy a főpapságnak kedvezzen. Az esztergomi érsek kérelmére 1215. évben néhány karsai várszolgát a pozsonyi várispán hatósága alól felment, és azokat beleegyezésekkel és akarattal az esztergomi egyház jobbágjai közé sorolja, meghagyván őket az elődjeiktől (majores) örökölt sza-

¹⁾ Hajnik Imre : Magyar alkotmány és jogtörténelem I. 135. l.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1821. V. füz. 42., 43. lap. II. Béla adománylevelét lásd Fejér II. 94—109. lap.

³⁾ Knauz : Esztergomi főegyház Okmánytára II. 124. lap.

⁴⁾ Váradi Reg. §. 336.

badság élvezetében. ¹⁾ Okleveleink többször említenek eseteket, midőn jobbágyok magokat birtokaikkal együtt önként az egyházi uralom alá helyezték. De az egyházi jobbágyságban is oly fokozat volt, mint a világiban, és a hasonlatosság még a nomenclaturára is kiterjedett. Így rendeli IV. Béla 1269. évben, hogy a fehérvári prépostság azon jobbágyságai, kik máshonnan jöttek, vagy kik magokat önként a prépostságnak alávetették, és alatta megmaradtak, ugyanazon szabadalmak részeseivé legyenek, a melyeket a prépostság első jobbágyságai (*primi, veri et naturales jobagiones ecclesiae*) élveznek. Ezek tehát megfelelnek a várispánság kötelékében lévő szent király jobbágyságainak és mint ezek, a király hadjárataiban is résztvenni voltak kötelesek. ²⁾

Midőn IV. Béla 1240. évben a várszolgák tartozásait rendezte, a győri várispánsághoz tartozó Ság, Nyúl, Tarján és Écs helységben lakó várszolgákat azon állapotban találta, hogy minden általuk művelt szőlő után a bornak csak felét tarthatták meg magoknak, — a másik félnek két részével a királynak, harmadik részével a várispánnak (*Comiti Jauriensi*) tartoztak adózni. A király e négy helység várnépének tartozási viszonyait rendezte, és azokat a várszolgasság körében bizonyos kiváltságos állásra emelte. Rendelte ugyanis, hogy a nevezett várszolgák minden háztelek után a győri várispánnak csak husz bolgár köből bort, minden Szent-Mihály napján pedig a buchariusok főnökének szintén minden ház-telek után egy fontot (*pondus*) tartozzanak fizetni, — semmivel többet; és megmaradván a vár kötelékében, a királynak ne adózzanak. Rendelte továbbá, hogy e várszolgák se az ispánnak (*comiti*) szállást ne adjanak, szabad denárokat ne fizessenek, sem ökröt, sem »fekespénzt«, ³⁾ sem századói illetményt (*debitum centu-*

¹⁾ Fejér III. 1. köt. 169. l. Barta az oklevél e szavát: *eadem, qua maiores ex eis, libertate potiantur*. — arra magyarázza, hogy a szent király jobbágyságainak szabadsága értetődik.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 517., 518. l.

³⁾ A Hazai Okm. III. 5. lapján fekespenez. Endlichernél *fistpénz*. Luezenbacher szerint *fökespénz* (fékpénz) helyett, helytelenül áll Fejérnél (IV. 1. k. 195. l.) *fistpénz*; de II. András egy év nélküli levele említ *libertinos denarios, qui vulgo fumarii dicuntur*. (Fejér III. 2. k. 190. l.) Villányi *fekvéspénznek* ejti.

rionis), általában századosuk ne is legyen, mint a többi várszolgáknak, hanem közös akarattal bírót (*villicum*) válaszsza-
nak magoknak. Az itt elősorolt tartozásokon felül a várispán
ajándék vagy kedvezménykép semmit nem követelhet, szállást
nem kérhet, ha azonban jövet-menet véletlenül arra vetődne, a
szükségeket igazságosan, és az ő sérelmök nélkül fogadja el.
Rendeli, hogy az udvarbirónak (*Comes Curialis*) helyettese
(*vicarius*) ne legyen, hanem ha a várból eltávozik, teendőit
valakire az ő visszatértéig bízhatja. Oly ügyben, mely valamely
várszolga szabadságának vesztére vezethet, ne bíraskodhassék,
hanem azt a várispán ítéletére tartsa fenn. Megtiltja, hogy az
udvarbíró, nyereszkesedési alkalmat keresvén, a várszolgákat
maga elé idézhesse, és midőn ellenfelök nincs, kiegyezésre szo-
rítsa. Az udvarbíró az ő hivatali szolgáját (*suum servientem*
agentem) saját ítélete alá ne vonhassa, hanem azt a várispán
bíraskodására utasítsa; a várispán se bíraskodjék felettök
máskép, mint a várjobbágyok jelenlétében. A várszolgák csak
a várispán és udvarbirája bíróságának legyenek alávetve, és
idegen bíró elé ne legyenek vonhatók; de ha ezek az igaz-
ságszolgáltatásban hanyagok volnának, az ügy a magasabb
bíró elé hozassék, (*coram superiori conveniatur*). Vajjon e
magasabb bíró nem a megyei főispán-e?

A kir. küldött bíró beavatkozását kizárja (*bilotum*
omnino abolemus.¹⁾ Más rendeletek a birságra vonatkoznak,
mely fizetendő, ha az egész helység ügyvesztes, és vonatkozik
az örökösödési rendre; és itt érdekes az a rendelet, hogy a
gyermektelenül elhaló várszolgának javai harmadrészben a
feleségét, két harmadában a várispánt illessék.

Végre rendeli a király, hogy a tizedszedésben és pénzbe-
váltásban mindig egy jó hírben álló, és birtokos várjobbágy
járjon el, és a tizedfizetésnél minden háztól két denárt szedjen
be, mely a Comest illeti.²⁾

¹⁾ E szavak értelmezését máskép adja Bartal, *Commentaria* I.
288. lap.

²⁾ *Statuimus ut decimatores et monetarios iobagio castri boni famae possessiones habens procedat, et in decimatione recipiat de qualibet mansione duos denarios persolvendos Comiti, indecimatione vero nihil recipiat Comes, nec det alieni pro certo practio.*

Végén a király még azt mondja, hogy a várispán, ki e kiváltságok fentartásában hanyagnak találtatnék, hivatalát fogja veszteni, és a király haragját magára vonni.¹⁾

Ez érdekes kiváltság kétségtelenül közös vonásokat foglal magában, akár az érintett bajok, akár a nyújtott kedvezmények tekintetében.

A várszolgák nem ritkán törvénytelen úton is igyekeztek bejutni a várjobbágyok osztályába, de az ily bitorlás mindig rossz következményeket hozott az illetőre.

Kálmán király a szökevény várszolga elrejtését törvényszegés büntetése alatt tiltá.

A várispánsági kötelékben levő várnép legalsóbb osztályát képezik azok, kik a várnak csak adóztak. A szabad parasztoktól ezek az által különböztetnek meg, hogy örökös várföldön, holott a szabad parasztok úri földön laktak. Az említett várszolgák rendszeren öt fontot²⁾ fizettek a várnak, a miért is *solutores quinque ponderum* neveztetnek.

Ilyen öt fontot fizető várnép lakott a pozsonyi, a nyitrai, és szolgagyőri várispánság földjein.³⁾ Ily szolgálmányosok is néha rögtön nemesi rangra emeltettek, minden más fokozat átszállásával. Így történt, hogy IV. Béla 1267. évben Aranyoson lakó Sebestyén nevű várszolgát, Szolut fiát, ki a szolgagyőri várnak öt fontot fizetett, sokféle szolgálataiért, melyek közt a kémkedés is előfordúl, az öt fontot fizetők osztályából (de numero ipsorum castrensiu solventium quinque pondera) földjével együtt nemesi szabadságra emeli, kizárván e kedvezményből a Sebestyén testvéreit illető földeket, és rendelvén,

¹⁾ Hazai Okmánytár III. k. 5—7. lap. Hibákkal közlé Fejér IV. 1. k. 194—197. l.

²⁾ Egy ezüst font — pondus, 240 denárt finom ezüsből ért. Eméltfogva egy pondus vagy garas amyi mint 5 frisaticus. Egy frisaticus vagy fertó értéke = negyed márka; husz frisaticus = egy font. (Fejér VII. 5. köt. 145. l.) Bél az ezüst pondust 39½ rajnai forintba számítja. Látnuk, hogy ez az adó valami nagyon esekély volt. A dubiczai várjobbágyok pro pondere csak 6 denárt tartoztak fizetni. Kőrös városában (1252.) minden porta után 40 denár, Verőczében (1234. év) minden porta után 4 pondus, Beregszászon minden porta után két pondus volt fizetendő.

³⁾ Wenzel II. 270., VIII. 81. és XI. 503. lap.

hogy Sebestyént és örököseit régi sorsuk (*ratione pristinae servitutis*) miatt senki ne zaklassa.¹⁾

Bartal vélekedése szerint a várszolgák, földjeik terjedelme és termékenységehez képest, évenként 3—8 márkát fizettek a százados kezéhez, míg Horváth Mihály oda nyilatkozik, hogy a várnép, földjei jövedelmének felével adózott. Egyik vélemény sem talál teljes igazolást a forrásokban.

A várszolgák földjén lakó jövevény, ha hadi szolgálatot nem tesz, 8 denárt fizet; a ház nélküli várszolgák szintén annyit fizetnek.

Voltak várszolgák, kik fél, fertot, avagy 6 pondust fizettek.²⁾

A trencsénai várhoz tartoztak oly szolgálmányosok, kikről a király azt mondja, hogy neki *in cabatis servire consueverunt*.³⁾

Itt a »cabatis« szóban némelyek a latinizált magyar guba szóra vélnek ismerni, az oklevél tehát oly várnépről szólna, mely a királynak gubában szolgált; és miután késnek nyilatkozott ezental fegyverben szolgálni, a Szent-István várjobbágysai sorába felvétellett.⁴⁾ De megvallom, hogy engem e magyarázat ki nem elégít.

A hevesi várispánságban a várszolgákat századokba beosztva találjuk, mely körülmény különböztetésül szolgál másoktól, kik századokba nem voltak beosztva. A Fegyvernek, Ás és Schmula helységbeli századokba beosztott (*centuriati subjecti*) várszolgák az ecsegiekről azt állíták, hogy ezek szintén az előbbieik sorsához tartoznak, az ecsegiek azonban azt vizsnozták, hogy ők szabad denárok fizetői (*debitorum liberorum denariorum*),⁵⁾ — miből kitűnik, hogy az ecsegiek magasabb rangúak voltak, mint ellenfeleik. Az ecsegiek vallo-

¹⁾ Wenzel III. k. 158. lap.

²⁾ Bartal, *Commentaria* I. 284. l.

³⁾ Fejér IV, 1. k. 295. l. Wenzel VII. 135. l.

⁴⁾ II. András a gubatus-ok ellen hadba ment 1213. évben. (Fejér III. 1. k. 149. l.)

⁵⁾ Szlemenics a denárokat szabad kis pénznek nevezi, helyesebben Bartal (*Commentaria* I. 375. l.) füstpénznek, mert IV. Béla is egy kiváltságában *liberos denarios qui vulgo famarii dicuntur*, — említi.

mását támogatták a várjobbágyok is.¹⁾ Kerékgyártó szerint a szabad denár fizetése a szabadságnak ismertető jele volt.

Az itt említett századok saját neveik által voltak megkülönböztetve; így ismerjük 1217. évből Biharban a Székelyszász (centurionatus) várszolgai századot, melynek tagjai, a várjobbágyok támogatása mellett, egy Deus nevű szabad embert törekedtek sorsukba bevonni, de sikertelenül.²⁾ A kolosvári várszolgák Ágad nevű százada pedig más két szabad embert, bizonyos várjobbágyok támogatása mellett, hasonló kísérlet tárgyává tett.³⁾ A Váradi Regestrum 264. §-a világosan Codaba századosról szól, ki a várszolgák századosa (centurio) volt. Így szerepel Tumpa százados, mint krasznai várszolgák szószólója.⁴⁾ A szapori század Biharban szintén a várszolgákra vonatkozott.⁵⁾ Ez annál feltűnőbb, minthogy a várszolgák rendszeren fegyverrel nem szolgáltak, és csak kivételesen hívtak a háborúba.

A győri Ság, Nyul, Tarján és Écs helységbeli várszolgák 1240. évben többi közt azt a kiváltságot nyerték, hogy ne legyenek százados alatt, mint a többi várszolgák, hanem választásnak bírót közös akarattal.⁶⁾ Nagy jelentőséggel bír, hogy az itt említett sági várszolgák 1273. év körül szolgagyőri várszolgáknak nevezetnek, mely elnevezés bizonyára a többi három falu lakosaira is illik.

Ezektől határozottan meg vannak különböztetve a várjobbágyok századai. Több ily várjobbágy-százados volt Szoboszlón,⁷⁾ Békésben⁸⁾ és a bolondóczyi várispánságban.⁹⁾

A csallóközi udvarnokok szintén századokba voltak beosztva; 1250. évben Paka volt ez udvarnokok comese.¹⁰⁾

¹⁾ Váradi Regestrum §. 206. Bartal, Commentaria I. 284. l.

²⁾ U. o. §. 208.

³⁾ U. o. §. 254.

⁴⁾ U. o. §. 300.

⁵⁾ U. o. §. 147. Castrenses de centurionatu Sapur.

⁶⁾ Hazai Okmánytár III. 5. lapon: nec centurionem habeant, sicut ceteri castrenses habere consueverunt.

⁷⁾ Váradi Regestrum §. 329.

⁸⁾ U. o. §. 347.

⁹⁾ U. o. §. 360.

¹⁰⁾ Dessewffy Oklevéltár 18. lap.

Elöléptetés magasabb osztályba.

Ismervén már az egyes osztályok jogkörét, miután kaszt-rendszert az európai civilisatio nem ismer, természetesnek fogjuk találni, hogy egyik osztálybeli emberek magasabb osztályba való áthelyezésre vágyódtak, és hogy királyaink ilyen kitüntetésekét gyakran osztogattak is. Lehet, hogy sokan a király kegyét be sem várták, hanem önhatalmilag bitoroltak őket nem illető jogokat. Legalább erre látszik mutatni azon körülmény, hogy a Váradi Registrumban említett pörök nagy része oly esetekről szól, midőn kifogás történik valakinek jogosultsága ellen, bizonyos osztály szabadságának élvezhetésére. Különös, hogy sokkal többször mutatkozik a törekvés, melyben a csekélyebb osztálybeliek valakit magasabb osztályból magokhoz levonni igyekezzenek, mintsem hogy magasabb osztálybeliek valakit keblökből, mint állítólag oda nem tartozót, kitagadnának.

Legnagyobb figyelmet érdemel a különféle várjobbágyságok nemesítése, mely kezdetben egyesekre vonatkozó kitüntetés volt, utóbb azonban tömegesen történt, s így lényegesen módította elő a várispánsági intézmény súlyedését.¹⁾

A nemesítéshez legközelebb álltak a szent király jobbágyságai, de volt eset, hogy legalsóbb fokú szolgálmányosok nemesítésre emeltettek.

Béla ifjabb magyar király még 1224. évben néhány goriczai szent király-jobbágyfiút országos nemességre emel.

István herczeg slavoniai bán (Nagy Lajos király öcsese) habár önrulkodó nem volt, 1354. évben a maroczei várjobbágyságokat (nobiles castrenses de Comitatu Moroucha, nobiles jobagiones castrenses) nemesi rangra emeli (in coetum et numerum purorum regni nobilium et servientium regaliū).²⁾

¹⁾ Gr. Kemény József a kenézségekről írt cikkkében megfoghatatlannul azt írja, hogy Nagy Lajos 1359. év körül *kezdté* a várjobbágyságokat nemesíteni, és földjeiket elvenni. (Kurz : Magazin II. 325. lap.)

²⁾ Fejér IX. 3. k. 666. lap.

de ez a nemesi kiváltság, csak a Dráván-túli részekben bírt érvénnyel, hisz midőn Nagy Lajos maga 1359. évben néhány kemleki várjobbágyot nemesít, ezt világosan azon szabadsággal engedélyezi, melyet »Slavoniának« nemesei (qua caeteri veri et primi nobiles regni Slavoniae) élveznek.¹⁾ Hasonlókép némely riucei várjobbágyok felmentést nyervén, a Dráván-túli nemesség sorába vétetnek fel.

Rendes eljárás volt az is, midőn érdemeket szerzett várjobbágyok nemességgel jutalmaztattak. A Berényi, Nemes-sányi, Básthy, Fráter, Dőry, Bánó, Szelestey, Szeghy, Olgyai, Palásthy, Nyéky, Bozzay, Rohfy, Vattay, Vahud, stb. nemes családok az ily nemesített várjobbágyoktól származnak.

Ily nemesítésre különösen IV-dik Bélának a tatárjárás, V. Istvánnak pedig a saját apja, és Ottokár cseh király ellen viselt háborúk szolgáltak alkalmúl, a mi persze mindig a vár-földek nemesi földre való változásával járt.

IV. Béla 1243. évben a trencsényi szolgálmányosokat, kik a királynak *in cabatis* szolgálni tartoztak, örökös földjeikkel együtt, a szent király jobbágysági osztályába emeli.²⁾ III-dik András pedig néhány zólyomi várszolgát a várjobbágyfiúk osztályába előléptet.

Az áttétel némelykor igen kétes becsű lehetett; így például, midőn IV-dik Béla bizonyos veszprémi várszolgákat az udvarnokok osztályába felvett, kiket aztán III. András 1292. évben a bakonybéli apátságnak adományozott, földjeikkel együtt.³⁾

Az előléptetés néha a főispán által, noha a király parancsából, történt. A zólyomi főispán 1296. évben Kevély fiait a várnépség osztályából a lipthói várjobbágyfiúk rangjára emelte, — mihez utóbb a király megerősítése hozzájárult. Azonban már IV. László igyekezett a lipthói várnép nehéz állapotján segíteni, és 1279. évben az összes ottani várnépet, szabadságára nézve, közvetlenül a várjobbágyfiúk mögé helyezi. A zalai

¹⁾ Fejér IX. 3. k. 36. lap. Emlékeztetjük olvasóinkat, hogy Nagy Lajos király 1351. évi törv. 11-dik §-a, az országos nemeseket mind egyenlőkké tette.

²⁾ Wenzel VII. 135. l.

³⁾ Wenzel V. 62. l.

főispán 1246. évben Rubin viadort a várszolgaságból kiemeli, és zalai várjobbágygyá teszi, a nélkül, hogy királyi beleegyezésre történnék hivatkozás.

III. András 1295. évben egy zólyomi szolgálmányost eddigi sorsa alól felment és azt a várjobbágyfiúk osztályába emeli (*veri et naturales jobbagionum filii*). A király itt a két osztályt határozottan megkülönbözteti, az alsóbbrendű osztály (az oklevélben csak *primitiva conditio*, vagy *de medio populorum de districtu Zolom*) alatt hihetőleg csak a várszolgák osztálya értendő, — a másik magasabb osztály, melybe az illető emeltetik, a zólyomi várjobbágyfiúk szabadságait élvezi, és így — *in numerum et collegium, seu libertatum filiorum Jobbagionum de Zolom* emeltetik, hogy így részessé legyen ama szabadsalmakban, — *qua alii puri, veri et naturales jobbagionum filii gratulantur*.¹⁾

Még Róbert Károly is, 1311. évben Jersei Bud fiait a várszolgaságból kiemeli és nemes várjobbágyokká teszi, meg sem nevezvén, micsoda várispánsághoz tartoznak.²⁾

A várszerkezet körében feltűnő osztályok tagjai éber figyelemmel voltak arra, nehogy egyik osztálybeli egyének, más osztály előjogait bitorolhassák. Azért több eset fordul elő, midőn felszólalások történnek a bírák előtt, hogy a rendbontók kötelességeik körébe utasíttassanak.

Ily eset 1217. évben Biharban is fordult elő, a hol a székekelyek százada, különösen Ebey faluból, valami Deus nevű emberre ráfogta, hogy várszolga. Feltűnt egyik újabbkori íróknak ez a tény, mely szerint valamely testület valakiről azt állítja, hogy az kebelébe tartozik; és azért őt visszaköveteli. Az említett író szerint ez csak olyan bonyolult viszonyok közt történhetik, milyen a kivándorlásokkal s újból településekkel jár.³⁾ Következtetéseket von aztán a székel megtelepedésre, az ország délkeleti végén.

Ha hasonló okok, hasonló eredményre vezetnek, akkor azt kellene mondani, hogy ama reklamációk, melyeket Abanj, Bolondócz, Borsod, Doboka, Kolos, Kraszna, Szatmár, Sempte

¹⁾ Fejér. VI. 1. köt. 345—347. l.

²⁾ Fejér. VIII. 1. köt. 396. l.

³⁾ Philologiai Közlöny, 1881. folyam 46. lap. Usetneki Elek ezikke.

és Szolnok várnépe és jobbágysága a bihariak módjára emelt és melyekről a Várad Regestrum több helyen szól, szintén a kivándorlási mozgalom és azzal kapcsolatos zavar következményei. Ilyen reclamatiók, más források szerint, 1241. évben Trencsinben, 1255. évben Szolgagyőrben is fordultak elő. E két utóbbi eset, mely oly későn fordul elő, legfeltűnőbb arra, hogy a Székelyföld megtelepítésével ne hozhassuk kapcsolatba. De a Várad Regestrum által említett esetek is a XIII. század elejéből valók, a midőn a székelyek, biztos adataink szerint, már mai földjüket lakták. Tudjuk, hogy az erdélyi szászok előnyomulásukban már rábukkantak a mai székelyekre, és hogy e körülmény miatt megszállásuk iránya is változott. Végre azt sem kell felejtetni, hogy éppen nem a legmagyarabb vidékek azok, melyek példát adnak a várszerkezethez tartozó osztályok határainak helyenkinti elmosódására és így az állítólagos kivándorlási mozgalom okozta zavarokra.

Ha történt tömeges kivándorlás Magyarországból a Székelyföldre, legkevesebb arra lehet gondolni, hogy ez a várjobbágyság köréből történt, mely a várföldek birtoklásában anyagiilag, előjogai által társadalmilag is kedvező állapotban lévén, létfeltételeit megtalálta.

Az előléptetés magasabb osztályba, közbeeső fokozatok átszállásával is történhetett, a mint a megelőző fejezetben láttuk.

G y a r a p o d á s.

A várispánságok története igen sokat foglalkozik ama csapásokkal, melyek ez intézmény ellen intéztettek és végre ezt meg is semmisíték; méltó ezért, hogy ama ritka esetekről is megemlékezzünk, melyek az intézmény erősítésére látszottak szolgálni.

A mi ez irányban történt, — kivéve a XIII. század elején megindított actiót, a várföldek elfoglalására, — inkább csak alkalmi intézkedés volt, semmint öntudatos eljárás kifolyása.

IV. Béla 1245. évben egy Uzda nevű halásznak és szolgálendű embernek a Vendégi (ma Hosztinecz) földet adomá-

nyozza és a turóczy várjobbágyok sorába emeli. Hasonló példákat idéztünk 1255. és más évekből. Ugyan e király 1262. évben egy a tatárok fogságából megszökött oroszt, kitől 30 aranymárkát kölcsön vett, e pénz áráért, örököseivel együtt a turóczy várjobbágyfiúk osztályába felvesz. ¹⁾ Ugyancsak Turóczban adományozott a király bizonyos egyéneknek földeket, azon föltétellel, hogy a többi várjobbágyfiúk módjára, a király hadseregében fejenként hadakozzanak; olyanoknak pedig, kik már várjobbágyfiúk körében léteztek, földjeik elégtelensége miatt terjedelmesebb földeket engedélyezett. ²⁾ III. András a lipői várjobbágyfiúk számát még 1300. évben szaporította, számukra Tarnóc falunak egy részét kihalítván és Bene fiainak adományozván, várszolgálat köteleessége mellett.

A krassói várispánság történetében Woyla nevű földről van szó, mely Miklós comes, illetőleg felesége kezéből került a király birtokába, ki azt Krassó várának tartozandóságaihoz kapcsolta.

IV. Béla király Suchan helységért Mikó, néhai zólyomi főispántól, Verbiez helységet kapta cserébe, és azt a lipői várispánsághoz csatolta, de csakhamar Miklós mesternek adományozta.

Ily kevés az, a mi a fennálló várispánságok gyarapítására, a királyok által történt; és mi kénytelenek vagyunk a Kárpátok alján igen későn alakult új várispánságokat lelkünkben felidézni, hogy az intézmény számbeli gyarapodását, Szent István korával összehasonlítva, felismerjük.

De ez új alakulások sem erősítették az intézményt, és nem tartóztatták fel hanyatlását, hanem magok is hasonló csorbításoknak voltak folytonosan kitéve, mint az ország bármely várispánsága.

A hadakozó nép.

A várszerkezet rendszerében élő harcosok száma legelső sorban a várjobbágyok osztályából került ki. A kiváltságosok bármily fokozaton találtattak, számuk szerint a sereg tömegét kevésbé nevelték. Szükség esetén a várszolgák is fegy-

¹⁾ Registrum de Thurocz. §. 63.

²⁾ Registrum de Turócz. §. 46. és 6. Kollár: Amoenitates II. 85. lap.

ver alá szólíttattak, míg Kevében rendes hadakozó várnépet, találunk.

A várszerkezet seregében voltak lovasok, gyalogosok pánczélosok és ballistariusok. Forrásaink oly ritkán említik a lovas várjobbágyságot, hogy majdnem kételkedhetni, vajjon ilyen létezett-e. A kételyről azonban le kell mondani, nemcsak ama tekintetből, hogy a magyar Európába lépése óta, leginkább lovas vitéz minőségében vivta ki hadi sikereit, hanem mert a király segédhadai, melyeket külföldre küldött, sokszor hatalmas csapatokból állottak, a melyeneket a szabadalmazott községek-ből, melyek néhányra egy pár lovas harczos kiállítására volt kötelezve, nem lehetett volna szervezni, és mert az apátságok, mint például a pannonhalmi, saját és a haza biztosságát bizonyos számú fegyveresekkel tartották fenn, melyek közt lovas jobbágyok is voltak. IV. Béla 1265. évben, a sági prémontrei monostor részére szóló kiváltságában, többi közt bizonyos szabad jobbágyokat enged át, hogy a monostor lovaslegényei (qui vulgariter Lovas legény nuncupantur) legyenek. Tudjuk pedig, mily nagy hasonlatosság volt az egyház és az ország szolgál-mányosai közt. Bél Mátyás és Fejér György is határozottan állítják, hogy a várkatonaság egy része lovasságból állott.¹⁾

Kollár már épen nagyobbnak tartja a lovasok számát, mint a gyalogságét,²⁾ mely állítás azonban az összevetés becsét meg nem haladja.

Vajjon mindegyik várispánságban volt-e lovasság és hányadrészét képezte a várjobbágyság hadi erejének, azt adatok hiányában meg nem mondhatjuk.

A gyalogosok kiválólág nyilakkal és közeli viadalban kardokkal harczoltak. A turóczi várjobbágyfiúk, miután számuk kelletténél magasabbra emelkedett, 1255. évben arra köteleztettek, hogy hatan közülök mindig egy-egy pánczélos embert küldjenek a királyi sereghez. Ezt a kötelességet megújította Robert Károly 1340. évben, Uzda utódjaira nézve. A turmezeiek 15 pánczélost állítottak ki. Sopron megyei Perczel faluban pánczélos várnép lakott. Ezek tehát a súlyos fegyverzetű gyalogsághoz tartoztak.

¹⁾ Bél M. jegyzete a Vár. Reg. 133. §-hoz. Fejér X. 7. köt. 14. lap.

²⁾ Amoenitates II. 29. l.

A várjobbágyok főkötelessége a várak védelmében állt, mégis nyílt kérdésnek hagyta azt a történet, vajjon mennyire értettek a magyarok e feladathoz. IV. Béla ugyan azt mondá 1254-ben: a mi népünk nem szokott a várak védelméhez, — de II. Frigyes császár 1238. évben épen IV. Bélát kérte arra, hogy őt olaszországi hadjáratában lovas ballistariusokkal segítse,¹⁾ a miből azt kell következtetni, hogy a magyarok a harcviselés e nemében mégis hasznavehetők voltak.

Ballistariusok, avagy a várak vivására szolgáló kőhajító gépeknél alkalmazott harczosok voltak különösen a zólyomi és líptói várispánság hadakozó népe közt.

Minthogy királyaink oly nagy fontosságot tulajdonítottak a várispánsági szerkezetnek, fel kell tenni, hogy hosszú tapasztalás tanította őket ez intézmény megbecsülésére. Azonban mai nap már igen nehéz azt kimutatni, hogy mily hadi erőt lehetett kiállítani a várszerkezet segedelmével. A várjobbágyok kezén levő várföld rendesen kétekényi terjedelmű volt (240—300 hold), — igaz, hogy az egyes várakhoz tartozó jobbágyok száma változékony volt; és bizonyára a stomfai várispánság kevesebbet tehetett, mint a pozsonyi vagy szolgagyőri. Villányi, figyelembe vévén a történeti forrásainkból ismert várföldek mennyiségét és a várjobbágyi nemzetség fenttarthatására szükségelt minimumot, azt véli, hogy a 72 várispánság hadi ereje nem valami imposans lehetett, és az általuk kiállított harczosok száma alig mehetett többre 25—30.000-nél.²⁾ Kerékgyártó is arra az eredményre jut, hogy a várkatonaság, a várszolgák nélkül, 30.000 főre ment.³⁾ De ha e számítás helyes volna, vajjon mikép fejthettek volna ki oly nagy actiót XI. és XII. századi királyaink? A nemességgel magával bizonyára nem. Szent László a német fejedelmeknek IV. Henrik császár ellen 20.000 fegyveres *lovast* ígért. II. Géza király, bár 1146-ban 70.000 embert vezetett Henrik osztrák őrgróf ellen, 1151-ben ismét 16.000-et küldhetett Oroszországba, hova 1152. évben még 70 zászlóaljat vezényelt; III. Béla 1176-ban Manuel görög császárnak az iconiumi zultán ellen magyar csapatokat küldött, kik a csá-

¹⁾ Fejér. VII. 5. k. 256. l.

²⁾ Villányi Szaniszló i. m. 60. lapján.

³⁾ A műveltség fejlődése. 366. lap.

szárt megmentették. A segédhad, melyet Imre 1203. évben Ottokár cseh királynak Hohenstaufeni Fülöp ellen küldött, nem a nemesség köréből vétetett, a mint általában nehéz lett volna a nemességet idegen célra külföldre mozgósítani.

Ilyen fegyvelmezett nép, mely első intésre fegyvert fogott és indult, a hová küldték, a királyság első alakulásai korszakában az ország nagy hasznára vált, és ugyyszólván egyedül volt képes arra, hogy a bessenyők és más vad népfaj rögtönzött betöréseit sikeresen visszaverje.

Itt persze még tekintettel kell lenni más szolgálmányosokra, kik törvény szerint szintén a hadseregbe állani kötelesek voltak; milyenek például a bessenyők, székelyek, kúnok stb. a hadra kötelezett jobbágyság, kik kiválóbb állást foglaltak el, mint az ur hatósága alatt élő jobbágyság. Ily harczoló jobbágyságoknak a XIII. században, a király és királyné, az egyház és a nemesek birtokain.

A szorosan vett hadakozó osztály: szent király szabadcsapatai, szent király jobbágysági, várjobbágysági, várjobbágysági, felmentvényesek stb. közvetlenül a várispán hatósága alatt állt és vele együtt a királyt az ország határain túl is követte, sőt követte ama vezér parancsát is külföldre, a kit a király maga helyett, a sereg élére állított.

A várnépből alakult segédesapatok nem a várispán vezérlete alatt hadakoztak, — hiszen még századot sem képeztek a várjobbágysággal együtt, hanem ebben is külön csoportosultak, — a főispán vagy a várispán nevezvén ki azt, a ki őket a háború idején alkalmazza.

Előfordultak esetek, hogy a várkatonák nem saját várispánjuk zászlója alatt hadakoztak, hanem más várispán által vezéreltettek.

A várak védelmére oly vitézek is vétettek igénybe, a kik nem tartoztak a várszerkezet kötelékébe. Mutatja azt IV. Béla 1247. évben a jánosvitézek javára tett nagyszerű adománya, mely e vitézrendet kötelezi, hogy a végvárak, ugymint Pozsony, Mosony, Sopron, Vasvár és Ujvár védelmére ötven fegyverzett lovagot rendeljen. E lovagok a király költségén tartattak, a míg a királyi várakban őrködtek.

Robert Károly király 1319. évben Iwachinus fiait, Ivánt és Györgyöt, a várjobbágyság alól felmenti és nemességre emeli. Érdemül azt hozza fel, hogy midőn János slavonsai bán a király rendeletéből Herricus lázadó fiai ellen sereggel ment, Iván *emelt zászlóval* egy csapatot vezérelvén (ductor exercitus), a legnagyobb veszedelmeknek tévén ki magát, halálos sebeket kapott és fogságba esett; György pedig, ki a király egy más seregében harczolt, szintén megsebesült, *lovait*, fegyvereit és holmiját elvesztette.¹⁾

A zászlót előrevívő, lovas várjobbágy nem rossz képét adja a személyes bátorságnak, mely a várjobbágyok által vívott harczokban gyakran tündökölt és melyet királyaink annyiszor magasztaltak, midőn hadi érdemeket jutalmaztak.

A t i s z t e k.

A várispánsági intézményben a hadi szervezetnek megfelelő tisztek működtek, a kiknek élén a comesek — ispánok álltak, valamennyien a vármegye ispánjának voltak alárendelve.

A várispánság tisztjei a várjobbágyok osztályából valók voltak és a főispán kinevezésétől függtek.

Ilyen tisztek voltak a várispán, a seregvezér, a várnagy, a hadnagy, a hirdetők főnöke, a százados és a tizedes.

Az udvarbíró (comes curialis), úgy látszik, törvénykezési és polgári ügyekben szintugy a vármegye, mint a várispánság tiszti köréhez tartozott.

Azonkívül voltak az egyes osztályoknak külön ispánjaik, mint például bolondoczi várszolgák ispánjai, a Szepességben pedig 1300. évben a várjobbágyfiúk ispánjai említetnek. Ilyen szepesi ispánhoz, III. András, közvetlenül intézett egy rendeletet. Nincs ok kételkedni, hogy más várispánságokban is a jobbágyosztályok ilyen ispán alatt álltak, annál is inkább, mint-hogy a várrendszerhez nem tartozó szolgálmányosok, foglalkozásuk minősége szerint, saját ispán alatt álltak, ki közvetlen birájok volt.²⁾

¹⁾ Oklevél, a gariesi monostor levéltárában.

²⁾ A Várad Reg. 83. §-a italhordók ispánjáról szól, Bacciniferi super comitem eorum, scilicet Uz. Zemplénben 1271. évben Comes lieis-

A várispán.

A várispánság legfőbb tisztviselője a várispán volt, kit történetforrásaink Comes castri, Comes castrensis stb. czímen említének.

Az ő kötelességében állott, a várhoz tartozó népek ügyeit megítélni, a szolgálatban álló fegyvereseket begyakorolni, azokkal a királyt a háboruba kísérni, valamint az ispánsága alatti tiszteknek egymás közti, nem különben a vár embereinek más szabad emberekkel való bajait eligazítani, főleg pedig a vár erősségére és ispánsága védelmi képességére ügyelni.

A várispán hivatala oly tekintélyes volt, hogy azt többször hatalmas főurak viselték.

Igy találunk a banai ispánok sorában nádorokat, országbírákat, tárnokmestereket és főispánokat.

Az oklicsi várispánságot Dénes nádor tartotta, több éven át, keze alatt.

A kemluki várispánok egyike kir. étekfőgő kanczellár, a másik nádor és somogyi főispán.

Hasonló eseteket találunk a Dráván túli részek más várispánságaiban, mint Podgoria, Rovische és Marocza kerületeiben. Garics várispánságát Zana és Orbász vármegyék főispánja bitorolta.

A semptei várispánok közt vannak barsi és pozsonyi főispánok, a szolgagyőrök közt kir. főlovászmesterek, étekfőgők, tárnokmesterek. Alig van köztük egy-kettő, ki egyúttal magasabb udvari hivatalt ne viselt volna.

Ugyan e várispáni hivatalt rendszeren várjobbágy viselte, ki természetesen, a meddig ez osztályhoz tartozott, nem verghető fel főispánságra, a kinek hatalma az egész megyére befoglalva a területén lévő várispánságot is, kiterjedett.

Ily erősen lévén megkülönböztetve a főispántól a várispán, mégis a diplomatikai nyelv néha ingadozott. IV. Béla

cariorum, a mosónép főnöke. Más szolgálmányos nép volt a szőlőművelő, — ez a nádornak és Comitī Buchariorum adózott, mely utóbbi Comes pin-cernarum is nevezetik. (Hazai Okmtr. VI. 71. lap.) Vadászok ispánja a Vár. Reg. 255. §-ában.

1254. évi levelében ez áll: Comes alicuius Castri seu Parochialis,¹⁾ miből kitűnik, hogy néha a főispánt is értették a Comes Castri alatt, a nélkül azonban, hogy a várispáni hivatal létezése ellen következtetést vonni lehetne.

A XIII. század második felében a vármegye főnökét magyar nyelven egyszerűen ispánnak nevezték. A Margit-legenda Olimpiadis apáczáról mondja, hogy Bodomerey Tamás ispán urnak felesége volt, »de itt az ispánt nem kell úgy értenünk, hogy valami *közispánnak* felesége volt volna ez asszony, vagy az többi sororok, kiket nevezünk ispánleánynak, hanem voltanak vármegye ispáni és nagy urak.« Egy másik helyen a legenda egy »nagy nemességű emberről szól, ki mondatik vala Mihályfi Jakabnak és vala nyitrai vármegye ispánja.«²⁾

Ki mondaná meg nekünk, mik voltak azok a »közispánok«? kik nem lehettek nagyurak, mert ez epithetont csak a megyei főispánok számára veszi igénybe a legenda.

Ami bizonyos, hogy a Margit-legenda idézett kifejezése egy sokkal korábbi időre vonatkozik, mint a melyben történetforrásainkban a »nemes« vármegyének biztos nyoma van, hogy tehát a »vármegye ispáni« már igen régi korban mint nagy urak meg voltak különböztetve más ispánoktól, kik nem voltak nagy urak, a melynek például a várjobbágyok osztályából származó várispánok sem voltak rendszerint.

A várispán hivatala sok ideig a multak homályából nem lépett ki ismereteink körébe, és sokan annak létezését tagadták, a mit a régi diplomatikai nyelv ingadozásának kell felróni.

Bél Mátyás a Comes Castri alatt nem várispánt, hanem a vár parancsnokát, avagy a várnagyot érti.³⁾ Bartal Györgynek ellenben a Comes Castri nem más, mint a megyei főispán, állítván, hogy a Comes Castri katonai ügyekben a hadi tisztek-

¹⁾ Fejér. IV. 2. köt. 231., 232. l.

²⁾ Okleveleink 1271—1274. évre Mihályt, 1274. évre Jakabot, 1275. évre ismét Mihályt említenek nyitrai főispánul. Szent Margit meghalt 1271. évben.

³⁾ Comes Castri idem est, qui iudex vel praefectus castri. Bél M. jegyzete a Vár. Reg. 147. §-ához. A 174. §-hoz pedig azt jegyzi meg: praefectus castri, idem qui Castellanus, seu castri custos, cui praeter custodiam castri incumbat castrenses regere, et in exercitum deducere.

kel, polgári ügyekben a Curialis Comes (alispán, vagy udvarbíró) szolgálatával élt.¹⁾

Gorove László már megkülönböztette a főispánt a várispántól, kit ő vágrófnak nevez, ²⁾ — azonban a vita e kérdésre nézve még mai napig sem pihent meg egészen.

A várispán hatósága alá tartoztak a seregevezér (princeps exercitus vagy dux exercitus), a hadnagy, a várnagy, a századosok, tizedesek és hirdetők. Ő lévén hadügyekben a főszemély, e tisztek tőle vették rendeleteiket.

Kerékgyártó Árpád *haditiszteknek* nevezi a századost, hírnököket stb. Vajjon a hadnagyot és várnagyot nem számítja-e oda? hisz már nevök is mutatja hadügyi hivatásukat.³⁾ Fejér György helyesen mondja, hogy a várjobbágy-ság fegyveres csapatának élén a hadnagy áll, de téved, midőn azt hiszi, hogy rendesen a megyei főispán (Comes parochianus), olykor pedig a Castellanus (várnagy) lett volna a hadnagy.⁴⁾ Tiszti névsorunk mutatja, hogy várispán, hadnagy és várnagy azon egy évben együtt neveztetnek, itt tehát még annyi hadi hivatallal van dolgunk, és egyik sem képezi synonymumját a másiknak.

Egy 1272. oklevéllel V. István, Antal mesternek, tanárnak, a Rába folyó által körülvett szigetet, Puk közelében, adományozza, megjegyezvén, hogy a sziget teljesen ki van véve a vasvári comes (Comes castri Ferrei), a várnagy (maior castri) és a nevezett Comes minden tisztjének beavatkozása alól.⁵⁾ Ha a maior castri katonai ügyekben szolgáló tiszt, a mint valóban így van, akkor az itt nevezett Comes Castri nem vasvári főispán, hanem várispán; a sziget pedig, noha annak nem mondatik, várföld lehetett. Ez a felfogás annál inkább ajánlható, mert csak így érthető a sziget exentiója.

Szent István törvénye rendelé, hogy ha valamely várjobbágy (miles) a királyhoz felebbezne azért, hogy a várispán

¹⁾ Commentaria I. 283., 284. l.

²⁾ Tudományos gyűjtemény 1821. év 8. füz. 70. l.

³⁾ Kerékgyártó: A műveltség fejlődése, 319. l.

⁴⁾ Fejér. X. 7. köt. 14. lap.

⁵⁾ Fejér. V. 1. köt. 256. lap.

igaz ítéletét hamisnak jelentse, tiz pensát fizessen a várispánnak. ¹⁾

Ez is egyik bizonyítványa annak, hogy e törvényben a Comes várispánt jelent, mert hogyan volna lehetséges a felebbezést épen csak a várjobbágyoknál sujtani, hisz ha a Comes = főispán, akkor a felebbezési visszaélést más osztályokról is lehetett feltenni.

Ugyan e törvény (§. 10) rendeli, hogy ha a várispán valamit igazságtalanul vesz el a várjobbágyok (miles) birtokából, azt kétszeresen térítse meg. ²⁾

A király uralkodói teljhatalomból nemesített várjobbágyokat vagy felmentett várföldeket a várkötelék alól. Nevezetes, hogy midőn a király a varasdi várispánsághoz tartozó némely helységeket felment, az illető *főispán* beleegyezésére hivatkozik, és ugyanaz történik Nógrádban, midőn néhány ottani várszolgát nemesít.

Nem értjük ugyan, mi szükségből hivatkozik a király a főispán ilyen beleegyezésére, mi ez eljárást egyik jeleül vesszük a főispáni hivatal szoros összefüggésének a várispánsági intézménnyel.

Kollár mint várszerkezeti tisztviselőket, csak a várnagyot, hadnagyot, főhirdetőt és századost említi, — Nagy Iván ezekből a főhirdetőt kihagyván, felveszi a várispánt, az udvarbirót és tizedest. Ez érdemes történetírónk ez alkalommal Kollárra hivatkozván, azt mondja róla, hogy szerinte a várjobbágyok alatt, midőn egyszerűen így neveztetnek, a várkatonák, a »szent király jobbágysai« alatt azonban a vár tisztviselősege értendők. ³⁾ Ezt a magyarázatot azonban a szent király jobbágysáiról Kollár sehol nem adta, nem is adhatta.

¹⁾ Endlichernél: S. Stephani Regis Decretorum Liber II. §. 9. az admonti kolostor kéziratából.

²⁾ Horváth Mihály: Magyarország történelme. Második kiadás. I. 129. lap, hol e törvényt szintén várispánokról és várjobbágyokról szólónak mondja.

³⁾ Nagy Iván: Magyar Akadémiai Értesítő. V. köt. 342. lap. Kollár Amoeditates. II. k. 76—77. lap.

Az udvarbíró.

Az aranybulla 5-dik czikke, mely kezdő soraiban a Comes parochianus, avagy megyei főispán hatásköréből a nemeseket kiveszi és csak pénz- és tizedügyekre szorítja, az első §-ban az udvarbírákról (Comites Curiae parochialis) szól, kijelentvén, hogy ezek csak várnépök fölött bíraskodhassanak. Ugyanazt fejezi ki az 1231. évi decretum 13-dik czikke.

A Comes Curialis itt nem más, mint a megyei rendszer udvarbírája, kiből a XIII. század végén a megyei alispán lett.

A nagytudományu Kovachich azonban azt véli, hogy a Comes Curiae parochiani azonos a Comes Castri-val, a kik az idézett 1231. évi decretumban ductores jobagionum castrensium neveztetnek. ¹⁾ Ugyanczen úton jár a Corpus juris kiadója, az idézett törvényhez tett jegyzetében. ²⁾

Csak egyetlen oklevelet ismerünk, mely látszólag e fel-fogáshoz közel jár, t. i. IV. Bélának 1240-ben a Nyul, Ság, Écs és Tarján helységbeli várnép részére adott kiváltságlevelét, mely azt rendeli, hogy a Comes Curialisnak helyettese ne legyen, hanem ha a várat elhagyja, teendőit visszatérteig másra bizza; — a miben tulajdonkép ellenmondás van; de a kiváltság egyéb helyein a Curialis Comes mindig mint bíró van feltüntetve. ³⁾

Szalay László szerint az udvargróf, avagy Curialis Comes a várgrófnak helyettese volt az igazságszolgáltatásban, de csak amaz ügyekre, melyek a királyi udvartól szállítottak a várgrófra, ki alatt tisztelt történetírónk megyefőnököt ért. ⁴⁾

A következő előadás e nézetet egy lényeges részében fogja módosítani.

A Comes Curialis igen gyakran várjobbágy volt a korban, midőn még nem ítelt nemesek fölött. Hogy ez az udvar-

¹⁾ Kovachich kézírata a zágrábi érseki könyvtárban. Miscellanea 107. lap. Lásd Vestigia Comitiorum. 98. lap.

²⁾ Comes Curiae parochiani, — mondja ott, — est Comes seu praefectus, et Capitaneus Castri cuiusdam curialis seu regalis, habens pro parochia populos et gentes illi Castri adscriptos. E magyarázat a várnagyra vall.

³⁾ Fejér. IV. 1. köt. 196. l.

⁴⁾ Magyarország története. I. 102. l.

biró a várispánság köréhez tartozott, mutatja Sempte története, mely szerint a semptei udvarbiró, ura Cepán comes képében jelent meg a bíróság előtt. Ez a Cepán, Péter fia, csak várispán lehetett, miután Sempte nem lévén vármegye, nem birt főispánnal.¹⁾

Barsban Pál nevű várjobbágy volt a barsi vár udvarbirója 1226. évben.²⁾ Hasonló eset fordul elő Mosonyban, hol 1231. évben Ceken mosonyi várjobbágy és Curialis Comes vice Nicolai Comitis eiusdem Castri itéletet mond a libényi apát és egy Poth nevű ember közt fenforgó pör ügyében, mely várföldön álló curiára vonatkozott.³⁾

Erney nyitrai főispán 1263. évben a pannonhalmi apátság Debretha és Lubó nevű jószágaiban határjárást tart, és azokat a nyitrai nemesek és nyitrai vár földjeitől elkülöníti, azután az apátságot Roland nyitrai udvarbiró (curialis Comes noster Nitriensis), Janus maior exercitus és György százados által, — kik mindhárman várjobbágyok, — birtokaiba bevezetteti.⁴⁾

E példák eléggé mutatják, hogy a Comes Curialis várjobbágy volt, és hogy a várföldek és a várszerkezethez tartozó nép ügyeiben bíráskodni volt hivatva.⁵⁾

Annak megmutatására, hogy az udvarbiró legszorosabban vett várügyi pörökben bíráskodott, a sok közül még csak a Vár. Reg. 44. §-ára hivatkozom, mely szerint Tóbiás szolnoki udvarbiró a várszolgákat és várjobbágyokat, kik az iránt,

¹⁾ Wenzel. I. 315. l.

²⁾ Berger : A magyar és hazája régenten, 86. l. Az oklevél szavai : Paulo jobagione Castri Borsiensis, et tunc Curiali Comite ejusdem castri.

³⁾ Fejér. III. 2. köt. 488. l.

⁴⁾ Wenzel. VIII. 81. l. Ez ügyet Kollár előadván, nagy hibákat követ el. Nála a nyitrai főispán neve Kune, quondam banus, Comes Nitriensis, — Roland nála »Lorand videlicet Comes suus Nitriensis«, mi könnyen abba a tévedésbe ejthet, hogy ez a Roland várispán a nyitrai főispán alatt. Végre Janus nála magister exercitus, a földek pedig csak terrae nobilium Castri Nitriensis. (Amoenitates. II. 70—71. l.)

⁵⁾ Előfordúl 1287. évben : Dionisius jobagio Castri Ungh. (Fejér. V. 3. k. 353. l.) Ezt a Dénest mint Comest idézi Horváth Mihály (A magyar honvédelem történeti vázlata, 304. l.) és tévesen alispánt lát benne, ki egyúttal várjobbágy. Az oklevélben Dénes várjobbágy nem neveztetik Comes nek, a mely ezimet különben mint várjobbágy is viselhetné a nélkül, hogy udvarbiró volna.

micsoda osztályhoz tartoznak és mily fizetési kötelességeik vannak, egymással viszályba keveredtek, a panaszt megvizsgálta, aztán a feleket a váradi tűzpróbára utasította. Azonban a Váradi Regestrum számos példáiból tudjuk, hogy a Comes Curialis nemcsak a várnép, hanem magasabb fokon állók fölött is bíraskodott és, hogy mégis mindkét fél elismerte azok ítéletét oly korban, midőn a bíraskodás illetékessége elleni kifogás szinte napirenden volt.

Az élet szükségéi megelőzték a törvényes intézkedést, mely azonban soká el nem maradt, mert az 1291. évi Decr. 4-dik §. rendelé, hogy a Comes Curialis nemcsak nemes, hanem egyszerűsmind megyebeli jeles családból való legyen. A következő szakaszban a Vicecomes cím már előfordúl mint a Curialis Comes sinonymja.

Itt megszűnik tehát a régi Curialis Comes, ki csak a várjobbágyok fölött ítélhetett és maga is várjobbágy lehetett, — és kezdődik az új értelmű alispán, ki a quatuor judices nobilium cím alatt ismert négy választott megyebeli nemes elnökévé lesz, kit azonban 1548-ig még mindig a főispán nevezett ki.

A négy nemes bíró — quatuor judices nobilium — csak az idézett törvényben (§. 5, 12 és 14.) említetik először. Ipolyi Arnold azonban fontos okokat hoz fel annak megmutatására, hogy noha 1299. év előtti korból nem ismerünk oklevelet, mely ily formulával kezdődne: Nos Comes N. N. et quatuor Judices nobilium, — mégis a főispán vagy alispán s a négy megyei nemes bíró vagy szolgabíró törvényszékének már régibb intézménynek kellett lenni, és hogy III. András a fennebbi alkalommal nem annyira új törvényeket alkotott, mint régieket ujabban szerkesztett. Fontos okokat hoz fel arra, hogy egy év nélkül kelt Borsod megyei oklevelet, mely az említett formulát használja, 1280. évre tegye.¹⁾ Mily helyesen combinált a tudós püspök ur, bizonyítja egy pár, 12 évvel utóbb kiadott oklevél. Ugyanis 1285. évben Szabolcs vármegye két szolgabírája: Hodos Mihály és Balogh János (judices provinciae in Comitatu de Zabolch)

¹⁾ Századok 1868. év. 84., 85., 169—177. lap. Magyar okmányérdekességek.

hoznak ítéletet egy pörös föld ügyében, — 1289. évben pedig János gömöri alispán (*curialis comes*) és négy, névszerint megnevezett szolgabíró (*judices iuxta ipsum deputati*) bizonyítják egy birtokrész elzálogosítását.¹⁾ Mindkettő tehát megelőzi az 1291. évi törvényt.

Különben a szolgabíráknak (*judices nobilium*) már 1254. évben van nyoma IV. Bélának a fehérvári püspökség javára adott kiváltságlevelében.²⁾ Fejér 1222. évszám alatt közli a Domokos pozsonyi alispán és a négy szolgabíró kiadványát,³⁾ de ez évszám hibás, és 1322. évre igazítandó.³⁾ Figyelmet érdemel Fejér egy 1294. évre tett jegyzete is, melyben *Bonus Comes de Ugocha et quatuor Judices eiusdem* említetnek.⁴⁾

Helyén van azonban megemlíteni, hogy a slávoniai (ma horvát) nemesek pörös ügyeikre nézve a vármegye hatósága alatt állottak.⁵⁾

Az igazságszolgáltatásra hivatott tisztviselőt hazánk más osztályai is *Curialis Comes*-nek nevezték. Találunk ily udvarbírókat az apátságoknál és monostoroknál,⁶⁾ kinek Bél M. még gazdaságra ügyelést tesz feladatává,⁷⁾ a királyi udvarnok népnél, a királyi hirdetőknél, a nádor hatósága alatt levő besenyőknél,⁸⁾ stb. A lip-tói várnép kivételes állást szerzett. Midőn ez t. i. panaszt emelt, hogy a zólyomi főispán őket a lip-tói vár szolgálatára kényszeríti, IV. László 1279. évben nekik oly kiváltságot adott, hogy a zólyomi főispán azoknak külön *Comes Curialist* ne adhasson, hanem bár ki fogna a lip-tói vár őrzésére kiküldetni, egyúttal a *Curialis Comes* hivatalt is viselje. Csak a két hivatal összefoglalása magyarázza azt a következő rendeletet, hogy a lip-tói népet sem a *Comes*, sem a *Curialis Comes* nem hajthatja a vár szolgálatára. Itt tehát a lip-tói várispán, és udvarbíró hivatala egy kézben egyesült.⁹⁾

¹⁾ Hazai Okmánytár VII. 194., 208. lap.

²⁾ Fejér IV. 2. köt. 232. lap.

³⁾ Fejér III. 1. köt. 364. lap.

⁴⁾ Fejér VIII. 4. k. 295. l.

⁵⁾ Fejér IV. 2. köt. 525. lap. Akadém. Évkönyv. VI. 190. lap.

⁶⁾ Fejér IV. 3. k. 277. l.

⁷⁾ Jegyzete a Vár. Reg. 88. §-hoz.

⁸⁾ Fejér III. 1. köt. 362. lap.

⁹⁾ Wenzel XII. 256., 257. l.

A seregvezér.

A hadi tisztet, kit régi emlékeink princeps exercitus, vagy dux exercitus-nak neveznek, legtöbb íróink azonosnak tartják a hadnagygyal (maior exercitus). Így Kollár, ¹⁾ Endlicher, ²⁾ Bartal György, ³⁾ Szlemenics ⁴⁾ és mások. Azonban Bél Mátyás már hajlandóságot mutat e két tisztséget megkülönböztetni, — nem teszi ezt ugyan eléggé határozottan, hanem megelégszik egyiknek is, másiknak is helyét a hadi szervezetben nyelvészkedés alapján kimutatni. ⁵⁾

Azon kérdésre nézve, vajjon a princeps exercitus, — kit mi seregvezérnek nevezünk, — és a maior exercitus közt van-e különbség, döntő a Vár. Reg. 254. §-a, a melyben egykoruan és ugyanazon jogügy letárgyalásánál Egeben princeps exercitus, és Beda hadnagy neveztetnek a kolosi várjobbágyok közt; a miből bizonyos, hogy itt két tisztségről van szó. Kivüláglik abból a rangbeli különbség is, de kevesbbé a princeps, avagy dux-nak hatásköre a várispánnal szemben.

Igaz, hogy a Vár. Reg. más szakaszaiban, Beda majd mint százados, majd mint várnagy, Egeben pedig mint hadnagy fordul elő, Biharban is Lukács nevű hadnagy, ugyan e forrás más helyein princeps exercitus-nak neveztetik, — azonban az illető adatok más-más korból valók, és így csak a tiszti előléptetés szokásáról tesznek tanúságot. (Vár. Reg. §. 157. és 329.)

A seregvezér tisztségének jellemzésére szolgál az a körülmény is, hogy ő — eltekintve a várispántól — mindig a tisztek élén neveztetik, holott azt a hadnagyról nem lehet mondani.

Miután a megyei főispán a nemesi felkelést vezérelte, az 1231. évi törvényben említett, és a főispántól megkülönböztet-

¹⁾ Amoenitates 68., 70. l.

²⁾ Die Gesetze des heiligen Stefan, 62. l.

³⁾ Commentaria II. 283. l.

⁴⁾ Törvényeink története az Árpádok alatt. Akadémiai Évkönyv VI. köt. 100., 101. lap.

⁵⁾ Lásd Bél M. jegyzeteit a Vár. Reg. 110. és 133. §§-hoz.

tett ductor jobagionum castrensiū nem lehetett más, mint a dux exercitus, avagy seregvezér.

A hadnagy.

A váron kívül működő hadi főtisztek egyike a hadnagy. Kerékgyártó őt zászlóalj-parancsnoknak nevezi, és rangban csekélyebbnek a princeps exercitus, avagy seregvezérnél.¹⁾ De ez új elnevezésre nem volt szükség, mert a maior exercitus még latin szövegű okleveleinkben is igen gyakran hadnagio, azaz hadnagnak neveztetik. A sok közül csak Márton borsodi maior exercitust idézem, ki más helyen hadnagy czímen fordul elő.²⁾

Kollár Ádám szükségesnek találta annak bizonyítását, hogy a hadnagy nem volt százados (centurio), hanem inkább a századosok feje és előjárója.

A hadnagy szó a magyar nemzet életében hosszú pályát futott le, és értékéből mindinkább veszített. Majdnem történetelőtti időbe vezet nyomozásunk, midőn a had még családot, a hadnagy család vagy nemzetség fejét jelentette. Az 1848. évig fenálló nemesi alkotmány pedig ismerte a nemesek hadnagyát, kit a közbirtokosság választott, és ki azon helység főnöke volt, melyben az egész lakosság nemesekből állott.

Mily állásu a hadnagy a mai hadseregben és a városok tiszti karában, köztudomásu.

Szegény örökösei egy nagy névnek.

A várnagy.

Mint a czímből kivethető, ő reá volt bízva a vár őrzése. Történetforrásaink e tisztet praefectus castri, maior castri, vagy castellanusnak, sokszor magyarul várnagnak nevezik.

¹⁾ A műveltség fejlődése 325. l.

²⁾ Bél M. a Vár. Reg. 128. §-hoz a hadnagy szónak ily különös értelmezését adja: hadnagy, quod centurionis legatum significat Hungaris.

Bartal szerint pedig Comes Castri alatt is néha várnagyot kell érteni. ¹⁾

A várnagy hivatalát Kollár feljebbvalónak tartja a hadnagynál ²⁾ noha az elsőnek hatásköre a vár, melynek belsejében valószínűleg némi bíraskodási jogot is gyakorolt, az utóbbié pedig a katonaság tán szélesebb hadi érdeke. Indokolni azonban azt nehéz, mert azon források, melyek a várnagyot és a hadnagyot együtt említik, a sorozatra nézve nem következetesek. Így említetik a kolosi vártisztek közt előbb a várnagy, utána a hadnagy, — a zempléniek közt pedig előbb a hadnagy, utána a várnagy.

Villányi oda nyilatkozik, hogy a várnagy elnevezés szokásos fogalma alig illik a XI. és XII. századbéli várnagyokra, s véleménye szerint csak a XIII. század óta, midőn a vár elveszti gazdasági jellegét, alkalmazható rájuk, vagy is, mai fogalmát a lassankint átalakult viszonyok teremtték. ³⁾

Azonban ez csak erőltetett magyarázat, mert az állapotok hadiszervezetből gazdasági rendszerré fejlődtek, és nem megfordítva. Villányi, ki azt állítja, hogy a várispánság főleg gazdasági intézmény volt, alkalmatlanságot érez, midőn a várnagy neve hangosan hirdeti, hogy hivatása a vár védelmében, és az arra vonatkozó intézkedésekben áll. Kétséget nem szenved, hogy a várnagy elnevezés a várszerkezet legelső kezdetétől származik.

A Vár. Reg. 79. §-a bizonyos Péterről szól, ki a borsodi várispánságban urbis praefectus volt, és a centurio után nevezetik. Kollár azt véli, hogy ez más hivatal, mint a praefectus castri, és benne a mai polgármesterhez hasonló tisztviselőt lát. (!)

A haditisztek czíme idővel polgári tisztviselőkre ment át, és egyes városok a scabinus szó helyett más elnevezést használtak; így Sz.-Somlyóban századosnak (centurio), Barson hadnagynak (maior exercitus) szokták czímezni az esküdtet. ³⁾

¹⁾ Commentaria II. 283. l.

²⁾ Amoenitates II. 29. lap.

³⁾ Villányi : Győr-megye és város anyagi műveltségtörténete, 58. lap, 3-dik fejezet.

⁴⁾ Szalay József : Városaink a XIII. században, 60. lap.

A nemes vármegyék közigazgatásában a várnagy börtönörré, porkolábbá sülyedt.

A századosok.

A várföldek, terjedelmök arányában több-kevesebb számú századokra voltak felosztva. A százados első feladata a katonai érdek, de tartozott hozzá a várispánsági személyzetre vonatkozólag az adóügy is; kisebb ügyekben pedig bírálkodhatott. Így tudjuk például, hogy Codaba nevű százados két márkáért bevádolt várszolgák fölött ítelt.¹⁾

Bél Mátyás a százados e feladatát egy kézben pontosítja össze.²⁾

Azonban tudjuk Kálmán király törvényéből (I. Végzem. 79. §.), hogy Magyarország nemcsak vármegyékre, hanem ez utóbbiak Centurionatusokra is voltak felosztva, és hogy a századonkint beszedett denáradó Esztergomba szállíttatott.

A mit Turóczy (Chron. II. R. 2. fej.) mond, hogy t. i. a hódító magyarok mindegyik seregök élére kapitányt állítottak, és hogy azokban centuriók és decanok voltak, tárgyunkra nézve nem hasznosítható, mert az egész fejezetben a történeti elem igen kevésbé érezhető.

IV. Béla 1240. évben a Nyúl, Ság, Écs és Tarján falvakban lakó győri várszolgákat felmenti az alól, hogy a századosnak illetéket fizessenek, sőt attól is, hogy mint a többi várszolgák, százados alatt álljanak.³⁾

A királyi adókezelésében a százados is részt vett, azért Kálmán király törvénye és a Vár. Reg. szerint (pensio castrensium pro debito censu centurioni praestanda) valószínű, hogy a századosnak is volt jövedelme.⁴⁾

A várispánságok történetében több százados nevével ismerkedtünk meg. Találtunk ugyanis :

¹⁾ Várad Regestrum §. 264.

²⁾ Jegyzet a Várad Regestrum 110. §-hoz. E tárgyról Bartal I. 286. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. köt. 195. l.

⁴⁾ Kerékgyártó i. m. 319. lap.

Kolosban	5	századost.
Zemplénben	1	»
Biharban	6	»
Aradban	4	»
Szolnokban	1	»
Krasznában	2	»
Békésben, egykorúan	7	»
Bolondóczban, egykorúan	11	»
Csanádban	1	»
Győrben	1	»
Nyitrában	1	»
Somogyban	1	»
Szatmárban	2	»
Szolgagyőrben, egykorúan	6	»
Zágrábban	1	»
Zalában	1	»

E számokat tekintve, nem lehet tagadni, hogy a véletlenség játsza a főszerepet e neveknek az utókorra való hozatalában; de e véletlenség sem magyarázza meg, hogy miért tűnik fel a legkisebb várispánság, Bolondócz, a legnagyobb számmal, t. i. tizenegy századossal.

A századok területei külön elnevezéssel bírtak, mint azt Bihar és Kolos alatt láttuk.

A várnép és a várjobbágyok külön százados alatt álltak. Midőn három várjobbágy az iránt panaszt emelt, némely falubeli társaik ellen, hogy beizenésük folytán bizonyos Voiovoda (quidam potens) őket méltatlanul hat márkával megrovatta, a falubeliek azt viszonozták, hogy Voiovoda azért róttta meg a panaszlókat, mert ő azok századosa, ők pedig várszolgák, kik a sorsukkal járó fizetéssel tartoznak (castrensium pensione debitores). De a három panaszló azt felelte, hogy ők nem várszolgák, hanem várjobbágyok, ¹⁾ és épen azért nem ismerték el a várszolgák századosának pénzkövetelését.

Hasonlókép védekezett hat ecsegi ember, kiktől Fegyvernek, Ásu és Schmula falubeliek azt állíták, hogy századba vannak beosztva. Az ecsegiek azonban azt felelték, hogy ők

¹⁾ Várad Reg. §. 44.

nincsenek valamely századnak alávetve, hanem szabad denárokról fizetői, a mit több várjobbágy is meg erősített. ¹⁾

Az illetékességi kérdést még inkább tisztázza azon körülmény, hogy ugyan e korban az aradi, kolosvári, zempléni, bolondóczy, krasznai, bihari, szatmári és szolgagyőri századosok várjobbágyoknak neveztetnek. ²⁾ Ellenben, mint várszolgák századosai neveztetnek Tumpa Krasznában, Codaba ³⁾ ismeretlen helyen. Világos tehát, hogy várjobbágyok és várszolgák együtt ugyanegy században nem szolgáltak, hanem hogy osztályok szerint külön-külön századokba voltak beosztva.

A várszolgákat illette a szapuri század (Bihar) ⁴⁾, a székelyszázi század 1217. évben (Bihar) ⁵⁾ és az Ágad (Kolos) ⁶⁾ század.

A Csallóközben az udvarnoki nép is századosok alatt állt, és Roland nádor pozsonyi főispán Paka udvarnoki ispánon kívül, 13 udvarnoki századost névszerint sorol elő, ⁷⁾ tartózkodási helyük megemlítésével. Hasonlóképp említetik Esztergom megyében 1184. évben Pangratus, mint a királyi udvarnokok századosa. ⁸⁾ Kiténik ebből, hogy a királyi javakon élő nép igazgatási ispánságokká volt szervezve, legalább ott, hol ily javak tömören előfordultak. Centuriók alatt álltak a bacciniferi is.

Ez a karolingi gazdasági rendszer utánzása, melyben az alantás közegek, a centurio és decan, a birtokszervezet legalsó láncszemét képezik. ⁹⁾

A garam-szent-benedeki apátság alapító levelében (1075.) említetik villa Centurionis, qui vocatur Deucha. Ez a csongrádmegyei Csány közelében létezett. ¹⁰⁾

¹⁾ Vár. Reg. §. 206.

²⁾ Váradi Reg. §. 158., 329., 24., 360., 110., 150., 183., és a Hazai Okmtár VII. 16. lap.

³⁾ Vár. Reg. §. 300.

⁴⁾ Vár. Reg. §. 147.

⁵⁾ V. R. §. 208.

⁶⁾ V. R. §. 254.

⁷⁾ Wenzel II. 216. lap.

⁸⁾ Fejér II. 219. l.

⁹⁾ Villányi : Győrmege és város 121. l.

¹⁰⁾ Fejér I. 433. l.

Végül legyen megemlítve, hogy Szent-László király III. végzeménye azokról, kik a király rendeletét megszegik (de his qui decretum regis spernunt) intézkedést tesz. A püspökök és ispánok tekintetbe vétele után, a Centurióról van szó — ki tehát igen jó társaságban fordul elő, — az mondatván róla, hogy ha a királyi rendeletet megszegi, hivatalát veszítse (honore privetur) és még azonfölül 55 pensát fizessen. Hogy itt a várszerkezethez tartozó Centurióról van szó, kitetszik onnan, hogy a törvény nyomban utána a várjobbágyok (miles) engedetlenségi esetéről szól, melyben a bűnös szintén 55 pensával büntetetik.¹⁾

A »miles« itt természetesen azon értelemben vétetik, a milyenben azt Sz.-István decretumai II. könyvének 6-ik fejezete veszi, — mert, hogy miles itt nemest jelentsen, ki van zárva Sz.-László idézett törvényének osztálysorozata által.

Likamegyében (partes Likae) István slavoniai bán 1240. a nemesi földeket a várföldektől akarta elkülöníteni. Ő azért Lika 24 esküdt szolgabírájához még bizonyos számu századosokat küldött ki, a kiknek eldöntésére bízta azt a kérdést, vajjon Tethacsics föld likai várföld-e, avagy a Porugh nemes család örökös birtoka. Az ítélet az utóbbinak kedvezett.

Azon községek is, melyek bizonyos szabadalmakat, és ezek alapján saját igazgatást (magistratus) bírtak, kivéve a benne lakó vendégeket, szintén a századosnak voltak alávetve, ezzel természetesen a várnagynak és ispámnak is.²⁾

Tizedesek.

Ha Turóczy nem is mondá vala, hogy a magyar hadsereg élén kapitányok álltak, kiknek századosok és tizedesek (centuriók és decanok) voltak alárendelve,³⁾ a dolog természetben fekvőnek fogja találni mindenki, hogy a századosnál alsóbb tiszteknek is kellett lenni. És ez nem csak a vezérek korára áll.

¹⁾ Endlicher : Monumenta 346 lap.

²⁾ Bartal : Commentaria I. 287. l.

³⁾ Turóczy, 2. rész, 2. fejezet.

Törvénytárunk Szent-László harmadik végzeményének első fejezetében a királyi követről szól, qui congreget Centuriones et Decuriones eorum, qui vulgo Ewrii vocantur, — itt tehát a decuriok, avagy tizedesek *örök*-nek nevezetnek; megjegyzendő azonban, hogy Büdinger e törvényt Salamon királynak tulajdonítja, és 1064. évre teszi. A Váradi Regestrum a tizedeseket külön nem nevezi, hanem csak azokat értheti a coofficiales centurionatui subjecti kifejezés alatt.

Hivatásuk volt a közrend fentartása.

Említetnek decanusok a dömösi apátság 1138. évi alapító levelében is, noha itt ki nem világlik, hogy a várszerkezet-hez tartoztak.¹⁾

A Váradi Reg. 330. §-a pedig a bivalyvadászok tizedeséről szól.

A hivatali hierarchia alaki vázlata tehát minden osztálynál újra elő fordul.

A főhirdetők.

A rendeleteket falvankint, és vásáronkint a főhirdetők hozták a népnek tudomására. Alattok hirdetők is hivataloskodtak.

Más feladatuk volt az ökör-adó beszédése, a mi a kir. adó egy bizonyos neme volt. A bitang ökrök összegyűjtése is az ő gondjuk volt, azok eladási ára a közpénztárba folyt be.

Az Ika falubeli békési főhirdető Bosur, midőn hivatalánál fogva számot adna a király ökreiről, azt állítá, hogy János hirdető Sceueü faluból még négy ökrőről be nem számolt, ki azonban ellenkezőt állított. Bosur Váradra küldetvén a békési udvarbíró által, vétkesnek találtatott.²⁾

Miután a főhirdető a tulkokban szedett adót kezelte, ebből következtethetni, hogy kezelése után valami jövedelme járt.

A királyi hirdetőknak udvarbírája is volt.³⁾

III. Béla király 1190. évben a pécsi püspökségnek azt a kíválságát említi, hogy a püspök vagy annak tisztviselőjének engedélye nélkül sem a nádor, sem a főispán (Comes parochia-

¹⁾ Fejér II. 103. lap.

²⁾ Vár. Reg. §. 258.

³⁾ Tumpaica curialis Comes preconum regis. Var. Reg. §. 331.

nus) hirnöke a püspökség vásárhelyein (fora) semmit nyilvánosan ki nem hirdethet, vagy ha teszi, a püspök bármely tisztje által abban eltiltható. ¹⁾

A Sachsenspiegel (Lib. 3. art. 55. és 56.) szerint a praeco bíró volt, azonban a legalsóbb rendű, ki nem is a tisztos rendüekből választatott, = Frohubot, das ist der belehente Voigt; szóval: a hóhér. Így valóban nagyot téved Bél Mátyás, midőn e forrás alapján a praecot a polgármester (praetor) helyettesének tartja bizonyos főbenjáró ügyekben. Gauterius Cancellarius (de bellis Antiochenis), ²⁾ ki a frank törvénykezési rendet tartja szemelőtt Antiochiában, azt mondja, hogy a herczeg után a vice comes következik, ez után a praetor, a praeco, és végtére a bíró. Ebből kiindulva Bél Mátyás azt a kérdést veti fel, vajon az az archipraeco nálunk nem felel-e meg az öreg bírónak, a praeco pedig a kis bírónak? (Jegyzet a Vár. Reg. 258. §-hoz.)

A praecones (hirdetők) Kollár szerint polgári állásu tisztviselők voltak. ³⁾

Máté slavoniai bán 1270. évi szabadalmi levelében olvasuk, hogy a zsolozsma-szedők a falusi bírák és a hirdetők házát adó alá nem vethetik. ⁴⁾

Mindezekből világos, hogy hirdetőket a király, a királyné, a nádor, a főispánok, és az egyházak, sőt nemesek, és városok is bírtak. A magán emberek hirdetői nagyon alacsony állásuak voltak, és még adás-vevés tárgyát is képezték.

E hirdetők főnökei elég tekintélyes rangúak voltak. A királyi hirdetők főnökét Comes praeconum, a vármegye vagy várispánságét Archipraeco, major praeconum-nak nevezték. Az előbbi kiválólág veszi igénybe figyelmünket rangja tekintetében. Midőn III. István 1165. évben a meszesi Szent-Margit monostornak bizonyos sójavadalmakat engedélyez, a király azt, saját szavai szerint, összes főurai (cum consensu cunctorum principum meorum) ugymint a püspökök, valamint ispánok beleegyezésével tette, és ezek után névszerint neveztetnek az

¹⁾ Fejér II. 258. l. Endlicher: Monumenta 397. lap. Az utóbbi a királyi oklevelet 1191. évre teszi.

²⁾ Gesta dei per Francos I. 443. l.

³⁾ Amoenitates II. 29. lap.

⁴⁾ Fejér V. 1. k. 92. lap.

esztergomi érsek, a püspökök, a nádor, Michud Comes praekonum, stb. ¹⁾ Miklós 1267. évben a királyi hirdetőik comese volt, és egyúttal királyi főlovászmester. E főhirdetői hivatalt viselte 1268. évben Ják, ²⁾ 1269. évben Pobor, ki a töbörösöki bessenyőket, a fehérmegyei Fáncs birtokába igtatta. ³⁾

Ismeretes a királyi főhirdető törvénybe idéző pecsétje, mely egy bivalyfőt (Fejér sz. medvefőt) mutat ily körülírással: *Comes Tristanus me misit*. Ez a Tristanus 1255. évben volt a királyi praecok Comese. Ily pecsét előmutatásával történt hajdan a törvénybe idézés, mikor még az olvasás képessége nem volt elterjedve.

Fejér állítása szerint a főhirdetők magistri praekonum, azaz hirdetők mestereinek is neveztettek; erre az oklevelekben nincs példa.

A várispánsági intézet czéljánál és szerkezeténél, és a várföldek szétszórtságánál fogva, igen természetes, hogy a hirdetők szolgálatára itt is szükség volt. És valóban forrásaink számos, a várjobbágyság osztályához tartozó hirdetőket, és ugyanaz osztálybeli hirdető-comeseket neveznek, és azoknak egyrészéről azt is lehet bizonyítani, hogy várföldeken tanyáztak. ⁴⁾

Fejér György állítja, hogy a királyi hirdetők is várföldeken laktak, ez azonban tévedés, mert az 1277. évi oklevél, melyre Fejér céloz, csak azt mondja, hogy Echeý helységben egykor szolgagyőri várnép és kir. hirdetők laktak. ⁵⁾ Ez nem jelenti, hogy a kir. hirdetők lakóföldje várföld volt.

Hasonló értelemben mondja a turóczy monostor javára 1252. évben kiadott kegylevél, hogy a Csiliz közelében fekvő bizonyos földnek fele a monostor jobbágyait, másik fele a királyi hirdetőket illeti. ⁶⁾

A király és királyné hirdetői haszonélvezetül birtak földeket szolgálmányosok módjára, de nem várföldeket.

¹⁾ Fejér II. 170. l.

²⁾ Dessewffy Oklevéltár 54. l.

³⁾ Fejér VIII. 5. k. 288. l.

⁴⁾ Fejér IV. 2. köt. 328. l.

⁵⁾ Fejér X. 7. köt. 41. l.

⁶⁾ Fejér VII. köt. 305. l.

A várispánsági tisztek, és tisztviselőkről szóló fejezet után közlöm azok névsorát, kiknek emléke fennmaradt, csak a várispánok neveit tartván fenn az illető várispánság leírásánál.

Várispánsági tisztek.

A b a u j v á r	12 . .	Farkas seregvezér (princeps exercitus.)
Vár. Reg. §. 174.		Jordan, várnagy (praefectus castr.) Poson, főhirdető, (archipraeco.) Jakab, főhirdető (archipraeco.)
A r a d	1235.	Basu, hadnagy (hodnagio.)
Vár. Reg. §. 158.		Nuhu Bayr Belche Kelenin
		} századosok.
B a n a	1247—1323.	várispánok.
	1258.	Simon, ezelőtt hadnagy, (maior exercitus.)
B a r a n y a	1262.	Farkas, hadnagy
	1288.	Bene, hadnagy
	1319.	Jakab, hadnagy
		} (maior exercitus.)
B é k é s	1229.	Cesar seregvezér (princeps exercitus.)
		Péter Beda Use Tiborecz Lőrincz Pál Geiza
V. R. §. 347.		} századosok.
	1295.	Erőske, Tamás fia
Wenzel XII. 574. l.		János
		} várnagyok (maiores castr.).
B i h a r	12 . .	Lukács, seregvezér (princeps exercitus.).

Vár. Reg. §. 323.	Farkas, Simod fia Uros, Sikó fia Bibo, Pascha fia Tegek	} századosok,
	Péter, főhirdető (maior praeconio).	
	12 . . Lukács, seregvezér (princeps exercitus).	
Vár. Reg. §. 241.	Mátyás, százados.	
V. R. §. 211.	1217. év előtt Both, hadnagy.	
V. R. §. 208. és 368.	1217. Lukács hadnagy (így latinúl is).	
V. R. §. 150.	12 . . Cesarius, százados.	
V. R. §. 194.	12 . . Mika, várispán = Comes jobagionum Bihoriensium.	
Bolondócz	1229. Márton, várszolgák ispánja. Matha, seregvezér (princeps exercitus).	
	Csicsur Szeret Mogy Peremus Tamás Ind Albeus Gyurka Poula Budius Henchu	} századosok.
V. Reg. §. 360.	1241. Mihály, várszolgák ispánja.	
Borsod	12 . . Tivadar, várispán, (Comes eorum, t. i. várjobbágyoké).	
	1217. Demeter várispán (Comes ipsorum).	
	1230. Márton, hadnagy, (maior exercitus).	
	Mihály, a hirdetők főnöke, (maior praeconum).	
	12 . . Márton, hadnagy, (így latinúl).	

V. R. §. 79.	Sanctus, százados. Péter, várnagy, (urbis praefectus).
Csanád	1231. Yan, százados.
Doboka	1219. Voyvoda, várispán.
V. R. §. 304.	Keverug, hadnagy.
Galgóc	1257—1283. várispánok.
Gerzencze	1262. Olivér, várispán.
Gömör	1265. Tumbold várispán. (A castrenses Comes-e, Comes scilicet Gumuriensis).
Győr	1234. Simon várispán. (Comes Jaurinensis). Jakab, udvarbirája. (Comes Curialis ejusdem).
Wenzel I. 331., 332. l.	Egyed — mind hárman várjobbágyok. (Simon, Jacobus et Egidius jobagiones castri Jaurinensis, — alább: Simonem Comitem Jaurinensem, Jacobum et Egidium et ceteros jobagiones eiusdem castri.)
Hazai Okm. III. 20. l.	1260 —1270. Ábrám, százados. » » Cub.
Karakó	1205 —1300. várispánok.
Kemlők	1257. Endus hadnagy (maior exercitus). 1263 —1269. várispánok.
	1266. Márton, comes terrestris.
	1266. Mihály százados.
Kolos	1216. Beda várnagy, (így latinban is).
V. Reg. §. 157.	Igeben hadnagy, (így latinban is). Izsák százados. Vodasa.
	12 . . Egeben <i>seregvezér</i> (princeps exercitus, várjobbágy). Izsák százados. Beda <i>hadnagy</i> , (így latinban). Bela és Vodasa.

- V. R. §. 358.
1229. Erdő seregvezér (princeps exercitus).
Póka főhirdető.
1235. Igeben seregvezér (dux exercitus).
Cicolou várnagy, (így latinban,
1229. még csak várjobbágy).
Beda }
Bela } századosok.
Vodosa }
Izsák }
- V. Reg. §. 329.
- Komárom 1218. Mór, primipilus. (Tán jobbágyrendű várispán).
Wenzel VI. 396. l.
- Kőrös 1249. Zulga, egykor százados.
- Kraszna 1219. Ruben hadnagy (maior exercitus).
V. R. §. 110. és 111. Echilleus várnagy (latinban is).
Öszöd } századosok.
Pinna }
- Marocza 1242—1271., 1349. várispánok.
- Nógrád 12.. Ludan, seregvezér, (princeps exercitus, várjobbágy).
V. R. §. 133.
- Nyitra 1263. János hadnagy, (maior exercitus).
Wenzel VIII. 81. l. György százados.
- Oklics 1272—1281. várispánok.
- Podgoria 1228. körül Lőrincz várispán,
1256. Sándor várispán,
1264. Herbord »
- Pozsony 1253. Berweyn, hajdan hirdetők főnöke.
1255. Sági Ivánka, hirdetők főnöke.
1299. Irozlaus comes, várnagy, (castellanus).
1326. Orros Péter, várnagy.
- Rovische 1242—1279. várispánok.
- Sempte 1173—1275. »
1233. Cepan várispán.
» Ennek az udvarbirája
» Uz hadnagy, (maior exercitus).

V. R. §. 363.	1221.	Szoboszló, a várjobbágyok ispánja.
S o m o g y	1220.	Yser comes, (nem várispán). Warcu százados.
	1261.	Pobor, hirdetők főnöke.
	1266.	Dersfi István, curialis comes castri Symighiensis.
	»	Endre hadnagy.
	1268.	Ipochn várispán. (Comes castrensis).
	1279.	Antalos hadnagy.
S z a t m á r	12 . .	Endre hadnagy, (latinul is).
V. R. §. 183.		Sebrec százados.
		Péter »
S z e p e s	1250.	N., Comes seu castellanus.
	1300.	N., a szepesi várjobbágyfiúk comese.
S z e r é m	1272.	N., várispán.
Fejér VI. 2. k. 394. l.		Benke, hadnagy (maior exercitus). Imre, várnagy (maior castri).
S z o l g a g y ő r	1239 — 1275.	várispánok.
	1229.	Pál, hadnagy (maior exercitus).
		Marcel
		András
		Máté
		Donc
		Ananias
		Mike
Hazaí Okm. VII. 16.		} századosok.
	1255.	Sándor, hadnagy.
		Pál, hirdetők főnöke (maior praeconum).
S z o l n o k	12 . .	Smaragd várispán (Comes castri).
V. R. §. 148.		Bulcsu, hadnagy (dux exercitus).
V. R. §. 44.		Voiavoda, százados.
T u r ó c z	1262.	János, Ramzalon fia, castellanus.
V a l k ó	1231.	Simon, hadnagy.
		N. N., porkoláb (janitor castri).
	1264.	Both, hadnagy (maior exercitus).
	1322.	Budow, hadnagy.

V a s	1198.	Jakab, pristaldus, százados.
	1213.	Mihály, százados.
	1217.	Hercules, várnagy (praepositus castr.)
	1238.	Pál, Bécs fia, várnagy (maior castr.).
	»	Tiván, hadnagy (maior exercitus).
	1248.	Tiván, Lőrincz fia, várnagy.
		N. N., hirdetőök főnöke.
	1254.	Bana várnagy (castellanus).
	1263.	Benedek, hadnagy (maior exercitus castr.).
		Mindnyájan várjobbágyok.
Z a l a	1232.	Jakab, hadnagy (maior exercitus).
	1239.	János, »
	1251.	Dedalus, »
		Hulduhol, százados.
	1263.	Gothard, hadnagy.
	1264.	Domokos, »
	1268.	Gothard, lövészek hadnagya, (maior speculatorum).
		Oliver, hadnagy, (maior exercitus).
	1271.	Sebe, hadnagy.
Z á g r á b	1217.	Péter, százados.
Z e m p l é n	12 . .	Scema, hadnagy (Hodunogio).
		Mocud, százados.
V. Reg. §. 24.		Degus.
		Chepan, várnagy (praefectus castr.).

A vármegyei intézmény dualismusa.

A legvitásabb kérdések egyike történetírásunkban az, vajjon a vármegyei intézmény egységes szervezet volt-e, az az, olyan, mely a polgári közigazgatás, és a hadi erő kiállításának, fentartásának és vezetésének feladatát magában egyesíté; vagy pedig olyan, mely a katonai comitatus mellett külön körben mozgott, és a véderőhöz nem tartozó, de a törvény által különben sem eximált és kiváltságolt nép hatóságát képezte.

Midőn a magyar álladalmi élet, és cultura erősebb fejlődésnek indult, külterjedelmileg is tett hódításokat, és nevezetesen az ország éjszaki részein foglalt tért, melyek az államalakítás ideje óta igen primitív állapotban léteztek. E vidékek a vármegyei közigazgatás behozatalára sokáig nem nyújtották a kellő előfeltételeket, és csak a király vadászterületeinek tekintettek. A várispánságok megalapítása volt itt az első lépés az álladalmi hatalom érvényesítésére, — és csak ezután követte az egyengetett úton a megyei szervezet, sokszor egy századdal is később. Árva, Liptó, Turóc, Ugocsa, Szepes, Sáros stb. vidékén mindig a várispánság előzte meg a vármegyék alakulását.

Ez a tény a megyei intézmény dualismusának első bizonyítéka.

Az egységes vármegye hívei sem fogják tagadni, hogy a királyság alapításának idejétől kezdve a honvédelem érdekében bizonyos királyi várak oly központot képeztek, mely körül a katonai hierarchia határozott számú harczosokkal csoportosult, és melyhez nagy terjedelmű álladalmi javak, mint bérbirtokok tartoztak. Ezt a századokon át fennálló viszonyt mi várszerkezetnek szoktuk nevezni, és ha mi azt, mint sajátos jelleggel bíró intézményt tekintjük, és mint külön álló egészet tárgyalni akarjuk, joggal kell mondani, hogy a várispánság nem azonos a vármegyével, és, hogy ezt az intézményt csak úgy lehet organicus minőségében tárgyalni, mint akár a közoktatást, vagy az igazságszolgáltatást, vagy az egyházi közigazgatást.

De a várföldeken kívül voltak más birtokok is, melyek a nemesség, az egyház, szabad polgárok és különféle szolgálmányosok kezén voltak. Ezek a várszerkezethez semmi viszonyban nem állottak, még is a várföldekkel együtt ama nagyobb földrajzi individualitást képezték, melynek neve vármegye volt évszázadokon át.

Egy régibb írónk azt állítja, hogy a vármegye főispánja egyszersmind azon várnak kapitánya is (*Comes Castri*) volt; ennek képét — ugymond — maiglan láthatni a Pozsony vármegye főispánjában, ki egyszersmind Pozsonyvárának kapi-

tánya.¹⁾ Azonban e példa épen ellenkezőt bizonyít, t. i. a főispán későbbi időben azért fordul elő, mint egy bizonyos várnak kapitánya, mert eredetileg ez máskép volt, és a főispán külön személy volt a várkapitánytól. Különben ez csak egy későbbi kor szokásakép tűnik fel, — a XIII. század még semmit sem tud arról, hogy a barsi főispán egyszersmind lévői kapitány, a zarándi főispán világosvári kapitány, a fehérvári főispán csókakői kapitány stb lehetett. Kollár Ádám a Comes provinciae és Comes castris közt nem tesz különbséget, csak azt mondja, hogy az igazságszolgáltatásban két segéde volt, t. i. az udvarbíró és a bilitus.²⁾ Szlemenics sem ismer várispánt, mint külön hivatalt a Comes [parochianustól. (Akad. Évk. VI. 100.) Kovachich már rég külön katonai és külön polgári megyék fennállását bizonyítgatá, ezt tanítja Botka Tivadar is, ki a megyék és várispánságok *egyidejű* alkotását a nagy király (Sz. István) számára foglalja el,³⁾ azonban megfoghatatlanul azon megszorítással, hogy a megyék a XIII. század elején már nincsenek többé elkülönözve, csak egynemű megye állván előttünk.⁴⁾ A két nemű megye létezésére nézve épen a XIII. század kezdetétől fogva kapjuk a legvilágosabb bizonyítványokat, és a beolvadás csak azon mértékben halad a vármegye határában, a mily mértékben a várispánságok álladéka és jobbágysága fogy.

Ha Botka azt véli, hogy a XIII. század elején már a megyék nincsenek többé elkülönözve, vajjon mikép magyarázza azt, hogy a banai várispánok neveit még csak 1247. év óta ismerjük szép folytonossággal, hogy névsoruk 1323. évig tart, és hogy a szolgagyőri várispánok 1239—1278. évig ismeretesek?

Kerékgyártó Árpád, ellenkezőleg Botka T. tanával azt állítja, hogy a tatárjárás előtt csak egyféle vármegye létezett, melynek fő feladata a katonatartás, de mely jogszolgáltatási, pénzügyi és közrendtartási czélokra is használtatott. Ellenben oly vármegyét, melynek hatósága a nemesekre kiterjedett

¹⁾ Tudom. Gyűjt. 1821. év. V. füz. 39. lap.

²⁾ Amoenitates II. 28. l.

³⁾ Századok 1871. év 297. lap.

⁴⁾ Budapesti Szemle, új folyam. Szerkesztik Csengery és Lónyay, I. köt. 311. lap.

volna, nem lát. Nézetének alapjául szolgálnak a következők: 1. Otto püspök, III. Béla udvara, s Rogerius kanonok, mind egykorú tanúk, csak egyféle vármegyét (a katonatartási 72-öt) említene, világosan hozzá tévén, különösen az utóbbi, hogy ezekből volt a királyoknak gazdagsága és hatalma. Polgári megyékről senki sem szólt. 2. A törvények a tatárjárásig mind a katonai vármegyékről intézkedtek, a nagy polgáriakról egy sem rendelkezett. 3. A királyi oklevelek sarkán csak egyféle megyék, és azok várainak ispánjai, nevezettek meg, pl. II. Endre 1234-ki oklevelében így: Dénes Bács, László Mosony, Fila Sopron, Simon Győr, Mihály Fejér, István Bihar, László Csanád ispánja, és mások számosan viselven *más várak ispánságait*.¹⁾ 4. Nem találni hatóságot és tisztikart, mely az állítólagos nagy polgári megyékhez tartozott volna. 5. Sőt a törvény egyenesen kijelenté, hogy a nemes ember nem áll a comes parochianus, a megyeispán hatósága alatt, kivéve a tized és érem-ügyeket. 6. Szent Istvámnak nem lehetett szándéka polgári nagy megyét alkotni, mert ez nem volt volna czélszerű intézmény a roppant reformjai miatt forrongó elmék fékezésére, stb.²⁾

Azonban a kérdés e motivumokkal még nincs elütve, és ez még tovább is kényszerít bennünket a látszólagosan össze nem egyeztethető adatok útvesztőjében az igazságot nyomozni.

Legujabb időben Villányi Szaniszló a vármegye és vár-ispánság azonosságát vitatja, és a dualismus alapját nem találja. Szerinte a kisebb várispánságok fölött a fővárispánok (így nevezi ő a megyei főispánokat) állanak, például Pozsony és Nyitramegyében. Hivatkozik a semptei exemptio esetére, mely nézete szerint nagyon valószínűvé teszi azon feltevést, hogy a semptei várispánság Pozsony és Nyitramegyében fekvő birtokai felett az illető főispánok gyakorolták a főhatóságot, sőt koronkint a várispáni tisztelet is viselték, mert különben alig volt volna szükség kettős exemptióra.³⁾

¹⁾ A főispánok nevei után: et aliis quam plurimis aliorum Castellorum Comitibus. (Fejér III. 2. k. 405.)

²⁾ A műveltség fejlődése 236. 237. l.

³⁾ Győrmege és város anyagi műveltségtörténete 48. 49. l.

Megengedem, hogy valamely várispánság több megyében szétszórott tartozandóságai fölött azon főispán gyakorolta a joghatóságot, a melynek megyéjében az illető területek feküdtek, — ezt Villányi is elismeri fennebbi fejtegetéseiben, mely azonban nem az egységes megye, hanem a dualismus mellett szól, és Villányi egyéb tanaival ellenkezik. Alább azt is megengedi, hogy »a várispánságok benn feküdtek a vármegyékben,« noha azt csak a várispán és főispán hatáskörének minősége szerint érti, — de ezzel is kénytelen bevallani, hogy más a várispán és a megyei főispán.

Villányi, mintha nem is ő volna az, ki a Comitatus egységét vitatja, egészen külön rovatban tárgyalja az egyéb várispánságok Győrmegyében fekvő tartozékait, és igen helyesen kimutatja, hogy a mosonyi, pozsonyi és szolgagyőri várispánságnak voltak Győrmegyében várföldjei. És midőn azt mondja, hogy a várispánság és vármegyének főtisztviselője a királyi kinevezés alá eső vár- és egyúttal megyei főispán, — elismerte, hogy a várispánság mellett egyúttal vármegye is létezett.¹⁾

Azok az írók, kik csak egységes Comitatus létezését akarnak megengedni, kénytelenek azt a következményt elfogadni, hogy ha például az oklevelek azt írják, hogy Bozza pozsonyi várföld Vasmegyében fekszik, az egységes Comitatus védőinek nyelvén úgy kell mondani: hogy Pozsonymegyének Bozza nevű helysége Vasmegyében fekszik, — ilyen dolog azonban képtelenség, kivált ha meggondoljuk, hogy ilyen enclave száz meg száz fordul elő, hogy azok a legtávolabbi vidéken vannak szétszórva, és hogy nem is mindig egész helységek képezték az enclavét, hanem gyakran egyes telkek, pár ekényi földek és udvarházak.

Ha azonban azt olvassuk, hogy IV. Béla 1264. évben Verbicz nevű birtokát Liptóban, mely Zólyommegyében fekszik, adományozta (*villa regalis Werbyce vocata in Lypto sub Comitatu de Zolum existens*) — azt igen jól lehet érteni, mert Werbice Liptó várához tartozó várföld volt, a liptói várispán-

¹⁾ Villányi: Győrmegye és város stb. 56. 57. lap.

ság pedig akkor Zólyommegyében feküdt, — mert Liptó még jó sokára emelkedett vármegyei rangra.

A királyi jószágok természete nem volt egyforma. Azokat, a melyek valamely várszerkezethez tartoztak, Szent István törvénye szerint nem lehetett elidegeníteni, — azokat a diplomatika, mint a várhoz tartozó területi összeséget, mindig comitatusnak nevezte. A többi királyi jószágokról a korona szabadon rendelkezhetett, és azok közül csak a nagy terjedelműek — mint a Bakony — nyerték a comitatus elnevezést.

A várispánság legfőbb tisztviselője a várispán, a vármegyéé a főispán volt, kinek a várispán is alá volt rendelve.

Ebből tehát kitünik, hogy egységes a Comitatus = vármegye akkor, ha a katonai és nem katonai területet együttesen és a maga összességében tekintjük, — kétféle azonban akkor, ha a várispánsági intézményt lekapcsolva gondoljuk a vármegyét képező többi területektől.

És mi ezen utóbbi eljárást követtük.

A jelen munka minden lapja bizonyítja, hogy a várföldek jellege az ország más területein fel nem található; a várföld birtokával bizonyos kötelezettségek járnak, a melyek alul nemcsak az egyes egyén nem, de még egész nemzetsége sem húzhatja ki magát szabad akarathól. Ez által egy társadalmi osztály létalapja volt vetve, saját feladattal, és a feladat teljesítésére ügyelő tisztviselőkkal. Külön természetű föld, és élesen meghatározott szolgálat és hatáskör megadják a különleges igazgatást, és midőn látjuk, hogy ez más igazgatási körbe át nem vág, jogunk van az ilyen intézményt külön szempont alá fogni és azt oly egésznek bemutatni, mely a vármegyei intézménnyel érintkezik ugyan, de azzal nem azonos.

A várispánságok különállását a területi viszonyok és a személyzetiek kellő világításba helyezik. Ha különbség nem volna vármegye és várispánság közt, akkor nem lehetne mondani, hogy Bős és Árpádsoka szolgagyőri várföldek Pozsonymegyében fekszenek, — hogy Inér falu in parochia Albensi fekszik, és Bana várispánságához tartozik. Számtalan oklevél a várföldeket idegen vármegyék határában jelöli ki. Mind ennek értelme nem volna, és a diplomatika kénytelen volna a vár-

földek említésénél egyuttal csak a várat, melyhez tartoznak megnevezni, — és ha az, a maga complexumával annyi, mint egy vármegye, képtelenség volna azt is felhozni, milyen vármegye határában fekszenek e várföldek.

Ha III. Béla, midőn 1190. évben a pécsi püspökség kiváltságait megerősíti, azt mondja: *Ecclesia Quinqueecclesiensis est fundata in Comitatu de Baranya*, lehet-e a Comitatus alatt a várföldek összeségét érteni? (Fejér II. 253. l.) bizonyára nem, hanem oda kell érteni a többi területet is, mely a várföldekkel együtt Baranyamegyét teszi.

Ha IV. László 1276. évben Bezew ungi várföldről azt mondja, hogy ez Unghmegyében fekszik, akkor különbséget tesz az ungi várföldek, azaz ungi várispánság, és Ungh vármegye közt.¹⁾

Ugyan e király 1279. évben felmenti a Hodos falubelieket, kik eddig szolgálmányosok voltak, nemcsak a pozsonyi várispánság, hanem a vármegye hatósága alól (a Castro et Comitatu Posoniensi, et Comitibus . . . ejusdem) is, azaz nemesi rangra emeli, — mert itt a vármegye hatósága alóli felmentés azt jelenti, hogy mint nemesek közvetlenül a királytól fognak függeni.

Történeteink mindig megkülönböztetik a vármegyét a várispánságtól, habár a régi diplomatika mindegyikét Comitatusnak nevezi.

Patak a XIII. század elején vármegye volt, de nem várispánság, mert a pataki vár csak 1262. évben említettetik először. Kemej, Marmaros, Torontál és Küküllő vármegye volt, de nem várispánság.

Ellenben Turóc, Liptó, Árva előbb voltak várispánságok, mielőtt vármegyék lettek.

Bolondócz, Gerzencze, Sempte, Locsmánd, Karakó, a nagy Szolagyőr stb. mindig csak várispánságok voltak, és soha sem emelkedtek vármegyei hatósággá.

Erről szólni sem akarunk, hogy Bakony, Segösd stb. sem a várispánságok, sem a vármegyék közé nem sorolhatók.

Az előzmények után, azt hiszem, senki sem fogja már

¹⁾ Wenzel XII. 169. l.

állítani, hogy Sempte, Stomfa, Bolondócz, Karakó, Gerzencze, Garics, Ivanics, Kemlek stb., *vármegyét* képeztek volna, tartozandóságaikkal együtt, — szükségkép kell tehát nagyobb földrajzi egyéniségeket feltennünk, melyek az ország felosztásának alapját képezték, és melyek a várispánságot, vagy többet azokból átkaroltak.

Pauler Gy. sem vonhatja ki magát egészen a dualismus alól, és kénytelen bevallani, hogy a »királyi vármegye« (értsd a várispánság álladékát) és a közelében fekvő nemes megyék (értsd mind azt, a mi nem a vár tartozéka) vagy jószágok közt bizonyos kapocs keletkezett, mely őket *kifelé* — némi tekintetben — *egységnek* tünteté fel. Így például a XII. századbeli Baranya vármegyében, a baranyai vármegye-ispán alatt kétféle elem egyesült. Az egyik, a tulajdonképeni vármegye, a királyi birtok, minden tekintetben kormányzata alatt állott. (Mire csak azt jegyezném meg, hogy volt olyan királyi birtok is, mely nem tartozott a várszerkezethez.) A másikban, a nemeseknek, az egyházaknak exemtus birtokain csak némi korlátozott hatalma volt, a nemesség közvetlenül a király alatt állván.¹⁾

E hivatkozás annál fontosabb, mert III. Béla 1190. évi kiváltságára vonatkozik, tehát a tatárjárást félszázaddal megelőző korról szól.

Igen érdekesen különbözteti meg R. Károly a várföldeket, a király más birtokaitól. Az ő meghagyása következtében biztosok jártak Sárosmegyében az elidegenített várföldek visszaszerzésére. Fonyi Balás mestertől a Kurima másképp Dubina nevű birtokot akarták elvenni, úgy vélvén, hogy ez sárosi várföld; azonban Balás mester azt adá elő, hogy Kurima nem valamely várföld, hanem a király földje, melyet a király eladományozhat, a mi valónak találtatván, R. Károly Balás mestert Kurima birtokában megerősíté.²⁾

Ezek az eladományozható, és szabad rendelkezésre álló kir. birtokok nem álltak a várispán hatósága alatt, hanem a várföldekkel, és más egyházi és nemesi földekkel együtt a vármegye területét képezték.

Az udvarnokok perestügyei a vármegye törvényszéke előtt

¹⁾ Századok 1879. év 112. lap.

²⁾ Fejér VIII. 3 köt. 271. l.

folytak. Az oklevél, mely azt kétségtelenül bizonyítja, későbbi ugyan (1322. évből), ¹⁾ de az udvarnokok, mint a többi szolgálmányosok is (tárnokok, vadászok, peczérek, szekerezők, serfőzők, solymárok, stb.) szabadok, szabadosok, iparosok, a földműves határőrök, a vendégnép, a várszerkezettől független bessenyők, oroszok, szabad parasztok stb. korábbi időben sem állhattak a várispán hatósága alatt, mert társadalmi állásuk őket a vár iránti szolgálatra nem kötelezte.

A területi viszonyokon kívül, az ügyek élén álló személyek hivatala is mutat különbséget, úgy hogy a főispán és a várispán személyiségét és hivatalát szükségképp el kell választanunk.

Fő figyelmet érdemel, ha valamely esztendőben ugyanegy megyében Comes Comitatus és Comes Castri neveztetnek. Így:

1259. évben Baas mester, kir. ételfogó és trencsén-megyei főispán, — Bogomér, Fonch fia pedig trencsényi várispán.

1268. évben Lőrincz nádor somogyi főispán, — Ipochn comes castrensis = somogyi várispán.

1214. évben Jula vajda szolnoki főispán — Smaragd várispán = iudice Smaragdo comite de Zounuk. (Várad Reg. §. 375.) Oklevelesen bizonyos, hogy 1205. és 1206. években Smaragd országbíró volt szolnoki főispán.

1235. évben Dénes nádor szolnoki főispán — Smaragd várispán = iudice Smaragdo comite eiusdem castri. Megjegyzendő, hogy e helyen csupán csak szolnoki várnép fölött történik bírászkodás. (Várad Reg. 148. §. Endlichernél.) Ugyanez évre még Coma és Kristofor neveztetik Comes de Zonuk (Vár. Reg. §. 143. és 176.) Ha tekintetbe is vesszük a Vár. Regest. chronologiai zavarát, annyi mégis kitünik e forrásból, hogy ezek a comesek mind várispánok voltak, mert a XIII. században a szolnoki főispán hivatalát többnyire az erdélyi vajda bírta, ritkább esetben a nádor vagy tárnok-mester. (Pesty: Az eltűnt régi vármegyék I. 108—110. lap.)

Midőn V. István színe előtt 1272. évben az iránt folyt pör, vajjon a szerémmegyei Feketenép nevű föld szerémi vár-

¹⁾ Fejér III. 1. köt. 364. l.

föld-e, vagy a Guthkeled nemzetségű Chepán fiainak nemes birtoka, Pál bán, bács- és szerémmegyei főispán (*Comes Bachiensis et Syrmienis*) előtt némely várjobbágyok, nevezetesen Benke hadnagy és Imre várnagy azt vallák, hogy Feketenép valamint most, úgy mindig Chepán és elődjének örökös birtoka volt és hogy e birtok a várhoz soha sem tartozott; mire a király Feketenép birtokát Chepán fiainak oda ítélte, az ellenvéleményes várispánnak és várjobbágyoknak (*Comiti és Jobagionibus Castri*) örök hallgatást parancsolván.¹⁾ Lehet-e a főispánt és a várispánt egymástól jobban megkülönböztetni? A főispán és néhány várispánsági tiszt Feketenépet nemesi birtoknak, a várispán pedig várföldnek kijelenti, és ügyvesztes lesz. Az ellenkező véleményű két férfi az ítélet czímével is meg van különböztetve, az egyik *Comes Syrmienis*, a másik *Comes Castri Syrmienis*.

A várispánok rendszeren a várjobbágyok osztályából kerültek ki, és társadalmilag jóval alább álltak a főispánnál, kik — ha nem is Szent-István alatt — csakhamar a királyok oklevelei záradékában mint országnagyok szerepelnek. A Várad Regestrum 295. §-ában olvassuk: Én Venczel isten kegyelméből szatmári Comes. Ez a kifejezés még főispán szájából is hangzatos, várispántól azt már épen el nem lehetne fogadni.

Történetforrásaink a várispánt gyakran a várjobbágyok ispánjának nevezik, mint például a Várad Regestrum 10. §-a a borsodi várjobbágyokról szólván, azok ispánját (*comes eorum*) Tivadarnak, a 360. §-ban a bolondóczi várjobbágyok ispánját (*comes eorum*) Mihálynak nevezi. Az utóbbinál éppenséggel fel nem tehető, hogy bolondóczi főispánt kell érteni, mert ilyen soha sem létezett. Ujra találkozunk a borsodi várjobbágyokkal és várszolgákkal, midőn ispánjuk Demeter ellen (*contra Demetrium comitem ipsorum*) panaszt emelnek. (Vár. Reg. §. 248.) Ilyenű borsodi főispánokat még eddig nem fedezhettünk fel. Hivatkozhatunk még Mikára, ki II. András idejében a bihari várjobbágyok ispánjának, azaz várispánnak neveztetik.²⁾ Bihar vármegye főispánja 1200—1202. évben Mika

¹⁾ Fejér VI. 2. k. 395. l.

²⁾ Várad Regestr. §. 194.

nádor volt; más Mika mint bihari főispán szerepel 1209—1221. évig, kit a Váradi Reg. 312. §-a is említ. Ezek egyikével sem tévesztendő össze azon Mika, kiról a Vár. Regestrum azt írja, hogy *Universi joubagiones Bichorienses impiecierunt ante Micam comitem eorum universos castrenses de Bichor*. Ez utóbbi tehát a várjobbágyok ispánja, — róla pedig Pál bihari udvarbíró nem mondhatta, hogy *ex praecepto domini sui Mice comitis* hivatalában eljár; ¹⁾ kellett tehát Mika nevű bihari főispánnak is egykoruan léteznie, a mint ilyen több okleveleink szerint létezett is, sőt ez időtájban egy Mika nevű bihari udvarbíró is említettik. ²⁾

A pannonthalmi apát, két bírótársával — nevök Bug és Baya — II. András által az elidegenített várföldek visszaszerzésével lévén megbízva, ezek 1234. évben a bakonybéli apát, másrészt a győri várjobbágyok közt bíráskodtak. Az utóbbiak nevében megjelentek Simon comes Jauriensis, Jacobus curialis comes ejusdem et Egidius jobagiones castri Jauriensis. Az ítéletlélvél többes számban várjobbágyokról szól, tehát nem egyedül Egidiust érti. Az itt említett Simon tehát nem főispán, hanem várjobbágy és tisztsége szerint várispán. Igaz, hogy 1234. évben egy Simon nevű győri főispán is előfordul, ³⁾ kit okleveleink Simon Latinusnak neveznek, de ez nem volt várjobbágy, hanem arragoniai származásu nemes, és különben a Nagymartoni család őse. ⁴⁾ Róla fel nem lehetett tenni, hogy a pannonthalmi apát és társainak bíróságához utasított volt.

Egy kőrösmegyei föld jogi minőségét 1249. évben Zulga egykori százados, Hudina comes, Petko kőrösi udvarbíró, Iván és más kőrösi várjobbágyok jelenlétében vizsgálták. Tehát nemcsak Iván, hanem azok is, a kik előtte neveztek: várjobbágyok; tehát Petko mint udvarbíró szintén ez osztályhoz tar-

¹⁾ Vár. Reg. §. 323.

²⁾ Vár. Reg. §. 313.

³⁾ Wenzel VI. 552. l. Fejér III. 2. k. 404. l.

⁴⁾ Győri tört. és régész. füzetek. IV. 100. l. Uj M. Muzemum 1853. év, I. k. 142. lap, mely utóbbi helyen azonban Ráth Károly — ki az idézett 1234. évi oklevélnek csak Fejér által Cod. dipl. VII. 4. k. 82. lapon közlött töredékét ismerte — Simon várjobbágyot, és Simon győri főispánt összezavarja. Lásd Wenzel I. 331., 332. l.

tozott, Hudina pedig tán kőrösi várispán. Megjegyzem, hogy ez évben kőrösmegyei főispán Domokos al-bán volt. Még azon kívül Prelsa a comes terrestris hivatalát viselte.¹⁾

Idézhetünk példát Gömör vármegyéből is, a hol 1264. évben Baas nevű főispán hivataloskodott. V István ifj. m. király 1265. évi levelében azonban neveztetnek gömöri várszolgák (castrenses) de villa Obnunch, kik különféle hadjáratokban Tumbold nevű várispánjokkal (cum Tumboldo Comite ipsorum, Comite scilicet Gumuriensi) jeleskedtek, és azért nemesi rangra emeltetnek. Azt hiszem, csak várispán lehet az, kiről az mondatik, hogy a várszolgák comese, — és a Comes Gumuriensis kifejezés, mely a Comes ipsorum magyarázatául felhozatik, nem változtat a dolgon, habár ez is Tumboldra vonatkozik; sőt inkább e kifejezés mutatja, hogy a várjobbágyok ispánja, és a várispán közt semmi különbség nincs. Gömöri főispán 1265. évben is Baas lehetett, ki az ifju király országbírája is volt, az előbbi évben.

IV. László 1288. évben a két Vidricz folyó közt fekvő, és a pozsonyi vár erdőcsőszzeit illető földet Jakab városbírónak adományozza és e földet a vár, annak ispánja és jobbágyainak hatósága alól kiveszi. (A jurisdictione et *proprietate* eiusdem castri nostri, et *comitis sui*, et *jobagionum* suorum.²⁾)

A király rendeli, hogy a várjobbágyok a főispánok hatóságának legyenek alávetve. Miután a várispán rendesen maga is várjobbágy volt, e rendelet ő reá is kiterjedett.

Habár ez okból a várispán, míg a várjobbágy osztályához tartozott, nem emelkedhetett főispánná, még is van elég példa reá, hogy főispánok, zászlós urak várispánságot tartottak kezük alatt, czimét is viselték.

Nádorok és kir. ételfogó mesterek voltak Kemluk várspánjai.

Dénes nádor mintegy hat évig volt oklicsi várispán.

A szolgálgyőri várispánok közt vannak kir. főlovászmesterek, ételfogó mesterek és tárnokmesterek.

¹⁾ Szlemenics szerint a Comes terrestris = uradalmi gróf, Horváth M. sz. bíró.

²⁾ Wenzel IV. 310. lap.

A banai várispánság hivatalát viselték országbírók, tárnokmesterek, főispánok, nádorok.

A semptei várispánság kapcsolatban van majd a barsi, majd a pozsonyi főispánsággal.

A békekötés kezeseiül, mely 1272. évben V. István király és esch Ottokár közt kötöttetett, magyar részről a nádoron és több főispánon kívül neveztetnek Dénes morocza, és András riuche, várispán (Comes) is, ¹⁾ — de bizonyosak lehetünk benne, hogy e két utóbbi nem a várjobbágyok osztályából való volt, hanem nemesi, és tán főúri családból. A főispánok olykor kisebb hivatalokat is egyesítettek főispáni méltóságukkal, mely az általunk tárgyalt korban még távol volt későbbi fejlettségétől. Így 1274. évben a zólyomi főispán egyszersmind Comes Udornicorum volt, a mi bizony kevesebb mint várispán. ²⁾ Sőt 1228. évben Dénes szolnoki főispán, tárnokmester, egyuttal magister udornicorum volt. ³⁾

Történetünk folyamában az a kérdés is fel merül, vajjon feltéve, de meg nem engedve, hogy a megyei főispán egyuttal a megyei székvárnak, mely a megyének nevet adott, várispánja lett volna, — volt-e az a főispán, a többi várispánságok ispánja is, melyek ugyan saját központtal bírtak, de melyek vagy egészen, vagy legalább központjuk szerint azon vármegye határára esnek, melynek ő főispánja.

Kevés szólékony okleveleink nem adnak erre határozott választ, mégis a következtetés eléggé felderíti a kérdést. Ugyanis látjuk, hogy más neveket viselnek a várispánok, mást meg a főispánok, a kiknek vármegyéjében az illető várispánság fekszik. Így 1274. Jakab, 1275. Mihály nyitrai főispán, — mégis a Nyitra megyében fekvő Semptén 1274. évben Herrand, 1275. évben Tamás a várispán. Azonkivül a nevezett Herrand még barsi, Tamás pedig még pozsonyi főispán volt egyuttal.

Hasonló tanulmányt merítünk a banai várispánok névsorából. Itt 1277. évben Máté volt várispán, ki egyszersmind soproni és mosonyi főispán volt, — de ugyan ez évben Tamás

¹⁾ Wenzel III. 253. l.

²⁾ Wenzel IX. 70. lap.

³⁾ Fejér III. 2. k. 150. lap.

volt komáromi főispán, holott Bana Komárommegye határában fekszik. A Nyitramegyében fekvő Galgócnak 1274. évben Renold volt a várispánja, mégis nyitrai főispán ez évben majd Mihály, majd azt felváltva Jakab. Kőrös vármegyei főispán 1265. évben Krachinus, ugyanakkor a Kőrösmegye határában fekvő rovischei (riucsei) várispánság élén egykoruan három comes hivataloskodott.

Szabad-e tehát feltenni, hogy csak azon várispánságnak nem volt saját várispánja, mely várispánság azon egy nevet viselt a vármegyével? Ez nem volna indokolva, mert az eltérő nevet viselő várispánság fontosabb lehetett mint az, mely a vármegyének nevét kölcsönözte, a mint nem is kételkedhetni, hogy a banai várispánság fontosabb szerepre volt hivatva, mint akár a komáromi, akár a fehérvári. De az ellenkező is áll, mert a pozsonyi várispánság bizonyosan fontosabb volt, mint a semptei és stomfai.

Mindamellett azt kell állítanom, hogy minden várispán valamely főispántól függött, csak arra nincsenek biztos adataink, hogy az olyan várispánságok, mint Karakó, Bana, Locsmánd, Gerzencze, stb., melyek nem képezték egyúttal a vármegye központját, melyik főispántól függtek, és volt-e ezen illetékességben következetesség? Mely szempont volt a rendszerben döntő? arra voltak-e tekintettel, vajjon az ispánság székvára mely vármegyében feküdt, vagy arra, vajjon a várhoz tartozó birtokok nagyobb része, hol feküdt? Tudjuk, hogy a maroccai várispán a zágrábi főispán törvényszékétől kapott ítéletet.

Kérdés az is, vajjon a várföldek egész complexuma, mely egy bizonyos várispánsághoz tartozott, mindig megosztatlanul állt-e azon főispán főfelügyelete alatt, melynek a várispán alá volt vetve, vagy a várföldek közelebbi vagy távolabbi fekvésök szerint nyerték-e illetékességöket. Mert ha a bolondóczi várispánságot a trencsényi főispánnak, a banait a komáromi főispánnak alávetve gondoljuk, akkor bizony nehezünkre esik feltennünk, hogy a Biharmegyében fekvő Léta bolondóczi várföld némely dolgokban nem a bihari főispántól, — és a Nyitramegyében fekvő Krakován és Pöstény banai várföld nem a nyitrai főispántól függött volna.

Midőn IV. Béla a semptei várispánságot Liupoldnak, Truslef testvérének adományozá, rendeli, hogy a semptei várnép fölött ezentúl sem a pozsonyi, sem a nyitrai főispán ne bíraskodhassék.¹⁾ A semptei várföldekből csak egyet, t. i. a Pozsonymegyében fekvő Ablincs falut ismerjük, — de lehettek a semptei várispánságnak Nyitramegyében is várföldei, — arról szólni sem akarván, hogy a semptei vár ma Nyitramegye földjén áll, mert régen a Vág pozsonyi oldalán feküdt. Ezt feltéve, azt kellene következtetnünk, hogy ha nem is hadi ügyekben, de legalább igazságszolgáltatási ügyekben Sempte várának földjei azon főispán alá tartoztak, a kinek megyéjében e várföldek feküdtek, mert csak így van értelme a semptei várbírák kettős exentiójának.

Ha ez a felfogás helyes — tényleges adatok nem mondanak ellent — akkor a többi várispánságok függési viszonyaira is egy kis világosság derül.

A várispánságok befolyása a városok fejlődésére.

Szalay József a városok fejlődését nagyrészen a várispánságoknak véli köszönhetni.

»A városi rend bölcsőjét a várrendszer képezi — mondja ő — s az ekkor még a várispánok alatt álló városokból lettek a későbbi szabad városok, míg püspöki székhelyeink majdnem mind püspöki városok maradtak a legujabb korig. Ezen, a várrendszerhez tartozó városok, ha ugyan már ekkor megilleti azokat e név, többnyire a várak aljában lévén, »váraljaknak,« suburbiumoknak neveztettek, mely név azonban csak a fekvést jelenti, nem pedig a jogviszonyt, mert valóságos szabad városok is neveztetnek néha e néven. A várispánok hatalma elég nagy volt az alattok álló városok felett, legalább a fontosabb ügyek az ő bíraskodása alatt állottak.«²⁾

»Azonban a várrendszerhez tartozott városok igen alárendelt jelentőséggel bírtak, s tudjuk, hogy lakóiknak a várra

¹⁾ Wenzel III. 1. lap.

²⁾ Városaink a XIII. században 11. lap.

nézve nem az volt kötelességök, hogy azt védelmezzék, hisz rendesen nem is laktak ott, s az a várjobbágyoknak képezé hivatását, hanem hogy ott egyéb szolgálatot teljesítsenek.«¹⁾

Nézetem szerint a várrendszerhez tartozó városok nem is léteztek. Azok a községek, melyek valamely székvár alján elterültek, kisebb nagyobb szabadalmak élvezetében lehettek, de mint városok, nem tartoztak a várszerkezet kötelékébe. Az ily város határában lehettek várföldek, és azokon élhettek várjobbágyok és várszolgák, — de csakis annyiban függött össze a város a várispánság intézményével.

Igen sok székvár határát ismerjük, melyben tudomásunk szerint várföld nem létezett; ilyenek Pozsony, Bana, Baranya, Bars, Bács, Bihar, Fehérvár, Nógrád stb. Valóban alig ismerünk székvárat, melynek saját területén várföldek nevezetnének.

Hasonlókép fel kell vetni azt a kérdést, hogy ha a várszerkezet üdvös befolyással volt a városok fejlődésére, vajjon Karakó, Bolondócz, Bihar, Locsmánd, Garics, Marocza, Somogy, Kemlők, Stomfa, Borsva, Zemplén és sok más székvár körül miért nem támadtak városok? Bizonyára csak azért nem, mert a hadiszervezet nem kedvező a polgári életnek, és mint fennebb bizonyítottuk, a hadiszervezet csak azért szüntettet meg, hogy polgári élet fejlődhessék.

Hetényi János, ki a városok eredetét és befolyását tanulmányozás tárgyává tette, jobban fogja fel e kérdést. A legrégebbi oklevelek és történetírási adatok szerint — mondja ő — királyaink és királynéink majorjai, az idegen, jobbára Németországból került bajnokok és lovagok váraljai, a püspöki egyházak falui és a monostorok kerítései voltak bölcsői a magyar városoknak.²⁾ Itt tisztán magános vitézek várainról van szó, ilyenek pedig, mint tudjuk, csak a XIII. század második felében keletkeztek. A várispánságok befolyását a városok keletkezésére Hetényi távolról sem sejtí.

Ily értelemben mondja Villányi is,³⁾ hogy a győri városi

¹⁾ Szalay József u. o. 72. 73. lap.

²⁾ Hetényi. Honi városaink befolyása, stb. 72. lap, v. ö. 78. 79. lapot is.

³⁾ Győrmege és város anyagi műveltség-története 98. l.

élet bővebb kifejlése a a várszerkezet felbomlásával összeesik. Ezt Villányi joggal mondhatta, mert V. István 1271. évben épen azon czélból, hogy Győr városi rangra emelkedhessék, azt a fehérvári polgárok szabadalmaival ruházta fel, annak a győri vár földjeit ajándékozta, végre különféle szolgálmányos népet telepített.

Mig Magyarországhban a kereskedés Lengyelország felé dívott, Kassa, Eperjes, Késmárk, Nagyszombat, Szeged, Bártfa, Bazin, Szentgyörgy, Modor nevezetes városok voltak; Nagy-Szeben és Brassó hatalmas emeltyűi voltak a nemzetközi kereskedésnek, pedig a nevezett városok egyikén sem létezett székvár, mely a várszerkezet kötelékébe tartozott volna.

Sok körülmény befoly arra, hogy az ország kereskedése bizonyos irányt vegyen, — más befolyások ellenben okozzák, hogy a kereskedés nemzedékeken és századokon át megszokott útját elhagyja, következtül hozván magával, hogy azelőtt virágzó városok hanyatlásba essenek. Sem az egyik, sem a másik befolyás nem azon rendtől ered, melynek hivatása az ország védelme. Ha tehát Pozsony, Győr, Komárom, Kassa, Kolosvár, Szeged, Mosony stb. a kereskedés fontos tényezőivé váltak, történt az nem a várrendszer kedvezése mellett, hanem inkább annak ellenére. Verőcze, Szamobor, Nagy-Szombat, Dézs, Selmecz, Pest, stb. már a tatárjárás előtt állottak fenn, mint királyi városok, pedig nem voltak várispáni székhelyek, későbbi időben Debreczen fejlődött nagy várossá, pedig vár nem védte, az oda vezető utak soha jó hírben nem álltak, folyót, sőt patakot sem ismer.

Hogyan is szolgálhatott a várrendszer a polgári élet fejlesztésére, midőn az akkori idő fogalma szerint, a fegyvert viselő osztály az ipart és kereskedést magához méltónak nem tartá, és azért az ebbeli foglalkozást csak szolganép kezére bízta?

A városokat, és kiváltságos helyeket lakó polgárság mindig úgy fogta fel helyzetét, hogy a véderő főtisztviselőiben nem látta érdekeinek előmozdítóit, hanem inkább elleneseit, mert mindig attól tartottak, ki a fegyveres erőnek parancsol, — és a polgárságnak elég tapasztalatai lehettek, hogy a véderő tisztjeinek beavatkozását ne óhajtja. Azért történt, hogy mi-

dön hire járt, hogy III. András Sopron és Vasmegeye főispánját Sopron városa kapitányává akarja kinevezni, a város két követet küldött a királyhoz, hogy szándéka megváltoztatására bírja, és a király e szándékát eltagadta.

Walter, a budai vár várnagya, (*Rector castri Budensis*), 1268. évben az egész birói hatalmat magához ragadta, és több éven át gyakorolta,¹⁾ világos bizonyítékául annak, hogy a polgári érdekek nagyobb községeknél is a hatalmasok törekvései alá esnek.

Különben az itt említett várnagy nem is a várispánság tiszti körébe tartozott, mert Budavár nem volt várispánság székhelye.

Az Anjou-királyok alatt e viszony már megváltozott, mert midőn Tylman budai városi biró (*Judex castri novi montis Pestiensis*) és 12 birótársa azt tanúsítják, hogy Comes Johannes egy ujmáli szőlőt ajándékozott Simeon pesti birónak, és ezt a János comest *noster rector capitaneusque* nevezi, alig érthetjük meg, mikép lehet a várnagy, (mert ezt jelenti a *rector, capitaneusque*) a város birájának alárendeltje (*noster rector.*)²⁾

A városi szabadság első feltétele volt tehát, mint Szalay József is mondja, a felszabadulás ezek hatósága alól.

De bármilyen bőven osztogatták királyaink a városi szabadságokat és bármennyire ismerjük el azok üdvös hatását, ezek egyedül nem létesíthettek kereskedési vagy iparos telepeket, ha az illető város földrajzi fekvése nem volt kedvező, vagy polgáraiban hiányzott a vállalkozási szellem, szorgalom, és gyakorlati körültekintés.

Mennyire ellentétes a lég, mely a polgári élet feladatának kedvez, azon állapotokkal, melyeket a haderő maga körül teremt, láthatni Sopron városának példájából, melyben a legkedvezőbb kiváltságok daczára, annyira terhes volt a szolgálat, hogy mind többen-többen távoznak el onnét s telepedének le a tanyákban s a várban maradt polgárok, kik már nem győzték az őrséget e végvárban, kénytelenítve érzék magokat a

¹⁾ Fejér IV. 3 k. 337. l.

²⁾ Fejér VIII. 3 köt. 386. l.

királyhoz folyamodni, hogy a dolgon segítsen, mert a vár kezd már üresedni. Ez csakugyan úgy dönté el az ügyet, hogy a szabadság csak azok számára adatott, kik a várban laknak, tehát vagy térjenek oda vissza, vagy pedig jogukban áll az ott maradt polgároknak, hogy amazok javait eladják.¹⁾

A városok csak úgy keletkeztek, ha mindenekelőtt a várispánság hatósága alól felmentettek, azért helyesen nem is lehet szólni oly városokról, melyek a várral összeköttetésben állván, azok védelme alatt, mint várispánsági városok, nem megvetendő jelentőségre emelkedtek volna.²⁾

Szent István, a várszerkezet alapítója, oly annyira nem gondolt arra, hogy a várispánsági székhelyekben városalakító erő rejlik, hogy inkább vásárokat alapított a kereskedés élénkítésére; és valóban bizonyosak lehetünk, hogy Vásárhely-féle helyneveink, mindig egy kereskedői központra mutatnak. Ilyenek azok is, melyek heti napoktól vették elnevezésüket, mint Szerdahely, Csötörtökhely, Szombathely.

A várnép, mely valamely várhoz tartozott, az ipar bizonyos nemével foglalkozott, kivált a mennyiben az alsóbb iparágak a vár szükségleteit fedezték, de oly szolgálmányosok a nevezetesebb zárdákat is körülvették, sőt nem tagadhatni, a monostorok szolgálmányosai a fejlettség magasabb polczán állottak, mint a várbeliek. A várnép tehát semmi kiváló részt nem igényelhet magának a városok kifejlődésére.

Századok tapasztalása tanúsítja, hogy minden nyűg, és nyomás a kereskedést és az ipart elfojtja; hogy ezek virágzásra jussanak, szükség szabad tért engedni az emberi tevékenységnek. Épen e szabad tért nem találta meg a szolgosztály hazánkban, és nevezetesen a várnép nem élvezte a szabad költözködés jogát. E bajon időnkint és fokonkint a királyoktól nyert szabadalmak segítettek némikép, de a kiváltság születésének percze egyúttal a várszerkezeti intézmény megszűntetésének percze volt, az illető helyen.

Csak a hadi utak voltak a kereskedés előmozdítói, mert ezek egyúttal kereskedési utakká lettek, mint az alpesek

¹⁾ Szalay József i. m. 75. l. és Wenzel IV. 254. l.

²⁾ Szalay J. u. o. 15. l.

inmeni nagy és régi hadutak, melyeken át a Velence és Genua révein át érkező keleti árúk Németországba, Franciaországba, Németalföldre és Angolországba küldettek. A hol az alpeseken innen e hadutak egymást keresztbe szeltek, vagy folyók partjain végződtek, ott nemcsak a római korból maradt telepek virágoztak fel gyorsan, hanem új városok is keletkeztek, mint Basel, Straszburg, Ulm, Augsburg, Regensburg, Nürnberg és sok más. Azonban, fájdalom, a mi várjobbágyaink nem voltak római legionáriusok, és így országutak készítését nekik épen nem köszönhetünk.

Az Angolországba betörő normannok az ott már csirázó kereskedést és ipart elfojtották, mert az ezzel való foglalkozást szintugy megvetették, mint a régi magyar törzsfőnökök és olygarchák, — ellenben az iberiai félszigetet meghódító maurok hét századon át tartó uralma alatt a béke művészete, kereskedés és ipar leggyönyörűbb virágzásban állottak, — nem azért, mert a spanyol maurok a lovagiasság erényében tündököltek, hanem mert voltak kalifáik, kik mint a sokáig kormányzó Abderalman csatornákat, vízvezetékeket, utakat készítettek, Tarragona, Sevilla és Cadix réveit bővítették, a rendre és közbiztosságra ügyeltek. Ha ez irányban a további fejlődés gátot talált, az épen a Maurország hűbéri szervezetében feküdt.

Az éjszaki és balti tenger partjain a hanza-városok szövetsége roppant hatalmat fejtett ki, de e városok egyike sem köszöni keletkezését és gazdagságát a katonai elemeknek; sőt inkább, midőn e szövetség már hatalmas volt, akkor tartott saját pénzén hadi-hajórajt, mely előtt nem egy királyság hajtotta meg magát.

Az angol lord-kancellár egy gyapju-zsákon ül, és e jelképből megérthetjük, hogy az angol nemzet városainak emelkedését, kereskedésének világrészekre terjeszkedő nagyszerűségét legkevesebbé sem köti össze valami hadi intézményekkel, hanem hogy ebbeli nagysága egészen más talajból nőtt ki.

Magyar nyelvben a vár és város szavak egymáshoz való viszonya világos, de nem annyira világos, hogy állíthatni merünk, a város azért neveztetik városnak, mert a vár oltalma

alatt keletkezett és fejlődött. Ha a városok eredetüket a váraknak köszönhetik, akkor ez más országokban is, és tán még inkább így történt. Ámde mit mond a tapasztalás? Németországban a város neve Stadt. E szó a stehen = állani szóból ered, és azt jelenti: Etwas, was steht. A Staat = állam, status ugyan e gyöktől ered. A németek tehát a város fogalmát nem a vártól vették. A Bürger szó, igaz a Burgtól ered, de a Burg maga is csak olyan helyet jelent, a hol valamit biztonságba helyezni lehet, ein Ort wo etwas geborgen ist, wo man etwas bergen kann. Az angol városok nevei gyakran town összetétellel fordulnak elő, ugymint Kingston, Limington, Princetown stb.

Ez a town megfelel a német Zaun szónak, mert az angolok a város alatt kerítéssel ellátott helyre gondoltak. A City az angoloknál csak a belváros elnevezésére szolgál. A francziák a Civitast la ville-nek nevezik, a mi világosan a latin villa, mely Varro szerint tulajdonkép a vehilla származéka, mert különféle tárgyakat, szükségleteket szoktak az ilyen helyre elvinni (vehere), ez tehát valamely állandóságot képvisel. Az olaszországi városok neveiben éppen semmi ismertető jel nem fordul elő, mely a város eszméjét fejezné ki. A szláv nép városai sokszor grad összetételű neveket birnak, de ez esetben az illető helyen valóban vár volt, tehát a név inkább arra vonatkozott, a város fogalmát azonban nem a grad szóval fejezték ki, hanem a meszto, vagy éppen a magyar város szóval.

Ha a magyarral rokon nyelvekhez fordulnánk, ott bizonyosan megtalálnók a vár szónak értelmét, de ez nem arra vallana, hogy a vár eredetileg hadi erődítést jelentett. A finn nyelvben a várral hangzásilag rokon a vuor szó, de ez nem várat, hanem hegyet jelent. A finn-ugor népek váraikat vagy inkább sáncaikat nem hegyre, hanem mindig a folyók deltájába, vagy két folyó összeszögellésénél építették, sok század telt le, míg nemcsak a magyarok, hanem más nemzetek is váraikat hegyek tetején emelték.

Azonban nem folytatom tovább e nyomozást, hanem elfogadom azt a tényt, hogy a magyarok a vár szót már magokkal hozták mostani hazájokba, és hogy ezt itt erődítés, arx

értelemben használták. Még is ebből nem lehet következtetni, hogy Magyarországon a városok a várak oltalmának köszönhetik keletkezésüket. A mennyire tehát valaki ennek megmutatására az etymológiára akarna támaszkodni, a felhozott bel- és külföldi példák bármi egyébre, de az említett célra nem szolgálnak. Azt sem kell felejtetnünk, hogy nagyobb várak még csak IV. Béla király után kezdtek épülni, akkor pedig a várszerkezet már nagy hanyatlásban volt, úgy, hogy midőn az első századokban a várak kicsinysége rekeszté ki azokat a városok életre hívásának lehetőségétől, később a várispánságok letünése ugyanazt eredményezte.

Ezzel egészen összehangzik Otto freisingeni püspök rajza, ki 1147. évben Magyarországot beutazta, és ki a magyarokról azt írja, hogy a falukban és városokban igen hitvány házak találtatván, melyek jobbára nádból, ritkábban fából, legritkábban kőből építvék, az egész nyáron és őszen sátorokban laknak.¹⁾

Még ekkor tehát a várak ezt az állítólagos befolyást városok emelésére nem érvényesítették.

Nem a várak, hanem szabadalmak és jogok, melyeket a királyok egyes községekre ruháztak, készítették elő a talajt városok fejlődésére, ámbár e királyi szabadelműség sem fejt meg mindent. Az ázsiai nagy városok és vásáros helyek: Palmyra (Tadmor), Persepolis, Peking, Ispahan, Thebe, Balbek stb. a legnagyobb despotia alatt nyögtek, azok tehát a szabad intézményeknek semmit sem köszönhetnek, hanem inkább azon körülménynek, hogy nagy országok központját, és a kormány székhelyét képezték. A németországi városok sem voltak szabadok, mert rajtuk a Reichsvogt, Reichsschultheiss, vagy Reichsamtmann uralkodott.

A magyar városok sorában, melyek épen csak szabadalmaikra hivatkozhatnak, sokan örökös jelentéktelenségben maradtak. A melyek a város nevét inkább megérdemelték, szabadalmaik daczára a király, úgy szólván, földesuri hatalma

¹⁾ Nagyon téved Hetényi (Honi városaink 76 lap), ki azt írja, hogy Otto püspök hazánkban 1189. évben megfordult, midőn Barbarossa Frigyes a szentföldre utazott. Otto ugyanis meghalt 1158. szeptember 21-én.

alatt álltak, és ezt a királyok olykor gyakorolták is, a városi élet nem kis kárára. Így Zsigmond király Eperjes várost, minden szabadalma daczára, Kapi Pohárnok Osváldnak zálogba veti, és annak kiváltásáról még csak 1404. évben intézkedik.¹⁾

Mind a mellett a szabad intézmények jótékony befolyását a városok felvirágoztatására, habár nem kirekesztőleg ezeknek, elismerem. Olaszországban a városok a szomszéd vidék uraitól, és a nemességtől, mely a város környékén, vagy gyakran a város tövében építette várait, sokat szenvedett. Szalay József, midőn a várak üdvös befolyásáról a városok keletkezésére szól, nem magánosok várait érti, de, hogy a királyi várak, miért nem lehettek befolyással ez irányban, már fennebb elmondám.

Az olasz várbirtokosok kicsapongásaitól az olasz városok csak később, annyira-mennyire megmenekedtek, midőn a szabadság szelleme ébredezett. Ez erőt adott a városoknak, és ezek a várakat megviván, lerázták azok igáját. Növekedett merészségök, midőn I. Otto római császár a városokat különös pártfogása alá vette, hogy azokat a nyugtalan, engedelmességet nem ismerő, hatalmával visszaélő nemesség ellen felhasználja. Ime tehát egy külhatalom, mely az olasz városok önkormányzati hatalmát felállítá!

A francia városok Vastag Lajostól, — az angolok II. Vilmos, I. Henrik és István királytól, de főkép a szegény, minden felől szorongatott János király alatt kapták szabadalmaikat. Hasonló gondossággal jártak el a magyar királyok is azon törekvésben, hogy iparos-osztályt és városokat teremtsenek. Ha mindannak daczára, legtöbb esetben épen a szabadalmazott helyek az iparos fejlettség és a kereskedési szellem legalsóbb fokán maradtak, ebből csak az tűnik ki, hogy a szabadalmak egyedül nem elegendők városok teremtésére. Visegrádnak valóban excentrikus szabadalmi voltak, de sohasem emelkedett várossá.

Magyarországon még különösen az a körülmény késlel-

¹⁾ Fejér X. 4 köt. 283. l. Wagner-Diplomatárium Sáros. 220. Ez évben a király Eperjest a sárosi királyi várnagyok önkénye ellen védelme alá venni kénytelen.

teté a városok fejlődését, hogy a nemzeti szellemmel nem törekedtek összeolvadni, sőt inkább a nemzettől magokat elkülöníték, a mi persze rájuk nézve érzékeny visszahatást szült. A polgárság mindenütt Európában kiváltságokra törekedett, mint a nemesség, és ha azokat elérte, azokat sokkal nagyobb szűkeblűséggel kizsákmányolta, mint a nemesség. Egyben azonban a magyarországi városok felülmúlták Európa más városait, és ez az az indulat, melyet a honszerző és honalkotó nemzet iránt tanusítottak. Brassó városa mást mint németet falai közé fel nem vett. III. István esküvel fogadja Sebenico városának, hogy nem fogja megengedni azt, hogy ott magyar vagy más ember lakjék, hacsak ez a város beleegyezésével nem történik. Hasonló kiváltságot nyert Almissa város 1207-ben II. Andrástól. Korponán a magyar ember tanusága szász polgár irányában nem birt jogérvénnyel. IV. Béla a szepesieknek megtiltá, hogy földjöket másnak, mint szabad németnek eladhassák, a besztercebányai polgároknak pedig azt írta, hogy jogaik élvezetében mást, mint valódi németet ne részesítsenek. Lőcsén még 1598. évben a magyar ki volt zárva a czéhjogból, ez állt magyarra és tótra nézve a felső-magyarországi bányavárosokban is. A ki nem tartozott valamely czéhhez, polgár sem lehetett.

Az ily kiváltságok azután később keletkezett városok által mintául vétettek, és így történt az a viszás dolog, hogy az ország vendégei (az oklevelekben annyszor említett hospesek), a helyett, hogy törekvésök célját abban látták volna, hogy a magyarral egyenlő jogra szert tehessenek, inkább a magyar volt kizárva vendégeinek jogköréből, és csak nagy lassan nyert befolyást a városok ügyeibe. De ez sok vajudással, és olykor vérengzések árán történt, mint Budán Ötvös János esete bizonyítja, ki 1438. évben a németek és magyarok közti versengésnek esett áldozatúl, mert a németek felbátorítva érezvén magokat, hogy Albert személyében német eredetű király lépett a trónra, a magyarok jogait még jobban megnyirbálták. Számos példát lehetne ez irányban idézni,¹⁾ melyek azonban tárgyunkhoz szorosan nem tartoznak, — de a mult száza-

¹⁾ Századok 1868. év 11 lap.

dok következetes méltatlanságát még a jelen század első felében is felismerjük némely város állapotjában, és az akkori czéhek eljárásában.

A városok tehát a várispánsági intézménynek semmi köszönettel nincsenek lekötöttek.

Ott hol sok ember, kinek eladni valója van, más sok emberrel találkozunk, a kiknek árubeli szükségleteik vannak, és azokat kielégíteni akarja, a kereskedés legfőbb előfeltétele megvan. Ez a kereskedés pedig ott fogja magát megfészkelni, és városokat létrehozni, a hol e szükségletek kölcsönös kielégítése legrövidebb úton, és legjutányosabb módon eszközölhető.

A hadirendszer átalakulása.

Tekintélyes írók (Salamon F., Pauler Gy. stb.) a magyar várak stratégiai fontosságát nagyon kicsibe veszik az általunk tárgyalt korban, vélvén, hogy váraink minősége és elhelyezése nagy szereplésöknek ellentmond.

Nézetem szerint az ország biztonsága nem ritka esetekben a várak állapotjától volt föltételezve, és Pozsony, Óvár, Mosony, Győr, Zimony stb. története ezt nem juttatja feledékenységbe. Váraink számbeli és minőségi elégtelenségére nézve bizonyítékul a tatárok invasiójára szoktak hivatkozni, mely oly irtózatossá nem válhatott volna a nemzetre nézve, ha az ország várai rendeltetésöknek megfelelnek.

Miután maga IV. Béla azt írta pápának, hogy a nemzet tíz hónapig állott ellene a tatároknak, midőn az ország csaknem egészen szűkölködött *erődök* és *védők* nélkül, — e nyilatkozat súlyát kellőleg el kell ismernünk, noha ennek jelentőségét is a tapasztalás némileg módosítja, mert a tatárok Váradot és Székesfehérvárt még is bevették, és csak az egy Esztergomot, melyet Simon ispán a ballistariusokkal vitézül védett, nem tudták bevenni.

Tudjuk, hogy a királyi székvárokon kívül számos kisebb-nagyobb királyi vár még létezett az országban. Ilyenek Óváron és Zimonyon kívül Orsova, Soucha (1206.), Somlyó (1135.,

Bakonybél közelében), Küküllővár ¹⁾ (1197.), Kő (1223. Szerémben), Visegrád, Fraknó ²⁾ Kőszegh, Byris a Dráván-túl (1238.), ³⁾ Horom, Pétervárad, ⁴⁾ Deésvár (1236.), Segesd, Dévény, Munkács, Oroszvár (Mosonymegyében), Vecső (1228. Erdélyben a Maros mentén), stb. stb.; továbbá a német keresztetes vitézek a Barcaságban, a székely várak: Budvár, Zeta, Firtos, Bálványos, Miklósvár és általában a székelyföldi várlánczat, mely a Küküllő és Homorodvidéki várakat egybeköté a nyikómenti és sóvidéki várhálózattal. ⁵⁾

Az ojtózi hegyszorost és a Csikba vezető Kászon völgyét fedező egyik magaslaton, állt Szent-Lélek királyi vár. Vajjon ez a X. és XI. században létezett-e már, mint gróf Kemény József állítja, vagy a XI. és XII-dik században, mint Fejér György megjegyzi, azt nem vizsgáljuk; de bizonyos, hogy már a tatárjárás előtt határvárul szolgált, mely épen a tatárok által feldulatott. Ezért IV. Béla király 1251. évben, Lőrincz, erdélyi vajdának és valkói főispánnak megparancsolá, hogy e várat, mely ős időktől fogva (ab antiquis jam temporibus) az erdélyi népek biztosságára szolgált, haladéktalanul újra felépítse, és védelmét hű várnagyokra bízza. ⁶⁾

Orbán Balás azon véleményének adott kifejezést, hogy a Barcaságon feltalálható ős várak nevezetesebbjei Szent-István

¹⁾ Hozzá tartozott Bodon falu. Semmi egyéb adat nem mutat arra, hogy Küküllő várispánság lett volna. (Wenzel I. 85. l.)

²⁾ Teleki-Szabó: Hunyadiak kora VI. 32. lap. Vajjon a gótok építették e várat? döntsék el mások. (Fejér IX. 3. k. 217. l.)

³⁾ Byris várához várjobbágyok és várföldek tartoztak. (Wenzel VII. 61. lap). Ebben még semmi feltűnő nem volna, mert hiszen a pozsonymegyei Vöröskő-nek is említettnek 1296. évben földet. Opoy slavoniai bán azonban a byrisi várjobbágyokat úgy említi, hogy földjeik erőszakos elfoglalásáért panaszkodva jöttek hozzá. A bán pristaldusa, és Leustach kir. ember a várhoz tartozó földeket ahhoz visszakapcsolták Béla és Kálmán királyok intézkedése szerint. Azok közt, kik a várföldek visszaadására kényszerítették, volt Jaksa albán is, és rokonsága. Byris vár a Bogachaiak patak közelében feküdt.

⁴⁾ Ezt ugyan IV. Béla már 1237. évben adományozta a bélakúti apátságnak.

⁵⁾ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása I. 114. lap.

⁶⁾ Árpádia I. évfolyam 70. l. Fejér VII. 3. k. 33. l. Orbán Balázs: A Székelyföld III. 112. l. Szabó K.: Székely Oklevéltár I. 8. lap.

vagy az őt követett árpádházi első királyaink alatt épültek, s láncszemeit képezték azon erőd-gyűrűzetnek, mely Fel-Csíktól kezdve Erdély, kültámadásnak leginkább kitett, keleti oldalát és déli szögletét fedezték. E korból eredettnek hiszi a Czenketőt koronázó hatalmas Castrum Brassóbiát, Törcsvárát, Feketehalom várát, Höltvén várát és Királykő várát.

Mennyi történeti jogosultság van e felfogásban, azt okleveleink hallgatagsága mellett, egyedül a régészek kétes tapogatódzása útján nehéz eldönteni.

A csíki krónika szerint Szent-László király 1077—1095. táján Törcs várát és vidékét a csíki Sándor Istvánnak adományozta, ki vagy már várat talált itt, vagy a kunok beütései ellen olyant épített,¹⁾ mely állítás, ha igaz volna, földönténé azt a tant, hogy 1241. év előtt minden vár a király birtoka vala. De a csíki krónika ellentétben áll az alkotmány történetével, de még a családnevek keletkezésével is.

A tatárjárás utáni korszakban nemcsak a királyi várak szaporodnak el, hanem magán birtokosok és főurak is kapnak engedélyt várak építésére,²⁾ úgy, hogy a XIV-dik században Magyarország minden vidékén számos várakat lehetett találni.

A várak emelkedő számában azonban a nemzet nem talált kellő kárpótlást az ősi hadirendszer felbomlásáért.

A várszerkezet már a tatárjárás előtt oly nagy csorbát szenvedett, hogy Rogerius ez időről azt mondhatá, hogy a főispánok oly kevés kísérettel mennek a hadba, mintha közvitézek volnának.

Az ország feldulása után ez intézmény folytonosan hanyatlott, és a mi annak helyreállítására történt, csak gyenge kísérletek voltak.

¹⁾ Orbán Balás : A Székelyföld VI. 3. és 4. lap.

²⁾ Ritkán van nyoma magán-birtoku várnak a tatárjárás előtti korból. Ludbregghi Péter fia Wrazilaz, 1227. évben Zelna és Bisztricza nevű várait a zágrábi káptalannak adományozza. (Wenzel XI. 205. l.) Kevesbbé bizonyos, hogy a Csákyak által épített Csákvár már fennállt-e e korban, mert Csáky Miklós, Ugrin esztergomi érsek testvére 1237. évi végrendeletében csak *terra Csákvára-ról* intézkedik. (Hazai Okm. I. 17 és Wenzel VII. 42.)

Szalay László a várszerkezet felbomlását nemcsak természetesnek, de a haladás magvát magában rejtő fejleménynek is látja. Azonban mégis csodálatosnak kell tartanunk, hogy a hanyatlás oly soká tartott, és hogy mielőtt a banderialis rendszer kifejlődött, az ország védelme és támadó erejének hiányossága nem hozott nagyobb vészt az országra. V. István és IV. László fényes győzelmeket is arattak. De ebben a várkatonaságnak már igen kevés része lehetett, mert IV. László nem arra, hanem a kúnokra támaszkodott, és kún volt az a segédhad is, melyet Habsburgi Rudolfnak küldött.

A XIII. század utolsó tizedeiben a várjobbágyság elégséges hadierőt már nem volt képes előállítani, és ez volt oka, hogy királyaink akkor már idegen zsoldosokat voltak kényszerítve szolgálatukba fogadni.

Az Árpádok kihalását követő időszakban a várkatonaság harczy szereplésének semmi nyoma, és a mennyiben megvolt, olyan útra tért, mely rendeltetésével ellenkezett. A helyett, hogy a királyi hatalmat támogatta volna, az olygarchák szolgálatába állt, kik a királyi hatalmat lehetőleg elnyomni akarták. Míg a király alig tudta, honnan vegye hadi erejét, hogy tekintélyét és hatalmát fentartsa, addig egyes főurak számbavehető vitézekről rendelkeztek, a kikkel — mint a németujváriak Ausztria ellen — egész önhatalmilag valószínű háborút indítottak, személyes érdekeikben.

Valamint a várjobbágyság a XIV. század elején a legszomorúbb időket érte, és sem ez a királyt, sem a király azokat nem tudta feltalálni, úgy a várak birtokai is részint az urak kezére estek, részint védtelenül magára voltak hagyatva.

A rozgonyi csatát megelőző években a királyi jövedelmek annyira megcsökkentek, hogy alig volt miből illően fentartani udvarát. A várkatonaságnak, mely által a király a maga tekintélyét a féktelen urak ellenében fentarthatná, alig volt még itt-ott némi maradványa: a várjobbágyságok általában mindenütt, a hol már az urak jobbágyaivá nem lettek, hanem nagyobb tömegekben együtt laktak, szabad nemesekké tették önmagukat.¹⁾

¹⁾ Horváth Mihály: Magyarország történelme. II. kiadás. II. 26. l.

Robert Károly e részben keserű tapasztalásokat szerzett, még is ő sem tartózkodott várföldek eladományozásától, minthogy még 1322. évben, tehát akkor, midőn trónján már biztosan ült, sárosi várföldet adományozott el.

Csak később (1327. év) tesz kísérleteket az elidegenített várföldek visszaszerzésére, mely azonban kevés eredményre vezetett; ¹⁾ sőt csakhamar egészen más irányra tért át, és a várjobbágyságot még jobban apasztotta az által, hogy országos nemesekké tette. Maradtak nagy fiának, Lajos királynak is várjobbágysai, hogy azokat nemességre emelje, de azokban már a honvédelem, vagy hadierő valami lényeges támaszait senki sem látta.

Robert Károly kormányzatának utolsó tizedének közeledése táján szülemlett a banderialis rendszer, melyet a király a körülmények ügyes fölismerésében készített elő. Nem kicsinylette ugyan a másfelől kínálkozó hadi erőt sem, mint például a főnemesek által elnyomott jászokat felszabadítván, a királyi fegyveresek közé sorozta, de főiránya az volt, hogy a főnemességet megnyerje, és azt képessé tegye harczyi-nép kiállítására. Lovagi szellemet ébresztett benne, és sok fontos hivatalt egyesített hívei kezében. R. Károly csak egyről felejtkezett meg, t. i. arról, hogy a sok fényt árasztó főnemeseket az országon kívül viselendő háborúkban való részvételre kötelezze.

Az új hadirendszert Nagy Lajos még inkább kifejlesztette, ő nemcsak címereket és nagy hivatalokat osztogatott a főnemeseknek, hanem birtokaik eladását is korlátolá, nehogy a főcsaládok elszegényedésre jussanak, és ez által hadi-képességek csökkenjen. Ugyan e czélból megengedé, hogy az urak jobbágyságuktól (a parasztoktól) kilenczedet szedjenek.

A banderialis rendszer Nagy Lajos alatt legfényesebb napjait élte, a mi persze Nagy Lajos hatalmas egyéniségének is köszönhető. Midőn ez nem állt többé az akkor hatalmas Magyarország élén, e hadrendszer is vesztett értékéből, a mi annál inkább volt érezhető, mert Nagy Lajos azt a hibát követte el, hogy e hadrendszert nem biztosította törvény által.

Midőn Nagy Lajos a magyar trónra ült, Pozsony, Sop-

¹⁾ Fejér VIII. 3. k. 271. l.

ron, Szolgagyőr, Nyitra, Turóc, Bana és Bars várakon kívül alig állt még fenn valamely székvár régi szerkezetével; a helyett azt látjuk, hogy a vármegyei főispánok, de nem ritkán az alispánok is, még valamely vár parancsnokainak nevezetnek. Így már 1319. évben Tamás mester, ki Arad, Bars és Szerém vármegye főispánja, egyúttal Hasznos és Sólyom vár castellanusa, 1332. Főnyi Balás győri főispán, cseszneki várnagy, 1327. Sándor Vasmegye főispánja és sárvári várnagy, 1347. Tamás krassói főispán és galambóezi várnagy, 1352. Szeri Posa mester krassói főispán, és sebesi várnagy, 1355. István mester krassói főispán és harami várnagy, 1339. Tamás lipthói főispán és csókakői várnagy, 1365. István mester, Péter fia, gömöri főispán és fileki várnagy, 1370. Tamás mester, Berenthi László fia, bihari főispán és semptei várnagy, 1371. Leustach mester, zágrábi főispán és szamobori várnagy, 1321—1323. Tamás mester, beregi és ugocsai főispán és munkácsi várnagy, 1338—1340. Becsei Tütös barsi főispán és lévai várnagy, 1459. Lábatlani Gergely és Dalkai György zarándi főispánok, és világosvári várnagyok, 1465. évben Wnyani Miklós veszprémi főispán és sümegi várnagy, 1355. évben Péter mester, Bethlen fia, krassói alispán és galambóezi várnagy, 1336. évben Péter mester, szepesi alispán és várnagy, Turóczy László győri alispán és várnagy stb.

A castellanatusok csak a várrendszer sírhantjain emelkednek, és már a XIII. század második felében tűnnek fel, még akkor ugyan csak magánosok kezében ¹⁾ és távol sem oly hadi rendszer láncszemeiké, mint az Anjouk korában, a midőn a főispánok, mint nem kételkedem, azért voltak egyúttal egy-két várnak várnagyai, hogy a régi várrendszer által képviselt területi védelem eszméjének örökösei legyenek. ²⁾

Későbbi korban a várnagy többször castellanusnak neveztetik, még várispánsági székvárban is; így 1262. évben

¹⁾ Már 1276. évben említi János tárnokmester az ő várnagyát Günsben. (Fejér VII. 5. k. 424. l.)

²⁾ Különös, hogy Horváth Mihály épen ellenkezőt állít, kinek »ugy látszik« hogy Nagy Lajos idején a főispánok hatósága a várparancsnokságtól elválasztatott. (Akadem. Évkönyv VI. 319.)

Ramzolon fia, János, castellanus de castro Turócz; 1300. évben pedig III. András király Márk szepesi kanonokot és testvérét azzal jutalmazza, hogy a Comes *vel* castellanus (noster) de Scepes, őket törvényszéke elé ne idézhesse, miután őket a jurisdictione ipsius Comitum *et* castellani de Scepes felmenti.

Homályos, vajjon a Comes és Castellanus egy hivatalt jelent-e, vagy két külön, homályos a felmentés, mert Márk és testvére nem voltak a várkötelékben; a castellanus pedig Szepesben a várszerkezet tisztje, azaz várnagy volt.

A XIII. század végén mind sűrűbben emlegetett castellanusok, a Kálmán király törvényében említett castellanusoktól különböznek.¹⁾

Miért neveztetik 1299. évben Mikó comes Meseháza liptói castellanusnak, azt nem mondhatnók, mert Liptó akkor még várispánság volt. Ha ez a Mikó a liptói királyi vár parancsnoka lett volna, a várispán, vagy legalább várnagy czíme megilletné. Meseháza egykor várföld volt és birtokosai várszolgálatra voltak kötelezve. Mikó comes tehát nehezen tekinthető valami magán vár parancsnokának.

IV-dik Béla elsőszülöttjének, Istvánnak, Patak várában 1263. évben Mihály, Ubul fia volt castellanusa.

A magán-várak csak a tatárjárás utáni időben keletkeztek, a midőn IV. Béla egyes érdemes és hű embereknek engedélyt adott, hogy családi birtokaik területén várakat építhessenek.

Ezek idővel elszaporodtak és R. Károly idejében azokat gyakran halljuk emlegetni. Így például a Magyar család, melynek tagjai a ghimesi vár castellanusai czímet viselik, már kiválólag szerepel a történetben. Főurak saját váraikban természetesen tőlük függő castellanusokat tartottak, mint például Drugeth Villerm nádor, kinek szádvári castellanusa 1338. évben Bertalan mester volt, ki egyúttal a sárosi alispánság hivatalát viselte.

A banderialis rendszer csakhamar feltűnő tényekben mutatkozott, különösen azon hadi erőben, melyet egyes főurak kifejteni tudtak. Perényi Miklósnak, Szent-Kereszt urának c

¹⁾ Decretum I. Cap. 81.

falu környékén, Sárosmegyében 1340. évben ezer, sőt több katonára jobbágyság volt.¹⁾ Ezek a magán-birtokos urhoz oly viszonyban álltak, mint a várnemesek (*nobiles castrenses*) a királyra, a papnemesek (*nobiles praediales*) az egyházi birtokra nézve; tudniillik: földjeikért katonai szolgálatra voltak kötelezve. A világi főurak ily szabadosainak emléke még némely helyneveinkben is fenmaradt, a melyenek Lovas-Patona, Lovász-Hetény, Lovas-Berény, Szabad Battyán, Jobbaháza, mely eredetileg Jobbágyháza volt, stb.; de ide tartoznak a fogarasi boérok, a görgényi darabontok, különösen pedig a horvát, igen szegény, zlobodnikok.²⁾

A divat, mely a várrendszer hanyatlása küszöbén föléledt, t. i. hogy a főispánok egyúttal valamely várnak várnagyai is voltak, a XVI. század behajnalodásáig tartott. Ez idő alatt a vármegyék már teljesen közigazgatási és politikai közegekké nőttek ki magokat, melyekben minden polgári élet lüktetése érezhető volt. Ha még is a főispánok egyúttal várnagyi hivatalt is viseltek, ez bizonyosan nem gazdasági érdekekből történt, mint a régi korban, midőn a Comes Castri a királyi jövedelmek kezelője volt, hanem a banderialis rendszer szellemében, mely a főispánban a vármegyei banderium vezérét látta.

¹⁾ Fejér VIII. 4. k. 445. lap.

²⁾ Fejér X. 7. k. 20. lap. Hunyadiak kora VII. 29. lap.

MÁSODIK RÉSZ.

A VÁRISPÁNSÁGOK KÜLÖN LEÍRÁSA.

A magyar várispánságok.

Abauj.	Heves.	Sopron.
Arad.	Hont.	Stomfa.
Árva.	Ivanics.	Szabolcs.
Bana.	Karakó.	Szatmár.
Baranya.	Kemlök.	Szepes.
Bars.	Kevc.	Szerém.
Bács.	Koaszt.	Szolgagyőr.
Békés.	Kolos.	Szolnok.
Bihar.	Komárom.	Temes.
Bodrog.	Kőrös.	Tolna.
Bolondócz.	Krassó.	Torda.
Borsod.	Kraszna.	Torna.
Borsva.	Liptó.	Trencsén.
Csanád.	Locsmánd.	Turócz.
Csázma.	Marocza.	Ugocsa.
Csongrád.	Mosony.	Ungh.
Doboka.	Nógrád.	Valkó.
Dubicza.	Nyitra.	Varasd.
Esztergom.	Oklics.	Vas.
Sz. Fehérvár.	Pata.	Veszprém.
Fehérvár.	Podgoria.	Zagoria.
Galgócz.	Posega.	Zágráb.
Garics.	Pozsony.	Zala.
Gerzencze.	Rovische.	Zaránd.
Gora.	Sasvár.	Zemplén.
Goricza.	Sáros.	Zólyom.
Gömör.	Sempte.	
Győr.	Somogy.	

Abaujvári várispánság

(Castrum Ujvár, vagy Abaujvár.)

Várterületéhez tartozott: Golop, Forró, Devecser, Gönczöl, Sujta, Száka (ma Nádasd), Kéres, Enyiczke, Csány, Bocsárd, Kaetativ (?), Gönyő, Száránka, Bölzse.

A Váradi Regestrum 174. §-a egy érdekes pör esetét tartá fenn. E szerint Iku falubeli négy lakos (villani) más helységbeliek, nevezetesen Horz, Erdő, Zethu, Bala, Kér, Száka és Bárcza lakosai által, kiket némely abauji várjobbágyok is támogattak, azzal idéztettek bíró elé, hogy vádlottak a várnépbeliek közül eximált jobbágyok, mire az utóbbiak azt válaszolták, hogy ők természetes jobbágyok; (jobagiones naturales) a mi amyi, mint a más helyeken említett szent király várjobbágyai, vagy várjobbágyok. Ez ügyben részt vesznek Jordan praefectus castri, Farkas princeps exercitus, Poson főhírnök, és Jakab, ki szintén főhírnök. De ítélet nem hozatott, miután csak egyik fele a perlekedőknek jelent meg. A sok tekintetben homályos közleményből az ott említett jobagiones novi castri alatt, az abaujvári várjobbágyokat értem. ¹⁾ A Váradi Regestrum kora 1205—1235. évek közé esvén, ebből kitűnik e várispánság régisége.

IV. Béla 1249. évben a Kaetativ és Bolcsár nevű földet az ujvári ispánság alól kiveszi, és a színnai vendégeknek adományozza. ²⁾ Abaujmegyei területről van szó, mert Színnához éjszakra fekszik Bocsárd. A ferdített Kaetativ név alatt vagy a Szinna melletti Kenyhecz, vagy a távolabbi Keresztéte falut sejtjük.

¹⁾ V. ö. Pesty: Az eltűnt régi vármegyék 155. lap.

²⁾ Wenzel VII. 281. lap.

A szinnai vendégek 1255. évben újra tapasztalhatták a király gondosságát, midőn ez, a Hernád mellett Gönyő közelében fekvő Csány helységet az abauji várispánság alól felmentvén, azt nekik adományozza. ¹⁾ Ez adományt megerősítette István ifj. magyar király 1261. évben.

IV. Béla 1258. évben egy más birtokától fosztotta meg a várispánságot, a mikor t. i. Golop helységet (*terra castri nostri de Abaujvár, Glup vocata*) a várkötelék alól felmentvén, azt Andronicusnak, Mátyás szepesi prépost testvérének adományozta, kinek örökösével együtt kötelességévé tétetett, hogy a királyt két pánczélos emberrel tartozzanak a hadseregben szolgálni. Andronicust, a különben néptelen Golop birtokába Mihály zanaí főispán igtatta be. ²⁾

Vajjon Forró, Devecser, Fancsal, Özd és Gutha egykor várispánsági földek voltak-e? ez adatból bizonytalan. Sejtteni lehet ezt csak V. István ifj. király 1262. évi levelének azon kitételéből, a mely szerint e helységekről mondja: *quod terrae Castri praehabiti extiterunt ab antiquo.* ³⁾

Nevezett öt helységet István ifjabb király 1262. évben Aladár mesternek, a királyné tárnokmesterének adományozta, hanem később valami okból ezeket tőle elvette és másoknak, adományozta; de IV. László 1273. évben e helységeket visszaadta Aladár mesternek, minden más értelmű adományt érvénytelennek nyilatkoztatván. ⁴⁾

Még ezzel az öt helység birtokviszonya nem lett tisztázva. IV. László király ugyanis 1275. évben Aladár mestert eltiltá attól, hogy Forró, Devecser, Fancsal és Fay (e név itt Gönczöl vagy Sujta helyett áll) helységek ügyében bíraskodjék, minthogy e helységek egykor várföldek voltak (*cum eadem fuerint villae Castri*) és ezért az ő birósága gyanús. ⁵⁾ Az öt falu ügye tehát a király elé terjesztendő.

¹⁾ Wenzel IX. 410. lap.

²⁾ Wenzel VII. 480. lap.

³⁾ Wenzel VIII. 34. lap.

⁴⁾ Wenzel VIII. 34. l. és IX. 10. lap.

⁵⁾ Wenzel IX. k. 122. lap, ki *castrum Abaujvár* helyett hibásan ír, Jakayvár. A Fay helynév V. István adománylevelében épen nem fordul elő.

Fancsal még 1312. évben Aladár mester helységének mondatik, a ki alkalmasint az adománytnyerő Aladár fia. Semmikép nem lehetett az, ki IV. Bélának és V. Istvánnak szolgált, és a görögországi háborúban részt vett. Fejérnél a helységek sorában, ott hol Özd és Gutha neve áll, Gönczöl és Sujtha helynév olvasható.¹⁾

Igaz, hogy Özd és Gutha helységek ma nem léteznek Abaújszabolcsban, de van Göncz és Sujta egymás mellett, noha a többi három helységtől elég távol.

A fennemlített esztendőben (1262.) István ifj. király Kerch földét is az újvári vár köteléke alól kiveszi, és — miután a tatárjárás ideje óta lakatlan, — a jászói prépostságnak adományozza.²⁾ Itt valószínűleg a mai Hernád-Kérc vagy tán Fuló-Kérc értendő.

Ugyancsak István király 1265. évben Hertvig tubuli várnagynak és testvérének Henriknek, a Hernád melletti Zaka (Szaka) helységet adományozza, kivévén azt a várispánság hatósága alól. Ezt a helységet, mely ma Nádasdnak nevezetik, Hertvig öse már birta Imre király adományából, de az az idő viszonytságnál folytán ismét a várhoz kapcsoltatott.³⁾ Két évvel utóbb (1267.) Enyiczke földét Kassa és Szina közt, mely Izrad abauji várjobbágy birtoka volt, miután ez örökös nélkül halt meg, Pös mesternek és testvérének Domokosnak adományozza; 1272. évben ez adományt megerősít.⁴⁾

Azon abauji várnépbelieket, kik Győr alatt vitézül harcoltak, IV. László 1274. évben nemesi rangra emelte. Ezek az Ivánka család ősei voltak. Ugyanakkor Szaránka abauji várföldet a várispánság alól kivévén, Salamonnak, Gábor fiainak adományozta.⁵⁾ Szaránk falu Hevesmegye közepén fekszik.

Végre az egeri káptalan 1270. évben V. István királynak jelenti, hogy András fia Gál, és Mikola fia Ladomer, az újvári

¹⁾ Fejér V. 2. köt. 143. lap.

²⁾ Fejér IV. 3 köt. 78. lap.

³⁾ Fejér IV. 3 köt. 297. l. Wenzel VIII. 132. lap. Lásd 1294. év alatt.

⁴⁾ Wenzel VIII. 173. 383. lap. Fejér IV. 3 köt. 414. lap. hol azonban a helynév Enczen-nek iratik. M. Történelmi Tár. IX. 104. l.

⁵⁾ Fejér V. 2. köt. 197. és újra a 201. lapon. Wenzel XII. 94. lap.

várkötelék alól kivett Csány (Chon) és Fel-Gönyő (Felgyno) birtokába beigtattattak, cserébe Felső-Kassáért, a melyet a nevezett nemesek a királynak átengedtek. A határjárásban neveztetik Gesche, Sadan, Nadasd, Enyske, Algunyo falu, melyek mind a Hernád völgyében találhatók, Gecse, Zsadány, Nadasd, Eniczke, Gönyő név alatt. Az utóbbi akkor Fel- és Al-Gönyőre oszlott. ¹⁾

Hertvig* (Herchweg) vajda, Kompold fiának kérelmére, III. András király 1294. évben megerősíté őt a Hernád melletti Nadasd, egykor újvári várföld birtokában, melyet ez V. István adományából birt, és melyre IV. Lászlótól kiváltságot nyert.

Vajjon azt a Simont, maior castrit, kit az abaujvári alispán 1325. évi levelében az ő, illetőleg a vármegye emberének nevez, abauji hadnagynak, vagy legalább a várispánság tisztjének tartjuk-e, nehéz eldönteni. ²⁾

Az abauji várispánság hosszú fenmaradását bizonyítja János mester abauji alispán és a négy szolgabíró 1335. évi pörhalsztó levelc, melyben még Belsé-n (ma Bölzse pusztá Enyiczke mellett) lakó Lőrincz nevű várjobbágy említettik. ³⁾

Aradi várispánság

(Castrum Orod).

Várterületéhez tartozott: Anazehund, Hudi, Szor, Basarag, Bessenyő.

Az aradi várjobbágyok, Mátyás és Sorlodány, 1216. évben Dezső csanádi püspök, mint II. András által kiküldött bíró előtt bevádolják Miklós főesperest és csanádi kanonokat, hogy ez Basarag (Bursorog) nevű földjüket erőszakkal elfoglalta. A vádlott azzal védte magát, hogy e földet bizonyos Kelemen nevű szabad embertől vette. ⁴⁾

II. András király érezvén, hogy szertelen bőséges adományozásai neki és az országnak kárára válnak, fiát IV. Béla

¹⁾ Hazai Okmtr. VI. 172.lap.

²⁾ Anjoukori Okmtár II. 227. l.

³⁾ Oklevél a Máriássy cs. levéltárában.

⁴⁾ Várad. Registr. §. 249.

királyt megbizta, hogy a felesleges adományokat visszavonja. IV. Béla erre többféle adományt megsemmisített, és többi közt 1230-ban Miklós comestől, néhai Ugrin érsek testvérétől visszavette az aradmegyei Anazehund, és Hudi falvak birtokát.¹⁾ De két évvel utóbb II. András megváltoztatta nézetét, és (1232.) a fennebbi Miklós comesnek több más fehérvári, csanádi és zarándi várföldeken kívül, visszaadta az egyúttal az aradi vártartozék alól kivett Anascehund földet is. A nevezett várföld a mai pusztá Szionda, mely a határjárásban szintén nevezett Basarag (Posorogh) pusztával határos.²⁾

Az aradi várjobbágyok, nevezetesen Bás hadnagy, Nuhu, Bayr, Belcse és Kelenin századosok, a többi jobbágyokkal és várnéppel együtt 1235. évben a Bessenyő nevű várföldet követelték vissza a Csanád nemzetségu Gervasiustól. Miklós nádor, mint ez ügy bírása, a várnéphez tartozó egyik embert Váradra küldte, hol ez a tűzpróbán a követelés jogosságát igazolta.³⁾

IV. Béla király 1238-ban a jánosvitézeknek hét ekényi földet adományozott a Maros mellett, mely földről azt mondja, hogy határos volt a nevezett lovagrend Asszonylaka helységével.⁴⁾ Az adományozott földön várnép lakott, mely ez alkalmal urat cserélt, és azért ez adatot itt kellett említeni.

Asszonylaka egykor Temesmegyei falu volt.

Árvai várispánság.

Árva várának monographusa, Kubinyi Miklós, nem érzi magát kielégítve azon írók állítása által, kik a vár építését az árvai várispánság alakulásának idejére teszik, vagyis azon időre, midőn a telepítés ezen állítólag néptelen vidéken kezdetét vette; azért inkább azok nézetéhez csatlakozik, kik Árva vára eredetét sokkal korábbra teszik, s valószínűbbnek tartja,

¹⁾ Fejér III. 2. k. 205.

²⁾ Wenzel VI. 504. l. és Hazai Okm. I. 12. lap.

³⁾ Várad Regestr. §. 158.

⁴⁾ Fejér IV. 1 k. 106. l. és IX. 5. k. 154. lap.

hogy a vár legalább részben, mint erőd (fortalitium) már a honfoglalás idejében fennállott s csak folytatását képezé azon várlánczolatnak, mely az akkoron hatalmas Morva birodalmat a Vág vize mentében s a Kárpátok hosszában övezte. Nyitra, Galgócz, Sempte, Bolondócz elestével, őseink egész idáig kalandozván, nem valószínűtlen, hogy akkor számos más vár között, melyek emléke a századok hosszú során elmosódott, Árvát is meghódították.

Hogy a terület, mely jelenleg Árvamegyét képezi, már a honalkotás idejében az ország alkatrészét képezé, erre Kubinyi M. szerint, kétségtelen bizonyáságul szolgál több későbbi oklevél, melyekben egyaránt a »Gora« (Bagibaria = Babia Gora) nevű hegy van megnevezve ama pont gyanánt, mely hazánkat Lengyelországtól északfelé elválasztá, s mely ily néven mai napig is határu szolgál. Ez állván, miután az archaeologia halomra dönti amaz állítást, hogy Árvamegye területe teljesen néptelen, rengeteg őserdővel borított vidék lett volna: jogosan föltehető, hogy itt, valamint a szomszéd Liptó megyében, a vidék és lakói védelme és kormányzása tekintetéből egy vagy több váracs létezhetett.

Ily előzmények után egyebet sem várhatunk, minthogy Kubinyi Miklós a várispánsági intézményt már a honalapítás első századában fogja Árvában megtalálni. »Kétségkívül — mondja ő — Árva vára is, mint végvár, már első királyaink idejében várispánok vagy várnagyok által kormányoztatott,« ¹⁾ holott alkalmasint soha sem fognak oly oklevelek napvilágra kerülni, melyek az árvai várispánság létezését kétségtelenül bizonyítanák. Itt csak az analogia nyújt némi vezérfontalat. Tudjuk, hogy Zólyommegyéből idővel Turócz, Liptó és Árva mint külön vármegyék kiváltak. Turócz és Liptó várispánságok voltak Zólyommegye határában, mielőtt vármegyékké lettek, és így valószínű, hogy Árva is ezen a fejlődésen ment keresztül.

Botka szerint az anteculturalis időben Árva területe Liptónak függeléke volt, és külön területté csak akkor vált,

¹⁾ Ifjabb Kubinyi Miklós: Árva vára. Történelmi tanulmány. 28—31. lap.

mikor a telepítés ott kezdetét vette, a mi Árva várának építésével és várispánsággá alakításával azonos. Első emlékezete e végvárnak IV. Béla király 1267. évi oklevelében fordul elő,¹⁾ mely szerint az a Balassa-ösök birtoklása után csereképen a koronára szállott. Botka úgy vélekedik, hogy ha az a tatárjárás előtt történt, — a mint valószínű, hogy akkor történt, — Árva azon 72 várispánság közül való, mely a párisi XII. századbeli számkönyvben említettik.²⁾

A fennebbi előadásból kitetszik, hogy az árvai vár 1267. évben a Balassa nemzetsége volt. Ez a magán-birtoklás nem fér össze a várispánsági intézménnyel, és azért fel sem tehetjük, hogy míg Árva magán kézen volt, itt várispánság létezett volna. Az idézett oklevél szerint II. András (tán 1229. évben) adományozta Árvát a Balassa nemzetségnek, de legkisebb adat sem vall arra, hogy Árva ez időben várispánsági szervezetet bírt volna.

Az árvai várispánság fennállása tehát legnagyobb valószínűséggel 1267. év utáni időre tehető, a midőn t. i. IV. Béla Árva várát visszaváltotta.

Az árvai várispánság a mint későn keletkezett, úgy rövid életű is lehetett; már 1307. évben nevezetik András mester Comes et Castellanus de Árva;³⁾ a mi nem várispánsági szervezetre mutat. Nemsokára megszűnt királyi birtok lenni, habár nem tudjuk mikor.

Bizonyos csak az, hogy Árva vára a III. András halálát követő anarchia alatt ment veszendőbe, és 1314. évben a hatalmas Danch, vagy Tamás mestert, Simon Michán unokáját, az eszényi Csapy nemzetség őseit, találjuk Árva vára birtokában. Árvamegye akkor még csak Oraviának nevezetik.⁴⁾

De már 1333-dik évben olvassuk Robert Károly levelében, hogy Donch mester, Domokos fia, zolyómi főispán Árva

¹⁾ Árva videlicet, cum castro ibidem existente. (Árp. Uj Okmtár III. 156. l.)

²⁾ Századok 1870. év 517. és 1872. év 36., 37. lap.

³⁾ M. Sion I. 523., 524. lap.

⁴⁾ Fejér VIII. 1. köt. 552. l. Mint árvai, egyszersmind csanádi főispán 1322. évben Lampert országbíró fordul elő.

várát és területét *visszaadván* a királynak, attól a Muraközben fekvő Strigow és Csáktórnya várakat kapta cserébe. ¹⁾

Banai várispánság.

(Castrum Bana.)

Várterületéhez tartozott :

Féhérmegyében : Inér.

Komárommegyében : Anyala, Hetény, Vért, Őrs, Keszi.

Nyírbármegyében : Koczuricz, Krakovan, Pechsan (Pöstény).

Kétes fekvésű : Zobodycha, Kued.

A honfoglalás történetében legrégebb krónikásunk azt adja elő, hogy a magyarok, mielőtt a Morva vizéig hatoltak, Sempte, Galgócz, Trencsén, Bolondócz és Bana várakat elfoglalták, és ezekbe öröket helyeztek. Mind e várak később mint várispánságok középpontjai tűnnek fel, a miért, és azon további okból is, mert e várak az előadott sorrend szerint éjszokról délfelé fekszenek, Szabó Károlytól eltérőleg, az itt említett Bana várban nem a trencsénmegyei Bán várost értem, melytől félóránnyira várromok láthatók, hanem Komárommegye azon pontját, hol ma Bana falu fekszik. A Névtelen jegyző nem is Bán-nak, hanem Bana-nak írja a vár nevét. ²⁾ De maga Szabó K. utóbb megváltoztatta nézetét, és azt írja, hogy a komárommegyei Bana falu mellett egy régi vár létezett, mely a XIV. század előtti oklevelekben gyakran említetik, és melynek ispánjai Comites de Bana név alatt sokszor szerepelnek. ³⁾

Bana $1\frac{9}{16}$ mérföldnyire fekszik Komáromhoz. Közel a faluhoz az ugynevezett várdombon négyszögű sánczolást és körülötte épületnyomokat láthatni. Ez volt az okleveleinkben oly gyakran említett Castrum Bana, a legjelentékenyebb királyi várak egyike, és a jelesebb várispánságok egyikének székhelye.

¹⁾ Oklevél a budai kam. ltárban. NRA. 536. cs. 26. szám. Lásd Fejér VIII. 3. k. 722. l. Kubinyi hibásan teszi e cserét 1320. év tájára.

²⁾ Anonymus 37. fejezet. Szabó K. fordítása 50. lap.

³⁾ Teleki : Hunyadiak kora VI. k. 164., 165. lap. Fényes Elek : Geographiai szótára I. 82. lapján Banát hibásan castrum reginale-nek nevezi. A várdombon levő sánczolat terjedelmét 30—35 □ öltre teszi,

Fejér György¹⁾ és több más író azt vélte, hogy a comites de Bana alatt a selmeczbányai kamaragrófokat kell érteni. Habár igaz, hogy a XIII. században Selmecz, az ottani bányamívelésre vonatkozólag egyszerűen Bana-nak neveztetett; de e név nem elegendő a két Bana közti különbség eltörlésére, és senki sem lesz képes kimutatni, hogy Selmeczen szerves várispánság létezett volna.

A várföldek is, melyek Banával hadkötelezettségi kötelekben állottak, Komárom, és Nyitra, de sohasem Bars vagy Hont vidékére utalnak.

Az oklevelesen ismert banai várispánok következők:

1247. *Bagin*, pohárnokmester. (Fejér IV. 1. k. 447. l.)
1251. *Bagon*, pohárnokmester. (Wenzel VII. 318., 321. l. XII. 691. l., és Fejér IV. 2. köt. 108. l. Együttal Miklós, kir. étfelfogó mester. Ifj. Kubinyi Ferencz Oklevéltár 29. lap.)
1251. *Miklós*, kir. étfelfogómester. (Fejér IV. 2. k. 98. l.)
1253. *Bagen*, pohárnokmester. (Ifj. Kubinyi Ferencz: Magy. Tört. Emlékek. I. 29. l.)
1262. *András*, Ivánka vagy János fia, a Forgách családból. (Fejér IV. 3. köt. 94. lap.)
1264. *András*, Ivánka fia. (Fejér IV. 3. köt. 253. l.)
1265. *András*, Ivánka fia. (Fejér IV. 3. k. 257. l.)
1268. *András*. (István ifj. m. király neki a Barsmegyében fekvő Schenche falut adományozza. Fejér IV. 3. köt. 464. l.)
1270. *András*, Ivánka fia. (Fejér V. 1. k. 68. l.)
1273. *Miklós*. (Fejér VII. 2. köt. 75. lap. Az oklevél, melyben Miklós mint banai Comes fordul elő, az idézett forrás szerint kelt, 1279. év június 21-én. A király kormányzásának hányadik évében? az nincs kimondva. Tekintve a méltóságokat viselők névsorát, én ez oklevelet 1273. évre vélem teendőnek. Egy schema jobban fogja ezt szembetűnővé tenni. Az állítólag 1279. évben kelt idézett oklevél szerint ugyanis az esztergomi érseki

¹⁾ Fejér X. 6. köt. praefatio 38., 39. lap, és VII. 2. k. 297. l. az archontológiában.

szék üres. Ez volt az eset 1273. év január 2-án és 12-én (Fejér V. 2. k. 7. l.), de 1273. év május 14-én és 23-án már Miklós esztergomi érsek. — 1279. év márczius hóban újra üres, de az év első felében már Lodomér esztergomi érsek, és az marad 1297. évig ;

kalocsai érsek	1273. évben István, — 1279. János,
spalatói érsek	1273. és 1279. János,
egri püspök	1273. és 1279. András,
pécsi püspök	1273. Jób, — 1279. Jób,
veszprémi püspök	1273. Pál, — 1279. Péter,
váczi püspök	1273. Fülöp — 1279. Tamás,
a győri, váradi és zágrábi püspök	mindkét évben meg- egyezt ;
nádor	1273. Lőrincz, január 2-án, május végéig, 1273. Dénes az év augusztus elseje után, deczember végéig, 1273. Roland, január 9-én és 12-én, 1279. Máté,
slavoniai bán	1273. Henrik, 1279. évben Miklós,
erdélyi vajda	1273. János, 1279. Fintha, a Fejér által közlött állítólagos 1279. évben június 21-dikén kelt oklevélben János neveztetik erdélyi vajdának. Ez a János más 1273. évi május végén kelt levelekben fordul elő mint erdélyi vajda. De egy június 24-ki levélben erdélyi vajdának Miklós neveztetik ;
kir. tárnokmester	1273. Joachim, — 1279. Ugrin,
macsói bán	1273. Egidius, — 1279. Ugrin tárnok- mester,
főlovászmester	1273. Ugrin, szerémi főispán, — 1279. Péter, szebeni ispán.

Fejér idézett oklevelének főurai, más oklevelek által mind 1273. évre igazolhatók, de nem 1279. évre, hasonlóképp 1273. és nem 1279. évben fordulnak elő Moys somogyi, Dedalus zalai, János soproni, Gergely vasmegegyei, Lőrincz keve- és krassómegegyei főispán és pohárnokmester, a miből szükségkép azt kell következtetni, hogy a több ízben kifogásolt oklevélben megnevezett Rajnald étfalgómester és szolgagyőri várispán, vala-

mint Miklós banai várispán nem 1279., hanem 1273. év június 21-én voltak az említett hivatalokban. (Összevevendők Wenzel IV. 27. lap, XII. 84., 85. lap. Hazai Okmánytár VII. 140., 141., 144. l., és Fejér V. 2. kötetének illető oklevelei.)

1273. *László*, országbíró. (Wenzel IV. 27. l., IX. 16. és 18. l. Hazai Okmánytár VII. 140. lap, Magyar Sion I. 774. l., és Knauz: Az esztergomi főegyház Okmánytára I. 70. l. Fejér V. 2. köt. 99. és 103. lap. Több helyen hibásan, mint comes de Barana, például Fejérnél V. 2. k. 82. lap.)
1273. *András*, Ivánka fia. (Fejér V. 2. k. 118., 119., 120. lap.)
1273. *Oguthius*, alországbíró. (Fejér őt majd országbírónak, majd alországbírónak nevezi. Lásd V. 2. k. 116. és VII. 2. k. 298. lap. Az Oguthius név tán = Ákos.)
1274. *András*, Ivánka fia. (Erzsébet királyné neki Vásárfalut adományozza, IV-dik László az adományt megerősíti. Fejér V. 2. k. 217., 218. l.)
1274. *János*. (A királyi oklevél záradékában, minden egyéb cím nélkül. Fejér V. 2. k. 190. l.)
1275. *András*, Ivánka fia. (Fejér V. 2. k. 232. l.)
1275. *István*, kir. ételfogómester, és barsi főispán. (Budai kam. levéltár NRA. 721. csom. 62. sz. Wenzel XII. 135. lap.)
1276. *Máté*, tárnokmester. (Eredeti oklevél a budai kam. ltárban NRA. 604. csom. 18. sz. Wenzel XII. 174. l. Hibázik tehát Fejér V. 2. k. 340. l., ki őt comes de Barana-nak nevezi. Minthogy az oklevél IV-dik László uralkodása ötödik évében kelt, Máté az 1276-dik évi augusztus 1-től, december végeig eső időközben volt banai várispán.)
1277. *Ugrin*, tárnokmester, november 11-én. (Knauz: Esztergomi Okmánytár I. 74. lap. Hazai Okmánytár VII. 166. lap. — Mind két oklevél kelt IV. László kormányzásának hatodik évében, tehát 1277. és 1278. augusztus 1-je közt; az előbbi oklevél 1277. november 11-ki keletet viseli. Czinár Mór a Fejér oklevéltárához készített indexében Ugrin elé, 1275. évre Rolandot teszi

banai comessé. Igaz, hogy Fejér egy általa közlött oklevélben Rolandot comes de Zana czímen emlegeti, melyet zárjelben Bana-ra vél igazítandónak, de e vélt igazítás helytelen.)

1278. *Máté* nádor, sümegi, soproni és banai comes, és kúnok bírója. (Ily czímen kelt Sybouth faluban egy levele október 29-én, Budai kam. ltár NRA. 402. cs. 33. sz. Wenzel XII. 701. lap. Fejér V. 2. k. 477. l. Katonánál hibásan Comes de Supron et de Bara. VII. k. 768. l. IV. László levelében Comes Supruniensis et de Bana néven fordul elő. Ifj. Kubinyi Ferencz, az Árpádkori Oklevelek 100. lapján a kaboldi várnagy egy év nélküli levelét közli Mátéhoz, kit soproni, mosonyi és banai Comesnek czímez. Kubinyi ez oklevelet 1277. évre véli teendőnek, mert Máté 1277. évben volt soproni főispán. Azonban helyesebb 1278. évre tenni évszámát, mert Máté ez utóbbi évben is volt soproni főispán, de banai ispánságát is igazolják oklevelcink.)
1279. *Máté*, nádor. (Czech, az Uj M. Múzeumban 1851. I. k. 199. lap. Kubinyinál ez évre a banai comes czíme nélkül.)
1323. *Sándor*, comes de Wagna, et castellanus de Sancto Martino. (Ő, több országnagygyal együtt kezességet vállalt a Robert Károly és Frigyes császár közt létre jött szövetségért. Fejér VIII. 7. k. 146. lap.)

Botka méltán kiemeli, hogy a banai várispánság fontos hadi állomásnak tartatott, — mutatja ezt azon körülmény, hogy főnökei a legelőkelőbb családokból vétettek, és e mellett az ország legmagasabb hivatalaiban, mint nádori, tárnoki stb. ültek.¹⁾ Arra nincs eset, hogy a komáromi főispán egyúttal banai várispán lett volna.

Az előadottak során már volt alkalmunk látni, hogy mennyire voltak zavarban, még legjobb történetíróink is Bana comitatus minőségére és fekvésére nézve. Fejér György az 1273. alatt emlegetett Lászlót és az 1276. alatti Mátét baranyai főispánnak tekinti, Roland zana comes (1276.) czímét

¹⁾ Századok 1872. év, 29. lap.

pedig banaira igazítja. Az archontológiában Herbord lovászmestert, mint banai comest sorolja elő, pedig éppen ő volt a nevezett időben (1274.) baranyai főispán.¹⁾ Wenzel figyelmét is kikerülte, hogy számos oklevelet közölve, melyek záradékában Herbord mint baranyai főispán előfordul, még is 1274. évben mint Comes de Bana-t tünteti fel.²⁾ Még különösebb az, hogy midőn Fejér György az általa ismert banai comeseket mind felsorolja, azt állítja, hogy alatta a főkamarai grófokat kell érteni (comites camerae montanae). Így vélekedett jeles genealogusunk Nagy Iván is, ki a sokszor említett András, Ivánka fiáról szólván, azt állítja, hogy Comes de Bana címe alatt, a selmeczi bányagrófságot (Kammergróf) kell érteni.³⁾ Maga Pray, midőn azon 1247. évi oklevelet közli, melylyel IV. Béla a szörényi bánságot a jánosvitézek kormányzására bízta, és mely alatt az ország többi főurai közt Bagin banai ispán neve is olvasható (Bagin, magistro pincernarum et comite de Bana), az utóbbi névhez azt a megjegyzést teszi, hogy ez a név összevonáskép iratott Baranya helyett, nem lévén nálunk tartomány, mely a Bana nevet viseli, (alioquin nulla unquam apud nos provincia, quae dicta sit de Bana).⁴⁾ De Katona is ugyan e záradékra vonatkozólag a Bana névről megjegyzi: fors Barana, azaz: tán Baranya vármegye, és az itt kifejezett kételylyel mutatja, hogy a banai várispánságról sejtelve sem volt.⁵⁾ Azonban egy 1251. évi oklevél záradékában ismét előfordul: Bagon magistro pincernarum nostrorum et comite de Bacca, és itt Katona, tán nem gondolván, hogy ez a Bagon a fennebbi Baginnal ugyan egy személy, a Bacca nevet Bach-ra, azaz Bácsra véli magyarázandónak.⁶⁾

A várispánság első okleveles említése 1226. évben történt, a midőn II. Endre király a Bana várához tartozó, de Fehérmegyében fekvő Yner falut (Yiner in parochia Albensi,

¹⁾ Fejér VI. 1. k. 264. l., VII. 2. köt. 31. l.

²⁾ Wenzel IX. 81. lap.

³⁾ Nagy Iván: Magyarország családai IV, 197. l.

⁴⁾ Pray: Dissertationes historico criticae in Annales stb. 137. lap.
d) jegyzet.

⁵⁾ Katona VI. k. 103. lap.

⁶⁾ Katona VI. k. 155. lap.

ad comitatum de Bana pertinens) Ugrin esztergomi érsek testvérenek örök időre adományozza. ¹⁾ Botka e példát mint legfelyesebb bizonytságot hozza fel arra, hogy Bana részben a fehérvári megyében feküdt, a mi szabatosabban csak a banai várispánság egyik tartozandóságára értendő. ²⁾

Anyala komárommegyei faluban a szolgagyőri, a banai és a komáromi vár közösen birtak öt ekényi földet. Az elidegenített várföldek visszaszerzésére kiküldött bírák, e földeket, melyeket Mátyás, az esztergomi érsek udvarbírája kezén találta, 1239. évben mint várföldeket visszaesatolták, de a király abból Mátyásnak, tekintvén, hogy különben az esztergomi egyháznak szolgálni képes nem volna, másfél ekényi földet visszaadott, a melyekbe öt Mihály itebői prépost beigtatta. ³⁾

A komárommegyei Hetény falu két várispánság közt volt fölosztva, két ekényi föld ebből a komáromi, három a banai várhoz tartozván. Ezt az utóbbi földet, miután lakatlan volt, IV-dik Béla 1245. évben a várkötelék alól felmenti, és Folwyne nevű hívének adományozza. ⁴⁾ E várföldek azonban már 1240. említették. ⁵⁾

IV. Béla 1247. évben Makó comesnek a nógrádmegyei Strugar (ma Esztergar) falut adományozza, de e falut előbb a király a Scewa nemzetségbeliektől megszerezte, cserébe adván annak a banai várhoz tartozó Kued nevű földet. ⁶⁾

Baas trencsényi főispán, Baas fiának kérelmére, a király ennek 1251. évben megengedte, hogy a neki adományozott Zobodycha földet, mely hajdan banai várföld volt, eladhassa. ⁷⁾

¹⁾ Győri tört. és régészeti füzetek III. 297. lap. Wenzel VI. 432. lap.

²⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék 16. I. Századok 1871. év 305. I. és 1872. év 29. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. k. 156. lap.

⁴⁾ Fejér VII. 3. k. 26. és 144. lap.

⁵⁾ Fejér VII. 3. k. 144. lap.

⁶⁾ Fejér IV. 1. k. 474., 475. l.

⁷⁾ Wenzel XI. 375. l. Kivonatilag közli Fejér VII. 1. k. 278. és 366. lap, hibás évszámmal. Baas (Fejérnél hibásan Báb) személyéről lásd Trencsén alatt.

A király 1256. évben Sefrid comesnek hadi érdemei tekintetéből a Questeu, más oklevelekben Kezu (ma Kurta-Keszi) nevű földet, mely részint a banai, részint a szolgagyőri várispánsághoz tartozott, valamint Vért banai várföldnek egy részét adományozza.¹⁾ Vért falu a hajdani Zsitvató mellett feküdt, hol ma Virt pusztája terül el.

De e királyi adomány aggodalmat okozott. E földek ugyanis egyrészt Marcel és Ilyés, másrészt bizonyos komáromi várjobbágyságok földjei közé estek. Marcel és Ilyés comesek és a komáromi várjobbágyságok 1258. évben panaszt emeltek a királynál, hogy ha ama német lovag közjéjük jő, elfoglalandó azon földeket, melyeket eddig folytonosan bírtak, ők élni nem tudnak. A király erre megengedte Sefrid lovagnak, hogy a neki adományozott földeket eladhassa, el is adta a Szolgagyőr, szint-ugy, mint a Bana várához tartozó részt, a Zsitva mellett fekvő részekkel (azaz Vért falut) Marcel comes fennemlített fiainak Marcelnek és Ilyésnek és az említett várjobbágyságoknak, tíz ezüst márkáért. Mire a vevők egymással úgy egyeztek meg, hogy a Szolgagyörhöz tartozott egész föld, és a Banához tartozott földnek fele Marcellt és Ilyést, a Banához tartozott másik fél pedig Simon és Simuna komáromi várjobbágyságokat illesse.²⁾

Az itt említett viszonyok már csak azért is érdekesek, mert azokból azt látjuk, hogy a területi távolság a várföldek tartozandóságára nézve kevés befolyást gyakorolt, és, hogy bizonyos helység határában — mint Kesziben — három várispánság jobbágyságai egymás mellett léteztek, midőn ezt a határt egészben a három várispánság egyikének is lehetett volna átengedni.

Ez évben (1258.) Vincze nyitrai püspök a IV. Béla által a banai clidegenített várföldek visszaszerzésére, és elszélyedt várnépbeliek visszhívására kiküldött bíró, a banai várjobbágyságok azon panaszára, hogy a zobori apát a banai várhoz

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 367. lap. Kiigazítva Magyar Sion 1. köt. 612. lap.

²⁾ Herczeg Eszterházy Pál nádor átiratában a budai kam. levéltárban; eredetije 31. csom., 2. szám. Fejér X. 3. köt. 253. l., VI. 2. köt. 384. lap.

tartozó Korkov (ma Krakovan Nyitrában) földből két ekényit elfoglalt, vizsgálatot rendelt, és ennek alapján a vitás földet a zobori apátságnak oda ítélte. Ez alkalommal egy Simon nevű hajdani hadnagy — maior exercitus — említettetik.¹⁾

Még két banai várfölddel ismerkedünk meg, midőn 1263. évben a pannonthalmi apátságnak Nyitramegyében fekvő Debrethe (ma Trebethe, mely mellett Strázsa, másképp Őr nevű falu) és Lubou nevű birtokainak határai Ernei nyitrai főispán által leiratnak. E határjárásban t. i. Kozorich (ma Koczuricz Pöstény alatt) és Pechsan (Pethan = Pöstény), mint banai várföldek említetnek.²⁾

A többször nevezett Sefrid, medliki német gróf 1264. évben a komárommegyei Örsből 12 ekényi földet, és a banai várhoz tartozó Vért földéből négy ekényit elad Fülöp esztergomi érseknek, a király engedelmével, ki a vérti részt a várispánság hatósága alól felmenti.³⁾

Megjegyzendő azonban, hogy IV. Béla 1256. évi adománylevele szerint Komárommegyében két Őrs nevű falu létezett, melyek egyike a komáromi, másik a banai várispánsághoz tartozott, azt is megengedvén, hogy Sefrid lovag e földeket a király megkérdezése nélkül eladhassa.⁴⁾ Láttuk fenn, hogy Sefrid a komáromi, nem a banai várföldet adta el.

Hetény földének IV. Béla korában több birtokosa volt. Lodomér érsek akkor egy kis földecskéjét cserébe adta Mikó comesnek, Fedemes és Szőlős nevű földeiért; ugyanannak Sixtus mester négy ekényi földet művelésre. Birtak továbbá Hetény területén a komáromi vár négy ekényi, a királyi lovászok 8 ekényi, a királyi hírnökök 6 ekényi, a királynéi népek 3 ekényi földet. Ide járulnak még a banai várhoz tartozó fenn említett földek. Mind e földeket IV. Béla király 1264. évben Sixtus mesternek, esztergomi olvasó kanonoknak adományozza, mely adományt a királyné is megerősíté, — Sixtus mester

¹⁾ Fejér V. 1. köt. 318. l. és újra VII. 1. k. 306. lap.

²⁾ Wenzel VIII. 81. l. Sok hibával Fejér IV. 3. k. 121. l. Castrum Bana helyett, nála Tenna.

³⁾ Magyar Sion I. 705. l. Fejér azonban IV. 3. k. 309. lap ez eladást 1265. évre teszi.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 367. l. Magyar Sion I. 612. lap.

pedig a királyné volt földjeit 70 ezüst márkáért eladta örök áron Mikó comesnek; ¹⁾ 1272. évben Sixtus Hetény egész földét, a mennyiben meg tulajdona volt, az esztergomi érsekségnek adományozá. ²⁾ A fenn nevezett Mikó comes is, ki a Széchy nemzetségből való volt, 1285. évben az ő hetényi birtokának felét Móríc comesnek, Ladomér érsek tisztjének eladá. ³⁾

IV-dik László 1279. évben Merthey Keza fiát, Jakabot, királyi solymárt megnemesíti, és neki egy három ekényi földet adományoz, melyről csak annyit tudunk, hogy azelőtt Bana várához tartozott, hogy az örökös nélkül meghalt Csina nevű várnépbeli ember lakta, és hogy az adományozottnak Merthey nevű komáromi birtokával volt határos. ⁴⁾

Nagyobb nemesítést vitt véghez III. Endre 1298. évben, mely által a Vág folyó mentén fekvő banai várföldek felszabadultak. A király ugyanis azon banai várjobbágyokat, nevezetesen Radiszló fiait, Radiszlót, Inaburt és Boych-ot, és társait, kik a magyar segédhadban, melyet III. Endre, habsburgi Albert német királynak ellenfele, nassaui Adolf ellen küldött, magokat kitüntették, nemesi rangra emeli. ⁵⁾ Kár, hogy az illető várföldeket névszerint nem ismerjük.

Milyen hosszú életű volt a banai várispánság, ezt tanúsítja egy pár érdekes példa a XIV. század közepéből, sőt második feléből.

A győri káptalan 1345. évben bizonyítja, hogy Hetény komárommegyei helység birtokába részint az esztergomi érseket, részint Apor fiát, Pétert bevezette. A beigtatás Sixtus kanonok adományának jogi következménye volt. A győri káptalan egyúttal jelentette, hogy Hetény területén ötféle birtokos, úgymint : a kir. lovászok, kir. hirnökök, a komáromi és banai várnépbeliek — *castrenses de Banavár* — mint királyi conditionariusok, végre királynéi conditionariusok létezésén, a földe-

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 200. l. Magyar Sion I. 851. l. Knauz : Esztergomi főegyház Okmtára I. 88., 89. lap.

²⁾ Fejér V. 2. k. 43. l.

³⁾ Knauz u. o. 87. l.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 249. l.

⁵⁾ Wenzel XII. 619. lap.

ket megfelelő öt részben körülhatárolta, különben is IV-dik Béla adománylevele után indulván, mely szerint Hetény határát a Zsitva folyó átszeldeli.¹⁾ A határjárók a föld elkülönítését Szőlös faluig kiterjesztették, a mi — ha alatta a mai Pusztaszőlös a Vág-Duna partján értendő — feltűnő, mert a határjárók a közbe eső Nyitra folyót nem említik.

Pár évvel később a banai vár nem létezik, csak Bana helységről van szó, és pedig mint Komárommegyéhez tartozóról.

Oka, az akkori viszonyok hatásából megfejtethető. A várjobbágyok egy része örökös nélkül halt meg, a másik kihuzta magát azon kötelezettségek alól, melyek a várföld birtokával jártak. Az alkotmányos szokás szerint ily esetekben az illető várföldek, a király rendelkezésére estek. E jogánál fogva Nagy Lajos 1370. évben a Bana és Árpa, máskép Vitéz nevű komárommegyei helységeket, királyi jószágoknak tekintván, azoknak beigtatását követelte. A beigtatásnak azonban ellentmondott Vasi Ponya özvegye, kit a király, az idősb királyné kérelmére, szegénysége tekintetéből, meghagyott Ponya fekvőségei harmadának élte fogytiglan való birtokában. Előállt az a szükség, törvényes úton bizonyítani, hogy sem a fenn nevezett Ponya, sem az ő elődei Bana és Árpa falvakban nemesi joggal nem éltek, és hogy ilyen jogcím sem létezik, mely szerint Bana és Árpa Ponya özvegyére szálltak volna. A pör folyamában felhozatott, hogy Folwyne — ugyanaz, kit 1245. évben, mint Hetény megszerzőjét láttunk, — Bana és Árpa területét IV. Béla adományából bírta. Ő is örökös nélkül halván meg, földjei a királyra szállnak. Itt persze Folwyne csak távolabb származottjainak elfogyását kell érteni.

Nagy Lajos király még 1370. évben Bana és Árpa helységet, némai Kolos fiának, Jakabnak, kir. al-lovászmesternek, *nomine terrarum castrensium*, adományozza,²⁾ és ugyanannak 1379. évben e birtokra új adományt állít ki.³⁾ Jakab mester beigtatása történt 1380. évben.

¹⁾ Fejér IX. 1. k. 319. lap.

²⁾ Fejér VII. 3. k. 152., 153. l.

³⁾ U. o. 139 l.

Habár e földek egykori várföldi minősége még most is hangoztatik, de nem történik ez Banavárra való célzással, hanem ezek egyenesen a *komáromi* várnépbeliek földjei (*portiones possessionariae jobagionum castrensium in Comitatu Kamarum*) neveztetnek.

Megjegyzendő még, hogy e pör folyamában a győri káptalannak egy 1328. évi nyílt levele mutattatott be, mely szerint Dobaz és Dénes comesek, Bana birtokára nézve osztályra lépnek, mely alkalommal Bana egyszerűen komárommegyei helységnek mondatik.¹⁾

Miután Bana később is mint várföld fordul elő, a nevezett két comes birtoka Banának csak egy része lehetett, úgy, mikép Hetény történetében is láttuk, hogy a koronkinti adományok nem mindig az egész birtokra vonatkoztak.

Baranyai várispánság.

Várterületéhez tartozott : Harsány, Versend, Hazugd, Darócz, Kopács.

A baranyai várjobbágyok, és várnép legelső említése III. Béla király 1190. évi levelében fordul elő, melyben a pécsi püspökség kiváltságait előszámlálja és megerősíti.²⁾

IV-dik Béla király 1249. évben a Harsány nevű földet, melyet eddig a baranyai várjobbágyok bírtak, és a sársomlyói hegyet Miklós comesnek, István, ifjabb magyar király tárnokmesterének és dubiczai grófnak adományozza. E harsányi föld hét ekényi terjedelmű, vagy legalább nem sokkal több; a mi ezenfölül megvolt, továbbá is a várjobbágyok birtokában hagyatott. A király azért adományozta a sársomlyói hegyet Miklós comesnek, hogy ott várat építsen, mert Rembald, a jánosvitézek mesterének jelentése szerint, az e hegy tövénél levő Harsány várépítésre nem volt alkalmas.³⁾

Bizonyos Demeter Comes, a jószágaitól megfosztott Gyula bán rokona 1250. évben Wlchin baranyai várjobbágy-

¹⁾ Fejér VII. 3. k. 149. lap.

²⁾ Fejér II. 255. l.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 50. l.

tól visszakövetelte Naglich és Milhan nevű rabszolgákat (*man-cipia*), kik fi- és leánygyermekikkel együtt számszerint tíz főre mentek. Gyula bán neje e rabszolgákat pénzen vette Wlchin várjobbágytól, ki azonban, midőn Gyula bán neje meghalt, azokat édes szavakkal magához visszaesábította. Demeter comes, ki a történet vételt a pécsi káptalan bizonyító levelével igazolhatta, midőn Wlchin annak daczára a rabszolgák magánál lételét tagadta, az országbíró által eskütételre utasíttatott. A dolog ez állásában Wlchin az eskütételt nem fogadta el, hanem a rabszolgákat kiadta Ivánka pristaldus és nekesei keresztes vitéznek. Midőn a következő évben IV. Béla az országbíró ítéletét kiváltság alakjában kiadta Sándor, a nevezett Demeter fia számára, az említett rabszolgák azt vallák, hogy mindnyájan Gyula bán emberei voltak, és Nekcséhez (ma Nassicze Verőczemegyében) tartoztak.¹⁾

Tudomásom szerint ez nem az egyetlen példa, hogy várjobbágyok rabszolgákat bírhattak; de valószínűleg ez oly értelemben történhetett, mint a mikép más, a várispánsághoz nem tartozó földeket bírhattak.

Bagatha helység 1262. évi határjárásában részt vesz Farkas hadnagy (*maior exercitus*) és több baranyai várjobbágy.²⁾

IV. Béla király 1263. évben a Drauch (ma Darócz) nevű lakatlan baranyai várföldet, híveinek, Dénesnek és Istvánnak adományozza. Hozzá határos volt Kopács nevű várföld.³⁾

Kopács helység ma is délre esik Daróczhoz.

Egy 1288. évi levélben, Bene, a baranyai vár hadnagya (*maior exercitus*) és több ottani várjobbágy (*nobiles jobagiones castri eiusdem*) bizonyoságot tesznek arról, hogy Fenyeres és Simon, Hazugdon lakó, szintén baranyai várjobbágyok bizonyos földjüket János comesnek, Conrád mester fiának eladták, kötelezvén magokat, hogy a vevőket a baranyai főispánok ellen oltalmazandják, ha ez utóbbiak által notán zaklattatnának. Az eladásnál több várnépbeliek Hazugdról jelen

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 104. lap.

²⁾ Wenzel VIII. 44. l.

³⁾ Wenzel VIII. 87., 88. l. Fejér IV. 3. k. 188. l.

voltak. A határjárásban említettnek a Szurdukszád nevű árok, és a Versenden lakó várjobbágyok Nadoycha nevű földje, mely a hazugdi jobbágyok, várnépbeliek és nemesek földjétől elkülönítettik.¹⁾

Tomasina, III. Endre király anyja, slavoniai hercegnő, és a Dunán-inneni részeknek a tengerig kormányzója, valószínűleg ez utóbbi minőségben, 1295. évben Gueressd helységet, melyet a baranyai főispán és a baranyai várjobbágyok elfoglalni akartak, Óvári Corrad mesternek, kinek ez örökségi birtoka volt, oda ítéli.²⁾

Nevezetes, hogy midőn 1319. évben Baranya vármegye, a Jakab fiai és társainak Tamás fiai ellen folyt pör elhalasztását hirdeti, e hirdetés nemcsak a baranyai alispán és szolgabírák, hanem azok sorában Jakab hadnagy (maior exercitus) által is történik,³⁾ a mi mutatja, hogy a várispánsági tisztt a vármegye közgeivel összeműködött, és pedig oly ügyben, mely korábban bizonyosan nem tartozott hatásköréhez.

Barsi várispánság.

(Castrum Bors).

Várterületéhez tartozott Barsmegyében : Brajan, Taszár (Teszari), Korsok, (tán a mai Kozarocz), Zengő, Belád, Buri, Maholány, Valkócz, Tajna, Pinár, Kelecsény, Korsán, Podluzsány, Szeg, Ény, Iurk.

Bizonytalan fekvésű : Guerla.

Bars várát e vidék elfoglalója, Bors vezér építette a Garam folyó mellett, hol ma csak omladécai látszanak, — a nevezett folyó partjain ma Ó- és Uj Bars két külön mezővárost képez.

¹⁾ Wenzel, Árpádkori Uj Okm. XII. 476. lap, hol azonban Castrum Dioecesis Comitatus de Barana helyett, a szöveg hibásan így áll : Castrum Drocol Comitatus de Barana. E szöveg igazítása előfordul már a Hazai Okmtár VI. köt. 338. lapján. Hasonlóképp az átíró pécsváradi káptalan 1302. évi levelében e kitéttel él : Comitatus dioecesis de Barana. (Anjoukori Okmtár I. 40. lap.) Eredetije a báró Révay család ltárában.

²⁾ Wenzel X. 186. l.

³⁾ Anjoukori Okmtár I. 502. lap.

A garam-szt-benedeki alapító levélben, Gejza király 1075. évben egy átkelőt a barsi várszolgák Braian nevű helysége mellett (iuxta villam castrensius Borsu) említ. ¹⁾

II. András 1206. évben Guerla nevű helységet a barsi vár hatósága alól felmenti, és János esztergomi érseknek adományozza. ²⁾

A szentbenedeki apátság birtokai a Garam mellett, többször csorbitást szenvedtek az esztergomi érsek által; a király tehát Tamás nyitrai főispánt oda rendelte a határok igazítására. Ennek 1209. évi jelentésében a Zsitva partján fekvő Taszár (ma Teszári) úgy említettik, mint a melynek egy bizonyos része a barsi várjobbágyok földje. ³⁾

A garam-szent-benedeki apátság 1226. évben egyezségre lépett Pál barsi várjobbágygyal, a gorinczai vám harmad részére nézve. ⁴⁾

Bizonyos barsi várjobbágyok 1228. évben Ryvcha (Ruiska) és Bela nevű földjüket, az egész rokonság beleegyezésével, és a király engedélyével, Leustach comesnek eladták. ⁵⁾

Egy Joahun nevű barsi várjobbágy Tolmács faluban levő örökös birtokát 1232. évben rokonainak négy ezüst márkáért eladta, a *többi várjobbágyok beleegyezésével*. Ez alkalommal Pál udvarbíró, ki hasonlóképp várjobbágy volt, közbejárt. ⁶⁾

Más barsi várjobbágyok Crusan faluból a garam-szent-benedeki apát, és annak egyházi jobbágyai ellen perlekedtek, állítván, hogy az utóbbiak Kovácsi faluban (Cuache) két ekényi örökös földjüket elfoglalták. A kiküldött királyi bírák 1236. évben az apátság érdekében hoztak ítéletet. ⁷⁾ Kovácsi ma puszta, Verebélyhez délre, oda közel lehetett a ma ismeretlen Crusan.

Andornik, és más Korsak helységbeli barsi várjobbágyok, Tolmács (Thulmach) terület azon részét, melyre nézve a

¹⁾ Fejér I. 428. I. és II. 68. lap. Knauz: Monumenta Strigon. I. 53.

²⁾ Wenzel VI. 308. lap.

³⁾ Wenzel VI. 339. lap.

⁴⁾ Fejér VII. 5. köt. 236. I.

⁵⁾ Wenzel VI. 461. lap. Fejér VII. 5. k. 568. lap. Magyar Tört. Tár IX. 99. lap. Bartal II. 122. I.

⁶⁾ Wenzel VI. 515. I.

⁷⁾ Wenzel VII. 26. lap.

garam-szent-benedeki apátsággal viszályban álltak, 1240. évben az apátságnak átengedik.¹⁾ Tolmács a Garam partján fekszik, Sz. Benedekhez délre; ahhoz még közelebb esik Koza-rocz, melyben tán a fennebbi Korsak rejlik.

A barsi vendégek 1240. évi kiváltságlevelében Zengev nevű föld, mint a várnép földje említettik. Nevezetesebb az, hogy a szabadalmazott Bars vendéglakói bizonyos fontos esetekben a barsi várispán (comes castri) hatósága alatt maradnak, ki akkor fölöttük a város bírása jelenlétében ítélni fog. Köteleztetnek, hogy a várispánnak (comiti castri) évenként egyszer, karácson idején természetményeket adjanak, és pedig egy legelős marhát, száz kenyeret, 12 tyúkot, 12 köből sört, minden ház pedig egy köből gabonát.²⁾

IV. László király 1274. évben Benedek fiainak, Bensének és Simonnak, kik Nempti (ma Németh, Garam-Szt.-Benedek fölött) birtokukat az esztergomi érseknek átengedték, cserébe adja a Hechen nevű barsi várföldet,³⁾ — mely tán az Aranyos-Maróth alatt fekvő Hecse.

Az Aranyos-Maróth közelében eső Belád egy része egykor a fehérvári várhoz tartozott; mint a fehérvári ispánság történetében előadtam. Egy más része a barsi várispánsághoz tartozhatott, mert IV. László király 1275. évben András banai várispánnak, Ivánka fiának, Belád területén két ekényi földet adományoz, melyet a barsi várispánság alól felszabadít. Ő az, ki a fehérvári várföldi részt is megszerezte,⁴⁾ és így a Forgách családot itt meghonosítja.

Midőn a király Buri határában fekvő némely barsi várföldet István barsi főispánnak adományozott, több barsi várjobbágy, a kiknek örökös földjük volt Buri határában, e földrészeket cserébe adták át nevezett István mesternek, ki maga részéről a várjobbágyoknak Maholány és Valkócz (Mohala et Wolkouch) falut adta cserébe, melyek várszolgák földjei vol-

1) Wenzel VII. 129. 1. Ez oklevelet 1262. évszámmal közli Fejér IV. 3. k. 97. lap, a helynevet Korságh-nak írja.

2) Wenzel VII. 103. lap. De 1244. évszámmal közli Fejér IV. 1. k. 322. 1. noha maga is kételkedik ez év helyességében.

3) Fejér V. 2. k. 208. lap.

4) Fejér IV. 3. k. 477. és V. 2. k. 232. lap.

tak, továbbá Tajna falu határában átengedte nekik Elka és Thiván várszolgák földjét. De mivel mindez értékben nem érte föl a barsi várjobbágyok cserébe adott földjét, István mester azoknak még 50 márkát fizetett.

A cserére lépő, és névszerint elősorolt várjobbágyok, kiknek sorát Comes Aladár kezdi, Tajna, Kelecsény, Podluzsány, Valkócz, Szeg, Korsan, és Ény helységből valók voltak. Mindezt az esztergomi káptalan egy 1275. évi levele bizonyítja, melyben tán legérdekesebb az a tény, hogy István mester várszolgálathoz tartozó földeket adott cserébe a jobbágyoknak, a nélkül, hogy a király engedélyére történék hivatkozás a saját birtoklását illető magán ügyében.¹⁾ Buri helységet nem találunk a most jelzett vidéken, eltűnt itt Szeg és Korsan falu is. Az előbbi Szegtelek néven fordul elő a XV. és XVI. században, és a Garam mellett, Nagy- és Kis-Sáró közt feküdt. Korsan faluról még alább lesz szó.²⁾

Ugyanez évben Dénes barsi főispán a király parancsából, a szent-benedeki apátságnak visszaadja azon földeket, melyeket attól Preuslin barsi főispán jogtalanul elvett. Így került vissza Scevlen, és az általunk már említett Zengeu föld. Érdekesebb, hogy Dénes főispán az ebbeli intézkedés előtt tanácskozást tartott a barsi várjobbágyokkal, és a barsi polgárokkal, kik itt burgenses castri neveztetnek. Mindkét osztály e szerint együtt élt Bars területén.³⁾

Aladár barsi várszolgának 1276. évben Puch nevű földje volt, melyet Győröd és Barcz pusztája táján vélek keresendőnek.⁴⁾ Ez Aladárnak egy unokája, Miklós, említették 1294. évben, — de ez alkalommal Aladár várjobbágyának neveztetik.

A már említett Korosan (Crusan) faluban a várjobbágyoknak magán birtokaik is voltak. Így bizonyítja a garamszent-benedeki convent 1309. évben, hogy János, Gergely fia barsi várjobbágy, rokonainak beleegyezésével Korosán, (Cru-

¹⁾ Wenzel IX. 133. lap.

²⁾ Az esztergomi érsek 1471. évi adománylevele szerint, a Tormágy család emberi emlékezet óta bírja Szegteleket, — Kis-Sáró község 1569. évben Szegteleket már, mint pusztát megvásárolta, a Tormágy családtól. (Hevenesi kéziratai VI. 73. 104. 128—131. lap.)

³⁾ Wenzel IX. 131. lap.

⁴⁾ Hazai Okm. VI. 236. l.

san) határában levő birtokainak felét Ilerus fiának, Mihálynak átengedte. Ezt a Korosán falut Léva környékén sejtem.

A barsmegyei Rohosnicza (oklevelesen Rasnicha) helységet a kúnok birták; határait IV. László parancsára a nyitrai káptalan leirta 1284. évben, mely alkalommal Jurk nevű várföld, mint szomszédos, és több barsi várjobbágy neveztetik. E várföld Nemcsény (Nimthin) és Vezekény körül fekketett.¹⁾

Róbert Károly király 1320. évben Tamás esztergomi érseknek, ki Komárom vármegyét a királynak visszaadta, Bars várost, és annak egész területét, a törvényhatósági joggal, vámjövedelemmel, a hozzá tartozó helységekkel, és várnéppel, azaz szolgálmányosokkal, végre a Hont megyében fekvő Báth várost adományozza.²⁾

Ilyen viszonyok közt barsi várispánságról alig lehetett már többé szó. Mégis emléke újra föléled 1360. évben, midőn Nagy Lajos a Barsmegyében fekvő Pinár és Tajna helységekről intézkedett. E két helység ugyanis akkor, midőn Konth Miklós nádor e megyében közgyűlést tartott, a megyei esküdtek és nemesség által, mint várföldek szolgáltatattak át a nádornak. Most Ratholdi Lőrincz fia László, barsi főispán, a királytól e várföldeket hűsége jutalmául kérte. Nagy Lajos Pinár és Tajna helységet a barsi várkötelék alól felmenti, és László főispánnak adományozza.³⁾

Ez a várispánsági kötelék alóli felmentésnek legkésőbb ismert példája, — de van még későbbi a felmentés megújításáról, és pedig 1365. évből.

Ez év november 19-én (in festo beate Elisabeth regine) Nagy Lajos király a Barsmegyében fekvő Korosan falut, mint barsi várföldet, mely a várszolgálat alól mindenképen fölmentetett⁴⁾ Kozmali Forgách Andrásnak hűségese szolgálataiért *új adománykép* átengedi.

¹⁾ Knauz: Eszterg. főegyház Okmítára II. 144.

²⁾ Fejér VIII. 2. k. 251. lap. Civitatem Borsiensem cum toto *Comitatu districtus* ejusdem, cum *villis* et hominibus castrensibus ad dictum comitatum pertinentibus.

³⁾ Fejér IX. 3. k. 683. lap.

⁴⁾ A kir. oklevél Korosan falut possessionem populorum castrensium Castri sui regalis Borsiensis ab omni conditione et servitute dieti Castri Borsiensis exemptam et absolutam — nevezi.

Korosan birtokára, vagy ennek egyes részére a Kálnán lakó Nemus Gergely felesége Erzsébet jogot tartott, és ezt érvényesíteni törekedett, a mit Kozmali Forgách András zokon vévén, Nemus Gergelynét a király törvényszéke elé idézte. A pört 1367. évben Bubek István országbíró Forgách András javára intézte el.¹⁾

Bácsi várispánság

(Castrum Bachyense.)

Várterületéhez tartozott : Halász, Sávár, Ond, Petend, Horlai, Kér, Becse, Keszi.

A bácsi várispánság első nyomát III. Béla király alatt (1173—1196) találjuk; nevezetesen midőn Zund, ma Szonta, helység határait szabályozza. Ez alkalommal a Duna melletti Erdőd említettik, mely egykor Valkó vármegyéhez tartozott, azonkívül több helység, melynek fekvését a történetbuvár fogja kimutatni azon vidéken, mely Bácsmegyében a Dunától mintegy Bulkeszig terjedett. A szondi határ ismertetésénél a bácsi vár halászhajói is említettnek, kik e tájon külön községet képeztek (terra piscatorum Bachyensis castri, — villa piscatorum). E község, valamint egy más, mely Halászfenyérnek nevezetett, a Wyos patak és a Duna közt terült el.²⁾ E Wyos patak II. András egy 1231. évi oklevelében ismételve Woyos-nak íratik, és ennél fogva Vajas-nak ejtendő, mindamellett nem lehet a Baja melletti Vajasra gondolni,³⁾ mert itt csak a Duna kiágazása Szonta határában értendő.

IV. Béla király 1237. évben a bélakuti apátságot alapítván, ez alkalommal ennek a Sávár nevű falut is adományozza, melyet egyúttal a bácsi vár kötelékéből felmentett, (villam, quae vocatur Sawar, a castro Bachyensi exceptam).⁴⁾ A következő évben Becsét, mely szintén várföld volt, e rendeltetésének megszüntetésével, a fehérvári kereszteseknek ado-

¹⁾ Eredeti oklevél a gr. Forgách cs. ltárában.

²⁾ Wenzel XI. 61. lap.

³⁾ Wenzel XI. 224. lap.

⁴⁾ Wenzel VII. 29. lap.

mányozá,¹⁾ oly módon, a mikép e falut a rendház már azelőtt birta. Ez utóbbi hozzátétel értelme nem lehet más, mint, hogy Becse nem 1238. évben, hanem már előbb vétetett ki a bácsi várispánság hatósága alól. Az adomány tárgya a becsei rév is, és a Churlach nevű Szerecsenfalu (villa Saracenorum) vásárlása. Ez utóbbiak azonban a várispánság birtoklásával semmi összefüggésben nem álltak. Hogy a bácsi várjobbágyok Zounuc nevű földért pert kezdettek, ezt Bodrog vár történetében elmondom.

A Fráter család ősei bácsi várjobbágyok voltak; azok közül legrégibb, a kit ismerünk, Marcell. Ennek két fiát, Kelemen és Mártont, István ifjabb magyar király 1263. évben a neki tett hűséges szolgálatokért Kezy nevű föld örökségi joggal való adományozásával jutalmazza, mely eddig közvetlenül a bácsi várispánság alá tartozván, ez alól egyúttal felmentetett. E föld az oklevelekben többször előfordul Zyh-Bácssal, azaz Szilbás, nemesi faluval volt határos, de körülvették Keszit még más várföldek is. Az adomány tárgyát képező Keszi, mint a királyi oklevél mondja, elégséges volt nyolcz falunak.²⁾

Még csak két évvel utóbb érezte magát indíttatva István ifj. király, hogy Marcell fiait és azok rokonait a bácsi várjobbágyok alól felmentse és azokat nemesi rangra emelje. Ez alkalommal a nevezett várjobbágyokat Dobra nemzetségbelinek (de genere Dobra) mondja a király, a miből kitűnik, hogy a »de genere« kifejezés nem egyedül a honfoglalás első megszállóira vonatkozik, de még nemesi családok kizáró jelzését sem képezte. Feltűnő e királyi felszabadító levélben még az, hogy az említett várjobbágyokat Egyed kir. ételfogó mester szolgáltnak (servientes) nevezi.³⁾ Királyi várjobbágyoknál, eddigelé ily viszonyt más főúr irányában nem ismertünk.

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 109. lap és IX. 5. k. 155. lap.

²⁾ Fejér IV. 3. köt. 156. lap, és újra VII. 1. köt. 323. lap. Kivonatját adja Nagy Iván (Magyarország családai IV. 252. lap.) 1273. évi keltezéssel, nem vevén észre, hogy V. István már 1272. év augusztus elsején meghalt, és így 1273. évben, mint ifjabb király nem adhatott ki levelet. Az idézett kivonat *nova donatióról* is szól, mely az eredetiben szintén elő nem fordul.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 294. lap és újra VII. 1. köt. 329. lap.

Utóbb, nem tudni mikor, István ifj. király Zólyomban június 28-án kelt levelével meghagyja a kő káptalannak, hogy a Marczel fiainak adományozott földek határait állapítsa meg, mire a káptalan 1276. évben a királynak jelentést tett, és egyúttal névszerint nevezi meg azt a nyolcz falut, mely az adományozott föld határában áll.¹⁾

Láttuk, hogy az 1263. évi adományban Keszi földéről csak annyi mondatott, hogy ez elégséges 8 faluhelynek, — most e kifejezés ismétlése mellett, megtudjuk, hogy ennek határában fekszik Szent-Ivány-Keszi, Boldogasszony-Keszi, Sávoly-Keszi, vagy Boul-Keszi (Boul-Kezy), Keresztényteleke, Egres, Szent-Péter, Kastélyteleke, Matyuka-Kürth stb. és a káptalan jelenti, hogy a beigtatás *új adomány* alapján ellenmondás nélkül végrehajtatott. E nyolcz falu közül ma csak egyetlen egy maradt fenn: Bulkesz, mely nem más, mint a régi Sávoly vagy Boulkezy. Magyarázásul szolgál, hogy az egész földterület, mely azelőtt a bácsi várispánsághoz tartozott, és a bácsi vár alól felmentetett, Keszinek nevezetett, de nyolcz külön birtokosától revén melléknevét, ezek által különböztetett meg egymástól. Így Sávoly-Keszi azon Keszi nevű falu, melynek birtokosa Sávoly volt. A Boul név nem lehet egyéb, mint a Sávoly névnek rövidítése vagy elferdítése; és tán már az akkori nyelvdívat hasonló eljárást követett, mint a mai, a személynévek első szótagjait elnyelvén. Midőn ma Constantia helyett Stanczi, Matild helyett Tilda, Erzsébet helyett Betti, Albert helyett Berczi hangzik, kivált bizalmas szólásmódon, igen valószínű, hogy a Sávoly név is az első szótagot elvesztette némelykor és lett Sávoly-Keszi helynév helyett Volykeszi vagy a V. és B. betűknek gyakori felcserélésével Bolykeszi, avagy Boulkeszi. Az Újvidékhez éjszaknyugotra fekvő mai Bulkesz a XVIII. század elején, midőn már kincstári pusztává süllyedt, Vulkesze-nek nevezetett.²⁾ E Bulkesz faluval határos Szilbás, mint ez már az 1263. évi határkijelölésben mondatik.

¹⁾ Nagy Iván: Magyarország családai IV. 252. lap; — de az igatási parancs nem kelhetett 1273-ban, sem a jelentés nem 1276. évben.

²⁾ A névszármaztatást már a Századok 1875. évi folyamában (650. 651. l.) fejtegettem.

Kelemen és Márton rokonai közt, kik velök együtt 1265. évben a bácsi vár jobbágysága alól fölmentettek, és nemesi ragra emeltettek, előfordúl egy Sávól nevű is, — Sávól et Thorzol (Tarczal) de genere Dobra. ¹⁾

Emlékezetből tudom, hogy Bács vidékén Schamul nevű egyén is szerepelt.

Ha a nevezett 8 falu azonosságát még tovább nyomozni akarjuk, valószínűnek fogjuk találni, hogy az említett Szent-Ivány-Keszi a mai Despot Szt. Ivánnal vagy azonos, vagy közvetlenül mellette feküdt.

Szó nélkül nem hagyhatjuk azt a tényt, hogy István ifj. király 1263. évben Bács környékén tesz intézkedéseket. Tudjuk, hogy IV. Béla és fia István, 1262. év óta 1270. évig több ízben fegyveresen szembe szálltak, és hogy a csatákat a békekötések váltották fel, hogy új háborus összekocczanásnak adjanak helyet. István herczeg 1260. évig Stiria hercege volt, és midőn ez utóbbi évben a magyarok Stiriát elvesztették, kapta István Erdély kormányzatát; már 1261. évben írja magát ifjabb magyar királynak és Erdély herczegének. A IV. Béla és fia közt csakhamar kitört viszályok egyik oka valószínűleg azon elégedetlenség, mely Bélát elfogta, ki fiát vádolta Stiria elvesztéseért. A legelső béke apa és fia közt 1262. évben kötöttet, és noha ily békepontozatot nem ismerünk, de ilyennek, úgy látszik, még is létre kellett jönni, hogy IV. Béla és fia az ország kormányzásában megosztottak. Erre mutat azon körülmény, hogy István ifjabb király 1263. bácsi várjobbágyokat nemesít, és ottani várföldeket eladományoz. Hasonlókép 1270. évben a futaki dunai révre nézve tesz intézkedéseket. ²⁾

Még nagyobb jelentőséget nyer István kir. herczeg hatalmi állása az által, hogy 1267. évben Bács várát a maga várának nevezi. Az ifjabb király az illető oklevélben Horlai és Kér bácsi várföldeket bizonyos Márknak, Dominicus Graecus testvérének adományozza hű szolgálataiért, elvevén azokat az ő

¹⁾ Fejér IV. 3. köt. 294. lap.

²⁾ A IV. Béla és fia közti viszályokról lásd Lorenz Ottokar: Deutsche Geschichte I. 309—319. lapjait. A herczegségi jogokról v. ö. Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék II. 196. 197. lapját.

rokonaitól Sebestyén és Benedektől, kiknek e földeket már előbb adományozta volt, de kik hűtlenségbe estek, és Miklós préposttal, királyi kancellárral, megszöktek. Horlai és Kér határai keletről Irg, ¹⁾ délről a fehérvári káptalan, és némileg egy zugban a kői püspök földje, nyugotról a szilbási nemesek, éjszokról a bélakuti apátság, Buchke, Pyrusd és Aranan nevű földjeivel. ²⁾ Az itt említett Aranan már Bodrogmegyében fektűt. Kér a mai Ó-Kérben felismerhető. Rejtélyes csak az, mikép mondhatja az oklevél, hogy Pyrusd éjszakra fekszik Kérhez, ha ugyan e helység azonos az Ujvidék közelébe eső mai Piros faluval.

Más bácsi várföldeket is eladományozott István ifj. király. Ugyanis Marczel fia, Péter, örökös nélkül meghalván, ennek Sári nevű birtokát, valamint Petend és két Ond bácsi várföldeket 1264. évben az ő hívének, András comesnek, Iván fiának adományozá. Ez adományt IV. László király 1274. évben átírta és megerősítette; az említett helységek hol fekvése kétes. ³⁾

Békési várispánság.

Várterületéhez tartozott: Szilas, Méhes, Kechen.

Szilas nevű várföld viszonya szolgáltatja a legrégibb adatot e várispánság létezéséről.

II. András azon rendelete, hogy a várföldek visszaszerztessenek, 1221-ben a Méhes falubeli békési várnépet (cives), kikhez még várjobbágyok csatlakoztak, Solt hasonló nevű fia elleni panaszra buzdította, hogy a Szilas nevű várföldet, egy kaszálóval és a Fás nevű tó felével, erőszakkal elfoglalta. A király által kiküldött négy bíró (comites vice regia) a feleket

¹⁾ Tán Ireg, Iregd. Még 1470. évben található Bács megyében Iregd falu, melyről Baronyai Ferencz, kir. ember nevezé magát.

²⁾ Katona VI. 473. 474. és 479. lap. Fejér IV. 3. k. 416. l.

³⁾ Országos Itár N. R. A. 647. csom. 32. szám. Fejér V. 2. k. 145. lap, hol azonban csak az 1274. évi átíró levél közöltetik, István adománya kimaradt.

Váradra utasítá a tűzpróbára, hol azonban a várnépbeliek egyike Juan, ki társai nevében is kiállt, magát megégette.¹⁾

Egy másik békési várföld volt Kechen, melyre a birtoklási jogot szintén törvény útján kellett igazolni. Cesar békési seregevezér (princeps) és a békési századosok ugyanis, nevezetesen Péter, Beda, Use, Tiborc, Lőrincz, Pál és Géza 1229. évben Mártonnal, Miska fiával pöröltek, László országbíró és bácsi főispán előtt, az állítván, hogy Kechen békési várföld. Ez ellenében Márton azt vitatta, hogy Kechen az ő örökségi földje, melyet már ellenfeleinek elődjei, ugymint Csab, Sicund, Isumgut, Bús és mások, mint várföldet, az ő apjától, Miskától követeltek Gyula nádor bíróságánál. Midőn a felek Aradra a tűzpróbára küldettek, Márton ellenfelei nem mervén többé ellentmondani, elítéltettek²⁾ és a bíró által Váradra utasítottak az ítélet végrehajtására.

III. András idejében egy garázda, zsarnok főúr, István, Márk fia, fogságba ejtette Csák Andrást, Adorján fiát, és a sanyaru, huzamosb ideig tartó fogságból csak akkor bocsátotta szabadon, midőn András váltságdíjúl neki 400 finom ezüst márkot lefizetett, a mely váltságdíjt András a maga rokonától, Sándor comestől, Egyed fiától, ki akkor a jenei várnak volt várnagya, kölcsön vett. De midőn a kiszabott határidőben a váltságdíjt visszafizetni nem tudta, Csák András úgy egyezett meg Sándor comessel, hogy annak árában békésmegyei Murvahely (oklevelesen Murul) nevű helységét örökre Sándor comesre átírja. III. András király, ki ugyan jobban tette volna, ha e zsarnok főurat megfékezi, ez egyezségbe belenyugodott, és az aradi káptalant bizta meg annak megvizsgálásával, vajjon Murvahely, csakugyan jogosan illeti-e Csák András comest és fiait, Pétert és Jánost, és ezt eladhatják-e érvényesen. E vizsgálatban a királyi embereken kívül részt vesznek a *békésmegyei nemesek, és a békési várjobbágyok* (nobiles comprovinciales, et Jobagiones castri nostri Bekes); ez utóbbiak, névszerint Chowlth, Imre Vata fia, Pethe Tivadar fia, továbbá Benedek Arews fia, Csornai Mihály, István Bécs

¹⁾ Váradi Registr. 361. §. Ugyan e forrás 346. §-a a békési parochiáról, az az vármegyéről szól.

²⁾ Váradi Registr. 347. §. Fejér VII. 1. k. 217. 1.

fia, Erőske Tamás és János, mindketten várnagyok (maiores castri). A vizsgálat kiderítette, hogy Murvahely csakugyan Csák András birtoka volt.¹⁾

Ide tartozik III. András 1295. évi rendelete, melylyel a budai káptalannak meghagyja, hogy Murul helységet, melyet a Csák nemzetségbeli Endre comes, Sándor comes jenci várnagnak eladott, ennek statuálja. Az igtatásban részt vevének a békésmegyei nemesek, és a békési vár jobbágysai.²⁾

Bihari várispánság.

Várterületéhez tartozott: Cornust, Nyék, Gyán, Ebey, Salan, Váras-Suklou, Hasay. Bajom Hoth, és a Csojka erdő Kis Jenő mellett. Mint jövedelem, a körösi révvám.

Történeti adataink a bihari várispánságról csaknem egyedül a tatárjárás előtti korból valók, — leggazdagabb forrásunk a Váradi Regestrum, mely kitünő beesű történeti emlékünkhöz a várispánság földjén készült.

Bihar várának egyik ősrégi jövedelme a körösi révvám volt, de azt már Szent László adományozta a váradi püspöknek, és Imre király 1198. évben ez adományt megerősítette.³⁾

Két század, (centurionatus) neve is maradt reánk: a székelyszászi és sapuri centurio.

A szent király jobbágysai Biharban, vagy mint más alkalommal neveztetnek, a várjobbágyfiúk, valóságos utódjai és származottjai azon öt várjobbágyoknak voltak, kiket még Szent István látott el földekkel, nem pedig eredetileg kisebb rangú várjobbágyok, kik csak utóbb nagyobb szabadságban részesültek.

A székelyszászi bihariak, különösen az Ebey helységbeli Tenkő, bizonyos Deus nevű szabad embert arról vádoltak, hogy ő is az ő osztályukhoz, az az várjobbágyokhoz tartozik.

¹⁾ Haan : Békés vármegye hajdana. I. 242. és II. 11. lap. Wenzel XII. 574. l. Balássy : Századok 1873. év 91. lap.

²⁾ Wenzel : Árp. Uj Okm. XII. 566. lap.

³⁾ Hazai Okm. VII. 2. lap, így: tributum castri Bychor de Kewrews.

Deus ezt tagadván, Nimcha (helyesebben Mika) bihari főispán 1217-ben a király parancsából a dolgot megvizsgálta, és különösen Lukács hadnagyot, továbbá Péter, Bibac, és Tegegu várjobbágyokat hallgatta ki, kik szintén állíták, hogy Deus várszolga (praefatum Deum esse castrensem), de midőn a főispán erre esküjüket követelte, ők esküt letenni nem merészeltek, miért is Deus szabadnak nyilatkoztatott.¹⁾

Egy másik hasonló tárgy a következő:

A Cornust falubeli bihari várszolgák (castrenses de Cornust) Soh falu lakosai ellen azzal léptek föl Mika bihari főispán előtt, hogy ők egyféle osztályból valók. A sohi lakosok azonban azt viszonozták, hogy ők a szent király valóságos jobbágyai, és hogy ők ezt már az egész Sapuri század ellen meggyőzőleg bizonyították, Sikula bihari udvarbíró előtt, kit Mika comes ez ügyben kirendelt, pristaldus lévén akkor Vodos, Nyék faluból. A cornusti várszolgák (cives de Cornust) nem mervén ellenmondani, ők a Soh helységbeliekkel Váradra küldettek, Gilian, Bocion fia kíséretében. (Ez a Gilian, mint pristaldus de villa Orosz, a Vár. Reg. 23. §-ban is előfordúl).

Cornust helysége nézve megjegyzendő, hogy ez nem saját várispánságot képezett, hanem, hogy alatta a bihari várispánsághoz tartozó várföldet kell érteni, a mi Mika bihari főispán biráskodásából is kitetszik. Soh (a Várad Reg. Bél-féle kiadásában), vagy Sob (Endlicher kiadása) az említett ügyet tárgyaló 147. §-ban alább Sos-nak is íratik és így mai neve fel nem ismerhető.

Előfordúl Cornust helység a Várad Reg. 136. §-ában is, a nélkül, hogy minőségét jobban ismernők.

E névben Kornyest helynév lappanghat, milyen ez oláh népségű vidéken nem ritka. Így neveznek egy dülöt Boros-Sebesen Aradmegyében.²⁾

Nem tudjuk azt se, hol feküdt az említett Nyék Biharban, de e várispánság történetében még többször tűnik fel neve.³⁾ Egy 1307. évi oklevélben, mint olyan említ-

¹⁾ Várad Regest. §. 208. és innen Fejér VII. 2. k. 210 lap.

²⁾ Hőke Lajos Kornustban, a Körmösd nevet találgatja. (Századok 1874. év 508. lap.)

³⁾ A Várad Regestrum 171. §-a szintén említi Nyék falut Biharban,

tetik, mely egykor bihari várbirtok volt.¹⁾ Várföldi tulajdon-ságát elvesztette V. István alatt, ki azt, mely a tatárdulás ideje óta néptelen volt, 1265. évben a Guthkeled nemzetség-beli Cosmának adományozta.²⁾

II. András király azon rendelete következtében, hogy a jogtalanul elfoglalt várföldek visszaszereztesse, a Bihar-megyébe küldött bírák, Tiborc, Gyula és Elias 1221. évben ez ügyben eljárak, és akkor Orosz, Kolond és Gontoy falu lakosai, több bihari várjobbágygyal, nevezetesen Lukács seregvezérrel (principe exercitus) Tegeegu, Pál és másokkal Bacion fiait, Györgyöt és Giliánt³⁾ azzal vádolák, hogy az őket illető várföldeket bitorolják. Ezek azonban azt viszonzták, és megyebeli társaikkal igazolták, hogy az említett földek az ő örökségi földjeik. A peres felek Váradra kiküldetvén, a tüzes vas emelése előtt, egymással megegyeztek.⁴⁾

Más bírák, nevezetesen Lőrincz bihari főispán és társai 1236. évben a Jenő nevű földet Mika comestől elveszik és körülhatárolva Ecsi fiának Pál comesnek átadják, mely alkalmammal megtudjuk, hogy a bihari várhoz a Csojka nevű erdő tartozott, mely másképp Ávas (Ovos)-nak is neveztetett. Itt a Sebes-Körös melletti, Mező-Teleggdel határos Kis Jenő értendő, mely ugyan nem volt várföld, de a várszolgák és udvarnokok által követeltetett, és várfölddel határos volt.⁵⁾

A bihari várispánság tisztjei közül ismeretes Both hadnagy, Lukács seregvezér (princeps exercitus) és Mátyás százados.⁶⁾ Ez utóbbi kettő támogatása mellett két bihari várnépbeli ember Gyán faluból bizonyos egyéneket, mint osztálytársaikat feladták a törvénynek, azonban Farkas és Kelemen a vádlottakat, mint szabadosaikat (libertinos) követelték vissza, meg is kapták oly feltétel mellett, hogy a libertinusokat alsóbb állásra ne nyomják le.

¹⁾ Eredetije a Hodászy család birtokában.

²⁾ Fejér VI. 2. köt. 390. lap.

³⁾ Ez a Gilian de Orosz pristaldus is volt. Várad Reg. §. 23.

⁴⁾ Várad Reg. §. 368. Fejér VII. 1. köt. 206.

⁵⁾ Fejér IV. 1. 1. köt. 64. 65. lap és ifj. Kubinyi Ferencz: Árpád-kori oklevelek 13. 14. l.

⁶⁾ Várad Reg. §. 211, 241.

Biharmegyében egykor két Bojan nevű helység létezett. Ezek alatt a mai Nagy Bajom, Rábé mellett értendő. Bajom lakosai a bihari várhoz tartozó várnépbeliek voltak, kiknek a nádasok, mocsárok és szigetek használatára, és a halászati jogra nézve bajuk voltak szomszédjaikkal. ¹⁾

Volt három Gyán, melyek ma Vizesgyán, Mezőgyán, és Kőtegyánra különböztethetők. Az egyikben — de melyikben nem tudni, — a szent király várjobbágysai, a másikban várjobbágyfiúk, kik a várispánnak szállást adtak (descensum persolventium) — a harmadikban várnépbeliek laktak. Ezekkel együtt a bihari várjobbágyok, ugymint Lukács seregvezér (princeps exercitus) valamint Farkas, Uros, Biho és Tegek századosok és Péter főhírnök (major praeconius) Nagy nevű papot, mint jövevényt vádolák be, kinek a faluban semmi birtoka nincs. Ez ügy, melyben a Nagy által tanúskodásra hívott Pál pristaldusnak a vádlók által hamis tanúskodás vettetett szemére nagyobb terjedelmet nyert, és 1219. évben Mika (más helyeken Nimcha, Neka) bihari főispán által Nagy és a pristaldus igazolásával fejeztetett be. ²⁾

Egy bihari várjobbágy, ki Hoth faluban lakott, az ő szolgáját, annak feleségét és gyermekét eladta. Az említett falu a mai Hadház, vagy más helység-e? nem tudjuk. ³⁾ Mint biharmegyei falu utóbb is előfordul. ⁴⁾ Midőn II. András király parancsot adott ki, hogy a szétszórt várjobbágyok összeszedessenek, a bihari várjobbágyok 1229. némely, névszerint megnevezett »elválhatlan egyházi jobbágyot« (inseparabiles jobagiones ecclesiae) Apáthi faluban azzal támadták meg, hogy ők a bihari várnéphez tartoznak. Az apát azonban és kegyura az állíták, hogy a vádlottak a tordai monostor elválhatlan jobbágysai (inseparabiles). A király által kiküldött bírák Tiborc, Gyula és Eliás felszólítására, az apát és társai esküt tettek le Szent László sirjára, ez által állításuk valóságát igazolván. ⁵⁾

¹⁾ Váradi Reg. §. 291. Vajda Gyula Bajamra értelmezi a falunevet.

²⁾ Váradi Reg. §. 323. §.

³⁾ U. o. §. 342. §.

⁴⁾ Villa Hot, a Var. Reg. 170. és 386. §-ban.

⁵⁾ Váradi Reg. §. 366. §.

II. András király 1234. évben a bihari várispánság alól Salan, Várassukló és Hasay nevű földeket kiveszi, és azokat az Aba nemzetségbeli Demeter mesternek adományozza.¹⁾ A határjárás bennünket a Körös folyó mellékére utal, de ott e helységekre ma nem lehet ráismerni.

Van nyoma annak is, hogy V. István 1268. évben három testvért, Csáki fiait, kik bihari várjobbágyok voltak, a lovagok rendébe felvett (in numerum equitum adscripsit.²⁾)

Egy ritka tárgyú pör volt az, hogy az összes bihari jobbágyok Mika főispánnál bevádolták a bihari várnépbelieket, mintha ezek kétszer vették volna fel az őket illető bírói díjakat a jobbágyoktól. A Váradra küldött felek itt akkép egyeztek meg, hogy a várnépbeliek a jobbágyokat 53 ökörral elégitették ki, a bíró és pristaldus kielégítését a két fél közösen vállalta magára.³⁾ A pör eredetét a forrás nem említi.

Bodrogi várispánság.

(Castrum Budrugiense).

Várterületéhez tartozott :

Bács megyében : Oronati, Coochka és Piros.

Baranya megyében : Csatár.

Bodrog megyében : Egyházas-Acsa, Negyven (ma Nagyfény).

Bizonytalan fekvésű : Halász és Szónok.

IV. Béla király 1237. évben azon tekintetből, hogy a bodrogi várhoz tartozó, de Bács megye területén fekvő Oronati, Coochka, és Piros falvak, távolságuk miatt a bodrogi várnak semmi hasznára nem válnak, ezeket a várispánság köteléke alól felmentvén, a belakuti cistercita apátságnak adományozza, melyet ez évben alapított.⁴⁾

Szintén IV. Béla király [adományozta 1238-ban Halász falut a Jánosvitézeknek, azt a bodrogi várispánság alól kivé-

¹⁾ Wenzel VI. 547. 548. lap.

²⁾ Katona VI. 491. lap, Timon után.

³⁾ Várad Reg. 194. §.

⁴⁾ Árpádkori Uj Okmtr. VII. 29. l. Fejér IV. 1. k. 69. lap, mely utóbbi helyen azonban a bodrogi várispánság falvai nem neveztetnek.

vén. Hozzá járultak halastavak és halászok, a mint ezeket a lovagrend már azelőtt birta. ¹⁾

A tatárjárás után Roland nádor, mint a bodrogi várhoz tartozó várföldek visszaszerzésére kiküldött bíró, 1256-ban az attól elidegenített Zounuc nevű földet ahhoz visszakapcsolta; azonban IV. Béla király Sándor, Deninius (tán jobban Demetrius) comes fiának kérelmére azt rendelte, hogy Zounuc várföldéből négy ekényi terület kihasíttassék, és a várföldektől elkülönítetvén, Sándornak visszaadassék, ki e földet már Kálmán király adományából bírja, és a kinek itt monostora is van. A végrehajtási ítéletet hozták Tamás kalocsai érsek, Olivér szerémi püspök és András bácsi főispán ²⁾ a bácsi várjobbágyok jelenlétében, kik Zounuc földért pört indítottak.

IV. Béla az Aba nemzetségbeli Demeter fiának, Sándornak, kitűnő hadi érdemeiért 1246. évben a bodrogi várhoz tartozó, de Baranya megyében Vörösmart közelében fekvő Csatár falut, azon adó részletével együtt adományozza, mely ott rég időtül szedetik. ³⁾

Botka Tivadar azt hiszi, hogy egy Budolog nevű várispánság létezett, mely a Duna jobbparti részen keresendő, és melyhez Csatár falu tartozott. ⁴⁾ De ilyen várispánság nem létezett, és a tisztelt tudós csak Fejér szövege által hozatott tévedésbe, ki castrum de Budolough-ot ír, holott az eredetiben *Bodurugh* áll, a mi nyilván nem egyéb, mint Bodrog. E szerint az említett Csatár falu nem Budolog, hanem Bodrog nevű várispánsághoz tartozott. Botka még azt kérdi, vajjon nem a budologi várispánságra vonatkozik-e a Váradi Registr. 335. §-ában biráskodó comes de Bodolou? Nem tudjuk ugyan, hogy az idézett §-ban nevezett Vasvári és Solymos falu micsoda megyében keresendő, mert mindkét helynév Magyarországon elég gyakori, de hogy Bodoló a Váradi Reg. 335. §-ában nem jelent várispánságot, az bizonyos.

A bácsi káptalan 1348-ban vizsgálat alapján írja, hogy

¹⁾ Fejér IV. 1. köt. 108. lap. Másképp szövegezve Fejér IX. 5. k. 155. lap, hol a helynév Halas-nak van írva.

²⁾ Wenzel VII. 436. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. köt. 419. lap. Átiratott 1409. évben.

⁴⁾ Századok 1872. év 31. lap.

a Bodrogmegyében fevő Egyházas-Acsa, hajdan a bodrogi várispánság várnagyainak birtoka volt.¹⁾

A bodrogi várispánságnak legutolsó biztos említése, Róbert Károlynak 1330. évi levelében fordul elő, midőn Tamás mesternek, a csonkakői várnagy fiának, ki udvarában apród volt, az általa kért, és Bodrogmegyében fekvő Negyven nevű birtokot adományozza.²⁾ Ez a Negyven bodrogi várföld (terra castri de Bodrog) volt, és ma az egyesült Bács-Bodrog megyében, Nagyfény név alatt ismeretes. Pacsérhoz keletre fekszik.

Bolondóczy várispánság.

(Castrum Bulunduch).

Várterületéhez tartozott:

Bihar megyében: Léta.

Hont megyében: Szebekléb, Palástli.

Nógrád megyében valamely terület Fülek táján.

Gömör megyében: Básth.

Nyitra megyében: Vág-Ujhely egy kis része.

Bizonytalan fekvésü: Leginer, Tenkus, Tika.

A Vág balpartján Trencsén megyében fekszik a rege által sokszor felkeresett Beczkó vára, melynek ősrégi neve Bolondóc. A várnak mindkét neve még a XVII. században járta.³⁾

Legelőszőr említi azt Béla névtelen jegyzője, ki azt írta, hogy Szoárd, Kadocsa és Huba, Hempte, Galgócz, Trencsén, Blundus várakat bevették. Ez a Blundus akkor Bolondosnak ejtetett.

Oklevelesen legelőszőr Blundix név alakban ismerünk rá, a nyitrai főispánnak egy 1108. körül kelt levelében.⁴⁾

¹⁾ Possessio hominum maiorum Castri exercitus Comitatus Budru-giensis. Oklevél a báró Révay család levéltárában.

²⁾ Eredeti oklevél a gr. Forgách cs. levéltárában.

³⁾ Wenzel, II. 195. lap, egy 1247. évi oklevél után megjegyzi, hogy ha a benne említett castrum Bolondóc ugyanaz a trencsini Beczkó várral, úgy alaptalan az a vélemény, hogy Beczkó, másképp Bolondvár, vagy Bolondóc, nem régibb Zsigmond királynál. Igaza van Wenzelnek, azonban e megjegyzést már az általa közölt 1222. évi oklevél kapcsán tehetné volna. Különben ott van már Anonymus, ki Blundus várat említi

⁴⁾ Hazai Okmánytár VII. 6. lap.

II. András király már 1219. évben megerősíti Herwint, Rudger fiát Szebekléb föld birtokában, megjegyezvén, hogy némely honti és bolondóczi (Blonduch) várjobbágyok Rudgert azzal vádolák, hogy Szebekléb földéből (de terra Zuyhplip) husz ekényinél többet elfoglalt és az ottani várnépet kiűzte, azonban Herwin kimutatta, hogy apja e földet Imre király adományából bírta.¹⁾ Nevezett Szebekléb felét az esztergomi káptalan birja, 1222. évben pedig említett Herwin, és annak sógora Detre, Szebekléb másik felét ugyanezen káptalannak eladták, mit a király helybenhagyott, nehogy idegen ember itt megszállván, azt innen kizaklathassa. II. András e megerősítő leveléből tudjuk, hogy ez utóbbi birtokrészt már Imre király vette ki a honti és bolondóczi (castrum Blondich) vár hatósága alól, és adományozta azt Rudger comesnek.²⁾

Botka Tivadar szerint Bolondócz várispánsági szervezetét a Vár. Regestrum 360. §-a bizonyítja, mert volt várispánja — neve Martinus comes —, seregének vezénylő hadnagya, princeps exercitus — neve Matha — tizenegy századosa egykorúan — centuriones — voltak várkatonái azok neméből, kik a szent király fiainak szerették magokat nevezni; volt végre várnépe — cives castris —, és terjedelmes álladéka: Trencsén, Nyitra, Hont és Nógrád megyékben. A kiválóbbak közé tartozott, mert várispánjait a király közvetlen közelében találjuk. Ilyen volt azon Mihály de Bolunduch, ki Béla király oldala mellett a tatárokkal vívott Rákos melletti első ütközetben vitézül harczolva, kilencz sebet kapott.³⁾

A Várad Regestrum idézett 360. §. szerint a Leginer faluban lakó bolondóczi várnép az ottani várjobbágyokat, kik a szent király fiainak osztályából valók voltak, arról vádolák, hogy ezek hasonló osztálybeliek, és hasonló szolgálmányokra kötelezettek, mint ők magok, azaz, hogy várszolgálatnak (debito castrensium) vannak alávetve. A vádlottak azonban azt felelték, hogy ők a szent király jobbágyfiai; és ugyanazt

¹⁾ Wenzel VI. 402. l., és Knauz : Monumenta Ecclesiae Strigon. I. 221. lap.

²⁾ Wenzel VI. 408. l.

³⁾ Századok 1872. év. 33. lap. Lásd Mihályról az 1244. év alatt mondottakat.

állíták a bolondóczi várjobbágyok, ugymint Matha vezénylő sereghadnagy, tizenegy százados : Csicsur, Szeret, Magy, Peremus, Tamás, Ind, Albeus, Gyurka, Poula, Bodius, Hencs és mások. De azoknak tanuságával Márton ispán — Martinus comes eorum,¹⁾ — nem lévén megelégedve, a feleket Nevetlen nevű pristaldusa által Al-Sok faluból Váradra küldte, a tüzesvas-próbára. Itt a vádlók magokba térvén, a tüzesvas-próba alól magokat kivonták, bevallván, hogy ellenfeleik csakugyan a szent király jobbágyfiai, kiket ők hamisan várszolgák sorsabelieknek állítanak.

Ez adatok 1229. évre vonatkoznak. IV-dik Béla 1244. évben Apa fiának, Mihály bolondóczi comesnek, a királyi udvarnokok földét Gönyűben adományozza, és őt Tekus komáromi főispán által beigtattatja. A király nagy magasztalással emeli ki Mihály érdemeit.²⁾

IV. Béla 1247. évben Batha comes testvérének, Márknak, Tenkus és Tika nevű földeket adományozá, az utóbbiban fekvő hegygyel együtt, mely várépítésre alkalmas. De ez adomány a bolondóczi várnépet nyugtalanítá, és sok vizzályra adott okot. A király ennél fogva a villongásokat úgy intézte el, nehogy a várnép földönfutóvá legyen, vagy más valami kárt szenvedjen;³⁾ elhatároltatván Mark földjeit a várnép területétől. Tenkus és Tika holfekvése nem világlik ki az adományból, és így nem is tudjuk, hogy a bolondóczi várnép, mely Mark szomszédságában veszedelmet látott, hol tanyázott. Semmi okunk, az egykor (1252.) békésmegyei Tenkes falut, a bolondóczi várispánsággal kapcsolatba hozni.

Mint a többi várispánságok, úgy a bolondóczi is, a sűrű adományozások, vagy jogtalan foglalások által életerejében megcsorbult. IV. Béla a bolondóczi várföldek visszaszerzésére A. mestert, budai prépostot és királynéi kancellárt, küldé ki. Hozzá fordultak 1255. évben a bolondóczi várjobbágyok, állítván, hogy Erney mester Köves nevezetű örökös földjüket elfog-

¹⁾ E kifejezés is világosan mutatja, hogy a várjobbágyok comese, nem azonos a vármegyei főispánnal.

²⁾ Hazai Okm. I. 22., 23. lap.

³⁾ Wenzel II. 194. l.

lalta. A valóság kiderítésére A. mester azt rendelé, hogy 14 várjobbágy tegyen le esküt a panasz igaz voltára. Ezek azonban esküdni nem akarván, A. mester mint kiküldött bíró, a földet Erney mesternek oda ítélte.¹⁾ A határjárásban a Filekre vezető út említettik, és a Tornova folyó. Filek névre támaszkodva, a pörös Köves nevű föld, ennek szomszédságában, Nógrádmegyében lehetett, — tehát igen távol a várispánság középpontjától. Habár Köves nem ismertetett el a bolondóczi várjobbágyok tulajdonául, de ott közel kellett tanyáznok, különben a határvillongás nem képzelhető. Jerney Nógrádmegye szélén keresi e Köves földet.

Vág-Ujhelynek bizonyos része Mária királyné (IV. Béla felesége) idejében a bolondóczi várhoz tartozott, mint ezt Nyitra váráról szóló fejezetemben előadom.

A Básthy család a bolondóczi várjobbágyságból nemesi rangra emeltetik. Erről István, ifjabb magyar király 1266. évben azt írja, hogy Symarth nevű embert és Hamud nevű fiát, hat rokonával együtt Básth faluból, kik mindnyájan a bolondóczi vár magasabb jobbágjai közül valók (qui de altioribus Jobagionibus castri Bolonduch oriundi fuerant), e várkötelék alól felmenti, és nemesi rangra emeli.²⁾

A hontmegyei Palásth egykor a honti és bolondóczi várnép földje volt, de már IV. Béla — nem tudni mikor — azt Csáky István mesternek adományozta, mely adományt IV-dik László megerősített. Az esztergomi káptalan 1288. évi bizonyossága szerint a palásti föld három egyenlő részre volt felosztva, és abból Csáky István és Péter, Márk fiai, két részt a palásti nemeseknek eladtak.³⁾

A Berettyó mellett Biharmegyében fekvő Léta is bolondóczi várföld volt; ezt már V. István a királyi tárnoki népnek adományozta.

Ezt a létai földet a tárnoki nép a Gútkeled nemzetségből származott Kozma fiának, Kozmának, 1291. évben

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 338. l.

²⁾ Kollar : *Amoenitates historiae jurisque publici* II. 88. lap. Ez oklevelet 1267. évszámmal közli Fejér is IV. 3. köt. 413. lap, de 1260. évszámmal említi tartalmát X. 7. k. 16. lapon.

³⁾ Wenzel IV. 326. l.

előrkítette, miről III-dik András király bizonyító levelet adott.¹⁾

Ezzel aztán elfogynak az adatok a bolondóczy vár történetére, mely már aligha soká folyhatott. Geben mester, Gaborján fia, ki 1330. évben bolondóczy vice-castellanusnak neveztetik, másra, s nem a várispánsági rendszerre mutat.

A XIV-dik század végén Bolondócz vára, Stibor, erdélyi vajda birtokaihoz tartozott, kinek itt saját várnagyjai voltak. Stibor vajda magtalan halála után Zsigmond király Bolondócz várát 1437. évben Bánfy Pálnak adományozta.²⁾

A bolondóczy várispánság történetében láttuk, hogy várfölde Szebekléb és Palást helységben a honti várfölddel érintkezett. Földjeinek szétszórtságát csak a szolgagyőri váré múlja fölül; de legsajátságosabb az, hogy Bolondócz várának, mely pedig Trencsin vármegye határában feküdt, tudomásunk szerint semmi földje nem volt a nevezett vármegyében.

Borsodi várispánság.

Tartozékai : Bába, Nagy-Győr, Zymliud (Szuhogy ?), Sáp, Pél, Peresznye, Nyárad.

III. Béla király 1194. évben Domokos bántól a Borchá nevű földet elveszi, és azt őrkémlőinek adja, cserébe Domokos bánnak Pél helységet adományozván, mely eddig borsodi várföld volt, de ez alkalommal a várispánság alól felmentetett.³⁾

Bizonyos borsodi várnépbeliek (cives de Borsod) és pedig Koeta Chokoha (ma Csokva) és Churna Omány faluból 1229. év táján, segítettve a várjobbágyok nehánya által, perbe idéztek bizonyos Mocsolyás, Pelg és Tornua helységbelieket, mint osztálybeli sorsosaikat. Az illetők azonban azt felelték,

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 360. l. Kivonatban: Századok 1876. év, 579. l. A Hazai Okmtár szerkesztősége a VI-dik kötethez írt Indexében hibásan írja : Bolondóczvár Bihar vármegyében.

²⁾ Fejér X. 7. k. 848. l.

³⁾ Wenzel XI. 56. lap.

hogy ők szabadok, és a csehek vendégének fiai (se esse liberos et filios hospitis Boëmorum), a milyenek voltak Simon és Mocsolyás faluban is. Az András király által kiküldött bírák, ugymint Tamás egri püspök, Pósa bán, és Simeon comes a perlekedőket Váradra utasították, az izzó vas próbára.¹⁾

Még előbb (1217.) történt, hogy a borsodi várnépbeliek és két várjobbágy, Demeter várispánjokat (comes ipsorum) II. András királynál bevádolták, igazságtalan ítéletek és jogtalan adóztatásért; a várispán mindezt tagadta, sőt inkább azt állítá, hogy a vádlók neki kárt okoztak, és iránta igazságtalanok voltak. Ezt a többi várjobbágyok is, azok, kik felmentést nyertek, és a szent király szabadjai, és 40 várnépbeliek is állíták. A király az ügyet, Tamás, egri püspökhöz és Salamon bánhoz, mint kiküldött bírákhoz utasítá, kik a dolgot megvizsgálván, Demeter várispánt és ellenfeleit eskütételre szólíták fel. De míg Demeter kész volt az eskü letételére, vádlói ezt tenni nem merték, és azért büntetést is szenvedtek.²⁾

II-dik András király, Detre, zólyomi ügyvédének 1229. évben Zymhud nevű tíz ekényi földet adományozott, melyet a borsodi vár alól felmentett.³⁾

A borsodi várföldek visszaszerzésére (pro restituendis terris castri in *parochia Borsod*) II. András által ki volt küldve: András, borsodi főispán; Timoté mester; Miklós, Lőrincz fia, az Örs nemzetségből, és Ponit a Miskóc nemzetségből. Ezek előtt 1230. évben meg jelentek a borsodi várjobbágyok, nevezetesen Márton hadnagy (maior exercitus), Ysep várnagy (maior castri), Mihály a hirnökök főnöke (maior preconum), Tivadar, Dedus, Gergely, Udvaros, Miklós és mások, megidézttetvén Guka comest, és tőle mint várföldet, nyolcz ekényi földet követeltek Ormolthy területéből. A vádlott azonban igazolta magát, hogy a követelt föld vétel által lett az ő tulajdona.⁴⁾

¹⁾ Várad Regestr. 367. lap, a Martinuzzi-féle 1550. évi kiadásában. Endlichernél és Bél Mátyásnál egy sornál több elmaradt.

²⁾ Várad Regestrum 248. §. Kerékgyártó e pörös esetet 1223. évre teszi.

³⁾ Wenzel I. 263. l., de 1228. évszámmal közli Fejér III. 2. k. 133. lap. Más exemptio már 1225. évben történt.

⁴⁾ Hazai Okm. VII. 18. l.

A borsodi hadnagy, Márton, a várnagy és százados, három várszolgával Oym faluból, bizonyos Cykirk nevű embert és testvéreit osztálytársuknak jelentették ki, a vádlottak azonban állíták, hogy ők a király vitézei, avagy lovagrendűek (de genere equestri), — és mint ilyenek igazoltattak, mert vádlóik a tüzes vas próba előtt megszöktek. ¹⁾

Egy 1260. évi levelében a király az egri völgyben fekvő Nagy-Gyórt Borsod várához tartozónak mondja. ²⁾

Utóbb a várjobbágyok nemesítésének több esetei fordulnak elő. Így 1266-ban, midőn István ifjabb magyar király Domokos nádor kérelmére, Jákó nevű szolgáját, borsodi várjobbágyot, Baba nevű földjével együtt e várispánság köteléke alól kiveszi. ³⁾

IV. László 1274. évben Nyárád vidékén lakó két borsodi várjobbágyot, kik a csehek ellen hadakoztak, földjeikkel együtt nemesi szabadságra emel. ⁴⁾

Hasonlókép a király 1275-ben is bizonyos borsodi várjobbágyokat nemesít; ⁵⁾ és újra 1282-ben több Peresnyén lakó várjobbágyot. ⁶⁾

Nevezett IV. László király 1277. évben megengedé, István comesnek, Tekus fiának, hogy Sáp nevű borsodi várföldet, melyet IV. László kir. adományából bír, Dénes és Tamás nevű cselédjeinek adományozhassa. ⁷⁾

A XIII. század valamelyik esztendejében a borsodi várjobbágyok panaszt emeltek Guka comes ellen, nyolcz ekényi föld birtokáért; ki azonban magát azzal igazolta, hogy ő e földeket István comes fiaitól, Pongrácz és Lászlótól vásárolta, a kiknek ez örökös földjük volt.

¹⁾ Vár. Reg. §. 79.

²⁾ Fejér IV. 3. köt. 35. lap, de 1261. évszámmal. Katona VI. 338. lap.

³⁾ Wenzel VIII. 148. l.

⁴⁾ Fejér VII. 4. k. 151. l.

⁵⁾ Hazai Okmánytár VI. 205. l. Hibásan 1274. évszámmal Fejér VII. 4. k. 151. l.

⁶⁾ Wenzel IX. 330. l.

⁷⁾ Wenzel IX. 170. lap.

A Várad Regestrum szerint (§. 10.) egy Péter nevű borsodi várjobbágy, némely Beleta, Lanczi, Mulchun, Zudesthan és Saska helységbeli várszolgákról azt állította, hogy az ő tisztök a börtönöket őrizni, az illetők azonban azt állíták, hogy ők a vár hadakozó katonái (milites castris ad belligerandum), nem pedig börtönőrök. Az ő ispánjok Tivadar (comes eorum Theodorus), a feleket Váradra küldte, a vádló azonban a tűzpróba előtt visszavonta állítását.

Borsvai várispánság.

(Castrum Borsua.)

Várterületéhez tartozott:

Szabolcsmegyében: Kák.

Beregmegyében: Cybek, Bakta, Halabor, Hetye.

Szatmármegyében: Mirgusd.

Bizonytalan fekvésű: Pozdum.

A honfoglalás idejében Borsva vára lerontatott, de később ismét fel kellett épülnie, mert hazánk történetében még utóbb is szerepel.

Borsva az első ősalakulás idejétől mind megyei, mind várispánsági minőséggel bírt, s pedig az alatt, míg Bereg csak királyi vadászkerületnek tartatott. De Borsva vármegyei minősége még akkor is fenmaradt, mikor Bereg is megérett a vármegyei szervezetre, — mindkettő egy ideig egymás mellett különállóság létezett, míg a két terület össze nem olvadt. ¹⁾

A borsvai várispánságnak fontos hivatása volt az ország nagy erdőségeinek szélén, és az úgynevezett orosz kapuval szemben, melyen őseink is átjöttek. Hogy a legkorábbi ilyen védelmi intézmények egyike volt, nincs kétség, mégis okleveles bizonytságot létezéséről csak igen későn kapunk. A legrégibb ide vonatkozó adat V. István királynak 1268. évi levele, melyben a Szabolcsmegyében fekvő Kaak helységet a borsvai várispánság köteleke alól feloldván, azt Sándor szörényi bánnak,

¹⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. I. k. 191. lap, hol Borsva mint vármegye tüzetesen ismertetik.

Vasari, Szent-Márton és Szalka helységekkel együtt, kitünő érdemeiért adományozza.¹⁾

IV-dik László király jutalmazni akarván Sygue comest, Tomaj fiát, 1282. évben ennek Myrgusd nevű borsvai várföldet, mely Szatmármegyében Terecse, Bogda, Kárász, Ujlak és Bohod közt fekszik, adományozza, minthogy e földnek örökösei nem lévén, az a király collatiójára esett.²⁾ A nevezett falvak ma Szatmármegyében ismeretlenek.

Pozdum is várföld (terra castrensiū de Borsva) volt, — mikor szűnt meg az lenni, nem tudjuk; de már 1284-ben üres és lakatlan volt, és azért a váradi káptalan, Pétert, Mihály comes fiát, igtatta be ide a király rendeletére.³⁾

III. András 1299. évben Egyed fiainak, Istvánnak és Simonnak, Beregmegyében fekvő Cybek nevű várföldet (terra castrensiū) adományoz.⁴⁾ Nem mondja ugyan, hogy borsvai várföld volt, hanem Cybek csak is ahhoz tartozhatott, mert Beregnek úgy, mint Máramarosnak, sem székesvára, sem várispánsága soha sem volt.⁵⁾ Így hát Cybek borsvai várföldnek tekintendő, mely az 1271-dik év körül megalakult Bereg vármegye területén feküdt. Lehet azonban, hogy Cybek már régebben a borsvai várnép kezéből kiesett, miután a király a fennebbi adomány alkalmával már nem oldja fel a várispánság köteleke alól.

Lehoczy Tivadar oda nyilatkozik, hogy a hadi intézményül szolgált borsvai várispánság helyhatósági (municipalis) tekintetben Bereg megyéhez (provinciához) tartozott.⁶⁾ Ezt a felfogást nem oszthatom, mert Beregmegye még csak akkor kezdett szerveződni, midőn a borsvai várispánság már hanyat-

¹⁾ M. Akadémia Évkönyve VI. k. 437. lap. A határookra nézve azt mondja az oklevél: *Prima meta terrae Kaak incipit de una silva, quae est ante unum fluvium Tholap vocatum. et ipsa terra dicta Kaak erat Jobagionum Castrī de Bursua, tamen est ipsa terra in provincia de Zabouch.* — Innen közli Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár VIII. 199. lap.

²⁾ Wenzel IX. 329. l.

³⁾ Wenzel IX. 407. lap. Hazai Okm. VII. 185. l.

⁴⁾ Fejér VI. 2. köt. 184. l.

⁵⁾ Századok 1871. év, 393. l.

⁶⁾ Századok 1872. év, 462. l.

lóban volt; sokkal természetesebb a borsvai várispánságot, Borsvamegye hatósága alatt gondolni. A történet forrásainkban, mint borsvai comesek említett Hanno (1214.), Heym (1216.) és Hunt (1217.) Borsva vármegyei főispánok voltak.

A szoros viszonymál fogva, mely Borsva és Bereg közt létezett, meg kell még említenem, hogy Bereg (ma Nagy-Bereg) határában is vár létezett, mely hihetőleg a XIII. század második felében emeltetett, és utóbb a megye középpontjául szolgált. Az erősített hely nyomai ma is léteznek a Kanferti nevű helyen, rendeltetéséről pedig a hagyomány és az okiratok szólnak. A beregi várnagy, Péter, (castellanus) 1312. évben elesett a rozgonyi csatában.¹⁾

A váradi convent egy 1332. évi levele világosan említi a beregi várat, még pedig sajátságos körülmények közt. Ugyanis Moys fiai, Pál és Balás »beregi várjobbágyok« (Jobagiones Castri Bereg) és harabori nemesek, Harabor (ma Halábor) nevű falu negyedrészt, mely őket örökösödési jogon illeti, husz márkáért eladják Dezső mesternek, Bereg vármegye főispánjának.²⁾

Lehoczky Tivadar nézete szerint e halábori nemesek beregi várjobbágyok voltak, kik hajdan, mint királyi katonák, királyi várjószágon letelepedvén, birtokukat azután is mint sajátjokat megtarták, midőn a várintézmény teljesen megszűnt.³⁾

E magyarázat azonban nem fejt meg azt a kérdést, mikép lehetett 1332-ben beregi várjobbágyokról szó, midőn beregi várispánság általában nem létezett, és maga Bereg vármegye csak a XIII. század utolsó tizedeiben keletkezett.

Még sokkal későbbi időben is van nyoma a beregi várjobbágyoknak, és pedig 1353. évben, midőn az egi káptalan Márok-Papi falut körülhatárolja, mely alkalommal a szomszéd hetyei nemesek is mint tanúk részt vesznek, kik egyúttal beregi várjobbágyoknak (Jobagiones castri de Bereg) neveztetnek.⁴⁾ Végre említ Nagy Lajos beregmegyei Bakta helységben lakó

¹⁾ Chronicon Budense, Podhraczky kiadása 236. lap.

²⁾ Zichy Codex I. 386. l.

³⁾ Századok 1872. év, 466. lap.

⁴⁾ Zichy Cod. II. 539., 540. l.

Castrenses acclamatoriae conditionis. ¹⁾ Ez adat hasonló szempont alá esik, mint az előbbi.

Miután a várispánságok egész története annak ellene mond, hogy a XIII. század végén új várispánságok alakultak, azt hiszem, hogy az Anjouk uralkodása alatt említett halábori és hetyei nemesek nem beregi, hanem egykori borsvai várjobbágyok utódjai voltak, és hogy Borsva vármegye neve ez időben már egészen feledékenységbe jöven — Bereg vármegye a maga nevével nemcsak Borsva vármegycét, hanem a borsvai várispánságét is leszorítja.

A várispánsági viszonyból folyó kifejezések még soká maradtak használatban, midőn ezek alatt a változott viszonyoknál fogva egészen mást kellett érteni. Így Zsigmond király 1387-ben Ruszkai Domokos mesternek a Bereg vármegyében fekvő Ignecz, Csomonya és Kernye királyi helységeket adományozza, azokat egyszersmind Munkács vára alól kivévén, (ad castrum nostrum Monkach appellatum spectantes, per nosque jam ab eodem castro demptas et segregatas), — de azért senki sem fog munkácsi várispánságról szólni. Hasonlóképp eximáltnak Isa és Alsó-Vapsa Huszt vára tartozandósága alól, ²⁾ a nélkül, hogy ezért egy rég elzúllott intézmény fennmaradására következtetnünk lehetne.

Mily erős gyökeret vert a borsvai várispánság azon vidéken, hol a Szamos és Túr vize a Tiszával egyesül, mutatja azon számos nemes család, mely Beregmegye déli részén ma is él, és kikben a hajdani várintézmény élő maradványait tekinthetjük.

Csanádi várispánság.

Várterületéhez tartozott: Bő, Csika, Bocsár, Bogár, és a bessenyők földje, — mind a Maros balpartján.

Habár azt semmi történeti forrás fel nem jegyezte, mégis alig kételkedhetni, hogy Szent-István Achtum legyőztetése után a csanádi várispánságot alapította.

II. András 1211. évi levelében, melylyel a tihanyi apátság-

¹⁾ Zichy Cod. III. 476. l.

²⁾ Fejér X. 1. köt. 332 és 372. lap.

got jóságai birtokában megerősíti, említettnek csanádi vá szolgák Bogár faluból.¹⁾ Ezzel szomszédos volt a Taluin nevű föld. Ugy látszik, az Aranka folyó mellékére veze tetünk.

Csanádi várföld volt az 1231. évben említett Csika nev föld is, melyben Szent-Márton tiszteletére épült templom állott. E földet pedig Yan százados bírta, ki magzat és rokon ság nélkül meghalván, a király ezt a birtokot Tamás comes nek, Makár bán fiainak adományozta.

Csika föld valószínűleg a mai temesmegyei Knéz fal közt, mely egykor szintén Csanád vármegyéhez tartozott, és Maros közt feküdt, minthogy II. András levele szerint e föld határai a Maros és Kenéz monostor közé esnek.²⁾

II. András 1232. évi levelében mondja, hogy többféle, a fehervári, csanádi, aradi és zárandi várispánsághoz tartozó várföldeket azok alól kivévén, Miklós comesnek, Ugrin eszter gomi érsek testvérének adományozta, kitől azonban Béla király e földeket elvette; II. András most e földeket ismét visszaadja Miklós comesnek. A határjárásból megértjük, hogy a bessenyők földje a várispánság alól kivétellett; — ez határos volt Seryan, Pótkereki, Degur, Pon, Suran földekkel és helységekkel. Ide közel volt a Bó nevű várföld.³⁾ Tán a torontálme gyeci Ó-Bessenyő mezőváros tartja fenn emlékét e bessenyő földnek.

IV-dik Béla király 1238. évben a Jánosvitézeknek, többi közt, a Bocsár (Wuchar) nevű praediumot azon terjedelemben adományozza, a milyenben az a várföldek visszakövetelése idején a királyi birák által volt megítélve. A Jánosvitézek tehát azt a részt kapták, melyet Miklós comes, Worz fia itten birt, kivévén tíz ekényi földet, melyet a király a vár használatára visszatartott.⁴⁾

¹⁾ Wenzel I. 115. l.

²⁾ Wenzel XI. 220. l.

³⁾ Hazai Okm. I. 11. l. Wenzel VI. 504. lap.

⁴⁾ Fejér IV. 1. köt. 108., 109. l. Másképen szövegezve közli IX. 5. k. 155. lapon. A helynév itt Buchar.

Csázmái várispánság.

(Castrum Cesiumense.)

Szent-László király, midőn a zágrábi püspökséget alapítja, Csázmát és kerületét a püspökségnek adományozza; azóta e terjedelmes birtok gyakran Comitatus néven említettik forrásainkban.¹⁾ Imre király 1200. évben Szent-László ez adományát megerősíté.²⁾

János, zágrábi püspök 1293. évben Salamon comesnek a Csázma comitatusban fekvő Hubena nevű földet adományozza, melyről megjegyzi, hogy ez egykor csázmái várföld volt, (terram . . . quae quondam fuit castrensis).³⁾

Hubena várföldi minősége csak a zágrábi püspökség alapítása előtti időre tehető, — és így nevezetes, hogy e tulajdonsága száz esztendőnél tovább fenmaradt a köztudatban.

Bizonyos csázmái várjobbágyságok (jobagiones castri de Chezmicha) 1251. évben valamely ősi birtokukat eladták, — csázmái várnép pedig említették 1245. évben. Ebből nem lehet következtetni a csázmái várispánság akkori fennállására, mert az illető vidék akkor Somogy vármegyének kiegészítő része volt, és az érintett várnép, tulajdonkép Somogy várához tartozott. (L. Somogy.)

László, zágrábi püspök 1336. évben Csázma, Ivanics és Dombró kerületeinek várnépét emlegeti (castrenses trium provinciarum), a mi itt csak annyit jelent, hogy a püspök jobbágynak egy része az ottani váraknak szolgált, de egyik sem volt várispánsági székhely. A három kerület a püspök birtoka volt, melynek mindegyikében saját kinevezésétől függő comes hivataloskodott.

E viszony megértésére a locsmándi várszolgák története nyújt analógiát, kiket IV. Béla, midőn az egész locsmándi várispánságot Lőrincz mesternek adományozta, arra kötelezett,

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék II. 225. lap.

²⁾ Wenzel XI. k. 72. l.

³⁾ Fejér VII. 5. k. 515. l. és X. 3. k. 278. l.

hogy Lőrincz mesternék ugyanazon szolgálmánnyal legyenek lekötelve, mint eddig a királynak.

A császári várispánság nem lépte át a XIII-dik század küszöbét.

Csongrádi várispánság.

(Castrum Chengradiense.)

Területéhez tartozott : Tápé.

Árpád vezéreinek egyike Ete, Ond fia, összegyűjtven a sok szlávást, Alpár vára és a bölde rév között igen erős földvárat építtetett, melyet a szlávok saját nyelvökön Csorongrádnak, azaz Fekete várnak-neveztek.¹⁾

Ez Csongrádnak első említése őstörténetünkben. De míg a szintén castrumnak nevezett Alpár, mint ilyen kiváló szerepet nem játszott, Csongrád egy várispánságnak vált közép-pontjává.

Abból azonban ítélve, hogy forrásainkban oly ritkán említetik, szintén tartózkodóvá tesz róla valami nagymérvű működést feltenni. Egyedül hosszú élete szól a mellett, hogy fennállása nagyobb érdeknek szolgált.

I-ső Géza királynak 1075. évi levele, melylyel a garamsz.-benedeki apátságot alapítja, Csongrádmegyét, és a csongrádi polgárokat (cives), de nem a várat említi.²⁾ A honfoglalás története azonban már ismeri Csongrád várat, miért is az I. Géza levelében említett Cives Cseringradienses inkább várnépet jelentenek, mint polgári rendűeket.

IV. Béla király a szegedi vendégeknek 1247. évben a csongrádi várhoz tartozott Thapey (ma Tápé) nevű földet adományozza, mely a nevezett vendégek földjeivel volt határos; továbbá egy Vártó nevű halas-tavat, mely azelőtt a Csupor nemzetség tulajdona volt, melyet a tatárok kiirtottak.³⁾

Nagy sokára említettnek újra csongrádi várjobbágyok,

¹⁾ A Névtelen jegyző 40. fejezet.

²⁾ Fejér I. 434. lap.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 455. l.

és pedig, midőn Nagy Lajos király egy 1344. évi oklevele által Tyuk Tamás mesternek Csatárszeg falut adományozza, mely csatárszegi István, néhai csongrádi várjobbágy tulajdona volt.¹⁾ E szerint Csatárszeg nem is volt várbirtok.

Dobokai várispánság.

(Castrum Dubuka.)

Várterületéhez tartozott : Mochy, Tatateleke, Bachunateleke, Csegeteleke, Doboka várfalva, Losárd, Pelenka.

A Várad Regestrum tartá fenn e várispánság legrégibb emlékét. A Mochy helységbeli dobokai várnép 1219. évben bizonyos Cumpurdinust idegennek jelentett ki, a ki az ő földjeiket erővel elfoglalta. A vádlók Váradra küldetvén a tüzes vas próbára, az elől kitérték.²⁾

Ugyan e forrás elbeszéli, hogy midőn Voivoda, dobokai várispán (comes de Doboka), seregén szemlét tartott, egy Hereust nevű dobokai várjobbágy azon természetes jobbágyok sorában állt, kiket a szent király jobbágyfiainak szoktak nevezni. Ezt látván a szent király némely jobbágyai, ugymint Vanoy és Bocya, hozzá közeledtek és őt kiutasíták, mondván, hogy ő nem a szent király jobbágyainak osztályából és rangjából való, a mit Keverug hadnagy és Kerő várjobbágyok is állítanak. A nevezett dobokai várispán ennél fogva az ügyet megvizsgálván, a feleket Bocy nevű pristaldusa által Váradra küldé a tüzes vaspróbára. Itt azonban a vádlók, Vanoy és Bocya, megdölgödvén magokat, a pristaldus és Tivadar előtt, ki Keverug hadnagyot és Kerő várjobbágyot képviselte, a várad káptalanánál azt vallák, hogy ők Hereust-et igazságtalanul üzték ki a szent király jobbágyai sorából.³⁾

Mily eleven képe a várkatonaság közti rangbeli önérzetnek! És a seregszemle, mily élénken szól hozzánk, hogy ez a

¹⁾ Budai kam. Itár NRA. 512. cs. 20. sz.

²⁾ Vár. Reg. §. 11.

³⁾ Vár. Reg. §. 304. Kollar : Amoenitates II. 79., 80. lap.

Voivoda comes, nem dobokai főispán, hanem várispán, ha a forrás nem is nevezi comitem castri!

A most már nem létező Pelenka helységben dobokai várnép lakott, kik a Kenesi falubeliek ellen magokat igazolták, hogy az általa bírt föld tulajdonuk. (Vár. Registr. §. 97.)

Lőrincz, erdélyi vajda, kit a király a tatárjárás idejében teljhatalommal Erdélybe küldött, hogy az országot rendezze, 1243-ban Lentenk comesnek és testvérének Hermannak, németeknek, a Doboka várispánsága alól kivett Tatateleke, Bachunateleke és Csegeteleke falvakat adományozza, mely adományt IV-dik Béla megerősít.¹⁾ Ezek közül Csege falu ma is létezik Dobokamegyében.

A fehérvári káptalan 1265. évi levelében neveztetnek Chobolo, Karachin, Erne, Mihály és Kangiar, mint dobokai várjobbágyok (jobbationes castri Dobka).²⁾

IV-dik László király 1279. évben előszámlálván Mikud bánnak, néhai atyja István király háborúi alkalmával szerzett hadi érdemeit, a Doboka várához, Doboka-várfalva helységre, és Lusád (ma Losárd) nevű üres falura, és más a várhoz tartozó üres telkekre, melyeket Mikud bán V-dik Istvántól nyert adományúl, új adománylevelet ad.³⁾ Az itt említett Doboka várfalva a mai Doboka falu, a hajdani Doboka vár mellett.

És e kevés adattal kimerítettünk mindent, mit ez idő szerint a dobokai várispánságról tudhatni.

Dubiczai várispánság.

(Castrum Dobicha.)

Várterületéhez tartozott : Kosztainicza egy része.

Vogrysa és egész nemzetsége (generatio de Tolzconth in Comitatu Dobicensi) IV. Béla királynál 1255. évben panaszt emeltek az ellen, hogy ők nyest-adóval és a pondus-sal meg-

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 276. l.

²⁾ Hazai Okm. VI. 135. l. Wenzel VIII. 134. l.

³⁾ Hazai Okm. VI. 240. l.

adóztatnak. A király Vogrysa és társait várjobbágyoknak (jobagiones castri) nevezi, és István slavoniai bánt megkérdezvén azok adómentességének terjedelméről, arról értesült, hogy Vogrysa és társai soha sem tartoztak nyest-adót, és a 7 denárt fizetni, kivévn a nevezettek jobbágyságait, kik nyest-adó fejében 10, pro pondere 6 dénárt tartoztak fizetni. A panaszlók a dubiczai vásáron is személyökre nézve vámmentesek voltak, de jobbágyságuk nem. A király által időnkint kinevezendő dubiczai comes évenként csak egyszer, az ő udvarbirája kétszer kérhet szállást. Megállapított a jobbágyság birósági illetékesége is.¹⁾

Daczára hogy Vogrysa és társai itt várjobbágyoknak nevezetnek, helyzetük még is oly kedvező volt, hogy még a pauperes nobiles közzé sem sorozhatók, mert magoknak is jobbágyságuk voltak. A viszony tehát valószínűleg úgy értendő, hogy Vogrysa és társai dubiczai várjobbágyok voltak ugyan, de megadóztatásuk elleni panaszuk nem várföldekre, hanem örökségi magán birtokokra vonatkozott.

IV. Béla király 1256. évben, az Imre király aranybullás levelével előtte megjelenő Baboneg és István comeseket kihallgatván, az általok Vodischan, Rhezdin és Meknyn nevű helységekre emelt birtokjog megvizsgálását, István, slavoniai bánra bízta, mint a kinek kiküldetése a tatárjárás óta elidegenített várföldek visszaszerzésére szólt. E földeket a dubiczai várjobbágyok (jobagiones Castri Dubicza) várföldek czímén tartották kezök alatt; és azért István bán, a feleknek jogaik igazolására határnapot tűzött ki; és miután a tárgyalásból kitűnt, hogy Vodischan (ma Vodicza) Rhezdin és Meknyn nem várföldek, IV. Béla ezeket Baboneg és István comesnek vissza ítéli, és őket azok birtokában megerősíti. E helységek határleírásából kitetszik, hogy ezek Boszniában, Novi körül feküdtek.²⁾ De habár a dubiczai várjobbágyok az említett földeket egy ideig bitorolták, dubiczai várjobbágyoknak a Svodna és Zana folyók mentén kétségtelen tanyázása még is a tényt nem ingatják meg, hogy Alsó-Slavoniának, ma Boszniának

¹⁾ Hazai Okmtár VII. 49., 50. lap.

²⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. II. k. 234. l.

nevezett részében egykor a dubiczai várispánsághoz tartozó földek léteztek.

Más dubiczai várjobbágyok, nevezetesen György, Maladin fia, Bogdan, Pozobuch, Farkas (Wlkina képében), és György, Zeztup fia, 1258. évben a kosztainiczai területet visszakövetelték bizonyos Hytinktől, állítván, hogy e terület a dubiczai vár birtokához tartozott, és hogy azt Hetynk csak néhai Kálmán király halála után foglalta el. Mind ezt az utóbbi tagadta, a miért is a nevezett dubiczai várjobbágyok IV. Béla által arra ítéltettek, hogy a zágrábi káptalan előtt esküt tegyenek le. Azonban e kívánságnak meg nem feleltek, mert a perlekedő felek egyezségekre léptek egymással, és Hytinko a kosztainiczai föld egy részét átengedte a várjobbágyoknak, mely föld aztán határokkal vétetett körül.¹⁾

Midőn Dubiczamegye 1269. évben a templáriusoknak cserébe adatott, a megyével megszűnt egyúttal a hasonló nevű várispánság is, az Unna és Száva partjain.

Esztergomi várispánság.

Várterületéhez tartozott : Muslan, Kirva, Nyék.

Történetforrásaink alig szolgáltatnak elég adatot annak bizonyítására, hogy a Duna partján egy esztergomi várispánság létezett. De noha ez az ország közepében feküdt, annak terjedelméről és hatalmáról valami nagyszerű fogalmunk nem lehet.

Guren, ki 1087. évben esztergomi comes volt,²⁾ — az első, kit eddig e hivatalban ismerünk — már hivatalánál fogva a várispánság főnöke volt.

A megye területén sokféle conditionariusok laktak. Voltak itt várjobbágyok, királyi és érseki udvarnokok, királynéi és érseki hadakozó népek, predialisták, hírnökök és pohárnokok, — mindnyájan földeket bírván szolgálati feltételek alatt.

Az Esztergom-váraljai királyi udvarnokok, nevezetesen Serafin és Pongrácz százados, más, nekik alárendelt udvarno-

¹⁾ Wenzel VII. 483. lap.

²⁾ Knauz : Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. 61. 1.

kokkal 1184. évben, a tihanyi Sz. Ányos apátságához tartozó udvarnokokról azt állíták, hogy ők a király udvarnokai, a ki nek szolgálata alól magokat kihúzták. De e vádat nem tudták igazolni.¹⁾

Imre király 1198. évben az esztergomi érseknek egy még egészen ki nem épült királyi házat adományoz,²⁾ IV. Béla király pedig 1239. évben földeket a vár alján, hogy az érsek ott várost építsen.³⁾ 1230. Comes Barleus volt esztergomi várnagy (castellanus).

Az esztergomi érsek azon panaszára, hogy némely hadakozó jobbágysai (nobiles jobbagiones ecclesiae Strigoniensis exercitantes) és más conditionariusai magokat, mint az ország nemesei viselik, IV. Béla 1255. évben az illetőket királyi biztosok által kötelességek körébe visszahozatta, a melytől a tatárjárás zavarai óta eltértek.⁴⁾

Az esztergomi János-keresztes-vitézek conventjének 1268. évi bizonyágleveléből megtudjuk, hogy a Garam melletti szt. benedeki apát, Simon esztergomi várjobbágnak az apátság Kokot nevű birtokán egy ekényi földet adományozott, hogy ott a megtelepítést előmozdítsa.⁵⁾ Ez a Simon Nyékből való volt, mely tehát az esztergomi várispánság tartozandósága volt. Az említett Kokot a mai Párkány.

Ez évben IV. Béla király is a hírnökök és pohárnokok Esztergom megyében fekvő Agár nevű földjét, kamarásának Istvánnak (magister camerae nostrae) adományozza. Ez alkalommal említettnek a pilisi apátság Nyka nevű helysége, a turiáni nemesek, és a jastyi (tán zászty-i) apátság földje.⁶⁾ Mindezek azonosságáról közelebbet nem mondhatunk.

Moys nádor 1270. évben az esztergomi érseket bizonyos jövedelmek birtokába heigtatván, azt írja, hogy V. István Esz-

¹⁾ Fejér II. 219. lap.

²⁾ U. o. 324. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. köt. 154. lap.

⁴⁾ Fejér IV. 2. köt. 292. lap.

⁵⁾ Wenzel VIII. 223. lap. Knauz: Monumenta eccles. Strigon. I. 562. lap, és hibásan Fejér IV. 3. köt. 476. lap, mert Neek helyett Neeb, Kokot Kóknut nevet használ.

⁶⁾ Hazai Okmtr. VII. 107—109. lap.

tergom megyét (Comitatum Strigoniensem), az esztergomi érseknek adományozta. Mit kell ez alatt érteni, kitűnik V. István király saját 1270. évi leveléből, mely szerint azon jövedelem is, mely eddig az esztergomi főispánt illette, ezentúl az esztergomi érsek és a káptalan közt felosztatott.¹⁾ Ez évtől kezdve az esztergomi érsek volt a vármegye örökös főispánja.

A különben sem erős szerkezetű esztergomi várispánság nagy rázkodtatást szenvedett, midőn V. István 1272. évben az esztergomi várnépet (nobiles Strigonienses) az ország nemeseinek sorába emelte.²⁾ Az illető oklevelet nem ismerjük egész terjedelmében, de tartalma iránt alig lehet kétségünk, tapasztalván, hogy az esztergomi várjobbágyokról ezentúl már alig van szó.

Ez időben (1272.) Sixtus mester esztergomi olvasó kanonok, volt a királyi udvarnokok bírása az egész országban, és mint ilyen Vas megyében az udvarnokok sági kerületében két ekényi földet Tukurch faluból a Ják nemzetségbelieknek oda ítél a buruzdi udvarnokok ellen.³⁾

Daczára az általános nemesítésnek, mely 1272. évben az esztergomi várjobbágyokat érte, még is 1273. évben egy külön ily kitüntetés fordul elő, mert ekkor Bene fiai, Sándor és Gál, a várjobbágyság alól felmentetnek és Kirva (Kerova) helységben levő földjeik nekik örökre átengedtetnek.⁴⁾

Epőly falu az érsekség birtoka volt, még is 1284. évben a királyné hadakozó népei (exercituales populi reginales) laktak itt.⁵⁾

III. András király 1299. évben Muslan nevű földet Simon comesnek adományozza, megjegyezvén, hogy Muslan egykor várföld volt. E visszapillantás az 1272. év előtti időre vonatkozik, a midőn Esztergom még várispánság volt. Esztergom megyében ma Musla falu ismeretes, — az említett Muslan tán erre vonatkozik, daczára, hogy az oklevél szavai »quon-

¹⁾ Fejér V. 1. köt. 20. 21. lap.

²⁾ Fejér VII. 5. köt. 375.

³⁾ Knauz: Monumenta eccles. Strigonien.

⁴⁾ Országos levéltár. N. R. A. 1714. csom 6. sz.

⁵⁾ Fejér V. 3. köt. 214. lap.

dam Castri«. ¹⁾ Kétségben hagynak az iránt, micsoda várispánságról van szó. Muslan nevű falut általában sehol nem találtam.

A beigtatást a győri káptalan teljesíti, a mi némi útmutatás Muslan fekvésére nézve.

Fejérvári várispánság.

Várterületéhez tartozott :

Fehérmegyében : Perekő, Regön (Rechun), Szöld (Zuld), Varsány (Ossian), Zokol, Csurgó.

Nyitra megyében : Belad (ma Barsban).

Pestmegyében : Inárcs, Harta.

Habár e várispánságot a legrégiebbek egyikének tartjuk, oklevelesen még sem vihetjük azt fel a XI-ik századba. I. András korában, midőn a nemzeti visszahatás 1047. évben a kereszténység előmozdítói ellen kitört, Szent Gellért társaságában egy Comes Zonuk neveztetik, ki Fejérvárból Budára indult. Erről azt mondja Horváth Mihály, hogy nem szolnoki, hanem fehérvármegyei várispán volt. ²⁾ Szabó Károly pedig gyanítja, hogy itt Szolnok vármegyei főispánról van emlékezet, noha beismeri, hogy krónikáink Zonuk comest, és nem comes de Zonuk-ot irnak. ³⁾ Ily léha alapra nem lehet a várispánság létezését fektetni.

Szolnok itt bizonyára csak személynév, és Horváth Mihályt csak Wion ejtette tévedésbe, ki Szolnokot principem albanum nevezi. ⁴⁾

II. András 1229. évben a fehérvári várispánság alól felmentett, és lakatlan Zokol várföldet Ábrahám fiának: Mihálynak adományozza, ki a királyt, midőn seregével személyesen Rácországban járt, hűségesen szolgálta. ⁵⁾

¹⁾ Wenzel X. 333. lap

²⁾ Horváth M. Magyarország Tört. I. 164. lap.

³⁾ Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról, 81. lap.

⁴⁾ Podhraczky is az általa kiadott budai krónikában Wion alapján véli, hogy Zolnok Albensis provinciae comes erat, aut certe urbis iudex.

⁵⁾ Mikóczy Series Banorum. 115. lap.

II. András, noha fiát, IV. Bélát azzal bírta meg, hogy a király által tett tulságos és néha csellel eszközlött adományokat visszavonja, némely esetben az üdvös intézkedést maga megsemmisíté. Így történt 1232. évben, midőn Miklós comesnek, Ugrin, esztergomi érsek testvérének, a fehérvári, csanádi, aradi és zarándi várföldeket visszaadta, melyeket IV. Béla tőle elvett. A Fehérvárhoz tartozó várföld Zuld-nak neveztetett, melylyel Dama, Medved, Urusey (Oroszi ?), Timár helységek voltak határosok. Dobos felől jövő vizér is említettetik.¹⁾ Ez ismertető jelek daczára, Zuld fekvését ma nem tudjuk pontosan kijelölni, vagy nevének azonosságát kimutatni, de valószínűleg Sződnek ejtetett.

IV-dik Béla Umánd nevű vendégét (hospes latinus) Magyarországbán letelepíti és neki hűséges szolgálataiért a Csurgo nevű két ekényi várföldet, malmot, és szőlőművelésre alkalmas 40 holdat adományozza; a várföldet Fehérvár tartozandósága alól kivévén.²⁾

IV. Béla király 1238. évben Yginig fiainak, Gergelynek és Enochnak, Perekő nevű földet adományoz, mely fehérvári várföld volt. Hogy itt Székesfehérvár értetődik, világos abból, hogy IV. Béla, az egykori fehérvári főispán, Lőrincz jelentésére hivatkozik, az Yginig fiaitól cserébe veendő szigeti földekre nézve. Ez a Lőrincz pedig 1235-ben volt székesfehérvári főispán.³⁾ Perekő föld ma ismeretlen.

A következő évben a király Csertőt és rokonait a szegszárdi apátság szabad jobbágysai közé sorozza, és őket felmenti a lovas hirnökök által a monostornak teljesítendő szolgálatától. De a szegszárdi apátságot is akarván kármentesíteni a király, Csertő és rokonai helyett ugyanannyi várnépbeli szálást (mansiót) a fehérvári várispánság alól kivévén, azokat a lovas hirnökök szolgálatának teljesítésére rendeli az apátság javára.⁴⁾

IV. Béla 1259. évben Imre fiának, Miklósnak, hű szolgálatokért egy a fehérvári és a szolaggyőri várispánsághoz

¹⁾ Hazai Okmtár I. 11. l. Wenzel VI. 503. lap.

²⁾ Győri tört. és rég. füzetek III. 298. l.

³⁾ Wenzel VII. 53. l.

⁴⁾ Wenzel VII. 68. l.

tartozó várföldet adományoz Szopokon ¹⁾ fölött. Ezen a földön hajdanában Rechun és Regun laktak, kiknek elseje Fehér, másika Szolgagyőr ispánságának várnépe közül való volt, és kik — mint az adománylevél mondja — e földnek nevöket adták. ²⁾ Elbből kitetszik, hogy a névadók nevében nem lehetett különbség, és hogy a falut vagy Rechun, vagy Regunak kellett nevezni. Ez adományt megerősítette V-dik István 1270. évben. ³⁾ Salamon, fehérmegyei főispán 1272. évi ítélőleveléből látjuk, hogy a falu neve Regun volt, és Keveasszó völgyében (in valle Kuaza) feküdt. Salamon Regunról már mint *egykori* fehérvári várföldről beszél. ⁴⁾

István, ifjabb magyar király, erdélyi vezér és kúnok ura 1263. évben bizonyos ináresi embereket, kik a várjobbágyok azon osztályához tartoztak, mely az ispánnak szállásadással tartozott (filii jobagionum castri Albensis, qui descensum comiti suo dare consueverunt) a várjobbágytság magasabb fokára emeli (in cetum honestorum jobagionum dicti castri), nehogy a tatárok által elpusztított földjüket szükség és nélkülözések miatt elhagyni kényteleníttessenek. ⁵⁾ Az illetőket V-ik István király, midőn az ország kormányára jutott, földjeikkel együtt ez állásukban megerősítette. ⁶⁾

Az említett Ináres ma pusztá Pestmegyében. Az itt lakott, és már fenn említett fehérvári várjobbágyokat IV-dik László király 1275. évben összes birtokaiban megerősíti, és őket nemesi rangra emeli. A király világosan mondja, hogy a fehérvári várispánsághoz tartozott ezen föld Pestmegyében fekszik. ⁷⁾

IV. Béla 1265. évben, Andrásnak, banai várispánnak, az ő ghimesi vára közelében fekvő fehérvári Belad nevű vár-

¹⁾ Supra Zopokun. Ily nevű falu ma nincs Fehérmegyében, de van Szopok Baranyában. Különben Zopokun a mai Ág.-Szent-Péter.

²⁾ Wenzel VII. 505. l. Fejér IV. 2. köt. 495. l.

³⁾ Wenzel XII. 27. l.

⁴⁾ Wenzel VIII. 414. l. és XII. 72. lap, az utóbbi levélben a hely-név Regun.

⁵⁾ Fejér IV. 3. k. 154. l. Wenzel III. 43. l.

⁶⁾ Wenzel III. 257. l.

⁷⁾ Wenzel IV. 49. l.

földet adományozza, miután a nyitrai káptalan által arról értesült, hogy ott csak egyetlen várszolga lakik, és miután Demeter fehérvári főispán is oda nyilatkozott, hogy az említett föld csekély és lakatlan, és Fehérvártól távol esik. Ez okokból Belad eladományozható Andrásnak, a fehérvári vár kára nélkül. Csakugyan a beladi várföld területe csak három ekényi volt.¹⁾ Belad egy részét azonban, mely egykor szintén fehérvári várföld volt, András comes, Ivánka fia, még csak 1268. évben vásárolta meg Bés mestertől.²⁾ Egész Belad 1275. évben a barsi várispánsághoz tartozott; 1386. évben mint Ghymes vár tartozéka, és a Forgácsok birtoka említetik. Még a XVI-dik század végén nyitramegyei falunak mondják, ma Barsban Nyitramegye szélén fekszik.

Egy fehérvári várjobbágy, Nyéki Benedek (Benedictus de Neveg) az ő állapotját felcserélvén, szabad akaratból a nyulszigeti apácázárda jobbágyságába szegődött. IV. Béla 1268. évben az ó-budai prépostnak meghagyja, hogy Benedeket a zárda jobbágjai közé igtassa,³⁾ — a mi bizonyosan, tekintettel, megszűnt várjobbágyi minőségére történt.

IV. Béla 1269. körül Macha nevű várjobbágyot, — ki Wosyan helységben lakott, — testvéreivel együtt a nyulszigeti monostor jobbágysága alá bocsátja.

IV-dik László király pedig 1270-dik évben a nyulszigeti apáczáknak, az Ossian nevű fehérvári várföldet, három apró, e várföld és Csepel sziget közt fekvő szigettel adományozza.⁴⁾

Az itt említett Wosyan és Ossian egy Varsány nevű helységre vall, a milyen ma nincs ugyan Fehérmegyében, de azért e név itt még sem ismeretlen, mert Csákvár területén van Varsány, erdős hegy, melyet a nép Vasár-nak is nevez.

Mint természetes, Fehérvár falai alatt is voltak várjobbágyok telepedve. V. István király 1272. évben a Fehérvár falain kívül álló Szent-István templomát, melyben Euphrosina,

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 257. lap.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 477. l.

³⁾ Wenzel VIII. 193. l.

⁴⁾ Fejér V. 1. k. 50. l. Wenzel XII. 142. lap.

III. Béla király anyja van eltemetve, veszi pártfogása alá, és miután Pontius, a Jánosvitézek mestere panaszt emelt, hogy a szigeten lakó egyházi jobbágyok szállásadással igen nagyon terheltetnek, a király megtiltotta a fehértvári főispánnak, és a várjobbágyoknak, hogy adószedőket (collectores pro tempore constitutos) a nevezett egyházi jobbágyokra ne küldjenek.¹⁾ A miből egyszersmind kitűnik, hogy a várjobbágyok teendői nem szigorúan a várvédelemből folyó szolgáltatokra szorítkoztak.

A maga helyén ki lesz mutatva, hogy több, Szolga-győr várához tartozó helységek Fehér vármegye határában feküdtek.

Pestmegyében, Duna-Pataj közelében (Soltmegye), fekszik Harta, a mely 1289. évig fehértvári várföld volt. Ez időben pusztán állt, miért is azt Konrád fia Sebestyén, a királytól adományul kérte, s meg is nyerte.²⁾

A fehértvári várispánság Erdélyben.

(Castrum Albense Transilvaniae.)

Várterületéhez tartozott :

Alsó-Fehérmegyében : Paczalka, Demeterfalva, Kabud, Gyomord.

Szász-Sebes székben : Rehó.

Biharmegyében : Csokaly.

Bizonytalan fekvésű : Öregyháza.

E várispánság földjei, valami csekély kivétellel, közvetlenül a Maros partján feküdtek, egyike sem említetik a tatárjárás előtti korban.

II-dik András király 1206. évben, bizonyos János nevű olasznak Cwezefey nevű földet adományoz.³⁾ Ennek határai Báránykút, mely most a nagy-selyki székben fekszik, Lewe-

¹⁾ Fejér V. 1. k. 213. lap.

²⁾ Dessewffy Oktár 116. l.

³⁾ Wenzel ezt Kozdfő-re magyarázza, mely tehát a Kosd patak forrásánál, Felső-Fehér megyében feküdt volna. (Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből.)

nech, Cowrnih, Wellmer és Sars. E határjárásnak tanúi többi közt a fehérvári várjobbágyok: Gyuna, Cyna, Gyurgy, Iseph, Villám és mások. (Wenzel XI. 83., 84. lap.)

Megvilágosítja ez ügyet Imre király 1204. évi levele, melyben a nevezett János olaszt, ki a szászok közt Rivetel faluban lakónak mondatik, nemesi rangra emeli, egyúttal felmentvén őt azon bíróság alól, melynek a régi várjobbágyok alá vannak vetve, — *qui judicat filios jobagionum nostrorum* — Jánost egyedül a király s curia ítélete alá vetvén.¹⁾

II. András 1229. évben az Ér partján, Székelyhíd mellett, Biharmegyében fekvő Csokaly (Chokol) falut, mely akkor néptelen volt, Mihálynak, Ábrahám fiának adományozza, kivévén azt a fehérvári várispánság tartozandósága alól.²⁾ Azonban, mint a határjárásból kitünik, Csokalyban a szent király várjobbágyainak (terra filiorum jobagionum Sancti regis castri antedicti) is volt része, sőt ugyancsak Csokaly nevű falut (terra villae ejusdem nominis Csokoly) a szállást adó jobbágyok birtak (filiorum jobagionum descensus praebencium).

Ez adományt Béla ifjabb király 1230. évben Ugrin kalocsai érsek szorgos kérelmére megerősítette.³⁾ Béla, II-dik András által meg volt bízva, hogy a mérték feletti királyi adományokat visszavonja, és ez lehetett oka, hogy a Csokalyra vonatkozó adomány megerősítése szorgalmaztatott.

Azonban, azelőtt melyik fehérvári várispánsághoz tartozott Csokaly? a királyi levelekből ki nem vehető.

Az Erdélyhez való közelség miatt kockáztatom azt a véleményt, hogy Csokaly az erdélyi Fehérvár várispánsághoz tartozott. Megengedem, hogy e véleményhez szó fér, mert Bolondócz (a Vág mellett) valamivel távolabb fekszik Biharhoz, mint ez Gyulafehérvárhoz, mégis a bolondóczi várispánságnak Biharban is voltak földjei.

István, ifjabb m. király, 1264. évben Germand, Paczalka (Pocholka) és Kabud (Capud) nevű, a Maros mellett fekvő

¹⁾ Wenzel I. 91., 92. l.

²⁾ Wenzel XI. 211., 212. l.

³⁾ Wenzel XI. 214. lap.

földeket a fehérvári ispánság alól kiveszi, és Gyógyi András comesnek adományozza. ¹⁾ Nevezett király 1266-ban Karakó és Igen vendégeinek, minthogy szántóföldjeik nem voltak, a Gyomord nevű földet adományozza, mely a fehérvári ispánsághoz tartozott, de különben lakatlan volt. Ezt az adományt megújította IV. László király 1289. évben, ²⁾ azonban, ennek daczára, a király még ugyanez év október havában Gyomord földet visszaadta Gyógyi András fiainak, Miklós és Andrásnak, miután ezek a nevezett földet örökségi birtokuknak állították. ³⁾ Gyomord e néven ma ismeretlen.

Egyéb várföldeket is eladományozott V. István király; így 1269. évben Demeter-pataka (terra Demetrii) és Reho helységet (terra Vincencii in sede Sabaesiensi) a kelniki Csél comesnek adományozta. ⁴⁾ Hasonlókép IV. László 1274. évben Öregyházát, mely szintén fehérvári várföld volt, Ders esperesnek, Mihály mesternek és testvéreinek adományozta. ⁵⁾

Még 1291. évben említetnek fehérvári várjobbágyok, várföldek azonban csak mellékesen, és nem mint jogügy tárgyai. A gyulafehérvári káptalan a nevezett évben bizonyítja, hogy a székely eredetű Benczencz fiai Bottelek nevű földjüket Dániel és Salamon, kelneki Csél fiainak eladták. Ide határosok voltak Ivánka, fehérvári várjobbágy a Maros melletti földjével, továbbá Romosz, Váras (Szászváros) és Gyalmár (Golmár). ⁶⁾

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 123. l. Wenzel VIII. 96. lap.

²⁾ Fejér VII. 4. k. 216. l. Wenzel IV. 339. l. A helynév Gyumasd, Gomord, Gyumurd alakban fordul elő.

³⁾ Wenzel IV. 337. lap. Kinél András itt de Gyou, a 35-dik lapon de Gyong.

⁴⁾ Fejér VII. 4. k. 136. l.

⁵⁾ Wenzel IV. 35. l.

⁶⁾ Wenzel X. 61. l. Fejér XI. 463. l., az utóbbinál Gyalmár helyett Galwár. Székely Oktár I. 24. lap.

Galgóczi várispánság. (Castrum Colgoucy vagy Golgoch.)

Várterületéhez tartozott :

Esztergommegyében : Ebed.

Nyitra megyében : Kis-Mánya, Oszuszká, Hradistye, Báb, Vecse, Chropov, Vogyerad.

Bármegyében : Nagy-Mánya, Szencse.

Györmegyében : Negyven, két Kulcsod a Csallóközben.

Pozsonymegyében : Gány, Dombó, Visztuk.

A nyitra megyei Vág völgyében fekvő Galgócz vára, ős történetünk előadása szerint akkor esett a magyarok kezébe, midőn Szoárd, Kadosa és Huba Nyitra várát ostrommal hatalmukba kerítették. Kézai és Turóczi szerint Galgócz vidékéről a cseheket Lehel vezér verte ki, a ki e vidéken tanyázott. A hagyomány Lehel síremlékének tartja azt a lapos tornyot, mely Galgócz vásárterén omladozik.

A régi vár helyén ma a gróf Erdődyek gyönyörű kastélya díszel, és tekint le a szeszélyesen kanyarodó Vág folyóra.

Történetünk már Kálmán király alatt említi a galgóczi várispánságot, és egy 1112. évi oklevélben olvassuk, hogy Gány falu a galgóczi várhoz tartozott.¹⁾

Ugyanez oklevélben mondja a király, hogy Vecsén, azaz Vág-Vecsén (villa Wochoy) annyi földje van a győrieknek (Gewrienses), mint a zobori apátságnak.²⁾ Micsoda győrieket, azaz várszolgákat ért itt Kálmán király, nincs világosan mondva, lehet itt pozsonyi, szolgagyőri, nyitrai és galgóczi várszolgákat érteni, mert ezek birtokoltak e vidéken. Csak valószínűség szól Galgócz mellett. Tagányi az oklevél idézett szavaira megjegyzi, hogy ezek nem a győri várispánsághoz tartozó földre vonatkoztak, mi már a távolság miatt sem feltehető, hanem szolgagyőri várföldre. E nézetet azonban el nem fogadhatom, mert okleveleink Győrt és Szolgagyőrt mindig megkülönböztették.

¹⁾ Fejér VII. 5. k. 86. l., és X. 5. k. 58. lap.

²⁾ Fejér VII. 5. k. 89. l.

Hasonlókép vélem Vogyeradról (Wedrad), melynek egyik része a várszolgáké (castrensis), másik az apátságé, hogy a névszerint ki nem jelölt vár alatt Galgóczot kell érteni.¹⁾ A várispánságot jó későn Imre király említi újra. A király ugyan is Job, esztergomi érseknek (tehát 1196—1203. közt) nyolcz (Knauznál: hét) jobbágytelket adományozott, mely a galgóczyi várnépé volt (mansiones civium Castri Colgoucyensis), kiket egyúttal a galgóczyi várispánság köteleke alól felmentett. E jobbágyokat János esztergomi érsek 1209. évben pohárnok emberei közé sorolta (pincernis nostris nexu conjuncti) és e szerint ugyanazon szolgálatra kötelezte, melylyel az érseknek Cem (Knauznál: Etein?) helységben lakó jobbágyai tartoznak.²⁾ E helység alatt a mai komárommegyei Csém pusztá értendő, mely az ötvenes években Esztergommegyéhez tartozott.

A Vár. Registr. a galgóczyi várispánságot sehol sem említi.

II. András király az esztergomi egyháznak az Ebed nevű várföldet adományozá. IV. Béla 1237-ben ezt a galgóczyi vár tartozéka alól kiveszi és az esztergomi egyházat ennek birtokában megerősíti. E várföld 8 ekényi terjedelmű volt, melyhez még egy 70 holdra terjedő kaszáló, egy halászhely és egy közös használatú sziget tartozott.³⁾ Midőn IV. Béla 1239. évben ez adományt újra megerősíti, a galgóczyi várföld álladékat, úgy, mint fenn leírja, hozzáteszi azonban, hogy a 8 ekényi földön, nyolcz várnépbeli ház létezett. A várnépbeliek nevei: Botha, Cel, Tiván, Pinkösd, Bogár, Boxud, Hete és Miklós. Ezeket is a király az esztergomi egyháznak adományozá, hogy ennek, úgy mint eddig a várnak, szolgáljanak. Az egyháznak azonban nem volt megengedve e várnépet eladni, eladományozni, vagy másra tulajdonúl átvinni.⁴⁾ Midőn IV-dik Béla 1249. évben a zobori apátság birtokait előszámlálja, említi Gány falut, melynek egy része a püspökhöz, másik Galgócz várához tartozik.⁵⁾

¹⁾ Fejér VII. 5. k. 85. l.

²⁾ Fejér III. 1. k. 72. l. Knauz: Monumenta Strigon. I. 194. lap.

³⁾ Knauz: Magyar Sion II. 435. l. Wenzel VII. 32., 33. l.

⁴⁾ Knauz. u. o. 437. l. Wenzel VII. 63., 67. l.

⁵⁾ Fejér V. 1. k. 313. l.

A Forgách nemzetségből eredő András kir. tárnokmester, Ivánka fia, a Zsitva folyó mellett, és saját örökös birtokai közepett fekvő, négy ekényi terjedelmű, Mánya nevű galgóczy várföldet kérvén, azt neki IV. Béla király 1249. évben adományozza, és egyúttal a galgóczy vár tartozandósága alól kiveszi. A beigtatást Ádám, nyitrai püspök teljesítette.¹⁾ Botka ebben a Barsmegyébe kebelezett Mánya földet érti.²⁾

IV. Béla 1252. évben a Boldogságos Asszonyhoz czimzett turóczy prémontrei conventet alapította, és gazdagon látta el földbirtokkal. Az adományok közt előfordúl két falu: Kulcsod és Negeven, vagy Nevegen, mely egykor a galgóczy várhoz tartozott, és melyen várszolgák (populi conditionarii) laktak; ezek, mint az adomány más helyén olvassuk, szeke-resek voltak.³⁾ Kulcsod ma is a Csilizközben fekszik; a Negeven nevű falunak azonban semmi nyoma. Tudjuk azonban, hogy egykor Komárommegyében ily nevű pusztá létezett, Gellér és Ócsa közt. Villányi szerint, Negeven, a mai kulcsodi határban fekszik. E két Kulcsod falu is a várispánsági kötelék alól fölmentetett.

Hogy nem a csilizközi, ma is létező Kulcsod volt a galgóczy várföld, hanem hogy a galgóczy várhoz két más Kulcsod tartozott, bizonyítja IV. Béla 1252. évi alapító levele, melylyel a turóczy prémontrei apátságot birtokokkal gazdagon ellátja. E királyi oklevélben a csilizközi Kulcsod, és még külön két más Kulcsod neveztetik, az utóbbiakról azt mondja, hogy e helységeket és Nevegen falut is az apátságnak adományozza, azon szolgálmányos néppel, melyek azokban laknak, és egykor a galgóczy várhoz tartoztak.⁴⁾ A Komárom váráról szóló 1268. évi kir. levél azt írja, hogy Ócsa és Kulcsod határosok, lejjebb pedig, hogy Kulcsod és Gellér falu határai érintkeznek.⁵⁾ Nincs tehát kétség, hogy Bogyá, Ócsa és Gellér közelé-

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 54., 55. lap. Terra Manya circa fluvium Sytva in Comitatu de Goulguch.

²⁾ Századok. 1872. év. 33. l.

³⁾ Fejér VII. 5. k. 304., 307. l. Hazai Okmtár VI. 72. l. V. ö. Dessewffy Oktár 21. l. 1251. évre.

⁴⁾ Fejér VII. 5. k. 304. l.

⁵⁾ Fejér IV. 3. k. 449. l.

ben két Kulcsod falu létezett.¹⁾ Kis-Kulcsod 1282-ben, mint hirnökök földje említettik.

Eynard mester, királynéi lovászmester és galgóczy várispán (comes de Golgoch), 1257. évben, mint a királyné által e célra kiküldött bíró, a Móricz mester királynéi országbíró és nyitrai főispán és Moyk a királyné verőczei predialis jobbágysága közötti pörös földbirtokot Móricz mesternek odaitéli.²⁾

A nyitramegyei (Nagy) Báb 1261. évben Galgócz várához tartozott.³⁾

IV. Béla 1262. évben Serefel-nek, a Nyitra leírásában említett Zochud comes testvérének többféle várföldet adományoz a Vág folyó mentén, nevezetesen a Galgócz várához tartozó Ozus, Rupov, Haradicha, és Dumkov és két nyitrai várföldet. Rupov (mely másutt Ropun) a mai Chropov, Radosotz mellett; a többiek közül Ozus = Oszuszka, Haradicha pedig = Hradistye, mindkettő a Miava patak mellett, Nyitra megyében. Dombó azonban közel ide a Vág jobb partjára esik, Pozsony vármegye határába.⁴⁾ Ezt az adományt megerősíté V. István 1270. évben.⁵⁾

A nevezett esztendőben (1270.) V. István Omodé fiainak Kucen, és Andronik-nak a Dudvág mellett fekvő Wistey nevű földet adományozza, melyet ma Visztuk néven Modorhoz keletre találhatni.⁶⁾ A Kucen személynév tán Kocsin falu nevében rejlik, mely Pöstényhez nyugotra esik. Ez a Wistey egykor galgóczy várföld volt, és a fennebbi évben már a király adományozási jogához tartozott.

Mint ez esetben az Ottokar cseh király ellen viselt háború szolgált alkalmul a királynak, jutalmazások által híveit kitüntetni, úgy IV. László is 1273. évben a Csák nemzet-

¹⁾ Ipolyi Arnold is úgy találja. Uj M. Muzeum. 1858. év, I. 496. l. Kulcsod mint Tany falu szomszédságában Fejér IV. 3. k. 452. lap.

²⁾ Wenzel VII. 467. Eredetije az országos Itárban N. R., A. 194. csom. 16. sz.

³⁾ Tagányi, a Századok 1882. évi folyamában.

⁴⁾ Wenzel VIII. 24. lap.

⁵⁾ Wenzel XII. 26. Egy oklevélkivonat Fejérnél V. 1. k. 95. lap azt akarja ellátni, hogy V. István 1270. évi megerősítése Dombó, Ropun és Hradistya faluról az ó-budai convent javára szól.

⁶⁾ Fejér V. 1. köt. 70. l.

ségből származó Péter mesternek a Szinthe nevű földet adományozza, melyet egyúttal a galgóczy várispánság hatósága alól kivesz, és mindazon jogokkal, melyekkel azt Móricz mester már IV. Béla idején birta. Ebből az tűnik ki, hogy Szinthe földe már IV. Béla alatt megszűnt várföld lenni. ¹⁾

Ez a Scinthe, vagy Zyntha falu bennünket megállásra kényszerít, hogy némely hozzá kapcsolódó kérdésekre nézve tisztába igyekezzünk jönni. E név alatt Teleki-Szabó K. és Tagányi K. a Miava folyó melletti Szenicz falut értik Nyitra-megyében, — én pedig azt a barsmegyei Szencse falura vonatkoztatom, mely a Zsitva partján fekszik. Scinthe és Zyntha alakból ugyanis nem lesz Szenicz, hanem Szencse. A nyitrai Szenicz lehetett ugyan várföld, a mint a Miava partján ilyenek valóban léteztek is, de arról mitsem tudunk; bizonyos azonban, hogy a barsmegyei Szencse várföld volt; nevezetesen 1268. és 1277. évben említetnek itt szolgagyőri várjobbágyságok.

A mi különösen a Csáky Péter javára történt adományt illeti, nehéz eldönteni: vajjon a föld, melylyel jutalmaztatott a galgóczy várispánsághoz tartozott-e, vagy a szolgagyőrihez.

IV. László király 1273. év május 23-án kelt levelében így nyilatkozik, hogy ő Scynthe birtokát annak vámját, és minden tartozékát a galgóczy vár alól kiveszi (a Castro de Gologouch et eius jurisdictione exceptam et penitus exemptam) és a Csák nemzetségbeli Péternek oly módon adományozza, a mint azt Móricz mester IV. Béla idején birta. Ez alkalommal a király elismeri azt is, hogy Pétert rossz hírbe hozták rágalmozói a királynál, még is az utóbbihoz hű maradt, és a méltatlan bánást eltűrte. ²⁾

A következő év első felében, vagy legfeljebb július havában, a király ezt a zynthai birtokot Szolgagyőrhez tartozó majorságnak (?) (possessionem Zyntha vocatam curtem videlicet Comitatus Zulgageuriensis) nevezi. Minthogy t. i. Csáky Péte a szencsei birtokot, melyet neki IV. László, az anyakirályné és az összes országnagyok hozzájárulásával adományozott, erőszak által elvesztette, a király ezt neki visszaadja, és annak

¹⁾ Wenzel IX. 15. lap.

²⁾ Wenzel IV. 27. l. és ismételve IX. 15. l.

birtokába visszahelyezi, oly czímen, mint a melyen azt Móricz mester azelőtt birta.¹⁾ Még ugyanez év december utolsó napján megerősíti a király Pétert, ki itt már soproni és somogyi főispánnak neveztetik, Synche birtokában.²⁾ Ez alkalommal ugyan nem szól a király e birtok egykori hovátartozandóságáról, de nincs kétség, hogy az idézett 1273. és 1274. évi oklevelek ugyanazon birtokról szólnak.

Ez így lévén, kérdés, miért hozza a király Szencsét (Zyntha) egyszer Galgóczczal, másszor Szolgagyőrrel függőségi viszonyba? A megfejtés tán azon különbségben rejlik, melylyel az idézett kir. oklevelek Galgóczról és Szolgagyőről szólnak. Az 1273. évi levelek ugyanis Szencséről határozottan azt mondják, hogy ez a galgóczy vár tartozandósága alól felmentetett, holott midőn 1274-ben Szolgagyőr, avagy a Comitatus Zulgageursiensis említettik, ilyen felmentésről szó nincs. Lehet tehát, hogy itt Comitatus általánosan csak várispánság helyett használtatik. Voltak ugyan Szencsén Szolgagyőr várához tartozó földek, de azért területének más része, milyen például Csáky Péter birtoka, Galgócz vár kapcsolatában lehetett. Hogy Csáky Péter része majd Galgócz, majd Szolgagyőr várához tartozott, fel nem tehető, mert ilyen változásra a függőségben nincs példánk; a két várat sem lehet azonosnak tartani, mert azonosnak maga Tagányi sem állítja.

Ugyancsak 1274. évben megerősíti a király Korpona városának V. István királytól nyert kiváltságát, melyről itt azért szólunk, mert záradékában Reynald kir. ételfogó-mester, mint comes de Galgócz fordul elő, a kit eddig, mint szolgagyőri ispánt ismertünk.³⁾ Ez adat csak különálló, és más forrásból származó közlés által nincs támogatva. Igaz, hogy 1274. évben egyszer Péter, mint kir. főlovászmester, szolgagyőri ispánnak neveztetik,⁴⁾ de más 1274. sőt 1275. évi oklevelekben Reynald még mindig kir. ételfogó-mester és szolga-

¹⁾ Wenzel IX. 72. lap.

²⁾ Wenzel IV. 37. 38. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 201. lap. Más források is nevezik Renoldot ez évre szolgagyőri várispánnak, p. o. M. Tört. Tár IX. 106. l.

⁴⁾ Hazai Okmánytár VI. 200. lap.

győri ispán. Ez utóbbi címet néha elhagyja. Bármily feltűnő az, hogy Reynald, kit számos oklevelek 1274. évben szolgálgyőri várispánnak mondanak, ez egy esetben, ugyanez évben galgóczi várispánnak neveztetik, a dolog még sem szenved kétséget, a korponai városi levéltárban őrzött eredeti királyi kiváltság megtekintése után.¹⁾

Szintoly bizonyosan szólhatunk azon Miklós galgóczi várispánról (comes), kinek IV. László király 1283. évben három soproni várföldet adományozott. Kitűnő vitéz lehetett, és sok csatában résztvett. Nevezetesen, midőn IV. László Győr várának visszafoglalására Ottokár ellen kiindult, Miklós ott nehéz sebet kapott, testvére Sebestyén elesett. Azon csatában, melyben Ottokár király elesett, Miklós lábát kopjával átszúrták, ő még is két német foglyot hozott a királynak. Némely lázadók meghúzták magokat Zelench várába, a király ennek ostromára indult, Miklós ott is nehéz sebet kapott per balistam. Segítette a királyt a lázadó kúnok ellen is.²⁾

A nevezett Miklós még 1283. évben is galgóczi várispán. (Többet róla Sopron alatt.)

Ábrám comes is, Menold fia szintén hadi érdemeket szerzett. Küzdött Ottokár ellen, és midőn a németek az ország határait elfoglalták, azok ellen fellázadt. Nagyszombat mellett Albert osztrák és stiriai herczeg ellen harczolt, Sasvárt a németektől visszafoglalta, és a pozsonyi vár ostromában kitűnő részt vett; foglyokat és zászlókat hozván a harcztérekről, de sebeket is. Érdemeinek jutalmazására III. András neki 1294. évben a Galgócz várához tartozó, hasonló nevű várföldet a Vág folyó mellett, mely földön a királyi várnépség lakott, örök időre adományozza. A király megjegyzi, hogy az eladományozott várföldön hajdan vár emelkedett. Ez így lévén, és a várföld Galgócz nevet is viselvén, vajjon különböző volt-e az a galgóczi várispánság székhelyétől? Különös fordulat az is az adománylevélben, mely szerint Ábrám comes a galgóczi

¹⁾ A Fejér által közlött oklevél záradékában azonban két hiba van, Renold csanádi püspököt, és Miklós verőczei főispánt említvén. Helyesen olvasandó Briccius csanádi püspök, és Miklós beregi főispán.

²⁾ Wenzel IX. 276. 277. lap. Ifj. Kubinyi Ferencz: Árpádkori Oklevelek 124—127. l.

várföldet a vámjoggal együtt oly határokkal bírandja, a minőkkel azt előbbi tulajdonosai birták. Mint várföldnek, előbbi birtokosa csak a király lehetett. A rajta lakó várnépet nem lehetett birtokosnak vagy tulajdonosnak nevezni.¹⁾

A nyitrai káptalan egy 1297. évi levele e kérdéseket megvilágosítja. Galgóc vára a Vág balpartján fekszik, a hozzá tartozó várföld pedig a Vág másik oldalán és szintén Galgócznak nevezetik. Az utóbbin megy keresztül a Vörösvárról (castrum rufum) jövő út a Sz. Péterhez címzett erdő előtt, mely név hihetőleg a Lipótvár alatti Sz. Péter falura vonatkozik, habár ez a Vág balpartján fekszik.

A nevezett évben Abraham comes, (ki itt rőtnek nevezetik) cserébe lépett Aba comessel. Az előbbi Kelecsény, az azzal határos Sággh, Boynch (Bajmocska), Guthy (ma ismeretlen) nevű helységeket a Vág bal partján, és ugyanitt a galgóczi várföldet, — kivéven a várföld azon részét, mely a Vág tulsó részén fekszik, — cserébe adta; továbbá a Vág jobb oldalán fekvő Kezlen, Gyán (királynéi), Sur, Beren (ez ismeretlen), két Galanta, Vedröd és Körtvély (ma Körtvélyes) helységet, mely utóbbi kettő már Pozsony megyében található. Mint csere tárgya említetik a Galantához tartozó Tótfalu is. Különben két Vedröd, és három Körtvélyről szól a cserelevél. E birtokokért Abrám comes cserébe kapta Aba comestől Zobodycha jószágot és a Berencs nevű kövarat.²⁾

Itt megszűnik a történet a galgóczi várat többé emlegetni.

Egy 1316. évi oklevél Galgóc falut, és a vele határos Kelecsény, Pásztó, Lukácsi, Sággh és Guthy helységet említi, a várispánságra legkisebb vonatkozás nélkül.³⁾

Botka Tivadar e várispánságot méltán a 72-esek egyikeként vallja, de tartományait csak Nyitra, Bars és Esztergom megyékben látja szétszórva, holott ilyeneket Pozsony, Komárom és Győr megyékben is mutattunk ki.⁴⁾

Nevezett tudósunk sejtelmet fejezett ki Galgócz és

¹⁾ Wenzel X. 135. 136. lap.

²⁾ Wenzel XII. 611. 612. lap. Zobodycha egykor banai várföld volt.

³⁾ Anjoukori Okmánytár I. 394. l.

⁴⁾ Századok, 1872. évi folyam 33. lap.

Szolgagyőr várispánság egyesítéséről, mire nézve Szolgagyőr történetére utalok.

Hogy Galgócz Zsigmond király idejében bánság lett volna, az tévedés, mely a diplomatikai irány félreértéséből származik.¹⁾

Következő *galgóczy várispánok* ismereteseek:

1257. *Eynard* (Wenzel VII. 467.)

1274. *Rajnold* (Fejér V. 2. k. 201. l.)

1283. *Miklós* (Ifj. Kubinyi Monumenta 126. 127. lap. Utána közli Wenzel: Árpádkori Uj Okmánytár IX. 276. 277. lap, azonban hibásan 1280. év alatt, mert a keltezés a N. Múzeumban található eredetiben következő: MCC. Octagesimo tercio, tercio Idus May. Wenzel az első tercio-t kihagyta.)

Az első két várispán, mint szolgagyőri is előfordúl, a nélkül, hogy a két címet egykoruan használná. Miklós egyedül csak galgóczy várispán címen említettetik.

Garicsi várispánság (Castrum Garyg).

Várterületéhez tartozott: Borsonouch.

Kőrös vármegyében, és részint a kőrösi ezredben emelkedik a szép alkotásu moszlavinai hegység, melynek éjszaknyugati részét garicsi, keleti részét berlenicski hegységnek szokták nevezni.

Azon hegygerincz-görbületnél, hol e két hegyláncz találkozik, fekszik a garicsi várhegy, rajta azon híres vár romjainival, melynek fontosságát honvédelmi rendszerünkben akarom kitüntetni.

Építési jelességét a nagy, négyszögre faragott természetkövek, és tömérdeksége mutatja; félórányira innét van a paulinusok egykori monostora; mellette Monoszló vagy Moszlavina (az oklevelekben mons Claudii), a gr. Erdődyek egyik

¹⁾ Píring: Ungarns Banderien II. 51. 52. lap a Regestrum 32-dik czikkének e szavaiból: Nicolaus filius Bani de Galgócz, e véleményre jött, pedig itt csak Bánfy Miklósról van szó.

főbirtoka, melytől czimeikben az örökös grófságot viselték, és melyben három várkastély díszlik.

Pauer János nem jól van tájékozva, midőn azt írja, hogy Garichvár, utóbb világi, a Garák kezére jutott, *honnét* Garavich vagy Garavárnak is neveztetett.¹⁾ Tudtomra a Garai család soha sem birta Garics várát, és nevét is már régen viselte, midőn a Garai család hazánkban szerepelni kezdett.

Schedius térképén hibásan Govich-nak neveztetik a vár, a hegység, melynek oldalán fekszik, Garik.

A vár neve okleveleinkben Garig, Garygh, Garug, Guarich, Guorig, de leggyakoribb az első névalak. Mai kiejtése Garics.²⁾

Első említése a tatárjárás előtti korszakra esik. Kálmán galicziai király és szlavoniai herceg, IV. Béla testvére, 1239. évben a sümegi várhoz tartozó Toplicza nevű földet Garigban (in Garygh) Bayletha fiának Drugánnak cserébe adja, egy attól kapott más földért, mely szomszédos a herceg Wereytiche nevű földével.³⁾ A Toplicza folyó Garighoz nyugotra folydogál.

A garigi várkerület határában voltak tehát földek, melyek a sümegi várispánsághoz tartoztak. Ebből többféle per származott.

IV. Béla 1256. évben azon perről tesz említést, mely egyrészt Henrik sümegi főispán és a sümegi várnépbeliek, — másrészt a Garigban megtelepedett sümegi várjobbágyok közt folyt. IV. Béla nyilatkozata szerint, a sümegi várnép és várjobbágyok, már testvére Kálmán király idején, sőt előbb is birtak Garigban földeket. Ebből kitűnik, hogy a várintézmény már jóval a tatárjárás előtt gyökerezett meg Garig vidékén, mert Kálmán királyi herceg a sajói csatában nyert nehéz sebeiben halt meg Horvátországban.

Erre azonban nem találunk felvilágosítást, mily okból, vagy mily befolyások következtében szerveztetett a somogyi várispánság oly módon, hogy földjeinek nagy része a távoli garigi várispánság határába essék.

¹⁾ Pauer János : Az egyházi rend érdeme 119. lap.

²⁾ Így írja azt Tkalesics a horvát rubrumban. Lipszky nál Gorich.

³⁾ Wenzel VII. 74. 75. lap.

Az említett birtokvizsály határjárást tett szükségessé, mely alkalommal Lokouc, Palichna, Izdenec (az Ilova patak melletti Zdenca), Ebrisk, Leszbuch, Disnicha (tán Dissnik, Kutinicza mellett) nevű földek; továbbá a Chernalika, (más 1252. évi oklevélben Chernaryka), Palichna, Zuotyn, Garig, Lizkouch (Leskouch), Jaurova, Suplonicha (Szaplonecz), Lisnicha, Disnicha, Zabordna (Zaburna), Detcha, (Desche), Ilsva v. Jelsova (tán Jalsevecz falunál, Ivanics közelében), Zolotnik (a Garigba ömlik), Pleterna patakok, (az utóbbi a Csázma folyóba szakad), a Suinna, vagy Syvinna, (melynek tán a Sivinecz falu megfelel Ivanics közelében), Szuhadol, Zuveruscha, Lipovicza (ma Lipovecz víz Belovár megyében), Zahatuk, Subnak, Zolotnik, Hmelina völgyek, sőt a Csázma folyó, és Császmá földje is említettik. Sok helyen a várnépbeliek földjei várjobbágyokéval vegyültek, az elkülönítés Garig határait is megjelezte Izdenec határaitól. Ma oly közel Garighoz nem ismerünk Zdenec falut.¹⁾

Hasonló módon, és azonos indokolással rendezi a király szintén ez évben Csenke fia Martonos várjobbágy, és Brezwal fiainak Márton és György várjobbágyok több rendbeli birtokainak határait a garigi (?) várnépbeliek irányában. Mindez ügyekben Henrik somogyi főispán nevében eljár Pongrácz, a somogyi főispán tisztje Garigban. A vitás földek mind igen közel fekhettek egymás mellett, mint ezt a határjárások mutatják. Mint eddig elő nem fordult topographiai elnevezések, a két utóbbi határjárásról felemlíthetők a Babich, Bobuch vagy Bubouch, Zalatinszka, Lokouch, Izdenec patak, a Lokouch, Izdenec föld, a Cremenna, Poyatiskar völgy, és Seplenicha (megfelel a Soplonecz földnek) erdő.²⁾

Egy ötödik birtokvizsály ily határleírást vont magával: Borsonouch föld,³⁾ továbbá egy határjel, mely Grassancha (ma Goresnicza, nem Grachenicza) határait Garigtól elvá-

¹⁾ Wenzel XI. 412—421. lap. E két oklevelet a szöveg végén helyes évszámmal, de hibásan az 1255. évi oklevelek során, és a felírásban is hibás évszámmal közli.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 53—58. lap.

³⁾ Borsanez promontorium van Varasd megyében.

lasztja, a Horoustouch völgy, mely tán Horouscouch-nak van írva, és így megfelel a Garig-hegy déli oldalán fekvő Hruskovicza falunak, kis és nagy Desniche patak (ma Dissnik falu) Predelech völgy, Gruseuch patak, mely Grassanicza és Garig határait elválasztja; végre a Lesna és Cotynna patak.¹⁾ Itt megjegyzem, hogy alsó Goresnicza falu Dissnik mellett fekszik, és így a körülírt földet Moszlavinához keletre kereshetjük.

Feltűnő, hogy csak két alkalommal mondatik ki világosan, hogy a birtokviszály fenforgott egyrészt a somogyi főispán és somogyi várnépbeliek közt Garigban, másrészt a somogyi várjobbágyságok közt Garigban (inter Henricum comitem Symigiensem et castrenses castri Symigiensis in Garig ex una, et jobagiones castri Symigiensis in Garig existentes ex altera).²⁾ Egy alkalommal Beriszló hat fiának várjobbágysági földjei elkülönítetnek. Más alkalommal Zelk fia Kokot földje elkülönítetik. Határjelek Camaria, Cherit, a Hemelina völgy, és a Choromisnik forrása. Itt is somogyi várjobbágyságról Garigban van szó. A többi esetekben garigi várnépbeliek és várjobbágyságok (castrenses de Garig et jobagiones castri in ipsa Garig) említetnek, és csak ezeket tekintem garicsi várföldeknek. Ellenben, midőn castrenses et jobagiones castri Symigiensis in Garig említetnek, azt hiszem, hogy akkor nem a garigi várhoz, hanem a somogyi várhoz tartozó várnépbeliek és várjobbágyságról van szó, kiknek földjei azonban a garigi ispánság határában fekszenek.

Minden kételyt el fog oszlatni az 1273. év alatt előadandó eset.

Az egyik 1256. évi határjárásból látjuk, hogy Borsonouch garicsi várföld volt.³⁾

A császmái káptalan előtt Garigi Márton és társai, kik közt Garigi Diana fiai: György és Péter, 1263. évben a nevezett Ruh comesnek, a Császsma folyó melletti pénzen vett birtokukat előörökítik. Határai a Zmick (Zeznik) és Zalatinik

¹⁾ Wenzel VII. 424. lap. Tkalsics I. 106. lap.

²⁾ Wenzel XI. 412. lap. és VII. 427. lap. Tkalsics: Monum. hist. Episc. Zágráb. I. 106. l.

³⁾ Wenzel VII. 424. lap.

patak, a Száva folyó és egy névtelen várföld.¹⁾ Tájékoztató szolgál a Garig hegytől nyugotra, Ivanicshoz délkeletre fekvő Dianovecz falu, mely tán az oklevélben említett Dianától vette nevét. E birtokrendezést megerősíti IV. Béla 1265. évben.

Ha azt említem, hogy a Monoszlóiak 1264. évben a Harasztavicza nevű vitás föld iránt kiegyezkedtek,²⁾ teszem azt azon tekintetből, mert Monoszló avagy Moszlavina története gyakran összefügg a garigi váréval. Harasztavicza valószínűleg azonos a Garig hegy alatt, Moszlavinához éjszakra fekvő Hruszkoviczával (Görögnél hibásan Pruszkovicza). Mindkettő az Erdődy grófi család birtoka, és ma Kőrös megyében fekszik.

IV. Béla 1265. évben Ruh comes érdemeinek és híj szolgálatainak jutalmazásául a garigi várföldekből hat ekényt adományoz a Zlatinik folyó mellett, és őt a császmái káptalan által beigtatja a garigi várjobbágyok és várnép ellenmondása nélkül. A hosszú határjárásban a Császma, Pribinisich és Zlatinik folyón kívül, semmi helynév nem fordul elő, csak fák képezik a határjeleket, mint hárs, bük, tölgy, haraszt, körtve, gyertyán, ihar, cseresnye, eger, szil, kőrös. Említetik Garig várának szomszédsága,³⁾ és a garigi várnépség (Castrenses de Garug).

Ugyanez évben Brezhal fia Márton és neje, a Garig megyében fekvő Descha nevű birtokot Ruh comesnek eladják. Határjelek Nazled föld, Babych vagy Bobuch patak, a Lipva, Kremenna és Jelsva völgy, mely utóbbi tán az Ivanicshoz délre fekvő Tolsevecz falura mutat.⁴⁾

Drask fia Jób, 1266. évben sógorának Péternek, a garigi vásártér mellett levő egész birtokát eladja. Határok: Resnik föld, Garig patak, Ramurna és Dobouch patak.⁵⁾

Ez évben Mihály mester, Simon fia, garigi birtokát eladta Paska fiainak.⁶⁾

¹⁾ Hazai Okmánytár VII. 90. lap.

²⁾ Hazai Okmtr VII. 93. lap.

³⁾ Hazai Okmtr. VII. 96. lap. Ez oklevél rövid kivonata a Századok 1876. évi 578. lapján hibásan viseli az 1260. évszámot.

⁴⁾ Hazai Okmánytár VII. 100. lap.

⁵⁾ Hazai Okmánytár VII. 103. l.

⁶⁾ Tkalesics I. 130. l. idézi Wenzel XI. 556. lap.

A császámai káptalan 1264. évi bizonyító levele szerint Voyn fia, Voynich és Chuerk garigi várjobbágyok bizonyos földjüket Wlchetének örök áron eladták. A határjárás szerint itt a Platerni folyó a Császma folyóba szakad. Fenn e folyó Pleterná-nak volt nevezve.¹⁾

Bizonyítja továbbá a káptalan ismét ez évben, hogy Miklós, Bogdan neje, azt a Garigban fekvő földet, mely neki mint nejének hozományra átadatott, sógorainak eladta.²⁾ Lát-szik ebből, hogy Garig vidékén nem csupán várjobbágyok lak-tak. A határjárásban említetnek a Bacchyn patak, a Lipouch és Iztermechaga völgyek.

A Monoszlói nemes család, melynek birtokai Slavoniá-ban a Száva, Lónya és Csernecz, továbbá a Száva és Odra közt fekszenek, 1269. évben birtokosztályra lépett.³⁾

IV. László király 1273. évben a többször nevezett Ruh comesnek, a Garigban fekvő Decche nevű somogyi várföldet, mely az ő földjével határos, adományozza, megjegyezvén, hogy a kért föld minőségének megítélésére Imre akkori somo-gyi főispán kiküldetvén, ez azt jelentette, hogy a kért föld ha-táros Ruh comes szintén Decche nevű birtokával, és hogy ahhoz három szőlő a Garig hegyen, és egy a Gorgó hegyen tartozik. Ebből világos, hogy Ruh comes eddig Decche föld-nek csak egy részét birta, egy másik része a somogyi várhoz tartozott, és azt most kapja IV. Lászlótól. A somogyi vár alól felmentett, most Ruh comesnek örökre adott Decche föld határai a Zabrudna (Zabordna), és a Deccha patak, mely mindkettő a Garigba folyik.⁴⁾

De ekkor Ruh comes még mindig nem birta egész Deccha helységet, mert 1279. évben Wlchata fiaitól, Imre és Györgytől ismét Deccha egy részét (quandam terram eorum in Deccha sub comitatu de Garig existentem) egy kis szőlővel a Korgou (fennebb Gorgou) hegyen megveszi.⁵⁾

IV. László még ennyivel sem elégedett meg, hanem

¹⁾ Wenzel VIII. 108. lap. Posega megyében van Pleternicza falu.

²⁾ Wenzel VIII. 109. lap.

³⁾ Hazai Okmánytár VII. 115. lap.

⁴⁾ Hazai Okmánytár VII. 144. 145. lap.

⁵⁾ Hazai Okmtár VII. 171. lap.

1273. évben Ruh comes földjeit Gerzencze és Garig megyében nemesíti. Tudjuk, hogy Ruh Garighan a Deuche nevű földet bírta, melyet Brezhál fiától Márton várjobbágytól vett. Továbbá bírja ott a Diana fiaitól pénzen vett földet, és az érdemeiért IV. Bélától nyert Polosnicza földet, mely ugy látszik, a mai Palesnik, a berlenicski hegyektől keletre. ¹⁾

A garigi várispánság azonban nem sokára véget ért, mert IV. László 1277. évben Garig várát Timoté zágrábi püspöknek adományozta, ki e várat a király koronáztatása ideje óta saját költségén fentartotta. ²⁾ Az adományt már 1280. évben megerősítette Fülöp fermói püspök és apostoli követ (Tkalesics I. 202. lap, Wenzel XII. 308.) a király pedig 1284. évben. ³⁾

A császári káptalan ugyancsak 1277. évben bizonyítja, hogy Voynch, Zapachk fia, Garig megyében (in comitatu de Garigh) fekvő Tymennicha nevű földjét, Stepk fiának eladta. Itt semmi nyoma sincs annak, hogy ez eladáshoz a királyi hozzájárulás kéretett vagy adatott volna, miért is e föld alig volt a várispánsági kötelékben. ⁴⁾

Ugyanezt kell megjegyeznem a nevezett káptalan egy másik 1277. évi leveléről, mely szerint Drugan, Rylich és Vulkodrug fiai, garicsi várjobbágyok Mortun fiának Garicsban levő örökös földjeiket eladták. E föld határai a Comoria, Comennicha, Császma és Pleterna patakok és csermelyek.

A császári káptalan 1278. évben bizonyítja, hogy Bogdoszló és Pósa, Zován fiai, garigi várjobbágyok, eladták örökségi birtokukat Jakabnak Stepk fiának, ki szintén garigi várjobbágy volt. A határjárásban neveztetnek a Ztermech völgy, Divich patak, Kasnidol völgy, Graduch folyó, Gradech hegy, Medveganuga folyó, és a garigi vásártér (locus fori de Garig.) ⁵⁾

¹⁾ Hazai Okmtár VII. 140. lap. Az 1273. évi viszonyokról lásd Gerzencze czikket.

²⁾ Fejér V. 2. köt. 386. lap, és V. 3. k. 124. lap. Tkalesics : Monumenta Episc. Zagrab. I. 185. l. Wenzel XII. 199. lap. Katona VII. 723. lap.

³⁾ Katona VII. 891. lap. és Fejér V. 3. k. 241.. lap.

⁴⁾ Wenzel XII. 212. lap.

⁵⁾ Wenzel XII. 241. lap.

Eladási engedélyről itt sincs szó, a mely különben a várszerkezet megszűnése óta már nem is kívántatott.

A zágrábi püspök nem maradhatott Garig békés birtokában, mert János mester, ki magát Zana, Orbász, Guarig és Geeske főispánjának nevezte, a püspök jószágaiba ismételve betört, és kivált Miklós slavoniai bán társaságában rabolt és pusztított, sőt azzal együtt egész Gerzencze megyét bitorolta. Ez okból a püspök 1281. évben János mestert az egyházból kiközösítette, a mely ítéletet Ladomér esztergomi érsek megerősített.¹⁾ Az erőszakoskodás terjedelmét a Gerzencze történetében előadottak még jobban megvilágosítják.

A császári káptalan előtt Péter fia Lőrincz 1285. évben azon birtokot, melyet atyja Drask fiától Jóbtól szerzett, Ders fiának Ádámnak örökíti. Ez egyszerű adás-vevés, mint ez más nemesi birtoknál is előfordúl. Az eladott föld Garigban (in Garig), a garigi vásártér közelében (locus fori de Garig) feküdt. A határjárás számos határjelül szolgáló fákon kívül, említi a Garig, Dobouch és Ramurna patakot.²⁾

Az ország története IV. László utolsó éveiben igen zavaros, de zavaros volt az ország akkori állapota is. Meglepetve olvasuk a király azon 1283. évi levelét, melylyel Péter slavoniai bámnak, Benedek pohárnokmester fiának a garigi területet, Garig várával nem annyira adományozza, mint inkább visszaadja, és örökös tulajdonának kijelenti, azt mondván a király, hogy az ország főurainak és nemességének jelentése szerint, Garig birtoka helytelenül és jogtalanul elvétellett Péter bántól. A zágrábi püspöknek az 1277. évi adományon alapuló birtokjoga Garigra egy szóval sem említetik. Egyúttal kiveszi a király Garigot a slavoniai bánok hatósága alól.

A király Péter bán több érdemét sorolja elő, ezek közt azt, hogy midőn a horvátok fellázadtak, a bán a lázadás elnyomására erőlyesen közreműködött (ad coercendas ferocitates croatice gentis, qui elata obstinacione contra nostre majestatis culmen — insurrexissent). E lázadás idejét ki nem jelölhetjük, és erről történetiróink egyáltalában hallgatnak.³⁾ Semmikép

¹⁾ Tkalesics I. 206—208. I. Wenzel XII. 337. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 193. lap.

³⁾ Wenzel XII. 386. 387. lap.

nem szolgálhatott ez okul Garig elvételére, mert Timoté püspök mindig hűséggel viseltetett a király iránt, és ez 1277. évben a püspöknek tett, Garigra vonatkozó adományt, mint említém, 1284. évben megerősítette, viszont elhallgatván minden birtokjogot, melyet a király csak imént ruházott Péter slavoniai bánra.

Néhány évvel utóbb (1289.) János zágrábi püspök, Ugrin, az ő egykori garigi várnagya hűtlenségéről szól,¹⁾ — a püspök tehát az 1277. évben adott birtokviszony élvezetében áll. Ennek megfelelőleg Mihály zágrábi püspök 1297. évben Garig és Gerzencze főispánjának írja magát.²⁾

A mi ezentúl következik, már nem tartozik szorosan a várispánság történetéhez. Iván nádor 1288. évben írja, hogy Polosnicza várát és minden, vétel útján szerzett birtokait Garig megyében (in comitatu Garig) cserében átengedi István bán fiainak Egervár birtokáért.³⁾ Ez a Polosnicza 1323. évben is, mint Garig megyei helység említettetik.⁴⁾ Ma inkább Palesnik, mint Sztara Plosicza sejthető benne.

Nemsokára maga Garig Kőrös megyébe kebeleztetett, és 1369. év alatt olvassuk, hogy Kocyan helység Kőrös megyében, a garigi kerületben fekszik.⁵⁾

A végsors Garig várát elérte 1544. évben. A püspök katonái e várat roszúl védelmezték, és utóbb teljesen vissza vonultak Ivanicsra; csak huszat hagyván magok közül hátra Garig várában. E maroknyi legénység természetesen nem állhatott ellent a törököknek. Ezek a várat elfoglalták, elpusztították, — azóta nem is épült föl többé soha.⁶⁾

¹⁾ Tkalesics I. 225. lap.

²⁾ Tkalesics I. 238. lap. Kerchelich, Hist. Episcop. Zagr. I. 97. lap. Mihály egyszer ily czímmel él: Nos Michael dei gracia episcopus Zagrabiensis, comes de Garig et Gersenche. Másszor: Michael divina miseratione episcopus Zagrabiensis, dominus Albertini illustris ducis Sclavoniae cancellarius et comes de Garygh. — Gerzencze ezúttal a czímből ki-maradt.

³⁾ Hazai Okmánytár V. 71. lap, és újra VI. 333. l.

⁴⁾ Az Erdődy grófi család galgóczi levéltárában Ladula 63. l.

⁵⁾ Zichy Codex III. k. 370. lap.

⁶⁾ Kerchelich: Historia Episcop. Zagrabiensis I. 65. lap.

Gerzenczei várispánság.

(Comitatus de Guerzenche, vagy Berzencze).

Várterületéhez tartozott: Gradista, Gerzencze, (Grachenicza) Tehno, Zapolsycha, Lonatue, Pukurtu, Lipig, Kőrös-vármegye azon részeiben, melyekből Belovár megye alakult.

A várnak és területének neve Gerzencze, Gressenicze, Berzencze, Grassonicha, Guerzenche, Berzenyche, Bezenyche, Berzeniche, Bresznitze, Gyrzynch, Gresencha, Grizinche, Berzenche stb. alakban fordul elő. A névhasználatosság után indulva, sokan a berzenczei várkerületet vagy comitatust a somogymegyei Berzencz vidékén keresték, a mi persze eredményre nem vezethetett. A következő adatokból ki fog tűnni, hogy a gerzenczei ispánság a Garik és Berlenichki hegyekhez délre, a Kotina, Trebess, Illova, Pakra, Lónya és Száva folyók közeledésénél feküdt.

Gerzencze szomszédos volt Izdench (Zdench) várral, melynek várnagya Pousa comes, a csornarékaí nemesekkel keletkezett határpör miatt, 1306. évben a császmái káptalan által a vár határait leíratta. Ezek közt találjuk a Chornareka, Soploncha, Lokoriavicha, és két Zdench nevű folyókat, a Ztrug nevű vizet, Kistou forrást, Hrastovecz kútat, és Ligeth nevű erdőt. E határjelek az Illova folyó jobb partjára utalnak,¹⁾ a hol ma két Zdenchi helység, de Garesnicza, a régi *Gerzencze* is létezik.

Az itt említett Soploncha nem folyhatott Posega megyében — mint Ortway véli,²⁾ — mert az izdenczi vár határai nem mentek át az Illova folyón.

Vajjon volt-e itt várispánság, és ha igen, létezett-e az már a tatárjárás előtt, erre IV. Béla király azon 1257. évi intézkedése felel, melylyel mindjárt a tatárjárás után az ország különféle vidékére biztosokat küldött ki, hogy az elidegenített várföldeket szerezzék vissza. A gerzenczei comitatusba a király kardhordóját Csák mestert küldé ki az említett feladat teljesítésére, és e ténnyből joggal következtethető, hogy a gerzenczei

¹⁾ A fennebbi topographiai nevek egy része Somogy vármegye Drávántúli területén is előfordúl. L. Somogy alatt.

²⁾ Ortway : Magyarország régi vizrajza.

várispánság már a tatárjárás előtt létezett, különben ilyen megbízásnak értelme nem lett volna.

Csák mester mindenekelőtt elkülönítette a várjobbágyok azon földjeit, melyek vita alatt nem voltak, a várnépbeliek földjeitől. Eljárásáról 1257. évben jelentést tett a királynak, és ez a birtok-megállapító intézkedéseket tette. Csák jelentése szerint Gradista és Tehno nevű földek régtől Draso fiai, Tamás, Dezső és Ysumpnit várjobbágyok békés birtokában vannak. Ez a Tehno egyedül a nevezett Tamás birtoka volt, és a Pribyn patak mellett fekszik. ¹⁾ Hasonlókép a Lipig nevű földet régtől bírá Sebret fia, Farkas várjobbágy. E föld határjárásában előfordúl a Gerzencze folyó, Drinus patak, Kosouch és Drusk föld. ²⁾ Egy Wecherin nevű várjobbágy négy helyen birt földeket, ezek közül Zapolsicha, Lonarue (Lónyaréve), Pukurtu (Pakartó) a Száva mentén, Kyus Gueresence (Kis Gersencze) pedig a hegy alatt feküdt. Mind a négynek határai leiratnak, és így megértjük, hogy Zapolsicha helység a Kotinua, Zuha Kotinua, nagy Kotinua (mind három külön víz) Kokotnik, Trebess, Glogovecz, Csernecz és Zaposicha folyók, továbbá Prerova, Udvarhely nevű földek és számos határfák által körülhatároltatik. Ezek megfajtására megjegyzem, hogy Kotinua folyót ugyan nem, de Kutina és Kutinicza falut lehet e tájon találni. Csernecz ma Csernavecz. A Trebses fok ma Trebess. Glogovecz falu van Zágráb megyében, Glogovnicza folyó Ivanichhoz éjszakra. Lónyató (Lounatewe) mellett laktak a Lónya folyó mentén gerzenczei várnépbeliek, de egy pár határfán kívül e föld ismertetésére a jelentésben semmit sem találunk. Kétséget még is alig szenved, hogy a Lónyató nem más, mint a mai Lónya-falu, hol a hasonnevű folyó a Szávába szakad. A nevezett Wecherin várjobbágy Száva melletti Pukurrév (így) nevű földje a Domachy nevű földet vagy patakot is érinti. Végre Kis Gerzencze határjárásában Nagy Gerzencze és Serena Gerzencze is neveztetik, megjegyeztetvén, hogy éjszakra a várnépbeliek földjei képezik a határt. ³⁾

¹⁾ Tkalsics I. 115. lap, utána Wenzel XI. 437. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 69. 70. lap. E szerint a Pakracz melletti Lippik nem jöhet tekintetbe. Századok 1876. év 578. lap.

³⁾ Hazai Okmánytár VII. 71—73. lap.

Csák mester többi közt a nevezett évben azt is jelentette, hogy Tiborc várjobbágy a Grizinche (másutt Girzincha) nevű földet régóta békén birja. E föld határai a Girzinche folyó, a Garig hegy, a garesniczai vízbe szakadó Zumuga patak (Scumecha) Monoszló föld; egy közeli völgyben a várnép földjeivel érintkezik.¹⁾ A Garig hegy alatt ma található Moszlavina bennünket e földre nézve tájékoz, és miután kétség nem lehet, hogy a Tiborc-féle Girzincha nem egyéb, mint Alsó-Garesnicza, avagy okleveleink Gerzenczéje, világos, hogy ez utóbbinak határai igen messzire elterjeszkedtek éjszak felé, és hogy Gerzencze területének több birtokosa volt.

Tusk fia Márton comes, gerzenczei várjobbágy (jobagio Castri Gerzencze) szintén régi idő óta volt Desniche, Bursonoch, Pukur, és Lunheta (azaz Lónyató) falu birtokában. Desniche határjárásában említetik egy út, mely Garig és Greszencha (ma Garesnicza) határait elválasztja. Továbbá Ripan és Pribin patak, a Szaploneza folyó, mely a Pukurba (Pakra) szakad. Lunatu, azaz Lónyató határjárásában említetnek a Lunha (Lónya) folyó és a gerzenczei vár halászhai (piscatores Castri Gresseniche.)²⁾

Végre IV. Béla szintén 1257. évben az ő orvosának Tiborc mesternek Felső- és Alsó-Gerzenczét és Stupna helységet adományozza. E három birtok a várnépbeliek földjeitől elkülönítetik. A határjárásban nevezetik a Guersenicha, Scumecha (másutt Zumuga) Stupna és Golobug patak, a Garig hegy; valahol a várföldekkel is érintkeznek, egy földtér a Száva mentén, mely Vstilouna-nak neveztetik.³⁾ Az utóbbi név emlékezetünkbe hozza, hogy a Kulpa és Száva egyesülésénél Uszticza falu fekszik, de ez még távol van a Lónya torkolatától. IV. Béla e földeket Tibornak oly feltétel alatt adományozza, a milyennel ezeket más királyi predialisták, kik *paraznuk*-nak neveztetnek, birták.⁴⁾ A Seege halászhelyek és Lónyapola vagy Lónyamező (campus louna) is előfordul a határjárás során.

¹⁾ Hazai Okmánytár VII. 67—68. lap.

²⁾ Wenzel VII. 424. és 453. lap.

³⁾ Értsd Lóna falut a Lónya folyónak a Szávába ömlésénél. Még Sambueusnál Wuczdilona.

⁴⁾ Hazai Okmánytár VII. 64—67. lap.

Az egyetlen gerzenczei ispán (comes de Gresenche), kit ismerünk, Oliver mester, kinek emberei, midőn IV. Béla 1262. évben Farkasnak és társainak a gerzenczei várhoz tartozott Petlenna nevű földet predialista minőséggel adományozá, e föld határaikép a Gonnycha és Pomlow folyót, és Petlenna patakot jelölték ki, megjegyezvén, hogy az adományozott földdel éjszokról határos Monoszlói Péter fia Péter.¹⁾ Monoszló délre fekszik a Garig hegy alatt, — ott kell tehát a nevezett folyóvizeket is keresni.

Két évvel utóbb (1264.) a császmái káptalan Tholomér fiainak Nodulk és Horvatin gerzenczei prediálisták birtokát határokkal veszi körül, melyek közt a Prebin és Kutina folyó is neveztetik.²⁾ A király e határjárást 1265. évben megerősíté. Az említett káptalan 1271. évben arról értesít, hogy Berivoy fiai, gerzenczei prediálisták, birtokuk egy részét eladták.³⁾

IV. László király 1273. évben Ruh comesnek Gerzencze és Garig comitatusban fekvő birtokait nemesi jogokkal ruházza fel (nobilítamus predia sua), őt magát pedig a slavo-niai nemesek sorába veszi fel (primi et naturales Slavoniae nobiles).⁴⁾ A Gerzencze comitatusban fekvő birtok neve Kutina, ezt Ruh comes a már 1257. évben említett Wecherin fiaitól vette meg, kik itt gerzenczei várjobbágyoknak neveztetnek. A király e levele következtében Ruh és örökösei az illető birtokba léptek, minden eddig ahhoz ragadt várszolgálat nélkül (sine debito primae conditionis), a mely alól ezek egyúttal felmentettek.⁵⁾

Az előadottak során többször említett prediálisták alatt nem lehet mást, mint várjobbágyokat érteni; bizonyítja azt nemcsak IV. László királynak idézett 1273. évi levele, mely-

¹⁾ Hazai Okmtr. VII. 81. lap. Az oklevélben a várföld Petlennának, a patak Peclennának van írva, pedig csak egyik névalak lehet helyes.

²⁾ Hazai Okmtár VII. 92. lap, hol a folyónév hibásan Katinna-nak van írva.

³⁾ Hazai Okmtár VII. 133. lap.

⁴⁾ Erről lásd a riucei vispánságot, és a Hazai Okmtár VII. 173. lapját.

⁵⁾ Hazai Okmtár VII. 139. 140. lap, hol szintén a helynév Katynna-nak van írva.

ben azt mondja, hogy, Ruh comes a király által nemesített földeket a garigi és gerzenczei várjobbágyoktól *avagy* predialistáktól vette (a jobagionibus castri *sive* predialibus), hanem az illető földek jogi minősége is, minthogy ezekről a király világosan mondja, hogy várszolgálati kötelezettség alatt álltak, míg a király ezt meg nem szüntette.

Feltűnő csak az, hogy a várjobbágyok a gerzenczei ispánságban a várföldeket rendesen a megelőző királyi engedély nélkül eladják, — a mely pedig más várispánságokban mindig hangsúlyoztatott.

Ide nem tartozik az az eset, mely szerint bizonyos Olup gerzenczei ember, szintén 1273. évben, az ő birtokát eladta, mert ő ezt IV. Béla adományából bírta, és így nem volt várföld. ¹⁾

Következik a gerzenczei comitatusra vonatkozólag korszakos 1277-ki év. Ez év elején Timoté zágrábi püspök, azon földeket, melyeket ő Gerzencze megyében Ruh comestől pénzen megvett, a császmái káptalannak adományozta. A király egy, Aranyosból márczius 22-én kelt levelével ezt az adományt megerősíté, és az illető földeket a slavoniai bán, és az időszentint gerzenczei comesek hatósága alól kiveszi, és a hét dénár, a zsolosmák, szálláspénz és más adók fizetése alól felmenti. ²⁾

Ez időben tehát a gerzenczei várispánság még teljes épségében fennállt. De még ugyanezen évben IV. László király az egész gerzenczei ispánságot — Comitatum de Gerzencze, — és az oman járó adókat, Timoté zágrábi püspöknek és utódjainak örök időre adományozza, megszüntetvén az oda való népségre nézve a bán és az ő biráinak biráskodását, minthogy a király, — mint az adománylevél mondja --- a megyét nem mint tisztséget (non ut honorem), hanem mint örökös birtokot ruházta a püspökre. ³⁾

Valószínűleg még ugyanez évben történt, hogy IV. László, szeptember közepén, Zágrábban megfordulván, a gerzen-

¹⁾ Hazai Okmtár VII, 146. lap.

²⁾ Fejér V. 2. köt. 385. lap, hol comes Ruh helyett comes Buh áll, és az ispánság neve kétszer Berszenche, kétszer Guerszenche és egyszer Guerscenche-nek van írva.

³⁾ Fejér V. 2. köt. 383, 384. lap. Tkalsics I. 182. l.

czei nemesekhez és más osztályu lakókhoz azt a meghagyást intézi, hogy azon illetményeket, melyeket eddig a gerzenczei ispánnak (comiti de Berzencze) fizettek, megszorítás és kijátszás nélkül, úgy mint Béla herczeg idejében, ezentúl a zágrábi püspöknek fizessék.¹⁾

IV. László ez adománya folytán Miklós slavoniai bán, meghagyta 1278. évben az alatta álló biráknak és adószedőknek, hogy ott hivatalukban többé el ne járjanak.²⁾

A következő évben Fülöp fermói püspök és az apostoli szék követe megerősíté Timoté zágrábi püspököt a gerzenczei comitatus birtokában,³⁾ mely példát 1280. évben az összes magyarországi püspökök követték.⁴⁾

Sőt IV. László, teljes korusága elérése után, 1284. évben Gerzenczére vonatkozó adományát átírja, és megerősíti, érvényességére nézve minden kétséget eloszlatni akarván.⁵⁾

Ezek után megfejtésre vár az a tény, hogy midőn Péter slavoniai bán egy 1283. évi saját kiadványu levelében magát egyúttal baranyai főispánnak és comitem de Gyrzynch nevezi, az utóbbi czimben Gerzenczét kell-e érteni, — és ha igen, hogy lehet azt a most tárgyalt adománynyal összeegyeztetni.⁶⁾ Azonban tán már most szabad azt a véleményt kockáztatnom, hogy Péter czime, mint girzinczei comes nem egyéb, mint bitorlás, és hogy ő elődje, Miklós slavoniai bán nyomdokába lépett, ki ugyan nem használta a gerzenczei comes czímet, de Gerzencze megyét kirabolta, és ott az adót erőszakkal behajtotta (l. Garig.)

Megszűnván Gerzenczén a királyi várispánság szerke-

¹⁾ Év nélküli levél Fejérnél VII. 5. k. 484. lap. A levélben a király Béla herceget az ő testvérének nevezi, holott az ő nagybátyja, avagy V. Istvánnal együtt IV. Béla fia volt. Ugyanczt az oklevelet közli Fejér V. 3. k. 243. 244. lapon 1284. évszámmal Zegned-ről való keltezéssel. Daczára, hogy Kerchelichre történik hivatkozás, az ellenmondás még is csak a zágrábi püspökség levéltárának adataiból volna felderíthető.

²⁾ Wenzel XII. 235. lap.

³⁾ Wenzel XII. 263. l. Fejér. V. 2. 568.

⁴⁾ Wenzel XII. 308. lap. Tkalsics I. 202. lap.

⁵⁾ Fejér V. 3. k. 242. lap. Wenzel XII. 412. l.

⁶⁾ Wenzel XII. 399. l.

zete, ennek nyomai még sem töröltettek el rögtön, Fejes Tiborc (Tiborcus capitolus) és más gerzenczei várjobbágyok (jobagiones castri de Gresenche) 1278. évben bizonyos szőlőbirtokokat Pomlew közelében Benedek comesnek adtak el;¹⁾ és midőn 1353. évben Szentjakabi Tamás mint Comes de Gresenche és medvedi castellanus szerepel, e tény, összehasonlítva Péter, slavoniai bán 1283. évben viselt comes de Gyrznych címével, jelentőséget nyer, — és tudván azt, hogy a zágrábi püspökök a legújabb korig magokat gerzenczei comeseknek nevezték, kérdés, mikor kezdtek legelőször az utóbbi címmel élni? Már Mihály, zágrábi püspökről tudván azt, hogy 1297. évben comes de Gerzencze és Garich címmel élt,²⁾ bizony állíthatni, hogy Timóttól kezdve valamennyi zágrábi püspök ily módon fejezte ki egy tekintélyes terület feletti jogát.

Alig fogunk csatlakozni, ha azon Tiborc mesterben, ki 1295. évben mint öregség által törődött ember, Stupna területén egy ekényi földet végrendeletez, a garigi paulinusoknak, a fenn többször nevezett Tiborc várjobbágyot felismerjük. Ez a Stupna a gerzenczei ispánság határába esett.³⁾

A következő nemzedék vallási buzgalma nem volt csekélyebb, és 1343. évben a császári káptalan bizonyítja, hogy János, Roch fia, a Gerzencze comitatusban fekvő Stupna egy részét, hasonlókép 1345. évben Klára, Echy János leányának, e birtok egy másik részét pedig a garigi paulinus monostornak adományozták.⁴⁾

Más gerzenczei nemesek is 1331. és 1332. években a Stupna patak mindkét partján fekvő földek adományozásával tanúsították tiszteletüket e szerzetes rend hivatása iránt,⁵⁾

A Comitatus de Gerzencze név fenmaradt örökségül az újabb kornak is, de most már eléggé vagyunk tájékozva az iránt, hogy Gerzencze 1277. évig várispánság, ezentúl pedig a zágrábi püspök magán-birtoka volt, melyben ő nevezte ki a

¹⁾ Hazai Okmánytár VII. 166. lap. Más helyen Pomlow. (U. o. 82. lap.)

²⁾ Kerchelich : Historia Episcop. Zagrab. I. 91. l.

³⁾ Fejér VI. 1. k. 376. l.

⁴⁾ Fejér IX. 1. k. 158., 328. l.

⁵⁾ Fejér VIII. 3. k. 551., 647. l.

tisztviselőket, megtartván a hivatalok czímeit úgy a mint a régi szervezettel azokat átvette.

Az előzményekből kitetszik, hogy a gerzenczei várispánság földjei Kőrös vármegyében terültek el, az Illova folyó jobbpartján. A székvár a mai Alsó-Garesnicza határában állott; a tartozandóságok közül csak ez egy Garesnicza ismerhető fel biztosan, a többiekre nézve többnyire a nevezett folyók tájékoznak.¹⁾

A zágrábi püspök nem maradt a gerzenczei comitatus folytonos birtokában. Erzsébet királyné, Nagy Lajos özvegye, 1386. évben Kemolchi Jánosnak és Bereczk-nek szolgálataik jutalmazására Mareasowch és Palachna (Palisna) falut, cserében az említett Kemmolch birtokért, két Kozouch nevű falut adományozza. Ez a Kemmolch falu a királyné Zabacchyna²⁾ nevű falujával volt határos. Mind e helység Kőrös megyének gersenchei kerületében fekvőnek mondatik. Ebből kitünik, hogy a királyné, ha nem is az egész kerületnek, de legalább nagy részének birtokosa volt ez időben.

¹⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék, II. 257. l. Ortway Tivadar: Magyarország régi vízrajza című becses munkájában (Charnareka) erős kételyeket fejezett ki Garesniczára vonatkozó topographiáim ellen. Mindenekelőtt elhárítom magamtól azt az állítást, mintha a gerzenczei ispánság tartozékait az Illova balpartján is kerestem volna, nem is hívatkoztam a pozsegamegyei Dezanováczra, hanem azt mondtam, hogy a bozóttal benőtt terület, melyen a gerzenczei vár állt, hagyományosan Dianovácznak neveztetik. Ez területileg és helynévi tekintetben egészen más. Hogy Alsó-Garesnicza határában az Illova és Crnaja összefolynak, és hogy ez utóbbi azonos a Chernarekával, azt az ősz Valentín József garesniczai alesperes hitelére mondtam, ki évek hosszú során át a garesniczai plébániában működik, és felkérésemre, a hely színén tett nyomozásokat. Gerzenczemegeye (így!) tehát nem terült el Belovár és Pozsegamegyében, mint Ortway a Pribin folyóról szóló cikkben írja, — sem nem azonos a mai Belovármegyével (mint azt nem elég szabatosan több cikkében mondja, épen úgy, mint midőn a Sordura cikkben a Garesnicza és Garics várat összezavarja) — hanem igen is igaz, hogy a régi Gerzencze vára a mai Garesnicza helyén állt, mely a régi nevet visszahangoztatja. Ezt Ortway is idézett munkájának több helyén elismeri, és ez egyelőre a fődolog.

²⁾ Még 1512. évben Zobochna néven létezett. A többi helység, Palisnán kívül ma ismeretlen.

G o r r a.

Várispánok:

III. Béla idején: Gutimer.

1244. év előtt: András. (Wenzel XI. 335. lap.)

1254. évben: Moys, kir. főlovászmester, ki 1256. évben már néhai-nak mondatik.

II. András király 1209. évben a templomos vitézeknek a Pisana nevű földet (in comitatu Gorre), és bizonyos várszolgai földet (terram quamdam civilium de Comitatu de Gorra) adományozza, mely a Glina folyó körül, Treztenic mellett feküdt. E várszolgák szintén a templáriusok tulajdonává váltak.¹⁾

Két évvel utóbb a király a Sz.-Máriához címzett topliczai monostornak, melyet ő kormányzása első évében, tehát 1205. vagy 1206-ban alapított, egész Gorra megyét, (totum Comitatum de Gorra) minden tartozékaival együtt adományozza. Kivéve csak a templáriusok birtokai voltak, és a hat nemzetséggé, mely ezentul is a király hatalma alatt marad.

Alább ki fog tűnni, hogy ez a hat nemzetség a gorai várjobbágyok osztályából való volt.

Midőn II-dik András 1213. évben a topliczai apátságot birtokaiban megerősíté, egyúttal a vendégek és várnépek (hospites et castrenses) adótartozását az apátság iránt rendezi.²⁾

Több rendbeli kir. oklevél ez évből, világosítja a gorai várispánság állását. A király ugyanis rendeli, hogy az apát által kinevezendő udvarbíró (Comes Curialis) az igazságszolgáltatásban annyi hatalmat bírjon, mint a Comes akkor, midőn még András bírta e megyét herczegsége korában.³⁾ Az ispánság vendégei pedig és várnépe (castrenses) a topliczai monostornak évenként minden ház után zsolosmát (marturinas)

¹⁾ Wenzel XI. 98. l. Miből állt ez a Gora ispánság, legteljesebben kiviláglik II. András 1211. évi leveléből. (Wenzel XI. 108—112. lap.)

²⁾ Wenzel XI. 116. l.

³⁾ Némileg más szavakkal a király már 1211. évben ugyanazt mondja. (Wenzel XI. 112. l.)

fizessenek, a mikép Andrásnak; továbbá egy köből búzát és zabot. Tapasztalván a király azt, hogy a gorai várszolgák az apátság szomszédai által letartóztatnak, és hogy ez által az apátság jövedelme csökken, a király rendelé, hogy ezen várszolgák az apátságnak visszaadassanak. Rendeli továbbá, hogy a nevezett vendégek és várszolgák az apátság által kiküldendő zsolosma szedőknek minden ház után két pogácsot? (duas pagachias) egy köből zabot, és egy tyúkot adjanak.

A várszolgák egyedül évenként, ha erre szükség volna, tartozzanak bármiféle állatok számára istállót készíteni, vagy kijavítani, saját költségükön. Áltatában gyalog, szekeres és lovas szolgálattal, és természetmények adásával e várnép nem kevésbé volt terhelve az apátság irányában.¹⁾

Gora várispánsági minőségét bizonyítja Domald, Cetina urának 1225. évi kijelentése, hogy a Goramegyében fekvő Mogos nevű föld a gorai várnépség (Castrensius Comitatus de Gora) tulajdona.²⁾

A Petriniához délnyugotra fekvő Glina körül nemesi földek terültek el, melyek a topliczai apátság földjeivel érintkeztek. Ebből surlódás támadt, mely olyformán ért véget, hogy a perlekedők, IV. Béla beleegyezésével, bizonyos várföldeket (terra castri de Guora) megosztottak.

A várispánságok történetének azon korszakában, midőn királyi megbizottak jártak az ország különféle részeiben, hogy az elidegenített várföldeket visszaköveteljék, Csák comes, a király kardhordója, a gerzenczei várispánságban működött hasonló feladatban; 1256. évben bizonyos földeket, mint a gorai várhoz tartozókat, követelt vissza, mely tényből kiviláglik, hogy Gora oly várispánság volt, mint Gerzencze, Kémeluk, Riucse stb. Megtudjuk ez alkalommal, hogy a visszakövetelt földek már Moys néhai gorai ispán által, mint várföldek, törvény útján követeltettek, de hogy azokat akkor István bán, kit a király e tárgyban bíróul kiküldött, örökös földeknek jelentette ki, mely a gorai hat nemzetség tulajdonát képezi.³⁾

¹⁾ Wenzel XI. 114—127. lap.

²⁾ Mogos földet II. András már 1211. évben adományozta a topliczei apátságnak. (Wenzel XI. k. 110. l.)

³⁾ Wenzel VII. 421. l.

Nincs kétség tehát, hogy a gorai várispánság még 1256. évben is bizonyos alakban fennállott, különben Csák comes a gorai várjog czimén némely földeket nem követelhetett volna.

Adataink elégtelensége miatt ki nem deríthetjük, hogy midőn II-dik András *egész Goramegyét* a topliczai apátságnak adományozá, a várföldek is be voltak-e foglalva; — tény az, hogy ez adomány után is még gorai várföldek említetnek.¹⁾

Midőn 1287. évben Ratold mester, Lorand bán fiának és testvérének, a gorai kerületben közös határ alatt fekvő Peed és Stupnicha nevű birtokainak határai leíratnak, az egykori várispánsági viszonyokra legkisebb czélzás sem történik.

Goricza.

(Castrum Goriche.)

A Korana folyó vidékén terült el.

Béla ifj. m. király 1224. évben Radus nevű hivét, testvéreit és társait, azon hűségökért, melyet iránta és apja iránt tanusítottak, nemesi rangra emeli, és nekik a klokocsei kerületet adományozza, kötelelességökké tevén, hogy valahányszor a szükség megkívánja, tizenöt pánczélost, és száz közönséges gyalogost Béla hadseregéhez küldjenek. A jutalmazottakról azt mondja Béla ifj. király, hogy ők a szent király fiaitól (de filiis Sancti regis de Goricza), Goriczában, származnak.²⁾

Ebből ugyan kétségtelen, hogy Goricza eredetileg várispánság volt, de távol sem állíthatni biztossággal, hogy ilyen már Szent-István idején volt, mint Horváth István véli,³⁾ mert az előjogok, melyek élvezetében Szent-István várjobbá-

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék. II. k. 265—271. lap.

²⁾ Fejér III. 1. k. 446. l. Kollár : Amoenitates II. 90. l. A nemesítést a király ily szavakkal fejezi ki : de domo et familia nostra de cetero censeantur, miből gyenge kritikájú írók azt hozták ki, hogy Radislaus és társai a király rokonságába vétettek fel.

³⁾ Über Croatien, etc. 35. l.

gyai voltak, későbben is más rendű várjobbágyokra ruháztathattak.¹⁾ Itt legfeljebb csak annak lehetőségéről lehet szó, hogy Goricza már Szent-István idején volt várispánság.

István, slavoniai bán és stiriai kapitány 1259. évben a goriczai várnép ügyében bíraskodott. Neudal t. i. és az ő nemzetisége, mely a goriczai várszolgák osztályához tartozott, Chechan fiait pörbe idézte bizonyos földterületért, melyet azonban Chechan fiai egy örökségi földjökért a királytól cserébe kaptak. Az említett várszolgák már korábban is követelték e földet, de sikertelenül. István bán már egy ízben a pör tárgyát képező területet Tamás comes, és Miklós, akkori goriczai várispán által körülhatároltatta. A jelen pörben újra kiküldé a jelen volt Miklós várispánt a pörös föld határainak leírására; a mit ez Neudal és nemzetiségének megelégedésére meg is tett, a miért a bán e földterületet Chechan fiainak oda ítélte. A határ leírásában előforduló Oburh forrás és Vlchiz földterület megemlítésének nem nagy hasznát vesszük; becselebb, hogy a Korana folyó neveztetik egyik határu.²⁾

IV. Béla 1261. évben a Kemynuchka nevű földet, mely szerinte in comitatu Gercze, azaz Goriczában feküdt, Péter, császári prépostnak, és testvérének, András, varasdi főispánnak adományozza. E birtok goriczai várföldekkel volt határos, és a Kulpa, Izryn (vagy Bryn), Zalatnyk folyó, és egy mocsáros erdő (Mosnicza?) szomszédságában feküdt.³⁾

Goriczai várispánok voltak: 1209. Burili, 1210. Domald, 1224. Bonceslaus, 1259. Miklós, 1272. Gorizlav.

Mikor egyesült e várispánság Zágráb megyével, adatok hiányában bizonytalan.

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék II. 185. lap.

²⁾ Eredeti hártvás oklevél az országos ltárban NRA. 1531. esom. 24. szám.

³⁾ Acta monasterii Kamenszko, fasc. 1. N. 1.

Gömöri várispánság.

(Castrum Gumur.)

Várterületéhez tartozott :

Gömörmegyében : Rás, Ablonca, Kövi, Licze, Ozora, Harkács, Perbus, Cseke, némely hegységek a megye felső vidékén ; valószínűleg Otrókocs.

Nógrádmegyében : Kozorossou.

II. András király 1226. évben Tiváld nevű vitéz katonának a gömöri várhoz tartozó Ozoran falut adományozza,¹⁾ és őt Dénes, királyi tárnokmester és ujbári főispán által beigtatja. Ozora helység Gömörmegyében nem létezik, de van Sajó-Gömörhöz éjszakra Tiba, — vajjon ez nem áll-e viszonyban az említett várfölddel? Ozora falu létezett Gömörmegyében 1243. évben.

IV-dik Béla király Kövi és Licze (Liucha, nem Lincha, mint Fejérnél) helységeket 1243-ban a gömöri vár tartozandósága alól kiveszi, és azokat Fülöp és Detre comeseknek, Máté fiainak adományozza.²⁾ Ez alkalommal Zábrág nevű gömöri várjobbágy Malach nevű helysége említettetik.

A terület, melyet a két testvér nyert, roppant kiterjedésű, és határjárása több tekintetből érdekes. De a Fejér által közlött oklevél tele van hibával. A Turóc forrása nem Sárosba vezet le, hanem Szkáros faluba ; a Jolsva és Tapolcza vidékén, nem a Katuspataka, sem Baduspataka, hanem Rákospataka keresendő. A Rákos hegy Rozsnyóhoz északra fekszik.³⁾ A Lomnicza fő, a Gölnicz folyó, és Szomolnok említése kaput nyit ugyan a Szepességbe, de azért ez a Lomnicza mégsem a Kárpátok büszke tetője, hanem Gömörnek egyik északi hegysege, melyben — úgy látszik — az Ilosva patak ered. E Lomniczának balrésze a gömöri váré, a jobboldali Detreé. A Vernia (?) hegység Detreé (caput Verniae est Detrici), a Nagypatak nevű hegy (caput) a gömöri váré. A mellétei völgyön át a várnép útja mentén (secus viam castrensem) nyugotra vezet-

¹⁾ Wenzel I. 218. l.

²⁾ Fejér IV. 1. k. 290. l.

³⁾ Még 1867. évben az oklevél íráshibája fel nem tűnt. Századok, 1867. év, 73. lap.

tetünk Szkárosra (nem Staruch) stb. Detrének vashámorai is említettnek a megye felső részében.¹⁾

Kövi nevű gömöri várföld, bizonyos Balak örökségi földje középett feküdt. A király e hívének, kinek a várföld ezen fekvése alkalmatlan lehetett, 1245. évben örök időre adományozza.²⁾ Miután Kövi várföld már 1243. évben eladományoztatott, kérdés, a Balaknak adott föld annak részét képezi-e, vagy egy más hasonló nevű föld volt-e?

Vitalis nevű gömöri várjobbágy örökös nélkül meghalván, IV. Béla 1252. évben ennek földjét Péter comesnek, Proház fiának, adományozza.³⁾

István ifj. magyar király 1266. évben Sank nevű hívének, Stark fiának, a gömöri várhoz tartozó Rás⁴⁾ nevű, három ekényi földet adományozza. A határjárásban említettnek a Turócz patak (fluvius Turuch), mely Szkáros falu felől jő, és Turóczmegyéhez semmikép sem tartozik; mert itt a Sajónak egy jobboldali mellékvizéről van szó; említettik továbbá a Csehpaták és Perbus falu, a melyben gömöri várnép lakott, és mely tán a mai Perlasz helység nevének ferdtítése. Fejéjénél 1243. évben Pribus. Az adományozott Sank, hihetőleg birtokosa volt a Ráshoz keletre eső Sank falvának. Ebből látjuk, hogy a leírt terület Kövi és Gömör közt feküdt. Sank a királytól nyert föld birtokába Tumbold gömöri főispán által bevezettetett.⁵⁾

Ez időben gömöri várnépbeliek nemesítést nyernek, nevezetesen 1265. évben az Ablonczon⁶⁾ lakó László és István, kiket István, ifjabb magyar király, Tumbold, gömöri ispán (cum Tumboldo comite *ipsorum* Gumuriensi) alatt viselt háborús cselekvényekben tanúsított derékségökért jutalmazni akart.⁷⁾

1) Fejér IV. 1. köt. 290—293. lap.

2) Fejér IV. 1. k. 384. l.

3) Wenzel VII. 340. l.

4) Nem Baas, mint Wenzel írja.

5) Wenzel VIII. 144. l.

6) Villa Obnunch alatt, azt vélem, a mai puszta Ablonca értendő, Nagy-Kálósra mellett.

7) Fejér VII. 5. k. 341. l. M. Történelmi Tár IX. 102. l.

István, ifjabb m. király, 1268. évben Póka és Barnabás gömöri várjobbágyokat, Sudurman fiait, nemesíti, őket és Nógrádmegyében fekvő Kozorossou nevű földjöket, a gömöri várispánság köteléke alól felmentvén, mely alkalommal István király megjegyzi, hogy nevezett Sudurman, már Imre királytól kapott nemesítő levelet, de ezt a tatárjárás idején elvesztette. Pókát és Barnabást Péter comes, Ilyés fia, ajánlotta a nemesítésre, kikről István király mondja, hogy midőn apjával háborús viszályban volt, Péter comes várába küldte (ad castrum dicti Petri comitis *domini ipsorum* transmississemus), hogy a várat, t. i. a gömöri várat, az ő számára megóvtalmazzák. A nevezett várjobbágyok a nemesítő levél egy másik helyén *servientes ipsius Petri comitis* neveztetnek.¹⁾ Nem lehet azt másra magyarázni, mint hogy Péter gömöri főispán volt.

IV-dik László király 1274. évben Atrachyk fiait, kik a gömöri vár ősrégi jobbágyai közül valók (de filiis jobagionum Gumuriensis castri oriundi) nemesíti és azoknak Harkács gömöri várföldet, melyet nekik már V. István adományozott, meghagyja.²⁾ Az Atrachyk név még ma is él Otrókocs falu nevében. Ez Sajó-Gömörhöz délre, Harkács északra fekszik. Otrókocs falut ma is az Atracsik fiaitól származott Beke- és más rokon nemes családbeliek bírják.

Ugyanezen esztendőben a király András mesternek, Iván fiának, Cseke (Cheke, Cseche) gömöri várföldet, és Feled helységet, mely szintén conditionariusok földje (terra marcidatorum) volt, adományozza.³⁾

A király 1275. évben több, Málé (Maloh) helységben lakó gömöri várjobbágyot az Ottokar király ellen viselt háborúban kitüntetett vitézségökért nemesi rangra emel, földjeikkel együtt, és őket a gömöri várispán hatósága alól kiveszi (ut comes castri vel officialis ejus... jurisdictionem nullam ratione jobagionatus castri possint vendicare).⁴⁾

¹⁾ Wenzel VIII. 200., 201. lap.

²⁾ Wenzel IV. 34. l. Hazai Okmtár VII. 150. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 170. l. Marcidatores többször említetnek II. Béla alapító levelében, a dömösi prépostság javára 1138. évben.

⁴⁾ Hazai Okmt. VII. 158. l.

Midőn Dama gömöri várjobbágy örökös nélkül meghalt, IV. László 1282. évben annak Zubud (ma Zubogy) nevű földjét Szuhay János fiainak, Hem és Dömötörnek adományozta, kik 1283. évben be is igtattattak.¹⁾

Győri várispánság.

Várterületéhez tartozott :

Győrmegyében : Écs, Kapi, Réthi, Nyúl, Ság, Tarján.

Sopronmegyében : Dör.

Mosonymegyében : Novak.

A honfoglalás történetének elbeszélője, Béla király Névtelenje, nem szól Győr váráról, noha ez a későbbi századokban nagy szerepre volt hivatva.

Egyik nagyérdemű tudósunk azon véleményen van, hogy Győr vármegye régebben, különösen a XIII. század utolsó felében Szolgagyőr vármegye név alatt is gyakran fordul elő, a várispánság nevét alkalmazván a vármegyére, mely mindig csak is Győr vármegyének neveztetett.²⁾

Szolgagyőr vármegye nem létezett, de létezett szolgagyőri, és létezett győri várispánság.

A Váradi Regestrum győri várispánságot nem ismer.³⁾

Kálmán király 1112. évi levelében, melyben a zobori apátság birtokait elősorolja, Vág-Vecsére vonatkozólag mondja, hogy itt annyi földet bírnak a Gewrienses, mint az apátság. A Gewrienses név alatt nem Győr várához tartozó földet vélek értendőnek, hanem várszolgákat. (Lásd Galgócz alatt.)

Első biztos emléket III. Béla király azon 1185. évi levelében találjuk, melylyel leánya dajkájának hű szolgálatait, ennek testvéreiben és fiaiban jutalmazza. A király ugyanis a dajka testvéreit, Domonkost és Helust, a győri vár szolgálata

¹⁾ Zichy Codex I. 51—54. l.

²⁾ Teleki : Hunyadiak kora, a Szabó Károly-féle folytatásban VI. köt. 41., 42. l.

³⁾ Téved Vajda Gyula, ki a Regestrum 19. §-a alapján ellenkezőt állít.

alól (a Jauriensi castri servitute) felmenti, és ugyane vár várjobbágyságába felveszi, egyúttal Écsben bírt földjökben megerősíti. ¹⁾

A Rábeza mellett Győrmegyében fekvő Kapi (Rabnitz-hof) falu, a győri vár tartozandósága volt; ezt II-dik András 1209. évben a várkötelék alól felmenti, és Poth nádor kérelmére, Demeternek és Tamásnak, örök időre adományozza. Az átengedett föld háromszáz holdra ment. ²⁾

Midőn II. András 1220. évben Osl fiainak a Maglócz és Barbacs nevű soproni várföldeket adományozza, e földekről azt mondja, hogy határosak Dőr faluval (villa Deer) a győri várjobbágyság földjével. ³⁾ Dőr ma Sopronmegye csornai járásában fekszik.

II. András király 1210. évben Poth nádornak és mosonyi főispánnak, hűséges szolgálataiért a Novak nevű győri vár földet adományozza, mely ma mint pusztá, Mosonymegyében, Hedervár és Magyar Kémle közt fekszik. ⁴⁾ Továbbá Réthi területéből, mely a győri várszolgáké volt, két ekényi földet, és egy mosonyi vár földet a Duna közelében ⁵⁾ adományozott Pothnak. Ez a Réthi Győrmegyében fekszik, azon Kapi mellett, melyet Poth nádor kérelmére már előbb a vártól elidegenített. V. István idején Poth utódjai, Ovári Korrald mester, István fia, kiváltságot nyert Novak és a többi földek birtokára, mert ezek az V-dik István és apja közt folyt belháború korában, Pothtól elvették; — ezt Korrald ősenek (proavus) nevezi. ⁶⁾

Szent-István király 1037. évben a bakonybéli apátság-nak a Koppány, Ponyvád, Árpás, Magas, Kajár, Nyul, Akol és Paloznak nevű helységeket adományozta, mely adományt IV-dik Béla 1246-dik évben megerősített. ⁷⁾ E helységek közt

¹⁾ M. Történelmi Tár II. 172. l. Wenzel I. 78. l.

²⁾ Fejér VII. 1. k. 190. lap kivonatilag.

³⁾ Wenzel XI. 158. l.

⁴⁾ Fejér III. 1. kötet. 101-dik lapon terram novae említ, a helyett hogy Novak.

⁵⁾ Fejér III. 2. k. 472., 473. l.

⁶⁾ Wenzel VIII. 421. l.

⁷⁾ Fejér IV. 1. k. 410. l.

bennünket kivált Kajár érdekel, a melynek határai az apátság 1086. évi jószágjegyzékében lényegileg ép úgy leíratnak, mint a pannonhalmi apátság 1234-dik évi bizonyító levelében.¹⁾ E leírás azonban a fekvés kijelölésére nem sok támpontot nyújt, és a bakonybéli apátságnak adományozott helységek sorozata sokkal inkább megvilágosítja, hogy a fennebbi Kajár alatt a győrmegyei hasonló nevű falu, nem Balaton-Kajár értendő. Győrmegyében ugyanis fekszik Nyul (némely oklevélben hibásan Huul), Ponyvád (Pannauad, Fuxhofernél hibásan Pannanad), — közel a győrmegyei határon Sopronmegyében Árpás. Távolabb Zalamegyében Paloznak, Veszprém megyében Koppán, — kétes még Magas és Akol. Mindezt azért emlegetem, mert a bakonybéli apátság, és a győri várjobbágyok közt határvillongás támadt, melynek színhelyét ismernünk szükséges. A várjobbágyok azt állították, hogy az apátság Sceez helység déli részét nem kellő határok szerint bírja. A kiküldött bírák 1234. évben Kajár határait bejárták, és Sz.-László király kiváltsága értelmében (tehát a fennebbi 1086. évi forrás tartalma szerint) megállapították.

Kik voltak a bírák? Urias pannonhalmi apát, valamint Bug és Baya, kiket II-dik András az elidegenített várföldek (perpetuitates) visszaszerzésére nevezett ki. A felperesek, kik a béli apátot bevádolták: Simon comes Jauriensis, Jacobus Curialis comes ejusdem, és Egyed, kik mindnyájan és ismételve győri várjobbágyoknak neveztetnek.²⁾ Ez az utóbbi körülmény kétségtelenné teszi, hogy Simon nem volt győri főispán, és Jakab nem az ő udvarbírája, és hogy a comes Jauriensis itt annyi, mint comes castri Jauriensis, azaz győri várispán.

Miután ugyanazon időben győri főispánnak is kellett hivatalában lenni, kitetszik, hogy oly várispánsági székhelyen is, mely egyúttal a vármegye középpontja volt, a főispán mellett, vagy inkább alatt, külön várispán is működött.

A győri várispánt 1234. évben Simonnak hívták, ki a várjobbágyok osztályából való volt, de a főispán is Simon

¹⁾ Wenzel I. 31. és 331. lap.

²⁾ Wenzel I. 331., 332. l.

nevet viselt, ki II-dik András ez évi levelének záradékában Latinus melléknévvel fordul elő, mely származására mutat. ¹⁾ Benne azon spanyol nemest kell megismernünk, ki Bajóton megtelepedett. ²⁾

Sajnos, hogy az itt említett Sceez falu azonosságát nem lehet kimutatni. ³⁾ Hogy Kajár szomszédságában feküdt, nincs kétség, de ott ilyenví helység ma nem létezik. A Bakonyban Zalamegyében, de Veszprémmegye szélén fekvő Szőczre azért nem lehet gondolni, mert ez Kajárral nem határos.

E Sceez nevű földet már III. Béla idejében követelték a veszprémi és a győri várjobbágyok. Azonban Csák soproni, Hahold vasi, és Lukács mosonyi főispán (1235—1239. közt), mint a király által kiküldött bírák, a követelt 10 ekényi földet a bakonybéli apátságnak ítélték oda. A várjobbágyok újra is a bírósághoz folyamodtak, mely Dénes királynéi tárnokmester, Miklós csongrádi, Lukács honti főispánok, és Miklós alország-bíró személyéből állt, de ez is az utolsó ítéletet megerősítette, és rágalmazásra szabott büntetést mondott ki arra, ki az apátságot e birtokban továbbá zavarni fogná. A pörös föld itt Scezu-nak iratik. ⁴⁾ Ez utóbbi ítéletet Wenzel G. 1238. keltnek tartja.

IV. Béla 1240. évben a Ság, Nyúl, Tarján és Écs falvakban lakó várszolgák szabadalmait elősorolja és szolgálataikat szabályozza. ⁵⁾ Ez egy nagyfontosságú oklevél, melyet e munka bevezetésében behatóan ismertettem, mert a várszolgák viszonyait és kötelességeit ritka részletességgel adja elő. Az itt említett Tarján helyén ma szántóföldek, és az illoki erdő területnek el. Ezen kívül volt e tájon Tarján helység a bakonybéli apátság birtoka, és a királyné Tarján nevű helysége. Ez utóbbi ma mint pusztá, Ravazdhoz délkeletre fekszik. Ság, Nyúl és Écs ma is Pannonhalmát veszik körül.

¹⁾ Ráth Károly, az Új M. Muzeum. 1853. évfolyam I. 141. lap. — Lásd: a dualismusról szóló fejezetet.

²⁾ Wenzel VI. 552. lap.

³⁾ Villányi szerint Sceez a mai Szerecsen. (Győrmege stb. 56. l.)

⁴⁾ Wenzel II. 91. l.

⁵⁾ Hazai Okmtár III. 5. l.

A pannonhalmi apát 1258. évben egy osztályról ad bizonyító levelet, mely a tarjáni várnép és a bakonybéli apátság közt létre jött, és mely szerint a várnép száz holdat átengedett a bakonybéli apátságnak. Ebből, valamint azon körülményből, hogy a legelő, a halászat, és más hasznok osztatlanul közösek maradtak, kitetszik, hogy az apátság, és a várszolgák Tarján nevű földje, közös határ alatt létezett.¹⁾

Azon oklevéllel, melyben V. István király 1271. évben a győri vendégeknek kiváltságokat oszt, azoknak a győri vár Malomsok nevű földjét is ajándékozza Zámolyig.²⁾ A kis Duna balpartján, Győrrel (1222. évben Civitas Gauriensis) szemközt, fekszik ma Révfalu és Pataház, melyek ugyan egy adóközséget képeznek. Pataházának felső része Felfalu, alsó pedig Malomsok nevet viselt.³⁾

E királyi tettel megszűnik a győri várispánság minden további említése; ez — habár Győr vármegye tovább is fejlődött, és külön történettel bírt — a szolgagyőri várispánsággal összeolvadt, és ennek neve alatt élt tovább a védrendszer által előszabott rendeltetésének.⁴⁾

Hevesi várispánság.

(Castrum Ujvár, vagy castrum Heves.)

Várterületéhez tartozott: Halászi, Bátor, Fogacs, Fegyvernek, Ás, Schmula (így) Ecség.

A Váradi Regestrum három helyen szól Hevesmegyéről. A 78. §. Pál udvarbíró, és vele együtt bilotusokat, és pristaldusokat nevez. Az itt említett Bagya, Szegény (Vezekény) és Csász nem neveztetnek várföldeknek; — az körülbelül 1217. évre esik.

¹⁾ Wenzel II. 313. lap.

²⁾ Fejér V. 1. k. 148. l.

³⁾ Győrmegeye és város egyetemes leírása 528. l.

⁴⁾ A pozsonyi káptalan egy jelentése 1260—1270. közti évekből még Iván, Álmos, Pető, Elus, Vancsa, és az Ábrám nevű századost, mint győri várjobbágyokat említi. (Hazai Okmt. III. 20. l.)

Az 1235. évi ügyek sorában előforduló 174. §., Mihály, hevesi udvarbíróról szól, ki ura Sándor, ujbári comes, parancsából (ex praecepto domini sui Alexandri comitis de novo castro) bírói tisztjében eljár.

Itt még Heves vára nincs említve, a perlekedő várjobbágyok pedig abauji várjobbágyok.¹⁾

Vajda Gyula, a Váradi Regestrum idézett 174. §-a alapján Hevest várispánságnak kijelenti.²⁾

A Váradi Regestrum 206. §-a arról értesít, hogy némely hevesi várnépbeliek Fegyvernek, Ásu, és Schmula faluból az Ecsegiek ellen felléptek, állítván, hogy ezek is várnépbeliek, és hogy mint amazok, a századnak alá vannak vetve. A hevesi várszolgák Váradra idéztetvén, meg nem jelentek, a vádlott Ecsegiek pedig igazolták, hogy ők a századnak nincsenek alávetve, hanem szabad denárok fizetői, azaz liberi hospites.

Ágasvár 1265. évi határjárásában említetnek várjobbágyok,³⁾ de nem tűnik ki, vajjon Ujvár, vagy Heves várához tartoztak-e.

Gyöngyös-Halászi is várföld volt. Ugyanis V. István az Aba nemzetségbeli Jánosnak, Csobánka fiának, kitűnő hadi érdemeiért, 1267. évben a Halász nevű földet örökségi joggal adományozza (quandam terram castri nostri de Hewes Halaz vocatam) és pedig mindazon hasznaival, a melyekkel a hevesi vár e földet bírta.⁴⁾ A várkötelék alóli felmentés nem említettik.

Az egri káptalan egy 1295. évi bizonyáglevele szerint Marsa fia Pót comes Bátor nevű, Hevesujvármegyében fekvő birtokát, Endre, egri püspöknek átengedte. E helység határjárásából megértjük, hogy ott várföldek is léteztek, a mit annál könnyebben hihetünk, miután tág határa már Bakta községnél vette kezdetét.⁵⁾ Megjegyzendő azonban, hogy Bátor és

¹⁾ Lásd: Abauj és Pata czikket. Továbbá: Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék I. köt. 155. és 189. lap.

²⁾ A Váradi Regestrum című műve 44. lapján.

³⁾ Wenzel XI. 547. l.

⁴⁾ Budai kam. ltár NRA. 669. cs. 13. sz. Cornides Diplomatarium IV. k. 5. és 120. l. Fejér VII. 1. k. 345. l., IV. 3. k. 414. l.

⁵⁾ Wenzel X. 201. l.

Bakta az egykori Pata, vagy mátrai Ujvármegye területén fekszik, és így nem tudjuk, vajjon a Bátorral határos, vagy határában fekvő várföldek, melyik várispánsághoz tartoztak. Lehet, hogy Mátra-Ujvár egyesülése előtt Heves-Ujvárral az előbbi várispánsághoz tartozott; az egyesülés, és Pata várának eladományozása után pedig a hevesi várispánsághoz csatoltatott.

Róbert Károly király 1333. évben bizonyos hevesi várbírákat és várnépbelieket Fogacs helységeből (jobbationes et conditionarios castrenses de Fogach, de Comitatu Heves-Ujvár), kik a Bazarab oláh vajda elleni háborúban nagy hősiességgel harcoltak, földjeikkel együtt nemesi rangra emeli.¹⁾ A miben egyszersmind a várispánság hosszú fennmaradásának példáját látjuk.

Balássy Ferencz a hevesi várispánság fennállását kétségtelennek tartván, inkább annak kimutatásában fáradozik, hogy Heves mint önálló vármegye is, már a tatárjárás ideje előtt, létezett.²⁾

Honti várispánság.

(Castrum Hunt.)

Várterületéhez tartozott :

Hontmegyében : Ság, Zahora (felérészen), Paiojta, Nénye, Kökezi, Szúd, Kis-Keszi (egy része), Kovárszeg, Kelenye (fele része), Terbecz (kis része), Terpin, Badin, Gyürki, Pereszlény, Hont, Slatka, Baka, Bagonya, Gyekés, Tesmágh (fele), Dragus, Palásti, Husan, Damasa, Malasy.

Nógrádmegyében : Sztraczin, és tán Esztergály.

Borsodmegyében : Csernely.

Külső-Szolnokmegyében : Iva.

A honti vár nevét azon Hunt-tól kapta, ki Gejza vezér idejében, testvérével Pázmánnal, sváb földről Magyarországra jött, és itt az Ipoly táján megtelepedett. Hunt Szent-István idejében szereplése által feltűnt, és a vár alapítójának tekinte-

¹⁾ Fejér VIII. 3. k. 679. lap.

²⁾ Századok 1873. évi folyam 87—94. lap.

tik, melynek ma nyomát is alig láthatni. A helység nevét ma is Hunt-nak, nem Hontnak ejti az ottani lakosság.

A honti várispánságról hallgat még a Várad Regestrum.

Elmondtam már másutt, hogy a honti várjobbágyok 1219-dik évben igényt emeltek Szebekléb birtokára. (Lásd Bolondócz.)

II. András 1231. évben, az esztergomi prépost Ság nevű földjéről szól, mely azelőtt várföld volt; midőn a prépost meghalt, e földet a káptalannak hagyományozta, mire a király beleegyezését adta.¹⁾

IV. Béla király 1236. évben megerősíti apja azon levelét, melylyel Detre comesnek a Sztraczin nevű földet Nógrádmegyében, és Chernely helységet Borsodmegyében, mindkettő honti várföld, — valamint a Hontmegyében fekvő Zahora (másképp Erdőhát) nevű várföldet, — mely felében Nógrád, felében pedig Hont várához tartozott, adományozza.²⁾

A következő évben a király az esztergomi egyházat megerősíti Ság honti várföldnek két és fél ekényi területe, és az Ipolyon fekvő malom birtokában, melyet már II-dik András adományozott ennek. Sőt 1239. évben újra megerősíti az adományt.³⁾

IV. Béla 1243. Dona, Vaczik, Dubak és Tiba udvarnokok hadi szolgálatait jutalmazandó, a kiktől a nyítramegyei Hyrenon (ma Hernoch) helységet is csere-ígéret mellett elvette, azoknak a hontmegyei Palota (ma Palojtá)⁴⁾ Nénye és Kőkeszi, valamint a nógrádmegyei Esztergály falut adományozza; a honti rész várföldek, a nógrádi rész udvarnoki föld voltak, és ezek mindnyáját a király a várispánság hatósága alól (a potestate castri) kiveszi.⁵⁾ Itt feltűnő, hogy az udvar-

¹⁾ Wenzel VI. 498. lap.

²⁾ Wenzel II. 36. l.

³⁾ Wenzel VII. 32., 66. l.

⁴⁾ A király 1265. évben Palachta (Palojtá) földet a sági prémontréi monostornak adományozza. (Fejér IV. 3. k. 181. l.)

⁵⁾ Fejér IV. 1. köt. 284., 285. lap, és ifj. Kubinyi Ferencz: Árp. Okl. 17., 18. lap. Ezt az adományt átírja és megerősíti Zsigmond király 1412. évben. A nyitrai helynév Zsigmond kiváltságlevelében Hrenouchnak van írva.

noki földek is a várispánság alatt állóknak mondatnak. Rendelkezésünkre álló adataink Esztergályról (Estergur és Wzturgar-nak írva) sohasem szólnak mint nógrádi várföldről. Azonban az idézett 1243. évi királyi oklevél ¹⁾ Palahta, Nye-nye és Kukezu földeket határozottan terras castri nostri Huntensis nevezi; — és miután a Nógrádmegyében fekvő Esztergár nevű udvarnoki földről kapcsolatban a fennebbi várföldekkel így szól többes számban: a potestate castri exceptas penitus et exemptas — az tűnik ki, hogy Esztergár is a honti vártól, nem a nógráditól függött.

Az adománytnyerők a Dacsó nemes család ősei voltak. ²⁾

Midőn IV-dik Béla 1244. Korpona város szabadalmait megerősíti, annak az ezzel határos Pomogh földtért adományozza, hogy a polgárság száma növekedjék oda gyülekező nép által. Pomogh, honti várföld volt, melyet a király ez alkalommal a honti vár hatósága alól kivesz. ³⁾ Korpona már egészen Hontmegye szélén fekszik.

Ez évben Koarszeg honti várföldet is (ma Kovár falu Nagy-Csalomia és Balassa-Gyarmath közt) e várispánság alól kiveszi, és Szúdi (de Ziud) Obichk fiának, Miklósnak adományozza. ⁴⁾

A honti várispánságnak birtokrésze volt az Ipoly mellett fekvő Kis-Kesziben, másképp Kérd, mint azt Szolgagyőr leírásánál előadtam 1248. év alatt.

IV-dik Béla bizonyos Simontól és társaitól, kik Kérd és Keszi (Kezyw) területén vétel útján szerzett, három ekényi földet bírtak, ezt tőlük elveszi, és Szalka város vendégeinek

¹⁾ Átírta Zsigmond király 1412. évben.

²⁾ Nagy Iván: Magy. családai III. 216. lap. A Dacsó család okleveleiben még 1336. évben találom a Tyba, Dubak, és a Dachow személyneveket. A vidék topographiájára és családi birtoklásra nézve érdekes, hogy Nemcsényi Péter fimagzata nem létében, Nagy Lajos király engedelmével, (kinek ebbeli levele Zsarnoczán kelt 1379. november 30-án) bars megyei Nemcsény faluját nővérei: Klára és Margit gyermekeinek hagyományozta. Klára férje Benedek volt, — de Egyházasnénye, fiaik Péter, János és László. Margit férje volt Daczo de Alsónénye; fiaik Miklós és János. (Oklevél a Dacsó családnál.)

³⁾ Fejér IV. 1. k. 331. l.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 336. l. Hazai Okm. IV. 28. l.

engedi át. Ezért a király 1252. évben Simonnak és társainak a Husan nevű, három ekényi földet adományozza örök időre, a hozzá való erdővel és tartozandóságaival együtt, melyeket a honti vár kötelékéből kivesz.¹⁾ A cserébe adott Husan föld az Ozowpotok mellett feküdt. Jobban tájékoz bennünket Zalka helység megemlítése, melyben az Ipoly jobbpartján (a Garam-Ipoly közén) fekvő Szalka mezőváros felismerhető.²⁾ Ahhoz északra esik Kis-Keszi, melyről már 1248. év alatt láttuk, hogy másképp Kérdnek neveztetett. Itt Kérd és Keszi két külön helynek van feltüntetve.

Azonban egy más 1248. évi oklevélben Kesző azonosnak van írva Kérd faluval, valamint hogy e helység egyúttal Hont és Szolgagyőr alá tartozott.³⁾

Több honti várjobbágy 1252. évben Aba nevű hontmegyei örökös birtokukat 30 ezüst márkáért eladták Mikó zólyomi főispánnak, miről a király egyszerű bizonyítványát állította ki, a nélkül, hogy engedélyének hozzájárulását említené.⁴⁾

A Szúd nevű tíz ekényi honti várföld Szebeklébhez délre feküdt, hol ma Alsó-, Felső- és Közép-Szúd található. E várföldet IV. Béla 1256. évben a várispánságból kiveszi, és a hozzá tartozó erdőkkel együtt az ő zólyommegyei kertészeinek adományozza, kiket névszerint megnevez, és Dubák comes által beigtat.⁵⁾

Ugyanez évben Péter honti várjobbágy (Mocsurka fia) viski részbirtokát cserébe elfogadja, helyébe adván a honti várhoz tartozó, és a Korpona patak mellett fekvő Ság földnek felét; egyszersmind Pétert és utódjait nemesi rangra emeli.⁶⁾ A Korpona folyó, mely Zólyom megyében ered, a mai Krupina,

¹⁾ A király nem Husan földet, hanem tartozandóságait veszi ki a vár hatósága alól: *terram Husan . . . cum . . . pertinentiis, exemptis a castro Huntensi, carentem habitatoribus.*

²⁾ Wenzel VII. 341. l.

³⁾ (Lásd Szolgagyőr leírását.)

⁴⁾ Wenzel II. 224. l.

⁵⁾ Katona VI. 255. l. Fejér IV. 2. k. 394. lap.

⁶⁾ Wenzel VII. 418. l.

mely Ipoly-Sághnál az Ipolyba szakad. Az eladományozott várföld tehát Ipoly-Ságh területének egy része volt.

A honti várjobbágyok Drino földtért mint a honti várhoz tartozót követelték; ezek ellenében — mint az esztergomi káptalan 1256. évben bizonyítja, — Bors fiai esküvel igazolták tulajdonjogukat Drinora, mely tehát várföldnek nem tekinthető. ¹⁾

Ez időtájon (1258.) van nyoma annak, hogy Börsöny körül is voltak honti várjobbágyok, és pedig a Bányapatak mellett megtelepedve. A várföld nevét azonban elhallgatja a forrás. ²⁾

A már 1243. év alatt említett Wacik fiai Marcel, Bater, Supk és Hrabor, valamint rokonuk Dubuch (talán azonos Dubak-kal), mint Hernoch örökös birtokosai fordulnak elő, kiknek nevezett birtokát a király elvette, és Máté néhai tárnokmesterének, és pozsonyi főispánnak adományozta. Wacik fiai a Dacsó családból valók voltak, kiknek kármentesítésére a király 1260. évben következő intézkedéseket tett:

Kelenye (terra Kelena) helység azon fele, mely Födemes felé esik, honti várföld volt. E várföld körül birtak a honti várjobbágyok, kiket névszerint említ, némi földtért, melyet a király azoktól kilencz márkáért megvett; ez árnak felét a király kincstárából fizette, másik felének fizetését Wacik fiaira hagyván. Továbbá Trebogost (ma Terbegecz) helység két ekényire terjedő részét is, mely a honti várhoz tartozott, Wacik fiainak örökre átengedi, kiket szomszédjok Födemesi Jákó, az esztergomi káptalan tanujával beigtatott. ³⁾

IV. Béla 1262. megerősítván II. Béla 1135. évi alapítólevelét a bozólki prépostságról, Terpin és Badin (Bodon) helységeket, melyek a honti várhoz tartoztak, ez alól felmenti, és a nevezett prépostságnak adományozza. ⁴⁾ A két hontmegyei helységet ma is bírja a prépostság. A következő évben a király,

¹⁾ Hazai Okmánytár VI. 87. lap. Ma Dreno falu a csábrági vár közelében.

²⁾ Fejér IV. 2. k. 472. l.

³⁾ Wenzel XI. 482. l. Fejér IV. 3. k. 12. l. Knauz: Monum. eccl. Strigon. I. 458. l.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 62., 63. l.

László, honti főesperesnek, a honti várhoz tartozó Gyürki (Gerkey és Guereky) földet adományozza, azt egyúttal a várispánságból kirekesztvén.¹⁾

A sági prémontrei monostor javára kiadott megerősítő levélben, IV. Béla 1265. évben Pereszlény, Ság, Hont, Slatha, (a Kürtös folyó mellett), helységet honti várföldeknek nevezi. Ugyan ez alkalommal Iva és Hatzo (helyesen Hasságh) helységet a Zagyva folyó mellett adományozza a prépostságnak. illetőleg megerősíti Márton bán ebbeli alapítását, megjegyezvén, hogy Iva határos a honti várjobbágysággal, hasonlóan a várföldével. A Zagyva melletti két helység Külső-Szolnokmegyében feküdt, ma nincs nyoma.²⁾

IV-dik Béla 1270. évben a Hontmegyében fekvő Baka, Gyekés (Gukes) és Bagonya helységeket, Wernel, Villám, Támár és Albert selmeczbányai polgároknak 250 márkáért eladta és adományozta. Valami okból a király visszavette e helységeket a nevezett polgároktól, és azokat *visszaacsatolta* a honti várhoz (tehát valamikor várföldek voltak); értesülvén azonban a király a selmeczbányai polgárok jogáról e helységekre, azokat nekik visszaadta.³⁾ IV. Béla 1270. év első felében meghalván, V-dik István már augusztus 2-án megerősíté, Villám kérelmére, IV. Béla kiváltságát e helységekre, és mint az utóbbi, úgy ő is ezeket a honti vár köteléke alá örökre kiveszi.⁴⁾

Az Ipoly-Sággal határos Tésnágh falu felső része a honti várhoz tartozott, az alsó pedig a morohi nemeseké volt (nobilium de Moruh); ezt az utóbbi részt még IV. Béla elcserélte a nevezett nemesektől, és oda erdőcsőszeit telepítette. V. István e földet lakatlannak találta, azért azt 1272. évben a sági prépostságnak adományozta az erdőcsőszök által birt terjedelemben.⁵⁾

¹⁾ Wenzel VIII. 61. lap. Knauz : Monum. eccl. Strig. I. 491. lap, és Fejér, — ez utóbbi hibásan 1262. évszámmal.

²⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék I. 91. l. Fejér IV. 3. k. 279—281. l.

³⁾ Wenzel VIII. 284. l.

⁴⁾ U. o. 289. l.

⁵⁾ Fejér V. 1. köt. 199. l.

Közelebb, nem ismert évben, IV. László a Dragus nevű honti várföldet ennek szolgálmanya alól felszabadítván, Szelcseni ¹⁾ Mátyás fiának, Morócz-nak adományozá. Morócz azonban a lázadó kúnokhoz csatlakozván, a király e néhai várföldet tőle elvette, és Hunt fiának, Dersnek és Demeternek adományozza. ²⁾

IV. László 1275. évben Miklósnak, Márton fiának, Győr ostrománál tanúsított hadi érdemeiért, a lakatlan Bury (ma Bori falu Dalmád mellett) nevű honti várföldet adományozza. ³⁾

A királyi kegyben már többször részesült László, esztergomi prépost 1277. évben a Hontmegyében fekvő Damasa és Malasy földet, mely két ekényire terjedett, és melyen két honti várszolga lakott, kik az udvarnokok osztályába átvétettek, adományozza. Határos volt e föld Guereký faluval, melyről nem tudom, a honti Gyerk, vagy pedig Gyürki értendő-e alatta. ⁴⁾

IV-dik László 1281. Álmost és Fábiánt, Palásthy Guze fiait, honti várjobbágyokat, földjeikkel együtt a várszolgálat alól felmentvén, őket és utódjaikat az ország nemesei sorába emeli, azon szolgálataik tekintetéből, melyek a cseh király elleni háborúban érdemökké váltak. ⁵⁾

Ez a Guze a Palásthy nemes család legrégibb ismert őse.

A budai keresztetek conventje 1281. évben bizonyítja, hogy Kovárszeg várföld határaitra nézve, a csalomjai és más nemesekkel egyezség jött létre, választott bírák által. ⁶⁾ Ugyancz évben IV. László király Palásti Álmost és Fábiánt, honti várjobbágyokat nemesíti. ⁷⁾

¹⁾ Az oklevél: de Seelchen. Ma Szécsénke, Ipolyságtól északkeletre.

²⁾ Wenzel IX. 54. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 269. l.

⁴⁾ Knauz: Esztergomi főegyház Okmánytára II. 123., 124. l. Előfordúl egy 1279. évben Gereky, mint László prépost birtoka, és itt Knauz Gyerk falut érti. (U. o. 132. l.)

⁵⁾ Fejér V. 3. köt. 91. lap. Nagy Iván: Magyarország családai. IX. 22. lap.

⁶⁾ Wenzel 322. l., és Hazai Okmt. IV. 62. l.

⁷⁾ Fejér V. 3. k. 91. l.

A Hont várához tartozó Hont helységet IV-dik László 1284. évben Demeter comesnek, Hunt fiának adományozta.¹⁾

Palásti helység — mint már a bolondóczi várispánság történetében 1288. év alatt mondtam, — részint a honti, részint a bolondóczi várhoz tartozott; birták egy részét a Palásti nemesek is. Ezek közül Bors comes és rokonai az esztergomi érsek által perbevonattak, ki tudniillik az ő birtokrészeket a királytól, mint honti várföldet kérte. A Palástiak azonban igazolták, hogy birtokrészeket örökösen bírják részint IV-dik László adományából, részint vételi jogczímen. III. András ennél fogva 1295. évben Bors comesnek és rokonainak a palásti részt örökösen odaitélte.²⁾

A váci káptalannak szintén 1295. évben kelt levele igen részletesen szól az egyenlenségekről, melyek Szudi Endre mester, és Kovari Miklós és Csalomiai Elek közt Kovárszeg birtokára nézve fenforogtak. Szudi Endre ugyanis Kovárszeget magának követelte, melyet különben királyi földnek (terra Kuarszeg vocata castri scilicet regii), azaz várföldnek nevez. A viszálykodó felek megegyeztek, hogy ügyök eldöntését választott bíróságra bízák.³⁾ A vizsgálat folyamában értesülünk, hogy midőn Szudi András, a IV. Béla által neki adományozott Kovárszeg határainak megigazítását kérte, III-dik András a határjárásra Dalmadi István *comest*, honti várjobbágyot küldte ki; a sági convent pedig jelentette, hogy midőn Szudi Andrást az említett Kovárszeg birtokába igtatni akarta, Kovári Miklós, Elek Felicián fia, és Csalomiai János, Lőrincz fia, e beigtatás ellen tiltakoztak, állítván, hogy a Szudi András által igénybevett föld, várföld. Azonban Szudi András is igazolta, hogy ő Kovárszeg birtokába már törvényesen be van igtatva Demeter, zólyomi főispán által. Ellenfeleinek oklevelei ennél fogva a választott bíróság által érvényteleneknek jelentettek ki, miről a váci káptalan 1296. évben hiteles bizonyítványt állított ki.⁴⁾

¹⁾ Wenzel IX. 378. lap.

²⁾ Fejér VI. 1. k. 341. l.

³⁾ Wenzel X. 203. l.

⁴⁾ Wenzel X. 243—246. l. — Nagy Iván Kovárszeg birtokosait, nem a hontmegyei Szudi, hanem a nógrádmegyei Szügyi családból valók-

Még egy későkori emlék szól a honti várispánságról. Róbert Károly kir. ugyanis 1327. évben Palásthy Lipót fiát Györgyöt és három testvérét a honti várispánság szolgálmanysai osztályából kiveszi, és nemesíti, az általa eddig művelt földjeit nemesi címen és örökösi joggal neki meghagyván.¹⁾

Ebből kitűnik, hogy 1281. évben még az egész Palásthy család nem emeltetett ki a várjobbágyságból.

Ivanics várispánság.

Igen kevés az, a mit Ivanics várispánsági minőségéről mondhatok, és ezt leginkább csak analógiákból következtethetjük. Tudjuk, hogy a régi várispánságok Garics, Gerzencze, Csázma királyi adomány által a zágrábi püspökség birtokába kerültek. E sors érte az ivanicsi várispánságot is, noha az időpontot, a melyben ez történt, ki nem jelölhetjük, János zágrábi püspök 1289. évben azt már saját comitatusának nevezi.

A megelőzőtt évben, nevezett János püspök egy Iwanchban kelt levelével e comitatus praedialistáinak, és várnépbeli embereinek (castrenses) meghagyja, hogy a Sz.-Máriához címzett ivanicsi apácza-kolostornak, Ivanics szabad helység vásárától a vámot megfizessék, a mint azt a püspök elődjeinek korában tették.

Ivanics vár tehát és oppidum már jóval korábban létezett. Az itt említett várnépbeliek (castrenses) pedig valószínűleg a régi várszolgák utódjai voltak.

nak tartja, véleményem szerint nem helyesen. Igaz, hogy a nógrádmegyei Szűgy falu sokkal közelebb fekszik Kovárhoz, mint a hontmegyei Szúd; de az oklevelek a nógrádmegyei Szűgy nevét Zywggh, Zyg, Zyhygh stb.-nek, a honti Szúdot, Zud, Seyud, Zeyud stb. alakban írják. (Magyarország családai III. 223. X. 882. 901. l.) Nagy Iván tehát az egyik család történetét későn, a másikat kelletlenül korábban kezdte. A Hazai Okmtár IV. kötetében közölt, és Szúdra vonatkozó oklevelek e nézetemet támogatják.

¹⁾ Fejér VIII. 3. k. 216. l. Pray: Historia Regum I. k. Notitiae praeviae 81. lap. Bartal, Commentaria III. 72. l.

Egyenes adatokat az ivanicsi várispánság lételéről, még nem sikerült fölfedezni.¹⁾

Karakói várispánság.

(Castrum Korkov).

Várterületéhez tartozott :

Komárommegyében : Tardos.

Veszprém megyében : Noszlop, Szűcs egy része, Meréte.

Vas megyében : Nezdyn, Zwayk, Kechen.

Sopronmegyében : Damonya Vas megye szélén ; és egy névtelen föld Barom helység mellett.

A karakói vár neve sokféle alakban fordul elő legrégibb történetforrásainkban, felemlítjük a Korkov, Cracou, Karoko, Crocoy, Koroky, Karachou, Korco, Craco, Crocou stb. neveket. A név hangzását fentartotta Karakó vas megyei falu, mely Veszprém megye szélén, Tüskevár és Jánosháza közt fekszik. Ez a Karakó volt a hasonló nevű egykori várispánság székhelye, és a helyszínén ma is az egykori vár nyomai láthatók.

Botka határozottan mondja, hogy Karakó vár Vas megyében, ilyen névű helység határában keresendő. (Századok 1872. 28. l.) Nagy Imre azonban csak annyit mond, hogy Karakó helység Vas vármegye keleti szélén fekszik, de itt volt-e a vár, s általában, mely terület tartozott ahhoz, szerinte még bővebb kutatást igényel.

Ma már e tárgyról többet mondhatunk.

Zala-, Vas- és Veszprém megye összesarkalásánál három régi várhelyet találunk ; kissé távolabb tőlük a negyedik fekszik. Mind a négy földvár volt, a mint azt részint nevek, részint meglevő földhányásaik tanúsítják. Mind a négy egy négyszög mérföldnyi területen fekszik, és valószínűleg bizonyos viszonyban állottak egymással. A négy földvár neve : Nagy-Keszi, Szegvár, Tüskevár és Karakó. Háromnak a községe meg van még mai nap, a negyedik : Nagy-Keszi elpusztult, és román

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék. II. 277—283. l.

stilü puszta templomán és épületek romhalmain kívül csak a patkóalaku földvár érdemes még említésre. A földvár a templomtól éjszakra esik. A töltés nyomai már alig látszanak itt-ott a domboldalon. Tüskevár valószínűleg magán a várhelyen épült, mert sem földhányás, sem helynév nem emlékeztet a szomszéd területen az egykori erősségre. A török dúlások korszakában pusztulhatott el végképen, mert már a XVI. század elején említettik, hogy oda új telepítők kerültek Sümeghről. 1656. évben pedig az ottani lakosok az elpusztult kolostor romjai közé menekülnek, hogy a törököknek ellenállhassanak. Somogy megyében egy Tüskevár puszta is létezik, hihetőleg valami rögtönzött erősítésről elneveztetvén.

Szegvár azonban még most is megőrizte a hajdani földvár helyét. Ez most szántóföld, mely századok óta művelés alatt van. Épületek nyomára nem bukkantak, de még törmelék, vagy tégladarabokkal kevert földet sem találtak, mi szintén azt bizonyítja, hogy itt hajdan csak egyszerű földvár létezett.

Nevezetesebb mindezeknél a félórányira eső Karakó, hol nemcsak a várhely maga, sánczai és árkai teljes ópségben megvannak, hanem az egykori vár belső felosztása is tisztán kivehető.

Thaly Kálmán azt mondja egyik értekezésében,¹⁾ hogy Karakó »minden időben fontos katonai pontnak tartatott, s hogy az Árpád királyok, sőt némelyek szerint az avarok idejében körvár (Ring) állt itt.«

A következő lapokban előadom Karakó kinyomozható történetét, de megvallom, várának történetéről lehetőleg legkevesebbet tudunk. Ezzel távol sem akarom azt mondani, hogy a karakói vár hajdanában jelentéktelen volt, hanem csak annyit, hogy szerepléséről az Árpádok alatt hallgatnak forrásaink. Ereje leginkább mocsáros fekvésében volt, és miután ezért még a mult kurucz-háborúban kitűnő szereplésre volt hivatva, méltán következtetjük, hogy Karakónak az Árpádok idején is volt fontos feladata.

Bottyán itt helyezte el embereit 1707. évben, itt foglalt állást gyalogságával, melyet az ó-sánczokba telepített, ágyúit

¹⁾ Dunántúli hadjárat, a Századok 1879. évi folyam 664. lapján.

a töltésnek irányozván. Melyek voltak az ó, és melyek az új sánczok, természetesen nem tudhatjuk, mivel azóta elpusztulhattak, és részben megújítottak, de hogy erősek voltak, bizonyítja az, hogy Pálffy és Rabutin azokat megtámadni nem merték. Innét írta Bottyán jelentését Beresényihez 1707. augusztus 17-én, melyben a labanczoknak Pápán véghezvitt garázdálkodásait felsorolja.

1848-ban ismét élet támadt a sánczok között. A vasmári nemzetőrség tanyászott benne néhány hétig. A sánczok kijavítottak, és jó karba hozattak. A töltésre alig fordítottak figyelmet, mert mai nap semmi nyoma. A töltés végén levő sánczok is eltűntek. A mit Thaly tehát ó-sánczoknak nevez, és a melyek erősségében bízott Bottyán és serege, azok, úgy látszik, az ingoványban elmerültek.

Igy tüntetvén fel a történet Karakó várát, lássuk, minőnek találta azt manap egy régész hazánkfia, ki azt, mint szemtanú leírta. ¹⁾

Karakó földvárnak környéke ingoványos terület, melyet kocsival talán csak igen nagy szárazságban lehet megközelíteni. Előtte két-három négyszög mérföld kiterjedésű nádas, vizenyős rét terül el, melyet a Marczal folyó és számtalan ér és csatorna keresztül-kasul szeldel. A földvár az ingovány déli részén fekszik, nem messze a Jánosház felé vezető országúttól; tőle 200 lépésnyire a Marczal folydogál, melyen túl a vidék dombosodik. Keletre, néhány száz lépésre »Sziget« nevű domboldal nyúlik az ingoványba. Hihetőleg ez is védművek emelésére használtatott, mert talaja mély, és régi turkálásokot mutat.

A földvár maga ²⁾ négy tanyázó területre oszlik, melyek mindegyikét széles árok választja el egymástól. Nyugot-éjszakrafelé egy szélesebb ér huzódik, mely régenten is megvolt, mert ezen az oldalon a sánczok hiányoznak. Annál több van a keleti és déli oldalon, hol kettesével, hármasával találkoznak. A keleti hármas sánczok egy helyen merőlegesen metszvék, miből következtetni, hogy a bejárás itt volt, és hogy ennek irányában húzódhatott végig a régi töltés. A hármas sáncz is

¹⁾ Ádám Iván saját kézírata szerint.

²⁾ Rajza saját gyűjteményemben.

bizonyítja, hogy ez oldalon várták a támadásokat. Délkelet felé csak egyetlen sáncz látható; lehet, hogy itt, valamint az éjszakkéleti oldalon az ingovány nem engedte meg a közeledést. A délkeleti sánczon keresztül nyílás van vágva. A nyílás olyan, mint a keleti és semmi nyomát sem mutatja valami későbbi töltés-rontásnak. Tán ez volt a menekvés út, vagy titkos kijáró hely, melyen keresztül hihetőleg a vidék ingoványával otthonos kének és futárok közlekedtek, szükség esetén pedig az őrség elvonulására szolgált.

A tanyázó helyek is úgy vannak alkotva, hogy a középső területet védművek gyanánt átkarolják. A keleti, valamennyi között, a legnagyobb. E hely legnagyobb szélessége 36 méter, hosszúsága 71 $\frac{1}{2}$ méter. Nagy kiterjedése mutatja, hogy ez szolgált lakhelyül a tulajdonképi őrseregnek.

Nyugat-éjszakfelé a másik nagy tanyázó-hely húzódik. Hosszúsága felülmúlja a keletit. Félhold alakban körülveszi a középső főhelyet, és északi részén csúcsban végződik.

A harmadik tér délfelé fekszik és ez a legkisebb. Hosszasága 26, szélessége 20 méterre terjed. Alakja hasonlít az íves háromszöghöz, melynek oldalai kifelé domborodnak.

A várterület kellő közepén a kerek idomu főhely fekszik, melynek alakja szabályos kört képez, és sugara 16 méterre nyúlik.

Ez adatok képét adják a XVII. és XVIII. századi földvárnak, de arra is vallanak, hogy milyenek lehettek a mocsárok hozzáférhetlenségére támaszkodó elsőkorú földvárak, nevezetesen Karakó vára is, mint egy várispánság székhelye.

Történetünk színhelyét most ismervén, áttérhetünk a várispánság ismertetésére.

Szent István királynak a veszprémi püspökség javára 1009. évben ¹⁾ kelt adománylevelében ez a kitétel fordul elő: in pago Cortoensis civitatis unam villam, — adományoz a király nevezett püspökségnek. E helyre hivatkozván Botka Tivadar azt állítja, ²⁾ hogy e Civitas Corto alatt nem valami

¹⁾ Horváth Mihály ezt későbbkori gyártmánynak tartja. A kereszténység első százada Magyarországon, 198. l.

²⁾ Századok 1871. évi folyam 299. lap.

várost kell érteni, hanem az elsőkori Karakó (régiesen Craco. Corcou) nevű várispánságot.

Azonban Nagy Imre az idézett adománylevelet a tihanyi apátság egy 1298. évi átiratából közli,¹⁾ és az illető helyet így olvassa: in pago Colocensis civitatis;²⁾ a miben meg kell nyugodnunk, mert az 1009. évi oklevél eredetijét nem ismerjük. Ez így lévén, Botka Tivadar fennebbi combinatiója a karakói várispánság első előfordultára nézve számba nem vehető.

Ugyancsak ez a veszprémi adománylevélben, az idézett tételt már megelőzőleg, azt mondja a király, hogy a veszprémi püspökségnek négy civitast, ugymint Veszprém, Alba, *Corteu*, és Visegrádot adományozta.³⁾ Az itt előforduló Corteu névre nem hivatkozik Botka, combinatiójának igazolására, — ám- bár nem tudom, mi okból nem helyezte a Corteu, és a Corto nevet az érvelés egyenlő vonalára. Ezt a Corteu nevet Nagy Imre Colon-nak olvassa,⁴⁾ és így szintén nem képezheti alapját a Corocoi várispánság első feltűnésének kimutatására.

Horváth Mihály megdicséri Nagy Imre palaeographiai ismereteit, midőn róla azt írja, hogy az 1009. évi oklevélben előforduló Corteu nevet Colon-nak olvasta. Ezzel magáévá tette a Colon olvasást, de egyúttal saját magával ellenkezésbe jött. Ugyan is miután Szent Istvánnak a pannonhalmi apátság

¹⁾ Hazai Okmánytár VI. 1. 2. lap.

²⁾ IV. Béla király 1257. átiratában így: in pago Colonen. civitatis. (Fejér IV. 2. köt. 432. lap.)

³⁾ Fejér I. 289. lap.

⁴⁾ Hazai Okm. VI. 1. lap. Ezt már Czinár is gyanította, ki a Fejér Oklevéltárához írt indexében a Corteu név mellé azt írta: fors perperam pro Colon. Czinár e véleményére okul szolgálhatott IV. Béla 1257. évi átirata, hol Corteu civitas helyén már a Colon név áll. (Fejér IV. 2. k. 431.) A Colon név tehát két átiratban fordul elő. Fejérpataky még is a Cortou olvasást tartja fenn. (A pannonhalmi apátság alapító oklevele 143. lap.) az 1009. évi oklevélben. Botka Tivadar, midőn később beismer- te, hogy figyelmét kikerülte az 1257. évi átirat, mely a Cortou nevet Colonra igazítja, még is hozzá teszi, hogy ez okoskodásának lényegét nem ingatja meg (Századok 1872. év 27. lap). Hogyan? midőn elismeri, hogy Cortou helyett Colon olvasandó, akkor Botka az 1009. évi oklevél alapján legfeljebb, Colon várispánságról szólhatna, — hanem a tisztelt tudós nem azt teszi, sőt inkább tovább is Karakó várispánság kezdetét látja e forrásban.

1001. évi alapító oklevelét igen szép magyar fordításban közlé, annak eredetiségét és valódiságát támadja meg. Ez alapító levélben azt mondja a király, hogy Szt. Mihály egyháza (értsd a veszprémi püspökség) ne látszassék megrövidíttetni, s a megyebeli püspök se szenvedjen igazságtalanságot a tizedek szedésében: neki adományoztam minden lakosával a Cortou udvart (*curiam Cortou*). Horváth Mihály e tételt Szt. István király 1001. évi levelének hitele ellen fordítja, azt mondván, hogy miután Cortou birtoka az állítólag 1009. évi adománylevélben adományoztatott először a veszprémi püspökségnek, mikép történhetett, hogy ugyancsak Szt. István már 1001. évben azt a nevezett püspökségnek adományozta.¹⁾ De ez érvelés elesik, miután Horváth Mihály magáévá tette Nagy Imre azon nézetét, hogy az 1009. évi oklevélben Cortou helyett Colon olvasandó.²⁾

A pannonhalmi apátság alapító levelében előforduló Cortou legrégibb helyneveink egyike, és azonosságával egykor számos tudós foglalkozott azon diplomaticus harc alkalmával, mely a nevezett alapító levél valódiságára nézve folyt.³⁾ Senki sem olvasta azt Corcou-nak, és azért róla eltekinthetünk e helyen, hol a karakói várispánság történetét nyomozzuk.

Azon 1001. évi Cortou alatt Czinár a somogymegyei Karthál falut érti,⁴⁾ de véleményem szerint alaptalanul. A Korthó név épen Somogymegyében, melyben Szent István a tizedeket az illető (pécsi) püspökség alól eximálta, és a pannonhalmi apátságnak adományozta, még századokon át élt. Korthó még 1430. évben Acsa és Tótfaluval együtt, mint a veszprémi püspökség birtoka említettik.⁵⁾ Sőt Zalaházi Tamás

¹⁾ Horváth Mihály: A kereszténység első százada Magyarországon 185. 197. 198. lap.¹⁾

²⁾ Kolon falu van most is Nyitrában, Kolon, Vasmegyében, 1408. évben Colon alakban Kolon pusztá Zalában, és erre vonatkozólag írja Szt. István 1019-ben: *redditus Coloniensis aquae, et pontis civitatis. Kolontó, mocsár Pestmegyében.*

³⁾ Fejérfataky László: A pannonhalmi apátság alapító oklevele, című igen alapos munkájában Cortouval több helyen foglalkozik, nevezetesen a 24. 84—87. 117. 118. 143. 196. lapon.

⁴⁾ Fuxhofer *Monasteriologia* második kiadásában 59. lap.

⁵⁾ *Acta monialium de insula leporum*, Capsa 19. fasc. 6. Nr. 71.

veszprémi püspök még 1525. évben Somogy megyében Acsa, Tótfalu, Csököl, és Korthó helységek birtokosa.¹⁾ Ezek közül éppen Korthó ma egészen eltűnt, Tóthfalu csak mint praedium említettik még.

A karakói várispánság első biztos nyomát a XII. század első felében találjuk, és pedig II. Géza király 1137. évi levelében, a melylyel Gotfrid és Albert idegen lovagoknak többi közt két faluhelyet (*terram duarum villarum*) és egy Sár nevű királyi erdőt adományoz, mely birtokok Karakó megyében (in *parochia Crocoyensi*) fekszenek. Fejérmél²⁾, az illető szöveg így hangzik: in *parochia Moschoniensi*, — és ez hozhatta Sztachovics Remigiust tévedésbe, midőn Mosony és Komárom megyék történeti térképét készítette, és Major Pált is, ki Mosonymegye rövid történetét írta meg, hogy az adományozott földeket Mosony megyében keressék, ámbár feltűnhetett volna nekik, hogy maga Fejér is a »Moschoniensi« névhez kérdőjelt tesz. Az oklevél szövegében előforduló hibát helyreigazította Nagy Imre, Rozgonyi Simon országbirónak 1412. évi ítéletleveléből, mely II. Géza adományát átírja, és mely tétele eredetije megtalálható a magyar országos levéltárban.

E Krakó vármegyében, — azt írja Nagy Imre, Sztachovics említett térképének az Akadémiához intézett bírálatában — valamely titokszerűség lappang, majdnem úgy vagyunk vele, mint a Szolgagyőrök vármegyével. Az országnak majd ezen, majd ama szélére vonatkozó oklevelekben találkozunk a *castrum* vagy *comitatus de Krako* elnevezéssel. Arra, hogy *parochia* név alatt is előforduljon, mely inkább nagyobb megyék és területek s nem egyedül a várföldek megjelölésére használtatott, a fönebbi első esetnek tudom.³⁾

Botka Tivadar azt a tant hirdeti, hogy a provincia és *parochia* nevek és származékaik az egész XII. század lefolytán

¹⁾ Hevènesi kéziratai VII. 244. lap, hol a helynév hibásan Horthónak van írva. Minthogy Szent István levele Cortou-t *curtis*, az az udvarnak nevezi, sokan a Korthó helynevet a *curtis* szóból származottnak vélik. E szó nyelvtörténeti értelmezését adja Müller Miksa: *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, Serie II. 238. 239. lap.

²⁾ Fejér, *Cod. diplom.* VII. 5. köt. 119. lap.

³⁾ Magyar tudom. Akadémia Értesítője. Nyolczadik évfolyam. (1874.) 190. 191. lap.

kizárólag a megyéknek adattak.¹⁾ Így hát Karakót várme-gyének kellene tartanunk. De midőn Karakó megyeiségének igazolására egyedül csak a parochia szóra történik hivatkozás, én azt elegendő bizonyítéknak nem tarthatom, annál kevesbbé, minthogy Karakó megyeisége mellett későbbi adatok sem tanúskodnak. Hogy azonban Karakó várispánság volt, azt már XII. századi adatok bizonyítják.

Imre király ugyan is, bizonytalan hogy mikor, Tardos falut (villam Turdoos), mely egykor a karakói várispánsághoz tartozott, az esztergomi érsekségnek adományozta, különösen azon czélra, hogy e falu jobbágysai márványköveket fejtse-nek az érsek számára.²⁾

II. András király a jeruzsálemi hadjáratból haza tér-vén, kellemetlenül tapasztalá, hogy az esztergomi érsek a magyar királyi várak, és tartozmányai elpazarlásának ellent-állott, — a miért a király haragját magára vonta, és szám-üzetésbe küldetett, egyúttal az egykor a karakói vár álladéka-hoz tartozó Tardos falu birtokától megfosztatott. Utóbb azon-ban a király, János esztergomi érseket újra kegyébe visszafo-gadta, és az említett tardosi várjóságot is, mely időközben Paulinus comes és testvére Jakab birtokába ment át, azoktól elvevén, az érseknek újra adományozta, — kinek most a vár-jog elidegenítése ellen kifogása nem volt.

Mindezt megtudjuk II. Andrásnak 1218. évi adományleve-léből.³⁾ Tardos Tatához keletre, Esztergom megye szélén fekszik.

Ezek után figyelmünket legközelebb az al mádi convent egy II. András kir. korában (év nélkül) kelt levele vonja magára, mely arról tanúskodik, hogy a bakonybéli apátság és jobbágysai közt egy részről, — a karakói várjobbágysok (joha-giones castri de Koraco) és Noszlop helység közt más részről per támadt. Mindkét fél két ember halálát panaszolta, az

¹⁾ Századok 1871. évi folyam 304. lap.

²⁾ Tardost ma is az esztergomi érsek birja, az ottani márvány-bányák ma is híresek.

³⁾ Fejér III. 1. k. 255. lap. Az eredeti oklevél küloldalán egy 16. századi kéz e szavakat írta: Turdos penes Thata. (Magyar Sion I. 289. lap.) Azért itt a komárommegyei Tardos értendő. Komárom megyében egy Krakov vár is létezett. V. ö. Knauz: Monumenta Strigoniën. I. 216. lap, és ugyan ő: Egyházi javak.

apátság továbbá Polány falunak, a karakói várjobbágyok azonfelül Noszlop falu feldulását. Az almádi convent tanúsítja, hogy a felek kibékültek, és a pert elejtették.¹⁾ Az itt említett Noszlop Veszprémmegyében fekszik, és hogy hajdan karakói várföld volt, kétségtelen abból, mert különben semmi értelme nem volna annak, hogy a karakói várjobbágyok e falu feldulása miatt pert támasztottak. Noszlop és Polány szomszédosok, mindkettő a vas megyei Karakótól nem messze keletre.

Pál országbíró 1249. évben a bakonybéli apátság és a karakói várjobbágyok földjeit Scelch faluban elválasztja.²⁾ E Scelch falu alatt szerintem csak a mai Szűcs veszprémmegyei falut lehet érteni, mert Scelchből nyelvészeti szabályok szerint Szőcs, ebből pedig Szűcs lett. Állításom erős támaszt nyer azon körülményben, hogy Keycuch, Geztey és Surch falvak, valamint a Grenche folyó Szűcsessel (Scelch) határosoknak mondatnak. A nevezett három falu közül Surch a mai Zsork, a Grenche folyó pedig a Gerencze Veszprémmegye pápai kerületében. Miután az utóbbi három falu a soproni várispánsághoz tartozott, látjuk, hogy Veszprémmegye területén a soproni és karakói várispánság földjei érintkeztek, a mi az ország hajdani felosztásának megértésére figyelmet érdemlő adat.

IV. Béla király, látván, hogy a karakói várföldek idegenek kezére kerülnek, Pál pozsonyi prépostnak meghagyta, hogy a jogtalan foglalásokat megsemmisítse. Ezért Endus a karakói vársereg vezére (maior exercitus), Csép, Mikó és más karakói várjobbágyok, hatvan hold földre nézve előtte emeltek igényt, mely földről nagy Detre comes fiai azt állították, hogy ez az ő örökös földjük. A prépost a peres földet nevezett nemeseknek ítélte oda, miután lehetőleg igyekezett, hogy a valót a megye nemességétől és más lakóitól (ab omnibus ipsius provinciae et Comitatus nobilibus et ignobilibus) megtudja. Az 1257. évben kelt ítéletbe átvett határjárás szerint Varsán falu (villa Vosyan) közvetlenül érintkezik Karakóval, melytől bizonyos határjelek elválasztják. Ma Vas vármegyében Karakó mellett nem létezik ugyan, de hogy egykor létezett, bizonyos.

¹⁾ Wenzel I. 346. lap.

²⁾ Wenzel VII. 288. lap.

Midőn Zsigmond király 1393. évben a Jánosháza alatt fekvő Boczor (ma puszta) határjárását elrendelte, a vasmári káptalan erről azt jelenti, hogy a Kis-Varsánba vezető gyepes úton Csibafalvai Kelemen fia György, e határjárásnak ellentmondott.¹⁾ Hasonlóképp egy 1507. évi oklevél említi Varsány falut Kis Somlyó, Szent-Odorfa, Bába, Hosszufalu, Peresztég stb. faluval együtt, melyeket mind ma is Karakó környékén Vas megyében találhatni.²⁾ Ebből világos, hogy Karakó alatt azt kell érteni, mely Jánosházával keletre határos.

A pozsonyi prépost idézett ítélő-levelében még más határjelek említetnek, melyeknek azonosságát ma már bajos kimutatni; ilyen a Pósa teteje, vagy Pósa-tető nevű hegy, a zalai Szent Adorján templomának Baza (Raza?) nevű földje, és mások.³⁾ Az ugyanitt említett Mirag folyó a Rábának egyik mellékveze a Szt. Gothard és Csákány közti területen.

A fekvés kérdését több későbbi oklevél is fel deríti. IV. Béla király 1268. évben a Peresztég közelében (iuxta Perezteg) fekvő Nezdyn nevű földet István pozsonyi főispánnak adományozza. Ez a Nezdyn vagy Nezdy nevű föld délre Szuha és Fölperesztég, éjszakra Peresztég, nyugotra Zovayk nemességi faluval, és Csák gróf Peresztég (ma Hosszu-Peresztég) nevű falujával határos. Nezdyn egy része Vasmárhoz, a másik Karakó várához tartozott.⁴⁾

A vasmári káptalan 1264. évi bizonyossági leveléből megértjük ugyan, hogy Detre és Gergely fiai karakói birtokukat Heym fiainak eladták, az azonban nem tűnik ki, hogy a kérdéses föld várföld lett volna, — az eladók és vevők sem voltak várjobbágyok.⁵⁾

Karakó környékét sűrűen lakták a várjobbágyok. Így Csák bán Zalamegye főispánja és bírótársai, midőn Uk nevű birtokra nézve (Szegevárhoz szomszéd) 1268. évben határjárást rendelnek, a szomszéd birtokosok közt megemlítik a hosz-

¹⁾ Oklevél a gróf Festetics ltárban

²⁾ Hevenesi kéziratok VII. 243. és 352. lap.

³⁾ Wenzel II. 296. lap.

⁴⁾ Fejér IV. 3. köt. 437. lap. Eredetije a magyar országos ltárban N. R. A. 1502. csom. 15. sz.

⁵⁾ Wenzel VIII. 116. lap.

tóti és galsai várnépet is. (Castrenses de Huzevtooch et de Gulse).¹⁾ Ezekről Zala alatt többet.

V. István király 1272. évben damonyai Mártont, Miksa fiát, ki a karakói várjobbágyoktól vette származását (de Jobagionatu Castri de Koroko²⁾ ducens originem), s jelenleg Karácsony mester tituli olvasó kanonok hűbérese (serviens magistri Karachiny)³⁾ a ki, nevezett urával a királynak hűségesen szolgált, nevezetesen akkor, mikor Karácson Ottokár cseh királynál Marcheken követségben járt, — ugyancsak Karácsony és Egyed királyi tárnokmester ajánlatára az ország nemesei sorába emeli, ugyszintén apját és testvérét is. Együttal a Damonya területén birt földjeit is a várispánság köteleke alól feloldja.⁴⁾ E nemesítést átírja és megerősíti IV. László 1273. évben, és utána több király.⁵⁾ E Miksától és Mártontól származik a mai Chernel család, mely ma is bírja Chernelházát egészen, és Damonya egy részét. Mindkettő Sopronmegyében a Répcze mellett, Vasmegye szélén, Kőszeghez keletre fekszik, és egymással tőszomszédos. Az előadottak szintén tanúsítják, hogy a karakói várispánság székhelye az a Karakó volt, mely a Marczal folyó mellett, mint egyszerű falu szerénykedik.

Csak mellékesen említem, hogy IV. László 1277. decz. 20-án Karakóban tartózkodott, mely alatt várispánságunk székhelye értendő, a mit onnan lehet következtetni, mert a királynak e helyről kelt levele vasvári várjobbágyokról tesz intézkedést.⁶⁾

IV. László 1289. évben a Karakó várához tartozó Meréthe nevű földet Péter és Pál mesternek, Péter fiainak, valamint Jánosnak Libord fiának adományozza, és pedig azon jogokkal, minőkkel azt már egy korábbi kiváltság értelmében, Péter, Pál, és Libord birták. E szerint Meréthe már korábban megszűnt várföld lenni, — most csak János, Libord fia lép be,

¹⁾ Wenzel VIII. 210. 211. l.

²⁾ Cornides diplomatariumjában VI. köt. 55. lap, hibásan Karassó.

³⁾ Nagy Imre serviens alatt szolgát ért. Hazai Okmt. VII. 164. l.

⁴⁾ Fejér V. 1. k. 210. lap.

⁵⁾ Fejér V. 2. köt. 100. és 143. lap.

⁶⁾ Hazai Okmánytár VII. 164. l.

mint új birtokos; a király pedig az adományt megerősíti, hozzájárulván az országgyűlés beleegyezése is.¹⁾

Az itt említett Meréte ma pusztá Veszprém megyében, Noszlophoz nyugotra.

E helyen még megemlítendő, hogy bizonyos Machya vasvári várjobbágy, (ki e sorsa daczára comesnek neveztetik), és neje Ilona, birtokaikat végrendeletileg a vasvári egyháznak hagyományozzák. E birtokok részei feküdtek Olaszka, Karakó, Osehi, Ivánkafölde faluban, a melyekhez még a Mura melletti Korog járul. Karakóról nem mondatik, hogy várföld, hanem inkább, hogy a király adományából bírja, és hogy Olaszka mellett fekszik.²⁾ Olaszka Vasvárhoz délkeletre található, a vele szomszédos Karakó tehát nem lehet a Jánosháza melletti Karakó, mely a várispánság székhelye volt. Különben Machya várföldekről a király engedélye nélkül nem is végrendelkezhetett volna.

A győri püspök 1303. évi és győri káptalan 1304. évi levelei arról értesítenek, hogy Nagy-Martoni Simon és Mihály birtokcserére léptek János nádorral, a Nagy-Martoniak a Sopronmegyében fekvő Kövesd nevű jószágukat engedvén át a nádornak, ki viszont Barom (más helyen: Pósa-Barom) helységet, és egy ugyanott fekvő, különben meg nem nevezett karakói várföldet, (terram castris de Koroco ibidem adjacentem) valamint Hochstrass helységet adta cserébe a Nagy Martoniaknak.³⁾

Érdekes, hogy a soproni Barom közelében karakói várföld létezett, mely tehát Locsmándon jóval túl esett; holott Locsmánd maga is várispánság volt. Kérdés azonban, hogyan lehetett a nádor valamely várföld birtokosa, és mikép ruházhatta ő ezt másokra? Ugy látszik, hogy a Barom közelében fekvő várföldet már korábban a nádornak vagy elődjének adományozta a király, és hogy a birtok-csere idejében (1303.) már csak »néhai« várföldről kellett volna szólni. Van több példa arra, hogy midőn a várispánsági intézmény megszűnése utáni időben oly birtokról, mely hajdan várföld volt, intézkedés történik, az illető föld e hajdani minősége kiemeltetik.

¹⁾ Fejér VII. 2. k. 121. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár IV. 94—97. lap.

³⁾ Fejér VIII. 1. köt. 143 144. 171—173. lap.

A karakói várispánság hosszabb életű volt, mint legtöbbje társai közt. Még 1347. évben a király eladományozza Zwayk és Kechen vasmegyei helységeket, mert lakatlanok, de a karakói várnéphez tartoztak (*possessiones castrensium Castri Koroky*), a mi persze a várispánság nagy hanyatlására mutat.¹⁾ A határjárásban azt olvassuk, hogy az itt említett Kechen falu, Endréd faluval volt határos.²⁾ Ezzel a helység fekvésének felderítésére nem sokat nyerünk, mert Endréd falut ma Vas megyében nem ismerünk. Ezért Zwayk és Kechen³⁾ falura nézve nem vagyunk tájékozva.

Még ezután is a karakói várispánság nemcsak fennállott, hanem bizonyos fontossággal is bírhatott. Ezt mutatja Nagy Lajos királynak a fehérvári káptalanhoz 1349. évben intézett azon rendelete, hogy Szent István legendájából nyomozza ki, az ország hány és micsoda helyein tanyáznak a karakói várjobbágyok és várnépbeliek (*in quantis locis in Regno nostro nobiles Jobagiones et populi castri Craco vocati residentiam facere debent*), mennyi őrségük száma, és miféle szabadalmakat élveznek. A káptalan a király parancsára azt válaszolta, hogy annak örömet megfelelt volna, azonban a legendát a király apja Róbert Károly, a mint azt az egész káptalan tudja, még János néhai örkanonok idejében a sekrestyéből el — és Visegrádra vitette.⁴⁾

E legenda tulajdonkép Magyarország vártelekkönyve volt,⁵⁾ mely hogy elveszett, valóban pótolhatatlan kár a hazai történelemre, és különösen a birtokviszonyok ismeretére nézve. Azonban már csak a hivatkozás e legendára bizonyítja, hogy a karakói várispánság Szent Istvánban tisztelhetette alkotóját.

Az ismert karakói várispánok ezek:

¹⁾ Oklevél a magyar országos ltárban N. R. A. 1508. csom. 53. sz.

²⁾ Országos ltár N. R. A. 1711. csom. 9. sz.

³⁾ Ezt Szabó Károly Kethen-nek olvassa, és úgy véli, hogy ez talán Kethely, Szalonak és Német-Szent-Mihály közt. Miért? ki nem világlik. (Hunyadiak kora VI. 79. lap.)

⁴⁾ Fejér VII. 1. k. 108. lap. Tehát nem Róbert Károly rendelte el a karakói várispánság álladékanak megfejtését, mint azt Botka írja. Századok 1872. év 27. lap. Helyesebben ő, Századok 1871. év 299. lap.

⁵⁾ Fejér szerint a legenda a királyi könyvek helyét pótolta. U. o. 109. lap.

1205. *Sol*, Comes de Karakó, II. András király egy levele záradékában. ¹⁾ Czinár e Solt első krassói főispánnak tartja. Ezt teszi maga Fejér is, ki azt hiszi, hogy az oklevelekben hibásan áll Karakó, — Karasó vagy Krassó helyett. ²⁾ Mégis, midőn egy későbbi kötet előszavában a vármegyék névsorát összeállítja, a Karakó nevet megint másra, t. i. Krasznára magyarázza. ³⁾
1250. *Tamás*, Comes de Crocou. Ő és Fülöp zágrábi püspök Joachim Comes fiai voltak. ⁴⁾
1300. Omodé nádor zalai főispán, Comes de Korokou, és kúnok bírāja. ⁵⁾

E névsor is, melyet inkább csak a véletlenség tartott fenn, mutatja, hogy a karakói várispánság tisztét kiváló emberek viselték.

Mikor és mi módon enyészett el a karakói várispánság végképen, arról nincsenek adataink.

Mátyás király idejében, és a XVI. század elején Karakó helység a Vásonkő melletti pálos szerzetesek birtoka volt.

Kemlői várispánság.

(Castrum Kemluk.)

Várterületéhez tartozott:

Körösmegyében: Kamesnicza, Preznicha, Porecha, Saurosia és Jalsouch.

A Kalnik hegységnek, mely Körös vármegyét körül övedzi, egyik csúcsán a régi Kemluk vára van, melyet ma Kalniknak neveznek.

Mikor épült e vár, biztosan ki nem mutatható, és a tájárjárás előtt azt nem említi egy forrás sem. II. András, midőn 1217. évben a zágrábi káptalan birtokait elősorolja, csak Kemluk vagy Kemlich földről szól, és 1221. évben is,

¹⁾ Fejér III. 1. k. 22. lap.

²⁾ Fejér VII. 2. k. 304. l.

³⁾ Fejér X. 7. k. 6. lap.

⁴⁾ Wenzel VII. 311. lap.

⁵⁾ Wenzel X. 377. lap.

midőn azt írja, hogy apja III. Béla király Kamesniczát a zágrábi püspöknek adományozta, erről azt mondja, hogy a Kalnik hegy alatt (sub Keymuk) fekszik.¹⁾

Mind a mellett nincs kétség, hogy a vár már fennállott, mikor Magyarországra a tatárvész leviharzott, mert IV. Béla egy 1250. évi levelében visszatekintőleg Maladurich hűtlenségét emlegeti, ki akkor, midőn a király a tengerparton tartózkodott, tehát 1242. évben, Kemluk várát ostromolta.²⁾ Ezzel öszhangzólag mondja a király 1243. évben, hogy Fülöp comes, Máté fia, az ő őrzésére bízott Kemluk várát szintúgy a tatárok, mint a slavoniai lázadók ellen híven és okosan védelmezte. Fülöp testvére Detre pedig a királyt követte a tengerpart vidékére.³⁾

IV. Béla 1244. évben Dénes slavoniai bánnak a somogy-megyei Vrbona, és a kőrösmegyei Haraszt helységet adományozza. Az elsőnek határjárása bennünket a Csázma vidékére vezet, és pedig különösen azon vidékre, hol a Csernecz patak ama folyóba szakad; ámbár tehát az egyúttal említett Rogozna, és Koprivni csermelyek által lényeges tájékozást nem nyerünk, még is kitűnik, hogy ezt a Vrbonát nem a mai Somogy megyében kell keresni, hanem annak régi Dráván-túli részében. Ez a Vrbona, vagy helyesebben Urbova nem lehet más, mint a mai Verbowecz Kőrösmegyében. Érdekes, hogy a határjárásban többször említettnek a csázmai várszolgák — *castrenses de Chesmiche* — mint szomszédok. Miután e korban Csázma már nem volt várispánság, az oklevél nem is *Castrum Chesmichá*-ról szól, kérdés, hova tartozó várszolgák voltak ezek? A másik helység, ugymint Haraszt, ma nem létezik, de fekvését keletről a Glogoncza és Kamesnicza patakok jelölik, és miután a kemluki várszolgák földjei több ízben érintik, világos, hogy Kemluk várához igen közel fekhetett. Egy helyen Kemluk vára, Haraszt és Ceroaburda földjei határosak. Ez utóbbi földet, (melynek neve hihetőleg el van torzítva) IV. Béla szintén ez alkalommal adományozta Dénes

¹⁾ Tkalesics: *Monumenta hist. Episc. Zagrabienensis* I. 42. 43. és II. 111. lap.

²⁾ Mikoczy: *Series banorum* 35. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. köt. 289. lap.

bánnak, határai Kamenagoricza hegység felé terjednek, a melyek a Kálnik hegyek nyugoti láncolatát képezik.¹⁾ Az itt említett várszolgák tehát a kemleki várispánsági intézmény első hirdetői.

A király ugyanez évben (1244.) Endre comesnek, Péter fiának, a slavoniai részekben, melyeket ma Horvátországnak nevez a tájékozatlan közönség, a Dulipchka nevű földtért adományozza, a mely bennünket azért érdekel, mert ezzel kemleki várjobbágyok földjei voltak határosak, különösen a Zágrábba vezető út neveztetik, mint olyan, melynél Rokonuk vár (a mai Rakovecz) és Kemluk vár földjei érintkeznek. Vidus és Volkina kemlukai várjobbágyok földjei különösen említetnek.²⁾

E határjárás Rakovecz és Verbovecz környékére mutat, Kőröms megyében, hol a Dulebszka patak, Dianas és Dulebszka³⁾ falu mellett elhaladván, Lonyicza alatt a Lónya folyóba szakad. E várföldek tehát már elég távol feküdtek Kálnik várától.

Ez időben már két Kemluk létezett, és IV. Béla 1245. évben mondja, hogy az egyik Kemluk a királyné birtoka, másik a várszolgáké.⁴⁾

A kemlukai várispánság további története többnyire várispánjainak személye körül forog. A feledékenységtől következő várispánokat mentettek meg forrásaink:

1263. Miklós mester, kir. ételfogó-kanczellár és comes de Kemluc. Ugy látszik a Rozgonyiak őse. (Országos Itár N. R. A. 568. csom. 24. sz. Árpádkori Uj Okmtr VIII. k. 58. l.)

1264. Miklós, comes de Kemnuk. Ő jelentést tesz IV. Bélának, hogy a Preznicza nevű várföldet, és a rajta lakó várjobbágyokat, névszerint Buduoy, Petus, Zolat, Woyn és Bark, továbbá Mártont Vatasa fiát, és Mártont helyi

¹⁾ Wenzel VII. 152—156. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 29. 30. lap.

³⁾ E helység Schedius és Lipszky térképein Duljeposzka, a zágrábi püspökség Verhovacznak ajánlott térképén Dulevszkanak van írva, a mi az oklevél Dulychka-jának megfelel.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 387. lap.

ispánt — comes terrestris — földjeikkel és népével együtt, hat háztelekkel és három szőlővel, Leustachiusnak ellenmondás nélkül statuálta. (Tkalsics I. 129. l.) Ez a várföld in comitatu de Kemnuk fekszik, Prezechno falu területén, Szudovecz közelében.

1266. Miklós mester, comes de Kemlek. (Fejér IV. 3 k. 378. l. Ez évre ugyan e czimen Péter nevű Comes is fel van jegyezve.)
1269. Lőrincz nádor, somogyi főispán, és kemleki comes. (Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. 569. l. hol a Kemlek névhez kérdőjelt tesz. — V. István egy 1271. évi levelében, melyben Lőrincz szőrényi bánnak és dobokai főispánnak neveztetik, azon szolgálataira történik hivatkozás, melyek érdemeül váltak, midőn nádor, somogyi főispán és kemluki comes volt. Wenzel Árpádkori Uj Okmtr. XII. 41. lap. és Fejér V. 1. köt, 99. l.)

Zache fia Péter, Roland bán elé idézte Duriszlaw, Pousa és rokonait, kemleki várjobbágyokat, továbbá Razmint, Zue-toh-ot és rokonait, várszolgákat, mert említett Péter örökös birtokait pusztították. A per sokáig folyt, melyben a várjobbágyok és várnép mellett Márton terrestris comes, Mihály százados és több más kemleki várjobbágyok és szolgák tanuskodtak. A pernek 1266. évben egyezség vetett véget, és a pörös föld a Benna, Paka, Prezechna (alább: Perezechina) patak, Zupoth föld, és Telisna völgy közt határoltatik meg. A kőrösi alispánságban fekvő Prezecsno falu tájékozást ad a fekvésre nézve.

A várispánságnak véget vetett V. István az által, hogy 1270. évben a kemleki várat és megyéjét, minden ahhoz tartozó földekkel és jogokkal, a Rátót nemzetségu Roland bánnak, és volt nádornak örök időre adományozá, ide számítván még azon jogokat és földeket is, melyeket már IV. Béla, vagy bár ki más, bármikor e vártól elidegenítettek.¹⁾ Innét van, hogy Roland 1272. évben Comes de Kemluk czímmel élt, de

¹⁾ Fejér VII. 2. k. 12. l.

a mely a változott viszonyoknál fogva már nem felelt meg a várispán hivatalának. ¹⁾

Nagy Lajos király a Kőrös megyében fekvő Porecha, Saurosia ²⁾ és Jalsócz helységeket a kemleki várhoz tartozóknak jelenti ki, és azért ezeket 1359. évben Benedek fiától Gergelytől és ennek három fiától, kik mindnyájan kemleki várjobbágyok voltak, és e helységeket csak vételi czímen jogtalanul birták, elveszi, és a kemleki várhoz visszakapcsolja. Tekintvén azonban Gergely és fiainak hűségét, és a slavoniai bán közbenjárását, a király azoknak a moroczai kerületben fekvő Bedenicza nevű birtokát adományozza, és ez által őket a kemleki várjobbágyok alól felmentvén, a slavoniai nemesség sorába emeli. ³⁾

Erzsébet királyné idejében Pataki Jakab, Ivánka fia, nagykemleki ispán, — Comes terrestris nobilium jobagionum castri nostri de Nog-Kemluk, és Jalsóczi István, János fia, maguk és a többi nagy-kemluki nemes várjobbágyok nevében kéri István bán 1352. évben kiadott kiváltság levelének megerősítését. A bán kiváltsága azt tartalmazza, hogy tudtára a nagykemluki nemes várjobbágyok esküje és tanúsága birtok és más ügyekben, mindig az országos nemesekével egyértékűnek tartatott és így az ország nemeseivel egy vonalon álltak (ad numerum regni nobilium regni semper computati). Erzsébet e kiváltságot, Mária királyné beleegyezésével 1385. évben megerősítette, és szintén kiváltságba foglalta. A nagykemluki nemes várjobbágyok tehát még nem voltak országos nemesek, a mi már csak abból is kitűnik, hogy még 1385. évben Comes terrestris alatt álltak. ⁴⁾

A XIV. század első felében a kőrösi főispánok fordulnak elő, mint nagykemleki várnagyok, mely kapocsnak azonban később semmi nyoma. Zsigmond király 1428. évben, midőn a török vész fenyegette, Borbála királyné beleegyezésével, az eddig csak elzálogosított nagykemluki várat, 14000 aranyért

¹⁾ Fejér V. 1. k. 195. V. 3. k. 377. l. Katona VI. 600. l. Tkalsics I. 163. l.

²⁾ 1389. évben Zauorsia.

³⁾ Fejér IX. 3. k. 35—37. lap.

⁴⁾ Fejér X. 1. köt. 212—214. lap.

János zágrábi püspöknek eladja, fentartván a visszaváltás jogát.¹⁾ Az egykori várispánság területe azonban még jó soká nem olvadt be Kőrösmegyébe, mert 1440. évben a Comitatus Kemlek még saját követe által volt képviselve az országgyűlésen, miben persze csak szabálytalanságot lehet látni, mert Kemluk sohasem volt vármegye.

Kemleki főespereseket 1246. óta ismerünk.

Az ispánság állandékának további politikai története, a mily érdekes, ép annyira nem tartozik ide, és az különben is már közölve van.²⁾

Még csak azt vélem feljegyzendőnek, hogy már a XIII. század közepén létezett két Kemluk nevű vár, az egyik Kis-Kemluk, mely a hűtlen Maladurich birtoka volt, és elkoboztatott, a másik Nagy-Kemluk, ez volt tulajdonkép a királyi vár, mely később Zsigmond királynak gyakori, Borbála királynénak majdnem rendes lakhelye volt azon idő alatt, midőn Zsigmond egyházi ügyekben külföldön járt.

Kevei várispánság.

Várterületéhez tartozott : Vég, Wolter, Belau, Vida.

Az ország déli részein, — mint Botka Tivadar hiszi, — őseink bizonyosan nem mulasztották el várispánságok szervezésével, az ország biztosságáról gondoskodni; mégis megvallja, hogy a feltett várispánságok létezését homály fedi el szemeink elől. Csak az alsó Dunának a bolgár földdel szemközti partján feküdt Keve végvárról emlékeznek gyakrabban történeti forrásaink,³⁾ melyről azonban még ki nem volt mutatva, hogy egy várispánság középpontját képezte.

Azon Castrum, Kewe és vidéke (cum toto Comitatu), melyről III-dik Honorius pápa 1223. évben mint Margit, konstantinápolyi császárnő birtokáról szól, nem a Krassóval hatá-

¹⁾ Fejér X. 6. k. 924. lap.

²⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék II. 283—288. l.

³⁾ Századok. 1872. év, 38. lap.

ros, az Al-Dunán fekvő Keve (utóbb Kubin), hanem a Pétervárad melletti Kő,¹⁾ melylyel itt semmi dolgunk.

IV. Béla király 1238. évben a János keresztes lovagok birtokait elősorolván, azok közt Vég falut nevezi, melyben *hadakozó* várszolgák laktak, és mely Hatvan nevű temesmegyei faluval volt határos.²⁾ A király Vég falut a kevei várispánság alól kiveszi, és az ottani várnéppel (*exercituales*) együtt a János lovagoknak adományozza.

V. István, ifj. m. király 1266-ban a kevei várispánsághoz tartozó Wolter és Belan nevű földeket Parabuch kún főúrnak adományozta.

Soká hallgatnak ezután forrásaink e fontos várispánságról, míg Karthali Etele és fia István Vida nevű kevemegyei falut el nem foglalták. Ekkor Itébői János, István fia, Geletfi Miklós nádor előtt azt vitatá, hogy e falu őt, mint kevei várjobbágyot illeti, miért is várjobbágysága czímén azt visszaköveteli. A nádor azonban 1340-ben a falut mégis Kartali Etelének és örököseinek ítélte oda. Ezt a Vida, vagy utóbb Vidacgyház nevű falut Nagy Lajos király 1367. évben, midőn már az ő collatiója alatt állt, Maczedoniai Dancs, Péter és János mestereknek adományozza, megjegyezvén, hogy e falut egykor királyi várnépeinek pristaldusai (olim pristaldorum suorum castrensium regaliū) bírták.

Kétségtelenül a legtovábbig fennálló várispánságok egyike volt.

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék I. 372., 373. l.

²⁾ Villam Weg a castro de Kewe exemptam cum populis castrensibus habitantibus super ipsam, qui *exercituales* dicuntur. Fejér IV. 1. k. 109. l. Nagy Lajos király átiratában Weg helyett, villa regia áll. Fejér IX. 5. k. 155. lap. Hogy itt Weg, és nem villa regia olvasandó, kitetszik a Knauz által közlött szövegből, mely így szól : Item villam Wog a castro de Kewe exemptam sfb. A Wog név sajtóhiba lehet Weg helyett, mert Knauz alább szintén ezt írja : Item villam Hatvan a comitatu de Timisio exemptam, que est vicina et commetanea dicte ville Weg. Magyar Sion I. 216. lap.

Koasztí várispánság.

(Castrum Koazth.)

Várterületéhez tartozott :

Baranyamegyében : Mislén, Vaiszló, Boxa.

Baranya vármegye határában feküdt. A Váradi Registrum nem ismeri a koasztí várispánságot, habár a baranyait igen. De hol feküdt a koasztí vár? ezt még eddig minden kétséget kizáró módon megállapítani nem sikerült. Botka csak valószínűnek mondja, hogy a nevezett őrvár Baranyamegyében, vagy közel hozzá feküdt, minthogy Vajszló és Mislén nevű birtoka azon megyében feküdt,¹⁾ — a mi csakugyan nem feltétlen bizonyíték, tudván, hogy a várispánsági földek olykor távol feküdtek a székvártól. Szabó Károly a Teleki-féle Hunyadiak korában úgy vélekedik, hogy talán a Dráva-melléki Kásád falu tartja fenn emlékét.²⁾

E nézet azonban el nem fogadható, mert Kásád a legrégibb korban is viselte mai nevét; így említetik például 1294. évben egy Benedictus de Kassad.³⁾ Másrészt Koaszt várának neve is századokon át majdnem változatlan maradt, míg el nem enyészett. Benczencz Valkó vármegyei falu 1269. évi határjárásában előfordul a koasztí várnépség földjeinek határa (meta castrensium de Kuazd),⁴⁾ miből azt kellene következtetni, hogy a koasztí vár inkább Kologyvár körül keresendő, minthogy a határjárásban a koródi, tardi (ma Tordincze) stb. nemesek, és a palocsai tó is említettnek. De itt is meg kell jegyezni, hogy ha Kologyvár közelében a koasztí várnép földjei feküdtek, az által még nem bizonyíttatik maga Koaszt várának közelsége is. Kétségkívüli dolog, hogy Petre és Pál nevű várjobbágyok, kik vaiszlói földjeiket a nyulakszigeti apáczáknak átengedték, egyszer kőí, máskor koasztí várjobbágyoknak neveztetnek. Ez a két név azonosságára látszik

¹⁾ Századok. 1872. év, 30. lap.

²⁾ Teleki : Hunyadiak kora VI. 107. l.

³⁾ Wenzel X. 163. l.

⁴⁾ Oklevél a magyar országos ltárban.

mutatni. Azonban Hevenesí másolata, melyet Fejér használt, és melyben a *Castrum de Kő* 1267. évre előfordul, meg nem bízható, és így erre okoskodást alapítani lehetetlen.¹⁾

Sok várispánság első története azon fosztogatással kezdődik, melyet rajta elkövettek. Így van ez a koaszi várispánság történetével is, legrégibb hírünk róla azt beszélvén, hogy II. András király a Baranyamegyében fekvő Mislen nevű földet a koaszi vár alól kivette és Farkas comesnek adományozta. Megtörtént, hogy e négy ekényi várföldet, IV-dik Béla király, ki a dolog állásáról nem volt felvilágosítva, más nemeseknek adományozta, de a fenn nevezett Farkas comes fiai, Dénes és Miklós, a rajtok elkövetett sérelmet a királynak elpanaszolván, ez nekik 1266. évben Mislen földet megint visszaadta, azon jogokkal, a minőkkel ezt a koaszi vár bírta.²⁾ E Mislen ma is Pécshez keletre fekszik. Ez adományt megerősítette V. István 1270. évben.³⁾

IV. Béla 1266. év körül meghagyta a váradi (helyesebben pécsváradi) conventnek, hogy miután bizonyos megnevezett koaszi várjobbágyok (*jobagiones castri Koastli*) magokat, és földjeiket, a Boldogasszony monostorának felajánlották, e monostort az említett földek birtokába igtassa.⁴⁾

Ez eset nem magánosan áll, sőt inkább feltűnő dolog, hogy a koaszi várjobbágyok oly gyakran magokat és földjeiket a nevezett monostornak (mely másképp nyulszigetinek neveztetett) felajánlották.

Így beismeri 1267. évben IV. Béla király, hogy Petre és Pál koaszi várjobbágyok Woyzló nevű földjeiket a nyulszigeti apácák zárdájának átengedték, fentartván magoknak a saját ellátásukra szükséges mennyiségű földet.⁵⁾ A várjobbágyokból

¹⁾ A vár nevének különféle alakjai: *Koazd*, *Kuazd*, *Koaszth*, *Kuazth*, *Quazdi*, *Kouazdi*, *Kuarzth*, *Koastli*. A *castrum de Kő* alak előfordul IV. Béla 1267. évi levelében, az 1270. évi átirat szerint, de csak is itt. Lásd Fejér IV. 3. k. 396. és V. 1. k. 56. lap.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 320. l.

³⁾ Fejér V. 1. k. 51. l.

⁴⁾ Wenzel VIII. 143. és 169. lap, és XI. 606. lap. Katona VI. 472. lap.

⁵⁾ Fejér IV. 3. k. 396. l.

ily módon a monostor szabad jobbágysai lettek, a nélkül, hogy a király hozzájárulása e változáshoz határozottan kimondatnék. IV. Bélának Aranyosban erről kiállított oklevelét István, ifj. magyar király és erdélyi herceg, húga Margit, a nyúlzigeti apácza kérelmére, 1268. évben átírta és megerősítette,¹⁾ de megerősítette újra 1270. évben leánya Erzsébet kérelmére, ki szintén mint apácza tartózkodott e zárdában.

Nincs kétség, hogy az apácza-monostornak Petre és Pál által átengedett földek nem várföldek, hanem a nevezett várföldegyesek magán földjei voltak. A koaszi várföldeket Vajszlóban István, ifjabb király még csak azután, de szintén 1268. évben (újra) adományozta a Nempti nemzetségbeli Ambrus comes fiának, Miklósnak. Itt a király nagyon szabatosan mondja, hogy Vaiszló az Ormánságban, Baranyamegyében fekszik.²⁾

Én azt azért nevezem új adománynak, mert már IV-dik Béla 1244. évben bizonyos várföldeket Vajszlóban (quandam terram Castri Quazdi Woyzlou vocatam) Baranyamegyében Ambrus mesternek, Obusk Jakab comes testvérének adományozott.³⁾ Nincs azonban kizárva az a lehetőség, hogy az 1268. évi adománylevelél más vajszlói várföldeket ért.

IV-dik László király 1273. évben szintén adományoz vajszlói várföldeket, és pedig megint csak a Nempti nemzetség néhány tagjának, ugymint Jakab comes fiainak, Miklósnak és Jakabnak, jutalmazni akarván hűségüket V. István iránt, és vitézségüket az Ottokár cseh király ellen viselt háborúban. Miklóst és Jakabot a pécsváradi káptalan igtatta be az illető birtokokba.⁴⁾

Az eddigi közleményekből kitűnik, hogy Vaiszló határában a várföldeken kívül magán tulajdonu földek is léteztek, és hogy a várföldeket nem egyszerre, hanem részletekben adományozták el a királyok, noha az adományozó levelek mindig

¹⁾ Wenzel VIII. k. 202. l. Fejér IV. 3. k. 469., 470. l. Katona VI. 488. lap.

²⁾ Wenzel XI. 575. l.

³⁾ Wenzel XI. 331. l.

⁴⁾ Wenzel XII. 77., 78. l.

úgy hangzanak, mintha az illető esetekben egész Vaiszló lett volna az adományozás tárgya.

A Vaiszló területében osztozkodó birtokosok nem fértek el barátságosan egymás mellett. III. András király még 1292. évben újra megerősítette a nyúlzigeti apáczákat a vajszlói földek birtokában, oly értelemben, a mint e földeket IV. Béla, V. István és IV. László azoknak adományozták.¹⁾ A pörnek első nyoma 1295. évben fordul elő, a midőn Németi (Nempty) Ambrus fia Jakab, a nevezett apáczákat földjeinek jogtalan elfoglalásával vádolta, Márton comes alországbíró előtt. Németi Jakab ez alkalommal pervesztett lett, mert az alországbíró előtt meg nem jelent, igazoló okleveleit sem mutatta elő.²⁾ Nagy sokára a pör ismét megújúl, és pedig 1370. évben, a midőn Konth Miklós nádor a baranyai nemességgel nádori közgyűlést tartott Nagyfalu közelében. A per megújítója Németi Jakab, Miklós fia volt; de ő sem volt szerencsésebb öseinél, mert az ítélet a nyúlzigeti apáczák javára mondott ki.³⁾

Az egész per alatt Vajszló az Ormáncözben, Baranyamegyében fekvőnek mondatik, jele, hogy akkor a megye területét képezte, és várföldi minőségét már elvesztette. Különbösen szükségtelen mondanom, hogy a pör azon területre nézve folyt, mely egykor Petre és Paulus várjobbágyok tulajdona volt.

Garai Miklós nádor még 1384. évben, támaszkodván IV. Béla 1267. évi levelére, az említett apáczákat vajszlói birtokaikra nézve, bírói pártfogása alá veszi.⁴⁾

Egy visszapillantás IV. László korára, még egy koasztí várfölddel ismertet meg. Neve Boxa, melynek megfelelő helységet ma Baranyában nem találunk. A pécsváradi konvent egy 1276. évi leveléből értesülünk, hogy Nempty Leonard comes fiai: Domokos, Dénes és Pál, a koasztí várjobbágyokkal viszályba keveredtek, bizonyos földrészre nézve, mely Boxa határában feküdt. A viszálykodó felek azonban választott

¹⁾ Fejér VI. 1. k. 200. l. Wenzel X. 77. és XII. 527. lap.

²⁾ Wenzel X. 196., és XII. 567. l.

³⁾ Wenzel XII. 527. l.

⁴⁾ Wenzel XI. 568. l.

bírák által szabályozták birtokuk határait, melyek leírásában Bogád falu is neveztetik, melyet ma Pécshez keletre találunk. ¹⁾

A koasztí várispánság történetével oly szorosan összefüggő Németi család, úgy látszik a hasonnevű falmból származik, mely Baranya vármegye déli részeiben fekszik.

Kolosvári várispánság.

(Castrum Clus.)

Várterületéhez tartozott :

Kolosmeggyében : Szovát, Lomb.

Szabolcsmeggyében : Nádudvar.

Biharmeggyében : Szoboszló (később Hajdúváros).

Kolosvár régi római telep helyén áll. A régészeti tudomány mai állásánál csak ennyit lehet biztosan mondani, de mily nevet viselt e római telep, ez iránt még mai napig sem tudtak a szakférfiak megállapodásra jutni, sőt olyanok közülök, kik e téren maradandó érdemeket szereztek, már kimondott, és valóknak hitt véleményeiket utóbb megváltoztatták. Mióta a tudomány e kérdéssel foglalkozik : Zeugma, Patruissa, (Patavissa, Petriussa, Patavicensium vicus), Napoca, Colonia VI-a Trajana, Urbs Claudiana, vagy Claudiopoliis voltak azon nevek, melyeket a régészek az e helyen állott római telepnek adtak, — egyik vélemény sem tudott kritikai evidenciára vergődni, és így a név kérdését nem feszegetvén, azon kétségtelen ténynyel, hogy Kolosvár római erődítés helyén áll, egyelőre megelégszünk. ²⁾

Erdély elfoglalása után Tuhutum által, ősünk e helyet szintén befoglalták védrendszerökbe, a mit későbbkori adatokból lehet következtetni. A Clus, vagy Kolos név azonban jó későn fordul elő, még későbbben a vár szónak összetételével.

¹⁾ Wenzel XII. 186. lap.

²⁾ Érdekesen fejtegette a római telep mivoltának kérdését, és adataink elégtelenségét Jakab Elek : Kolosvár története című munkája I-ső köt. 116—157. lapján.

A történet folyamának természetében fekszik, hogy előbb a kolosi vár emelkedett a Szamos partján, mielőtt Kolos monostora épült. De vajjon a Kolos ősmagyar nemzetség volt-e a névadó, el nem döntjük.

A monostort — a mi bizonyos — az 1061—1063. közt uralkodott I. Béla király alapította, mint ezt IV. Béla, 1263. évi levelében világosan mondja.¹⁾

Történeti mondánál nem egyéb, hogy III. Béla 1192. évben a szászok segítségével építette castrum Clus, avagy Kolos várát az ott létező monostor védelmére,²⁾ — mert a vár már a szászok bejövetele előtt létezett.³⁾

Incze pápa 1199. évben Henrik *clusi* főesperest és egyházi javait pártfogása alá veszi.⁴⁾

Kolos váráról csak a Vár. Registrumból nyerünk teljes hitelű adatokat.

Az Ágad századhoz tartozó kolosi várszolgák (*castrenses de Clus*) és pedig Sunád, Vardó, Apa és mások, segítettve a kolosi várjobbágyok által, nevezetesen Egben seregzézér (*princeps exercitus*), Izsák százados, Béda várnagy, végre Béla és Vadasa által 1216. évben Nikus két jobbágyát arról vádolták, hogy ők is várszolgák, mint a vádlók. Nikus jobbágyai azonban azzal védekeztek, hogy ők szabad emberek. Kristóf, kolosi comes a feleket Váradra küldte tüzes vaspróbára. A vádlottak kitisztultak, és szabad emberekül magokat igazolták.⁵⁾

Tudjuk a Váradi Registrumból, hogy Szováton a kolosi várispánsághoz tartozó várnép lakott.⁶⁾

A kolosi várjobbágyok, midőn a szászok a vár körül letelepedni kezdtek, nagyon ügyeltek arra, hogy az ahhoz tartozó földek el ne tulajdoníttassanak. Így 1229. évben Mog, Póka falubeli várjobbágy, vele együtt Erdő, a seregzézér (*prin-*

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 107. l. Jakab Elek tehát szükségtelenül az úgy »látszik« kételkedő szóval él. (Kolosvár tört. I. 239. l.)

²⁾ Fuxhoffer: *Monasteriologia*. Második kiadás I. 209. l. Szegedy: *Decreta et vitae regum Hungariae*. II. 184—185. l.

³⁾ Kaprinai: *Historia diplomatica* I. 21. l.

⁴⁾ Wenzel VI. 203. l.

⁵⁾ Váradi Reg. 254. §.

⁶⁾ U. o. 145. §.

ceps exercitus), Csikoló, Tenkő, Póka főhírnök (archipraeco), Csejczimann és Búlesu látván, hogy idegenek két ekényi várföldet jogtalanul elfoglaltak, azokat Sebestyén kolosi főispán elé idézték, kit IV. Béla bírónak kirendelt. Sebestyén a felek kihallgatása után, azokat Farkas pristaldus által Váradra küldte az izzó vaspróbára. A vádlók ráállottak, ellenfeleik azonban, beismervén hibájokat, megszöktek, otthagyván a bitortolt földeket. A pörnyertes várjobbágyok most határjelekkel vették körül az érintett földet. A határjelek egyike van a Borsors nevű hegyen, onnan megy a Kusal völgyön Ágashalomra, s onnan Ér nevű völgyön a Visata (ma Vista, Gyalu mellett) határáig.¹⁾

A tatárjárás alatt Kolosmonostor elpusztulván, IV-dik Béla azt 1263. évben újra felállítá, és kiváltságait megerősíté; és itt a convent világosan Kolosmonostorá-nak nevezetik.²⁾

A város magyar hangzásu nevével először IV. László levelében fordul elő, midőn ez V. István adományát megerősíti, melylyel »villam *Clusvar*« Kolosmegyében az erdélyi püspökségnek adományozza.³⁾

A várispánság még a XIII. század végén fennállott, mert Miklós nevű kolosvári várjobbágy (iobagio castri de Clus) 1291. évben az ő, Kolosmegyében fekvő Lomb nevű magánföldjét az erdélyi püspöknek eladta.⁴⁾

Ugyancz évben Kolosvár városa Lomb földnek — hihetőleg egy más részét, — pénzen vásárolta meg; ez ma is Kolosvár határának 1000 holdat meghaladó részét teszi.⁵⁾

Botka Tivadar egy nagy feltűnést okozott értekezési sorozatban azt állítja, hogy a Tiszán túl Sárvár (így) és Szoboszló a Vár. Registr. 124. és 329. §§-ai szerint *kétségtelen várispánságok* a hetvenkettesek sorából.⁶⁾

¹⁾ Várad Reg. 358. §.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 106. lap.

³⁾ Fejér V. 2. k. 255. l.

⁴⁾ Teutsch és Firnhaber Vokundenbuch 177. l.

⁵⁾ Jakab Elek: Kolosvár története I. 292., 294. l.

⁶⁾ Századok 1872. év. 37. l.

Ezt én nem találom igazolva, és a következő érvek tekintetéből Botka egyik várispánságát el kell törölnöm.

A Váradi Regestrum 329. §-a a szoboszlói várjobbágyokról (Jobagiones de Zobosló) szól, de egyetlen kifejezés sem mutat arra, mintha Szoboszló vár (castrum) lett volna. A várjobbágyok, nevezetesen Igeben seregvezér (dux exercitus), Beda, Bela, Vodosa, Isák századosok, továbbá Csikoló várnagy¹⁾ és Péter főhírnök bizonyos Cotlobát és Csepánt valami várföld erőszakos foglalásáról vádoltak. Cotloba azt felelte, hogy ő bizonyos vétségért az érintett földet elvesztette, de a királytól kegyelmet nyervén, Cepen nádor által visszahelyeztetett, a nélkül, hogy ez ellen valaki tiltakozott volna. Miklós nádor, mint mostani bírójok, erre megparancsolá nekik, hogy a visszavezető pristaldust állítsák elő. A vádlottak Azariast hozták elő Nechemér faluból, ki a vádlottak értelmében nyilatkozott. E tanúnak a vádlók nem mervén ellentmondani, elítéltettek, a vádlottak pedig a kérdéses föld birtokában megerősítették, és Farkas pristaldus által abba bevezetettek.

Egy perczig azon véleményben voltam, hogy az említett Szoboszló egy Kolosvár mellett, vagy legalább Kolosmegyében fekvő, de most már eltűnt Szoboszló nevű helysége vonatkozik, a melyben a perlekedő várjobbágyok laktak. Azonban a Váradi Regestrum egy más közlése után azon meggyőződésre jutottam, hogy itt az utóbb hajdú várossá lett Szoboszlóval van dolgunk.

Az idézett Regestrum 157. §-a ugyanis azt mondja, hogy a kolosvári ispánsághoz tartozó Beda várnagy,²⁾ Igeben hadnagy, Isák százados, és Vodasa (de castro Clus), bizonyos Bansát, ki Nádudvaron lakott, Kristofor comes mint bíró, és Fabian pristaldus előtt bevádolták, hogy azok és testvéreik sehonnai, birtoktalan emberek. Ezek készek voltak Váradra a tűzpróbára menni, a vádlók azonban nem, és bevallák, hogy az alpereseknek van három ekényi földjük.

Látjuk, hogy azon várispánsági főtisztek, kik szoboszlói

¹⁾ Czikola pusztá van Sz.-Fehérmegyében.

²⁾ Endlichernél, eltérőleg az eredetitől, és a 157. §-tól: hadnagy.

jobbágyoknak mondattak, most mint Kolos várispánságához tartozó tisztek Nádudvar területén valami részt vettek igénybe.

Joggal fel lehet tenni már ennyiből, hogy Szoboszlón és Nádudvaron várföldek léteztek. De ezek miféle várispánsághoz tartoztak? A közlött adatok szerint nem máshová, mint a kolosvárihoz. Mutatja ezt Kristofor comes bíraskodása is a nádudvari ügyben; ki a Várad Regestr. 254. §-ában világosan kolosi főispánnak (comes de Clus) neveztetik. Nem lehet azonban tagadni, hogy a bihari főispán nádudvari polgári lakosok ügyeiben többször bíraskodott.¹⁾

Az idézett 254. §. más felvilágosítást is nyújt a kolosvári várispánság viszonyairól. Az Ágad század kerületi kolosi várszolgák, midőn Nikus jobbágyairól azt állították, hogy ezek szintén várszolgák, mint ők, ebben Egeben seregvezér, Izsák százados, Beda (hadnagy), Bela és Vadasa által támogatottak, tehát oly tisztek által, kikkel már a szoboszlói ügyben találkozottunk.

Miután képtelenség feltenni, hogy Kristofor kolosi főispán Szoboszlón és Nádudvaron bíraskodhasson, ha ez említett hivatala erre nem jogosítja, és miután azt sem lehet feltenni, hogy a Botka által vélt szoboszlói várispánságnak ugyanazon tisztjei legyenek, melyek a kolosvári alá tartoznak, azt kell állítanunk, hogy Szoboszló és Nádudvar vidékén várföldek léteztek, melyek a kolosvári várispánság álladékat kiegészíték.

A személyek és nevek találkozását a következő schema világosabbá teendi:

K o l o s.	K o l o s.	S z o b o s z l ó.
Várad Reg. 157. §.	Várad Reg. 254. §.	Várad Reg. 329. §.
Igeben hadnagy.	Egeben princeps exercitus.	Igeben dux exercitus.
Beda várnagy.	Beda hadnagy.	Beda } századosok.
Isák százados.	Isák százados.	

¹⁾ Várad Reg. 115., 118. §.

K o l o s.	K o l o s.	S z o b o s z l ó.
Várad Reg. 157. §.	Várad Reg. 254. §.	Várad Reg. 329. §.
Vodasa.	Vadasa.	Vodosa } századosok.
	Bela.	Bela }
	Vardó.	.
Fabián pristaldus.	Ela pristaldus.	.
Kristofor comes.	Kristofor C. de Clus.	.
	—	.
	K o l o s.	.
	Várad Reg. 358. §.	.
	Erdő princeps exercitus.	.
	Cikoló.	Cikoló várnagy.
	Tenkő.	
	Póka archipraeco.	Péter archipraeco.
	Farkas pristaldus.	Farkas pristaldus.

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a szoboszlói jobbágyok által támasztott pörnek alperesei a nádorok ítélete alá estek. Nekem úgy látszik, hogy ez a vádlottak személyére, nem a várföldekre vonatkozik. A Várad Reg. már említett 329. §-ában nevezett Miklós nádor az előadott ügyek korára nézve is ad némi felvilágosítást, minthogy egyik Miklós 1213. év utolsó negyedétől kezdve 1215. év elejéig; a másik 1218. év másod felétől kezdve 1222. év elejéig hivataloskodott.

Itt tehát ismétlődik azon száuntalanszor előforduló eset, hogy a várispánsághoz tartozó várföldek a székvártól (itt Kolosvár) távol eső vidéken elszórvák, — és így a Szoboszló vidékbeli fennebbi terület nem Kül-Kolos vármegye volt, mint azt egy akadémiai felolvasás alkalmával hallottam,¹⁾ Szoboszló sem volt Kolosvárnak leányvára, mert általában vár sem volt, — hanem a Várad Regestrumban kijelölt vidék a kolosi várispánságnak egyik várföldét képezte.

¹⁾ A Várad Regestrum ismertetése Bunyitai Vince és Kandra Kabos által, a m. tud. Akadémia 1881. ápril 4-én tartott osztályülésében.

Komáromi várispánság.

Várterületéhez tartozott:

Komárommegyében: Örs, Anyala (Közös), Keső, Hetény (Közös), Csicsó, Keszi, Ócsa, Ekecs, Megver, Tany, Szakáros, Bogya, Örke, Szent-András, Árpá, Vérth, Fűr, Poeha, Aranyos, Haraszt, Néma, Path, Kürt.

Őstörténetünk első elbeszélője mondja, hogy Árpád vezér az egész Pannónia földjét meghódítván, Ketelnek leg-hűbb szolgálataért nagy földet adott a Duna mellett, hol abba a Vág vize szakad, és hol azután Alap-Tolma, Ketel fia, várat épített, melyet Komáromnak nevezett, mely vár szolgálatjára mind a magával hozott, mind a vezértől szerzett népből két részt ajándékozott.¹⁾

Komárom tehát, mint védelmi főpont, hasonló módon emelkedett, mint ugyanakkor a szabolcsi vár.

A Váradí Regestrum Komárom várról nem jegyzett föl semmit.

Az okleveles bizonyosságok terére elég későn léphetünk. Valami Sámuel comes 1218. évben a komáromi várjobbágyoktól Örs-ön három ekényi földet vásárolt. A nevezett várjobbágyokat az esztergomi káptalan előtt Mór *primipilus*, és Vid várjobbágy képviselte.²⁾ Mi volt ez a primipilusi hivatal? eddigelé semmiféle forrásban nem találtam azt használva, de alig tévedek, ha ez elnevezést azonosnak tartom a Comes Castri-val. Ez esetben újabb bizonyosságunk volna, hogy a várispán is csak várjobbágy volt, — mert a káptalan világosan mondja, hogy Mór primipilus, és Vid magok és jobbágytársaik nevében (pro conjobagionibus suis) megjelentek.

A-szolgagyőri, a banai és a komáromi vár Anyala komárommegyei faluban öt ekényi földet bírt. Az elidegenített várföldek visszaszerzésére kiküldött bírák e földeket, melyeket Mátyás, az esztergomi érsek udvarbírája kezén találtak, mint várföldeket visszacsatolták, de a király abból Mátyásnak 1239. évben másfél ekényi földet visszaadott, hogy az egyház érde-

¹⁾ Anonymus 15. §.

²⁾ Wenzel VI. 396., 397. l.

keinek jobban szolgállasson; be is vezettette őt Mihály itebői prépost által.¹⁾

IV. Béla király 1243. évben a Vágközben fekvő Keső nevű, három ekényire terjedő várföldet, Komárom tartozandósága alól kiveszi, és Simon és Bertrand spanyol grófoknak adományozza.²⁾ Ma ez a Keső falu (villa Kesew) nem létezik; de 1247. évben kétszer említetik Gadócz pusztá határjárásában;³⁾ e szerint, miután a gadóczyi pusztá Komárom városával érintkezik, jól vagyunk tájékozva Keső egykori fekvésére nézve, és az érsek-ujvári Dunaág mellett fekvő Kesső pusztá nem jöhet tekintetbe, még kevésbé az Ipoly melletti Kis-Keszi, vagy Kérd.

A komárommegyei Hetény faluban egy két ekényi rész a komáromi, egy másik három ekényi rész a banai várhoz tartozott, és egymástól határok által nem volt elkülönítve. E várföldek lakatlanok voltak, a miért azokat IV. Béla 1245. évben Folwyne nevű lívének örök időre adományozá. (Fejér VII. 3. k. 144. l.)⁴⁾

IV. Béla egy 1248. évi kiváltságában több Árpá (helyesebben Árpád) nevű helység említetik. Ugyanis 1-ször Árpá helység, mely a komáromi várhoz tartozik, melyhez délre fekszik egy másik Árpá, a királyné birtoka. Innét a határ Bana falu irányában megy és Vitéz falura ér, mely szintén Árpának nevezetik. Nyugat felé fekszik ismét egy más Árpá, mely Apa komáromi várjobbágy birtoka. Továbbá: Árpá, mely a királyné hirdetőinek és a komáromi várnak közös birtoka. Végre Syke-Árpá.⁵⁾ A határjárásokban említett Zelebeg, Bana és Hozuga falvakat ma fel nem találhatjuk, azonban adataink arra mutatnak, hogy az említett Árpá helyek a Csiliz patak mellett Bös és Patas közt el terültek.⁶⁾

A király 1256. évben Sebrid comesnek, hadiszolgálatáért a Komárom várához tartozó Örs földet, és egy másik szintén

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 156. l. Knauz: Mon. Eccl. Strig. I. 330. l.

²⁾ Fejér IV. 1. k. 275. l.

³⁾ Magyar Sion I. 450. l.

⁴⁾ Fejér VII. 3. k. 26. l.

⁵⁾ Fejér VII. 3. k. 31., 145. és 146. l.

⁶⁾ Ipolyi, az Uj M. Múzeumban. 1858. év, I. k. 546. lap.

Örs nevű falut, mely a Szent-Lázár szerzetesektől vétetett, adományozza.¹⁾

Világos, hogy itt két Örs nevű komárommegyei faluról van szó, az egyik a komáromi várhoz tartozott, a másikról egy 1268. évi oklevélből tudjuk, hogy ez az esztergomi érseké volt.²⁾ Ma az említett érseki földet Nemes-Örs néven, Komárom közelében, a Duna balpartján találjuk. A másik Örs, t. i. az egykori várföld, a XIV. században Örs-Ujfalu néven fordul elő, mert Nemes-Örs faluval volt határos, — Fényes Elek szerint ez az Ujfalu hajdan Alsó-Örsnek nevezetett,³⁾ ma egyszerűen Ujfalunak nevezik. E szerint nem a győrmegyei Mező-Örs volt a komáromi várföld, mint Sztachovics Remig véli.⁴⁾

Az esztergomi érsek 1264. évben jutott Örs birtokába, akkor t. i. a már nevezett medliki Sebrid comes 12 ekényi területet Örs, és négy ekényi területet Vért helység határából, Fülöp érseknek eladott a győri káptalan előtt, mert Sebrid az ellenség kezébe esvén, váltságdíjra magát kötelezte, és azt ez úton teremtette elő.⁵⁾ Említik ez eladást 1265. évi oklevelek is.⁶⁾

A tatárjárás után az országra nehezedett nyomorúság egyik kiáltó jele az, hogy a király Komárom várát, az ország egyik főerődét, kénytelen volt Henuk (másutt Henel, — tán helyesen Enoch) zsidónak elzálogosítani. Ez a Henuk akkor a királyi kamarák grófja volt. Az ő fiai Volvelin, Neklin és Oltman a királyné harminczadát bérelték ki, és a királyi adót (*administratio camerae fisco regio debitae*), de minthogy a köteles bért nem voltak képesek fizetni, ügyök többször a törvényszékek elé került. IV. Béla a fizetési nehézségeket meguntván, 1265. évben Komárom várát Walternek, akkori kamarai grófnak átörökíti egy nagy pénzösszegért, és a vár birtokához az azzal határos, hasonló nevű helységet is csatolja, melyben

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 367. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 446. lap.

³⁾ Komárom vármegye leírása 111. lap, vagy: A magyar birodalom statisztikai stb. tekintetben.

⁴⁾ Győrmegye és város egyetemes leírása. 488. l.

⁵⁾ Magyar Sion I. 705. l.

⁶⁾ Fejér IV. 3. k. 309. l. M. Sion I. 763. l.

királyi udvarnokok laktak, kiket azonban a király egyúttal máshová telepített. ¹⁾ Ez átörökítés daczára Henuk fiai, még 1268. évben is Komárom vára birtokosainak neveztetnek. De miután ezek a királynénak harminczadért 800 ezüst márkával adósok maradtak, és ez összeget, az ismételve hosszabbított határidő daczára, fizetni nem tudták, sőt újabb költségek is merültek fel, melyek egész vagyomukat meghaladták, a zsidók Komárom várát, és az ahhoz tartozó malmot Tatán, a királynénak adósságuk törlésére átengedték; mire aztán a királyné Komárom várát és tartozandóságait Walter, kamarai grófnak 800 ezüst márkáért örök időre eladta. ²⁾

Ez előadás többféle kételyt támaszt. Ugyanis kérdés, hogy a várispánsági intézmény micsoda módosítást szenvedett azon időben, midőn Komárom vára nem a király kezén, hanem mintegy negyed évszázadig zsidók, azután Walter kamarai gróf birtokában volt. Történetforrásaink tanúsítják, hogy Komárom ez idő alatt is várispánság volt, 1244. évben Tetus nevű főispánja is említetik. Látni fogjuk, hogy a várispánság a XIII. századot is túlélte.

Ugy látszik, hogy 1265. és 1268. közt Henuk fiaival valami egyezmény jött létre, különben nem érthető, mikép lehetett Walternek 1265. és 1268. évben is Komáromot eladni, és mikép nevezhették magokat Henuk fiai még 1268. évben is Komárom vára tulajdonosainak.

A Walter beigtatásakor történt határjárás alkalmával több komáromi várföld neveztetik. Nevezetesen Csicsó, Keszti, Aranyos (ma Fel-Aranyos puszta), Ócsa, Ekecs, Megyer (ma Nagy-Megyer, öt halászhelylyel), Tany, Szakálos, Bogya, Néma, melyek még ma is megtalálhatók a Csallóköz déli részében. Ma megkülönböztetik: Nemes-Bogya és Vár-Bogya, mely utóbbinál egykori tartozandósága a várhoz hangoztatik. Továbbá Órke (oklevelesen Vrkey), — azonos a XIV. században előforduló Ó- és Uj-Urke faluval, ma Felső- és Alsó-Örkény puszta az aranyosi határban a Duna mellett. Szent-András, tán a mai Andránháza Ekel mellett. Árpa, úgy

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 283. lap.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 443—456. l.

látszik a Csilizközben Bős felé.¹⁾ Kurth, avagy Kürth, mint komáromi várföld íráshiba Vérth helyett, ma Virth a Zsitvának beömlésénél a Dunába. Ide számítandó még a Meenkyri nevű tó vagy mocsár, melynek alsó fél része a szolgagyórieké, a felső az aranyosi várszolgáké. Ekel faluban úgy látszik, várnépbeliek és nemesek együtt laktak.²⁾ Végre Haraszt falu, mely szintén Komárom várához tartozott. Ez Tany faluval volt határos, de ma nem létezik. Az említett Néma (ma Kolos-Néma) faluból csak egy negyedrészt volt várbirtok, a többi Konrád comes birtoka volt.

Midőn V. István király 1270. évben a nyúlszigeti Domonkos rendieket a Csiliz patak mellett fekvő Patas nevű, és a kir. lovászok által lakott föld birtokában megerősíti, azt mondja, hogy Patas földdel határosok a pozsonyi várszolgák, és a Fűrben (in villa Fyur) lakó komáromi várszolgák.³⁾ Ma Fűr Esztergom megye szélén, Bátorkeszihez északra fekszik; világos tehát, hogy nem az a Fűr lehetett a komáromi várföld, hanem hogy kellett a Csiliz folyó táján is hasonló falunak létezni, és pedig Patacs és Radvány falu körül.

A Komáromról szóló 1268. évi királyi levél e falut Fyuz-nak írja, és szintén a Csiliz mellékére Patacs (Pottouch) és Radvány szomszédságába helyezi. Az oklevelek különféle írásmódja tehát kétsésgben hagy bennünket, vajjon a helynév Füz, vagy Füss-nek ejtendő-e? Bizonyos csak az, hogy e várföld ma eltűnt, és semmikép nem azonos a mai nap is létező Füss csallóközi faluval, mely különben is a pannonhalmi apátság birtoka volt. Azt a Patacs és Radvány melletti Fűr vagy Füz falut még az 1268. évi oklevél alapján nem lehet várföldnek elismerni — mint Ipolyi teszi, — mint ilyent még csak V-dik István 1270. levele említi.⁴⁾

Erzsébet, a királyné nővére, ki a nyúlszigeti apácza zár-

¹⁾ A különféle torzításban előforduló Árpa, Árpás, Árpád nevekre nézve Ipolyi Arnold tájékoz bennünket. Uj M. Múzeum 1858. I. 544—546. lap.

²⁾ Knauz: Monumenta Strigoniens. I. 550—560. l.

³⁾ Wenzel VIII. 295. l.

⁴⁾ V. ö. Fejér IV. 3. k. 453. l. Uj M. Múzeuma 1858. év. I. 538. 539. lap.

dában ájtatoskodott, bizonyos földeket bírt a Csallóközben, nevezetesen Szakáloson, mely utóbbiak az ekecsi várjobbágyok által követeltettek, és bitoroltattak. A viszály elintézésére Péter tárnokmester, Kozma, komáromi udvarbíró és várnagyot (castellanus) küldte ki, és ez 1283. évben vizsgálatot tartván, a bitorolt földeket a szakálosi jobbágyoknak visszaadatta, a Dudvág vízének használatát közösnek jelentette a szakálosi és ekecsi lakosok számára. Itt tehát Apácza Szakálosról van szó, mely Ekecs faluval határos. Érdekes még e tárgyban, hogy az ügy érdemének megvizsgálására Kozma alispán, János, Sebestyén és Mikó, komáromi várjobbágyokat küldte a hely színiére, kik mindhárman Comeseknek neveztetnek.¹⁾

A már idézett 1268. évi nagy oklevélben, melylyel IV. Béla Komárom várának a királyné által történt eladását megerősíti, következő Szakálos nevű helységek fordulnak elő:

1. Szakálos, melyben Szent-Mihály tiszteletére emelt templom van; — ez várföldnek mondatik. Ma *Túri-Szakálos*.

2. Felső-Szakálos, — ez a mai *Apácza-Szakálos*, mert ez fekszik leginkább északra. Ez is várföld volt (pertinens comitatui supradicto).

3. Szakálos, melyben templom áll Szent-György tiszteletére, közel a Dudvághoz. Hozzá tartoznak a Kormontó, Balata, Fyul nevű halastavak, a Kengyelfő vize, a Lovásztó földterület. Ez a Szakálos is várnépbelinek mondatik. Megyeres határjárásában neveztetik, és így a mai *Bálvány-Szakálos*-sal azonos.

Egy 1387-dik évi oklevél *Egyházas-Szakálos* helységet említ, és ezt még 1460. évben találjuk. Azonos Túr-Szakálossal.

A nyúlakszigeti apáczák már rég átköltöztek Nagy-Szombatra, de a béke szomszédaikkal még sem állott helyre véglegesen; az apáczák ugyanis 1576. évben perlekedtek Ekecs lakosaival, kik Apácza-Szakálos határában a Száresalöve nevű mezőt, és Folyó nevű halastavat magoknak követelték.²⁾

¹⁾ Wenzel IX. 370., 371. lap.

²⁾ Hevenesi III. 224—235. l.

Erzsébet királyné 1284. évben, az esztergomi érseknek a Komárommegyében fekvő Beléd nevű földet adományozza, a melylyel határos volt a komáromi várjobbágyok Pocha (Nemes-Bogya) nevű földé. Sem e két területet, sem a szomszédos Nostan (Nagy-Tany), Berabuch, Föd, és Puta (ma Vár-Bogya) területet, de a határjárásban nevezett Poklancas hegyet és Bongud folyót nem ismerjük.¹⁾

Azonban egy kis kísérleti útnyomozás legyen megengedve, legalább a Pocha nevű földre nézve. IV. Béla 1269. évi levelében, melylyel a füzigtői vendégeknek (ma Füzítő pusztá a Duna jobbpartján, Komárommegyében) a Sár nevű földet adományozza; a határok közt említve találjuk a Szárhomok hegyet, a Homorod folyót, és a Pagha nevű falut, mely a komáromi várjobbágyok földjeivel érintkezik.²⁾ Tán nem csalódom, ha az itt említett Pagha, és a fennebbi Pocha nevű földet azonosnak tartom, és hozzá teszem, hogy mind a kettőben a mai Bogya csallóközi falu rejlik, melyről tudjuk, hogy Vár-Bogya néven a komáromi várispánsághoz tartozott. Feltűnő csak az, hogy a füzigtői vendégeknek adományozott föld Bogya közelében esnék, és hogy a többször idézett 1268. évi oklevélben azon határok egyike sem említetik, melyek most Sár és így Bogya föld kapcsolatában említetnek. Ez évben a Sárvíz említetik Ócsa falu táján, tehát ily föld is lehetett ott.³⁾

Ortvay úgy vélekedik, hogy ez a Homorod folyó, a név eltorzításánál fogva a Szomod csermelyke lehet. Azonban Szomold falu a Duna másik partjára, Tata közelébe esik, — határjárásunk pedig a Csallóközben mozog.

IV. László 1285. évben, Komárommegyében, a Vág és Dudvág közt fekvő Szakálos nevű szolgalmányos földet, melyet t. i. a királyi udvarnoki, várszolgái és lovász nép lakott, az esztergomi érseknek adományozza.⁴⁾ Ez a mai Bálvány-Szakálos, melyet még ma is bír az esztergomi érsek.

¹⁾ Fejér V. 3. k. 219—221. lap.

²⁾ Fejér VII. 1. 357. Tentsch és Firnhaber 92., 93. l.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 449. l.

⁴⁾ Fejér V. 3. k. 292. l.

Ezentúl a komáromi várispánságról sokáig semmi említés sem történik.

A vár időközben a király kezébe visszakerült.

Róbert Károly 1315. évben Komáromot *castrum nostrum*nak nevezi, és azt a hasonló nevű várossal együtt, és a hozzá tartozó helységekkel, és az egész megyét, az országnagyok tanácsából, Tamás esztergomi érseknek adományozza, hogy a belláborúban szenvedett veszteségeiért kármentesítse ¹⁾ a mely adományt 1317. évben megerősített.

Azonban, midőn a király a Kulpa környékén járt, nevezetesen 1333. év Szent-László király napján, Komárom várát Dancs mesternek, zólyomi főispánnak adományozta, ki ezt tőle cserében kérte a Muraközben fekvő Strigow és Csáktornya várakért. ²⁾ Ezt az adományt, illetőleg cserét a király 1334. évben kiváltság alakjába foglalta. ³⁾ Mindez csak a várra, nem a megyei területre vonatkozott, az utóbbit a király magának tartván meg.

Komárom közelében fekszik Várföld nevű pusztá, melyről azonban emlékeink nem szólnak, hogy valaha e néven a várispánság kötelékében állt volna. Azonban története még is a várispánságéval függ össze. Mátyás király 1489. évben a Várköze nevű falut, mely addig a várbirtokhoz tartozott, Komárom városának adományozza. Ipolyi Arnold valószínűnek tartja, hogy ez a Várköze falu azonos, az 1268. évi oklevélben említett Kezew helységgel, mely magával Komárommal összefüggött, s úgy látszik, hogy a Vágduna tulsó, vagy balpartján, a mai Várfölde helyén állott, hol jelenleg is Komárom vásárainak egy része tartatik. ⁴⁾ A komáromi kir. udvarnokok más-hová telepítése, azon czélból, hogy ide jövevények gyarmatosíttassanak; és Mátyás király adományozása hatalmas befolyást

¹⁾ Fejér VIII. 2. k. 67. l.

²⁾ Országos levéltár NRA. 536. cs. 26. szám. A muraközi várakat is Dancs cserébe kapta a királytól kapott Árva váráért.

³⁾ Fejér VIII. 3. k. 722—725. l.

⁴⁾ Fényes azt véli, hogy az itt említett Kezew a Vágdunán túl állott volna, még pedig azon helyen, hol a mai Leányvár romjai, az egykori római *Virginaceum Castrum* helyén láthatók. Ez utóbbi hely azonban Izsza közelében fekszik, és nem a Vágdunán túl, hanem az öreg Duna mellett.

gyakoroltak, hogy Keszi, Várköze (vagy helyesebben Várkeszi) Komárom városába olvadjon.¹⁾ E faluval azonos az 1355-ben említett *Várjobbágykezeu*.²⁾ A Várfölde név e történet alapján bontakozott ki.

Ipolyi a komáromi várföldek közt nem sorolja fel Ekecs és Megyer falut, pedig mindkettő határozottan az volt.³⁾ Ellenben Megyeres falut várföldnek nevezi, mely pedig nem volt az. Ugy látszik, véletlen névcsere fordult itt elő.

Figyelmet érdemel, hogy a komáromi várföldek egyike sem feküdt Komárommegye határán kívül; a várszerkezet e területen tömörebb volt mint másutt, és azért a komáromi várispánság azok közé tartozik, melyek életöket a XIV. század közepéig kihúzták.

A komáromi várispánság még 1360. évben tűnedezik fel utoljára. Akkor ugyanis Nagy Lajos király az ő solymára, Madari Marczel kérelmére, ennek rokonait, bizonyos pathi földterület átengedéseért, Path és Kürt nevű birtokaival együtt, a nemes várjobbágyság köteleke alól (a nobili jobagionatu castri) felmenti, és az országos nemesség sorába emeli.⁴⁾

Kőrösi várispánság.

(Castrum Crisiense.)

II. András király 1222. évben kelt egyik levelében említ Custodes Castri regii Kyrisiensis de villa Temlechou. Tömlöcz helység tehát kőrösi várszolgák földje volt, azok hivatása pedig a börtönök őrzése.⁵⁾

Ezt a helységet és e várszolga-osztályt Róbert Károly is említi 1318. évben, elmondván, hogy András király (melyik?)

¹⁾ Uj M. Múzeum. 1858. I. 559., 560. l. Ez a falu 1355. évben Várjobbágy-Kezeu-nek iratik. (Fejér IX. 2. k. 462.)

²⁾ Fejér IX. 2. k. 462. l.

³⁾ Uj M. Múzeum. 1858. I. 549., 550. lap. Fejér IV. 3. köt. 450., 451. lap.

⁴⁾ Fejér IX. 6. k. 106—108. l.

⁵⁾ Pesty Frigyes : A helynevek és a történelem. 36. l.

terram custodum carceris castri nostri Kyrisiensis *Themlechor* bizonyos Lőrincz mesternek adományozta. E Lőrincznek fiai Róbert Károly levelében Miklós, Jakab, János, és Péternek neveztetnek — dicti de Suprunio, de genere Aba. R. Károly ellenségei Tömlöcz helységet elfoglalván, Lőrincz fiai ennek visszaadását kéri. A király hűségök tekintetéből ezt megtette, elbeszélvén ez alkalommal, hogy a király ellen fellázadt Herrik fiak (filii Herrici) nemcsak, hogy Lőrincz fiainak birtokait teljesen elpusztították, hanem közülök Miklóst és Pétert, három évig fogságban tartották, végre is Miklóst abból kihurczolták, és Agyna nevű vára előtt, ló farkára kötvén, halálra hurczoltatták.¹⁾

A kőrösi várispánság története is korán foglalkozik a felmentésekkel. Béla ifj. m. király ugyan 1225. évben Mergen fiát Chakant, más e nemzetségből származó várjobbágyokkal együtt, örökös földjeikkel a kőrösi vár köteléke alól kiveszi és nemességre emeli.

Alig hogy II. András király meghalt, a kőrösi várföldek birtoklásában nagy zavarok mutatkoztak. Opoy, slavoniai bán 1237. évben lépett hivatalába, és a várjobbágyok azonnal hozzáfordultak, hogy az erőszakkal lefoglalt várföldek nekik visszaadassanak. A bitorlók egyike Opoy elődje, Julia bán volt; a ki kielégítvén a kőrösi várjobbágyokat, viszont azoktól az ő Rauun nevű örökös földjét visszakapta.²⁾

IV. Béla 1244. évben, még mielőtt a velenceiekkel szövetségre lépett, Junk comesnek, Izsák fiának Zlonyn és Vorbouch nevű királyi földeket Slavóniában (a mai Horvátországban) örök jognal adományozza, és e földeket a kőrösi vár, és általában minden vár hatósága alól kiveszi.³⁾

Jaksa bán fia Péter, 1249. évben azt igazolta, hogy nevezett Jaksa bán Raun földet pénzen szerezte Farkas apjától, Isowtól, ki tehát jogtalanul tiltakozik az eladás ellen.

¹⁾ Az országos levéltár zágrábi részében NRA. 1506. cs. 13. sz.

²⁾ Oklevél a zágrábi délszláv akadémia levéltárában. A nevezett föld határjárásában neveztetnek a Dombró-ra vezető út, a Tetrevineh és Lizkovech víz, a Razosan patak, és a goriczai püspök földje.

³⁾ Katona VI. 38. lap. Kerchelich: *Historia Ecclesiae Zagrabienensis* 83. l. Tkalesics I. 80. l. Fejér IV. 1. k. 338. l.

A vizsgálat foly. *Prelsa comes terrestris*, *Zulga* néhai *centurio*, *András Wlcoch* fia, *Buza* mester, *Hudina comes*, *Petko* kőrösi udvarbíró, továbbá *Iván*, *Chakan* fia és más kőrösi várjobbágyok jelenlétében. Az említett föld a *Kemechnice* pataknál feküdt. ¹⁾

István bán 1252. évi levelében, melylyel az általa alapított kőrösi felső városnak szabadalmat engedélyez, egy *Zuent* nevű kőrösi várjobbágy említettik. ²⁾

IV. Béla 1266. évben *Takács* fiainak négy ekényi várföldjét, *Isák* fiának *Junk comesnek* és *Jaksa* fiának, *Péternek* adományozza, mert *Junk* *Stiriában* vérét ontotta és ott fog-ságba esett, *Jaksa* pedig az osztrák herczeg ellen viselt háborúban elesett. 1276. évben bizonyítja *Ilyés*, kőrösi főispán, hogy *Máté*, *Pezk comes* fia, és más kőrösi várjobbágyok valami birtokrészüket a *Glogoncza* folyó, és *Goztovich* föld mellett eladták; a következő esztendőben viszont *Polana* falubeli kőrösi várjobbágyok örökös földjüket nevezett *Máténak* adták el.

A kőrösi várnépbeliek (*castrenses*) *Bertalan comes* fiait, *Guztowyg* föld harmadrészeért pörbe idézték. Azonban IV-dik Béla 1268-ban úgy ítélte, hogy ő a kérdéses föld harmadrészét, mert várföld volt, joggal tovább adományozhatta, — azért ő *Bertalan* közbejött halála után *Goztowyg* harmadrészét *Bertalan* fiainak örökre és visszavonhatlanul átengedi, a perlekedő várnépet hallgatásra intvén, egyszersmind intézkedvén, hogy az említett kőrösi várnép *Goztowyg* területéről elköltözködjék, és megtiltván további ott tartózkodását, más kőrösi várföldre költözködjék. ³⁾

Még egyszer említetnek fűtőlagosan a kőrösi várjobbágyok földjei, — akkor t. i., midőn 1292. évben *Peimis Vilmos*, templárius mester *Gragina* nevű birtokát elzálogosítja, és a határjárásban az mondatik, hogy a *Gragena* patak elválasztja a kőrösi várföldeket a lovagrend földjeitől. ⁴⁾ E várföldek *Kőröshöz* éjszakra, *Szelnicza*, és *Glogoncza* közelében fekhettek.

¹⁾ Délszláv akad. Itára.

²⁾ Fejér IV. 2. k. 166. l.

³⁾ Wenzel VIII. 190. és 203. l.

⁴⁾ Wenzel X. 79., 80. lap.

Krassói várispánság.

(Castrum Karassou).

Várterületéhez tartozott: Wojla, Kuko.

Midőn II. András király a várispánsági intézményt hanyatlani látta, és egyúttal azt érezte, hogy erre nagy részben az ő szertelen adakozásai egyengették az utat, fiát IV. Bélát bizta meg az indokolatlan adakozások visszahívására. Ez történt különösen 1230. évben, és IV. Béla megbízásában gondosan el is járt. Figyelmét kiterjeszté Ugolin vagy Ugrin esztergomi érsek Miklós nevű testvérének Csanád, Arad, Temes, Krassó, Zaránd, Sopron és fejérmegyei birtokaira is. Azon birtokok közt, melyek Miklós Comes tulajdonául meghagyatnak, előfordul Wojla Krassó vármegyében. ¹⁾ Egy szóval sem történik czélzás arra, hogy Wojla valaha várispánsági föld lett volna, a királyi oklevélből csak annyit tudunk meg, hogy IV. Béla, egyetértve testvérével Kálmánnal, nevezett Miklós comes jószágainak egy részét meghagyta, más részt meg tőle visszavett. A következő esztendőben (1231.) Miklós comes, utóbb a király által jóváhagyott végrendeleti intézkedéseket tesz, mely alkalommal az ő Wojla nevű praediumját feleségének hagyományozta. ²⁾

IV. Béla király a tatárpusztítás után, a hon újra alkotásában buzgólkodván, 1247. évben az egész szörényi bánságot a Jánosvitézeknek adta át, és különben is Rembald nagymesteröket dús birtokokkal látta el. Ez utóbbiak közt említetik a fennebbi Wojla nevű föld, melyet azelőtt Miklós, Ugolin érsek testvére örök tulajdonul birt, és mely ez alkalommal a krassói vár tartozandósága alól kivétetik. ³⁾

Ebből kitetszik, hogy Wojla bizonyos időben, melyet közelebb, adatok hiányában kijelölni nem tudunk, Miklós comes, illetőleg felesége kezéből a király birtokába került, ki azt

¹⁾ Fejér hibásan írja: In Comitatu Orodienzi: Alsu Wojla, (Cod. dipl. III. 2. köt. 206. lap) e helyett: in Comitatu Crassu Wojla, — mint az eredetiben találtam.

²⁾ Fejér III. 2. köt. 230. l.

³⁾ Fejér IV. 1. köt. 452. lap. Katona VI. 100. lap.

a krassói várispánsághoz kapcsolta. Alig ismerek a várispánságok történetében hasonló esetet, és e jelenség megmagyarázására majdnem azon feltevésre kényszerítettünk, hogy Woyla praedium, mielőtt Miklós comes birta, már krassói várföld volt, melynek birtokába tán nem egész tiszta joggal beülvén, IV. Béla által abban mégis bennhagyatott.

A Jánosvitézek javára szóló adomány azt mondja, hogy Woyla a Duna mentében, nem távol Zemilenhez fekszik. Bár-dossy úgy vélekedik, hogy a többször említett föld Krassó vármegyének része volt, és hogy neve fenmaradt a Panesova melletti vojloviczai kolostorban. ¹⁾

A történetírók régi iskolája nem birt tiszta fogalommal a várispánsági intézményről, vagy azt épen nem ismerte, és azért Bárdossy a fennebbi Vojlát krassói megyeföldnek tekintette. Várföldnek a távolság daczára bizvást lehetne tartani, még ha Vojlát Vojlovicza táján keressük is Panesova közelében, mert várföldek nem ritkán még távolabb is estek központjoktól. Vojla fekvésének megállapítására nem tartjuk elegendőnek a névhasznalatosságot, annál kevesbbé, minthogy Zemen azonossága sem bizonyos előttünk a mai Zimonynyal. Létezett egykor Krassó megyében Vojla nevű falu, mely másképp Pataknak is neveztetett, és mely Potok néven ma is ismeretes, a Nerához éjszakra. Ennek távolsága ugyan nem felette nagy a Dunától, — de ha e Potokra vagyunk tekintettel, hol keressük az oklevél Zemenjét? Engel bizonyára téved, midőn Vojla alatt a szerbiai Wacil-t érti. ²⁾

Midőn IV. Lucze pápa 1251. évben a Jánosvitézek javára tett, említett adományt megerősíti, ő is azt írja, hogy Woyla földje nem távol Zemlentől fekszik. ³⁾ Ha ez utóbbi névben toll- vagy olvasási hibát tehetnénk fel Zewrin helyett, akkor a nehézségek legnagyobb része elenyészne. Ez esetben Vojla fekvése valóban azon tartomány hatáskörének szomszédságába esne, melyet az 1247. évi adomány a Jánosvitézekre ruházott. Bizonyosságot csak bővebb adatokból várhatunk.

¹⁾ Supplementa ad Analecta Scepusiensia 298. lap. a jegyzetben.

²⁾ Pesty : A szörényi bánság története. I. 21. lap.

³⁾ Theiner : Monumenta, histor. Hung. spectantia I. 210. l.

István ifjabb magyar király, ki a Tiszántúli és erdélyi részekben kormányzott, 1266. évben Parabuch comes érdekeit jutalmazandó, annak a Kuke nevű krassói várföldet (terram castri de Karassou) adományozza.¹⁾

Csak e két krassói várföldet ismerjük. Mikép oszlott el maga a krassói várispánság, — arról semmi tudomásunk, mert ezt forrásaink többé nem említik.

Krasznai várispánság.

(Castrum Karazna.)

Várterületéhez tartozott :

Krasznamegyében : Bán, Vata-Somlyó (ma Szilágy-Somlyó), Kyris.

A Váradi Regestrum 1219. évre egy pár peres eljárási esetet hoz fel, melyben a krasznai várjobbágyok szerepelnek. E forrás elmondja, hogy Ruben hadnagy (maior exercitus) Echilleus várnagy (a latin szövegben is varnog) Öszöd és Pinna századosok, valamint Paradan és több várszolga Lulát, Vaca comes fiát arról vádolák, hogy Poyaspatak nevű földjüket erőszakkal elfoglalta, mire a vádló azt felelte, hogy e földet örökségi joggal bírja. Ez ügyben Márton comes, Söd testvére, a király által bírónak kiküldetvén, Lulának meghagyta, hogy magát Szent László sírjánál a királyi pristaldus és váradi káptalan előtt esküvel igazolja. Az eskü letétele által ügyének igazságát derítette ki.²⁾

Egy egészen hasonló eset, midőn ugyanazon időben, megint Ruben, Echilleus, Pinna és Paradan várjobbágyok, és azon várszolgák, kik már előbb velök tartottak, Poneci fiát, magas Leonardot (Leonardum Altum) arról vádolák, hogy Cesar nevű földjök egy részét erőszakkal elfoglalta. A vádlott

¹⁾ Katona VI. 467. Fejér IV. 3. köt. 342. lap. A nevezett Parabuch fiáról szól Wenzel IX. 486. lap. Valkó vármegyében is létezett Kuke helység.

²⁾ Váradi Reg. §. 110.

maga igazolása és eskütétele Szent László sírjánál egészen hasonló volt ahhoz, mely fenn Lula pörében előfordult. ¹⁾

A Bán helységbeli krasznai várnép, Tompa százados támogatása mellett, néhány ember ellen vádlólag lépett fel, állítván rólok, hogy szintén várszolgák; a vádlottak ellenben ezt tagadták, magukat szabad embereknek vallák, és ruthenoknak, egyúttal egy Chedur nevű ruthent, mint szabadságuk védelmezőjét hoztak elő. Chedur azt adá elő, hogy a vádlottak az ő rokonai és szabad emberek, mit az által is törvényes módon igazolt, hogy a tüzes vasat hordozta. ²⁾

Szilágy-Somlyó 1257. évi határleírásában, mely akkor Vata-Somlyónak neveztetett, nemcsak krasznai várjobbágyságok, hanem a várhoz tartozó erdők és földek is említetnek. Két Kyrys nevű helyrög fordul elő, egyik a gurlai apátság birtoka, másik a krasznai várhoz tartozott. E nevek ma e tájon ismeretlenek, de tudjuk, hogy az apátsági Kyrys a ma is létező Csehivel volt határos. Különben még Nagyfalu, Újlak, Bülgезд és Zovány krasznamegyei helységek említetnek a határjárás alkalmával. ³⁾

Liptói várispánság.

Várterületéhez tartozott: Kelemenfalva, Szelnice, Verbiez, Hadáz, Kis-Palugya, Mescháza, Steynika, (a Zalathna patak mellett), Tarnóc.

A Váradi Regestrum, mely a várispánságok történetének egyik első rangu forrása, Liptót még nem ismeri. E név általában ismeretlen a XIII. század közepéig, és mily néven különböztették addig e nagy királyi praediumot, nincs feljegyezve sehol. Bizonyos, hogy Liptó régi vára a mai Kelemenfalva területén emelkedett.

Tudomásom szerint legelőször említetik e név az ugynevezett liptói Regestrumban, a midőn IV. Béla 1256. évben a Szelniczéhez éjszakra fekvő lakatlan földet in provincia Liptoviensi

¹⁾ Vár. Registr. §. 111.

²⁾ Vár. Reg. §. 300. Krasznamegyében ma is létezik Alsó-, és Felső-Bán.

³⁾ Hazai Okmánytár VI. 90., 91. lap.

eladományozza, és ugyancsak IV. Béla 1260. évben a lipcsei vendégek javára kiadott kiváltságlevelében (*hospitibus nostris de Liptow in villa Lipcese*) midőn őket egyszersmind a lipetői ispánok (*ab omnium Judicum, Baronum et specialiter Comitum de Liptow judicio*) hatósága alól kiveszi.¹⁾

IV. Béla király az Uros szerb király fölött nyert győzelem hírére, Miklós mesternek 1264. évben a Werbyce (ma Verbic) nevű, Liptóban, Zólyom vármegye határában fekvő királyi helységet adományozza,²⁾ kivévén azt a lipetői várispánság (a *jurisdictione castri*) hatósága alól. Ezt a helységet a király Suchan nevű helységeért Mikó, néhai zólyomi főispántól csere útján szerezte, és így kapcsolta a lipetői várispánsághoz.³⁾

Hadász terület 1273. évben a lipetői várnép birtoka; e területből hasítottatott ki 1323. évben Hlenyk helység.

A XIII. század második felében e vidék egyszerűen csak Liptónak, vagy lipetői districtusnak neveztetik, és a zólyomi főispán közigazgatási hatóságához tartozott.

A districtus elnevezés még az egész XIV. században is soká dívott, de felváltva Liptovia vagy Comitatus Liptonévvel.

A lipetői várnak a tatárjárás előtt semmi nyoma; de 1262. évben már több ízben említettik. IV. Béla ez évben a lipetői vár alatt fekvő három ekényi földet adományozza Isombar balistarius, és Hongh kőfaragónak.⁴⁾ Bizonyos Sebestyén, Dank és Stenk *várjobbágyfúknak* a király a Csemerna és Libele patak közt adományoz három ekényi földet.⁵⁾ Végre Nagy Olasziban bizonyos János mesternek (Galicus) négy ekényi földet adományoz oly feltétel mellett, hogy ő és utódjai, ha a király hadba száll, mint katona, Liptó várának védelmére visszamaradjon.⁶⁾

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 9., 10. lap.

²⁾ *Villam nostram regalem Werbyce vocatam in Liptwa sub Comitatu de Zolum existentem.*

³⁾ Szopori Nagy Imre barátom szives közlése után.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 66. lap.

⁵⁾ U. o. és Liptói Registr. a M. Tört. Tár IV. kötetében 19. lap.

⁶⁾ Liptói Reg. a Magy. Tört. Tár. IV. 16. lapjai és Fejér IV. 3. k. 65. lap.

Érdekes, hogy a várispánság legelső említésénél még csak kisebb szolgálmányosokkal, azaz a várjobbágyfiúkkal találkozunk.

Béla e levelét átírta és megerősítette IV. László 1287. évben, a régi kötelezettséget is Liptó várának védelmére megújítván.¹⁾

IV. László 1287. évben Zenche fiainak, Mártonnak és Benének a liptói várjobbágyok szabadalmait engedélyezi (donavit libertatem Jobagionum de Liptó).²⁾ Ugyanakkor Kis-Palugyán némely várjobbágyfiúk két ekényi föld birtokába igttattnak. A következő évben (1288.) Meseháza várföldről megtudjuk, hogy ezt Mese és négy fia birta várszolgálat kötelezettsége alatt. Miklós zólyomi főispán 1289-ben Damiánt, Fiatha fiát, liptói várjobbágyfiút, Solymos possessio területén két ekényi föld birtokába igttatja.³⁾

Demeter zólyomi főispán 1294. évben, a király parancsára Szelnicze falubeli Periszlót a várnépbeliek sorsa alól felmenti (de actu et libertate aliorum populorum domini regis exemptum) a liptói várjobbágyfiúk osztályába emeli, hogy e minőségében a királyt és a főispánt szolgálja, mint a többiek.

A királyok túlságos bőkezűsége, mely már többször ellenactiót tett szükségessé, Liptóban is orvoslást vont maga után. III. András 1292. évben az eltulajdonított udvarnoki és várnépbeli földek visszaszerzésére, melyek Zólyom, Turócz és Liptó királyi váraihoz tartoztak, saját jegyzőjét, Mihály meztert küldi ki. Ez tán kívánt eredménnyre nem jutott, mert a király 1293. évben személyesen látogatta meg Zólyom, Turócz és Liptó vidékét és ott huzamosb ideig tartózkodott, míg a királyi praediumokhoz tartozó, de azoktól bármi módon elesett földek vissza nem kapcsolattak. Vizsgálat alá vette elődjeinek adományait, és a hol szükség volt, azokat helyreigazította, és a visszanyert praedalis földeket körülhatároltatta.

Mindez azonban nem tartoztatta III. Andrást, hogy maga is a liptói praediumból adományt ne tegyen, a mint pél-

¹⁾ Hazai Okmánytár VI. 232. lap.

²⁾ Liptói Reg. a M. Tört. Tár IV. köt. 19. lap. és Fejér V. 3. köt. 390. lap.

³⁾ Fejér V. 3. köt. 447. és 483. lap.

dául 1300. évben Pál comesnek, Madács fiának, a Steynika nevű erdős, néptelen földet adományozta, melyen a Zalathna patak keresztül folyik. ¹⁾

De szaporította a lipthói várjobbágyfiúk számát még oly késő időben is, mert Demeter zólyomi főispán 1296. évben a király parancsából a Szelniczén lakó Kevély fiait, Benedeket és Istvánt, a várnépség osztályából (de medio populorum exemptos) kiveszi és a lipthói várjobbágyfiúk rangjára emeli, és a többiekkel egyenlő szabadságban részesíti. III. András ez intézkedést 1297. évben megerősíti. ²⁾ Továbbá 1300-ban Tarnócz falunak egy részét kihasítván, azt Benes fiainak adományozta, várjobbágyi kötelességek mellett. ³⁾

Liptó közigazgatási kérdése néhány érdekes mozzanatot mutat fel. Midőn 1261. IV. Béla Zólyomban tartózkodott, Tamás mestert, királyi ajtónállót, nagyobb méltóságra akarván őt emelni, Liptómegye első főispánjává nevezi ki (primum honorem Comititis *Provinciae* nostrae de Liptou eidem contulimus) megengedvén neki egyszersmind, hogy Liptóvárában addig lakhassék, míg Tamás mester Likava nevű földjén saját várat építtet magának. ⁴⁾

Véleményem szerint IV. Béla itt valóban kísérletet tett, Liptót vármegye módjára szervezni, és annak egyik kifejezése volt az a tény, hogy Tamást *első* lipthói főispánnak kinevezte. Azt is mondja a király, hogy Tamást, ki már kir. ajtónálló volt, (noha ez az udvari hivatal még akkor nem birt azon jelentőséggel, mint később az udvari hivatalok) még magasabb méltóságra akarja emelni. E két adat együttvéve, mutatja, hogy IV. Béla király Tamás mester kinevezésénél más lipthói comesekre gondolt, mint a megelőző 1260. évben, midőn a lipcei vendégeket a lipthói comesek hatósága alól kiveszi, — mert csak úgy van értelme IV. Béla azon kifejezésének, hogy Tamást legelső lipthói comesnek nevezi ki — primum honorem Comititis *Provinciae* nostrae de Liptó eidem contulimus.

Mint a következők mutatja, e kísérlet korai volt, és

¹⁾ Fejér VI. 2. köt. 295. lap.

²⁾ Fejér VII. 2. köt. 251. lap.

³⁾ Fejér VI. 2. k. 295., 296. lap.

⁴⁾ Wenzel XI. 504. lap.

utóbb még soká Liptó csak királyi praedium maradt, mely a zólyomi főispán igazgatása alatt állt.

Ez már IV. Béla fennidézett és ismertetett 1264. évi leveléből kitünik, mely szerint akkor a Liptóság még mindig Zólyommegyében feküdt, és így önálló megye nem volt, — de kitünik IV. László király 1279. évi leveléből is, melyben előadja, hogy Liptónak egész népsége (*universi populi de praedio nostro de Lipto*) a *zólyomi* főispán ellen azt a panaszt hozták fel, hogy őket a liptói vár építésével és őrzésével nagyon zaklatja. A király ezért kimondja, hogy Liptónak összes várnépe (*omnes populi de Liptó*), mely a várjobbágyfiúk *után* egyenlő szabadságra jogosult, azt a szabadságot élvezzék, a melyre az előbbi királyok engedélyt adtak; és a várnép, akaratja ellen a liptói vár építésére és őrzésére nem hajtható. Kimondja, hogy az időszertint zólyomi főispán nekik udvarbirót (*curialem comitem*) önkényleg nem adhat, hanem ha bárkit nekik e hivatalra küldeni akar (*quemcunque eisdem in Comitum praeficere voluerit*) azt csak velök egyetértésben tegye. Bárki fogna a liptói vár őrzésére kineveztetni, ez egyszersmind az ő alispánjoknak (*pro curiali comite*) tekintessék, ki a pöröket elintézi.¹⁾

Minthogy IV. László a maga elődjéről beszél, a liptói várjobbágyfiúk szabadságának eredetét legalább IV. Béla király korára kell visszavinni.

1286. említettik Máté, mint királyi castellanus de Liptó, Demeter zólyomi főispán levelében.

1294. évben Mike, Comes et castellanus de Liptó a liptói provincia nemességével, a Szelnicze föld elcseréléséről tesznek bizonyosságot.²⁾ A vármegyei elemek még csak most lépnek előtérbe.

Nevezett Mike már 1290. évben lévén Comes et castellanus de Liptó, kérdés, ő a vármegyei élet előfutára volt-e? vagy hivatala a várispánsági szerkezet körében mozgott?

A zólyomi főispán fenhatósága annyira meggyökeresült Liptóban, hogy az utóbbinak területi létezése még 1288-ban is tökéletesen ignoráltatott, midőn t. i. IV. László király Szelnicét (*villam nostram Selnece vocatam, in qua hospites liberi*

¹⁾ Wenzel XII. 256. 257. lap.

²⁾ Fejér VI. 2. k. 161. lap.

resident) a turóczi prépostságnak adományozza, s ezt egyúttal a zólyomi főispán hatósága alól kivévén, azt állítja, hogy Szelnicze Zólyom vármegyében fekszik.¹⁾

Demeter, zólyomi főispán, 1295. évben in provincia Liptoviensi beigtatásokat teljesít.²⁾

Feltűnő, hogy a zólyomi főispán nemcsak a lip-tói comes curialist, hanem a Comest is kinevezheti, ki alatt várispánt kell érteni. Mindkettő azonban addig, míg Liptó vármegyévé nem szerveződött, csak a zólyomi főispán képviselője volt Liptóban, a mint például 1317. évben Comes Bodo, csak officialis de Lipto czimével él. De ez év egyszersmind Liptó történetében korszakos, mert ettől fogva számítható vármegyei élete, — Dancs, kit eddig csak mint zólyomi főispánt ismertünk, most Liptó vármegye főispáni méltóságát is elnyerte, mely most önállóságának küszöbére lépett.³⁾

Sok változáson ment át a megye szervezése, az országban a várispánságok többnyire romba dőltek, a lip-tói azonban még Nagy Lajos korában is őrizte a régi intézmény árnyékát.⁴⁾

Távoli jövőnek, midőn a várispánságok emléke már elhomályosodott, volt fentartva, hogy a Liptóságot a magán birtokbajutás sorsa érje. Ez történt 1406. évben, midőn Zsigmond király Garai Miklós nádornak, és Garai Jánosnak Liptó vármegyét, Likava, Nagyvár, és Ujvár várakkal, valamint Rosenberg, Gybe és Lipcese városokat adományozta. Ez törvénytelenység volt, melyet a király nem sokára azzal orvosolt, hogy Liptót a Garaiaktól visszavette, nekik a helyett más jószágokat adván cserébe.⁵⁾

¹⁾ Fejér VII. 5. k. 473. lap.

²⁾ Hazai Okm. VII. 240. lap.

³⁾ Fejér VIII. 2. köt. 75. lap.

⁴⁾ Nagy Lajos 1355. évben László fiainak Mihálynak és Mesének és más rokonainak három ekényi földet adományoz, azon feltétel alatt, hogy háború idején, vagy Liptó várának szorongattatásakor (tempore guerre et ardue expeditionis ipsius castri Liptó) két fegyverest állítani kötelesek legyenek. (Registr. de Liptó. M. Tört. Tár. IV. 22. lap.)

⁵⁾ Hazai Okmtár VII. 444. lap. Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyéek I. 7. lap.

Loesmándi várispánság.

(Castrum Luchman.)

Várterületéhez tartozott :

Sopronmegyében : Loesmánd. Lanzasér, Gyirót, Sárood (Frankó), Ablancz, Leporai, Kabold, Veperd, Gootan, Jeva vár, — és mások.

Ausztriában : Kirschlag.

Nem a legrégibb alkotásu várispánságok közé tartozik, sőt várszerkezete elég későn tűnik fel előttünk.

II. Geiza király 1137. évben, az általa Németországból behívott vitézeknek, Gotfridnek és Albertnek Karakó ispánságban két helységet és a Sár nevű erdőt, Sopronmegyében Loesmánd (Lusman) helységet, a Gyirót (Gorolth) udvarnoki földet, Sopront (villa) és a Rábcza mellett fekvő Sárood helységet adományozza.¹⁾ Itt a várispánságnak semmi nyoma. *Ivánka* 1171. évben *loesmándi várispánnak* (comes de Luczman) nevezetik. Ő a fenn említett Gotfrid és Albert vitézeket perbe vonta, állítván, hogy Loesmánd falu, Gyirót (Gerolth), és a Rábcza mentén fekvő sopronmegyei Sarud föld,²⁾ melyeket II. Géza adományozott a nevezett vitézeknek, az ő hatóságához (ad suam pertinere comitivam) tartoznak. III. István nem tartván illőnek a királyi adományt visszavonni, a német vitézeket megerősíté a fennebbi helységek és földek birtokában.³⁾ Itt épen csak Ivánka cziméből következtetünk a locsmándi várispánság fennállására. Más szavakkal, III. István a locsmándi várispánságot elidegenítette törvényes rendeltetésétől. A királyi szolgálmányosok olykor szabad emberek sorsát bitorolták. III. Béla azért, nehogy zavar keletkezzék, a szabad udvarnokok bizonyos számát határozta meg, és különösen Loesmándon azok számát 13 házzal állapította meg, kik között előfordul Simon fia, Tamás comes.⁴⁾

¹⁾ Fejér VII. 5. köt. 119. lap, és Hevenesi III. 183., 184. I. Fejér szövegében hibásan áll : in Parochia Moschoniensi, e helyett : Crocofensi.

²⁾ Nem Sarrod, Hegykő mellett, a Fertő déli végén.

³⁾ Fejér II. 184., 145. lap, és VII. 5. köt. 122. lap, sok hibával. Eredetije az országos levéltárban N. R. A. 1017. cs. 24. sz.

⁴⁾ Wenzel VI. 164. lap.

Az Ikva patak mellett, Sopronhoz délre fekvő Küllő (Curuw) 1245. évben, részben Fülöp és rokonai, részben a locsmándi vár nép földbirtoka volt.¹⁾

A vasmegyei Ablancz falu 1255. évi határjárásában olvassuk, hogy az egyik határ a falut Csepregtől, a másik a locsmándi várföldtől (a terra castri Luchman) választotta el; de a várföld nevét nem tudjuk. Itt először történik említés Locsmánd váráról. Ez az Ablancz, mely ma nem létezik, Meszlénynyel és Acsáddal volt határos. Emléke a Meszlén, Csepreg és Acsád közt, ma is Ablancznak nevezett erdőség nevében maradt fenn. Nagy Imre úgy vélekedik, hogy a locsmándi várjobbágyok földje alatt a mai horvát- és német-zsidányi határ értendő.²⁾

Itt tehát Locsmándot újra várispánsági minőségében találjuk, — és ezt már régebben vehette föl, mert a visszaállítás IV. Béla ifjabb király idejébe esik.³⁾

Locsmánd történetének folyama a várispánsági jelleget nem sokáig tartotta meg, mert IV. Béla király már 1263. évben adományozta az egész locsmándi várispánságot, Lantzser várral és kerülettel, a locsmándi várispánság (Comitatus de Luchman) minden tartozandóságával Lőrincz kir. főtáhnokmesternek és soproni főispánnak, határozván, hogy a locsmándi várjobbágyok, a kelt jobbágyfiúk (filii jobagionum qui kelthiobagfyu — vagy mint Fejér írja: Kelchiobaggfyu — dicuntur), és a várszolgák (castrenses) Lőrincz mesternek ugyanazon szabadsággal vagy szolgálmánynyal legyenek lekötelve, mint a mikép eddig a királynak szolgáltak. Ha pedig a várjobbágyok és jobbágyfiúk (a várszolgákról nincs szó) Lőrincz mesternek nem akarnának engedelmessé válni, szabadságukban áll máshová költözködni, földjeik azonban Lőrincz mesteréi maradnak, mint ki a terület birtokosául tekintendő.⁴⁾

Vajjon a jobbágyfiúk említése arra mutat-e, hogy Locs-

¹⁾ Győri tört. és rég. füzetek III. 325. l.

²⁾ Hazai Okmánytár I. 30. 31. lap.

³⁾ Bartal Commentaria II. 151. l.

⁴⁾ Wenzel VIII. 49., 50. lap. Fejér IV. 3. k. 148—150. lap. Ezt az oklevelet átírja Róbert Károly 1329. évben. Az átírat megvan az országos ltárban N. R. A. 1502. csom. 8. sz.

mánd már Szent István idejében várispánság volt, nagyon kétségesnek tartom, miután még II. Geiza a várispáni intézményre semmi czélzást nem tesz.

Látjuk egyszersmind, hogy e várispánságban két vár volt: Locsmánd és Lanzasér. Botka Tivadar azt írja, hogy előbb az egyik, aztán a másik (Lanzasér) volt a várispánság központja, ¹⁾ — a mely székváltozást azonban a történeti források nem tüntetik ki.

A király még ugyanez év végén a Lőrincz mester javára szóló adományt kiváltság alakjába foglalta, és a locsmándi várispánság határait leírja. A locsmándi terület e leírás szerint az osztrák határnál veszi kezdetét, az Ikwa (Ichoa) folyónál és a mellette fekvő Felső Péterfa falunál (villa Patri), ²⁾ de úgy látszik, e falu nem tartozott Locsmándhoz, mert a határjárás határjeleket említ, melyek Péterfa (Patri) földjét elkülönítik a megye területétől (a terra dicti Comitatus). Több magánbirtokos földje is ez alkalommal elkülönítettik a locsmándi területtől. Határukl említettik továbbá Csáva helység és folyó (Choa), Karl (Karto) helység, a Répcze folyó, Anoch, (Rámócz ?), Derecske (Dregza) és a vele határos Hafran (ma ismeretlen) helység, az Egurmeugh völgy, melyen felfelé halad Kuruslak-ig, melytől nyugotra van Németország határa. Ez a Kuruslak a mai Kirschlag Ausztriában, mely tehát 1263. évben Magyarországhoz, nevezetesen a locsmándi várispánsághoz tartozott. ³⁾ A határjárás továbbá említ két Leporai nevű falut, melyek egyike Németországhoz, másika Locsmánd megyéhez tartozik, aztán érkezik a Lánzsérra vezető útra; továbbá a Tyskou folyó forrásához, és Kabold (Kopali) folyóhoz. Tyskou nem lehet más, mint a Lindtgrabeni patak, a csávai pataknak egy mellékvize. Szent Márton említése után Weplin falu (Veperd) felé tör; átkelven a Kabold patakon, a Zygum (ma ismeretlen) csermelyhez ⁴⁾ ér,

¹⁾ Századok 1872. év 30. l.

²⁾ Egy 1318. évi oklevélben, villa Peturi circa fluvium Ikwa. Fejér VIII. 2. k. 152. l.

³⁾ Kirschlagon váracz is volt, melyet IV. Béla ostrommal bevett, és melyet egy 1264. évi levelében castrum Karchalag nevez. (Fejér IV. 3. köt. 199. lap.) Később Corvin János birtokává lett.

⁴⁾ A Zygum a Répcze vízkörnyékéhez tartozott.

bemegy a Meszes völgybe, és újra visszatér az Ikwa folyóhoz. ¹⁾

Meglepő, hogy e határjárás Locsmánd vidékére nem terjed ki, és, hogy az itt leírt terület mind Locsmándtól nyugatra esik.

Ennek oka az lehet, hogy az adomány többféle területi kivétellez van kapcsolva. Locsmánd és Lánzsér vára t. i. már előbb (nem tudni mikor) királyi adomány által Baroth fia, Miklós birtokába jött, ki gyermektelenül meghalván, az egész föld ismét a király adományozási jogához került. Azért mondja a király 1263. évben, hogy Lőrincz mesternek, soproni főispánnak, a locsmándi comitatust azoknak földjeivel együtt adományozza, kik *újra a várjobbággyok* közé felvételtek.

A király azt mondja, hogy az ispánsági terület, melyet Baróth fia birt, nem mint tisztség, vagy királyi jószág (non tanquam dignitas, vel dominium ad proprietatem regiam), hanem mint valamely excaderitialis (így, — érthetetlen) birtok került vissza adományozási jogához. Az adományból ki voltak véve a nemesek örökös, vételes és adományos földjeik, a várjobbággyok e megyében létező földjei, végre Beze fia Istvánnak adományos és örökös birtokai. ²⁾

A várjobbággyok földjeinek kivétele, melyről a kiváltságlevél szól, nincs összhangzásban az első adománynyal, mely határozottan mondja, hogy a várjobbággyok elköltözhetnek ugyan, de földjeik Lőrincz mester birtokában visszamaradnak.

Lőrincz mester az adományul nyert földeket hűbérbe adta a locsmándi vár volt jobbággyainak, és egy ily érdekes esetet elbeszél a győri káptalan egy 1270. évi levele. Abban névszerint elősoroltatnak, a Geotan faluban lakó volt locsmándi várjobbággyok, kiknek Lőrincz mester e falu határából négy ekényit, a kellő kaszálóval és erdővel átengedett, azon feltétel alatt, hogy ők és utódjaik Lőrincz comesnek és örököseinek szolgálni tartozzanak, úgy, hogy őt a király udvarába elki-sérni, és kellő fegyverzettel a háborúba követni legyenek kötelesek, valahányszor jónak találja. A hűbéresekké vált várjobbággyok magok is birtak három ekényi örökös földet a geotani

¹⁾ Wenzel VIII. 50—55. lap.

²⁾ Wenzel VIII. 52. lap.

föld mellett, melyet Lőrincz mestertől kaptak, ki itt Péter fiának neveztetik, de nem soproni főispánnak. Történeti forrásunk közelebbi tájékozást is nyújt, mondván, hogy a hűbérbe adott föld Herbord comes Osáva nevű földje mellett fekszik, ¹⁾ — és ha Geotánt ma nem is találjuk Sopronmegyében, de igen is ismeretes Osáva falu, és erről felteszszük, hogy azt Herbord szintén Lőrincz mester kezéből kapta.

A már fenn említett István, Beze fia, kinek földje Locsmándnak általános eladományozásából, mint láttuk, ki volt véve, 1277. évben, mint Jeva várának birtokosa tűnik fel. Lőrincz mester, a locsmándi ispánság urává lévén, Jeva várat, — mely locsmándi birtokainak közepén feküdt, — elfoglalta, de utóbb azt Istvánnak és testvérének Lőrincznek visszaadta, oly feltétellel, hogy ha a nevezett testvérek Jevát eladni vagy elcserélni óhajtanák, ezt csak Lőrincz mesternek eladhassák, vagy cserébe adhassák. ²⁾

Nem a várispánság történetéhez tartozik ugyan, hanem annak egykori álladékat ismerteti néhány későbbkori adat.

Sopron vármegyének 1335. évi közgyűlésén, mely a nádor elnöksége alatt tartatott, János és Mihály sarádi nemesek előmutatták II. Géza és III. István általunk idézett okleveleit, hozzá tévén, hogy a nádor Jánost és Mihályt az ezen kiváltságokban foglalt birtokok törvényes örököseinek elismerte. Egyúttal azonban azon tény jelentetett be, hogy János, Henrik fia, akkor a király ellen fellázadó nemes, Luczman és Gerolth falvakat erőhalommal elfoglalta. ³⁾

Locsmándhoz délre, a Répcze-patak mellett fekszik Frankó falu. Frankoviez comes fia Franch 1272. évben a borsmonostori apátságnak adományozta a helység közelében fekvő, ugynevezett, grófi mező felét. Másik felét birta Locsmándi István özvegye. ⁴⁾ A Frank családban gyakori volt a Frank, mint személynév, és kétségtelenül egy ilyenű korábbi birtokosától kapta a Frankó vagy Frankenau helység is nevét. A

¹⁾ Fejér V. 1. k. 81—83. Wenzel VIII. 321. lap.

²⁾ Fejér V. 2. köt. 422. lap. Lőrincz mester itt az Aba nemzetségből valónak mondatik.

³⁾ Fejér VIII. 7. k. 268., 269. l.

⁴⁾ Fejér V. 1. köt. 267. l.

XIV. század közepén a helység majd Frankó-nak, majd Sárd-nak neveztetett; a vasvári káptalan egy 1351. évi levele ezt szintén elismervén, úgy találja, hogy Sarud voltakép a helység régibb neve.¹⁾ Ennélfogva nem kételkedhetünk, hogy a II. Geiza levelében előforduló Sarud föld, mely a Rába mentén fekvőnek mondatik, a mai Frankó.

Mint a győri káptalan bizonyító leveléből tudjuk, Locsmándi János, István fia, 1304. évben a Locsmánd megyében (in comitatu Luchman) fekvő, és Locsmánddal határos Ombus nevű birtokát, Kenepplin óvári várnagynak és Ikervári Péternek 50 bécsi márka denárért egy esztendőre elzálogosította.²⁾ Ebből is kitünik, hogy Locsmánd ispánságnak 1263. évi határjárása nem írta le az egész területet. Ez az Ombus ma nem létezik, de 1330. évben már mint a kedhelyi monostor birtoka említetik; a csornai prépostság azonban 1455. évben úgy szól Ombusról, mint mely rég időtől fogva a borsmonostori apátság birtoka.³⁾

Locsmánd már 1361. évben Sopronmegyében fekvő városnak — oppidum Luczman — nevezetik.⁴⁾ A Géza adománylevelében előforduló Gyírot és Sárd helységek azt északról és délről környezik. A locsmándi vár közvélekedés szerint azon dombon állt, melyet most a róm. kath. templom foglal el. Mióta németek telepedtek ide, a mezőváros Lutschmannsburg, vagy Leutzmannsburg nevet vett fel, mely most már használaton kívül van, de vonatkozásával a vár egykori ittlétére figyelmet érdemel.

Végül megjegyzem, hogy Róbert Károly 1329. évben átírta és megerősítette IV. Béla 1263. évi kiváltságát, melylyel a locsmándi várispánságot és Lanzasér várát Lőrincz mesternek, soproni főispánnak adományozta. A kérelmet a megerősítés iránt Jakab, a nevezett Lőrincz mester unokája, többi rokonai nevében is intézte a királyhoz, és mi a megerő-

¹⁾ Hevenesi kéziratok III. 189—192. lap.

²⁾ Országos ltár N. R. A. 442. csom. 47. sz.

³⁾ Fejér VIII. 3. k. 438., 661., 662. lap. Hevenesi kéziratok VII. 18. lap.

⁴⁾ Fejér IX. 3. k. 284. lap.

sító királyi oklevélből a locsmándi comesek következő családfáját vesszszük: ¹⁾

1263. Lőrincz mester soproni főispán,
 ┌───────────┐
 │ Lőrincz │
 └───────────┘
 ┌──────────────────────────┐
 │ 1329. Jakab, János, Péter, Miklós │
 └──────────────────────────┘
 │ Péter. │
 └────────┘

Kiváltságolt kerületre mutat az a körülmény is, hogy 1412. évben egy Péter nevű locsmándi főesperesre találunk (archidiaconus Luchmaniensis) — ez egyszersmind győri és vasvári kanonok volt. ²⁾

Botka azt állítja, ³⁾ hogy a locsmándi várispánság földjei, Sopron- és Vas megyében terültek el. Én Vas megye területén ilyeneket nem találtam.

Maroczaai várispánság.

(Castrum Moroucha.)

Várkerületéhez tartozott: Wrazilaz, Glavnicza, és valószínűleg Psarjevo.

A Zágráb városához északkeletre fekvő Moravcse, régies nevén Marocza, várispánság székhelye volt, s mint, ilyen a XIII. század eleje óta ismeretes.

Ludbregli Péter fia, Miklós mester, 1227. évben Wrazilaz nevű birtokát, melyet vétel útján szerzett, minden hasznaival együtt, a zágrábi káptalannak adományozá, megjegyezvén, hogy e birtok a zágrábi kerületben fekszik, melyhez a maroczaai comitatustól szakadt, vagy mint az oklevél szól: in districtu Zagrabiensi, de Comitatu Moroucha constitutum. ⁴⁾ A vétel ideje és körülményei előttünk ismeretlenek, de a Wrazilaz nevű földnek maroczaai várföldnek kellett lenni, melynek eladására — az ismert analógiák sze-

¹⁾ Országos ltár N. R. A. 1502. csom. 8. szám.

²⁾ Hazai Okmánytár IV. 266. lap.

³⁾ Századok 1872. év 30. lap.

⁴⁾ Tkalesis: Monumenta hist. Ep. Zagrab. I. 57. utána Wenzel XI. 205. lap.

rint, — a király beleegyezését adhatta. Semmi ok nem forogna fenn Marocza comitatusáról szólni, ha e Wrazilaz nem tartozott volna egykor a maroccai vár alá.

Midőn bizonyos Velizlaus férfi sarjadék nélkül meghalt, IV. Béla az ő adományozási jogához esett glavniczai birtokát, valamint a szintén Glavniczán fekvő várnép-földeket (possessiones castrenses, in Glavnicza) Perchin comesnek, grácz-hegyi kapitánynak ¹⁾ adományozta. A zágrábi káptalan 1256. évben Bernát mesterrel, budai kanonok és királyi orvossal, mint kir. emberrel, a slavoniai bán által kiküldött Miklós comes moroccai al-várnagygyal (vice comes) és két zágrábi kanonokkal Glavnicza határait bejárta, és Perchint annak birtokába beigtatta. ²⁾ Erre való tekintet és czélzás nélkül. IV. Béla király 1260. évben Glavnicza nevű földet Perchin comesnek örökségi joggal adományozza, ki neki pompás úrúkat hozott Velenczéből és kinek ő még 120 márkával tartozott. Glavniczát, mint láttuk, egykor Welezlaus és más rokonai tarták megszállva. A helység különben a maroccai várnép tulajdonához tartozott, és annak megyéjében feküdt. A király egyúttal a glavniczai jobbágyokat a maroccai, vagy bármely várnak teendő szolgálatok alól felmenti. ³⁾

Ez adományban több szokatlan kifejezés fordul elő. Glavniczáról mondatik, hogy a maroccai várnépé volt, a kik itt nem castrenses, hanem homines castri de Morocha nevezetnek. A pertinebat (tartozott) szó hihetőleg nem azt jelenti, hogy Glavnicza 1260-ig, avagy az adomány évcig tartozott Maroczához, hanem régiebb időre látszik vonatkozni. Szokatlan, hogy Glavniczáról az mondatik, hogy Maroczamegyében fekszik; (in Comitatu ejusdem existens) a várföldekről alig valami kivétellel azt szokták mondani, hogy eme vagy ama

¹⁾ Capitanens Graciensis mondja az oklevél. — a mi nem azt jelenti, hogy a stájerországi Grácz kapitánya, hanem a zágrábi Grácz hegynek kapitánya. — a mi abból tűnik ki, hogy Perchin 1275. évben, midőn a magyarok Stájerországot rég elvesztették, Potestas de monte Grecensi neveztetik. (Wenzel IX. 128. lap).

²⁾ Wenzel VII. 444. lap, hol az adományt nyerő comest mindig Pertlin-nek írja.

³⁾ Wenzel VII. 520—521. lap. Eredetije az országos Hárban N. R. A. 1531. csom. 26. sz.

várhoz tartoznak. A glavniczai lakosok itt sem várjobbágyoknak, sem várnépbelieknek nem neveztetnek, hanem csak jobbágyoknak, kik a Maroczának, vagy más várnak teendő szolgáltatok alól felmentetnek. A felmentés után nem lesznek nemesekké, a mi várjobbágyossági minőségekben kételkednünk enged. Végre a király az adományt az egyházi és világi főurak beleegyezésével teszi, a mi várföldek eladományozásánál szintén nem szokott történni.

A következő évek története azonban kétségtelenné teszi, hogy Glavniczán valóban várjobbágyok és várnépbeliek laktak. Pseries (oklevelileg Pzerych, ma Psarjevo) falu birtoka per tárgya lett, Timoté zágrábi püspök, és az e falura szintén igényt tartó Ábrám maroczai comes, a glavniczai várjobbágyok és várnép közt, mely per Hodus zágrábi főispán törvényszéke elé kerülván, ez 1270. évben az ügyet Timoté püspök javára ítéletileg eldönté, a földnek határait bejárátá, és azt Timotének visszaadá. Az ítéletet még ugyanaz évben Joachim slavoniai bán megerősíté.¹⁾

Fontos ez az ítélet azért is, mert belőle kitünik, hogy a várispán alá volt rendelve a főispánnak, és hogy nevezetesen a maroczai várispánságot Zágrábmegyében fekvőnek kell gondolnunk.

Az a Glavnicza, melyet kiváltságlevéllel V. István Perchin comesnek adott, veszendőbe ment, midőn IV. László király az egész maroczai várispánságot (comitatum de Morocha) Dénes mesternek, a királyné tárnokmesterének adományozá, mert Dénes nem késett Glavniczát is elfoglalni. Azonban Dénes mester utóbb meggondolta a dolgot, és egész szabad akaratból Glavniczát, daczára, hogy IV. László király kiváltsága alapján ez is őt illette, visszaadta Perchin comesnek. Ennek folytán IV. László is megerősíté Perchint Glavnicza birtokában, mindazon jogokkal, melyeket már V. Istvántól szerzett; egyúttal kiveszi e birtokot a maroczai vár tartozandósága és a maroczai ispánok hatósága alól; átengedvén a falut Perchinnek, hogy azt oly módon birja, mint a többi Drávántúli neme-

¹⁾ Tkalcsics I. 154., 155. lap. Wenzel XII. 35—38. lap. — Kerche-lich tévesen nevezi Hodust maroczai comesnek. (Hist. Episc. Zagrabien-
sis I. 93. lap.)

sek földjeiket szabadon birják, minthogy a király saját szava szerint Perchint különben is az ország első és tehetősb nemesei közé számítja. Mind erről IV. László 1275. évben kiváltóságot állított ki.¹⁾

Az előadottakból kitűnik, hogy más Glavnicza lett Timoté tulajdona, más pedig Perchin comesé. A határjárás szerint a zágrábi püspök azt a Glavniczát birta, mely Maroczához északnyugotra esik. Ma is két Glavnicza létezik, — az egyik a Zelina patak mellett Zágrábhoz keletre; de nem ez utóbbi volt Perchin birtoka, hanem az, mely Blagusával volt határos, tehát az, melyről már mondtuk, hogy Maroczához északnyugotra feküdt. A püspöki Glavnicza, és a Perchin-féle szükségkép határos volt, és ez magyarázza a határvillongásokat is a maroczaai várnéppel.

Habár IV. László király a maroczaai várispánságot Dénes mesternek örökre adományozta (*Comitatu de Moroucha ex nostra collatione ad ipsum perpetuo devoluto*), Marocza még sem szűnt meg várispánság lenni, mert nemcsak, hogy 1349. évben még Kalandai Benedek, mint maroczaai comes előfordul,²⁾ hanem vannak a maroczaai várispánság hosszú életének még más emlékei is.

Midőn István, egész Dalmatia, Horvátország és Slavonia hercege, Nagy Lajos király fia, 1354. évben Katchk fiát Miklóst, ki maroczaai várjobbágy volt (*nobilis castrensis de Comitatu Moroucha*, és *nobilis jobagio castri de Morouch*) e várjobbágysági kötelék alól mindenkép kiveszi (a dicto nobili jobbagionatu Castri de Morocha penitus et per omnia eximimus), meghagyja a bánnak, az ország egyes vármegyéinek, nevezetesen Maroczamegye szolgabiráinak (*judicibus nobilium Comitatus de Moroucha*), hogy Miklóst, Katchk fiát és rokonait: Ivánt, Györgyöt, Mártont és Bánkot az ország valódi nemeseinek tekintsék,³⁾ kijelentvén, hogy személyöket és bir-

¹⁾ Wenzel XII. 138—140. lap, kivonatilag IX. 122. lap. Eredetije az országos ltárban N. R. A. 1532. csom. 31. sz.

²⁾ Kukuljevics: *Jura Regni Croatiae* I. 114. lap.

³⁾ A herceg őket »ex pietate ducali« in coetum et numerum puorum Regni nobilium et servientium regalium vette fel.

tokaikat a várjobbágyság alól felmenti, akkép, hogy régi nemtelenségük semmi feltja rajtok ne maradjon.¹⁾

Ez az utolsó eset, a melyben a maroczaai várispánság ily minőségben feltünik, — és mondhatni, hogy társait jóval felülmulta életkorára nézve, legtöbben azok közül már a XIII. század folyamában feloszlásnak indulván.

A XIV. század végén Marocza már csak mint districtus szerepel, mely hihetőleg már akkor, de bizonyára nem sokkal utóbb Zágráb vármegye területének kiegészítő része lett.²⁾

Végül még egy pár szó a maróczaai comesekről. Ezeknek sorjegyzéke ez:

1242. Ábrám, vagy Abraham. A Lónya folyó mellett fekvő valamely földterületet vett meg. (Országos Itár N. R. A. 1501. csomag 10. szám).
1247. Abraam. Ez évben a zágrábi káptalant bevezeti a gradeczi hegy birtokába. (Katona VI. 105. Tkalcics I. 87. l. és II. 133. Wenzel XI. 347. lap).
1256. Abraam. Ugyanez évben Comes Nicolaus, vicecomes de Morowcha (Wenzel VII. 445. l.)
1270. Abraham.
1271. Dénes. Az V. István és Ottokar cseh király közt kötött béke szerződést mindkét részről az ország főurai biztosították esküjökkel. Magyar részről neveztetnek a nádor, az erdélyi vajda, a szörényi bán, több főispán közt Dénes, mint comes de Morocha és András mester comes de Reuche. A békekötés, melyben V. István Stiriáról lemond, Pozsonyban kelt, július 3-án.³⁾ Egy 1273. évi oklevélben IV. László király visszapillantást tesz az Ottokar elleni hadjáratra, és azt mondja, hogy apja őt Gergely királynéi tárnokmesterrel, vasmegyei főis-

¹⁾ Nulla pristinae ignobilitatis macula super eisdem reservata, — mondja az oklevél. Kukuljevics: Jura Regni Croatiae I. 124., 125. lap, Fejér IX. 3. k. 666. lap, és IX. 6. k. 287. lap, kinél azonban eltérések vannak. A Katchk személynév nála Rachk.

²⁾ Marocza további sorsáról lásd Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék II. 289., 290. lap.

³⁾ Wenzel III. 247—255. lap. A zalai főispán itt hibásan Porachnak neveztetik.

pánnal, Ponith bán zalai, és Ernei bán varasdi főispánnal, valamint Dénes maroczhai comesse, György fiával, Stiria pusztítására kiküldötte.¹⁾

Ez utóbbi oklevélből az, hogy Dénes 1273. évben is maroczhai comes volt, nem tűnik ki, de nem is viselte már e hivatalt, mert IV. László egy 1273. május 14-én kelt levelében, melyben szintén a stiriai hadjáratra visszapillant, Dénesről, Gergely fiáról, határozottan, mint *akkori* maroczhai comesről szól.²⁾

Látjuk, hogy Dénes mestert már V. István nevezte ki maroczhai várispánná, és hogy e hivatalban 1271. és 1275. évek közt személyváltozásnak kellett történni. Ez utóbbi esztendőben, mint előadtam, IV. László király a maroczhai várispánságot Dénes mesternek örök időre adományozta, a mely időtől fogva tehát Marocza magán-tulajdonná válván, szükségkép megszűnt volna várispánság lenni.

A későbbi történet azonban bizonyítja, hogy ez eset nem állt be, és hogy a maroczhai várispánság még egy századdal tovább huzta ki életét. Még 1349. évben neveztetik Kalandai Benedek kiskemleki várnagy, egyúttal maroczhai comesnek. Itt a comes még mindig várispánt jelent. Miért nem vált Marocza és kerülete az 1275. évi adomány után magán-tulajdonná, azt forrásaink nem világosítják meg.

Mint Kalandai Benedek, úgy 1413. év körül Jakab mester is neveztetik maroczhai comesnek, és kiskemleki várnagnak.³⁾ Az ő comes terrestrise akkor Mihály, Pál fia.

¹⁾ Hazai Okmánytár II. 9. lap. A keltezés itt: *jj. Nonas July*, a mi annyi, mint secundo vagy pridie nonas Julii, az az julius hatodika. Közli az oklevelet Wenzel is Árpádkori Uj Okm. XII. 73—76. lap.

²⁾ Knausz: Az esztergomi főegyháznak Okmánytára 1. füzet 69. l.

³⁾ Kerchelich: Notitiae praeliminares 264. lap. Csopor Pál slavo-niai bán levelében.

Mosonyi várispánság.

(Castrum Musun.)

Várterületéhez tartozott :

Mosonymegyében : Szombathely, Városbolog, Reugen, Nyulas, Gaudendorf, Szilvás, Digne, Perun, Zwerk (Zerk).

Győrme gyében : Réthi, Budey, Kus, Dorog (közös en Pozsonynyal), Böny, Mosony.

Pozsonymegyében : tán a fennebbi Váras-Balog.

Veszprémmegyében : tán Pervát.

Komárommegyében : Egy névtelen föld a Duna mellett, Tenkere és Bordos közelében.

Imre király 1203. évben az ausztriai szent-kereszt i apátság nak praediumot adományozott, mely a mosonyi várkötelék alól felmentetett, és egykor a bessenyők birtoka volt. Ez adományt megerősítette II. Endre 1208. évben. ¹⁾

Poth, nádor és mosonyi főispán, 1209-ben Csalló nevű földet vásárolt valamely mosonyi várjobbágytól, — a király e vételt megerősíti. ²⁾

II. Endre 1210. évben maga részéről is támogatta Poth nádor birtokszerzési tehetségét. Így adományozott neki a mosonyi várhoz tartozó, de Komárommegyében ³⁾ a Duna mellett fekvő valamely földet Tenkere és Bordos közelében, melyeknek fekvése azonban ma ismeretlen. ⁴⁾

Ugyanez évben adományoz a nádornak Réthi várnépbeliek (terra civilium) területéből két ekényi földet. ⁵⁾ A Rábca mellett Győrme gyében fekszik.

De Poth neje is vett földeket a mosonyi várjobbágyoktól, a mint erre példáink vannak 1214. évből. ⁶⁾

A pannonhalmi apátság és a mosonyi várjobbágyok közt Nyulas helységre nézve per támadt. Az apátság azt állította,

¹⁾ Wenzel I. 97. lap.

²⁾ Wenzel VI. 334. l. Fejér III. 2. k. 470. l.

³⁾ Terran ad castrum Musuniense pertinentem, quae est citra Danubium, in *Kamana* — mondja az oklevél.

⁴⁾ Fejér III. 2. k. 473. l. Wenzel VI. 342. l.

⁵⁾ Fejér III. 2. k. 473. l.

⁶⁾ Wenzel VI. 372. lap.

hogy a király ennek Nyulas helységet, a rajta levő emberekkel, adta cserében Kucs praediumért; mire a várjobbágyok viszonozták, hogy még a király sem adományozhatta el Nyulast, *mert ők a szent király jobbágynak fiai.* A bíró a feleket eskütételre utasította, melynél az apátság emberei megjelentek, de a várjobbágyok közül csak ketten, és azok is kijelentették, hogy csak rossz indulatból léptek fel az apát ellen. Nyulas helység tehát 1222. évben az apátságnak ítéltetett oda, mely ennek birtokában 1262. évben megerősítettett.¹⁾ Látni fogjuk, hogy itt nem egész Nyulas birtoka forgott szóban.

Moncha-Sasuna falu lakosai közt említettnek 1230-ban mosonyi várjobbágyok, kik földjeiket szabadon eladhatják. Ez tehát a várjobbágyok egy külön osztálya.²⁾ Az eladók a nevezett faluban öt ekényi patrimonialis földet birtak és egy malmot, és ezeket a libényi apátságnak 8¹/₂ ezüst márkáért eladták.

Miklós, mosonyi főispán udvarbirája Ceken, mosonyi várjobbágy volt, és 1231. évben bíraskodott egy mosonyi udvartelek ügyében, mely vitás volt a libényi apátság és Poth comes között (cum quodam homine nomine Poth). A peres felek egyike sem tartozott a vár kötelékéhez, és így világos, hogy a várispánsági tisztségen kívül, más igazgatás is létezett.³⁾

IV. Béla király 1240. évben Regvény⁴⁾ falut, mely Bán fölött feküdt, és a Lajta melletti Sassun falut, a lébenyi monostornak visszaadja. Imre király ugyanis ezt a Regvény falut a monostortól elvevén, a mosonyi várhoz kapcsolta, Sassun-t pedig részint Bálint comesnek, részint Poth nádor testvérének, Sándornak adományozta.⁵⁾

¹⁾ Wenzel I. 189. l., és III. 20. l.

²⁾ Schwartner : De Scultetiis 146. l. Fejér III. 2. k. 221. l. A helynevet illetőleg tudnunk kell, hogy Sasun falu Mosonymegyében feküdt a Lajta mellett. Más lehetett a fennebbi Moncha-Sasuna, mely a Moncha személynév által meg van különböztetve. Sasun falu 1208. évi határjárását lásd Fejér III. 1. k. 62—64. lap.

³⁾ Wenzel VI. 495. l. Ki Cekent azonban várispánnak nevezi.

⁴⁾ E helynév helyesírása ingadozó. Fejérnél III. 1. k. 63. lapján : Reguen, a IV. 1. köt. 199. lapon : Beugen.

⁵⁾ Fejér IV. 1. k. 199. l.

Ez évben (1240.) egy mosonyi várjobbágy, Theyer fia Péter, a győri káptalan előtt azt vallotta, hogy ő Böny (Buhum) faluban 90 holdnyi földet eladott Thói Dénesnek (Dionisio de Thou — a mi nem lehet Tóti Dénes — mint Wenzel írja) két márkáért és egy fertóért. A nevezett várjobbágy Mosony falubeli volt, mely falu Győrme gyében feküdt, és ma e néven nem létezik. Mező-Örs 1332. évben Örs-Moson (Wrsmusuna) néven fordul elő,¹⁾ azért Mosony, mint melléknévadó Örs mellett feketett.

Böny (villa Buhum) falu Győrme gyé határában fekszik.²⁾

Gátha helység, melyet Gattendorfnak neveznek a németek, IV. Béla azon intézkedése folytán, mely az elidegenített várföldek visszaszerzésére vonatkozik, a mosonyi várhoz visszakapcsolatott, de 1243. évben megint tíz ekényi földet kihalítván, ezt a várkötelék alól felmenti, és a spanyol eredetű Simon és Bertrand comeseknek adományozza.³⁾

Így változtatta a király korábbi intézkedését Szombat hely falura nézve is.

Ezt II. András király Csepán nádornak és bácsi főispánnak adományozta ugyan, de IV. Béla a mosonyi várhoz visszakapcsolta, — utóbb ugyancsak IV. Béla király Konrád mesternek, István fiának, tehát Csepán testvérének visszaadja.⁴⁾

IV-dik Béla tovább is csorbította a várföldeket, midőn 1252. évben Marcell comes fiának Sándornak, Dorog 5 ekényi területét adományozta, vagy helyesebben, cserébe adta más földért. Ez a Dorog, Alap és Orosz (ma Mező-Örs) falvak mellett feküdt, és onnan is nevezetes, mert a mosonyi és pozsonyi várispánság ezt közösen bírták.⁵⁾ Utóbb Pér — Ráth K. szerint — győrme gyei helység határába olvadt. Sztachovics Remig szerint Püspök-Alap fő részét képezi. Schedius térképén

¹⁾ Fejér IV. 1. köt. 192. lap. Uj Magyar Múzeum 1854. 2. köt. 452., 453. lap.

²⁾ Győrme gyé és város egyetemes leírása 474. lap. Wenzel VII. 111. lap.

³⁾ Fejér IV. 1. k. 275. l.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 160. l. ; év nélküli oklevél.

⁵⁾ Fejér VII. 4. k. 105. l.

Pér és Alap faluhoz délre Dörög pusztá van feltüntetve, várral.

Dorog azonban még akkor nem egészen idegenítettet el védelmi rendeltetésétől; mert még 1262. évben Pál és László dorogi várjobbágyságról van szó, kik 40 holdnyi területért a pannonhalmi apátság ellen pört indítottak. Lőrincz országbíró ez utóbbinak kedvező ítéletet hozott, miután az apátság bebizonyította, hogy a tatárok bejövetele előtt és után az apátság jobbágysága lakta e földet.¹⁾ További sorsát a XIV. században lásd a pozsonyi várispánság leírásában.

Ez évben (1262.) több mosonyi várjobbágyság Reugen faluból, Staraduna (Szárasduna?) nevű szigetöket, melyet örökségi joggal bírnak, a pannonhalmi apátságnak bevallják.²⁾ Reugen helység a Lajta folyónál feküdt, szomszéd falvai Sas-sun, Körtvély (a mai Körtvélyes), Ségfő (a Ség nevű hegynél), Weiswár (tán Oroszvár), Bán, — és a Pezne folyó, mely valószínűleg a Lajta valamely kiszakadása, és Bezenye (Pallersdorf) falu nevéhez viszonylik.

IV. Béla király korábbi időben Lippold mosonyi polgárnak Perun (más helyen Perin) nevű helységet adományozta, melyet a mosonyi várispánság alól felmentett. Lippold 1264. évben azzal állt elő, hogy midőn Perun még várföld volt, nem tudott fennállani a káli erdőnek fele nélkül, mely szintén a mosonyi várispánsághoz tartozik, és Szombathely és Perun közt fekszik.

Miután Lippold azt állította, hogy Perun helységet ő sem tudja fentartani a káli erdőnek azon fele nélkül, melyet a várispánság erdőcsősei bírnak, a király ez erdőrészt is Lippoldnak adományozta Perun faluval együtt, a másik fele Szombathely polgárainak megmaradván.³⁾

IV. Béla király Tamás, hantai prépostnak Nyulas földéből tíz ekényi területet, mely a mosonyi várispánsághoz tartozott, adományozott, de Tamás a király közbejött halála miatt erről nem kaphatott kiváltságlevelet. V. István kiküldé a pan-

¹⁾ Wenzel III. 31. lap.

²⁾ Wenzel III. 28. lap.

³⁾ Wenzel VIII. 89. lap.

nonhalni apátot annak megvizsgálására, vajjon e földet eladományozhatja-e a mosonyi vár kára nélkül, és midőn a jelentés kedvezőleg szólt, a király 1270. évben Tamás részére kiváltságlevelet állított ki.¹⁾

Az említett évben megerősíti V. István apja, IV. Bélának, Puky Tamás kir. ajtónálló javára tett adományát, mely szerint azt többi közt Kus nevű mosonyi várföld birtokába helyezi. Kus Győrmegyében, Téth táján feküdt.²⁾ A Téthhez északra fekvő Rába Patonán van Koos nevű dűlő.

IV. László király 1274. évben a Digne nevű várföldet a mosonyi várispánság alól felmentvén, Jánosnak, Konrád comes fiának adományozza.³⁾ Ugyan ő 1278. évben a Szilvás nevű lakatlan és néptelen földet a mosonyi várispánság alól felmenti, és Zerky Jakabnak és Lászlónak adományozza.⁴⁾ Szilvás földje alkalmas volt 32 háztelekre (mansio), mindegyikhez még húsz holdnyi szántóföldet számítván.

A következő évben (1279.) bizonyítja a győri káptalan, hogy a Győrnemzetségből származott Conrád a Váras-Balog (Warasbolog) nevű egykori mosonyi várföldet, mely lakatlan volt, IV-dik Béla király engedelmével Jakab mestertől megvette.⁵⁾ Ez a Váras-Balog a győri káptalan jelentése szerint Gesztencze mellett feküdt, mely utóbbi a szintén Győr nemzetségbeli Saul mester birtoka volt, és azért Saulföldének is neveztetett. Gesztencze azonossága némileg kétes, mert egy 1492. évi oklevél egy pozsonymegyei Samariáról szól, mely másképp Gesztencze.⁶⁾ De a mosonymegyei Pusztá Samaria (Wüst-Somerein) is egykor Vizes-Gesztécze nevet viselt, és e majdnem hasonló hangzásu névvel magára vonja a figyelmet. Egyelőre el nem dönthetjük, melyik volt Váras-Baloggal szomszédos.

III. Endre király 1295. évben Pécsi Péternek és testvéreinek egy Budey nevű, Győrmegyében fekvő tíz ekényi, moso-

¹⁾ Wenzel III. 235. l.

²⁾ Fejér V. 1. k. 28. lap. M. Tört. Tár IX. 105. l.

³⁾ Wenzel XII. 109. l.

⁴⁾ Fejér V. 2. k. 428. l. Wenzel IX. 199., 200. l.

⁵⁾ Hazai Okm. VI. 251. l.

⁶⁾ Budai kam. Itár NRA. 8. csom. 34. sz.

nyi várföldet adományozott, — elvevén e földet más mosonyi várjobbágyoktól, kik ezt eddigelé bírták, de kik hűtlenségbe estek, a mennyiben, midőn III. Endre király János mester, Henrik bán fia által fogva tartatott, őt illemtelenül és szigorúan őrizték. ¹⁾

Szent-Márton, és Zwerk ²⁾ földek birtokosa 1300. év táján örökös nélkül meghalván, a király ezeket Jakab comesnek adományozta. De megjegyzendő, hogy csak Zwerk volt mosonyi várföld, Szent-Márton pedig a mosonyi várjobbágy magán birtoka. ³⁾

A veszprémmegyei Pervat pusztja 1332. évben Nagy- és Kis-Pervátnak neveztetett, Kis-Pervát előneve Mosony volt, — ez talán arra mutat, hogy Pervát — mely Györmegye szélén fekszik — egykor a mosonyi várhoz tartozott. ⁴⁾

Nógrádi várispánság.

(Castrum Newgrad.)

Várterületéhez tartozott:

Nógrádmegyében: Halászi (fele rész), Karancs-Berény, Szerdahely Zellő, Rendve, Kemunch. Szécsény.

Fehérmegyében: Agár.

Hevesmegyében: Lengyend.

Hontmegyében: Oszlár, Zahora (fele rész), és tán Zsember.

A honfoglaló magyarok harc nélkül jutottak a nógrádi vár birtokába, melynek építői, mint neve is mutatja, szlávok voltak. ⁵⁾ A vár, melynek romjai ma is láthatók a hasonló nevű mezőváros fölött, elég fontosnak találtatott, hogy egy várispánság és megye középpontja legyen.

A Várad Regestrum (§. 207.) a nógrádi várispánságról azon alkalommal emlékezik meg, midőn közli, hogy Ság és Ha-

¹⁾ Wenzel V. 122. l.

²⁾ Villa Zerk 1208. a Lajta körül. (Fejér III. 1. k. 63. l.)

³⁾ Wenzel X. k. 452. l.

⁴⁾ Győri tört. és rég. füzetek I. 17. l.

⁵⁾ Anonymus 33-dik fejezet.

lász helységek lakosai a nógrádi várjobbágyokat, kik névszerint neveztetnek, hatvan márkára menő károsításért törvény elé idézték, hogy azonban a várjobbágyok Váradon meg nem jelentek.

II. András király 1216. évben a nógrádi várszolgák öt háztelekre menő földjét, melynek neve Lengend, a várkötelék alól felmenti, és Tamásnak, Botch fiának adományozza.¹⁾ Ma Lengyend pusztá a Mátra északi lejtőségén, Dorog (Drug) pusztá mellett, mely a határjárásban szintén említettik. E terület ma Hevesmegyébe esik, Nógrádmegye szélén.

Már II. András adományozott Detre Comesnek hét ekényi földet Zahora (Zachara) falu területén, IV. Béla ez adományt 1236. évben megerősítette. Ez a Zahora, mely olykor Erdőhátnak neveztetik, felében Hont, felében Nógrád várához tartozik, de különben Hontmegyében fekszik.²⁾

Van annak is nyoma, hogy Sembur faluban is nógrádi várjobbágyok tanyáztak. (Vár. Reg. §. 133.) Zsember falu ma nincs Nógrádmegyében; vajjon nem a honti Zsembert kell-e érteni? lévén Hontban más nógrádi várföldek is.

Az esztergomi káptalannak egy 1244. évi bizonyító levele a hontmegyei Paloja nevű helység határait írja le, és ez alkalmalmmal Oszlár faluról, mint a nógrádi várszolgák földjéről szól; hasonló körülmények közt említettik Oszlár 1264. évben, ma azonban nem létezik.³⁾

IV. Béla 1245. évben Pál, pápai plébánosnak, a tatárjárás idején szerzett érdemci jutalmazására, az Ipoly mellett fekvő Halász nevű földnek azon felét, mely a nógrádi várhoz tartozott, adományozza, e földet egyúttal a várkötelék alól felmentvén.⁴⁾

Azon oklevélben, melylyel IV. Béla 1246. évben Fulkótól, ki sok bűnt követett el, Fülek várát elveszi, és Móricz kir. ételfogó mesternek adományozza, Berény, mint a nógrádi várjobbágyok földje említettik, mely Aranyi (Aron) faluval hatá-

¹⁾ Wenzel XI. 139. l.

²⁾ Wenzel II. 36. l.

³⁾ Fejér IV. 1. k. 352. l., és IV. 3. k. 244. l.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 378. l.

ros. A Fülek várához délre eső Karancs-Berényről van itt szó.¹⁾ Mindjárt e helyen akarom megjegyezni, hogy István ifjabb magyar király 1266. évben Bertalan fiait, Kuncsed és Job berényi várjobbágyokat, a várjobbágytság alól hadi vitézségek tekintetéből felszabadítván, nemesi rangra emeli, és birtokait nekik örök időkre meghagyja.²⁾ Az így kitüntetett vitézek a mai gróf Berényi családnak ősei. IV. László is 1274. évben felszabadít egy berényi várjobbágyot, birtokával, de ez nem tartozott a fennebbi Bertalan családjához.

Chumb fiai, nógrádi várjobbágyok 1250. évben Hatvan nevű örökös földjüket, mely 40 ekényi terjedelmű volt, szomszédaiknak eladták.³⁾ Bizonyos Sdelyn is, 1255. évben Tót-Tereske (Toutriska) nevű földjéből öt és fél ekényit eladott az esztergomi érseknek, ki vele szomszédos volt Vadkert felől. Ez ügy csak annyiban tartozik ide, mert nevezett Sdelyn Tót-Tereskét cserébe kapta a királytól, az ennek átengedett örökségi földjeért, melyet a király a nógrádi vár alól felmentett.⁴⁾ Ez csak úgy érthető, hogy a király azelőtt Sdelynt a várjobbágytságtól felszabadítá, és miután ez által a várföld Sdelyn örökös tulajdonává vált, cserében ezt később a király tőle visszavette. Tót-Tereskét illetőleg megjegyzendő, hogy IV. Béla egy 1255. évi levele Vadkert határait ismertetvén, Csesztve, Szente, Szátok felemlítése után, hozzá teszi, hogy a további határ érintkezik a tereskei monostor földjével (terra monasterii Triske), innen pedig összeesik Tottriske régi határával.⁵⁾ Vadkert, és a többi nevezett helységek táján ma csak egyetlen Tereske található, az egykori Tót-Tereske tehát abba beolvadt. Még IV. László megerősíti 1274. évben az esztergomi érseket Tót-Tereske birtokában.⁶⁾

IV. Béla a zalamegyei András comesnek egy Szerdahely nevű nógrádi várföldet adományozott, mely a Bolhad heggy és a belcsei monostor mellett fekszik. András ezt a földet

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 408. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 344. l. Hazai Okmtár VI. 142. l.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 80. lap.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 332. l.

⁵⁾ Magyar Sion I. 534. l.

⁶⁾ Magyar Sion I. 775. l., és Fejér V. 2. k. 182. l.

benépesítvén, a király őt 1254. évben annak birtokában megerősíté. ¹⁾ Ezt a nógrádi Szerdahelyt ma nem ismerjük.

Ugyane király az Ipoly folyó és Esztergály patak közepében fekvő Zelő (hibásan terra Zelen) és Rendve (olykor Rendweg) nevű, a nógrádi várhoz tartozó helységeket az esztergomi örkanonokságnak adományozza. Nagy Zellő Nógrádmegyében ma is az esztergomi érseké, — ahhoz szomszédos Busa falu, melylyel Rendve határos volt, de ma már nem létezik. Az adomány ideje kétséges, minthogy Fejér György ezt majd teljes szövegben, majd kivonatilag 1239., 1248., 1249., sőt 1265. évszámmal is közli. ²⁾

István, ifj. m. király Widdinben 1266. június 23-án kelt levelével a Kemunch nevű laktalan földet, egy magtalanúl elhalt nógrádi várjobbágy birtokát, András comesnek adományozza. ³⁾ Ebben, úgy látszik, a Kemencze helynév lappang.

András, oklicsi várispán és Tamás, nógrádi főispán együttesen tettek jelentést némely, általok megnevezett fiatal nógrádi várszolgák jeles szolgálatairól a hadjáratokban, kérvén a királyt, hogy azokat nemesítse, a mely kérelemnek V-dik István megfelelt 1272. évben, beleegyezvén abba Tamás mester nógrádi főispán is. ⁴⁾ A főispáni beleegyezésre a varasdi várispánság történetében is történik hivatkozás. Nevezetes V-dik István nemesítő levelében az is, hogy a felszabadított nógrádi várszolgákról azt mondja, hogy ezek *az ő urok*, az oklicsi várispán hadseregében harczoltak.

Érdekes IV. László 1275. évi intézkedése, mely szerint Farkas mestertől, Fulkus fiától, a Mucsiny (Muchun) nevű földet elveszi, és Rátóti Oliver mesternek adományozza, de egyszersmind Farkasnak Mucsiny földért cserébe adja a nógrádi várjobbágyság Szécsén nevű földjét; a várjobbágyságot pedig a fehérmegyei Agár nevű földdel (terra bacciniferorum)

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 234. l. Katona VI. 215., 216. l.

²⁾ Fejér VII. 5. k. 278. l., IV. 2. k. 53. l., VII. 1. k. 328. l. Knauz Nándor az oklevél évszámát 1245. évre véli teendőnek. (Magyar Sion I. 371. lap.)

³⁾ Knauz : Monumenta eccl. Strigon. I. 537. l.

⁴⁾ Fejér VII. 4. k. 142., 143. l.

kármentesíti, melyet nekik örök időre adományoz,¹⁾ nehogy birtokuktól megfosztva, mint száműzöttek csavarogjanak az országban.

Miután a király a nevezett várjobbágyokat nem mentette fel a várjobbágytság alól, fel kell tenni, hogy Agár földet azon kötelesség alatt szerezték, a mely alatt az előtt Szécsényt bírták, azaz: hogy Agár fehérmegyei faluban maradtak nógrádi várjobbágyok. E felfogás igazolást nyer a király említett kijelentése által, mely szerint nem akarja, hogy a várjobbágyok a szécsényi föld elvesztése miatt, mint száműzöttek csavarogjanak az országban. Ezt a király nem mondhatja, hogy ha Szécsény nem várföld, hanem csak magánbirtok; mert a szécsényi föld elvesztése után is a nógrádi várjobbágyok várföldek birtokában maradtak volna, és nem lettek volna földönfutókká. Ebből következtetem, hogy Szécsény várföld volt, melyen kívül az említett várjobbágyoknak más magánbirtokuk nem volt; és azért mondhatá a király, hogy *cserében* Szécsény birtokáért, a fehérmegyei Agárdot adta a várjobbágyoknak. E csere tulajdonkép áthelyezés volt.

Farkas mester a várjobbágyoknak még külön tíz márkát fizetett a szécsényi épületekért, melyeket Farkasnak átadtak, és a kiért ők szavazatosságot vállaltak.

Az okleveles kifejezés hiánya csak abban áll, hogy Szécsény nem neveztetik nógrádi várföldnek (terra castri Neogradiensis), hanem csak a nevezett nógrádi várjobbágyok földjének (terra Jobagionum castri Neugradiensis), a mi némely kétely közeledését teszi lehetővé.

¹⁾ Wenzel XII. 132. l.

Nyitrai várispánság.

(Castrum Nitra.)

Várterületéhez tartozott :

Nyítramegyében : Nagy-Kosztolán, Nádas, Gúgh, Dubnicza, Kesz-telő, Sók, Űrmény, Csabaj, Brodnuk, Sztrojka, Bús, Emőke, Borebán, Trebete, Zahorecz, Sztérus, Káp (Wruuskap), Báb, Agár, Szucsán, Racsicz, Dvornik, Binthe, Rakovicz, Ryuka, Lubó (fele részben), Kér, Deyecse (Divék-Ujjfalu), Truzmer, Tavarnok, Urseđ, Bossány, Prezniceze, Kend, Karantelek, Kucha, Suranka, Zalakuz, Alsó-Helbén, Ghimes, Lampás, Lampás-Gyarmat, Goszthe, Család, Velesicz, Nemesics, Kalász, Gyarmat, Isgar, Hidradkeszi.

Pozsonymegyében : Milej.

Trencsénmegyében : Szakoleza.

Bizonytalan fekvésű : Rátony, Budak.

A nyitrai vár fennállott már a hódítás korszaka előtt, elfoglalását Szoárd, Kadosa és Hubának tulajdonítja a magyar őstörténet elbeszélője,¹⁾ hozzá tevén, hogy Árpád vezér Hubát Nyitra s más várak ispánjává tette és tulajdon-földet adott neki a Zsitva vize mellett, a Törzsök erdőig.

Már II. Béla király 1138. évi levelében szó van a pozsonyi és nyitrai várjobbágyokról és várszolgákról, oly értelemben, hogy ezek a pannonhalmi apátság Sala (ma Deáki a Vág körül) nevű birtokát háborgatják. A határjárás említi a Jenő és Tata helységben lakó várnépet, mely utóbbiról azonban nem tudjuk, vajjon melyik vár népe értendő itt.²⁾ A nevezett két helységet ma nem ismerjük.

II. András király 1212. évben Sebes comesnek a Miley nevű egy ekényi földet, mely Pozsonymegyében fekszik, a nyitrai vár tartozandósága alól kivén, adományozza.³⁾

Talán ugyanez a Sebes az, ki 1216. évben kir. főpohárnok mesternek neveztetik, a midőn a király neki a Nyitravárához tartozó, és Nyítramegyében fekvő Kosztolán földet adományozza. Ez alkalommal a határjárásban mint szomszédosok

¹⁾ Anonymus 37. fejezet.

²⁾ Fejér II. 111. l. V. ő. Wenzel XI. 473. l. A várnép e két oklevélben Civiles és populares néven fordul elő.

³⁾ Fejér III. l. k. 124. l.

a nyitrai várjobbágyfiúk is neveztetnek.¹⁾ Ezekről azt tartom, hogy csakugyan a Szent-István által kiváltságolt várjobbágyok osztályából valók voltak.

A király 1232. évben elvette Jakab, nyitrai püspöktől a Lelőcz nevű földtért, és helyette Nádas három ekényi birtokot adományozza neki cserében, mely várföld lévén, a nyitrai várispánság alól felmenti.²⁾

Ez évben (1232.) több helység vált ki a nyitrai várispánság kötelékéből, mert II-dik András jónak találta, hogy a várszolgák némely helységeit (quasdam villas castrensium) az udvarnokiak osztályába áttegye, másokat zólyomi prediumjába bekebletzen. Az elsők sorába tartozott Gyarmath, Lampás-Gyarmat, Geszthe, Család, Velcsicz, Ghimes, Nemcsics, Kálász, melyek mind Nyitramegyében ma is megtalálhatók, — és az ismeretlen Isgar, Hidradkeszi, és Huth yuley.³⁾

IV. Béla 1238. évben a Vág folyó mentén fekvő Gúgh pusztát a nyitrai vár köteléke alól kiveszi, és a fehérvári kereszties vitézeknek adományozza.⁴⁾ Ily nevű két puszta ma is fennáll, egyik Érsekujvártól délnyugotra, a másik északnyugotra.

Már II. András a Rátöny nevű földet a nyitrai vár kötelékéből kivette és a Tolmács helységbeli Szeret fiainak, Miklósnak és Tumpnak adományozta; de utóbb e várföld, »mint jogosan kellett« a nevezett várhoz visszakapcsolatott. Miklós és Tump kérelmére a király 1240. évben azoknak, az említett várföldből két ekényi területet örökségi joggal visszaadott, oly feltétel mellett, hogy háboru esetében a király seregéhez egy teljesen felfegyverzett harczust állítsanak.⁵⁾ — Rátöny helységet ma nem ismerünk.

Több évvel utóbb (1244. évben) András comes fiaitól azok beleegyezével a pozsonymegyei Parna nevű földet elvette, és a nagyszombati vendégeknek adományozta, András fiainak egyúttal Dubnice földet adja cserében, melyet a nyitrai vár-

¹⁾ Wenzel XI. 135. l.

²⁾ Hazai Okmtár VII. 21. lap.

³⁾ Knauz : Monumenta eccl. Strigon. I. 286. l.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. és IX. 5. k. 155. lap.

⁵⁾ Wenzel VII. 105. l.

pánság alól kivett.¹⁾ Parna a hasonló nevű folyó mellett Nagyszombat közelében feküdt, melyhez még a XIV. század közepén tartozott, ma már nem létezik. Dubicza Nyitramegyében Bajmóc mellett található.

Ez évben adományozta a király a Kesztelő és Suk nevű nyitrai várföldet, és Zela szolgagyőri várföldet a németrend, avagy marianus vitézeknek,²⁾ mely földek mind Nyitramegyében feküdtek. Kesztelő ma e néven ismeretlen, Suk tán azonos a Vág balpartján fekvő mai Sók faluval, vagy Tót-Sók faluval, mely Bajna és Pöstény közt fekszik.

Udvarnok faluban, mely Galgócztól egy pár órányira délre, a Vág közelébe esik, a tatárjárás ideje előtt nyitrai várszolgák laktak, kiket azonban a tatárok mind legyilkoltak. A lakatlan földet IV-dik Béla 1247. évben, négy háztelek kivételével, Tamásnak, Aba fiának adományozta.³⁾

Ugyanez évben (1247.) a király Vicsap területéből egy ekényit bizonyos Danielnek adományoz; csakhamar még a nevezett évben Vicsap többi részét Beczend, Miklós comes fiára ruházza. Vicsap a Nyitra folyó mellett Nyitrához északra fekszik, és nyitrai várföld volt; mégis a királyi oklevél azt mondja, hogy Trencsin megyéhez tartozott, — a mi ha igaz, egy más Vicsapra kellene gondolnunk, mint a mai nyitramegyei hasonló nevű falura. A Becend javára történt adományozás ellenmondásra talált Rachlov pap, Szorád, Máté és Miroszló részéről, kik mind trencsényi várjobbágyok voltak, és azt állíták, hogy Vicsap bizonyos része az ő örökségi földjük volna. Az ügy perdőntő bajvívásra került, melyben Becend comes viadóra ellenfelének viadorát hatalmasan leverte.⁴⁾ Így lépett Becend Vicsap birtokába.

IV. Béla 1248. Benedek comes hadi érdemeit Ilmér föld adományozásával jutalmazza, mely eddig a nyitrai várhoz tartozott.⁵⁾ Az adomány a mai Ürményre vonatkozik.

¹⁾ Fejér V. 1. köt. 307. l., és VII. 1. k. 285. lap.

²⁾ Wenzel II. 151. l. V. ö. a Szolgagyőr alatt e helységekről mondottnak.

³⁾ Wenzel VII. 225. l.

⁴⁾ Wenzel VII. 227—229. l. Az oklevél feliratában a helynevet mindig Uj Chapnak írja.

⁵⁾ Fejér VII. 5. k. 274. lap.

A tatárjárás iszonyai közt Nyitra városa igen jól védelmezte magát, és sok szökevénynek szolgált menhelyül. Hűsége és vitézsége jutalmául a király 1248. évben az ottani vendégeknek, a fehervári polgári kiváltságot ajándékozta. A nyitrai vendégek földjeinek körülhatárolása több nyitrai várföldet tüntet elő. Ilyenek Bús (Mocsonok közelében), Emőke, Csabaj, — megjegyezvén, hogy egyik Emőke a nyitrai püspöké volt; ¹⁾ — ma Kis- és Nagy-Emőke létezik.

Azon levélben, melyben a király 1249. évben a Kálmán király által a zabori apátság javára tett adományokat megerősíti, olvassuk, hogy Vogyerad (Wedrad) falu fele részében nyitrai várnép lakott. ²⁾ Ma puszta, Pöstény és Leopoldvár közt.

A turóczyi prépostság alapítólevele is több tekintetben érdekes; ebben a király 1252. évben számos birtok közt három Chumboy nevű falut említ, egyikét Zochud comes bírta, másika Röt Andrásról a királyra szállt, a harmadik nyitrai várföld volt; a király mindhármát a turóczyi prépostságnak adományozta, és az utóbbit a várkötelék alól felmenti. Brodnuk és Stroika helységek is, melyek a nyitrai várhoz tartoztak, képezik az adomány tárgyát. A többi birtokok említésénél még más nyitrai várföldek, mint szomszédosok említetnek, ilyenek: Ista, a Vág közelében, és Bús, mely falu egykor Mocsonok és Csapor közelében létezett, ³⁾ mint az a Nyitra városának 1248. évben adott kiváltságlevélből még világosabban kitünik. Azt is mondja a királyi alapító levél, hogy a turóczyi prépostságnak Turóczmegyében öt falut adományozott, melyet a zabori apátságtól cserében átvett, adván az utóbbinak némely, a nyitrai várhoz tartozó helységeket, melyek ugyan névszerint elő nem soroltatnak, de tudjuk, hogy a Nyitraeska folyó mellett, a Divéki család birtokai, tehát Tapolicsán közelében feküdtek. ⁴⁾

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 458—460. lap., és Wenzel VII. 516. lap., hol azonban a helynév hibásan Chokoy-nak van írva.

²⁾ Fejér V. 1. k. 312. lap.

³⁾ Fejér IV. 2. köt. 137. lap. és VII. 5. köt. 298., 299. l. Katona VI. 171. lap.

⁴⁾ Fejér VII. 5. k. 300. l.

A nyitrai várjobbágyok birtokviszályban álltak Dama és Rejnold fiaival Borcsán faluért, mely egykor a nyitrai várhoz tartozott. IV. Béla király 1255. évben Damát és Rejnoldot megerősíti Borcsán birtokában, cserébe fogadván tőlük Buchk földet. Az ítéletet megelőzte Praunay királynéi országbíró és nyitrai főispán azon jelentése, hogy Buchk és Borcsán egyforma mennyiségű és értékű.¹⁾ Az utóbbi helység Bánhoz délre fekszik.

A következő (1256.) évből ismét egy pár intézkedést ismerünk. A király ugyanis Szakolezát, mely a nyitrai várhoz tartozott, Cosmas és Achileus comeseknek adományozza.²⁾ Valóban feltűnő, hogy Szakolezát nem inkább Trecsén várához csatolták.

IV-dik Béla már 1253. évben adományozta András comesnek a Ghimes nevű földet, mely az ő Dion nevű, és általa várral erősített, vétel útján szerzett helységével volt határos, azonban csak 1256. évben nevezi a király Ghimest néhai nyitrai várföldnek, midőn az adományt megerősíti.³⁾

Galgóczytól nyugotra fekszik ma Alsó- és Felső-Káp falu (tótul Kapince), — de mint IV. Béla egy 1261. évi leveléből kitűnik — az előtt három Kap létezett, az egyik Kap falut bizonyos Lőrincz birta, mellette feküdt Halos-Kap és Wruus-Kap; ez utóbbi a nyitrai várhoz tartozott, melytől azt a király felmenté, és a nevezett évben vasardi Ipolitnak, Csuda fiának adományozta, ki magát az Ottokár cseh király ellen viselt háborúban kitüntette.⁴⁾

A pannonhalmi apátság birtoka Szigliget, a király által hasznosnak találtatván erősítés emelésére, a király Szigligetet magának tartotta meg, és a nevezett apátságnak 1262. évben más három birtokot adott cserébe, ugymint Bak helységet Zalamegyében, a Vág és Dudvág közt Nyitramegyében fekvő

¹⁾ Wenzel VII. 384. l. Fejér VII. 5. k. 312. l.

²⁾ Fejér IV. 2. k. 391. l.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 206., 366. l.

⁴⁾ Hazai Okmt. VI. 109. l. Wenzel VIII. 4. l. Hübner közli Fejér IV. 3. k. 48. l.

Debreta, és a Somogymegyében, Szent-László közelében fekvő Alma nevű földet. Debreta azonos a mai Trebété faluval, és nyitrai várföld volt, mely Pösténynyel határos, Alma pedig somogi várföld.¹⁾

IV. Béla 1262. évben Zochud comesnek, és általa testvéreinek Serefelnek, Dersnek és Lászlónak a Vág mellett fekvő Zahurch és Cheteruh (máskép Cheturuch, Chetrusz, Ceteruch, Cecheruch) nyitrai várföldeket adományozza, azokat egyúttal a nevezett vár tartozandósága alól kivévén. E helységek alatt Zahorecz és Szterusz értendő, melyek közül csak az utóbbi létezik. Ugyanez évben kelt a királynak egy másik adománya, melyben egyedül csak a nevezett Serefelre ruháztatik némely galgóczi várföldön kívül, még Zahorecz és Szterusz birtoka. Az adományt megerősíti V. István 1270. évben.²⁾

Zachudy comes 1263. évben újra mint Zahorecz és Szterusz birtokosa fordul elő.³⁾ Szterusz falu ma is Pösténytől nyugotra található, — a Zahorecz ez alkalommal mint patak név is előfordul, mely a Holeska egy ága volt, de ma e néven ismeretlen. Kocsin, Lancsár és Szterusz vidékén kerecsendő.⁴⁾

A király ez évben egy új cserére lépett a pannonhalmi apátsággal, adván ennek a már előbb tőle elvett németujvári várért, valamint 800 ezüst márkáért Vágújhely, Lubó, Szerdahely és Patvarócz (Potworich) helységeket, sőt Debreta (Trebété) falut is említi, melyet a király már tavaly adományozott az apátságnak. Az itt említett Lubó alatt nem a mai Lubina falu értendő Ó-Tura mellett, mert Lubó Szerdahelylyel volt határos, és a Dubo patak mellett feküdt, mely nem más, mint a mai Doranka, mely forrásához közelebb Topolicskának neveztetik, és Pöstény alatt Dubova néven a Vágba torkollik. (Ortvay T.) A már idézett 1263. évi oklevél szerint Lubó határában volt a Vág folyó réve is, mi Lubinára semmikép

¹⁾ Wenzel III. 18. l.

²⁾ Wenzel VIII. 22., 24. l., és XII. 26. l.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 163. lap.

⁴⁾ Szabó Károly Zahorecz falut Brezova vidékén sejt, mely a határjárásban csakugyan említettetik.

sem illik. Ma Vág-Szerdahely közelében nem ismerünk Lubó nevű helységet.¹⁾

A többi helység is mind a Vág folyó jobbpartján található. Az ezekről szóló határjárás Thekche-t, mint a nyitrai várnép helységét említi, — ma e néven nem ismerjük. A nyitrai várhoz tartozott továbbá Binthe föld, Rakovicz, Pöstényhez délre (az oklevélben hibásan Bokoych), — nem említve azon helységeket, melyek e vidéken a banai várhoz tartoztak. A szomszédok közt neveztetik bizonyos Tamásnak földje, ki a nyitrai várnak öt fontot fizetni tartozott.²⁾

Ez időben Mária királyné is (IV. Béla felesége) adományozhatta Vág-Ujhelyt, illetőleg annak az ő birtokát képező részét, a pannonthalmi apátságnak. A királyné év nélkül kelt parancsára Domonkos Csepel szigeti ispánja, Ujhely, valamint Patvarócz, Szerdahely és Lubó határait leírja, és e leírás bennünket közelebb érdekel, mert a nevezett helységek sok helyütt érintkeznek nyitrai várjobbágyságok földjeivel, habár e földek névszerint nem neveztetnek; említettnek öt fontot fizető nyitrai várjobbágyságok is. Lubóval határos lehetett a Mussa nevű nyitrai várföld, melyet nem nyomozunk a Csejtéhez északra eső Mosóczban, mert ez utóbbi a határjáró jelentésben már különben Mosolch néven fordul elő. Figyelmet érdemel, hogy Ujhelynek bizonyos, keletre eső része Bolondócz várához tartozónak mondatik.³⁾

A határjárás, melyet Erney nyitrai főispán 1263. évben Trebetén és Lubón a király parancsára teljesített, több tekintetből érdekes. Nemcsak, hogy itt Rakovicz (Rokoych) és a Lubóhoz északra határos Ryuka föld nyitrai várföldeknek kijelentetnek, hanem a többször említett Lubó is csak egy részében volt a pannonthalmi apátság birtoka, míg másik fele

¹⁾ Szabó Károly azt véli (Teleki: Hunyadiak kora VI. 237. lap), hogy ez a Lubó a mai Luka, e vélemény ellen azonban szól az a tény, hogy Luka a Vág balpartján fekszik, holott Lubó határjárásában sehol sincs szó, hogy a határ a Vág tulsó partjára is átesapott.

²⁾ Katona VI. 488. l. Fejér IV. 3. k. 116—122. lap, a szövegben hibásan áll Tamásról: solventis castro Nitricnsi quinque pordan; e helyett pondera. V. ö. Wenzel VIII. 81. l.

³⁾ Wenzel VIII. 271—274. l.

a nyitrai várnép tulajdonát képezte. Továbbá megtudjuk, hogy a pannonhalmi apátság Trebete (Debretha) és Lubó birtokába Roland udvarbíró, János hadnagy (maior exercitus) és György százados (centurio) által bevezettetett; kik mindnyájan nyitrai várjobbágyoknak neveztetnek.¹⁾ E határjárást megerősíti IV. Béla 1264. évben.

IV. Béla 1265. évben a Kokos nevű nyitrai várföldet a várkötelék alól felmenti, és Istvánnak, Lothard fiának, ki a csehek elleni háborúban jeleskedett, adományozza, egyúttal őt Csák bán nyitrai főispán által annak birtokába vezetteti.²⁾

Sempte és Mocsonok közt, valamint Sempte és Ujlak közt várföldek léteztek. IV. Béla 1268. évben Koncz, nagyszombati bírónak a Báb nevű nyitrai várföldet adományozta, melyet a szolgálmányi viszonyból kivesz, egy másik Báb István comes, Pázmán fiának birtoka volt, — ma is létezik Nagy- és Kis-Báb. Innét keletre feküdt Agár, Inok szolgagyőri várjobbágy földje, és egy másik Agár, mely a nyitrai várhoz tartozott. E két helységet ma nem ismerjük. Nem voltak várföldek, de mint szomszédos helységek említetnek Aba mesternek, Ujlak nevű falva, továbbá Iregh (ma Ürög) és Köpösd.³⁾

A Nyitra folyó mellett fekvő Kér falu is nyitrai várföld volt; ezt a király 1269. évben Fülöp, esztergomi érseknek adományozta.⁴⁾

IV. Béla király azon turóczi falukért, melyeket a zabori apátságtól elvevén, a turóczi prépostságnak adományozott, 1270. évben a Nyitra várához tartozó Szucsán, Racsicz és Udvarnok (ma Dwornik) falukat adja cserébe; mindhárom ma is létezik a Nyitracska (Kis-Nyitra) folyó mellett, egymás közelében.⁵⁾

¹⁾ Wenzel VIII. 81. l. Erney főispán Rolándot Curialem Comitem nostrum Nitriensem nevezi.

²⁾ Wenzel VIII. 128. l.

³⁾ Wenzel VIII. 191. l.

⁴⁾ Wenzel III. 200. l. Knauz: Monumenta Strig. I. 569. l.

⁵⁾ Fejér VII. 1. k. 358. lap, hol capitulum Nitriense helyett ismételve tévesen Agriense ír. Azon szövegből: villas castrj Zuthan, videlicet Rachich et Udvarnok vocatas, Czínár tévesen azt érti, hogy castrum

Történetforrásaink egy Szeghy Joachimról tesznek említést, ki a csehek elleni háborúban jeleskedett, és midőn Nyitra várából a lázadók ellen kimentett, azok fogságába esett, melyből magát 70 márkáért kiváltotta. A cseh király is, midőn az országba tört, Joachimnak Seeg (helyesebben Sceg) nevű faluját feldulta. IV. Béla király, hogy Joachim hűségét megjutalmazza, ennek 1271. évben a Nyitraeska folyó mellett fekvő Devecse nevű falut adományozza, melybe őt Mihály, nyitrai főispán beigtatta.¹⁾

Devecse akkor lakosok nélkül volt, és egész addig a nyitrai várhoz tartozott; midőn újra benépesítettett, Ujfalunak neveztetett, utóbb, megkülönböztetésül sok hasonló nevű helységtől, Divék-Ujfalunak azon okból, mert oda közel fekszik Divék-falu a Nyitraeska folyó mellett. Divék-Ujfalu határos az adománylevélben nevezett Szucsány (Zuchan) faluval.

E két faluhoz délre, szintén a Nyitraeska folyó mellett fekszik Nyitraszeg, és én azt tartom, hogy ez volt Joachim birtoka, melyet mint mondám, a csehek feldultak, és melynek nevéből nevezte magát.²⁾

Létezik Nyitramegyében a Nyitra folyó mellett Komjáthi és Surány közt három más Szeg nevű falu: Egyházszeg, Nagyszeg és Malomszeg. Ezek egyikét 1272. évben Szeghy Iván (Juan de Zeg) bírta, kiről nem tudom, micsoda családi összeköttetésben állt a fennebbi Joachimmal. Azonban Joachim fia, Ivánka mester, a Nyitramegyében fekvő Halla nevű solmár földet, mint ürest és lakatlant, a királytól adományul kérte, és azt 1275. évben el is nyerte.³⁾

A nyitrai Szeghy család majd de Nemes-Szeg, majd de Nagy-Szeg írja magát, miből azt következtetem, hogy Nemes-Szeg (mely ma e néven nem létezik), azonos a mai Nagy-Szeggel. Különben csak hozzávetőleg mondhatni, hogy e család

Zuchan létezett. Az oklevelet Fejér újra közli VII. 5. k. 359. lap. hol az egyik helynév Tachich, hibásan áll Rachich helyett. A javított szöveget közli a Hazai Oktm. VI. 169. l.

¹⁾ Fejér V. 1. k. 143—146. l.

²⁾ Szabó Károly e faluról hallgat. Teleki: Hunyadiak kora VI. 240. lap.

³⁾ Fejér V. 2. k. 273. l.

egy eredetű a zalai Szeghy családdal, mely várjobbágyokból nemessé lett, és mely a Szegfalu előnevet viselte.¹⁾

Azonban van-e ezek közt, és a Trencsénmegyében utóbb feltűnő Szeghyek, valamint a Zemplénmegyében birtokos bisztrai Szeghyek közt családi összeköttetés, azt az illető családok levélgyűjteményei nem derítik ki, — csak annyi bizonyos, hogy a Trencsénmegyét mintegy 300 év óta lakó Szeghy család nem ottani eredetű, hanem más megyéből oda származott, és pedig Tridworyba. (Olykor Tres Curiae, Három-Udvarhely néven.)

A Divék-Ujfalura vonatkozó adományt megerősítette IV. László 1272. évben.

Nyárhid közelében szintén említettnek 1272. évben nyitrai várjobbágyok földjei, melyek Érsekujvár, és a barsmegyei Udvard közt fekhettek.²⁾ Tudjuk, hogy Nyárhid, egykor jelentékeny mezőváros, a török háborúk idején a XVII. században elpusztult, és hogy területe Érsekujvár területébe olvadt.

V. István király 1272. évben Aba fiának Abának, Egyed kir. tárnokmester és pozsonyi főispán testvérének, a Tavarnok és Ursed nevű nyitrai várföldeket adományozza.³⁾ Ezek közül Tavarnok ma is Nagy-Tapolcsánhoz nyugotra fekszik, — oda közel lehetett Ursed is.

Midőn a nyitrai püspök 1274. évben jelentést tesz Erzsébet királynénak, Vásárfalu határaitól, melyet ez András, banai ispánnak adományozott, azt mondja, hogy Vásárfalu a Nyitra folyó mellett feküdt, és hogy azzal a Truzmer nevű nyitrai várföld határos volt, de említi a Szeghy nemesek ott fekvő birtokait is. Ebből világos, hogy Vásárfalu, és a Truzmer nevű várföld Özdöge és Komjáthi közt feküdt.⁴⁾

IV. László király 1277. évben divéki Bán fiának Barleusnak, testvéreinek és rokonainak a nyitrai várhoz tartozó

¹⁾ A helynév Zyg, Zig, Zygy, Seegh, Zegh stb. alakban fordul elő. V. ö. Zala leírását.

²⁾ Fejér V. 1. k. 221. l.

³⁾ Wenzel VIII. 379. l. Már Kálmán király 1112. évi alapító levelében említettetik a Trusmar sziget és Tawarnik helység. Fejér V. 1. köt. 316. lap.

⁴⁾ Fejér V. 2. k. 220. l.

lakatlan Bossán földet adományozza, mely Barleusnak hasonnevű örökös helységével volt határos. Ez az adomány egyúttal kármentesítésül szolgált Laszkócz és más földekért, melyek Visegrádhoz tartoztak, és Turóczmegyében feküdtek, de melyeket IV-dik Béla a családtól elvett, és a zólyomi várhoz csatolt. ¹⁾

Ez időben sűrűn eladományoztattak a nyitrai várföldek. Így adományozza IV. László 1280. évben a lakatlan és üres Kend nevű várföldet, mely a Radosna folyó mellett feküdt, Péternek, Szoboszló fiának. ²⁾

Ludányi Vitk kérelmére 1283. évben IV-dik László a Budak nevű nyitrai várföldet, minthogy üres és lakatlan volt, adományozza. Terjedelme négy ekényi volt, és azelőtt várszolgák bírták. ³⁾

Sal és Pascha, nyitrai várjobbágyok 1285. évben Chey nevű örökségi birtokukat cserébe adják Elek mesternek, fiának és testvérének, azoknak Chermen nevű földjeért. ⁴⁾

Nemsokára Bán fia, Barleus ismét egy nyitrai várföldet nyer, és pedig Prezniczét, melyet neki 1287. évben a király adományozott. ⁵⁾

A várföldek eladományozását folytatta III. András is, ki 1294. évben Ivánka mesternek, András fiának a Tarantelek és Kucha nevű várföldeket adományozta. ⁶⁾ Az előbbinek megfelel a mai Tarány puszta, Ürményhez délre. 1296. évben a király Surán helységet, mely hajdan a nyitrai várispánság alá tartozott, Márton, trencsényi várnagynak adományozza, ki magát a csehek és németek elleni hadjáratokban kitüntette. Az említett Surány határai ezek: keletről Viscup (Püspöki, vagy valóbbszínűen Vicsap), délről Perch (ma Nemes-Perk), nyugotról Kürt (ma Alsó-Kürt), éjszokról Zusan (tán Szu-

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 226. l. Fejér V. 2. köt. 403. lap. De Knauz az évszámot 1274. évre véli igazítandónak, Magyar Sion I. 13. l.

²⁾ Wenzel IX. 274. l.

³⁾ Győri tört. és rég. füzetek III. 24. l.

⁴⁾ Hazai Okmtár VII. 195. l.

⁵⁾ Hazai Okmtár VI. 327. l.

⁶⁾ Fejér VI. 1. k. 300. l.

lány).¹⁾ Ebből kitetszik, hogy itt nem a Komiáthi és Érsek-ujvár közt fekvő Surány értendő, melynek közelében ily falvak, mint a nevezettek, nem léteznek; hanem Suranka, Galgócztól keletre. Bizonyítja ezt azon körülmény is, hogy midőn a következő évben Nyárhíd és Surány helységekre nézve birtokcsere történt, a részletes határjárásban Surány várföldi minőségére legkisebb czélzás sem történik.²⁾

Történetünk rögtön nagy ugrást tesz majdnem egy századon át, míg nem kis meglepetésünkre a turóczi convent egy 1381. évi határjárási jelentésében, az alsó-helbényi nyitrai várnépet megemlítve találjuk.³⁾ Ez a várispáni intézmény oly ujkori nyoma, melyhez a többiek közül más alig közeledett.

Oklicsi várispánság.

Várterületéhez tartozott :

Zágrábmegyében : Bregana, a krajnai határon, Mokricze vár közelében.

A zágrábi hegység azon pontjairól, melyek alatt a Száva tekerődzik, természeti szépségekkel gazdag, és történeti emlékeket ébresztő messze kilátás nyílik. Ott fehérlik nyugat felé Szamobor vára, még távolabb Krajnában a gyönyörű mokriczei vár a Száva jobb partján, az innenső parton azonban, Janusevecz, Berdovecz, Lusnicza és Zapressich (Zapresecej). Még közelebb Zágrábhöz látható Szomszédvár, vagy mint a horvátok nevezik Susedgrad.

E látkörben fekszik Okics vára (Okicsgrad) is Szamobor közelében, természetesen már csak romjaiban. Ez a vár a hajdankorban az oklicsi várispánság központja volt, mely a XIII. században nádoraink czimében is előfordúl.⁴⁾

¹⁾ Wenzel XII. 582., 590. l.

²⁾ Wenzel XII. 614. l. A határjárás kezdődött Szeghy Pál comes házánál.

³⁾ Fejér IX. 5. k. 520. lap.

⁴⁾ E vár leírását adta Kukuljevics Iván a Dragoljub című horvát almanach 1864. évi folyamában. Azt sem Budapesten, sem Zágrábban meg nem szerezhettem.

A vár neve legkülönbözőbb alakban fordul elő: Okluch, Oklych, Occlihe, Oklych, Okluk, Oehlich, Ocelychz, Occliehtz, Oस्कich, Occhit, Oelych, Okilich, Oclich, Ocluch, Okluch, Ocelycz, Oclinch — a mai Okics névalak már a XVI. században volt rendes használatban és mind e régibb neveket leszorítá. Ezt a nevet viseli egy hegy is Zágrábmegyében.

Az oklicsi várispánok csak V. István és IV. László korából ismeretesek, és pedig következők:

1272. András mester, Comes de Oklich, de Ryuche, de Cicgra, et de Bystriche. (Fejér VII. 4. köt. 142. lap.)
1273. Dénes nádor, comes de Oklich. (Kovachich: Vestigia comitiorum 147. lap. Fejér VII. 2. köt. 30. lap.)
1274. Dénes nádor, kúnok birája és oklichi comes. (Győri tört. és régészeti füzetek III. 23. lap. Hazai Okmánytár I. 64. IV. 34. VII. 151. lap. Zichy Codex I. 35. l. Árpádkori Uj Okm. IV. 41. IX. 50. 69. lap. XII. 92. és 698. l. Fejér V. 2. köt. 146. Ifj. Kubinyi Ferencz: M. Tört. Emlékek I. 90. lap.)
1275. Dénes nádor, oklicsi comes. (Fejér V. 2. k. 238. és 264. lap.)
1278. Dénes nádor, oklicsi comes, kúnok birája. (Fejér X. 4. k. 862.)
1280. Iván, Irislaus fia, Comes de Oklics. (Wenzel XII. 321. l. Tkalsics I. 206. l.)
1281. Iván, Irislaus fia, Comes de Oklics. (Wenzel XII. 341. l. Tkalsics I. 209. lap.)

Ezentúl az oklicsi várispán czimét nem használja senki többé, — ennek okát alább fogjuk megérteni.

Kalán pécsi püspök, mint Dalmát- és Horvátország kormányzója, 1193. évben rendeli, hogy Krapina, Okich és Podgoria a zágrábi püspöknek tizedet fizessenek.¹⁾

A várnak legkorábbi említése 1242. évre esik, a midőn IV. Béla király Szamobor polgárainak (hospites nostri de Zumobor), a Petrinia városa által élvezett szababalmakat adományozza, megjegyezvén ez alkalommal, hogy Szamobor

¹⁾ Fejér II. 294. lap.

Iakosai az oklicsi vár közelében (prope castrum Oclych) honosulnak.¹⁾

A király 1251. évben Iván comesnek Bregana vára alatt, az oklicsi várispánság alól felmentett területet adományoz.²⁾ Ez a Bregana a szluini ezredben fekszik, a krajnai határon, és a Száva közelében.

Az oklicsi vár jobbágyai Petres, Márk és Mork 1272. évben, mint tanúk szerepelnek.³⁾ Iván oklicsi ispán 1280. évben bizonyos földet Szamobor mellett a brezoviczai cistercita monostornak adományoz, a következő évben pedig a Szamoborban őt illető vásári vámot és porták adóját a Szent Jakab szigeti cistercita apátságnak adományozza.⁴⁾

Ivánban vitézség vallásossággal párosult, és kivált a cistercita rendhez ragaszkodott, melynek műveit a közelében gazdag kis monostorban, de kivált a zágrábi Boldogasszony templomában és Topuszkon volt alkalma becsülni.

Iván az oklicsi vár vidékén birta a szamobori vár közelében Lipovacz várat, melyet ő 1283. évben vodiczai Babonig Radoszlavnak, Babonig Miklós rokonának, és saját szomszédjának, a későbbi István és Iván bánok testvérének eladott.⁵⁾

Végre III. András még 1293. év előtt Orbász, Galas, Petrina, Vinodol, Selen, Oklics, Podgoria és Szamobor területeit az ottani várakkal együtt Radiszló slavoniai bánnak adományozza,⁶⁾ és ezzel a várispánság létalapja is megszűnt.

Egy század némasága borítja el aztán az oklicsi várispánság történetét. Csak 1394. évben emlékeztet Tamás Okics ura, és segniai helyettes arra, hogy egykor oklicsi várispánság létezett, minthogy ez évben Dexe fia Iván, ki akkor comes

¹⁾ Katona V. köt. 1066. l. Fejér I. köt. 264. l. Kukuljevics: Jura Regni Croatiae I. 62. l. Árp. Uj Okm. XI. 323. lap.

²⁾ Hazai Okmt. VII. 40. lap.

³⁾ Fejér V. I. köt. 198. lap.

⁴⁾ Tkalsics I. 206. és 209. lap. Wenzel XII. 321., 341. lap.

⁵⁾ Kukuljevics Iván úgy beszél, mintha az oklicsi vár Iván ispán tulajdona lett volna. »Ivan je izvan Oklicsa grada a bližini samoborskoj imao još tordi grad Lipovac. (Njeke gradine i gradovi u kraljevini hrvatskoj.« 1-ső füzet). De ez a várispánság történetébe ütközik.

⁶⁾ Hazai Okmtr. VII. 235. lap.

terrestris volt, valamint a Czvetkovics nemzetség más tagjainak kérelmére, kik mindnyájan még mindig okicsi várjobbágyoknak nevezetnek (*nobiles jobagiones praedicti castri nostri Okych*) azoknak igéri, hogy őket és földjeiket azon szabadságban megtartandja, a melyekben őket az okicsi vár várnagyai (*rectores praedicti castri nostri Okych*) eddig fentartották. A következő évben (1395.) Tamás mester, Okics ura, fia Benvenüti nevében is a zágrábi káptalan előtt kijelenté, hogy a Czvetkovics nemzetség tagjai rég időtől fogva az okicsi várjobbágyok osztályához tartoztak (*semper et ab antiquo nobiles castrenses castri Okych fuissent, et ad ipsum castrum Okych tanquam nobiles castrenses spectassent et servivissent*), a miért Tamás mester igéri, hogy őket, valamint utódjaikat azon szabadságban megoltalmazandja, a melyek élvezetében őket előtalálta. ¹⁾

Vajjon Tamás mester Radiszló bán ²⁾ családjából való volt-e, avagy más módon szerezte a birtokjogot Okicsra? adatok hiányában meg nem mondhatjuk.

Az okicsi várispánság terjedelméről, sőt fekvéséről is csak későbbi oklevelekből lehet következtetést vonni. Így midőn a zágrábi káptalan 1406. évben egy királyi ember jelenlétében, a Zágrábmegyében fekvő Okics vagy Okics nevű vár határait leírta, ³⁾ mint tartozandóságait, következőket említi:

Lipoucz, ma Lipovecz, Szamoborhoz délnyugotra. Itt vár is volt, tán a mai Lipovgrad. Szamobor, hasonlóképp várral.

Szomszéd, máskép Szomszédvár. Ma Szuszed vagy Szoszsed, Szamoborhoz keletre, a Száva partján. Innen vette előnevét a kihalt báró Malikoczy család. ⁴⁾

¹⁾ A zágrábi káptalan irományaiból.

²⁾ Radiszló bánról hallgat Fejér egész okmánytára. De Mikóczy (*Series banorum*) és Korbuly (a báni méltóság) sem említi.

³⁾ Az Okics közelében fekvő Szamobor oppidumról írja Gyurikovics, hogy Zágrábmegyében in *dinastia Castri Okich* fekszik. (*De situ et ambitu Croatiae* III. 10. lap.)

⁴⁾ Zágráb vármegye alispánja és egyik főszolgabírája 1678. évben idős Malikoczy Miklósnak liberi baróni de Szomszéd vára bizonyítványt adnak arról, hogy midőn Alsó-Szubicza mezővárosban a Szentháromság templom kriptájához, nevezetesen a Hennigh család kriptájához értek, ott követ találtak az alsó-lindvai Bánffy család czimerével és következő

Továbbá: Rakitja, Jegnidovczi (tán Lewidoweczi) Sztupnik, Damerya (ma Demerje). Brezovicza (ma Brezvicza). Kercselich ugyan így írja: Brezovicza kastély, tán a hajdani Lipovcz. Miért? Azt oklevél bizonyítja, hogy nemcsak Lipócz, hanem Brezovicza is létezett. Brezovicza ép úgy, mint Demerje, a turopoljai területben fekszik, Brezovac azonban Sichelburg táján, a krajnai határon található.

• Kolpchina, ma Kupchina, Ozalyhoz keletre, egy másik Kupchina, Sichelburghoz délre, a szluini ezredben.

Sislawich, a Draganich erdőben; és Czvetkowczi, ma Czvetkovich, Jazka alatt, — mindkettő a Zalovich és Ivanovich nevű nemesek földjeinek szomszédságában.

E határjárást megerősíti Zsigmond király, szintén 1406. évben.¹⁾

Sághi, másképp Beneczi Horváth János 1493. évben bevallást tesz, hogy ő a Zágrábmegyében fekvő *Okich* várát, a hozzá tartozó Draganich, Czvetkovich, Bether, Sztankovo, Repessie, ma Repische, mindkettő Jazkához éjszakra, Chremosissye, Pavosnyak, Clineczela (ma Klinchaszella), Thersich, Galgova (Szamoborhoz délre) Podgradie, Tlake, Koncicza, Oressie, Szomszéd mellett, Molvicza, Szamoborhoz délre, Nedelczi, Obres és Sztupnyak, ma Sztupnik helységekkel Tamás győri és választott egri püspöknek, és általa-testvérének, erdődi Bakocz Miklósnak, továbbá Péter, Bálint és Pálnak, Miklós fiainak, végre néhai János (a püspök testvérének) fiainak Jánosnak és Tóbiásnak 6000 forintért a budai káptalan előtt örök áron eladta; mire Ulászló király 1494. évben, a királyi jog adományozásával együtt, bejegyezését adta. A következő évben a császári káptalan Bakocz Tamás püspököt és rokonait, a vár és tartozandóságai birtokába beigtatta.

felirással: Hic jacet magnifica domina Anna, filia magnifici quondam Joannis Banffy de Also-Lindaua, ex generosa condam Domina Margaretha, filia olim Domini Joannis Hennigh de Szomszédvára procreata; consors vero magnifici Domini Stephani Désházy Comitis perpetui de dicta Szomszédvára nepotis quondam Magnifici Ladislai Szilagy de Horogszegh Genitoris Dominae Elisabethae Matris invictissimae Principis Regis Mathiae. Obiit autem in dicta Szomszéd Anno 1533. in die Parasceves, hora decima.

¹⁾ Budai kam. levéltár N. R. A. 61. esom. 4. sz.

II. Ulászló király is 1504. évben Bakócz Tamás érseket Okych várával adományozta meg.¹⁾

Családjának birtokában maradt Okych vára még a XVI. században, nevezetesen 1549. évben birta azt Erdődy Péter gróf.²⁾ Ezt azért emelem ki, mert Bakócz Tamás már mint bibornok 1525. évben végrendeletét alkotván, az említett várat fele részben a zágrábi püspökségnek, másik felében az ottani káptalannak hagyományozta.

II. József császár 1707. évben végrehajtási rendeletet adott ki a horvátországi prothonotariusnak a magtalanul, sőt még serdülő korában meghalt gróf Erdődy Miklós minden jószágára nézve, melyek közt előfordúlnak a zágrábmegyei Szellin, *Okich*, Keresztinecz, Boszilevo várak, Marócza kastély, Alsó- és Felső-Ladomér nevű udvartelkek, a ludbreghi vár és Negovecz kastély Kőrösmegyében, Császárvára vár, Bellecz és Vinicza kastélyok Varasdmegyében. A nevezett deficiens Erdődy Miklós,³⁾ Gallenberg, Isabella Rosina grófnő fia volt, ki özvegységre jutván, gróf Batthyány Zsigmondhoz ment nőül.

Mikép szerezte vissza a család hajdan, már a bibornok által a zágrábi püspökségnek és káptalannak hagyományozott oklicsi uradalmat, erről hallgatnak forrásaink; tudjuk ellenben azt, hogy noha II. József e jószágokat a fiscus részére lefoglalni akarta, ezek mai napig is a család kezén vannak.

Bakócz Tamás előtt az oklicsi várat a decsei Rochfy család birta, de birtoklásának ideje nincs közelebb meghatározva.⁴⁾

IV. Béla 1242. évi leveléből láttuk, hogy az oklicsi vár Szamobor közelében feküdt; ezzel egyezőleg mondja Kerchelich,⁵⁾ hogy Okich vagy Ochich vára magas hegy tetején, a XVIII. század eleje óta elhagyatva pusztult, helyette Szamobor alatt Keresztinecz területén egy újabb vár emelkedett.

¹⁾ Kerchelich : Notitiae praeliminares 461. lap.

²⁾ Budai kam. ltár N. R. A. 497. csom. 40. sz. E várra vonatkozó szép számú oklevelek vannak a gróf Erdődy család galgóczi levéltárában, Ladula 70.

³⁾ Nagy Iván nemzékrendi tábláin nem fordul elő.

⁴⁾ Cornides, Diplomatarium IV. köt. 157. lap. Ruh Comes birta Descha földet Garig megyében. Innen ered a család neve. (l. Garig.)

⁵⁾ Notitiae praeliminares 459. lap.

Ezt tekintetbe vévén, nem kétséges, vajjon az okicsi vár Károlyvároshoz és az ottani Kulpához délre, Kurtalya Szimich és Sivkovichkossa falvak közt, a szegényes Okics falu határában, vagy pedig Szamobor mellett keresendő-e. Noha Fényes Elek, a Kulpán inneni járásban Sub-Okich területén tud egy régi pusztai vár létezéséről, nekünk ezzel semmi dolgunk, — hanem a Szávához kell közelednünk, a hol Szamobor mellett Okicsvár a hegyen magaslott.¹⁾ Itt találjuk mindazon helységeket is, melyek az 1493. évi bevallásban a várhoz tartozóknak mondattak.

Patai, másképp mátra-ujvári várispánság.

Várterületéhez tartozott: Patha.

Hevesmeggében: Pély, Tarna-Örs.

Abaujmegyében: Szurdok-Bénye.

Pata vármegye minősége már más alkalommal volt vizsgálódásom tárgya.²⁾ Élő emléke a hajdani vármegyének a mai patai főesperesség kerülete.

E helyen a patai várispánság létét igazoló adatokat kívánom összeállítani.

II. András király 1234. évben az Aba nemzetségbeli Demeter mesternek három helységet adományoz, melyet az ujjvári ispánság köteléke alól felment (de Comitatu Novi Castri exemptas). E várföldek Pét, mely ma Hevesmegyében fekszik, továbbá Pathának negyed része, mely akkor Patha vármegye határában feküdt, és Byna de Zurduk, avagy a mai Szurdok = Bénye, mely, noha Abaujmegye területén feküdt, mégis a patai vár (comitatus novi Castri) tartozandósága volt.³⁾

¹⁾ Lásd Szomszédvár és Szamobor leírását Kukuljeviestől, a Njeke gradine i gradovi u kraljevini hrvatskoj első füzetében.

²⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék I. 148—154. lap.

³⁾ Wenzel VI. 547. lap. Balássy Ferencz a Századok 1873. folyamában 85.

Balássy Ferencz csak az első két birtokról állítja, hogy pataujvári várföldek voltak; — Szurdok-Bényéről az a nézete, hogy ez az abauji várispánsághoz tartozott.¹⁾ Miután az adománylevél úgy fejezi ki magát, hogy három helységet, úgymint Patát, Pélt, és Szurdok-Bényét az ujbári vár alól felmentett (totidem de Comitatu Novi Castri exemptas), nem látom át annak kényszerítő okát, miért kelljen a Novum Castrum alatt nemcsak Patát, hanem Abaujt is érteni.²⁾

IV. Béla, ki ez adományt 1243. évben megerősítette, a Novum Castrum kifejezést hasonlóképpen minden megkülönböztetés nélkül használja.³⁾

Jelentőséggel bir azon körülmény, hogy Pata területén, melynek negyedrésze eladományoztatott, egy Ujvár nevű vár létezett. Fel lehet tenni, hogy nemcsak e negyedrészt, hanem egész Pata ujbári várföld volt, és azért a várispánságot felváltva patainak, vagy ujbárinak lehetett elnevezni.

István ifjabb magyar király 1264. évben Tarna-Örs helységet a mátra-ujvári várispánság köteléke alól kiveszi, és Kompolth comesnek adományozza (quandam terram *Castri Ujvar* — az az Mátra-Ujvár — *Wrs vocatam*) megjegyezvén arról, hogy üres és lakatlan. A határjárásban említettnek a Tarna (Tornua) folyó, aztán Nysta föld, a sári egyház birtoka, valamint a hevesi várjobbágyok földjei (jobbationes *Castri Heves*). Az oklevél tehát megkülönbözteti az ujbári várat a hevesitől, és ez okból Örs helységet az ujbári vár tartozandóságának kell tekinteni.⁴⁾ Az adományt megerősíti III. András király 1294. évben.

Az Aba nemzetség tagjai 1299. évben birtokosztályra léptek, melyet III. Endre király is megerősített. Ez alkalommal Szurdok-Bénye, és Pata is képezi az osztály tárgyát, minden megszorítás nélkül.⁵⁾ Ebből kitünik, hogy Patának többi

¹⁾ Századok 1873. év 166. lap.

²⁾ Pesty : Az eltűnt régi vármegyék I. köt. 150. lap.

³⁾ Wenzel VII. 136. lap.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 204. l. Wenzel XII. 692. lap. Balássy Ferencz a Századok 1873. évi folyamában 87. lap.

⁵⁾ Wenzel X. 332. lap.

három része is kerülhetett nemsokára az Aba nemzetség birtokába.

Nem tudjuk, mikor szűnt meg Ujvár királyi vár lenni, és mi módon vált magántulajdonos birtokává, — de ez ismeretlen időpont jelzi az ujvári vagy patai várispánságnak végét.

Az 1222. és 1223. évben nevezett Lőrincz ujvári comes, valamint az 1235. évben, a hevesi alispánnak — vagy még akkor helyesebben udvarbirónak — rendeletet adó Sándor Comes de Novo Castro, véleményem szerint patai főispánok voltak, de egyszersmind hevesi főispánok is. ¹⁾

Podgoriai várispánság.

Várterületéhez tartozott: Szlavetich, Rascha, — ma Zágrábmegyében.

A podgoriai vár a mai Turony vagy Turen, némely térképen Sub-Turen területén, a szent-annai plébániában, Jazkától éjszaknyugotra, egy órányira feküdt, hol a vár romjai most is láthatók, azon hegy alatt, mely Plessiviczát éjszokról környezi. A vár neve azonban nem Podgoria, hanem Prigorje, — azaz Hegymellék. ²⁾

IV. Béla 1244. évben a podgoriai Priba nemzetség ügyében intézkedett, a mely azt adta elő, hogy noha annak megjelenő tagjai és szüléik nemességet nyertek, még is idő folytán közülök néhányan, kik névszerint elősoroltatnak, várjobbágságra kényszerítették az akkori várispánok (comes nostri de Podgoria) által. A király megvizsgálván a panaszt, a Priba nemzetségbelieket visszahelyezi nemesi jogaiba. ³⁾

István slavoniai bán, kit IV. Béla király azzal küldött ki, hogy a Kálmán király ideje óta elidegenített várföldeket azokhoz visszakapesolja, 1249. évben Podgoriába jövén, Sándor podgoriai várispán, a várjobbágyok és várnép által megkeresett, hogy a Priba nemzetséget szorítsa a várföldek kiadá-

¹⁾ Pesty : Az eltűnt régi vármegyék I. köt. 188., 189. l.

²⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék. II. 291. lap.

³⁾ Oklevél a zágrábi délszláv akadémiában.

sára. Az ügy megvizsgálása után a bán elkülönítette a Priba nemzetség¹⁾ örökségi földjeit a várföldektől, és azok leírásában többi közt ilyen ismertető jeleket hoz fel:

Chebden patak és föld — az utóbbi a Pribaiaké. A folyó név vízhangzik a mai Csabdin falu nevében, Zágrábmegye jasztrebarszakai járásában.

Jasztrabarszka, a mai Jazka város.

Breznicza patak, melybe a Dolich és Glogonchiz folyó szakad. Breznicza föld a Priba nemzetségé volt, — ma Jaz, kához éjszakra fekszik. Dolich, vagy Dalich a brezniki víznek s általa a Kupesinának baloldali mellékveze.

Csorna-milaka patak, ismeretlen. Zágrábmegyében, a Kupesina folyó táján létezett. Reka, föld.

A Jaszkával éjszakra határos Reka falu.

Molona föld, és patak; ma Malunje Zágrábmegyében.

Cupuzdol, patak és föld, — tán a mai Kapusdin, az az a Kapuschin nevű magánház²⁾ Jazka közelében.

Dvorsenicha folyó és föld, — az utóbbi a Priba családé. Nem lehet a szluini ezredbeli Dvorschen, hanem inkább a zágrábmegyei Dvorische, Prekrisje mellett.

Szlatina föld.

Cherechez föld.

Drokalenz föld.

Bukouz, tán Bukovecz patak, Bukoviez falu fekszik a fenn említett Dvorische mellett, de van Bukovecz falu Subtaren és Grabar közt.

Berzouch hegy.

Valaule völgy. Megfelel Volavje helységnek. Jaszkához délnyugotra.

Tulztinerch hegy.

Osztagonicza.

Tuplicze, — Jazkához éjszaknyugotra fekszik Toplicza. Van itt ily nevű patak is, melybe a Rascha szakad.

Szkopna föld; Szkopnik patak, mely a Dragoandol patakba szakad.

¹⁾ Ettől tán Pribich falu, Ozalyhoz éjszakra, vette nevét.

²⁾ Domus disp. Comitatus Zagrab. írja Lipszky Repertoriuma.

Dragoandol patak és föld. Ma Dragevanschak falu Szlavetich alatt.

Szlavatigy patak a Dragoandolba szakad.

Brebrocouch patak. Ennek megfelel a Brebrovecz falu, Pribich mellett.

Szlavetich, — itt várnép lakott, mely többször említetik. Ma is létezik a szluini ezredben, Dragevanschak mellett Sichelburg felé. Sclauetichy, Sclaveticzy, Zlavatigy alakban iratik.

Sclepachacz patak, a brebroveczi patakkal egyesül Jaszka vidékén.

Oblazni patak, ma a Jaszakai alispánságban ismeretlen. Grabounicz föld.

Kupsina, Sichelburg felé, össze nem tévesztendő a Draganich közelében lévővel.

Chermosni patak a Bukovicza útján, a Kupesinába szakad.

Scirobotay patak, ugyancsak Jaszka vidékén.

Cosztaneuch patak és hegy, Kosztanevécz vidékén.

Buchvicha föld, és patak. Tán a mai Bukovicza.

Pocheclých patak, a Kupesinának mellékveze.

Scenny patak, a Prichayn vízzel egyesül.¹⁾

Cheresneuch patak, mely a Kulpába szakad.

Treztém patak, a Kupesina vízkörnyékén.

Orehouz és Machic patak, a Kulpa viz rendszerében.

Mindezen földek közt laknak várjobbágyok és várnépbeliek, olykor névszerint is megnevezve, kiknek földjei e szerint a krajnai határig értek.²⁾

II. András király második fia Kálmán, ruthen király és slavoniai herceg egy év nélküli levélben elmondja, hogy Lőrinczet, Opus fiát, előbb Gercha comesévé kinevezte, de miután ott sok kárt tett, őt e tisztségétől megfosztotta. Később Lőrinczet, testvére Dénes nádor kérelmére ismét kegyelmébe fogadta, és neki a podgoriai ispánságot (Comitatum de Podogioia) adományozta; Lőrincz azonban régi féktelenségéről le

¹⁾ Ortway mgkülönbözteti a Scenny és Scelny patakot, mely utóbbi a Kulpába szakad.

²⁾ Wenzel VII. 290—300 lap.

nem mondván, a podgoriai várhoz tartozó (ad idem *castrum pertinentes*) 24 helységet felperzselte, miért is őt apja, II. András király színe elébe idézte és perbe vonta. Lőrincz bűnösnek találtatott, és az ítélet szerint minden birtokát el kellett volna vesztenie.¹⁾

II. András halála (1235.) előtt Dénes nádor csak 1228. évben fordul elő, azért a fennebbi eseményeket az említett esztendőre teszem.²⁾

IV. Béla király 1257. évben, midőn a Podgoria megyében fekvő Jasztrebarszka vendégeinek (*hospites nostri de Jazthrebarzka de Comitatu de Podgorya*) a petriniai és szamobori lakosokéhoz hasonló kiváltságokat adományoz, egyzersmind István slavoniai bárnak és stiriai kapitánynak meghagyja, hogy azoknak három ekényi földet hasítson ki, bizonyos megnevezett podgoriai várjobbágyságok és várnépbeliek földjeiből. A határjárás alkalmával megemléttetik a Dasych, és Podgoria patak, és az általunk már ismert Csebdin (Csabdin) patak, és a Priba család földje.³⁾ És miután elrendeltetik, hogy a nyugotra fekvő erdő használata a Podgoria várjobbágyságok és várnépbeliek, valamint a jasztrebarszkai vendégek számára közös legyen, kétségtelen, hogy letelepedési helyök érintkezett. Ugyanez évben a király a Draguzlaw nemzetség 3 ekényi földjét, mely a várnépbeliek közé tartozott, de részint várjobbágyságokból is állt, a jaszakai vendégeknek adományozá.

Nincs is máskép. A hegy magaslatán fekvő vár Jaszka nevet viselt, és a várispánság székhelyétől megkülönböztendő, az alatta elterülő német gyarmat Jaszterbarszko.⁴⁾ Az egész, elég terjedelmes megye Podgoriának, az az Hegyaljának neveztetett. Az egész terület utóbb Zágrábmegyével egyesítettett, melynek Szávántúli kerületét képezte.

Moys mester somogyi és varasdi főispán 1264. évben azt írja, hogy Rachcha helységbeli Cherna fia Woyn, podgo-

¹⁾ Magyar Történelmi Tár. IX. 100. lap.

²⁾ Kálmán kir. herczeg 1226—1241. évben kormányozta Slavoniát.

³⁾ Hazai Okmtr. VII. 62. lap és Kerchelich. Közli Fejér is IV. 2. köt. 417. lap, de 1256. évszámmal.

⁴⁾ Kerchelich: *Notitiae praeliminares* 459, de a 174. lapon is. Palugyai: *Kapcsolt részek* 300. lap.

riai várjobbágy (jobagio castri de Podgoria) maga és testvére nevében az ő Zasztoba (v. Zasztola) nevű örökös földjét eladta. Határai a Toplicza és Rascha folyó, és Vydunal hegy. ¹⁾ Rascha éjszaknyugotra fekszik Jaszkához.

Érdekes tudni, hogy Corvin János herceg és slavoniai bán, gersei Petheő Lászlónak és Tamásnak 1502. évben, az ő hűségesei szolgálataiért, Zágrábmegyében fekvő Lipovecz és Jaztrebarzka nevű várait és azok tartozékait adományozta, ²⁾ mire a budai káptalan még ugyanez évben Lászlót és Tamást a két vár birtokába bevezette, a melyeknek tartozékaikép ez alkalommal említettnek: Szent Iván, Perhochi (ma Prehochi), Jabochno, Laskovecz, Lokossni dol, Paulovschan, Guirgenschani, (ma Jurjevschan), felső Prissecezy, Dorjanj, felső és alsó Reka, Vranov dol, Kopecha dol (ma Kupechdol magán ház, domus disp.) Prodin dol, Malonia, (a fennebbi Malunje), Radenczy, Hraztje, alsó Domagovichy, alsó és felső Volaulia (ma Volavje), Brebrovecz és Balya. Bakács Tamás érsek és konstantinápolyi patriarcha 1519-ben a várakat maga, és néhai császári Erdődi Bálint fiai: Péter és István nevében elcsereéli Petheő Tamástól, és neki a Berettyó mentén Bihar és Békésmegyében (itt Berény falut) átengedi, még ráfizetvén 750 forintot.

A zágrábi káptalan még 1550. évben írja, visszatekintőtleg, hogy Jaztrebarzka (Cives et hospites Jazkiensis oppidi Jaztrebarzka) város *Slavoniában*, Zágráb vármegyében fekszik, mely azonban hajdan Podgoria megyében (in Comitatu Podgoriensi) feküdt. ³⁾

Jasztrebarszka város kiváltságai még 1550. évben megújítottak, de az 1647. évi diétán hangoztatott tiltakozása eredménytelen maradt. ⁴⁾

A mi a podgoriai várispánságot illeti, podgoriai várjobbágyok tanúságára még 1272. évben történik hivatko-

¹⁾ Az országos ltár Zágrábban levő részében N. R. A. 441. csom. 12. sz. Az index a helynevet Zasztobának írja.

²⁾ A herceg levele kelt Varasdon feria quarta post dominicam Laetare.

³⁾ Országos levéltár N. R. A. 61. csom. 28. sz.

⁴⁾ Budai kam. ltár N. R. A. 61. csom. 28. sz.

zás, a zágrábi várjobbágyok javára kiadott báni átíró levélben.¹⁾

A várispánság intézményének e helyen történt felbomlását III. András király 1293. évi levele jelzi, melylyel Podgoriát, Szamobort, Oklies, Petrinia és más várakat Radiszló bánnak örök időre adományozza.²⁾

Mint podgoriai várispánok említettnek:

1228. körül Lőrincz, Dénes nádor testvére.

1256. Sándor, al-bán, zágrábi főispán és Comes de Podgorja.

(Lehoczky: Stemmatographia I. 91.)

1264. Herbord, comes de Podgoria.

Posegai várispánság.

Várterületéhez tartozott: Petriz, Dornoch.

Nagyon elégtelenek azon adatok, melyekből következtetni lehetne, hogy Posega is a várispánságok sorában foglalt helyet. Ennek oka hihetőleg abban rejlik, hogy a posegai vár többnyire nem volt a király birtokában. Ezt azonban nem vélem elegendő oknak arra, hogy Posegán a várispánsági intézményt lehetetlennek tartsam. Mutatja Komárom példája, hogy kivételesen a várispánság fennállott, midőn az illető vár nem is volt a király kezében.

Bertold kalocsai érsek, ki 1218. év elején aquilejai patriarcha lett, szükségesnek látta, hogy az eretnekek (valószínűleg a boszniai patarenusok) visszaűzésére a posegai várat megvegye, — miibe II. András és fia Béla beleegyezett. E közlés szerint az érsek nem a király kezéből vette a várat, mert ez egészen más formák közt történt volna.³⁾

Több évvel utóbb, és pedig 1227. évben megerősíti Honorius pápa Ugrin kalocsai érseket a posegai vár birtokában.

¹⁾ Fejér V. I. kötet. 198. lap.

²⁾ Hazai Okmtr. VII. 235. lap. — Az a Podgoria helység, melyet 1235. évben a zágrábi püspök az ottani káptalannak adományozott, — valamint az, mely Erzsébet királyné 1283. cserelevelében neveztetik, várispánságunkkal semmi kapcsolatban nem állott. (Tkalesics I. 75. Wenzel IX. 358. lap.)

³⁾ Fejér III. I. k. 254. lap. jegyzet. Kerchelich után.

— oly szavakkal, mintha Ugrin lett volna a vár megszerzője, ki ezért egy bizonyos pénzösszeget felül még Erdősomlyó nevű prediumját is odaadta.¹⁾ A pápa is szól az eretnekek visszaüzéséről, valamint II. András király és fia Béla beleegyezéséről.

IV. Béla 1238. évben a fehérvári keresztes vitézeknek gazdag jószágokat adományoz. Többi közt a Posegavár alól felmentett Petríz nevű földet adományozza nekik, — egyúttal egy négy ekényi földet a varasdi várföldből.²⁾ Bizonyosabb adataink vannak a varasdi várispánság minőségéről, úgy, hogy az analógia Petríz földet valóban, mint posegai várföldet tünteti föl.

A posegai káptalan 1256. évben bizonyítja, hogy bizonyos Bilota, az ő Lusan nevű földjét Demeternek és Dragotának eladta. Ezt a földet Wulcota várjobbágy még a tatárjárás előtt szerezte meg, és e Wulkotától vásárolta meg Bilota az említett földet.³⁾ Ha a posegai káptalan nem is mondja, hogy Wulcota miféle várjobbágy volt, az oklevél többi tartalmából szabad következtetni, hogy posegai várjobbágnak tekinthető. De azt nem tudjuk, hogy miért volt szükség Wulkotának a beleegyezésére, midőn Bilota a tőle megvásárolt földet később eladta. Az eladott Lusan nem volt várföld.

Már e bizonyító levélben neveztetnek földekkel bíró jobbágyságok (terram tenentes), mint Bilota, és a tőle földet vevő Demeter és Dragota, kik a várjobbágyoktól külön osztályt képezhettek, mert különben csak úgy, mint az egykorúan előforduló Wulkota, várjobbágyoknak neveztettek volna. Világosabban fejezi ki azt Mária királyné, midőn 1258. évben Gylet királyi tárnokmesternek, és a saját, királynéi buchariusok comesének meghagyja, hogy azon zaklatásokat, melyek idő folyamában és a posegai comesek változása miatt a királynéi jobbágyságok birtokviszonyaiban Posega megyében előfordulnak, szüntesse meg. Itt nem várjobbágyokról szól a ki-

¹⁾ Tkalsics: Monumenta hist. Ep. Zagradiensis I. 57. Fejér III. 2. 100 lap.

²⁾ Fejér III. 1. k. 109. 110. lap.

³⁾ Wenzel VII. 443. lap.

rálýné, hanem királýnéi jobbágyokról, kik földeket birnak Posega megyében. Gýlet rendes birtokállapotnak azt nézte, mely Ugrin kalocsai érsek idejében fennállt, és ennek alapján határolta körül az egyes földeket, és nevezetesen Oriavicza helységet, melylyel szomszédos volt a már fennevezett Bilota. A királýné megbizottjának ebbeli intézkedéseit jóváhagyta, de soha sem szól várjobbágyokról, hanem csak királýnéi jobbágyokról, kiknek Posegában földjeik vannak. Ezek igaz, földjeik örökös birtokában megerősítetnek. ¹⁾

A királýné említett megerősítő levelében Beluch, Sewa és Otrochik neveztetnek Oriavicza birtokosainak; és e nevekkel részben újra találkozunk néhány évvel utóbb. A királýné ugyanis Benedek mestert, a maga udvarbiráját és vasmegyei főispánt, 1262. évben szintén a birtokviszonyok rendezésére küldte ki Posega megyébe, nevezetesen arra, hogy vizsgálja meg, vajjon vannak-e, kik várföldeket (tehát voltak még is ilyenek is), vagy örökségi, és vétel útján szerzett földeket jogtalanul elfoglalva tartanak, vagy olyan földeket, melyek a királýnéi jobbágyokat illetik, és a kik itt egyszerűen »terras tenentes« neveztetnek; továbbá vajjon a királýnéi jobbágyok (terras tenentes) földjeiket azon határokkal birják-e, melyek Ugrin érsek idejében kijelölve voltak, és birják-e még az akkori jogczim alatt. Benedek mester kiküldetésének egyik eredménye az volt, hogy Bilota, Belch és Petrizlo királýnéi jobbágyokat Oriavicza és Scelca föld birtokában megerősítette. ²⁾

Orbán pápa 1264. évben a magyarországi Domonkosrendi perjelt megintí, gondoskodjék, nehogy a királýné Posegavár birtokából kiűzettsék, melyet István ifj. magyar király, és testvére Béla herczeg adományából kapott. ³⁾

Több (posegai) várjobbágy kérelmére a posegai káptalan 1280. évben azoknak Churkuny nevű földjök határait szabályozta. E föld különféle viszontagságoknál fogva el volt veszve, de Ibrahim fáradságával és költségével visszaszerezte-

¹⁾ Wenzel XI. 445. lap, ki ott azonban posegai várjobbágyokról szól.

²⁾ Eredeti oklevél a magyar országos ltár Zágrábba vitt részében N. R. A. 1531. csom. 27. sz.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 236. lap. V. ő. ugyanott 365. 366. lap.

tett, a miért is a földosztásnál, a többi várjobbágy beleegyezésével, kedvezmény jutott. ¹⁾ Ez a Churchunyk csak magán birtok, de várföld nem lehetett, mert az ilyenről a várjobbágyok nem intézkedhettek volna tetszésök szerint.

III-dik András király Posega várát, a maga várának nevezi, és 1300. évben Péter székely ispánnak megengedi, hogy a Dornoch nevű posegai várföldet, melyet ugyan e király már előbb neki adományozott, és mely Posegamegyében fekszik, ²⁾ tetszése szerint tovább adományozhassa, mire a Bő nemzetségből eredő székely ispán e földet nejének hozományul ajándékozta. ³⁾

Posega mindenesetre a gyengébb várispánságok egyike volt.

Pozsonyi várispánság.

(Castrum Posoniense.)

Várterületéhez tartozott:

Pozsonymegyében: Nyék, Ilka, Bazin, Karesa, Udvari, Taksony, Burin, Tewel, Geszt, Korosa, Tejcd, Magyar, Sámod, Doborgáz, Szász (régén Szászváros), Lég, Vata, Hegy, Szalonta, Ethre, Karesa, és még két Karesa, három Abony, Sáp, Monar, Zavar, Csandal, Olgya, s tán Jenő és Tata, (lásd a nyitrai várispánság leírását 1138. évre). Továbbá: Nyír, Csukárd, Csanuk, Suslan, Modor, Bár (Fel-Bár), Árpádsoka, Patos, Hidas-Kürt, Toman, Tárnok, Szilínes, Szilvás, Apaj, Verekenye, Súr, Hodos, Szemet, Kulna, Apka, Myr, Misérd, Moesolán, Kwze, Pethen, Bahony, Chotey (Csádé), Monár, Pehten, Páka, Csukar-Abony, Feludvarnok, Pókaföld, Szemet, Szelínes, Vedrőd, Körtvélyes, Kopusd, Igricz, Bél, Zorus (mindkettő a Csallóközben), Dercsika.

Györmegyében: Dorog vagy Dörög (ez részben a mosonyi várhoz tartozott), Medve, Radvány.

Barsmegyében: Füs.

Vasmegyében: Bozza.

Igen hihető, hogy a pozsonyi várat a honfoglaló magyarok már fennállónak találták a Duna partján; legalább annak, hogy később épült volna, semmi nyoma. Aventinus, ki a XVI. század elején szerkesztette »Annales Boiorum« című munká-

¹⁾ Wenzel XII. 314—316. lap.

²⁾ Possessio castri nostri de Posoga Dornoch vocata, in eodem Comitatu iuxta fluvium Orioa existens.

³⁾ Wenzel XII. 657. lap.

ját, de előadásában számos egyházi oklevelet, és némely már elveszett egykoru krónikákat használt forrásul, e város alá helyezi azt a döntő csatát, melyet a magyarok Árpád halála után 907-ben a bajorokkal vívtak. A város Bresbure néven már 1052. évben említetik.

Azon 1112. évi oklevélben, melylyel Kálmán király a zobori apátság birtokait megerősíti, említetnek *castrenses de villa Wedrad*, azaz vedrődi várszolgák.¹⁾ Valóbbbszinű, hogy ezek a pozsonyi, és nem valamely más várispánsághoz tartoztak, mert Vedrőd későbbi időben is mint pozsonyi várföld fordul elő.

A pannonhalmi apátság Deáki nevű birtoka (régén Sala) a Vág mellett, mely Szent-István és Szent-László adományra volt, a nyitrai és pozsonyi várszolgák által gyakran megtámadtatott, sőt tényleg bitoroltatott is, a miért őket II. Béla 1138. évben törvényszéke elé idézte, és a pörös Sala földet az apátságnak visszaadta. A nyugalom azonban több mint egy század alatt nem állott helyre, és IV. Béla még 1260-ban bíraskodott ez ügyben, és az egész sellyei területet az apátságnak oda ítélte.²⁾

Sala helység 1138. évi határjárásában a Holtvág körül említetnek Udvari és Taksony, mint a pozsonyi várszolgák földjei, a szintén csallóközi Thata és Jenő csak általában mint várföldek (*terra civilium*).³⁾

III. István király 1165. évben számos várszolgát a csallóközi Nyék faluból a pozsonyi vár szolgálata alól felment, és azokat, tekintvén személye iránti hűségüket, a szentkirályi várjobbágyfiúk osztályába emeli, -- vagy mint két egykorú kir. levél írja: *inter proceres eiusdem castri, proceres filii scilicet Stephani regis existant*. Ez évben neveztetik Vanlegen mint Comes eiusdem castri, a ki tehát véleményem szerint nem pozsonyi főispán, mint Czinár írja, hanem pozsonyi várispán.⁴⁾

¹⁾ Fejér VII. 5. k. 85. l.

²⁾ Magyar Sion I. 57. l. Fejér II. 111. l. Wenzel XI. 473. l. Knausz: Monumenta Ecclesiae Strigon. I. 97—99. l.

³⁾ Fejér II. 111., 112. l.

⁴⁾ Fejér II. 171. és 173. lap. Még 1217. évben emlittetik Nyék,

A felmentett, és nagyobb szabadalmakat nyert várszolgák, a mai nemes Nyéky család ősei, kikről azonban az a véleményem, hogy nemesítésük nem 1165. évben vette eredetét. A nemesítést ugyanis ily kifejezés mellett szokták adni a királyok: aurea libertate donavimus, vagy: in numerum servientium regalium suscepimus. Az idézett két oklevél e helyett azt mondja: mi őket e vár előkelői sorába emeljük, azon előkelők (proceres) közé, kik István király fiainak neveztetnek. Ezek a szent-királyi jobbágyfiúk mindig előkelő állásban voltak, és hogy a Nyékyek olyanokká lettek, bizonyítja IV. László király 1284. évi megerősítő levele, melyben a felmentett nyéki várszolgákat proceres filii *Sancti* Regis Stephani formában említi; ¹⁾ — tehát itt a sanctus melléknév is előfordul, mely III. István leveleiben elmaradt. Ez az utolsó formula e szerint nem jelent mást, mint a sokkal ismertebb: filii jobbationum Sancti Regis Stephani mondat.

Hogy a Nyéky család III. István által még nem nyert nemességet, hanem csak előkelő állást a várispánsági intézményben, bizonyítja IV. Lászlónak fenn idézett levele, mely a Nyéky családbbelieket, kik hozzá a III. István-féle kiváltság megerősítéseért folyamodtak, pozsonyi várjobbágyoknak nevezi, a mi nem történhetnék, ha elődjeik már nemesítették volna. A megerősítvény záradékában kifejezi IV. László akaratját, hogy a hozzá folyamodó várjobbágyok (t. i. a Nyékyek) földjeikkel együtt azon szabadalmakat élvezzék, a melyeknek a pozsonyi vár igaz, első és nemes jobbágyai örülnek. (Országos nemességről tehát itt sincs szó. ²⁾)

Még Nagy Lajos király sem szól a Nyékyekről mint nemesekről, hanem 1349. évben csak III. István levelét erősíti meg, a mint ezt a hozzáforduló Nyékyek kérték, a kik ez alkalommal magok sem élnek nemesi cízzel. ³⁾)

mint várszolgák földje, azonban lehet, hogy azt más családbbeliek bírták, mint a szabadalmat nyert Nyékyek.

¹⁾ Fejér V. 3. k. 253. l.

²⁾ Fejér V. 3. köt. 253. lap. Ez, valamint a Fejér által II. 173. l. közlött oklevél hibásan Sz.-István leveléről szól, midőn III. István felmentő levelét kell érteni.

³⁾ Fejér II. 171—173. l.

A pozsonyi várjobbágyok 1186. évben tanúskodnak a vajkai nemesek igaz nemessége javára.¹⁾

Imre király 1197. évben az Ilka helységbeli Zerzowoyt, Sbima fiát, pozsonyi várjobbágyot, a várjobbágyság alól felmenti, és örököseivel együtt nemesíti. Tőle származnak az Ilkai nemesek (kik tán már kihaltak, — mint Nagy-Iván véli). E felmentvényt megerősíti Nagy Lajos király 1359. évben, V. László pedig 1455. évben átírja és megerősíti Konth Miklós nádor ide vonatkozó ítéletét.²⁾

II. András 1208. évben Bazint a pozsonyi vár tartozandósága alól felmenti, és azt Tamás, nyitrai főispánnak hű szolgálataiért adományozza.³⁾ Ugyan e király 1215. évben az esztergomi érsek kérelmére négy, névszerint említett pozsonyi várszolgát e sorsuk alól fölmenti, és az érsek egyházi jobbágyság sorába átbocsátja, megengedvén egyúttal, hogy e várszolgák Karesa faluban levő földjeik a nyert szabadságban részesíttessenek.⁴⁾

A már említett Sala egész birtokát Gertrud királyné és segédbírái 1214. évben a pannonhalmi apátságnak ítelték oda. E Sala határában feküdt Stara és Kis-Udvari falu, melyekre a pozsonyi várjobbágyok és várszolgák, különösen Csukar tartottak igényt, kik az apátságnak, a nevezett két falu elpusztításáért még 35 márkát tartoztak fizetni, míg ők viszont csak két ekényi földet kaptak kármentesítésül. Sala határjárásában említetik az Udvarcz (ma Kossuth) faluba vezető út, és a Holtvágon túl fekvő Incu falu. Szomszédos továbbá a nyitrai várszolgák szigetföldre, Berény falu, Taksony falu, mely utóbbi a pozsonyi várszolgáké volt, míg Udvari falut a pozsonyi várjobbágyok bírták.⁵⁾

A Csallóköz korán lehetett pusztításoknak kitéve, mert több helység, mely II-dik András korában említetik, itt ma semmi hírét nem hagyta hátra; a király 1217. évben Burin

¹⁾ Wenzel VI. 162. l.

²⁾ Teleki : Hunyadiak kora X. 440—446. l. Fejér II. 308. l.

³⁾ Fejér III. 2. k. 466. l. Azonban 1216. évre Wenzel XI. 137. l., és Fejér III. 2. k. 475. l.

⁴⁾ Fejér III. 1. k. 169. l.

⁵⁾ Wenzel I. 132—136. l.

helységet, mely szerinte hajdan a pozsonyi várhoz tartozott, Paulinus és Jakab comeseknek adományozza, kártalanítván ezzel őket a tölök elvett és az esztergomi egyháznak adományozott Turdos (Tardos?) faluért. Az adományból kivette a várszolgák földjeit. A határjárásban említetik Nyék mint várszolgák földje, továbbá Sala (ma Sélye), Szemere, bizonyos Minolthnak Berén nevű helysége, Zele (ma Szély) helységek, Thumoy (Tomaj) predium és a Dudvág.¹⁾ A következő esztendőben (1218.) a király Burin helységet kiveszi a pozsonyi vár tartozandósága alól, és az esztergomi érseknek adományozza; — ez kétségkívül azon föld volt, mely a mult évi, Paulinus és Jakab adományába nem foglaltatott. E várföld határául szintén említetik Sala, Szemere stb.²⁾ Ezek közül Turdos, Szemere, Berén, Tomaj ma ismeretlen; eltűnt Burin is, mely már 1138. évben nemesek földjének, és Taksonynyal határosnak mondatik.³⁾ Miért állítja tehát II. András, hogy Burin azelőtt pozsonyi várföld volt? Ugy látszik, hogy Buren, és Beren ugyanaz a falu, és hogy itt több birtokos létezett, ugyanint a nemesek, a várjobbágyok és a fennebbi Minolth vagy Moynolth.

II-dik András 1223. évben László nevű hívének Tewel helység három ekényi részét adományozza, mely a pozsonyi várhoz tartozott.⁴⁾

A pozsonyi várjobbágyok a Vág-Szered alatt fekvő Geszt határából 160 holdat, Korosa faluból egy ekényi, és Tejed (az oklevélben Seyed) faluból szintén egy ekényit követeltek Sebus comestől várjog czímén, de követelésükkal 1231. évben elutasítottak. Korosa helységben valóban laktak várjobbágyok, valószínűleg a másik két helység némi részét is bírták.⁵⁾

¹⁾ Wenzel XI. 151., 152. l. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoni. I. 215. l. Tkalsics: Monum. I. 47. l.

²⁾ Magyar Sion I. 208. l. Wenzel VI. 392. l.

³⁾ Fejér II. 112. l.

⁴⁾ Fejér III. 1. k. 322. l. Wenzel XI. 172. lap. Az oklevél keltezése 1221. év, a mi azonban hibás, minthogy a záradék szerint az oklevél a király 18-dik kormányzási évében kelt.

⁵⁾ Fejér III. 2. k. 262., 263. l. Wenzel VI. 500. l.

Cseklész körül fekiúdt Monar nevű predium, melynek Monch esperes volt birtokosa. Földjét azonban a pozsonyi várszolgák követelték, kik tehát vagy Monaron, vagy ahhoz közel laktak. András, pozsonyi főispán (vice Regis, qualitates terrarum in Comitatu Posoniensi constitutarum judicantis) 1236. évben a várnép követelését igazságtalannak találta, a földet az esperesnek ítélte oda, úgy, hogy a várnépet a birságnak csak fele terhelje. ¹⁾

A monari birtokról még később (1253. és 1255. év alatt) fognak adatok közölni.

A pozsonyi főispánnak 1238. évben IV. Bélához intézett jelentéséből bizonyos Saul birtokaira nézve, látjuk, hogy a Csiliztő (ma Csölesztő falu a nagy Duna mellett, Somorjához délre) és Duna közelében pozsonyi várföldek voltak, nevezetesen: Magyar, ²⁾ Sámód és Doborgáz (Dobrogoz, a Duna mellett, Somorjához délre), melyek mindannyian várszolgák lakóhelyei voltak. ³⁾ Sámód felszabadításáról alább lesz alkalmam szólni.

Minthogy IV. László 1277. évi levelének tanúsága szerint, IV. Béla király Samud falut a pozsonyi prépostnak és káptalannak adományozta, az adományozás ideje azonban csak általánosán van említve, Knauz Nándor nem tagadja, hogy Samud még 1238. évben a pozsonyi várnépé lehetett, és hogy csak később adományozta Béla a pozsonyi egyháznak; de az idézett 1238. évi oklevelet hamisnak találván, Samud várföldi minőségét nem tartja kifogástalannak. ⁴⁾

IV-dik László 1277. évi levele ⁵⁾ Béla király adományát megújítván, Samud, Velk (ma Vök) és Kärth helységet a po-

¹⁾ Wenzel VII. 25. l.

²⁾ Az oklevélben Mager, a honnan a határ Szent-Mária felé (Somorja) vezet. Ez nem lehet Nagy-Megyer, de Magyar sem, mely elég távol esik Somorjához éjszakkeletre. Knauz Nándor szerint nem létezik többé.

³⁾ Wenzel XI. 304., 305. l. De Knauz ál-oklevélnek bélyegzi. Uj M. Múzeum 1858. I. 406—412. l.

⁴⁾ Uj M. Múzeum 1858. I. 411. l.

⁵⁾ Közli Rimely Károly: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis 299. lap.

zsonyi főispán, és a pozsonyi vár hatósága alól kiveszi, a várszolgálat és várőrzés alól felmentvén, szabad helységeknek nyilatkoztatja. E szavak korábbi állapotokra látszanak czélni, olyanokra, melyeket IV. Béla szüntetett meg, és melyek az egykori várkötelékre vonatkoznak.

Vata helység területén Általut-allya-föld nevű rész létezett, melyről a Salamon nemes család állítja, hogy ez az ő örökös nemesi földje, de melyet a pozsonyi várjobbágyságok mint várföldet követeltek. A király 1239. évben bajnívásra utasította a feleket, melyben a Salamonék viadora a várjobbágyságokét legyőzte. Ennélfogva a király a pörös földet Salamonéknak ítélte oda, és azt a mai Bélvata, vagy Vajaszvata néven kell keresnünk.¹⁾

A pört támasztó pozsonyi várjobbágyságok különféle helységekből valók voltak. Egy része a mai Nagy- és Kis-Magyar faluban lakott, és ezek a kiváltságos várjobbágyságok osztályához tartoztak; e helységen kívül két más Magyar (Magor) nevű falu létezett, melyben várszolgák laktak. Említetik két Vata, és négy Ilka (Jelka vagy Jóká) helység, továbbá Szászváros (ma Szász) és a mellette fekvő Lég helység, — a pozsonyi várjobbágyságok mindannyi lakóhelye.

A nemes Salamon család birtoka Salamon-Vata néven is fordul elő, valamint a felperes várjobbágyságok Hegyi falubelieknek neveztetnek, a mi talán a Diószeghez délre eső Hegy falura vonatkozik.²⁾ Kevesebb valószínűség szól a Szerdahely alatti Hegy falu mellett.

András, pozsonyi főispán (Comes de Poson), kit a király megbízott, hogy a Pozsonymegyében elzüllött koronajavakat (perpetuitates) visszaszerezze, 1240. évben ítéletet hozott a Remeg elleni perben, kit három Abony, és három Karsa faluban lakó várszolgák várföldek bitorlásáról vádoltak. A pozsonyi főispán visszaadta a hat falu várszolgáinak az őket illető földeket; azonban meghagyta Remeg száz holdra terjedő örökös földjét, melyet az abonyiak tőle követeltek, és a karsaia-

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 150., 151. lap, ki azonban a helynevet, valamint az öt követő Jerney hibásan Hidallyaföld-re magyarázza.

²⁾ Wenzel VII. 83. lap.

kat is hasonló kérelmökkel elutasítá. A vizsgálat alkalmával nemcsak a várjobbágyokat, hanem más Pozsony megyebelieket is (comprovinciales) hallgatta ki András főispán,¹⁾ — mely kifejezésből kitűnik, hogy a pozsonyi várjobbágyok politikailag Pozsonymegye lakóinak tekinték magokat.²⁾ A pozsonyi várjobbágyok 1256. évben Karcsa területéből újra 3 ekényi földet követeltek Remig comestől, várföld czímén, ki azonban e területet örökös földjének állítá, és azt IV. Béla valóban Remignek ítélte oda.³⁾

IV. Béla 1243. évben a spanyol származásu Simon és Bertrand grófoknak a négy ekényi Szalonta (Zolonta) nevű pozsonyi várföldet adományozza, kivévén azt a várkötelek alól.⁴⁾

Ugyanez évben (1243.) a király Ablincs semptei várföldet adományozá Woch pozsonyi polgárnak; e földdel határos volt Szelincs — mely a pozsonyi várnépé (hospites castri Poseniensis, és terra castrensium), Vedrőd, mely a pozsonyi várjobbágyoké, — és Körtvélyes, mely részint nemeseké, részint várjobbágyok birtoka volt.⁵⁾

Bizonyos Damasa, Zolougoz fia 1243. év körül Damazér-Karcsa alapítója lett. Tőle követelték Karcsa falunak egy részét, mely rész a Királyfia-Karcsa helyecske volt. Ezt a szent király jobbágysai bírták.⁶⁾

IV. Béla, midőn 1244. évben Farkasnak és Dávidnak egyházépítési engedélyt ad, két falut említ, mely a pozsonyi várhoz tartozott: Kapusd a pozsonyi vár kanászainak, és Igrech, a joculatorok földét, a Barzanch víz mellett.⁷⁾

Moch és Chuegh (Csöveg?) fiainak, pozsonyi várjobbágyoknak, kik Pozsony védelmére saját költségükön tornyot

¹⁾ Ugyancsak 1240. évben ez az András pozsonyi főispán, és ország-bíró. (Fejér IV. 3. k. 552. l.)

²⁾ Wenzel XI. 316. l.

³⁾ Wenzel XI. 425., 426. l.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 275. l. Lásd Sopron és Moson leírását is.

⁵⁾ Knauz: Monumenta eccl. Strigon. I. 346. l.

⁶⁾ Bartal: Commentaria. Mantissa VIII.

⁷⁾ Dessewffy Okt. 11. lap. A Barzanch víz alatt, a Csádé éjszaki ága értendő. Az oklevélben villa Chatey is említettik.

építettek, és annak örökös védelmére magokat kötelezték, a király 1245. évben hűségök jutalmára azon pozsonyi várjobbágyfiúknak, kik *szállásadóknak* neveztetnek, Nyék nevű földjét adományozza. Mint határos helyek említettnek Hodos, Jelka (Jóka), Kürt és Recha.¹⁾

A Dudvág melletti Nyék közelében Kürth (Hidas-Kürth), és Jóka falut lehet ugyan találni, de nem a többit; — a Szerdahely alatti Nyék vidékén egy más Kürt, és Hodos falu található, a melyek Szerdahelyt körben körülveszik; de innét Jóka távol esik. A vidék azonosságát Recha falu (mely nem Récese, Pozsonyhoz éjszakra) dönti el, mert egy 1332. évi határjárásban Reche falu neveztetik, Samoth, Uzor (ma Uszor) és Zoop helység társaságában.²⁾ Ez tehát Szerdahely vidéke.

Dénés nádor 1248. évben Ethre (Ethuruh) pozsonyi várjobbágnak és fiainak ugyanezen vár Karsa nevű földéből két ekényi területet adományoz; előbbi földjét a vízár megrontván. Ez adományt megerősíté 1249. évben Roland nádor, 1253. évben IV. Béla király.³⁾ A várföld alatt Ethre-Karsa falu értendő.

Más pozsonyi várjobbágyok, nevezetesen Miklós, András és Andornok pap, valamint több, névszerint említett *várjobbágyfiúk*, kik *szállásadóknak* neveztetnek, Olgya határában (in terra Oyga) Buhtustól bizonyos részt, mint várföldet kövelettek; Miklós azonban és társai nem tudván jogukat igazolni, a kérdéses föld Buhtus örökös birtokául elismertetett.⁴⁾

IV. Béla 1252. évben Sándornak, Marczel comes fiának, Márton nevű földéért,⁵⁾ melyet tőle elvett, cserébe adja az

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 380., 381. lap. Szállásadó helyett hibásan Galasevadov szót ír. Kerékgyártó Árpád azt véli, hogy itt Kalácsadó várjobbágyfiúk értendőek. (A műveltség fejlődése I. 327. l.)

²⁾ Hazai Okmánytár III. 114. l.

³⁾ Wenzel II. 206., 209. l.

⁴⁾ Wenzel II. 222. lap.

⁵⁾ Marton, a Morva határon feküdt, Pozsonymegyében, Stomfa közelében. Sándor azonban később Marton birtokát visszanyerte a királytól, és 1269. évben, midőn már 20 év óta benne ült, a király által e birtokában megerősítettet.

öt ekényi Dorog nevű várföldet, mely a pozsonyi és a mosonyi várhoz tartozott. E földdel határos volt Alap és Orosz (Urutz) falu. ¹⁾ A mosonyi várispánság leírásában már kifejeztem véleményemet, hogy ez a Dorog a mai győrmegyei Dörög pusztának felel meg. ²⁾ A király 1258. évben Sándornak azt az engedélyt adta, hogy Dorog földet a pannonhalmi apátságnak eladhassa, a mely azt csakugyan megvette. ³⁾ (Lásd az 1329. évre vonatkozó közleményt.)

A turóczi prépostság birtokainak 1252. évi leírásában a Duna mellett fekvő győrmegyei Medve helység pozsonyi várföldkép említetik, valamint a Csilizközben fekvő Radvány is (Roduan, populorum castri Poseniensis). ⁴⁾

A pozsonyi várföldek visszaszerzésére oly intézkedések történtek, mint másutt. 1252. évben Roland nádor és pozsonyi főispán, és vele Vincze, nyitrai püspök szerepelnek, mint IV. Béla által e célra kinevezett bírák. ⁵⁾ Ők azok, kik 1255. évben e minőségükben a pozsonyi várhoz tartozó birtokból két részletet Batónak, Sági Pósa fiának odaítélnek. Az ítélőlevélben Sági Ivánka, hírnökök főnöke (maior preconum castri Poseniensis) említetik, a várjobbágyok sorában. ⁶⁾

Az 1236. év alatt említett Monar helység nem volt egészen Monch esperes birtoka, mert 1253. évben Berweyn, a néhai pozsonyi vár hírnökeinek főnöke (maior preconum) tűnik fel mint Monar birtokosa, két Monar helységbeli várszolga pedig Bud és Buhta, ezt a Berweynt a pozsonyi alispán előtt porbe

¹⁾ Wenzel II. 223. l.

²⁾ Egy 1361. évi határjárás Durug falut határosnak mondja Nagy- és Kis-Pér, Örkény és Juren faluval. (Hazai Okm. I. 238. l.) V. ö. Fejér III. 1. köt. 63. lapját.

³⁾ Wenzel II. 297. l.

⁴⁾ Hazai Okmt. VI. 73., 74. l.

⁵⁾ Knauz az Uj M. Múzeumban 1858. I. 409. l. Azonban Fejér codexében ez évre a nevezett nádor és püspök nem fordulnak elő.

⁶⁾ Hazai Okmt. VI. 84. l. Hibásan Fejér IV. 2. k. 328. l. Sáp az érsekújvári Duna balpartján fekszik. Ezt kell itt érteni, nem a csilizközi Szap, vagy Száp falut, mint Fehér Ipoly véli, Győrmegye és város egyetemes leírása 530. lapján. Ez a Sáp említetik Jóka, Súr, Borsa falvakkal együtt, melyek mindazon egy vidéken fekszenek. (Fejér IV. 2. köt. 368. lap.)

vonták, állítván, hogy ő azt a monari területrészt, mely néhai Monch esperes, és Musk várszolga földje közt fekszik, igazságtalanul birja. Berweyn azonban azzal igazolta magát, hogy Roland nádor ítéletileg meghagyta őt Monar birtokában, midőn sok egyéb várföld visszaadatott a pozsonyi várnak. Berweyn közbenjárása elhárította a rágalmazó várszolgáktól a büntetést. ¹⁾

Roland, nádor és pozsonyi főispán 1253. évben, midőn Ethuruh karsai várjobbágy, valamint fia és más társai, bizonyos pozsonyi várszolgákat per alá vontak, mert ez utóbbiak az Ethuruht és társait illető örökségi földeket elfoglalták, a feleket perdöntő bajvívásra utasítá. Ezek csak gyakorlatlan viadorokra bízhatták ügyöket, kik, midőn a küzdtéren egymásra csaptak, Ethuruh viadora győztes lett. A nádor ennél fogva a peres földeket Ethurahnak ítélte oda, melyek kimérésénél két várjobbágy is részt vett, ugymint Bereyn hirdetők főnöke, és Bolch. A határjárás szerint e kérdéses földek a dercsikai várnép földjeivel érintkeztek (terra populorum de Gurg-suka). ²⁾ Említetik ez ítéletben a gellei pap is (sacerdos sancti Petri de Galla), a mi alkalmul szolgál megjegyezmem, hogy Gelle-szék (sedes Gelle) vagy Gelle vidék későbbi kiváltságos helyzetéből annak egykori várföldi minőségére lehet következtetni. Szabadalma 1466. évben történt megújítása alkalmával Gelle, Benke-Patony, Pósfá és más csallóközi falvak még mindig a pozsonyi várhoz tartoztak; ³⁾ sőt 1524. évben Gelle város és tartozékai a vár alól felmentve találhatnának.

Roland nádor és Vince nyitrai püspök, Monár helység ügyében, szintén bíraskodtak, és 1255. évben, András pozsonyi főispán és bírótársainak ítéletét Monch fiai és testvére Hyze fiai javára megerősítették. A monari várszolgák ezúttal is elutasítottak. ⁴⁾

Ez évben a várintézményt Roland nádor, és Vince püspök igen érdekes oldalról ismerteti meg. A király ugyanis, midőn a korona-javak visszaszerzését elrendelte, a pozsonyi

¹⁾ Wenzel VII. 358., 359. l.

²⁾ Bartal, Commentaria, Mantissa XVI—XIX. l.

³⁾ Bartal, Commentaria, Mantissa XLV. lap.

⁴⁾ Wenzel VII. 398. l.

vár álladékát és jogait személyesen rendezte és megújította, és valamennyi várjobbágy és más szolgálmányosok neveit regestumba foglaltatta, kik a pozsonyi várhoz tartoztak. A Karcán lakó várjobbágyfiúk neve azonban a regestumból véletlenül kimaradt, és ezek féltek, hogy kiváltságos állásuk kétségbe fog vonatni. A karsai várjobbágyfiúk ennél fogva Roland nádorhoz és Vincze nyitrai püspökhöz, mint kiküldött bírákhoz fordultak, és előmutatták IV. Béla királynak Péter-Pál napján, de év nélkül Pozsonyban kelt levelét, melyben a névszerint elősorolt karsai várjobbágyfiúk szabadalmát elismeri. Roland és Vincze Pozsonymegyében a várjobbágyokat, várnépet és nemeseket kihallgatván, azt ítélték, hogy noha a karsai várjobbágyfiúk a királyi regestumba nincsenek beírva, azok mégis régi szabadalmaikban fentartandók.¹⁾

A Nagy-Szombat alatt fekvő Zavar (Zovvor) és Csandal (Chondol) falu szintén a pozsonyi várnép földjei voltak.²⁾ Ezek és az ilkaiai bizonyos Miklóst, Tpuz (tán Opuz) fiát arról vádolták, hogy Csandalt, mely várföld, lefoglalva tartja. Miklós azonban igazolta magát, hogy Csandalt Béla királytól adományul bírja, a miért is őt Roland nádor és Vincze püspök 1255-ben birtokában megerősítik.³⁾

Bizonyos, Madar helységbeli szolgagyőri várjobbágyok András, kir. tárnokmestertől öt ezüst márkát vettek kölcsön, és ezért neki Füsön két ekényi földet elzálogosítottak, mely vétel útján szerzett magán-birtokuk volt. Minthogy a határkijelölésben Mánya helység, és a nyugoton folyó Zsitva említetik, nincs kétség, hogy itt a barsmegyei Füs értendő. Éjszakaról — a nyitrai káptalan 1256. évi bizonyítványa szerint, — más Füs helység volt határos, mely azelőtt a pozsonyi várhoz tartozott.⁴⁾

Olgya csallóközi földért Roland nádor és pozsonyi főispán előtt Endres, Farkas fia, és Miklós, Epuch⁵⁾ fia, és mind-

¹⁾ Wenzel II. 256., 257. l. Bartal, Comment. Mantissa IV. l.

²⁾ Csandal, ma puszta Német-Guráb mellett. A szomszéd Boldogfalva helységben egy dűlő Csandalnak neveztetik.

³⁾ Wenzel II. 260., 261. l. Fejér IV. 2. k. 329., 330. l.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 363., 364. l.

⁵⁾ E név Opuz és Tpuz alakban is fordul elő.

kettő nemzetsége közt hosszú pör forgott fenn, Endres és rokonsága Olgyát, mint örökségi földjüket követelvén, Miklós pedig és rokonai azt állítván, hogy Olgya pozsonyi várföld. A király 1256. évben Olgyát Endresnek engedte át, mert az ő nemzetsége számos és legnagyobb szüksége van földre; és noha mindkét fél emberei várjobbágyok, Endres nemzetségétől többet vár a pozsonyi vár szolgálatára nézve.¹⁾ Endres ellenfelei a következő esztendőben ismét azzal álltak elő, hogy Endres az olgyai földet bitorolja, panaszuikkal Roland nádorhoz és Vince nyitrai püspökhöz fordulván; de ezek is Endresnek ítélték oda Olgya földét.²⁾ Ez által az Olgyai család újra birtokaiba behelyezkedett.

IV. Béla 1256. évben Bazin földet, mely a pozsonyi várhoz tartozott, Kozma és Achilleus comeseknek adományozza, a tatárok, és az osztrák herczeg elleni háboruban szerzett érdemeiért. Mint határos helységek említettnek Nyir, Csukárd, Csanuk és Suslan — mind pozsonyi várföldek; valamint Modor, melyben a várnak öt fontot fizető várjobbágyok laktak (*homines qui dicto Castro quinque pondera solvere tenentur*). A szintén nevezett Jablan falu nem volt várföld.³⁾

A Galanthához délre eső Taksony falu pozsonyi várföld volt, a melyből a király 1269. évben öt ekényit engedélyezett Lék fiainak, Ivánka és István pozsonyi várjobbágyoknak, mielőtt ezek kérve előadták, hogy fentartásukra elegendő földjük nincsen.⁴⁾ A terület kihasítása István, pozsonyi főispánnak hagyatott meg.

A fentartás lehetősége mindig irányadó volt. Így, midőn Bodó ispán (*comes*) a pozsonyi várhoz tartozó Bár földet, a melyen csak hat várjobbágytelep létezett, a királytól adományúl kérte, a király ugyan 1269. évben Bodónak Bár helységet adományozta, azonban az őt beigtató István, pozsonyi főispánnak meghagyta, hogy a nevezett hat várjobbágytelepnek annyi földet utalványozzon, a mennyire szükségök van

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 368. l.

²⁾ Fejér IV. 2. k. 438. l.

³⁾ Wenzel II. 270. l. Fejér IV. 2. k. 388. l. A helynevekben sok az ingadozás. V. ö. 1216. évre Wenzel XI. 137. l.

⁴⁾ Wenzel VIII. 234. l.

fentartásukra. A főispán azt jelenté, hogy amnyi földet kihasított a várjobbágyoknak, a mennyi nemesak hat, hanem húszt telep kényelmes eltartására is elégséges.¹⁾ A határjárás szerint itt a mai Fel-Bár értendő.

A királynék is eladományozhattak várföldeket. Így adományozta Mária királyné Miklós lovagnak, Péter fiának Bös szolgálgyőri, és Árpádsuka pozsonyi várföldet, mely mindkettő a Csallóközben feküdt. Az adomány IV-dik Béla király és fia Béla beleegyezésével történt. Miklós lovag szomszédai azonban amyira elkeserítették neki a birtokát, hogy azt Hedrik, honti főispánnak 75 ezüst márkáért eladta; de ez ellen is Henrik bán és más szomszédai tiltakoztak, elővételi jogukra hivatkozván. Hedrik főispán, mint vevő megjelent a törvényszék előtt, de ellenfelei nem, azért a király őket hallgatásra ítélte, és a Hedrik által megvett földeket, melyek mint volt várföldek úgy is a király rendelkezésére estek, azoknak átengedte, miről kettős pecsét alatt 1269. évben kiadta ítéletét.²⁾

Erzsébet királyné 1270. évben a Bös és Árpár nevű győrmegyei helységet Lotard mesternek, Omodé fiának visszaadományozta. Mindkét helységet már IV. Béla kir. adományozta Lothardnak, — egész addig királynéi birtokok voltak. Árpár helység azonos a fennebbi Árpádsukával, mely Bös faluval volt határos, és melynek területén ma is Árpád dűlő létezik. A királynéi levél szerint Árpár helység Várkony (Arkun) és a pozsonyi várszolgák Szász nevű falujával határos, — általában a határjárás az alsó Csiliz körében mozog,³⁾ miből kitűnik, hogy ez a Szász nem lehet azonos a Lég és Olgya közt fekvő Szászszal, melyről 1239. év alatt említést tevének. A XIII. században Bös és Árpádsuka többször Győr vármegyei falunak neveztetik, ma azonban Bös Pozsonymegyéhez tartozik.

A királyné leveléből több oly esetről értesülünk, hogy a várjobbágyok bizonyos tavak és folyóvizek használatában más

¹⁾ Wenzel VIII. 227. l., és Hazai Okmt. VII. 117. l.

²⁾ Wenzel VIII. 225. l. Kivonatilag Fejér VII. 1. k. 357. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 193., 194. l.

birtokosokkal osztozkodtak. Ilyen a Kamari viz, a Csiliz folyó és az Akoltó.

Árpádsoka helységre még megjegyzendő, hogy azt az 1269. évi királyi levél pozsonyi várföldnek nevezi ugyan, de 1264. és 1399. évi levelek arról, mint szolgagyőri földről szólnak. Nincs ok kételkedni, hogy Árpádsoka határában volt oly rész, mely Szolgagyőr, és egy másik, mely Pozsony várához tartozott, mert Árpádsokán mindig csak királynéi birtokról szólnak forrásaink, IV. Béla pedig 1264. szolgagyőri várföldet adományozott Mária királynénak, nem pozsonyit; ¹⁾ — ha tehát a király 1269. évben azt írja, hogy a királyné a pozsonyi várhoz tartozó Árpádsokát eladományozta, ²⁾ a királyné e szerzeményéről nincs tudomásunk. Azonban az adományosok személyeinek különsege világosítja, hogy Árpádsoka határában két-féle várispánság földje volt befoglalva, mert a szolgagyőri részt Lothar mester Omodé fia, a pozsonyi vár részét Miklós vitéz, Péter fia kapta adományúl.

Erzsébet királyné 1270. évben Bös és Árpár (azaz Árpádsoka) területét, mely szerint Györmegyében fekszik, és a királyné hatóságának alá van vetve, hívénék Lothardnak adományozza. Tagányi ezt oda magyarázza, hogy Győr itt annyit jelent, mint Szolgagyőr. Ez esetben az eladományozott bösi és árpári földnek várföldnek kellett volna lenni, a mit az oklevél azonban határozottan meg nem enged. ³⁾ Nem tudok esetet hogy valamely várföld majd egyik, majd másik várispánság tartozéka lett volna. Az illető földek mindig megmaradtak eredeti váruk kötelékében, míg csak rendeltetésüktől teljesen el nem vonattak, eladományozás által.

V. István 1270. évben megerősítette a nyúlzigeti domonkos szerzeteseket a Patas nevű lovászföld birtokában, azt mondván egyúttal, hogy Patassal határosok a Csiliz melletti pozsonyi várjobbágyság, alább pedig szintén a Csiliz mentén a

¹⁾ Fejér X. 2. k. 727. 1.

²⁾ Wenzel VIII. 225. 1.

³⁾ Hazai Okmt. I. 48. lap. Az itt közlött oklevél meg van Fejérnél is V. 2. köt. 191. lap, de 1273. évszámmal, mely azonosságot Tagányi észre nem vevén, azt hívé, hogy két oklevél bizonyítja Bös és Árpás Győrhöz, s Szolgagyőrhöz tartozandóságát.

Fürben (in Fyur) lakó komáromi várszolgák.¹⁾ Hasonlókép adományozá a király a nevezett szerzeteseknek Petend²⁾ és Gyümölcs földet, mely a szolgagyőri várszolgák Pozsonymegyében fekvő birtoka.³⁾

Ugyancsak V-dik István király 1271. évben Ivánka fiát, Miklóst, örököseivel együtt a pozsonyi várjobbágytság alól kiveszi és nemesíti, egyúttal a Kürt nevű pozsonyi várföldet neki adományozza, melyet a várkötelék alól felment. Ez a Kürt Pozsonymegyében feküdt Senken és Somodor föld mellett, — mely útnutató rajtunk nem segít, mert az utóbbi két helység ma nem létezik, de miután Ivánka utódjai Zsigmond király alatt 1408. évben Viszkelet, Taksond (ma Taksony) és Porloch (tán a mai Pallócz Galantha közelében) határvillongásba keveredtek,⁴⁾ világos, hogy az V. István levelében előforduló Kürt a mai Hidas Kürt.

Vasmegyei Bozza (Bozey) faluban pozsonyi várjobbágyok laktak, nevezetesen Corrad, Agabit, Csolka, Várda, Marton, Vida, Rumen és Gout. Ezek a IV. Béla és fia István közti harcokban az utóbbinak pártján állottak, és őt ismerték el királlyul, a mely okból V. István 1271. évben őket és örököseiket nemesi rangra emeli, és földjeiket is a várkötelék alól felmenti. Ez a vasmegyei nemes Bozzay család eredete.⁵⁾

A már említett Patas lovászok területe nem egészen a nyulakszigeti domonkos szerzetesek birtokába ment át, mert azt (t. i. annak egy részét) már előbb IV. Béla a nyúl-szigeti apáczáknak adományozta, a mely adományt V. István 1272. évben megerősített. A határjárásban említetik Füred (tán a fennebbi Fűr), a Csiliz melletti Ludrév, Radvány falu, Ecse-hida határhely, Puky Sándor földje Istál (Stalus),⁶⁾ a győri egyház Ballony nevű helysége.⁷⁾ Ásvány határhely, a Csiliz

¹⁾ Ezekről lásd Komárom leírását.

²⁾ Petend hol fekvéséről lásd Szolgagyőr leírását.

³⁾ Árpádkori Uj Okm. Tár VIII. 295. lap.

⁴⁾ U. o. 347. l.

⁵⁾ Fejér V. 1. k. 104. l.

⁶⁾ A határjárók Radványból délfelé indulnak, azonban a mai Alis-tal és Felistál ahhoz igen nagyon éjszakra fekszik.

⁷⁾ Terra pulsatorum de Bolon említették 1274.

folyó, mely itt Agyagosnak neveztetik és a pozsonyi várhoz tartozik, továbbá Forrószeg, mely Padány helységet és Agyagost elkülöníti.¹⁾

E helynevek többnyire ma is megtalálhatók Patas vidékén.

A pozsonyi káptalan 1272. évi bizonyítványa tudósít arról, hogy Aglent sűri Valkun leánya, Zavaron lakó Posa pozsonyi várjobbágy özvegye, és Boda, szintén odavaló várjobbágy, mint ennek rokona, kijelenték, hogy az özvegy Gurkával, elhunyt férje unokaöcsésével, a hitbérre nézve kiegyezkedtek.²⁾ Ez a Zavar Nagyszombat alatt fekszik.

A már nevezett Miklós, Ivánka fia, Hidas-Kürt szerzője, Taksony földet, melyet egykor IV. Béla, Csitár, pozsonyi várjobbágytól sok kilágásai miatt elvett, és most örökösök nélkül elhalt várjobbágyok földé, — továbbá a Kürt mellett fekvő Toman földet magának átengedni kéré hű szolgálataiért, megjegyezvén, hogy már IV. Béla adományozott Ivánkának öt ekényi földet Taksony területén. IV. László e kérelem folytán 1274. évben Miklósnak Taksony és Toman földet adományozta. Az utóbbi szintén várföldnek mondatik, de ma ezt nem találjuk Kürt és Taksony közelében.³⁾

IV. László 1275. évben több pozsonyi várjobbágnak, nevezetesen Olgyai András fiainak Péternek és Farkasnak, továbbá Endre fiának, Endrének, kik mint pozsonyi várjobbágyok és Tamás, slavoniai bán vitézei (familiares milites) neki, az Ausztriában folyt háborúban híven szolgáltak, a Tárnok nevű pozsonyi várföldet, mely ez időszerint pusztá és lakatlan, adományozza, megjegyezvén, hogy az akkor lakatlan Tárnok a Csallóközben, Páka és Csukár-Páka közelében fekszik,⁴⁾ mely helységekhez délre fekszik ma is Tárnok. Ez adományt megerősítette III. András 1291. évben.

Ugyancsak IV-dik László adományozza 1278. évben a

¹⁾ Wenzel VIII. 381. lap.

²⁾ Wenzel VIII. 410. l.

³⁾ Wenzel IX. 83. l. Említettik 1530. és 1540. év közt Toman nyitramegyei pusztá.

⁴⁾ Wenzel IX. 113. l. Dessewffy Oktár 71. lap.

pozsonyi káptalannak, az ország szélén, a Duna mellett fekvő, és Potunburg várral határos Flezyndorf földet.

A nevezett két helynevet egy földrajzilag és történelmileg érdekes, és természeti szépségben gazdag vidéken kell keresnünk, azon vidéken, mely a Magyarország és Ausztria közt folyt határpörben sokáig nagy szerepet játszott, értem a Köpcsény és Haimburg közti vidéket. Köpcsény legközelebbi szomszédja a ma Alsó-Ausztriához tartozó Berg falu (Schedius térképén: Am Berg), melynek területe földnyelv alakjában nyulik be Magyarország határába, mikép viszont a magyarországi Edelsthal területe Alsó-Ausztriába benyomul. E configuratio az országos küldöttségek sikertelen tárgyalásainak eredménye, mert Magyarországnak jogai Ausztria irányában nem vétettek figyelembe, és hazánk igen becses részei mai nap is Ausztria által lefoglalva tartatnak, és tényleg annak részeinek tekintetnek. Az említett Berg helység határában feküdt a ma is romjaiban (például a pozsonyi szigetről) látható Leányvár, németül Vutten- vagy Puttenburg,¹⁾ mely IV. László idézett adományában Potunburgh alakban fordul elő. Minthogy ez adomány Flezyndorffról azt mondja, hogy ez Potenburggal határos volt, nincs kétség, hogy ez is a ma Alsó-Ausztriához tartozó területen feküdt, és hogy földje Berg falu határába olvadt.

Flezyndorf már mint magyar föld említették, midőn Bors comes 1223. évben Mycha és Fluecendorf helységeket a borsmonostori apátságnak adományozza,²⁾ és midőn II. András király 1225. évben Bors comes alapítványát az általa alapított monostor javára megerősíti. Az adományok közt előfordul praedium Flencendorf is Pozsony mellett, Ausztria szélén.³⁾ Midőn pedig a borsmonostori birtokokat Pós mester fosztogatta, Bors comes 1233. évben más földekkel kármen-

¹⁾ Nagy Imre, a Századok 1871. folyam, 456. lapján. Egy 1500. év körül írt német földrajz töredékében azt olvassuk Wottenburg várról, hogy ez a Schnaitpegk családé volt. (Győri tört. és rég. füzetek II. 121. l., mire a szerkesztők megjegyzik, hogy ez a vár aligha Ausztriában nem volt, Magyarországból semmi nyoma.)

²⁾ Wenzel I. 195. l.

³⁾ Fejér III. 2. k. 66. l.

tesíté, ez alkalommal Fluecendorft és tartozékait is ide számítván. ¹⁾

Az Oroszvárra vezető uton a Szilvás nevű pozsonyi várföld képez határt. Adományozza továbbá a Nagyszombat közélébe eső Szilincs (Zelynch) helységet, melyvel délről határos Apaj (Opoy) szintén pozsonyi várföld, és Vedrőd. Az északra hatoló határjárók Szilincs (Zelynch) nevű földre jöttek, mely a pozsonyi várszolgáké volt; ²⁾ avagy Szilincs határának északi része a pozsonyi várhoz tartozott. De a király 1280. évben ezt a részt is adományozta a pozsonyi káptalannak, és egyúttal a várkötelék alól felmenti. ³⁾

Bizonyos pozsonyi várjobbágyságok Vereknéről Pozsony városában levő szabad telköket, és szőlőjüket, más, Súron lakó pozsonyi várjobbágyságoknak 1279. évben eladták. A sári várjobbágyságok Jakab comes fiai voltak. ⁴⁾

Ez évben (1279.) a király a Szerdahely közelében fekvő Hodos bizonyos lakosait, Vincze, domonkos barát rokonait, nővére, Erzsébet kérelmére, a pozsonyi vár, vármegye, és főispánok, valamint alsó-tisztviselők hatósága alól kiveszi, és

¹⁾ Fejér VII. 5. k. 248. lap. Czinár e helységet Flantsendorfnak nevezi, mely név az oklevélben nem fordul ugyan elő, azonban tény, hogy e terület mai nap is Flantschendorfnak neveztetik; magyarul káptalan rétje, németül Kapitel-Wiese. A Flantschendorf név daczára, a történet mit sem tud arról, hogy itt valaha falu állt volna; az oklevelek csak terra és praedium néven említik. Legrégibb időtől fogva, a mintegy 383 catastr. holdnyi terület csak széna-termelésre használtatott, és bérbe vétetett hol Pozsonyváros, hol Köpésény falu, vagy Hainburg és Berg osztrák falu lakói által; de leginkább a bécsi mézsáros egylet használta. A vasutak elkészülése után, a káptalan majorsággá alakította át. A terület 1850. évig Mosonymegyéhez tartozott, de az említett évben Pozsonymegyéhez csatoltatott, és adóját Ligetfalván fizeti. Határos keletről Ligetfalva (Engerau), délről Köpésény, nyugatról a farkasfalvi osztrák határ, északról a Dunának egyik ága. — Flechindorf, Flehyndorph, Flycendorf faluról, quae est iuxta Danubium versus Poson, lásd még az 1233. évi okleveleket Fejérnél III. 2. k. 355—364. l.

²⁾ Rimely Károly: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis. 300—303. l., és Fejér V. 2. k. 521—525. l.; az utóbbi a feliratban hibásan 1279. évszámmal.

³⁾ U. o. 303., 304. lap.

⁴⁾ Wenzel IV. 206., 207. l.

nemesi rangra emeli, örököseivel együtt (a *castro et Comitatu Posoniensi, et Comitibus, qui in eodem districtu seu territorio ejusdem pro tempore constituti fuerint*). Az oklevél a nemesített hodosiakról nem írja, hogy várjobbágyok voltak, hanem kétségtelen, hogy a szolgalmányosok közé tartoztak, melyek minőségét a várkötelék alóli felszabadítás magyarázza. A nemesítés által a hodosiak régi sorsának minden nyoma eltöröltetett. ¹⁾ Még külön kiemeltetik, hogy a hodosiak az udvarnál a nemesek módjára tartózkodhatnak. Az általok bírt földek is szabad földeknek jelentettek ki. ²⁾

Csakhamar, t. i. 1281. évben az Olgya, Vata és Magyar helységben lakó pozsonyi várjobbágyokat a várkötelék alól felmenti, és nemesi rangra emeli, ez által három új nemes család alapítását eszközölvén. ³⁾ Más Magyar helységbeli várjobbágyokat 1283. évben emelt nemesi rangra. ⁴⁾ Érdekes, hogy az Olgyai és Vatai család, kölcsönös rokonságukat elismervén, már 1288. évben magokat arra kötelezték, hogy birtokaikat, Olgyát és Bánkvatát idegen kézre nem bocsátják.

A király 1287. évben is két pozsonyi várjobbágyot Pósat és Bocou-t nemesít, földjeikkel együtt Sáp és Jányok faluban, ⁵⁾ mert János pozsonyi főispán alatt különféle hadjáratokban az ország e határvidékén hűségesen szolgáltak. Szintén ez évben nemesíti a király a Szász, Lég és Hodos helységbeli pozsonyi várszolgákat, kik a pozsonyi vár visszafoglalásában jeleskedtek. ⁶⁾ A nevezett három helység ma is a Csallóközben található, egymás szomszédságában.

A két Vidricz folyó közt feküdt a pozsonyi vár erdőcsőszinek földje. Ezt IV. László 1288. évben Jakabnak, Pozsony város bírójának adományozta. ⁷⁾

²⁾ *Sine ullo antiquioris conditionis objectu, inter regni Nobiles tanquam primis et a natura traditis restituti natalibus computentur.*

³⁾ Fejér V. 2. k. 505., 506. l.

⁴⁾ Dessewffy Oktár 90—92. l.

⁵⁾ U. o. 96. l.

⁶⁾ Wenzel IX. 451. l. Fejér V. 3. k. 356. l. Hazai Okmánytár IV. 71. lap. Mind a három forrás eltérőleg közli a személyneveket.

⁷⁾ Fejér V. 3. k. 345. l., és újra VII. 2. k. 113. l.

⁷⁾ Wenzel IV. 310. l.

Melyik esztendőben adományozta Kún László Myr pozsonyi várföldet, és az örökösök nélkül elhalt Foch és Lőrincz várszolgák földjeit, melyek Verekenye közelében feküdtek, Henczel csallóközi nemes fiainak, forrásainkból ki nem világlik, tudjuk azonban, hogy III. András ezt az adományt 1290. évben megerősítette.¹⁾ Myr ma nem létezik, de Verekenye, Prácsa és Papnépe (ma Papfalva) közt feküdt.

Kunt pozsonyi bíró már IV. Béla adományából bírta Kuhna pozsonyi várföldet. Kunt fia Depreht e földet folytonosan bírta, és III. András által 1291. évben szintén adományt nyert rá.²⁾ E terület mai mivoltát nem ismerjük.

Apor pozsonyi főispán 1291. évben Apka pozsonyi várföld határait szabályozza, és azt mondja, hogy ezzel éjszakról Iwáncz, keletről Oloch apátsági birtok,³⁾ délről Adasioanusfelde, valamint Récse és Pekchen falvak határosak. III. András ez intézkedést az ilkai várjobbágyok kérelmére még ugyanez évben megerősítette.⁴⁾ (Lásd 1326. év alatt.)

A várjobbágyok társadalmi állására világot vetnek János pozsonyi várjobbágy végrendelete, és a vele kapcsolatos intézkedések. János t. i. a magyarok hadjárata alkalmával az osztrák herczeg ellen, Magyar Óvárott komolyan megbetegedett; az ő kérelmére a pozsonyi káptalan két kanonokját küldte hozzá, kiknek, valamint a mosonyi plébánus és egy csallóközi pap, továbbá mostoha anyja, és több kiváló nemes jelenlétében, kik oda megjelentek, 1291. évben végrendeletet tett, melynek értelmében Thurne nevű birtokát, mely Nagyszombat és Pozsony közt fekszik, a pozsonyi káptalannak hagyományozza, melynek a Megváltóhoz címzett temploma kriptájában az ő apja, Péter comes és más ősei nyugszanak, és hova ő is óhajt temetkezni. A káptalan csak János halála után lépjen Thurne birtokába. Az esztergomi káptalan e végrendelet létrejöttét a hadjáratból visszajövő tanúk szóbeli előadása után, 1291. évben bizonyítván, Jánost, Péter fiát

¹⁾ Fejér VI. 1. köt. 50., 51. l.

²⁾ Wenzel X. 18., 19. l.

³⁾ Alach a pilisi apátság birtoka 1326.

⁴⁾ Wenzel X. 31. és 70. l. Apka a Vágh folyónál, a nyitrai káptalan birtoka kétségtelenül határos volt a pozsonyi várfölddel.

a pozsonyi várnak nemes jobbágyát (*nobilis jobagio castri posoniensis*), sőt bátor lovagnak (*strennuus miles*) nevezi. III. András 1292. évben elrendelte, hogy a pozsonyi káptalan Thurne birtokába bevezetessék, a mi arra mutat, hogy János várjobbágy időközben meghalt. Ez így is volt, és János még végpillanataiban ismétlé a hagyományt, kegyuri jogánál fogva (*vi juris patronatus*), melyben senkinek rokonai közül része nincs.¹⁾

A hagyomány tárgyát képező Thurne a Modor és Bazin közt fekvő mai Csukárd, mely most is a pozsonyi káptalan birtoka.²⁾

Szabó Károly véleménye,³⁾ mely szerint Túrne a mai Terling, csak megszorítással fogadható el. Azon oklevelek ugyan is, melyeket ő idéz, és melyek Thurne helységet emlegetik, nem Terlingre vonatkoznak, hanem Csukárdra, mely 1258. év óta szintén Thurne néven ismeretes. János várjobbágy végrendeletében nem Csukárdról, hanem Thurne falujáról szól, de midőn II. Pál pápa (1464—1471.) a király ide vonatkozó adományát megerősíti, a pozsonyi káptalannak hagyományozott helységet Czukardnak nevezi. A káptalan Terling falut nem bírta, és azért maga ez a káptalan 1294. évben tehetett bizonyítást, hogy Chuna fia Miklós, kis Turna helység egy részét rokonainak ajándékozta. A káptalan egyúttal mondja, hogy ez a Kis Turna, Nagy Turna és Modor közt fekszik. Ebből világos, hogy Nagy Turna a mai Csukárd, Kis Turna pedig a mai Terling.⁴⁾

A várjobbágyok közt anyagi javak tekintetében nagy volt a különbség. Így volt ez az országos javakban, melyek hűbérül szolgáltak, így a magán jellemű földekben. A pozsonyi káptalan 1294. évben bizonyítást tesz, hogy bizonyos pozsonyi várjobbágyok Hét nevű örökös földjüket, mely Wolstar és Ken-

¹⁾ Rimely Károly : *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis* 304—308. lap.

²⁾ Nevét nem a csuka szótól kapta, mint Rómer véli, hanem Csukár személynévtől, mely az adományozó családjában gyakori. V. ö. Hevenesi VII. 412. l. Fejér IV. 2. k. 390. l. M. Sion I. 795. l. Más helységre vonatkozólag Rimely i. h. 308., 309. l.

³⁾ Teleki : *Hunyadiak kora* VI. 202. l.

⁴⁾ Fejér VI. 1. k. 197., 336. lap.

gyelős közt feküdt, szükségök és szegénységök miatt László comesnek és testvérének elzalogosíták.¹⁾

III. András 1294. évben Herculinus pozsonyi birónak a pusztá és lakatlan csallóközi Myserföldet, melyben hajdan a pozsonyi vár vendégei laktak, adományozza.²⁾ Várföld volt, mint azt ilyennek egy más, szintén 1294. évi oklevél bizonyítja.³⁾

Szintén ez évben történt, hogy Bélben lakó némely pozsonyi várjobbágyok Zorus nevű örökös földjüket (villa), Olgyai Péternek örök áron eladták,⁴⁾ Az itt említett örökös föld Zorus helység nyugati részén feküdt, mert Zorus különben várföld volt, a mi a pozsonyi káptalannak 1296. évi jelentéséből kitűnik, mely szerint Olgyai Pétert az adományul nyert Zorus birtokába beigtatta. Az itteni pusztá várföld 150 holdra ment fel, ide nem számítva a legelőt és kaszálót. Zorus különben a Csallóközben, Bár közelében feküdt.⁵⁾ E tájon említ Fényes egy Bél nevű pusztát, Nyárasd és Alistál közt.

Olgyai András fiai Péter és Farkas, a pozsonyi határvidék nemesei (nobiles de confinio Posoniensi) III. Andrástól a csallóközi Vata falu határában három ekényi várföldet kértek, mert lakatlan; a király 1295. évben e földet a kérőknek adományozta, és a várkötelék alól felmenté.⁶⁾

Bizonytalan, vajjon melyik évben adományozta III. András Ürményi Istvánnak a Mocsolán nevű pozsonyi várföldet, (terra castrensis). Erről csak egy 1316. évi káptalani levél tesz visszapillantólag említést.⁷⁾

Szabó Károly ezt a Mocsolánt azonosnak tartja a Boleház közelében fekvő Klucsován faluval,⁸⁾ nézetem szerint nem helyesen; mert az általa is idézett 1256. évi határjárás nemcsak Klucsovan (Kulchvan), hanem Mocsolan (Mocsolan

¹⁾ Wenzel XII. 560. l.

²⁾ Wenzel XII. 550. l.

³⁾ Teleki : Hunyadiak kora VI. 197. l. 7-ik jegyzet.

⁴⁾ Dessewffy Oktár 144. l.

⁵⁾ Dessewffy Oktár 148., 149. l.

⁶⁾ Wenzel X. 173., 174. l.

⁷⁾ Anjoukori Okmánytár I. 394. l.

⁸⁾ Teleki : Hunyadiak kora VI. 196., 197. l.

(Mochalou) falut is említi, — tehát két külön falunak kellett lenni, mindkettő Nagyszombathoz nyugotra. ¹⁾

A pozsonyi várispánság fennállása semmi változást nem szenvedett az által, hogy III. András 1297. évben nejének, Ágnes királynénak, Pozsony vármegyét Pozsony várával együtt és a Pozsonymegyében fekvő várakkal özvegységi birtokul adományozta, élte fogytáig. ²⁾

Ez az 1291. évi törvény világos megsértésével történt, melyben a király fogadja, hogy egész vármegyét nem fog örök birtokul adományozni.

III. András 1298. évben Olgyai Péternek, ki a pozsonyi főispán vezetése alatt a Rajnához küldött segédhadban jelesen szolgált, Fel-Abony területén, a várszolgák ottani földéből 300 holdat adományozott, oly formán, hogy Olgyai területe ott hasíttassék ki, a hol azt a várnép leginkább szereti átengedni. Trozlaus pozsonyi várnagy (majd Comes, majd castellanusnak neveztetik) közbenjárásával, a várnép Olgyainak Fel-Abony déli részén hasított ki 300 holdat, és tekintvén azt, hogy a föld minősége rosszabb, mint az övék, és hogy ők különben is megélhetnek, és hivatásuknak megfelelelhetnek, még további 36 holdat engedtek át Olgyainak. ³⁾

Ugyancsak 1298. évben Zomba fiát Buchot, pozsonyi várszolgát Pethen faluból, és rokonait, örökös földjeikkel együtt nemesíti. ⁴⁾ A század vége fele Kwze és Pethen (Pethem), mint pozsonyi várszolgák földjei említetnek, ⁵⁾ — az utóbbi, mint nemesi birtok is előfordul. (Lásd Szolgagyőr leírását).

A király 1299. évben több csallóközi, Fel-Abonyban lakó pozsonyi várszolgát nemesített. ⁶⁾

Ekkor már a feloszlás jelei mutatkoznak a várispánságban, mely kétségt kívül a szolgagyőrivel együtt a leghatal-

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 372., 373. és VIII. 3. k. 484. lap.

²⁾ Majláth János azt írja, hogy ez a magyar történetben az egyedüli esete magyar vármegye eladományozásának. Lásd Fejér VI. 2. k. 71. lap.

³⁾ Dessewffy Oktár 164—165. lap.

⁴⁾ Fejér VII. 5. k. 541. 547. lap.

⁵⁾ Fejér X. 3. köt. 281. lap.

⁶⁾ Fejér VI. 2. k. 189. l.

masabbak egyike volt. 1299. évben újra előfordúl Irazlaus comes, mint pozsonyi castellanus, miben bizvást a hűbéres Anjoukor előfutárát láthatni.

Mert és Konch comesek 1300. évben Magyar-Szerencs pozsonymegyei örök birtokukat Buda mesternek eladják. Az eladók és vevők pozsonyi várjobbágyok; az eladók kijelentik, hogy Kis Pozsonymegyében fekvő birtokaikat megtartják.¹⁾

Róbert Károly 1306. évben a Pozsonymegyében fekvő Bahun és Chotey nevű várszolgaföldet Marton mesternek adományozza, jutalmául azon vitézségeért, melyet Zólyom, Lipcse, Dobronya és Plata, de különösen Esztergom vára bevétele alkalmával kitüntettet.²⁾

Csetény, Henzlin fia, pozsonyi várjobbágy Morthamagor nevű, a Csallóközben (in provincia Challokuz) fekvő örökös földjét az esztergomi érseknek hagyományozza.³⁾

Azon 1324. évi oklevélben, melyben Róbert Károly király Vörös Ábrám comesnek a tőle elvett semptei jószágért Cseklész várát adja cserébe, olvassuk, hogy Cseklésszel határos Szőlős (a mai Prácsa, vagy Weinern) és Monar helység, mely utóbbi a várszolgák földje.⁴⁾ Ma nem létezik, de egykori fekvése bizton ki van jelölve.

Orros Péter pozsonyi várnagy, a már említett Apka helységet az Ilkán lakó pozsonyi várjobbágyoktól pénzen vásárolta meg, mire a pozsonyi káptalan a király 1326. évben kelt parancsára Orros Pétert e birtokba beigtatta. Apka határaiúl említettnek a pozsonyi káptalan (ecclesia sancti Salvatoris) Apka nevű birtoka, a Diószezről (villa Gyozyg) Páldra (villa Pauldi, Schediusnál Páhl) vezető út, Macséd falu, a pilisi apátság Alach nevű földje, és a pozsonyi vár Pehten nevű földje, továbbá a Pelewa, a Sár és Dudvág folyó. Apka fekvése tehát Kis Macséd és Diószeg közelében világos,⁵⁾ de megértjük, hogy e helység határában háromféle birtokos létezett.

A pozsonyi káptalan egy 1328. évi határjárásában említ-

¹⁾ Wenzel XII. 658. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár I. 101. l.

³⁾ Fejér VIII. 1. k. 526. l.

⁴⁾ Fejér VIII. 2. k. 529. l.

⁵⁾ Anjoukori Okmánytár II. 246. és 249. l.

tetik Páka, mint pozsonyi várszolgák földé; egyúttal Nepe-Karcsa és Lakpáka.¹⁾ Kérdés, melyik a mai három Páka közül értendő itt.

Dorog helység, melyet 1252. évben, mint részben pozsonyi várföldet ismertünk, 1329. évben lényegesen más birtokviszonyok alatt állt. Ez évben ugyanis egyik birtokosa Batthyány Domonkos volt, ki a maga részét Dechylin pannonhegyi várnagynak eladta. Az eladást bizonyító káptalani levél Dorog (Durug) falut világosan győrmegyeinek írja, melyhez éjszakra Pér feküdt. A mi magát Dorog helységet illeti, ennek keleti része a királynéé (alia villa Durug), keleti része a várjobbágyoké, nyugoti része a pannonhalmi apátság birtoka volt. Pozsonyi várföld már ekkor nem létezett, mert az egykori pozsonyi várföldet Sándor, Marczel fia, már 1258. évben eladta a pannonhalmi apátságnak. Ez előzmények után, Batthyány Domonkos földé, melyet ez az apátságnak eladott, Dorog falu éjszaki részét képezhette.²⁾ A következő évben a fennebbi Dechylin szintén eladta dorogi és pázmáni birtokait az apátságnak.³⁾

A Csallóközben fekvő Pókaföldet, hajdan bizonyos Kelenen, Póka fia, pozsonyi várszolga birta, ki midőn magtalanul meghalt, Tamás lipői főispán 1336. évben e földet magának adományul kérte. A pozsonyi káptalan jelentéséből kitűnik, hogy a Szerdahelyvel határos mai Pókatelekről van szó, a melynek szomszéd helységei Fel-udvarnok, Tárnok-Barnaba, (másutt Barabas-Tarnuka), Szerdahely, Csukar-Abonya, és Kürt, — mire Róbert Károly, Póka földet Tamás mesternek 1341. évben adományozta.⁴⁾

Csukar-Abony még a XV. században fordul elő e néven, — alatta nem a mai Nagy és Kis-Abony egyikét kell érteni, hanem egy azokkal határos harmadik Abonyt, mint az 1240. év alatt mondottakból kitetszik. Csukar-Abony különben a fennebbi határjárásban várszolgák, Feludvarnok (a mai Nagy-

¹⁾ Anjoukori Okmánytár II. 358. 359. l.

²⁾ Anjoukori Okmánytár II. 410., 411., 447. lap.

³⁾ U. o. 514. lap.

⁴⁾ Fejér VIII. 4. k. 485—489. lap.

Udvarnok) várjobbágyok földjének neveztetik. Barabás-Tárnoka megfelel a mai Balásta helynek.

Még Nagy Lajos is várföldeket ment fel a várkötelék alól. Így említi 1351. évben a Pozsonymegyében fekvő és a pozsonyi várhoz tartozó Szemet nevű királyi birtokot, mely a királyi levél szerint Gútor és Nagy-Szemet közelében feküdt, — és a mely földet ő a pozsonyi vár tartozandósága alól felmentvén, Jákos mesternek, pozsonyi városbírónak adományozza.¹⁾ Ma Somorja és Gútor közelében csak egy Szemet helység található.

A várjobbágyság Pozsonymegyében még tovább is fennállott, a mi abból tűnik ki, hogy Gyurka (Gyurchka) nemzetség a pozsonyi alispán egy tisztje által a pozsonyi várjobbágyok osztályához tartozónak mondatott, mi ellen a pozsonyi káptalan 1386. évben azt bizonyítja, hogy a Gyurka nemzetség a csallóközi nemesség szabadságát élvezi.²⁾

Végül, mint a régi igazságszolgáltatás praegnans jelenségét megemlítem, hogy Domokos pozsonyi udvarbíró 1222. évben két csalónak a pozsonyi vár kulcsait arcukba égette, és őket azután száműzte.³⁾

¹⁾ Fejér IX. 2. k. 70., 71. lap.

²⁾ Fejér X. 1. köt. 320. l.

³⁾ Fejér III. 1. köt. 364—366. lap. Ezt az egész ügyet 1301. évszámmal, bírák, elítéltek és birtokok teljes felcserélésével említi Lehoczky: Semmatographia I. 223. lapon.

Rovischei várispánság.

(Castrum Riuche).

Várterületéhez tartozott :

Kőrös vármegyében : Konszka, Machki, Klokochevecz, Konesicza máskép Saulföldre, praedium Bak-Péter földre, (más oklevélben Rathk-peterföldre) Velike Melyke, Rempoch, Kletynch máskép Léhafalva, Iwanoch, Petrosinch, Zobchynch, Fodrostina, Dragchewch, Iwankouch, Mikostina, (Mirostina) Somrakouch, Lippa, Welike, Wlchakostina, Petozlauch, Wechkouch, Příbinouch, Wlkanouch, Rempostina, Cherenkostyna, Ranízlouch, Strelhayeustyna, Dragovanch, Lukackouch, Blásistrouch, Zelna, Keresztúr, Dernechynchyna, Hranizlauch, Drageverolch, Moysna, (másutt Roysna) Radozlaustyna.

A Dráván túl, Kőrös vármegyében fekszik az okleveleinkben Ryucha, Riuche, Royche, Reucha és hasonló változtatással elnevezett királyi vár, mely hajdan egy jelentékeny várispánság székvára volt, és melyben a mai Rovischet fel kell ismernünk Kőrös és Belovár közt. Nyomát még csak egy évtizeddel a tatárjárás ideje előtt találjuk először, szereplése mint várispánsági székhely sem érte el a XIII. század határát, még is az a körülmény, hogy várispánjai olykor a királyi oklevelek záradékában neveztetnek, és többen közülök kiváló országos hivatalban álltak, e várispánság fontosságáról tanúskodik.

Rovische várispánsági minőségét 1279. évig ugyanazon feltételekből fogjuk megismerni, melyek más várispánságok sajátságát is képezik. Várjobbágyok és várszolgák viszonya a várhoz, a várföldek felmentése, a szolgálmányosok nemesítése' a Comitatus fogalom alatt védelmi czélokra rendelt területi álladék stb. Ellenben hiányoznak mindazon elemek, melyek még a régi vármegyékben is feltűnnek. ¹⁾

Kálmán herczeg, II. András fia, mint Slavonia herczege, korszakot alkotott a várispánsági intézményben, és későbbi időben, midőn a várföldek szertelen vesztegetése a honvédelem gyengítését vonta magával, és a királyok e veszély ellen csak a várföldek visszaszerzésében kerestek orvoslátot, igen gyak-

¹⁾ Botka Tivadar is Riuche várispánsági minőségét említi. Századok 1871. évi folyam 305—306. a jegyzetben.

ran Kálmán hercegre és volt ruthén királyra hivatkoztak, azon állapotokat, melyek alatta léteztek, szilárd és törvényes kiindulási pontúl fogadván el.

Kálmán kisebbik testvére, András herceg Slavoniába betört, és mint a körülményekből kitünik, bátyja uralmát támadta meg. Azonban a riucei (rovischei) várjobbágyok szembeszálltak a béketörővel, és Kálmán herceget erőlyesen védelmezték. Ez utóbbi ennél fogva 1232. évben Dragon és fia Draguech riucei várjobbágyoknak és utódjaiknak a Riuce várához tartozó Konzka földet (in Comitatu de Roicha existentem) örök időre adományozza.¹⁾

IV. Béla király István slavoniai herceget és bánt és stiriai kapitányt Riuchába (in comitatu de Riucha) kiküldé, hogy az elidegenített várföldeket visszaszerezze a várföldek határait szorosabban meghatározza, és az ottani praedialisták és várjobbágyok szabadalmait biztosítsa. István bán 1255. évben összehívá a várjobbágyokat, a praedialistákat, és várnépet, és a hol azt találta, hogy a várnépből várjobbágyokat csináltak, vagy praedialistákat, — azokat régi állapotjukba visszahelyezé, a hol pedig valóságos várjobbágyokat és praedialistákat talált, azokat földjeikkel együtt azon állapotban meghagyta, a melyben Kálmán király (II. András fia) idején léteztek, és a mint más várjobbágyok is szokták földjeiket bírni. István bán több, már Kálmán király által felszabadított várjobbágyot (hospites) talált, u. m. Szenta, Stoyk, Drayn és Ják nemest, kiket ő, miután sem Hahold akkori várispán (tunc temporis Comes de Ryuesa) sem Péter az ő udvarbirája (Curialis Comes) sem bárki a várjobbágyok vagy várnépbeliek közül ellen nem mondott, földjeikben és szabadságukban meghagyott. Az említett nemesek földjei a Plavnicza, Csazló (Csázma), Velika, Bosouth, Camona, Marauth, Breztous, és Kamaresa (Komarnicza) folyók közt fekszenek, és sok helyen a riucei várszolgák földjeivel érintkeznek.²⁾ Egy másik ez évi intézkedése által István bán ismét a Velika, Zelna, Globok, Rovische, Polora, Zlopotna,

¹⁾ Katona V. 626. l. Fejér III. 2. köt. 286—287. lap.

²⁾ Fejér IV. 2. k. 347—349. lap. Az oklevél telve van hibákkal, mint például Breztous patakról egyszer az mondatik, hogy a Kamaresa,

és Konszka viz környékére jutunk, hol a várjobbágyok földjei körülhatároltatnak. Csak a birtokosok, nem a földek nevei jegyeztettek föl.¹⁾

Ugyancsak IV. Béla rendezi 1264. évben a szabad praedialisták, ugymint a magyarok és a riucei várjobbágyok jogi viszonyait.²⁾

A praedialisták a rovischei várispánságban, úgy látszik, előnyösebb állásban voltak a várjobbágyokhoz képest. A mennyire a forrásokból kivehető, nemesi szabadalmakat élveztek szűkebb körben, saját földjökön, de nem voltak országos nemesek. IV. Béla 1265. évben a szabad vendégekből, és riucei várjobbágyokból huszonöt szabad praedialistát nevezett ki, másokat az ispánság kerületében (in eodem comitatu) abból kirekesztvén, Roland slavoniai bánnak pedig meghagyván, hogy az említett huszonöt praedialistának az őket illető földeket utalványozza. E szabad praedialisták a riucei ispán és a vár hatósága alól mentesek voltak, (a jurisdictione dicti castri et comitatus de Reuche sunt exempti et penitus expediti), és földjeik ahhoz szolgálmányi viszonyban nem álltak. Roland bán maga helyett Krachin körösi főispánt küldé ki, hogy Bensét, a nevezett öt szabad praedialisták egyikét, az ő birtokrészébe beigtassa, — mely a Konszka és Klokochevecz folyó közelében feküdt. A határok leírása után, melyek szintén helyenkint várföldekkel esnek össze, a bán hivatkozik, hogy bizonyítványa kiállításánál Moys, Jursa és Gergely riucei várispánok (comites de Ryuche) jelen voltak. Az oklevél szövegében említettetik, hogy Jursa és Gergely — comites et Jobagiones castrenses de Ryuche — apja Márk nevében Bense birtokrészének jelentett körülhatárolását helyeselték, és azt Bensének átengedték.³⁾

E bizonyítvány, mint a szabad praedialisták egyik ki-

alább: hogy a Welika folyóba szakad. Bosouth névalakja is gyanús. A Szávába ömlő Bosúth folyóra itt gondolni nem lehet.

¹⁾ Wenzel VII. 395—397. lap. Országos ltár N. R. A. 1081. csom. 1. szám.

²⁾ Knauz: Monumenta Eccl. Strigon. I. 520. l.

³⁾ Hazai Okmánytár VII. 94—96. lap.

váltságát azt is kiemeli, hogy földjökön bárkit megtelepíthetnek, és hogy a riucei várispán őket ebbeli szándékukban nem gátolhatja. Különben a praedialistákra nézve csak a király rendeletei (constituta) szabályozók, melyek levelében bővebben előadvák.

E rendeletek IV. Béla 1265. évi január 14-én kelt levelében foglaltatnak, és sok tekintetben érdekesek. A rendelet kiadására alkalmúl szolgált a vizsály, mely egy részről Mark, Jurusa és Miriszló riucei várispánok, más részről a szabad praedialisták, t. i. a magyarok és a riucei várjobbágyok közt a főispánnak (comiti parochiali) fizetendő szálláspénzre (super denariis descensualibus), és törvényszék elé idézésre nézve fenforgott. A király Fülöp esztergomi érsek és királyi kancellár tanácsával élt, ki a riucei ispánság helyzetét, és szabadalmait régtől fogva jól ismeré. Azt határozta, hogy a huszonöt szabad praedialista ugyanazt az összeget fizesse szálláspénzül az időnkinti riucei várispánoknak, mint a mennyit fizettek, midőn számra nézve hatvanan voltak a praedialisták, t. i. hét márkát, ennél nagyobb összegre a praedialisták a riucei várispánok által nem szoríthatók, habár talán időközben a riucei várispánok nagyobb, a garicsi praedialistákéhoz hasonló kiváltságot szereztek volna. A terhes és szabadságukat sértő idézésekre nézve határozottatott, hogy a várispánok vagy azok tisztjei, mindazon esetekben a praedialistákat és várjobbágyokat törvény elé nem idézhetik, és azok felett nem ítélnének, a melyekben ők a főispánok által idézhetők, — kivéve, ha a három hűséges slavoniai emberek egyikét társul veszik magok mellé; ezek alatt Inco comes Izsák fia, Farkas Tolomér fia, és István Belus bán fia értendő. A megidézés, ha jogszerű is, csak valamely káptalan vagy konvent tanúja mellett történhetik.

A király tehát teljesen számba vette a praedialisták és várjobbágyok gyanuját az ispánok ellen, kikkel szabadságuk fentartásáért folytonosan harczoltak.¹⁾

A 25 szabad praedialistát kiválasztó rendeletet IV. Béla 1265. évben megerősítette.

¹⁾ Wenzel VIII. 124., 125. lap.

Az egész jogszabályozásban, melyet itt előadtam, Jursa, Gergely, Márk, Moys, és Miriszló neveztetnek riucei ispánoknak — *comites de Riuche*, soha *comites castri Riuche*. Tudván azt, hogy a várjobbágyok osztályában comesek is fordulnak elő, a nélkül, hogy ez elnevezés a várispánsági intézményben tisztí állást jelentene, az a kérdés merül fel, vajjon a nevezett öt riucei comes várispán volt-e, vagy csak földesúri hatalom gyakorló? Történetforrásaink bizonyítják, hogy a későbbi riucei várispánok szintén csak *comites de Riuche* neveztettek.

Mintán továbbá a szabad *praedialisták* és várjobbágyok oly nagy szabadalmak élvezetében voltak, hogy azok nemcsak a vár hatósága alól (a *jurisdictione Castri*) felmentettek, hanem azon esetek is szorosan körülírva voltak, a melyekben a főispán őket megidézhetette, felesleges bizonyítgatni, hogy a *praedialisták* és várjobbágyok az említett comesekhez nem állhattak magán viszonyu alárendeltségben. A viszály, mely az ispánok és ellenfelei, a *praedialisták* és várjobbágyok közt fenforgott, közjogi kérdésből merült fel, és midőn a király ezt szabályozta, a riucei comeseket, mint a várispánsági intézmény képviselőit mutatta be. A *descensus*, avagy a várispánoknak járó szálláspénz meghatározása is bizonyítja, hogy a *praedialisták* és várjobbágyok a nevezett comesekben várispánaikat látták.

Nehezebb felelni azon kérdésre, mi okból fordul elő egyetlen esztendőben három, sőt több riucei várispán, még pedig, mint sejteni lehet, mindazon egy családból? Ez egy magánálló jelenség, mely a riucei vár fontosságával semmi arányban nem áll. A megfejtés kulcsát eddig nem sikerült megtalálni.

A király 1270. évben azt hagyta meg Lőrincz mester riucei várispánnak, hogy a Velika folyó mellett Riuce megyében (*comitatus*) fekvő Macek (ma Machki) községet (*terra villicatus*) Prencholnak, a zágrábi kincstár főnökének, a császári káptalan tanujának jelenlétében statuálja. A beigtatásba beleegyeztek a *praedialisták* és a várjobbágyok, kik névszerint elősoroltatnak, és magokat a beigtatásnál küldötteik által

képviseltették is. Határjárásában említettnek a Velika mellékviizei: Meroucha és Bokoucha.¹⁾

Machyk még határozottabban riucei várföldnek mondatik 1274. évben, midőn IV. László király, IV. Béla és V. István ide vonatkozó adományait megerősíté, és egyúttal Prencbol (vagy mint most neveztetik Perchin, Percin) comesnek engedélyezé, hogy e birtokát áruba bocsáthassa, ki is ennél fogva Machyk községet 260 ezüst márkáért Méhesi Sándornak eladta.²⁾

A már említett Konszka határában még 1274. évben is voltak várföldek. IV. László király abból hat ekényit, Jakab comesnek és testvérének Istvánnak adományozott, jutalmazni akarván Jakab comesnek Győr és Wetreh várak ostrománál, a németek és csehkek ellen kitüntetett vitézségét. A császmái káptalan jelenté a királynak, hogy az adományozott föld a Konszka folyó mellett fekszik, és hogy Miklós zanaí és riucei comes Jakabot és Istvánt az illető föld birtokába bevezette; és azon szabadalmakba behelyezte, melyek élvezetében a többi riucei nemesek földjeikkel együtt vannak.³⁾

Itt megjegyzem, hogy Jakab comes Győr ostrománál Joachim királyi tárnokmester, pozsonyi és pilisi főispán⁴⁾ parancsa alatt küzdött, a mi újra egyik bizonyítványa annak, hogy a várjobbágyok nemesak saját várispánjaik alatt harczoltak.

Egy év nélküli oklevélben IV. László király Kachuna unokáinak, egy magszakadás következtében megürült földet in comitatu de Rewche adományoz, a nélkül, hogy a várjobbágy-sági viszonyra czélozna, és így lehetséges, hogy ez adomány az 1279. év utáni korszakra vonatkozik.⁵⁾

A függés, melyben a praedialisták és várjobbágyok a riucei várispánhoz még mindig álltak, 1279. évben érte végét.

¹⁾ Wenzel VIII. 327. lap. — Fejérnél V. 1. k. 94. lapon hibásan Mauk, Machyk helyett; és Grenchol Prencbol helyett.

²⁾ Wenzel IX. 50. lap.

³⁾ Fejér V. 2. köt. 154—156. l.

⁴⁾ E két hivatalt együtt 1274. évben viselte, a tárnokságot is.

⁵⁾ Ifj. Kubinyi Ferencz: Magyar Tört. Emlékek I. 139. lap, hol a feliratban a comitatum Rőcsének nevezi. De így nem nevezték soha Rovischét.

Akkor ugyanis IV. László kir. Pétert, Turuk fiát, riucesei várjobbágyot, és örököseit Henrik bán fia, Miklós néhai riucesei várispán, és a többi időnkint hivataloskodó várispánok hatósága alól kiveszi, és a Dráván-túli nemesség sorába felveszi,¹⁾ úgy, hogy sem az időszerinti riucesei várispán, sem tisztjének megidézésére megjelenni ne tartozzanak.²⁾ E szabadalmi levélben különben kiemeltetik, hogy a várispánság³⁾ alóli felmentés valamennyi riucesei nemes praedialistákra és várjobbágyokra vonatkozik; kitüntetést kell tehát látnunk abban, hogy Turuk fiának felmentése még egy külön oklevélben, minden szükség ellenére kimondatik. IV. Lászlónak szintén 1279. évi levele, mely a riucesei praedialistákat és várjobbágyokat a várispánság alól felmenti, tartalmilag az előbbivel megegyez, csak hogy ebben sem Turuk fia, sem más várjobbágy külön meg nem neveztetik; Henrik bán fia Miklós pedig riucesei comesnek, nem néhainak címeztetik. Mindkét levél kijelenti, hogy azon szabályok hatáson-kivüliekké válnak, melyek a praedialistákat és várjobbágyokat kötelezték, hogy a várispán bíráskodását elismerjék.³⁾

A felszabadítás által be van ugyan fejezve a riucesei vagy rovischei várispánság története, de még későbbkori forrásokból nyerünk tudomást azon birtokokról, melyek hajdan a riucesei várhoz tartoztak. Történik ez nevezetesen akkor, midőn Nagy Lajos és Zsigmond király alatt a praedialisták és várjobbágyok jogaikat a Dersfy család ellen törvényesen védték. Mindazon praedialisták és várjobbágyok, kik e pörben származási vagy birtokhelyökről neveztetnek, azok jogutódjainak tekintendők, a kik a riucesei ispánságban várföl-

¹⁾ Tanquam veros et naturales servientes nostros regales ultra Dravam constitutos, juxta libertatem eorundem nobilium duximus eximendos.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 173. lap. Közli Fejér is V. 2. köt. 544. lap. hol a személynév Turuk helyett Tuniczk.

³⁾ Exceptis articulis — mondja az oklevél — in quibus iidem nobiles praediales et jobbagiones Castri judicio, vel judicatiui Comitis de Ryuche astare tenebantur. Az »exceptis« szó itt, mint az oklevél többi tartalmából kitűnik, »eltöröltetvén« értelemben van véve. Hazai Okmánytár VII. 172. 173. lap. A felmentést és nemesítést megerősíti Róbert Károly 1322. évben.

deket birtak. E földeket megneveztem a fejezet elején, és így meglehetősen fogalmat nyerünk a riucei várispánság terjedelméről; sajnálkoznunk kell azonban, hogy azoknak mai azonoságát sokszor nem deríthetjük ki.

A riucei ispánság megszűnése után, annak földje nem olvadt be mindjárt Kőrös vármegyébe. Riuce ugyanis még ezután is királyi vár maradt, a praedialisták és várjobbágyok még a XV. században neveztetnek ily nevekkal, összeségük élén pedig Comes terrestris állt, kiknek névsora a XV. századnak majdnem közepéig nyúl.

Rovische még a XIV. század elején comitatusnak,¹⁾ ezentúl mindinkább districtusnak neveztetik. Zsigmond király a rovischei területet 1393. évben szerdahelyi Dersfy Mártonnak, és általa Zsigmondnak, Dersfy György fiainak adományozta, kiket is a császári káptalan 1394. évben beigtatott. Már itt Rovische Kőrösmegye határában fekvőnek mondatik. A rovischei vár későbbben adományoztatott a Dersfyeknek, mert ezek csak 1398. évben igttattnak be Rychewar és Keresztúr birtokába, melyek Kőrösmegyében a Velike folyónál fekszenek.

A XV. század elején Rovischét Kőrös vármegyébe véglegesen bekeblezettnek tekinthetjük, noha a kerület nemessége még 1421. évben együtt tanácskozik.²⁾

A kerület további sorsa más helyen volt már ismertetve.³⁾

A rovischei várispánok közül ismeretesek ezek:

1242. év előtt *Hahold*; (Kálmán slavoniai hercegsége korában, tehát 1228—1242. közt. Fejér VII. 2. k. 309. lapon *Hahold* hivataloskodását 1232—1233. évre teszi.)
 1265. *Mark*, *Jurusa* és *Miriszló*, Comites de Rychuche. (Országos levéltár N. R. A. 559. csom. 29. sz. Árpádkori Uj Okmánytár VIII. 124. l. és Hazai Okmánytár VII. 96. l., hol az első Comes Moysnak iratik.)

¹⁾ Igy 1307. évben magister Georgius, filius magistri Petri de Comitatu Ruche. (Országos levéltár N. R. A. 400. cs. 7. sz.)

²⁾ Conventio nobilium praedialium seu castrensium de districtu Rovyche. (Országos levéltár N. R. A. 520. csom. 22. sz.)

³⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék II. 292—297. lap.

1270. *Lőrincz* mester comes de Ryiuche. (Wenzel VIII. 327. l. Kovachich M. Gy. Lexicon antiquae Geographiae Hungariae. Kézirat a nemzeti múzeumban.)
1271. *András* mester. (Wenzel III. 253. lap.)
1272. *András* mester, Comes de Oklich, de Ryuche (nem Cyuche), de Ciegrea et de Bystriche. (Fejér VII. 4. köt. 142. l.)
1274. *Miklós*, Comes de Zana et de Ryuche. (Fejér V. 2. k. 155. lap.)
1279. *Miklós*, Henrik bán fia. (Hazai Okmánytár VII. 172. lap.)

Azonban csak Comes terrestres:

1331. *János* mester, Pál fia, comes de Roicha, castellanus de Kaproncza. (A garicsi monostor oklevelei közt, I. csom. 14. sz. Lásd: Az eltűnt régi vármegyék II. 293. l.)

Sasvári várispánság.

Várterületéhez tartozott: Dravec.

A Váradi Regestrum 124. §-a alapján Botka egy Sárvár nevű várispánság lételetét kétségtelennek tartja, és a hetvenkettesek közé számítja.¹⁾

Az idézett forrásban nem Sárvár, hanem Sasvár, vagy Sásvár van említve.²⁾ Ezt a castrumot én is várispánságnak tartom, minthogy Hangony falubeli lakosok a sasvári várjobbágyokat, és Dravec falubeli várnépbelieket (castrenses de villa Drancy) földjeik pusztításáért beperlik; ennél fogva a várispánság szolgálatához szükséges emberek megvoltak.

Azon kérdésre, melyik volt a sasvári várispánság, egész biztossággal még nem lehet nyilatkozni, miután a Váradi Registr. idézett szakaszán kívül ezt semmi más forrás nem említi.

¹⁾ Századok 1872. év, 37. lap

²⁾ Bél Mátyásnál: Adparatus; és Endlicher Monumentáiban.

Valószínűleg azonban a Nyitramegyében, Pozsonymegye szélén, a Miava folyónál fekvő Sasvár volt e várispánság középpontja.¹⁾ E várnak a Morava folyó közelében és az ország szélén fontos feladata volt, és a XIII. század harczaiban ennek meg is felelt. A Miava jobb partján, Sasvárral szemben fekvő Sztrázsa falu, nevét szintén egykori hadi rendeltetésétől nyerte.

Bizonyosságot e kérdésben akkor fogunk nyerni, ha sikerülend Sasvár közelében Hangony és Dravec falvak egykori létezését kimutatni.

Azonban már most magára vonja figyelmünket a Névtelen jegyző azon közlése, mely szerint honfoglaló őseink Nyitra és Trencsén megyéken át a Morva vizéig előnyomulván, Magyarország határait torlaszokkal megerősítvén, azokat Varanág (ma Varin) és Sárvarig tüzték ki.²⁾

A tények összehasonlítása azon véleményt kelti, hogy Anonymusban is Sárvár helyett Sasvár olvasandó. A Kárpátok sziklás ormai nehezen kényszerítették a honfoglalókat itt sárvár építésére. Szabó Károly sárból hányt várat keres Trencsén felvidékén, és a Sziléziába vezető jablunkai szoros úton Nagy s alább Kis- és Uj-Sáncz nevű három határvédi erősség nyomairól szól, melyek közül a Nagy nevezetűt véli a névtelen jegyző Sárvárának, de melynek régi magyar neve már elenyészett.

E nézet ellenére a Varinhoz éjszakra fekvő Strázsa fel nem hozható, mert két várispánság ily közel egymás mellett fel nem tehető, azonban Szabó K. állítása sem emelkedik túl a vélemény határán.

Különben Sasvár a XIII. század végén, mint királyi vár szerepel. A várat Albert osztrák herczeg rövid időre elfoglalta, de abból őt Ábrám comes, Menold fia, csakhamar kiűzte, és a várat a király hatalma alá visszabocsátá, a mit III. András egy 1294. évi oklevelében dicsérőleg elismer. Ábrám comes szerepléséről a szolgagyőri várispánság történetében is lesz szó, — két évvel utóbb (1296.), mint pozsonyi

²⁾ Botka a Tiszán túl keresi. Századok 1872. év 37. lap.

¹⁾ Béla király névtelen jegyzője, 50. lap.

alispánt, és Máté nádor (ki egyszersmind pozsonyi főispán) tárnokmesterét találjuk. Ez évben a király újra kidicséri Ábrám comest, különösen Sasvárnak (Castrum Sasvár) általa történt visszafoglalását.¹⁾

Daczára, hogy Strázsa a Miava folyó másik partján fekszik, még is, midőn a király 1540. évben Révai Ferencznek, és fiainak: Mihálynak Jánosnak, Lőrincz és Ferencznek a várat adományozta, azt egyúttal Sassin-nak nevezte (a mi Sasvár szlávósított neve): Castellum Strása alio nomine Sassyn.²⁾

A nyitramegyei Sasvár vidékén azonban sem Hangony, sem Dravecz falut nem említenek forrásaink.

Mi birhatta Botka Tivadart arra, hogy a Váradi Regestrum-féle Sasvárban, a tiszavidéki Sárvárt ismerje föl? el nem gondolható.

Tudjuk azt, hogy a Névtelen jegyző Tas vezérről azt állítja, hogy a Nyir és Tisza között Tasvásárhelyet alapítá, és hogy az általa épített várat először Tasvárának, utóbb Sárvárnak nevezték, és hogy végre Szabolcs vezérrel innét Szatmárba elindult.³⁾ Botka véleménye mellett kevés hozható fel. A Kalatha nemzetség, melyből való volt a pristaldus, a biharmegyei Kalathai családot juttatja eszünkbe. A villa Draucy tán megfelel Király-Darócz-nak, villa Scily pedig, miután ily helység ma e vidéken ismeretlen, tán a szatmármegyei Sályi, a Tisza mellett.

A mi magát Sárvárt illeti, ezt az ecsedi láp borítja, mely mai nagy kiterjedését csak a XIV. században, az ecsedi várnak a Báthoriak által történt építtetése után nyerte. Sárvár romjai e lápból csak igen nagy szárazság idején tűnnek ki.

Ha tehát a várispánságot itt akarjuk keresni, először is Sasvárt és Sárvárt azonosnak kellene tartanunk, és tudnunk, hogy ez a Sárvár már a XIII. században, vagy már korábban létezett. El kellene hinnünk, hogy Draucy, vagy Dravecz, Király-Darócz. És még akkor is nem találhnók az utóbbinak szomszédságában Hangony falut. A gömörmegyei Hangony falu pedig innét messzire esik.

¹⁾ Fejér VI. 1. köt. 292. l. és VII. 2. k. 196. l.

²⁾ Liber Regis az országos levéltárban.

³⁾ Anonymus 21. fejezet.

Mindez igen sok erőltetéssel jár.

Az ugocsamegyei Sásvár végre azért nem jöhet tekintetbe, mert még csak a XIV. század elején építette Miklós, ugocsai Comes, a Tiszának egy sásos szigetén, — nevét pedig még később kapta. ¹⁾

Sárosi várispánság.

Várterületéhez tartozott:

Sáros vármegyében: Fölszilva, Komlós, Gregurfölde, Sebes, Ujfalu (ma Pécsi-Ujfalu).

A sárosi várispánság történetét csak 1251. évben kezdetjük, a midőn t. i. IV. Béla király a Komlósban lakó Gyarmant, Visibor ²⁾ fiát, ki akkor sárosi várszolga volt (serviens Novi Castri) azon érdeménél fogva, hogy Damilla ruthen hercegnél küldetésekben hűségesen eljárta, testvéreivel, Renarddal és Junddal együtt, a várszolgaság alól felmenti, és a sárosi várjobbágyok azon osztályába emeli, kik a szent király jobbágyainak neveztetnek. Ugyancsak IV. Béla 1259. évben Gyarmant minden tartozás alól felmenti, melylyel eddig a sárosi Comesnek lekötve volt, és komlósi örökös földjét, mely a Tapoly, Kaproncza, Csepző, Komlós, Cservíz és Gerendel folyók ³⁾ közt fekszik, oltalma alá veszi (nullus praesumat agravare). E királyi leveleket 1264. évben átírja és megerősíti István ifj. király, ki Gyarmannak és örököseinek Komlósnak azt a részét adományozza, melyet a keresztes vitézek jogtalanul tartottak elfoglalva. IV. László Gyarmán fiait már sárosmegyei nemeseknek nevezi. ⁴⁾

Ebből világos, hogy a sárosi vár, és ispánság már akkor létezett.

Az itt említett adományok később három évig tartó porre szolgáltatottak alkalmat, melynek eljárásából kitünik,

¹⁾ Szirmay: Notitia Comitatus Ugochiensis 111. és 115. lap.

²⁾ Máshelyeken Isabor. Róla szól Bartal is, Commentaria I. 217. l.

³⁾ Ortva a Tapolyba szakadó Gerálti vizet gyanítja benne.

⁴⁾ Pelsőczy Bebek Detre nádor 1402. évi átirataiból, a Bánó család levéltárában Osztropatakán. Gyarmannak Voltér nevéfi fiától veszi eredetét a Bánó család.

hogy a várjobbágyok (beleértve a szent király jobbágyait is) adományos birtokai, habár örökösödési joggal birattak, teljes tulajdonok nem voltak, és a vár tartozékaiból imígyen kiutalványozott földekben a királyi jog fenmarad. Ellenben a királyi szolgálkká, vagyis nemességre emeltetés esetében az így kiszakasztott és adományozott birtok is örökjogu tulajdonná vált.

IV. László fennidézett alkalommal Gábriánt, Adorjánt, Voltért és testvéreit, Gyármánnak fiait Sáros vármegyei nemeseknek nevezvén, meghagyta Sáros ispánjainak, Mártonnak és Bereczknek, hogy Gerendely, Margonya és Megye-mezeje birtokokat, minden illetéktelen ellentmondás mellőzésével, nevezett Gyármán fiainak visszaadassák, abban őket megoltalmazák. Így tehát a nevezett komlói nemesek azon komlói és egyéb a Tapoly, Kapruncza stb. vizek mellett fekvő birtokokat, nem mint a királyi jog titkolói, hanem mint valóságos nemesek ezen per megindításáig, azaz 1399. évig, oly hosszú idő folytán, mely a királyi elévülés száz évét is meghaladja, minden hűtlenségi megbélyegzés és háborgatás közbejötté nélkül bírták, melynél fogva a komlói birtok és tartozékai a királyhoz és jogaihoz semmikép nem is tartozhattak, sőt inkább azok az igazság minden mértéke szerint a komlói nemeseket illették.

Beke Detre nádor úgy is ítélte e tárgyban 1402. évben, kimondván ez által természetesen azt, hogy a mennyiben e föltételek elő nem fordultak volna, az egykori várföldekben rejlő királyi jog sem szűnt volna meg.¹⁾

Bánk bán Szinye nevű birtoka határába Szinye-Ujfalu és Jernye falvak is voltak foglalva, a mi annak nagy terjedelméről tanúskodik. IV. Béla 1262. évben, a Bánk hűtlensége folytán az ő rendelkezésére esett Szinyét, Ujfalut és Jernyét, melyekről azt mondja, hogy a sárosi vár közelében Szepes felé feküdtek, Mersének, Benedek fiának adományozza.²⁾

¹⁾ Nagy Iván: Tanulmányok a várrendszer némely viszonyairól. (Magyar akad. Értesítő. Philosophiai, törv. és tört. osztályok közlönye. V. kötet 350—352. lap.)

²⁾ Fejér IV. 3. k. 61. l. Katona VI. 347. l. Nem akarom kétségbe vonni, hogy itt azon Bánk bánról van szó, a kit a történet bűnrészesnek vall

Egy rövid oklevél-kivonatból értesülünk, hogy V. István ifj. m. király a sárosi vár közelében fekvő Komlóst, 1269. évben Aba fiának, Miklósnak adományozta. E közlés a várszerkezeti viszonyról nem szól. ¹⁾

V. István király 1270. évben a sárosi várispánság bizonys Föl-Szilva nevű földét (*particulam terrae castri nostri de Sarus Fulscilva*) Tobiás comesnek, Ura (Fejérnél Uza) fiának adományozza. ²⁾

IV-dik László a Sárosmegyében fekvő és a sárosi várhoz tartozó Geregurfölde nevű birtokot Miskolczy Péternek és Sándornak adományozza, az Ottokár cseh király ellen viselt háborúban tanúsított vitézségökért. E birtok a Kolma és Gyeken folyók közt keresendő, — de a folyók hol? ³⁾

Szintén IV-dik László 1288. évben egy Sidópatak nevű királyi helységet (*villam regalem*) Sárosmegyében a sárosi várispánság alól kiveszi, és azt az Aba nemzetségbeli Péter comesnek, György fiának, hadi érdemeiért adományozza. ⁴⁾ Sidópatak ma Magyarfalu.

A pozsonyi káptalan 1296. évben bizonyítja, hogy bizonyos sárosi várjobbágyok, a Tarcza folyóba szakadó Báros patak mentén fekvő örökségi birtokuk egy részét Olgyai Péter mesternek eladták. ⁵⁾

III. Endre király 1300-ban az olasz eredetű Svethonak,

Gertrud királyné megöletésében. Ez a Bánk már 1208. évben fordul elő báni hivatalában. Ha őt ez időben csak huszonöt évesnek gondoljuk, Bánk 1252. évben már 79 éves lett volna, — és hogy ő akkor még élt volna, ha nem is lehetetlen, de legalább nem valószínű. Fel kell tehát tenni, hogy Bánk bánt a jószágelkobzási büntetés igen későn érte, és hogy nevezetesen az említett sárosi helységek, nem 1262. évben, hanem már korábban estek a király rendelkezésére. Bánk 1218. évben viselt utoljára közhivatalt, és akkor le is tűnik a történet teréről. Horváth Mihály kénytelen megvallani, hogy a Gertrudra vonatkozó véres jelenetet s általában ez idők viszonyait még több tekintetben homály fedi.

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 543. l.

²⁾ Fejér V. 1. k. 19. l. Wenzel VIII. 296. l.

³⁾ Katona VII. 763. és 918. l.

⁴⁾ Fejér V. 3. k. 400. l.

⁵⁾ Budai kam. ltár NRA. 1713. csomag, 26. szám. Wenzel XII.

a sárosi várhoz tartozó Sebes helységet, nagy kiváltságokkal együtt adományozza.¹⁾

A mi ezentúl következik, csak visszapillantásra alkalmas, és a várispánságot csak a múltban mutatja nekünk. Midőn Róbert Károly 1312. évben azt említi, hogy Sáros várát, mely a hűtlen Demeter mester, Miklós fia kezében volt, ostromolni kénytelenítettetett,²⁾ — már semmi célzást nem tesz a várispánsági intézményre. De történik ez egy sokkal későbbi esetben. Midőn t. i. Rozgonyi Simon 1389. évben Szilva helység birtokába igtattatott, e helységről megjegyzi a jelentés, hogy egykor Sáros várához tartozott.³⁾ Nincs kétség, hogy ez ama Föl-Szilva, melylyel már 1270. évben megismerkedtünk.

Még 1322. évben Róbert Károly, Szeben mellett a Tareza folyónál fekvő Ujfalut (a mai Péchi-Ujfalut), mely sárosi várföld volt Ujvármegye határában,⁴⁾ az Ákos nemzetségű Mychknec, Mihály fiának adományozza, ki akkor királynéi országbíró, Sáros és Zemplén vármegyék főispánja volt.⁵⁾

Utóbb a király arra törekedett, hogy az idegen kézen levő várföldeket visszaszerezze, nevezetesen 1327. évben Perényi Miklóst és Tamást, Zatha fiát küldé Sárosmegyébe, hogy az egri káptalannal egyetértve, a sárosi várhoz tartozó földeket visszavegyék. Ezek Fonyi Balás mestert idézték, és tőle a Kurima, másképp Dubina nevű birtokot, mint várföldet visszavenni akarták. Balás mester azzal védekezett, hogy Kurima soha sem volt várföld, hanem mindig királyi birtok, mely eladományozható. Ez állítás igazolást nyervén, Róbert Károly Balás mestert Kurima birtokában megerősíté.⁶⁾

¹⁾ Katona VII. 1235. lap. Fejér VI. 2. k. 250. l. Bárdosy : Supplementum 439. l.

²⁾ Fejér VIII. 1. köt. 446. lap. Említi Lubló ostromát is ugyanott 449. lap.

³⁾ Budai kam. ltár NRA. 497. csom. 47. sz.

⁴⁾ Villa seu possessio castri nostri Sarus Wyfolu vocata in Comitatu de Wynar existens.

⁵⁾ Anjoukori Okmtár II. 36—39. l.

⁶⁾ Fejér VIII. 3. k. 270—273. l.

Semptei várispánság. (Castrum Stumptej.)

Várterületéhez tartozott :

Pozsonymegyében : Ablincs.

A semptei vár már Árpád kora előtt létezett. Egyetlen mai maradványa egy négyszeg kövekből erősen épült, négyszögű széles torony, mely — Szabó Károly nyilatkozata szerint — római kezeknek sem válnék szégyenére. A vár hajdan a Vág tulsó, most balpartján, azaz nyitrai oldalán áll, Szered áttellenében, a mi csak a Vág folyásának más irányából magyarázható.¹⁾

Béla király névtelen jegyzője, midőn Árpád vezéreinek, Szoárd, Kadosa és Hubának a Nyitra folyó mellett vívott harczait leírja, azok eredményeül felhossa, hogy nekik azon föld minden népei meghódolának a Vág vizéig. Az ellenségnek valamennyi váraikat is bevévék, melyeknek nevei maig is : Sempte, Galgócz, Trencsin, Bolondócz és Bán.²⁾ Fekvésénél és erősségénél fogva Sempte azon várak közé tartozott, melyek az ország nyugoti szélei és kivált a Vág-vonal védpontjául tűzetek ki, és ez magával vonta e várnak várispánsággá alakítását.

A vár különféle névalakjai : Stumtey, Sumptej, Sumtey, Simtei, Semptej, Scemte, Sempthe, stb. Ma még a Schintau, és Ssintava név járja a magyar mellett.

E vár a XVII. század elején a Thurzó családot ismerte el urának. Thurzó Sztaniszló a Boeskey seregnek adta át, később Bethlen katonái foglalták el, 1703. évben pedig a Rákóczy-féle kuruczok. Mind ez azonban, és hasonló későbbkori dolgok, nem tartoznak a várispánság történetéhez.

¹⁾ Csak így magyarázható, a mit Fényes a semptei vár fekvéséről mond, Magyarország geographiája II. 286. lap, és Magy. geogr. szótára IV. 24. l. Görög térképén a vár most is a Vág jobbpartján van, Sempte a balparton.

²⁾ Anonymus 37. fejezet, hol a vár neve Stumtey, azaz stümtei. (ha ugyan Anonymus helyesírása áll), miből a magyar ajkon Sönte, Semte, avagy a mai Sempte lett.

Feladatomban itt Semptének és környékének várispánsági minőségét kimutatni. Ezt legkorábban a semptei comesek névsora bizonyítja, mint ezt alább látni fogjuk, de bizonyítja az a körülmény is, hogy Semptének voltak várjobbágysai (jobbagnones castri), volt várnépe (cives castri), sőt vársereget vezénylő hadnagya is. Vármegyei rang azonban Semptét sehogy sem illeti.¹⁾

A semptei várispánok ismert névsora ez:

- 1173. Szemere. (Zemere, Comes de Simtei. Árpádkori Uj Okmányt. I. 69. l.)
- 1221. Szoboszló. (Várad Regestr. 363. §.)
- 1233. Capan, Péter fia. (Wenzel I. 315. l.)
- 1261. előtt. Truslef, mint testvérének, Liupoldnak elődje. (Wenzel III. 1. lap.)
- 1261. körül. Liupold, Truslef testvére. (U. o.)
- 1274. Herrand, királynéi tálnokmester, barsi főispán és comes de Semptey. (Wenzel XII. 112. l.)
- 1275. Tamás, Schelley fia, pozsonyi és semptei comes. (Fejér V. 2. köt. 245. lap.) Az előbb nevezett Herrand 1275. évben királynéi tálnokmester és zalai főispán. (Wenzel XII. 116. lap.)

A Várad Regestrum egy pár vonást tartott fenn a semptei várispánság belviszonyairól. Szoboszló várispán 1221. évben több semptei várjobbággyal, kik névszerint elősoroltatnak, a királyné tárnoki jobbágysait Momunya faluban törvény elé idézték, azt állítván rólok, hogy semptei várnépek (cives castri Semptey) volnának. A királyné udvarbírája Gyula, a dolgot megvizsgálván, a vádló jobbágysait Servus dei nevű prisdusa által Tesa faluból, a tüzes vaspróbára utasította Váradra. De a vádlók e tüzes vaspróbától megszöktek, bevallván, hogy a királynéi tárnoki népet hamisan jelentették ki várnépbelinek.²⁾

Kitünik ebből, hogy Sempté várához várjobbágyság és

¹⁾ Századok. 1871. év. 306. lap. 1872. év. 32. lap. Botka Tivadar czikkei.

²⁾ Várad Reg. 363. §.

várnép tartozott, bizonyos földekkel, mely utóbbiakat azonban nem ismerjük.

Tésa falut ma Hontban találunk, az Ipoly folyó mellett.

Még a tatárjárás előtt, nevezetesen 1233. évben Urias pannonhalmi apátnak pöre támadt a semptei várjobbággyokkal. Smaragd mester ugyanis lelki üdvéért földeket adományozott az apátságnak, miáltal az apátság két helyen közös birtokos lett a nevezett várjobbággyokkal. Ez állapot illetlennek találattván, az ügy Gergely (Basil fia) és Hab vigmani comesek intézkedése alá került, kik az apátnak annyi földet, a mennyit ama két helyen bírt, más helyen utalványoztak a Vág folyón túl és pedig Smaragd mester palotája közelében. A semptei várjobbággyok érdekeinek védőjekép megjelent Capan várispánnak udvarbírája, — Curialis comes de Scemte, vice Comitis Capani fily Petri; neveztetik Uz semptei hadnagy (major exercitus) is azon jobbággyok közt, kik a pannonhalmi apát ellen tanúskodtak. Gergely és Hab ispánok ítélete az 1233. évszámot viseli, — és ezért nem értjük, mikép mondhatja, hogy boldog emlékezetű András király (bonae memoriae) a pört hozzájuk utasította, — hisz II-dik András csak 1235. évben halt meg.

A nevezett ispánok a földutalványozást Szolnok nevű pristaldusuk (Zounuk de Wigman) által végrehajttják. Micsoda Wigman értetődik itt? ki nem vehető. A Mócsa melletti Igmánd Komárommegyében, mint nemesek helysége, már a XIII. században emlittetik. E helység közelségéből a pannonhalmi apátság főszékéhez, lehet tán magyarázni azt, hogy róla van szó ez ítéletben, és hogy ennek bírái voltak a királytól delegálva, hogy a birtok-viszályban igazságot szolgáltatassanak.¹⁾ Tán azt is szabad ez ítéletből következtetni, hogy a semptei várjobbággyok földje, mely egy ideig közös birtok volt a pannonhalmi apátsággal, valahol Komárommegyében, vagy Győrmege szélén feküdt.²⁾

A király 1243. évben Woch pozsonyi polgárnak a Pozsonymegyében fekvő, de Sempte várához tartozó Ablincs nevű

¹⁾ Lásd az analog esetet a Várad Regestrum 361. §-ában.

²⁾ Wenzel I. 315. l.

hat ekényi földet adományozza. E lakatlan földdel határos volt a ma is ismeretes Szelincs, Vedrőd és Körtvélyes falu, — maga Ablincs nyoma elveszett.¹⁾

IV. Béla az általa 1251. évben alapított turóczi monostornak mindazon vám kétharmadát adományozza, mely a semptei vártól (a Castro Symtey) lefelé a mocsárokig szedendő.²⁾

IV. Béla király 1261. év körül, Truslef halála után, az ő testvérének, Liupoldnak adományozta Sempte várát, tartozékaival és hasznaival együtt. Nem a várispáni hivatal átruházásáról van itt szó, hanem valóságos hűbéri adományról és birtoklásról, mert a király világosan mondja, hogy Liupold a semptei várat és tartozékait testvéreinek avagy rokonainak átörököktheti ugyan, azonban azt el nem adhatja és másnak tulajdonába nem bocsáthatja. Ő és az ő örökösei a várat addig bírhatják, a míg a királynak a többi nemesek módjára hűségesen szolgálnak.³⁾ A király egyúttal megállapítja, hogy a semptei vár alatt, és az *ahhoz tartozó más helységekben* (populos sub castro seu in aliis villis ad ipsum pertinentibus)⁴⁾ lakó várnép fölött az ország semmiféle bírása ítéletet ne hozhasson; e várnép kivételik a pozsonyi és nyitrai főispán hatósága alól is, és egyedül csak Liupold biráskodása alá helyeztetik lopás, tizedfizetés, pénz, de bármilyen más ügyekben is.⁵⁾

Ez a Liupold még 1279. évben is élt, mert IV. László akkor az ő kérelmére, és hűsége tekintetéből megerősíti IV-dik Bélának Semptére vonatkozó adományát.⁶⁾

Ezekből kitünik, hogy Sempte már 1261. év körül vesz-

¹⁾ Knauz : Monumenta eccl. Strigoniens I. 346. l.

²⁾ Dessewffy Oktár 19. lap.

³⁾ Wenzel III. 1. lap, ez oklevelet közölve, a feliratban azt írja, hogy IV. Béla Liupoldot Semptey vármegye főispánjának kinevezi.

⁴⁾ Az »ipsum« szó a várra vonatkozhatik, de Liupold személyére is.

⁵⁾ V. ö. Pesty : Az eltűnt régi vármegyék. I. köt. 17., 18. lap. — IV. Béla 1248-ban a Kérd, másképp Kesen nevű várföldet Hont és Szolga-győr vára alól felmenti.

⁶⁾ Wenzel IX. 244. lap, hol Liupold Truslef fiának mondatik, holott IV-dik Béla idézett 1261. év körüli levele mindkettőt testvéreknek írja.

tette el várispánsági minőségét. Ez így lévén, rejtélyesnek tűnik fel, hogy 1261. és 1279. év közt két semptei várispánnal találkozhatunk. Egyik közülök, Herrand, királynéi főtálmokmester, egyszersmind barsi főispán, IV. Lászlótól 1274. évben Vas megyében a királyi lövészek (sagittarii) földjét nyeri adományul.¹⁾ A másik, Tamás, Schelley fia, egyszersmind országbíró és pozsonyi főispán, IV. László király egy 1275. évi oklevelének záradékában neveztetik.²⁾

A nehézség, a rejtély, még akkor is megmarad, ha felteszszük, hogy IV. Béla nem szüntette meg a semptei várispánságot; mert akkor Liupoldot 1261. évtől 1279. évig, és tán továbbig is kellene semptei várispánnak tekinteni, és ismét felmerül a kérdés, mikép szerepelhetnek ez időközben Herrand és Tamás — és tán mások is, kiknek nevei nem jutottak az utókorra — semptei várispánokul?

Adatok hiányában, ezt nyílt kérdésnek kell hagynom.

Bizonyos, hogy a nevezett időn túl Semptéről, mint várispánságról nincs többé szó.

A XIII. század végén a semptei várbirtok már nem volt többé Liupold nemzetsége kezén; nagy viharok mehettek keresztül e vidéken, melyek magát a régi várat is feldúlták, mert Róbert Károly egy 1324. évi levele már csak a semptei birtokról szól, és a várról nem tud semmit.³⁾

A nevezett évben Róbert Károly Weres Ábrahám comessel (Rufus, máshelyen comes Abra dictus Weres) birtokcserére lépett. Nevezett Ábrahám a királynak előterjeszté birtokigazoló leveleit. Egyikéből a király kivette, hogy az ő elődjei Hippolit fiainak, Aba és Tamásnak, Sempthey birtokát (possessionem), — másikából, hogy Fredlinnek Olhu nevű birtokát neki (Ábrahámnak) adományozták. Ez adományozás tehát az árpádházi királyok alatt történt. Ábrahám arra kérte a királyt, hogy ez adományokat megújítsa és megerősítse;

¹⁾ Wenzel XII. 111—112. l.

²⁾ Fejér V. 2. k. 245. l.

³⁾ Téved azonban Fejér, midőn azt a megjegyzést teszi, hogy Sempte vára a XIV. század elején *még nem* létezett, az idézett oklevélben csak semptei birtokról lévén szó.

azonban R. Károly a nevezett birtokokat saját szükségeire hasznosoknak találván, az arról szóló adományleveleket visszatartá, egyszersmind Ábrahámot a cseklési vár, és helység adományával kármentesítvén.¹⁾ Cseklész várát azelőtt Szentgyörgyi Ábrahám, Ábrahám fia bírta, ki azt trencsini Csák Máténak eladta, ki azonban hűtlenségbe esvén, Cseklész a király részére lefoglaltatott.

Nem sokára azonban egy új semptei várnak kellett épülnie, és pedig maga a király által, mert R. Károlynak 1328. évi békeszerződése megtartására III-dik Frigyes (Szép) római királylyal, valamint testvéreivel, Albert és Otto osztrák hercegekkel, magyar részről többi közt kezességet vállal Orros Miklós semptei várnagy is.²⁾ Rajta kívül hasonlóképp szerepel a kőszegi, a lévai és a csókakői várnagy. Az egyúttal említett országnagyok majdnem kirekesztőleg az ország nyugoti részét képviselik, a mi nyilván arra mutat, hogy a másik szerződő félnek megnyugvást nyujtsanak a béke fentartásáért, — a békét megelőző viszály ugyanis Pozsonymegyében és az ország nyugoti szélein fekvő egyéb birtokok körül forogván.

Korra nézve közel esik Lőrincz mester, királyi zászló-tartó, ki magát 1331. évben, saját kiadványu levelében semptei castellanusnak nevezi, és egyúttal Domokos mesterről, mint az ő semptei alvárnagyáról szól.³⁾

Az említett királyi zászlótartóval (signifer) tán azonos Tóth Lőrincz (Laurencius Sclavus), ki 1336. évben neveztetik semptei castellanusnak.⁴⁾

Zsigmond király 1385. évben igéri a pozsonyi polgároknak, hogy ha majd Győr városa és Sempthe az ő uralkodásának lesz alávetve, a harminczadot, melyet Nagy Lajos Po-

¹⁾ Fejér VIII. 2. k. 525. l.

²⁾ Fejér VIII. 7. köt. 209. lap, Nicolaus Orrus dictus Comes Castellanus de Sempthe. Frigyes csak egy nappal választatott előbb római királylyá, mint IV. Lajos. Mind két király 1325. évben egyesült, hogy közösen fognak uralkodni, egyik a másik fölötti elsőbbség nélkül.

³⁾ Országos levéltár 1666. csom. 19. sz., és Anjoukori Okmtár. II. 553. lap.

⁴⁾ Wenzel : Magyar diplomacziái Emlékek az Anjoukorból. I. 344. lap.

zsonyba tett át, megint, mint azelőtt, Győrött és Semptén fogja szedetni. ¹⁾

Sempte vára és városa 1421. évben farkashidai Groff Györgynél volt elzálogosítva, ki ugyanott vámot is szedett, a miért is a székesfehérvári polgárokkal perbe keveredett. ²⁾

A semptei várat 1439. év óta a Rozgonyiak bírták, Albert király adományából. ³⁾ Az illető adománylevél szerint Sempte vára akkor Pozsonymegyéhez, a hasonló nevű mezőváros Nyitramegyéhez tartozott, — a várnak fekvése tehát a Vágh folyó jobboldala. Ma a vár és a város Nyitramegyéhez tartozik. Mátyás király 1458. február 12-én tartózkodott a semptei várban.

A semptei várnagyokról (castellani castri Sempthe) ismét akkor van szó, midőn Mátyás király 1461. évben azoknak megtiltja, hogy az élelmiszerek bevásárlására a Sempte várával szomszédos helységekre menő pozsonyi polgárokat e szándékukban ne gátolják. ⁴⁾

A XIV. és XV-dik században a királyi várak őrizete a főispánokra volt bízva.

Így Bebek Dénes 1366. évben, mint temesi főispán, egyzersmind bodonyi kapitány, Tötös és Vesszős 1335. évben barsi főispánok, egyúttal lévai kapitányok; Trentul Miklós 1336. pozsonyi főispán, korlátkői és hedrichi várnagy; János 1400. évben comes et castellanus de Sáros, Thallóczy Matkó 1432. évben kevei főispán és nándorfehérvári kapitány. A két hivatásnak egyesítése természetesen csak akkor történhetett, ha az illető vár királyi vár volt. Semptéről láttuk, hogy a XIII-dik század második felében magán tulajdonná lett. A XIV. század harmadik tizedében a semptei vár kétségtelenül királyi birtok volt, és az maradt R. Károly egész uralkodása alatt, mégis azt kapcsolatban a főispáni hivatallal soha sem találjuk. Ez annál kevesebbé történhetett akkor, midőn az

¹⁾ Fejér X. 8. k. 180. l.

²⁾ Fejér X. 6. k. 378. l.

³⁾ Az adománylevelet, a helynevek kiliagyásával, közli Fejér XI. köt. 281. lap, de egész terjedelmében Katona: Hist. crit. XII. k. 904—912. lap. Őt követte Teleki—Szabó: Hunyadiak kora VI. 226. l.

⁴⁾ Teleki: Hunyadiak kora XI. k. 8. l.

később újra magán főurak, mint a Rozgonyiak birtokává lett. Mátyás kora pedig, a midőn Sempte ismét királyi birtok volt, egészen megváltozott viszonyokat talált.

Végül megemlítendő, hogy habár van nyoma annak, hogy a semptei várispánsághoz bizonyos földek és helységek tartoztak, a melyeknek lakói mint várjobbágyok, vagy várnép szolgáltak, de okleveleink az ilyen tartozandóságok neveit nem hagyták az utókorra. Azonban legnagyobb valószínűséggel mondhatjuk, hogy a semptei vár földjei szintűgy Nyitra, mint Pozsonymegyében terültek el.

Nagy-Szombathoz közel egykor Sempte nevű falu létezett, mely azonban semmi viszonyban sem állt várispánságunkkal.¹⁾

Somogyi várispánság.

(Castrum Simighiense.)

Várterületéhez tartozott :

Somogymegyében : Vicha (ma Vitya), Horpács, Alma, Szerászló, Kölked, Vénye, Szomajom, Tordos, Pösze, Mogorey, Necech (Nádszeg ?), Mács, Borchud, és egy ismeretlen nevű falu az Ormányon túl, Komár-város táján.

Kőrüsmegyében : Dubrava tája (ma Belovár megyében), Prodaviz, Bozona.

Csázma kerületében : Gorbonuk, Musina, Predemeli.

Posegamegyében : Kristályföldre.

Garics vidéke : Toplicza, Disnica (Disnik), Lescbuch, Ebrisk, Chernalika, Decche, Kakat, Palisna.

Bizonytalan fekvésű : Vertus, Brancha, Acsa.

A Balaton délkeleti partjain elterülő vármegye Somogy-nak neveztetik, vára a mai Somogyvár mezőváros felett emelkedő dombon létezett, melyről hajdan Koppán vára is letekintett a szép vidékre. A vármegyének nevét adó Somogyvár romjai és messze terjedő sánczai ma is láthatók, és noha a régi oklevelek a vármegyét folytonosan : Simigh, Sumeg, Sü-

¹⁾ Fejér IV. 2. k. 373. l.

meg, Sumug, Symigh-nek stb. nevezik, és a Sümeg vármegye név az ujabbkori munkákba is átment, még sem szabad azt összetévesztetni a Zala vármegyében fekvő Sümeg várral, mely ősidőktől fogva a veszprémi püspök birtoka. Somogy vármegye még az egész XV. századon át, természetesen nem a Balaton másik oldalán fekvő Sümeg várában, hanem saját határában, Somogyvár közelében tartotta közgyűléseit.

Meg kell különböztetni Somogy vármegyének azon részeit, melyek a Dráván-túl feküdtek, és a megye területét kiegészíték, a Somogy várához tartozó Drávántúli várföldektől, mint például Csázmafő, Izdencz stb.¹⁾, a mely utóbbiak ugyanis, mint látni fogjuk, a Drávántúli vármegyék határában feküdtek, de a somogyi várispánság kötelékében állottak.

A somogyi várispánság a XII. század első felében vonja először magára figyelmünket. Arról értesülünk, hogy II. Gejza idejében Miklós comes, Pál fia, és három somogyi várjobbágy, a zágrábi püspök egy Denbron nevű erdejét elfoglalták, és egész II. László király idejéig elfoglalva tartották.²⁾ Az erdő a mai Dubrava, régen Dombro vidékén létezett, miből világos, hogy közelében somogyi várjobbágyok voltak telepítve. IV-dik István visszaadta Dubravát a zágrábi püspöknek.

Midőn II-dik András 1211. évben a tihanyi apátságot birtokaiban megerősíti, a somogyi vár területét is említi, — az illető oklevelet azonban nem hasznosíthatjuk, mert épen a Somogyra vonatkozó helyen csonka.³⁾

Miklós nádornak 1220. év körül kelt ítéletéből kiveszszük, hogy a pannonhalmi apát a somogyi várjobbágyoktól Wicha helységben (ma Vittyá pusztá, Gamás faluhoz délre) földeket vásárolt; utóbb e várjobbágyok tagadták az eladást. A felek igazolásukra felszólíttatván, a pannonhalmi apát majdnem egész Somogy vármegyét idézte tanuságul, mire a várjobbágyok megzavarodván, elismerték, hogy Wicha egy részét, mely közös birtok volt, eladták. A nádor az apátság

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék II. 173. l.

²⁾ Tkalesics : Monumenta histor. episc. Zagrab. I. 2. l., és Fejér II. 165. lap. Ez oklevél is bizonyítja, hogy Szent-László alatt a Dráva-Száva köze Magyarország része volt.

³⁾ Fejér VII. 5. k. 194. l.

javára mondta ki az ítéletet. A pörben érdekelt várjobbágyokról azt mondja az ítélet, hogy azok egy részét a király nemesítette (*Rex receperat in domum suam*), másokat a vár szolgálatában megtartott (*detinebantur ad officium castri*). Az eskü letételére a várjobbágyok részéről kijelölve voltak Yser comes, és Warcu somogyvári százados Horpács faluból.¹⁾ Ily nevű falu ma nem létezik, Wicha sem.

(IV.) Béla, ifj. m. király 1226. évben, lelki üdvösségeért a zágrábi püspöknek a Vertus nevű helységet adományozza, és azt a somogyi vár tartozandósága alól kiveszi.²⁾

II. András király megerősíti 1231. évben Tamás comest, Makár bán fiát, 12 szántónyi föld birtokában, mely Bruncha falu határában fekszik, és melyet a király a somogyi várispánság alól felmentett.³⁾

Saiát atyjának ez adományát megerősítette Béla, ifjabb magyar király, szintén 1231. évben, azon jogcímnél fogva, hogy a kir. herczeg az elzüllött országjavak visszaszerzésével volt megbízva.⁴⁾

A somogyi bírák, kik a király által a várföldek visszaszerzésére voltak kiküldve, 1237. évben Borchud faluban György comes és Boht részét elválasztják a várnép részétől, mely keletre feküdt.⁵⁾

IV. Béla öcsese, Kálmán király, slavoniai herczeg, Vinniche⁶⁾ nevű prediumja közelében a Kiristályföldre (ma Krestelovacz falu Posegamegyében) nevű birtokot magának alkalmazatosnak találta, a miért 1239. évben e földet tulajdonosától, Drugantól, Bayleta fiától elcserélte, adván az utóbbinak a Garics vidékén (in Garig) fekvő Toplicha nevű somogyi várföldet. E cserére IV. Béla még ez év végén adta beleegyezését. A várföld helyfekvéséről megtudjuk, hogy a Toplicza folyó

¹⁾ Wenzel I. 167. l. Horpács mint férfinév 1276. évben fordul elő, épen Somogyban. (Fejér V. 2. k. 375. l.)

²⁾ Tkalsics : Monumenta I. 56. l.

³⁾ Wenzel XI. 230. l.

⁴⁾ U. o. 234. l.

⁵⁾ Dessewffy Oktár 4. lap.

⁶⁾ Wenzelnél Wereytiche, sőt ugyan ő XI. kötet 306-dik lapján : Werewche.

mellett feküdt, melybe a Mechenicha patak folyik. Említetik : a Szoploneza és Chruseth pataka (Wenzelnél Cerusech pataka) és a Chilchemer (Wenzelnél Crachemer) hegy.¹⁾ E határjárás tehát a Toplicza és Illova egyesülésének vidékére vezet bennünket.

Nagy Lajos király 1363. évben Miklósnak, István fiának, néhai Drugan földjére új adományt ad, IV. Béla levelét átírja és megerősíti, és nevezett Miklóst a várjobbágyság köteleke alól felmentvén, a nemesek sorába emeli, földjeit is a vártartozandóság alól felmentvén.²⁾ Valóban késő példája az ilyen eljárásnak.³⁾

IV-dik Béla 1244. évben a német eredetű Corradnak, Harmech fiának, a somogyi várhoz tartozó Prodaviz és Bozona földeket adományozza.⁴⁾ Ezek akkor Kőrös vármegye határába estek, és a Dráva jobbpartján keresendők, azon háromszögben, mely Kaproncza, Molve és Novigrád által jelöltetik.⁵⁾ Így állván a dolog, alig érthető, hogy midőn IV-dik Béla 1267. évben Prodaviz birtokot Tamás comesnek, Joachim comes fiának adományozza, mikép mondhatja, hogy a Dráva mentén, a slavoniai herczegségben fekvő Prodaviz (Praudaviz) a somogyi vár köteleke alól már oly régen oldatott fel, hogy erről minden emlékezet elhomályosult.⁶⁾ Szóvirág lesz ez alkalmasint.

A Dráva jobb partján a somogyi várföldeknek úgyszólván nagyobb része feküdt, és azok nyoma még akkor is felismerhető, midőn azokat névszerint elő nem sorolhatjuk. Így történik, hogy midőn IV. Béla 1255. évben a szent-sír szerzetesait a Dráva jobboldali Novak birtokában megerősíti, Orban és Pósa somogyi várjobbágyságokkal ezzel határos földjeit említi.⁷⁾

¹⁾ Árpád-kori Új Okmtár VII. 74. l., és XI. 306., 307. l.

²⁾ Országos Itár NRA. 1598. cs. 24. sz. Értelme szerint a zágrábi püspök 1363. évi levelében is, Wenzelnél VII. 75. l.

³⁾ Zalában 1334. évben fordul elő ily eset.

⁴⁾ Fejér IX. 7. k. 547. l.

⁵⁾ Lásd a felkvésről Pesty Frigyes : Az eltűnt vármegyék. II. 174. lap.

⁶⁾ Árpád-kori Új Okmtár VIII. 163. l.

⁷⁾ Árp. Új Okmt. XI. 407. l.

A Posega megyét, a szentgyörgyi és gradiskai határezred területeit átfolyó Illova jobbpartján Izdencz, Palesnik, Ciglenica (Cigiana) és Garesnicza vidékén 1256. évben somogyi várföldeket találunk. Ez évben Henrik, somogyi főispán Garicsban ülő tiszte, Pongrácz és Benedek mester, a király embere, a somogyi várföldek határainak leírására voltak küldve, minthogy egyrésről Henrik, somogyi főispán és a Garicsban lakó várszolgák, más résről a szintén Garicsban (in Garig) lakó somogyi várjobbágyok közt, kik itt már Kálmán király (IV. Béla öcsese) ideje óta, sőt régibb időtől fogva is földeket bírtak, heves birtokviszály forgott fenn. Ez alkalommal Disnicha (ma Disnik), Leszbuch ¹⁾ (ma ismeretlen), Elbrisk (ismeretlen) és Chernalika, mint somogyi várföldek említetnek. Chernalika különben többnyire mint csermely fordul elő, melynek emléke Csernaja néven a mai Garesnicza határában fenmaradt. ²⁾ Azt is megtudjuk, hogy az itteni várjobbágyoknak vételi úton szerzett magán-birtokaik is voltak. IV. Béla 1256. évben e határszabályozást megerősíté. ³⁾

Az idézett oklevélben Beriszló fiai: Péter, Gergely, Márton, Bertalan, János és Domokos mint somogyi várjobbágyok szerepelnek. Minthogy ezek Disnik helységet várföldül bírták, valószínű, hogy az ezzel határos Berslyanicza az említett Beriszlótól kapta nevét.

Öt rendbeli ily határjáró levelet ismerünk Garics vidékéről, ezek közül három 1256. november 10-én, kettő november 11-én kelt, mindegyik a várjobbágyok más csoportja földjeinek rendezésével foglalkozik, és annyiban a határjárás természetesen változó is. De mind az öt oklevél Henrik, somogyi főispán és tiszte, Pongrácznak viszonyát az itteni várjobbágyokhoz és várnéphez és a várföldek birtoklását Kálmán király idejétől fogva említi. A határaik szerint kijelölt földek mind az Illova jobbpartján feküdtek, több-kevesebb távolságban, és részint Garics várhoz tartozóknak tekintendők, miután

¹⁾ Hihetőleg Leskouch-nak olvasandó, mert Garics táján van ily nevű csermely. (Hazai Okmt. VII. 54. l.)

²⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék II. 257. l.

³⁾ Árpádkori Uj Okmtár XI. 412—417. lap.

nem somogyi, hanem garicsi várnép és várjobbágyok voltak benne elhelyezve. (*Castrenses de Garigh, — jobagiones eiusdem in ipsa Garigh.*) Kivételt tesz a király azon levele, mely Beriszló fiainak földjeivel foglalkozik, mely a Garicsban ülő somogyi várjobbágyokról és várnépről szól; — az itt említett Palisna, somogyi várföldnek tekintendő,¹⁾ továbbá az, mely Kakat várföldre vonatkozik, és melynél ugyanez eset fordul elő.

Mindezekből a garicsi és a somogyi várispánság egymással való szoros érintkezése, sőt az előbbeninek alárendeltsége Somogy vára alá, tűnik ki, melynek természetét analogia és források hiányából nem eléggé ítélni tudjuk meg.

Ugyancsak 1256. évből van István slavoniai bán több rendbeli jelentése a várföldek visszaszerzésére nézve tett intézkedéseiről. Egyikében azt mondja, hogy megérkezvén Somogy vármegyébe (értsd annak Dráván-túli részébe) többi közben a Sándor comes és Moys mester kezénél talált várföldeket visszavette, és ezeket a nevezettek örökös birtokaitól elkülöníté. Mint határokat nevezi Zdench földet és vizet, a Szaploneza vizét, a Lycorianicha, Chernaryka, Rodoan, Yazdrebja és Melchnik patakot, a Brawocha (caput rivuli) és Stromazenos csermelyt, és a Verőczére vezető utat.²⁾ A bán leveléből nem vesszük ki, vajjon a kérdéses várföldek közvetlenül tartoztak-e Somogyvár alá, vagy Garics és Gerzencze útján-e?

Midőn IV-dik Béla 1261. évben Kozma comesnek hadi érdemeiért a somogymegyei Vicha (ma Vittya) egy részét, és a másik Vichát, mely a kir. hirnökök földje volt, adományozza, e föld rendelkezési jogát, valamint minőségét, előbb Henrik országbíró és somogyi főispán, valamint Pobor hirnökök előjárója (comes preconum) által megvizsgáltatta. A jószág leírásából tudjuk, hogy egy harmadik Vicha is létezett, a királyi kovácsok földje. Várjobbágyokról Vichán semmi szó. Mint szomszéd helység azonban említetik Gamás, az udvarnokok

¹⁾ Wenzel XI. 412., 424., 427. l. Hazai Okmtár VII. 53., 56. lap.

²⁾ Oklevél a zágrábi délszláv akad. levéltárában. Ortway a Rodoan, Yazdrebja, Brawocha és Stromazenos vizeket nem említi vízrajzi munkájában.

földje (lásd 1220. év alatt) és a somogyi várföld Horpács, mely tehát Vittyá és Gamás közt létezett.¹⁾

A király 1262. évben a pannonhalmi apátságnak Szigligetért cserébe adott három más földet, úgymint Bak helységet, a nyitrai várföldet, Trebétét, és a somogyi Alma nevű várföldet Szent-László helység közelében.²⁾ Ez a Szent-László ma mint puszta, megtalálható Nagy-Atád közelében.

A következő (1263.) évben a király Komár helységet Zalamegyében némi városi kiváltsággal látta el, és hogy vendégek megtelepedésére alkalmas legyen, annak földeket is adományozott, többi közt egy somogyi várföldet, melynek nevét forrásunk nem közli, de mely az Ormányon túl feküdt.³⁾ Komárváros közelében van Ormándhida falu Zala, és Ormány puszta Somogy megyében.

Érdekes IV. Béla egy 1264. évi leveléből megtudnunk, hogy Csázmán (in Chezmice) somogyi várjobbágyok laktak; — noha Csázma ez időben saját várispánságot nem képezett. Az említett évben ugyanis a király a csázmai kerületben fekvő Predemeh (Premyh) nevű földet, melyet azelőtt Danics, Goroszló és Brasan, somogyi várjobbágyok, Salamon nevű magyarnak, Gál fiának, három márkáért eladtak, és a mely Salamon magtalan halála következtében a királyra szállt, a Durugcha nemzetségbeli Simonnak, Salamon fiának adományozza. A határjárás szerint e Predemeh föld a Gorbonuk patakkal és a musinai várszolgák földjével volt határos. Az adomány oly feltételek alatt ruházza azt Simonra, a milyenek alatt azt a fennevezett három várjobbágy bírta. Miután ezek Predemeh földet eladhatták, a nélkül, hogy a királyi engedély hozzájárult volna, az a Predemeh, úgylátszik, nem volt várföld. Azonban még csak 1270. évben, midőn V. István ez adományt átírja és megerősíti, történik az, hogy a király Predemeh földet, és birtokosát Simont, a megyefőispán hatósága alól kiveszi, és közvetlenül a slavoniai herczeg, vagy bán alá helyezi. Predemeh tehát, mely az *egész csázmai kerülettel együtt Somogy várme-*

¹⁾ Wenzel VIII. 2. l.

²⁾ Wenzel III. 18. l.

³⁾ Fejér VII. 1. k. 322. l.

gye kiegészítő része (terra Predemeh vocata in Comitatu Symigiensi, in Chezmice existens), és nemcsak várfölde volt, a slavoniai bán hatósága alá került. A csázmai kerület mind a mellett földrajzilag Somogy megyéhez tartozott, a melynek jelentékeny részei, mint tudjuk, a Dráván túl feküdtek. Meg-erősítette a fennebbi adományt IV-dik László király is 1273. évben. ¹⁾ A nemzetiségi viszonyokat e vidéken megvilágosítja az a körülmény, hogy a határjárásban bikfa, nyárfa, égerfa — egy 1222. évi határjárásban, melyben szintén a Gorbonuk patak, és Gorbonuk falu említettik, — Mézverem, Szénegető orom, Szélesbük, Tulkópatak és más határjelek magyar neve használ-tatik. ²⁾

Már korábban is említettnek csázmai várjobbágyságok, és pedig 1251. évben, midőn ők a csázmai káptalan előtt vala-mely ősi birtokukat eladták. Az a kifejezés : jobagiones castri Chezmicha, rámutat, hogy nem a csázmai várnak szolgáló jobbágyságok (jobagiones castri Chezmice), hanem somogyi vár-jobbágyságok voltak. Az eladott föld fekvését az oklevél határle-írásából kivehetni, mely szerint a Ceresnevicha víz a Musina patakba folyik ; említettik a Cheret csermely, a Chernec patak, a Mezzurechia föld, ³⁾ — mely alatt a Csázmához északkeletre fekvő Megyuracha nevű falut értem, az egykori szentgyörgyi ezred kerületében. Csázmai várnép említettik 1245. évben is, és pedig éppen a fenn leírt vidéken, miután ez alkalommal is a Csázma folyó, a Csernec (Churnuc) és Musina patak határo-kül neveztetnek. ⁴⁾

Acsa falu, mely Somogy- és Veszprémmegye szélén, Pe-remarton közelében feküdt, de ma már nem létezik, egykor a somogyi várszolgák földje volt, de melyben a veszprémi püs-pöknek is része volt. Az említett várszolgák egyike Tivadar, Csatabér fia, a püspök egyik jobbágyságát megölte, a miért pör támadván, Dersfi István, a somogyi vár udvarbírája (curia-lis comes castri Symegiensis), és Endre, hadnagy (maior

¹⁾ Győri tört. és régészeti füzetek II. 299—302. l.

²⁾ Fejér III. 1. k. 368—370. l.

³⁾ Oklevél a zágrábi délszláv akad. ltárában.

⁴⁾ Tkalsics : Monumenta hist. eccles. Zagrab I. 85., 86. l.

exercitus) és a várszolgák kérelmére a király 1266-ban a veszprémi püspöknek azzal adott elégtételt, hogy annak Csatabér és fia Acsán levő birtokának felét átengedte.¹⁾ Vajjon Acsa Veszprémmegyében-e, vagy még Somogy megyében feküdt? bizonytalan.²⁾

Lőrincz nádor és somogyi főispán, 1268. évben kelt ítéelő levelében előre bocsátja, hogy őt IV. Béla Somogy megyébe kiküldte, a várszolgák, udvarnokok és királynéi népek, vagy bármiféle szolgálmányosok által a nemesektől elfoglalt földek és jogok visszaadására, mely hivatásra őt nemest is melléjezdott bírótársakul. A panasz, mely elébe került, arra vonatkozott, hogy a Szerászlóban (villa Saroslau) lakó somogyi várjobbágyok a hetesi nemesek egy örökös birtokrészét Denna területén jogtalanul elfoglalták. A nádor a pörös földet a hetesi nemeseknek ítélte oda.³⁾ Szerászló faluval ma is határos Denna pusztá, mely Zselicz-Kisfaludhoz tartozott 1848. évig. A határjárásban említetik Denna patak, mely alatt a pusztát érintő Szilvás patak értendő, a melytől a Kisfaluddal határos Szilvás-Sz.-Márton vette előnevét. Lőrincz nádor ítéletét megerősítette IV. László 1274. évben.⁴⁾

Ugyancsak 1268-dik évben visszaadja Mária királyné Györgynek, Iharos fiának, Berény falut, melyet nevezett György, egyezkedés folytán a királyné berényi népeinek átengedett, kit is IPOCH várispán (comes castrensis) e birtokba bevezetett.⁵⁾ Láttuk már, hogy ez évben Lőrincz nádor volt somogyi főispán, — a comes castrensis e szerint, kit a királyné az ő hívének nevez, és fontos feladattal megbíz, egykorúan mint a főispánságtól külön hivatal tűnik fel.

Mily viszonyban állt Deche somogyi várföld a garicsi ispánsághoz, azt már másutt előadtam. (L. a garicsi várispánság leírását 1273. évre.)

¹⁾ Fejér IX. 7. k. 675—677. l.

²⁾ Itt nem a Török-Koppány melletti Acsáról van szó, mert ez nem határos Peremartonnal. De igaz, hogy a XIV. és XV. században, mint a veszprémi püspök birtoka ismeretes.

³⁾ Wenzel VIII. 206—207. l. Közli Fejér is VII. 1. k. 349. lap hibásan, — Szeraszló vagy Szaraszló helynév helyett Broszlow.

⁴⁾ Fejér VII. 2. k. 30. l.

⁵⁾ Fejér IV. 3. k. 463. l.

IV. László 1274. évben Kölked somogyi várföldet, illetőleg ennek három ekényi részét, melyen négy várszolga lakott, a somogyi vár tartozandósága alól kiveszi, és Trepk-nek, János fiának adományozza.¹⁾ E földekből Trepk utóbb másfél ekényt érdemdíjkép másoknak engedett át.²⁾ Ma Nagy- és Kis-Kölked puszta, Lak közelében.

A somogymegyei Sz.-Egyed konventje 1275. évben jelentést tesz IV. Lászlónak, hogy Korpádi Iván Orach nevű fiát, Wene, somogyi várföld birtokába bevezette. E földön egykor Cherta lakott, de ez már régóta puszta és lakatlan. A várföld határos volt délről Szomajom (Zomoyrn), keletről Tordos faluval, mindkettő a somogyi várjobbágyoké; éjszokról Kapos faluval.³⁾ E tájon Kaposfő és Szomajom helység ma is létezik, de Tordos és Vénye eltűnt.

IV. László 1276. évben a Pösze (Pezye) nevű somogyi várföldet, és Jakab somogyi várjobbágy bizonyos földjét, Berencsei András mesternek, hadi érdemeiért adományozza. A várföld Ádánd, Ketye (Keghe), Berény (ma Nagy-Berény), Iregh, Kisfalud és Siweyn közt fekszik.⁴⁾ Bár Kisfalud ma nem létezik és Siweyn azonossága fel nem ismerhető, a helyfekvés igen világos. Pösze és Ketye ma puszták.

János, Isép fia, 1277-dik évben, az akkori zavargások és háborúskodások miatt sürgette, hogy Mogorey faluban, az ottani várnéppel osztatlan birtokát, elkülöníthesse. A várnép elismerte a követelés igazságát, de midőn azt foganatosítani akarták, a várnép előadá, hogy az elkülönítés után fenmaradó földjök nem elégséges az ő fentartásukra, és könyörögtek János comesnek, hogy követelésétől álljon el; a ki meg is könyörült állapotjokon, és a közös föld elkülönítését abban hagyta.⁵⁾ Mogorey (Magyari? Magyarod? Magyarrév?) falu ma ismeretlen, — úgy látszik Mács helység említéséből, hogy

¹⁾ Wenzel XII. 82. l.

²⁾ Wenzel XII. 130. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 292. l.

⁴⁾ Wenzel XII. 166. l. Megerősíti ez adományt 1280. évben. Wenzel u. o. 292. lap.

⁵⁾ Wenzel IX. 184., 185. l.

Somogyvár táján keresendő. Mások azt a mai Megyernek tekintik.¹⁾

A király 1279. évi levelében, melylyel ez adományt megerősíti, Antalos, Vitalis fia, Mácson lakó somogyi várjobbágnak nevezetik,²⁾ ki azonban már 1279-ben maior exercitus. Ez a Mács is tehát, mely ma nem létezik, somogyi várföld volt, és a XV-dik század végeig folytonosan említettik, nevezetesen 1454-dik évben, mint a Miháldi család birtoka fordul elő.

Ugyanez évben (1277.) IV. László nemcsak Gerzencze megyét, hanem Garics várát is adományozza Timót, zágrábi püspöknek, kire a király különben is már koronáztatása idején bizta e vár fentartását, a mit a püspök saját költségén meg is tett. Ezt az adományt megerősítette a király 1284. évben.³⁾

A király 1279. évben kelt levelével a fehérvári káptalan-
nak meghagyta, hogy Mogorey faluban a határviszonyokat rendezze. A káptalan erre azt jelentette, hogy János comes, Isép fia, az említett faluban lakó várszolgáknak, az őket illető földeket Domokos mester, királyi ember által visszaadta ugyan, mégis a várszolgák azt állíták, hogy Mogorey határában örökségi földet is bír János comes, mely a várszolgák földjeivel vegyesen fekszik. A várszolgák e földet János comesnek békésen engedték át, a mint azt Antalos, a somogyi várispánság hadnagya (maior exercitus) is bizonyítja.⁴⁾

Egy év nélküli levelével azt parancsolja IV-dik László, bizonyos hiveinek, hogy Márton és Bank somogyi várjobbágyokat, kiket Opey megnyomorított, és a kiknek földjeit Necech-ben azon ürügy alatt bitorolja, mintha azokat a király neki adományozta volna, védelmezzék és pártfogásuk alá vegyék ez árvákat, minthogy a királynak nincs szándoka, hogy népes várföldeket eladományozzon, és a nevezett földet Opey-nek nem akarja adományozni.⁵⁾ A helynév Necech és Nechec

¹⁾ Hazai Okmánytár III. k. 30. l. A mai Megyer falu valóban Magerre és Magerre alakban fordul elő. (Teleki VI. 94. l.)

²⁾ Wenzel IX. 226. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 386. l., és V. 3. k. 242. l.

⁴⁾ Hazai Okm. tá. III. 30., 31. l.

⁵⁾ Wenzel IX. 555. l.

alakja tán megfelel Nádszeg falunak, mely még a XV. század elején létezett, ma azonban Somogyból szintén eltűnt.

Végre megemlítendő, hogy IV-dik László a somogyi várnak Borhod és Igal közt fekvő, azonban meg nem nevezett földjét, lelki üdvösségeért a nyulakszigeti apácázárdának adományozta. ¹⁾

Soproni várispánság.

Várterületéhez tartozott :

Sopronmegyében : Káld, Maglócz, Barbaes, Szováth, Pucŷu, Zsidány, két Dág, Vicza, Szopor, Kér, Farkasd, Kecöl, Lós, Lobló, Tard, Ossli, Csécsény, Kecseneg, Egered, Magyar-Susuk, Sárkány, Csáford, Harka, Zovány, Bekefalva, Ravazd, Viz (Kópháza), Libnik, Horszondorf.

Mosonmegyében : Hof (ma Ausztriában).

Veszprémmegyében : Zsörk, Keycuch, Geztey (mindhárom a Gereince folyónál), Dabrony.

A soproni várispánság az, melynek létezését legkorábban lehet oklevelekből igazolni.

Gizella királyné kíséretében Németországból egy Kál nevű szabad ember jött Magyarországra és a sopronmegyei Káldon megtelepedett. Sok idő múltán, II. Gejza király alatt, midőn Lőrincz volt soproni és vasi főispán, a soproni várjobbágyok, Kál utódját, Tyák-ot, Lőrincz főispán elé idézték, és azon hamis állítással, hogy Tyák az ő jobbágytársuk, szabadságától elűtötték. Tyáknak két fia volt: István és Lampert, kiknek elseje II. Andrásnak még hercegsége korában udvari papja volt, és ennek többször keseregve panaszkolta családjának korábbi szabadságától való megfosztását. II. András a trónra jutván, és tekintvén, hogy a nevezett Lampert azon ütközetben elesett, melyet András, testvérével, Imre királylyal, a Rád-völgyben vívott, valamint István pap hűségét is, 1212. évben az utóbbit szabad állapotába visszahelyező, és a Kál nevű földet is, mely öt ekényire terjedett, neki visszaadá. ²⁾

¹⁾ Wenzel XII. 705. 1.

²⁾ Wenzel I. 22.. 23. l. Lásd Fejér IX. 7. k. 270—272. lap.

Ebből azt következtetjük, hogy a soproni várispánság már Sz.-István alatt létezett. A Németországból Gizella kíséretében jött Kál, a Káld földnek aligha adta nevét, hanem azt már előtalálhatta. A Kál és Káld helynevek ugyanis Magyarország különféle helyein fordulnak elő, és a legrégiebbek közé tartoznak. Oklevelünk is azt mondja, hogy a német jövevény Káldon választott magának letelepedési helyet. Nézetem szerint Sz.-István korában Káldon soproni várjobbágyságok laktak, a kiknek utódjai II. Gejza alatt a német Kál utódjait a várjobbágyságba bele perelték. Az az ellen felszólaló István pap, a Gizella kíséretében hazánkba jött Kált a maga elődjének (praedecessor) nevezi, — azt hiszem, — vérségi őst akart azáltal mondani, mert különben miért hivatkoznék István pap Kál szabad állapotú sorsára, ha e körülmény saját igényének okadatolása nem volna a szabad állapot visszanyerésére? Káld e szerint várföld volt, és abból csak öt ekényi terület volt a német jövevényé, mely külön néven Kyal, azaz Kál-nak nevezetett. Kál — mint látni fogjuk — csak későbbben veszté el várföldi minőségét.

III. István már 1162. évben egy Farkas nevű soproni várszolgát, ki különösen Kapuvár ostrománál hűsége jeleit adta, e sorsa alól kiemelvén (a civilis jugo subtraxi) szabad költözködési és tartózkodási szabadsággal és több rendbeli birtokkal jutalmazza.¹⁾

Egy Pál nevű soproni várjobbággy Mihály nevű praediumja, hűtlenség miatt a királyra szállván, Imre király azt 1198. évben Ugrin, győri püspöknek adományozza.²⁾ Ez a Mihály nem lehetett várföld, mert az, különben is a király birtoka lévén, nem szállhatott a királyra.

II-dik András 1208. évben Poth, mosonyi főispánnak, a mosonymegyei Chof helységet adományozza, hozzá csatolván még harmincz holdnyi földet, némely szőlőkkel együtt, melyek mind Chof határában feküdtek, és addiglan a soproni várhoz tartoztak.³⁾

¹⁾ Fejér II. 164. l.

²⁾ Fejér II. 345. l.

³⁾ Wenzel VI. 324. l.

Ez a Chof nem egyéb, mint a Lajta folyó és a Lajta hegyek közt fekvő, ma Alsó-Ausztriához, de csak a XVI. század óta tartozó Hof, a soproni Széleskúttól nyugotra. ¹⁾

Ugyane király 1220-dik évben a Sopronmegyében fekvő Mugurchs és Boborchs nevű soproni várföldeket a várkötelék alól felmenti, és Osl comes fiainak, Belud és Oslnak adományozza. A két helység a Rábca mellett, Dőr, győri várföld szomszédságában feküdt. ²⁾ Beludról még alább lesz szó. A helynevek okleveles alakjában fel kell ismernünk a Sopron megyében Osslihoz keletre fekvő Maglócz és Barbacs, és az azokhoz délre, Csorna alatt fekvő Dőr helységet.

A Rábaközben, Csornához délkeletre fekvő Szováth (Wenzelnél terra Zoac) is egykor soproni várföld volt. II-dik András király azt, a rajta élő néppel, a várkötelék alól felmenté, és Péter, győri püspöknek (1206—1218.) adományozá. Azonban az ő utódja, Kozma püspök, e földet elidegeníté, a miért is azt II-dik András 1224. évben, Gergely püspök kérelmére, visszaajándékozta a győri püspökségnek. ³⁾

Azon pörben, mely 1226. évben Gerard templárius komthur bizonyító levele szerint a csornai prépostság, és Márton, horpácsi birtokos közt folyt, több soproni várjobbágy mint tanú szerepelt. ⁴⁾

Két évvel utóbb (1228.) a soproni várjobbágyok magok lépnek fel mint felperesek a csornai prépostság ellen, azt a földet, melyet Osl comes annak adományozott, mint várföldet, a prépostságtól visszakövetelvén. A várjobbágyok azonban ügyvesztesek lettek, mert Osl azt igazolta, hogy az említett föld örökségi föld volt, és azt eladományozhatta. A pörös föld nevét nem tudjuk, de forrásaink Csorna környékére vezetnek bennünket, ezekből tudván meg, hogy ez Erlén, Bogyiszló, Farád

¹⁾ Már Nagy Imre akadémiai tag, kimutatta, hogy Sarfenek, Mannersdorf, Au, Hof és Samarja azelőtt Magyarországhoz tartoztak. (Századok 1871. év, 376., 380. lap, stb.)

²⁾ Wenzel XI. 157. lap. Fejér VII. 1. k. 203. lap, ki a helyneveket Maguch és Borbochnak írja. Beled falu ma is létezik Sopronmegyében, megfelelvén a fennebbi személynévnek.

³⁾ Wenzel XI. 175. l.

⁴⁾ Fejér III. 2. k. 97. l.

és Csorna közt feküdt; ⁵⁾ — ezek közül ma csak Erlen ismeretlen.

András, soproni várjobbágy az ő Kázmér nevű örökös földjét Csák Izsák comesnek 20 ezüst márkáért eladta, mire II. András király 1231. évben beleegyezését adta. E föld határos volt Mihályi, Kövesd, Petlend, Percel és Szergény faluval, valamint a Bálványos és Rábcza, azaz Repcze, vagy Kis-Rába folyóval. ²⁾ Ezekből Mihályi még ma létezik, Szergény is, de innen jó távol nyugotra, a Hanság közelében; Petlend (még 1264. évben Bethem) ma eltűnt, de nevét fentartotta a Bogyoszló, Báboth, Mihályi és Kisfalud közt elterülő erdő. Ugyane tájon létezett a legujabb időkig Petlend pusztja. Maga Kázmér már a XIII. században Fertőd néven is fordul elő; — mai neve Kisfalud.

Midőn a soproni várjobbágyok a Vincha nevű földet bitorolták, Banco és testvérei őket Csák, soproni főispán törvényszéke elé idézték, ki is — mint IV. Béla által a várföldek visszaszerzésére kiküldött bíró — 1238. évben az említett földet a nemeseknek ítélte oda. ³⁾

A következő (1234.) évben II. András a már említett Kál földet a soproni vár tartozandósága alól kiveszi, és Frankunak, Pertold fiának adományozza. ⁴⁾ Kálban Szent-Péter tiszteletére emelt templom állt.

A már említett Izsák comes, Csák, soproni főispán előtt 1237. évben egyezsége lépett a Kér nemzetségu soproni várjobbágyokkal, olyformán, hogy ez nekik Mihályi nevű föld három részeért 50 márkát, és a Mihályival szomszédos Kázmér nevű, nyolcz ekényi földért, 40 márkát fizetett, — a várjobbágyok ellenben minden jogukról e földre lemondtak. ⁵⁾ Az eladott föld nem lehetett várföld.

IV. Béla 1243. évben a két testvérnek, Simon és Bertrand spanyol grófoknak, a Sopronmegyében fekvő, Pucyn

¹⁾ Fejér III. 2. k. 144—146. l., és VII. 5. k. 237. l.

²⁾ Fejér III. 2. k. 225., 226. l.

³⁾ Fejér VII. 5. k. 253. l.

⁴⁾ Wenzel VI. 550., 551. l.

⁵⁾ Hazai Okmány III. 2. l. Wenzel VII. 44. l.

nevű várföldet adományozza, kivévén azt a vár tartozandósága alól.¹⁾

Pál országbíró 1249. évben a bakonybéli apátságnak Zsörk, Keycuth és Geztey soproni várföldeket oda ítéli, melyek a Gerencze folyó mellett Veszprémmegyében feküdtek, hol azonban ma csak Zsörk található.²⁾

A Boldogasszonyhoz címzett bors-monostrai cistercita apátság Zsidány egész birtokát kapta adományúl II. András-tól, mely adományt azonban IV. Béla már 1236. évben megváltoztatta, a monostornak csak Zsidány felét adván vissza.³⁾ A monostor Zsidány felét békésen bírta azóta, és birtokára 1259. évben megerősítést nyert IV.-dik Bélától, ki ez alkalommal azt mondja, hogy Zsidány azelőtt várföld volt, a miért is most azt a várkötelék alól felmenti.⁴⁾ A király ez utóbbi levelét megerősítette V. István 1270. évben. A régi Bors-monostra a mai Klastrom, németül Kloster nevű faluban maradt fenn, melylyel Zsidány szomszédos.

IV. Béla 1257. évben Kuruc Fülöp mesternek, különféle követségekben szerzett érdemeiért, a Sopron várához tartozó Harka nevű jóságot adományozza; a kinek utódai azt még 1413. évben is bírták.⁵⁾

Az Osl nemzetségű János, István fia, 1264. évben nejének, a Ják nemből származó Bibornak, hitbér fejében a Szopor nevű földet engedi át, melyet Imre szopori várjobbágytól vásárolt meg. Bibor asszony e földet azonnal eladta Csornai Györgynek. A győri káptalan bizonyító levele szerint az itt eladott Szopor határos volt a soproni várjobbágyok Szopor és Kér helységével, és a templárius vitézek Keresztény nevű falujával.⁶⁾ Sopronmegyében két Szopor van egymás mellett. Az eladott föld Felső-Szopor lehetett, melyet Imre várjobbágy magán-tulajdonúl bírt; a várjobbágyok pedig Alsó-Szoporon

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 275. l.

²⁾ Lásd a krakói várispánság alatt ez évre mondottakat.

³⁾ Fejér IV. 1. k. 57., 58. l.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 485. l.

⁵⁾ M. Történelmi Tár XI. 101 l.

⁶⁾ Új Magyar Múzeum I. 399. l., és Wenzel III. 115. l.

laktak, mint várföldön. Midőn szopori Nagy László, István fia, 1329. évben, Szopor, mint örökös földje birtokába vezetetik, kétféle Szopor nem különböztetik meg; azonban László igenis felhossa, hogy szopori örökös birtokát várjog címén tőle elfoglalták, és ez volt oka annak, hogy új beigtatást eszközölt ki. ¹⁾

Több névszerint megnevezett soproni várjobbágy Pughyna nevű földjét 1265. évben a már nevezett Bertrádnak, nagymartoni birtokosnak eladta, hozzájárulván a király beleegyezése. Az eladott föld határosnak mondatik Poghon, Bessenýő, Herény és Telek sopronmegyei falvakkal, ²⁾ de melyek közül egy sem származott reánk régi nevével.

Nagy Imre szerint Pughina terület a mai Pecsényéd mellett feküdt; ³⁾ e szerint Bessenýő falu volna a mai Pecsenyéd, — különben azt vélem — hogy Pughina a fennebb említett Pucyn nevű várfölddel azonos, és hogy a névalak különbsége csak leírási hibából származik. Telek alatt a mai Ujtelek = Neustift ⁴⁾ értendő, Ausztria szélén, Fraknó vára közelében.

A Sopronhoz nyugotra eső Dág (Agendorf) szintén várföld volt, míg azt IV-dik Béla, Péter, soproni polgárnak nem adományozta. Lőrincz étekfogó mester és soproni főispán azonban Pétert kizavarta birtokából, és ezt feldulta. Ez okból IV. Béla 1269. évben Péter polgárnak új adományt adott Dág birtokára. ⁵⁾

Keres, Buhténak fia, és Csyd, Petre fia, 1269. évben a győri káptalan előtt azt vallák, hogy Percel faluban levő, és 140 holdra menő örökös földjükből, Herbord comesnek 60 holdat eladtak. A határjárás szerint ez a Percel a Viczán lakó soproni *pánczélos várnéppel* (terra populorum de Viccha panceratorum castri Supruniensis), továbbá a Dágon lakó soproni

¹⁾ Győri tört. és rég. füzetek III. 306. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 301. l.

³⁾ Győri tört. és rég. füzetek IV. 101. l.

⁴⁾ Ezt régibb földrajzi íróink, valamint Lipszky, Schedius, Görög stb. csak német néven ismerik.

⁵⁾ Fejér IV. 3. k. 494. l.

várnéppel volt határos.¹⁾ Már Osl comes és testvérei, nevezetesen Belud adományoznak 1230. évben a csornai prépostnak bizonyos csekély földet Percel faluban,²⁾ és egy 1255. évi határjárás a Percelből jövő utat említi, mely Mihályira vezet; ez a Percel tehát szükségkép a Rábaközben, Vicza és Mihályi közt létezett; de ez esetben bajosan értjük, mikép lehetett határos Dág faluval, mely jó távol észak-nyugotra fekszik, ha ugyan felteszszük, hogy itt a Sopron mellett fekvő Dág értendő, mely ma egyedüli e nevű helység Sopronmegyében. De volt régenten e megyében más Dágh falu is, mely egy 1346. évi oklevél szerint Pályi és Vicza faluval határos lévén, az említett Percel földdel is érintkezhetett.³⁾ Ez a Dág már 1463. évben Tyák és Viczatelkével együtt csak praediumnak neveztetik.⁴⁾

Idősoron kívül megemlítem, hogy IV-dik László király 1279. évben a Percel nevű várföldet, mint lakatlant, Herbord comesnek, Osl fiának adományozta, és ez alkalommal Kezel nevű várfölddel határosnak mondatik, melyben Herbord szintén egy kaszálót kapott.⁵⁾ Ez adományt III. András megerősítette 1291. évben. Kezel a mai Kecöl, az öreg Rábához északra, Viczához délre. Kecöl 1276. évben mint vasi várföld említettik. (Lásd azt.) Miután e hely Vas és Sopron szélén feküdt, hihetőleg mindkét várnak volt benne része. Legalább Kecöl határában egy Közép-Kerek nevű kaszáló szintén a soproni váré volt.

A borsmonostrai apátság 1270. évben azt érte el, hogy Péter és János soproni várszolgák, kik magok és rokonaik nevében Zsidánynak felét, mint várföldet visszakövetelték az apátságtól, e követelésöktől elálltak, — miről V-dik István bizonyító levelet állított ki Ercsiben.⁶⁾

¹⁾ Ifj. Kubinyi Ferencz : Árp. Okl. 66. lap. Wenzel VIII. 246. lap, ki a helynevet itt Pertelnek, egy 1279. évi közlött oklevelében pedig két-kedve Percelnek írja.

²⁾ Fejér III. 2. k. 209. l.

³⁾ Hazai Okmtár I. 197. l.

⁴⁾ Hevenesi X. 115. l.

⁵⁾ Wenzel IX. 239. l. Ifj. Kubinyi Ferencz : Árp. Okl. 110. l.

⁶⁾ Fejér V. 1. k. 52. l., és Wenzel XII. 33. lap, mind a két forrás-

IV. László 1274. évben több soproni várjobbágyot nemesít, és Farkasd nevű földjüket a várkötelék alól felmenti.¹⁾

Ez évben továbbá a király a »Bakonyaljban«, tehát Veszprémmegyében fekvő Dabrony falut bizonyos János meszternek adományozza, mely Dabrony a soproni várhoz tartozott.²⁾

Ugyan e király 1276. évben az Osl nemzetségű Beludnak, Belud fiának, sokféle hadi érdemeiért a Kecöl nevű várföldet adományozza, a melyben várszolgák és erdőcsőszök laktak. Az adomány szerint ez a Kecöl (terra Kechul) Vas vármegyében feküdt, és a vasvári várispánsághoz tartozott.³⁾ A következő esztendőben a király azt találta, hogy a Beludnak adományozott Kecöl nélkülözhetlenül szükséges föld a soproni vár számára, azért Beluddal cserére lépett, és annak említett Kecöl földért három más soproni várföldet adományozott, és pedig Loos földet hét, Lobló földet hat háztelekkel; a harmadik várföld Tard, üres és lakatlan volt.⁴⁾

Kecöl a Nagy-Rábán innen fekszik, ma Sopronmegyében; ennek és Vasmegye szélén; és a fennebbieket szerint azon ritka esetek egyikét képezi, mely szerint valamely várföld egyik vár kötelékéből a másikba vétéstett át. A csere tárgyául szolgált földek közül ma Loos mezőváros a Fertő déli csúcsán, Lobló ma ismeretlen, Tard pedig még a XIV. században Szilhez (ma Ruszt) keletre feküdt,⁵⁾ a mi mindenesetre feltűnő dolog, tudván, hogy Ruszt szorosan a Fertő partján áll.

A király az illető várföldeket a várispánság alól kiveszi; és az 1277. évi adományt 1282. évben kiváltságba foglalja.

IV. László a soproni várhoz tartozó Zovány területéből már 1277. évben adományozott egy ekényit István, soproni bírónak.⁶⁾

munka villa Sadan-ról szól a szövegben, pedig nincs kétség, hogy itt a klostrom melletti Zsidány értendő.

¹⁾ Wenzel IX. 81. l. Kubinyi Ferencz : Árp. Okl. 89. l.

²⁾ Oklevél Nagy Imre gyűjteményében.

³⁾ Fejér VII. 2. k. 51. l.

⁴⁾ Fejér VII. 2. k. 57., 58. l.

⁵⁾ Oklevél a magyar országos ltárban NRA. 991. cs. 1. sz.

⁶⁾ M. Történelmi Tár IX. 107. lap.

Midőn nemesek és várjobbágyok közös határban birtokoltak, a jó egyetértés gyakran megzavartatott. Így történt Kér faluban, hol a soproni várnép igen soká perlekedett Dénes comessel, Bertalan fiával, bizonyos földekért. Máté nádor, somogyi és soproni főispán, mint a pazarul elvesztegetett várföldek visszaszerzésére kiküldött bíró, 1279. évben a soproni várnépet követelésével elutasítá, és Kér azon részét, melyet Dénes comes birt, annak odaitélé, mert a vizsgálatból kitűnt, hogy ő a kéri peres földet azon kéri nemesektől vette, kiknek apái II. András által nemesítették, ők és földjeik pedig a soproni várispánság köteléke alól felmentettek.¹⁾ Ezt az ítéletet megerősítette IV. László 1283. évben.

A király 1283. évben Miklós galgóczi várispánnak, ki tűnő hadi érdemeiért, és általa három testvérének és örökseinek, a népes Osl (ma Osl) várföldet, és a Rába mentén fekvő Csécsény (Scechun) és Kechenek nevű várföldeket adományozza, és a soproni várispánság tartozandósága alól felmenti.²⁾

Miután várjobbágyok is birhattak a várföldeken kívül örökségi földeket, az, hogy Miklós ispán földeket kapott királyi adományban, rendes dolog volt; csak azt találjuk meglepőnek, hogy midőn a Miklósnak adományozott földek várföldi minőségüket elvesztik, a király egy szóval sem említi, hogy Miklóst egyúttal nemesi rangra emeli, — Miklóst tehát, várispáni hivatala daczára még 1283. után is várjobbágynak kellene tekinteni, ha csak eredetileg nem tartozott a nemesi osztályhoz; — mert láttuk, hogy főrangu egyének is viselték a várispáni hivatalt.

Szintén 1283. évben történt, hogy a király a Sopronnal határos Ravazd és Viz (ma Kópháza) nevű várföldeket, melyek akkor üres és lakatlan állapotban voltak, Sopron városának adományozta; — a beigtatásnál, mint királyi ember, Bolhádi István comes, soproni várjobbágy szerepel.³⁾

¹⁾ Fejér VII. 2. k. 76., 77. lap.

²⁾ Ifj. Kubinyi Ferencz: Árpádkori Oklevelek 125. lap. Wenzel IX. 276. lap, ki az oklevelet hibásan 1280. évre teszi. A záradék: regni nostri anno undecimo, mutatja, mily évre teendő az oklevél.

³⁾ Győri tört. és régészeti füz. III. 314., 315. l.

Ugyancsak IV. László 1284. évben a soproni várhoz tartozó Egered falut István mesternek adományozza, ki Albrecht osztrák hercegnél követségben járt.¹⁾ Ez adományt megerősíti III. András 1290. évben,²⁾ és Róbert Károly 1311. évben, — azonban 1317. évben az utóbbi király a soproni várszolgák Egered nevű földjét, mely ez időszerint lakosaitól elhagyatott, és a király adományozási jogához tartozott, Corrardnak, Sopron városa birájának adományozza, és azt a soproni várispánság hatósága alól kiveszi. (A civitate praedicta et jurisdictione Comitum Supruniensis exemptam penitus et exceptam). A fekvésre nézve azt mondja a királyi oklevél, hogy Egered Sopron városa területének határában feküdt.³⁾ Az oklevél közléje, szopori Nagy Imre, a szöveg után megjegyzi, hogy az említett Eguered nevű földtér alatt a mai Brennberg község-telep vidékét is érti, úgy vélekedvén, hogy Eguered = égő erdő, azaz Brennberg. Azonban e vélekedés ellen a nyelvészet tiltakozik, mert égő erdőből nem lesz Egered, és Egeredből nem égő erdő. Maga Nagy Imre, két évvel korábban azt találta, hogy Egered a mai Wandorf,⁴⁾ másképp — Undravacz, de felismerte azt is, hogy Wandorf a régi Zován.⁵⁾ Így egyenkint olvasván az adatokat, úgy látszik, mintha Nagy Imre saját magával jönne ellenkezésbe, azonban megértjük helyrajzi felfogását azon értekezéséből, melyben Sopron városa délnyugati környékét ismerteti, és melyben azt mondja, hogy a mai Wandorff, régen Zvan, utóbb Egered, és ehhez tartozott a mai brennbergi pusztai határ is, melytől később Egered nevét nyerte: Eguerd = az az égő erdő.⁶⁾ Itt azonban Nagy Imre csak magyarázata támogatására írta a helynevet így Eguerd; a mely különben Eguered, és Egered-nek iratik mindig. Ez előadással nem egyezik, hogy a Nagy Imre

¹⁾ Hazai Okmánytár II. 16. lap.

²⁾ III. András 1291. évben János tárnokmesternek és soproni főispánnak meghagyja, hogy Istvánt az Egered földtér birtokában megtaltalmazza.

³⁾ Hazai Okmánytár II. 28—30. lap.

⁴⁾ Győri tört. és rég. füzetek II. 378. lap.

⁵⁾ Hazai Okmánytár II. 21. lap.

⁶⁾ Győri és régi füzetek III. 308. lap.

értekezéséhez tartozó térképen Zoan (Wandorf) és Egered (Brennberg), mint két külön terület van feltüntetve.

Az előadottakhoz sorakozik az a közlés, hogy III. András 1291. évben a soproni várhoz tartozó Zovánt a soproni polgároknak adományozza. Ha figyelembe vesszük azt, a mi 1284. év alatt Egeredről mondatott, lehetetlen azt Zovánnal azonosnak tartani. A Zovánról szóló adományt a király megerősítette 1296. évben.¹⁾

A várispánsági intézményt jóval túlhaladó korban, t. i. 1410-ben Harkai Péter, és neje Harka és Egered nevű sopronmegyei birtokukat Sopron mellett, melyet a város polgárai a zsidók kezéből kiváltottak, és most zálogban tartottak, a neveztet polgároknak örök áron eladják.²⁾

III. András király 1298. évben megerősíti a soproni polgárokat Zovan föld birtokában, melyet ők Mihály comes-től, Simon fiától vettek; a király egyúttal Mihály comesnek Magyar-Susuk soproni várföldet cserébe adja, és azt a soproni várispánság hatósága alól kiveszi; kötelezván magát a király, hogyha ő, vagy utódai ezt a Susuk földet Mihálytól elvennék, ez esetben neki Zován földét visszaadni tartozzanak.³⁾

Kitűnik ebből, hogy a király 1291. évben nem az egész Zovánt adományozhatta a soproni polgároknak, mert ezeknek különben nem lett volna szükségök 1298-ban Mihály comes-től is ily nevű földet vásárlani.

Susuk Czenktől nyugotra esett.

Róbert Károly 1318. évben az Ikva közelében Sopronmegyében fekvő Petri nevű (villa Peturi) helységet, mely eddig soproni várföld volt, melyen várszolgák tanyáztak, mint lakatlant, Genchul soproni polgárnak adományozza.⁴⁾ Itt a mai Alsó-Péterfa értendő, az Ikwa mellett.⁵⁾

Midőn a király a soproni tizedeknek huszad részét, melyet V. István a borsmonostrai apátságnak adományozott,

¹⁾ Hazai Okmánytár II. 21. és 24. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár IV. 264. lap.

³⁾ Fejér VI. 2. köt. 123. lap.

⁴⁾ Fejér VIII. 2. k. 151. l.

⁵⁾ E faluról lásd Locsmánd leírását.

1326. évben megerősíti, erről a nevezett vármegye minden lakóját, ugymint az ispánokat, várnagyokat, tisztviselőket, nemeseket, várjobbágyokat, polgárokat, vendégeket és bármi sorsu embereket tudósítja.¹⁾ Ezt a tizedrészt a király 1333. évben újra biztosítja az apátságnak, és hasonló formulával adja tudomására elhatározását a sopronmegyei lakosoknak,²⁾ a miből látjuk, hogy soproni várjobbágyok még akkor is nevezetes számban fordultak elő.

Bekefalva a soproni várnép földje volt és a XIV. században Kapuvárhoz tartozott. E példák mutatják, hogy a soproni várispánság alatt két vár állott; a soproni és kapuvári. Azonban nincs adat arra, hogy Kapuvár külön várispánság lett volna, a milyen Locsmánd volt Sopron vármegye határában.³⁾ Az 1278. évben említett Kabold királyi várhoz, tudomásunk szerint, nem tartozott várnép.⁴⁾ Mégis ugyanakkor Comes Sur, Péter fia, Castellanus de Kobolt, Máté soproni és mosonyi főispán és banai várispánhoz írt levelében, magát annak hívének, Mátét urának vallja.⁵⁾

Egy 1345. évi oklevél említi a Sárkány nevű, Kapuvárhoz tartozó soproni várföldet, a mely nem lehet más, mint a sopronmegyei Szil-Sárkány.⁶⁾

Nagy Lajos király, 1360. évben Domokos mester György fiának érdemeit jutalmazni akarván, őt és rokonait a soproni várjobbágyosság alól felmenti és nemesi rangra emeli. Domokos Szécsy Miklós horvát bán prothonotariusus volt, és névszerint megnevezett rokonaival együtt Csáfordról írta magát, mely Répcze-Szemeréhez délre fekszik; ez a Csáford tehát várföld volt.⁷⁾ A nemesített várjobbágyok közt megnevezett

¹⁾ Fejér VIII. 3. k. 95. l.

²⁾ Fejér VIII. 3. k. 730 l.

³⁾ A Győri tört. és rég. füzetek III. 327. l. annyiban igazítandók, hogy Kapuvár nem egyforma állású volt Sopronnal és Locsmánddal.

⁴⁾ Wenzel IX. 200. l.

⁵⁾ Ifj. Kubinyi Ferencz : M. Történelmi Emlékek I. 100. l. Castrum Coboltstorph néven említették 1291. évben (Fejér VI. I. 180. lap). A XIV. században is Kobelsdorf vár.

⁶⁾ Az oklevél Nagy Imre gyűjteményében, az Ostfy család levelei közt.

⁷⁾ Fejér IX. 3. k. 684—686. lap.

Benedek unokái 1407. évben Dőr helységben praedialis adományt nyervén, magokat e birtok után jobbaházi Dőryeknek nevezték, azóta egy jeles nemesi családot alkotván. A melléknévül szolgáló és Dőrrel határos Jobbaháza eredetileg Jobbágháza volt.

A már említett Kál, valamint Libnik és Horsondorf birtokáért Tyák utódjai, u. m. a mai Niczky család ősei pörlekedtek, de Nagy Lajos 1370. évben Csúz János néhai horvát bánnak ezekre új adományt adott, szerinte ezek várföldek avagy terrae castrenses lévén.¹⁾

A soproni várispánság, melynek eleje őstörténetünkben gyökerezik, fennállott még akkor is, midőn a legtöbb társintézmény az idők mostohaságának áldozatul esett.

A soproni várispánság történetéhez még következő észrevételeket kell fűznöm. Ugyanis Wenzel Gusztáv az Árpád-kori Új Okmánytárban közli II. Béla királynak 1135. évi oklevelét oly formán, mintha Zalamad nevű földre nézve a soproni vár jobbágysái (inter jobagiones castri de Suprun) és a bakonybéli apátság jobbágysái közt viszály támadt volna. Ez esetben az idézett királyi levél soproni várjobbágyokról szólna. Azonban a pannonhalmi apátságban²⁾ őrzött eredeti oklevélben nem jobagiones castri de Suprun, hanem de Sumplu említettnek, és így somlói jobbágyokkal van dolgunk. Castrum Sumplu alatt a veszprémmegyei Somlyó várát vélem értenedőnek, a nélkül, hogy várispánsági székhelynek tartsam.

A mi Zalamad falut illeti, ennek azonosságát még nem sikerült kiderítenem.³⁾ Már egy 1086. évi oklevél, mint a bakonybéli apátság birtokát említi, melyet a Vrtem tó vagy mocsár körülvesz.⁴⁾ Hasonlóképp mondja a már idézett 1135. évi királyi levél, hogy Zalamad falut az Urtou körülfogja.⁵⁾

¹⁾ Fejér IX. 7. k. 268. l.

²⁾ Wenzel I. 49. lap.

³⁾ Capsa 15. K. K.

⁴⁾ A szabolcsmegyei Szalmád ide nem tartható.

⁵⁾ Predium, quod dicitur Zalamadi circumdatur palude que vocatur Vrtem. (Wenzel I. 34. l.)

⁶⁾ Circumdatur autem terra illa palude, que vocatur Urtou. (Wenzel I. 49. lap).

Az itt említett Vrtem és Urtou névalaku tó alatt a IV. Henrik német császár 1074. évi levelében nevezett Vertowe-t értem,¹⁾ ez pedig nézetem szerint nem más, mint a Fertő tava, a mint ezt Mátyás Flórián, Hunfalvy Pál²⁾ és Ortway Tivadar³⁾ is tartják. Maga Förstemann legalább megközelítőleg e tájra teszi a Vertowe fekvését.⁴⁾

Ortway Tivadar az Vrtem, és Urtou név azonosságát felismeri, de midőn az utolsó névnél a Vrtowoa névre hivatkozik, kelleténél tovább megy, mert ez utóbbi, a két előbbi névvel, és a név tárgyával nem azonos. Elmulasztja ugyan mondani, hogy a Vrtem és Urtou név a Fertőre vonatkozik, de midőn a Vrtowoa nevű mocsárt, mely egy 1283. évi oklevélben⁵⁾ említetik, helyesen Szabolcsmegyében Kércs vidékén keresi, Jerneyt is helyreigazítja, ki e nevet tévesen a Hortobágyra magyarázza, jól távolra lépett ki azon körből, melyben a bakonybéli apátság birtokai az idézett oklevelek szerint keresendők.

Stomfai várispánság.

(Castrum Ztumpa, vagy Uztupan).

Várterületéhez tartozott: Znoysa (Zoysa ?) és Plamenan.

Stomfa Pozsonymegyében a Morava közelében fekszik. Midőn IV. Béla 1269. évben Sándornak, Marczel fiának e tájon levő egykori birtokait visszaadta, Stomfát is említi, de minden czélzás nélkül várispánsági minőségére.

Azonban V. István király 1271-ben ennél jobban kiemeli Sándor comesnek érdemeit Stomfa várának védelmében, Ottokár cseh király ellen. Miután Sándor e harczy működésében életét is veszté, a király az ő fiainak: Domokos és Károlynak Zoyssa nevű stomfai várföldet, mely azelőtt Sándortól,

¹⁾ Wenzel : Árp. Uj Oktár I. 29. lap.

²⁾ Hunfalvy Pál : Magyarország ethnographiája 319. lap.

³⁾ Ortway Tivadar : Magyarország régi vízrajza I. 308. lap.

⁴⁾ Förstemann : Altdeutsches Namenbuch, II. k. 1483. lapján mondja : Vertowe in der Nähe der Leitha in Österreich.

⁵⁾ Fejér V. 3. k. 195. l.

mint várföld elvéttetett, visszaadja, ezt végkép felmentvén a várkötelék alól. ¹⁾

A birtokátruházás azon különös kifejezéssel történik, hogy azon föld uradalmának egész jogát oly módon nekik megadja, mintha telepítési földjük lett volna Szent István vagy más elődeink, Magyarország jeles királyai idejétől fogva.

IV. Béla, és V. István adományait átirta és megerősítette R. Károly 1326. évben. ²⁾

IV. László 1280. évben Jakabnak, Pozsonyvárallyá bírájának a Plumow (ma Lamacs, Plamenau, Blumenau) nevű földet adományozza, kivévén azt a stomfai várispánság hatósága alól (ipsam terram Plumou a jure et jurisdictione Comitatus de Vztumpa exceptam penitus et exemptam.) ³⁾

A király semmi egyébre, mint Jakab bíró kérelmére hivatkozik annak okául, mi indította őt ez adományra, melyet Jakab kiérdemelt, midőn János pozsonyi alispán ellenére a pozsonyi várat a király hűségében megtartá. Már a megelőző évben (1279.) Péter királyi tálnokmester, pozsonyi és mosonyi főispán a Plumnou nevű néptelen földet adományozza Jakab bírónak, megigérvén neki, hogy ez adományára nézve a király jóváhagyását kieszközlel. ⁴⁾ A felmentésre nézve Péter tálnokmester majdnem ugyanazon szavakat használja, mint utóbb a király, (exceptam penitus et exclusam a jurisdictione et potestate Comitatus de Vztupan, cui prius attinebat.)

A XIV. század elején Stomfa várispánsági jellege elveszett.

Pozsony, Sasvár, Sempte közelsége mutatja, hogy a stomfai várispánság nem lehetett nagy kiterjedésű.

¹⁾ Fejér VIII. 7. k. 184. lap. V. 1. köt. 130. l. Wenzel VIII. 336. lap. A várföld neve Znoyssa és Zoysa alakban fordul elő az idézett forrásokban, de az eredetiben is megvan ez ingadozás. Lásd budai kam. Itár N. R. A. 615. csom. 36. szám Fejér egy királyi átíratot közöl, melyben a stomfai várföld Mortun-nak neveztetik, mi által saját közléseivel jó ellenmondásba. Lásd Cod. diplom. VIII. 7. köt. 185. l.

²⁾ Fejér VIII. 3. k. 83. l.

³⁾ Wenzel IV. 218. lap.

⁴⁾ Wenzel IX. 251. lap

Szabolcsi várispánság.

(Castrum Zobolchu.)

Várterületéhez tartozott:

Szabolcsmegyében: Timár, Nagyfalú, Gáva, Tisza-Dob, Vencsellő, Halász, mind a Tisza bal partján; és Harang.

Bizonytalan fekvésű: Eköcs.

A Váradi Regestrum nem ismeri a szabolcsi várispánságot,¹⁾ de azért már a közel koru oklevelek nem hagynak fenn kétséget, hogy ilyen is létezett.

Szabolcs vára a Tisza partján, Rakomaztól egy órára feküdt. Keletkezése a honfoglalás idejébe vezet vissza, és létrejöttét Szabolcs vezérnek köszöni, ki midőn seregével e vidékre jött, társainak köztanácsából, a lakosságot összegyűjtván, nagy árkot hányata és igen erős várat építet földből, melyet most Szabolcs várának neveznek. A Névtelen jegyző szerint akkor Szabolcs és társai a föld népéből *sokat ezen várhoz szolgálknak rendelének, kiket most polgároknak hívnak.* És ott egy Eköcs nevezetű nagy, nemes vitéz alatt katonaságot hagyván, tovább menni készülének.²⁾

Itt a várispáni intézmény első vonalait kellene látnunk, mert ha a Névtelen jegyző a várszolgákat, kiket Szabolcs vezér a szabolcsi vár alá rendelt, társadalmi állásukra nézve azonosoknak mondja azokkal, kik az ő korában Cívileseknek neveztetnek, világos, hogy az állapotok hasonlóságát felismerni vélte, sőt a korabeli várintézmény eredetét már a hódítás korszakában látta. (V. ö. a Komárom czikket.) Azonban a Névtelen jegyző itt is, mint más alkalommal, önámítással a korábbi századokat úgy jellemezte, a mikép csak saját korát lehetett volna jellemezni, és mi azért korántsem vagyunk haj-

¹⁾ Vajda Gyula a Vár. Reg. 12. §-ára hivatkozik, hogy benne a szabolcsi várispánságot kimutassa, de ott csak egy szabolcsi curialis comesről van szó.

²⁾ Anonymus XXI. fejezet. Alább az Ekus, és Ekeuch még többször fordul elő, mint személy- és helynév a XIII. században. Ma Eköcs helység Szabolcsmegyében nem létezik, de van Ekecs Komárommegyében.

landók a szabolcsi várispánság eredetét a honfoglalás idején keresni. ¹⁾

Daczára a szabolcsi földvár nevezetességének, vármegyéje még csak a XIII. század első felében említettetik először, maga a vár még későbbben.

Története a várföldek fosztogatásával kezdődik, mint igen sok más várispánságnál.

IV. Béla 1245. évben a Timár és Nagyfalú nevű földet, mely a szabolcsi vár alól felmentetett; a Goa (ma Gáva) nevű földet, mely magtalanul elhalt szabolcsi várjobbágyok földje lévén, a király adományozási jogához került, valamint a Halász nevű földet, melyen a vár halászházai laktak, István országbírónak adományozza. ²⁾

Dobi Miklós szabolcsi várjobbágy, 1256. évben bizonyos tartozás kielégítésével említettetik. ³⁾ Lakóhelye várföld volt.

István ifj. m. király 1265. évben a Szabolcs várához tartozó, és Szabolcsmegyében fekvő Harang nevű földet, mely a Gúthkeled nemzetségbeli Cosmas szintén Harang nevű birtokával határos, ugyanennek adományozza, kivévén azt a vár hatósága alól. A harangi várföld a tatárjárás ideje óta néptelen volt. ⁴⁾ De már megint népes falu, midőn azt Zsigmond király 1427. évben Napkorral együtt a Kállay családnak adományozza. ⁵⁾ Ma mint pusztá található Nagy-Kálló és Orosi közt.

István ifj. m. király 1266. évben Ekus Joachim szabolcsi várjobbágy földét, ki örökös nélkül halt meg, Kázmér mester udvari jegyző és testvéreinek adományozza. E föld, melynek neve elhallgattatik, lakatlan volt, és a Tisza mellett feküdt. A király azt a várispánság alól kiveszi, miből kitetszik, hogy ez nem volt Ekus Joachim magánbirtoka. Az adományt megerősítette V. István 1271. évben. ⁶⁾

Ismét V. István 1270. évben az Örény nevű halastavat a

¹⁾ V. ö. a jelen munka 6. és 7. lapját.

²⁾ Wenzel VII. 187. l.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 395. l.

⁴⁾ Fejér VI. 2. k. 390. l.

⁵⁾ Fejér X. 6. köt. 874. l.

⁶⁾ Wenzel VIII. 145. és 337. l.

szabolcsi vár alól felmenti, és Pálnak, Joachim fiának adományozza.¹⁾

1282. évben Bodoló fia János szabolcsi várjobbággy a Szabolcsmegyében fekvő Byne nevű örökségi birtokának felét elzálogosítja.²⁾

IV. László király parancsára a nagyváradi káptalan beigtatta 1284. évben Mihály comes fiát Pétert a szabolcsi várszolgák, most lakatlan, Ekeuch nevű föld birtokába.³⁾

Végre III. András 1293. évben a Vencsellő nevű, most üres és lakatlan szabolcsi várföldet, Belus (niger) Comesnek és társainak adományozza.⁴⁾

Szatmári várispánság.

(Castrum Zothmar.)

Várterületéhez tartozott :

Szatmármegyében : Csenger, a Fentős erdő, Ragáld.

A legrégibb forrás, mely a szatmári várispánságról szól, a Várad Regestrum; ennek 183. §-a Endre hadnagyot, Péter és Sebrec századost, valamint Vendég és Zenast nevű várjobbággyot, mint vádlókat mutatja be, kik Bogyiszló, Job, Potona, Boda, Bertalan és Látus a szent király jobbággyairól azt állíták, hogy ezek csak felmentett várszolgák. Az ügyet Vingyiszló szatmári főispán vizsgálta meg, ki a feleket Váradra küldte a tüzes vaspróbára. A vádlók azonban a fennevezett Vendég által kijelentették, hogy ők ellenfeleik minőségét t. i. mint a szent király jobbággyait elismerik. Ezen utóbbiak Guernezt faluban laktak, mely ma ismeretlen.

Voda faluban (ma Vada pusztja) szatmári várnép lakott, mely András comes feleségét és fiait igazságtalanul földbitorlásról vádolta; azért Váradon a tűzpróba elől meg is szökött. (Var. Reg. 102. §.)

¹⁾ Wenzel VIII. 299. l.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 178. l.

³⁾ Wenzel IX. 407. és Hazai Okmtár VII. 185. l.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 398. l. Győri tört. és rég. füzetek II. 306. l.

Ezzel úgy látszik, egykoruan II. András király, a szatmári vár tartozandósága alól kivett, Fentös nevű erdőt Tamás comesnek adományozta, kinek halála után, fiai Sándor és Sebus benne osztozkodtak; mely osztályt a király 1216-ban jóváhagyta. ¹⁾ Buhus szatmári várjobbágy 1221. évben a Kaplon nemzetség egy jobbágyát, t. i. Malcza falubeli Karacsint lopásért bevádolta. Bánk nádor és pozsonyi főispán az ügyet megvizsgálván, a feleket Váradra küldte a tűzpróbára, a hol Karacsin igaznak találtatott. ²⁾

II. András király 1230. évben Szatmár városának szabáldmakat ad, rendelve egyszersmind, hogy a szatmári várispán — comes castri de Zathmar — a város ügyeibe ne avatkozhassek. ³⁾

A Fentös erdő, valami módon később megint a király collatiójára eshetett, mert II. András király 1231. évben ezt az erdőt ismét a szatmári vár alól kivévén, az erdő őrzésére rendelt Cserép falut Tamás comesnek hadi érdemeiért adományozza, ki természetesen más, mint az 1216-ban említett Tamás. ⁴⁾

A Káthay nemzetségbeli Poneth és a Csengeren lakó szatmári várjobbágyok azon két ekényi földre nézve egyezsége lépnek, melyet Poneth az említett várjobbágyoktól megvett, de a várföldek visszafoglalásakor Szatmár várához visszacsatoltatott. A várjobbágyok e föld helyett más javakat ajánlanak fel, ⁵⁾ a Szamos folyó szigetén.

Szatmármegyében az Ér mellett Ragáld nevű föld feküdt, melyet valamely szatmári várjobbágy birt, ki örökös nélkül meghalván, e föld Mária idős, és Erzsébet ifj. magyar királyné birtokába került. István ifj. m. király 1265. évben Ragáld földet a szatmári várispánság és a királynék hatósága alól kivévén, a Guthkeled nemzetségbeli Kozmának adományozza. ⁶⁾

¹⁾ Fejér III. 1. köt. 176., 177. lap.

²⁾ Váradi Regestrum 379. §. Fejér hibásan teszi az évet 1212-re, a várjobbágyot Bubek-nek nevezi. (Cod. dipl. VII. 3. 18. lap.)

³⁾ Fejér III. 2. köt. 212. lap.

⁴⁾ Wenzel XI. 231. l.

⁵⁾ Fejér IV. 1. köt. 167. l. Wenzel XI. 309. l.

⁶⁾ Fejér VI. 2. k. 390., 391. lap

Szatmármegyében is voltak oly várjobbágyok, kiknek a várföldön kívül magánbirtokuk is volt; István ifjabb magyar király 1268-ban Tah nevű földet (terra Thoh), mely egy örökös nélkül meghalt várjobbágyé volt, a szatmári főesperesnek adományozza. ¹⁾ 1279-ben Tivadar nevű szatmári várjobbágy említettik, kinek Irinyben volt magánbirtoka. ²⁾

A szatmári várispánság egyike volt azoknak, mely létét legtovább huzta ki. Bizonyítja ezt azon tény, hogy Róbert Károly király 1330. évben Csengery Péter fiait: Miklóst és Jánost, a szatmári várjobbágyság alól felmentvén, azoknak és társaiknak a szatmármegyei Reszege helységet adományozá. ³⁾

Szepesi várispánság.

(Castrum Zepus.)

Várterületéhez tartozott:

Szepesmegyében: Heymuth, Lethán, Ragyolcz, Kis-Tamási, és némely — névszerint nem ismert földek, — a Poprád folyónál; továbbá Őr, a mai Nehre, Siga.

A Szepességnek első megtelepítése, hihetőleg a XII. század közepén történt, ez időn túl Wagner Károly, e föld tudós szülöttje és történetírója sem tudta felvinni a megtelepítést. Meg kell tehát elégednünk a történetismeret azon eredményével, hogy csak mióta II. Géza e vadont a beköltöző szorgalmas flandriaiaknak megnyitotta, kezdett itt culturalis élet fejlődni. A vidék, melyet még Anonymus szepesi erdőségnek nevezett, még soká viselte a Terra Scepus elnevezést, mert megyealkotásra még nem léteztek a szükséges elemek.

Nem osztom azonban Botka Tivadar véleményét, ⁴⁾ ki azt tartja, hogy csak később, talán a tatárjárás után, voltak

¹⁾ Fejér VII. 1. köt. 348. l. M. Tört. Tár IX. 103. l.

²⁾ Fejér V. 2. köt. 500. l.

³⁾ Szirmay után Nagy Iván III. 131. lap. A teljes oklevelet közli Fejér VIII. 4. köt. 310. lapon, de 1338. évszámmal. A helynév Rechege-nek van írva.

⁴⁾ Századok 1871. év 392. l.

itt kifejtve a várispánságok és megyék tényezői. Imre király egy 1202. évi levele záradékában több más vármegyei főispánok sorában neveztetik Tamás szepesi főispán is.¹⁾ Szepes vármegye tehát szükségkép már akkor létezett, a szepesi várispánság pedig még korábban keletkezhetett, mert ez a fokozatos fejlődés sorrendje, és ez egyeztethető össze a szepesi vidék történetével, habár a Castrum Scepus még csak 1246. évben említettik először.²⁾

Tamás főispánon kívül még Dénes (1216.) és Fülöp (1223.) említetnek, mint szepesi főispánok a tatárjárás előtti korból, — ezt Botka szintoly jól tudta, mint bárki más, — tudta azt is, hogy midőn a Szepesség már kétségtelenül vármegyei szerkezettel birt, e tartomány még mindig, és igen soká terra Scepusiensisnek neveztetett, ha mégis Szepes vármegyének, és a szepesi várispánság alakulását csak a tatárjárás utáni időre véli teendőnek, akkor csak sajnálatunkat kelti fel, hogy e nézetét okokkal nem támogatta.

Részemről nem látok nehézséget abban, hogy Szepes vármegyének, és még inkább a várispánságnak létezését, már a XIII. század elején feltegyem, annál kevesebbé, minthogy Imre király már 1198. évben adományozza az esztergomi érseknek a szepesi föld tizedeit, és II. András király már 1209. évben említi a szepesi prépostságot — miből következtethetni, hogy a culturalis élet itt még sem volt egészen parlagon, sőt éppen II. András idézett levelében a Poprád környékén fekvő földet is adományoz a prépostságnak, mely földet egyúttal a Szepességből felszabadítja — a Scepus eliberatum, — mely kifejezés, ha tetszik Szepesmegyére, de helyesebben a szepesi várispánság kötelékére vonatkozhatik.³⁾

A szepesi ládsások kerülete IV. Béla király 1243. évi kiváltságlevelével veszi kezdetét. Ezzel a szepesi előkelőbb várjobbágyok⁴⁾ adómentességet, bíraskodási függetlenséget nyernek, saját ispánjuk választására jogosíttatnak és az ország

¹⁾ Fejér II. 392. 1.

²⁾ Fejér IV. 2. köt. 46. 1.

³⁾ Wagner : *Analecta Scepus*. I. 105. 1.

⁴⁾ Bartal, *Commentaria* II. 157. írja, hogy a nemesítés előtt altiores vagy proceres Jobagiones castri Scepusiensis voltak.

nemesei rangjára emeltetnek.¹⁾ A 14 kis helységből álló kerület, mely hajdan főben járó hatalmat is gyakorolt, mégis Szepes vármegye főispánjának hatósága alatt állott, és 1802. évben végképen Szepes vármegyével egyesítettet.

IV. Béla király 1250. évi leveléből kiveszszük, hogy az alig szervezett szepesi várispánság már erős fosztogatást szenvedett várföldeiben. Ez évben ugyanis a király a Hernád folyó mellett épült várat (Marczellvár), és a szepesi várhoz tartozó Heymuth és Lethon nevű helységeket, azon föld-adóval és természetményekkel, melyek innen évenként a szepesi Comesnek (Comiti seu Castellano de Scepus) fizetettek, a szepesi káptalannak adományozza.²⁾

Wagner csak határozatlan véleménykép mondja ki, hogy az itt említett Marczell vár nem más, mint a Lethanfalva közelében eső Lapis Refugii, vagy mint Lipszky írja: Puszta Klastrom,³⁾ hová a lakók a tatárok elől menekedtek.

A IV. Béla király által a Szepességbe küldött Ákos mester, kinek feladata volt, hogy az ottani várföldeket körülhatárolja (pro reambulandis terris in Zepus), 1255. évben egy négy ekényi földet Mitscheletnek, és Gyurko özvegyének és ennek fiainak meghagyott, mely intézkedést a király azon föltétellel megerősített, hogy Gyurko fiai a királyt háborúba követni, és mindazon szolgálatokat teljesíteni tartozzanak, melyeket más szepesi várjobbágyfiúk (alii filii Jobagionum de Zepus) a királynak teljesítenek.⁴⁾

A szent királyi jobbágyfiaknak a Szepességben való említése, világosan mutatja, hogy a várjobbágyok, kik e czimmel éltek, nem voltak mindig a Szent István által alapított várispánságok várjobbágyai, hanem viselték e czímet későbbben alapított várispánságok várjobbágyai is, ha azon magasabb kiváltságokban részesültek, melyek élvezetében a szent király várjobbágyai voltak.

IV. Béla 1262. évben Szepesvárát, valamint István Comest említi, ki a szepesi szászok földjeit, Olaszi és Sигра

¹⁾ Wagner, *Analecta Scepus*. I. 102. 1. Fejér IV. 1. köt. 279. 1.

²⁾ Fejér IV. 2. köt. 64. 1.

³⁾ Wagner: *Analecta Scepus*. I. 298. 1.

⁴⁾ Fejér IV. 2. köt. 287. 1.

helységtől elhatárolja, és ki itt Comes Castellanus de Scepus címet visel. ¹⁾ A várispánság létezése itt nem érintetik.

IV. László király 1278. évben Jakab olaszii plébánust és fivérét Ragyolcz föld birtokában megerősíti, mert a király, mihelyest a Szepesség földjére lépett, a szepesi várhoz tartozó földeket mind körüljáratta, és úgy találta, hogy IV. Béla e földet eladományozhatta, mert a várispánság köteléke alól fel volt mentve. ²⁾ Utóbb (1283. évben) a király Ragyolczért Jakab plébánusnak Becsfalvát adja cserébe, rendelve egyúttal, hogy e falu bármely szepesi várispán (Comitis Zepusien-sis) joghatósága alól felszabadítva és mentes legyen, és semmi dologban ne tartozzék a szepesi várnak szolgálatokat tenni. ³⁾

Báld szepesi főispán és egyszersmind a szepesi kamara grófja, a királytól parancsot vett, hogy a Szepesség összes jószágait felvegye, ki és mily jogczimen birja azokat. Báld 1292. évben a szepesi várhoz tartozó Kis-Tamási nevű várföld két ekényi részét bizonyos csötörtöki lakók kezén találta, a miért is e földet a szepesi várhoz visszacsatolni akarta, azonban a birtokosoknak meghagyta, egy unczia arany évenkénti fizetése mellett. ⁴⁾

III. András király is kétségtelenül a szepesi várispánságról szól, midőn 1293. évben Perény mestert hűsége és szolgálatai tekintetéből egy két-ekényi földdel megadományozza, mely Zsigrá helység határától elkülönítettett, és mert szepesi várföld volt, e vár tartozandósága alól teljesen felmenti, megjegyezvén, hogy Perény mester az említett földet ne csak a szepesi várjobbágyfiúk (in libertate filiorum Jobagionum de Scepus) kiváltsága szerint, hanem akkép birhassa, a mikép az ország nemesei birják jószágait. ⁵⁾

Ugyan e király 1300. évben a *szepesi várjobbágyfiúk ispánjának* (Comiti filiorum Jobagionum de Scepus) azt írja,

¹⁾ Wenzel VIII. 27. l.

²⁾ Hazai Okmánytár V. 60. l.

³⁾ Hazai Okmánytár V. 67. lapon az mondatik, quod in nullo ad castrum nostrum Zepusiense possit vel debeat aliquantulum agravari.

⁴⁾ Katona VII. 1094. Fejér VI. 1. k. 222. l.

⁵⁾ Kollar: Amoenitates II. 91. lap, és Fejér VI. 1. köt. 247. l. V. ö. Bartal II. 158.

hogy Ipolit szepesi olvasó kanonok testvéreit és más rokono-
kat a szepesi várjobbágyfiúk osztályából kiveszi, és nemesi
rangra emeli. E várjobbágyfiúk voltak a Nemessányi csa-
lád ősei.¹⁾

Róbert Károly király 1306. évben, a Berzeviczyek egyik
ősének: Kokos mesternek, Rikolf comes fiának a Szepesmegyé-
ben fekvő Ór nevű szepesi várföldet adományozza, jutalmául
azon hű szolgálataiért, melyekkel Kokos mester Szepesvár és
Esztergom ostrománál magát kitüntette. Ez az Ór később
Strázsának neveztetett, mai neve Nehre, báró Mednyánszky
birtoka.

Az itt említett várföldön szolgálmányosok laktak, kik-
nek hivatása volt az utakra való felügyelés és őrködés, a hon-
nan a telep nevét is kapta.²⁾

Szerémi várispánság.

Várterületéhez tartozott :

Szerémmegyében : Chukuta, Mikola. Pör alatt : Feketenép.

A római Sirmium, őstörténetünk némely kiváló jelensé-
gének színhelye.

Octavianus császár győztes seregét a régi Illyricumba
is vezeté. A pannoniak feltámadtak az új urak ellen, de a
rómaiak megtörik őket, és 34 évben Kr. sz. e. Sirmiumot is
elfoglalják. Alattok itt a Száva partján a legelőkelőbb munici-
piumok egyike keletkezett. Constantius császár 358. évben a
telep Sirmiumban tölté. Gyakran császárok székhelye volt.

A népvándorlás vészt hozott e fontos városra. Attila
441. évben ostromolta és bevette Sirmiumot.

I. Justinian 536. évben Sirmiumot, és az egész sirmiai
Pannoniát ismét hatalma alá ejté.

¹⁾ Fejér VI. 2. k. 245. lap.

²⁾ A Berzeviczy család levéltárában található eredeti oklevél erről
azt mondja : hogy e földet conditionales birták : custodes viarum, sive
speculatores, vulgariter *evr*.

Utóbb a gepidák benyomulnak a pannoniai Sirmiumba, és Sirmium városát elfoglalják, midőn a római seregek éppen Italiában távol voltak.

Alboin longobárd király a gepidákat Kunimund királyuk alatt tönkre veré, mire a longobárdok, egyezség szerint Sirmiumot és a gepidák egész tartományát a Dráváig az avaroknak átengedték.

Sirmium elfoglalása az avarok által 587. évre esik. (Salagiusnál 580. év.)

Nagy Károly fia Pipin 796. évben a Dunán-túli Avariát, a Rábától kezdve a Dráváig meghódította, de valószínűleg a frankok akkor Sirmiumot is elfoglalták.

A Biborban született Constantin császár még a X. század közepe táján említi Sirmium városát a maga nevéen, csak hogy ennek fekvését hibásan a Duna partjaira helyezi, a melyeken a Traján-híd romjait ismeri.

Ez mutatja, hogy Sirmium sok, és veszélyes pusztításokon ment keresztül, de egyik catastropha sem forgatta ki egészen lételeből.

Létezett e néven még a magyar királyság megalapítása-kor is, de a város és tartománya hosszú időn át versengés tárgya volt a magyarok és byzantini görögök közt.

Ugy látszik, hogy a Szerémség a XI. század elején nem állt magyar fenhatóság alatt,¹⁾ de bizonyos, hogy a nemzet csakhamar újra a Száváig terjesztette országa határait.

II. Krezczimir horvát fejedelem, midőn Magyarország a XI. század közepén az összes német birodalom ellen küzdvén, a déli határszélek védelméről nem gondoskodhatott, Horvát-országnak a Cettina vizéig terjedő részét, mely I. István országlása alatt Magyarországhoz tartozott, magához rántotta. Most (1056.) Béla herceg — az utóbbi I. Béla király — és Radó nádor vezérlete alatt, mind az István idejében görög

¹⁾ Salagius István: De statu ecclesiae Pannoniae I. 176. lapján írja: Ex his manifestum est Bulgariam, Serviam, Croatiam, regionem urbemque Sirmiensem, quae anno 1019. Constantino Diogeno se dedidit regnante Sancto Stephano Graecorum imperio paruisse. És a 183. lapon: Savia Pannonia, itemque urbs ac regio Sirmiensis initio saeculi XI. non fuit ditioni Hungaricae.

felsőbbség alá jutott Szerémség visszaszerезtetett, sőt a magyar sereg Dalmatiát is pusztította.¹⁾

Radó nádor Sirmium helyén, 1057. évben apátságot alapított Sz. Demeter tiszteletére, a mely időtől fogva a városnak Száva-Szent Demeter neve jött használatba. Az alapító levélben, melyet I. András király megerősített, a nádor világosan mondja, hogy a monostort a Száva mellett alapította, azon tartományban, melyet sok harczy fáradsággal Magyarországnak visszaszerezett.²⁾

Az előadottak mutatják, mily módon függ össze az ősi régi Sirmium története Magyarország történetének első századaival.

Nem lehet csodálni, hogy a magyarok, ez országrész uraivá válván, e fényes multu város hadászati fontosságát is felismerték, és csakugyan a magyarországi 72 várispánságok egyike itt találta középpontját.

Melyik királyunk volt annak alapítója, azt már ma alig fogjuk kideríteni, mert biztos adataink a várispánság létezéséről csak a XIII. század második feléből vannak.

De a XIII. század nem volt a várispánságok alapításának, hanem hanyatlásának kora.

A Guthkeled nemzetségbeli Lőrincz és Mihály Csepán fiai 1272. évben azon panasszal járultak V. István királyhoz, hogy a IV. Béla király által a várföldek visszaszerzésére kiküldött akkori nádor és pozsonyi főispán Roland bán, az ő Feketenép nevű örökös földjüket, bizonyos irigyeik sugalmára, szerémi várföldnek nyilatkoztatta, és mint ilyen, a regestumba be is iratta. Most Pál mester pécsi prépost, kit V. István a maga koronáztatása után, a szerémi vártól jogta-

¹⁾ Szalay László : Magyarország története. I. 146. l.

²⁾ Fejér I. 394., 395. l. E levelet Rački álmúnek tartja, támaszkodván Osegovich okoskodására : Unius e Croatia Responsa 67—75. l. (Documenta 455. lap.) Meyndt (Beiträge zur Geschichte der älteren Beziehungen zwischen Deutschland und Ungarn, 22. lap), az idézett 1057. évi oklevélre vonatkozólag, azt mondja, hogy I. András 1047. évben lépett trónra, és hogy e feltevést addig fenn kell tartani, míg azon kételyek, melyek az e korabeli magyar oklevelek ellen támasztottak, teljes alaposágot nyernek. Lásd különben az oklevél hitelességére nézve Pesty Frigyes : Az eltűnt vármegyék II. 160—163., 167., 168., 178., 179. l.

lanul elfoglalt várföldek visszafoglalására kiküldött, az említett regestrum alapján a Feketenép czimű földet a szerémi várispánsághoz kapcsolni rendelte; noha Csepán és fiai Roland bán ideje óta e földet szakadatlanul és háborítlanul birták. V. István király Csepán fiainak kérelmére új vizsgálatot rendelt, és miután Pál bán bácsi és szerémi főispán, valamint a szerémi várjobbágyok, nevezetesen Benke hadnagy (*maior exercitus*), András Ágoston fia, Imre várnagy (*maior castri*) és némely más társai hit alatt azt vallák, hogy az említett föld mindig Csepán és az ő elődjeinek örökös földje volt, és a szerémi várhoz soha sem tartozott, a király Feketenép helységet Csepán utódjainak odaitéli, a szerémi várispánt és a várjobbágyokat hallgatásra kötelezvé. ¹⁾

A várispánság és vármegye megtartotta az ős sirmiumi nevet, de a város már rég a Száva Szt. Demeter nevet vette fel.

Ez, valamint Feketenép neve, és annak birtokosai tanúságot tesznek arról, hogy Sirmium vidéke a királyság első századaiban magyar jellegű volt. További bizonyítékul szolgál az a tény is, hogy a szomszéd Valkó megyét is régenten kiválólággal magyarok lakták és birták. Egy kitűnő tudósunk különösen Száva Sz. Demeter magyar voltát bizonyítja. ²⁾

Egy 1293. évi törvénykezési határozatban Óvári Konrád mester, és Pál pécsi püspök ügyében szerémi várjobbágyok (*jobagiones Castri Syrmienensis*) is szerepelnek, Gormoch faluból, ³⁾ mire aztán nagy hézag áll be a szerémi várispánság történetében, mely különben alig mutat kiváló mozzanatokat.

Róbert Károly 1337. évben Tamás csókakői várnagynak a szerémi várhoz tartozó Chukuta és Mikola nevű földeket adományozza, miből a szerémi várispánságnak hosszú fennállása kiviláglik. ⁴⁾

¹⁾ Fejér VI. 2. 394., 395. lap.

²⁾ Wenzel: Adalékok Száva Szt. Demeter város történetéhez (Magyar Akadémiai Értesítő, Philos. Tört. Közlöny V. 338. l.)

³⁾ Wenzel XII. 549. l.

⁴⁾ Eredeti oklevél a gr. Forgách es. levéltárában.

Száva Szent Demeter a XIV. században is jelentékeny hely volt, a melyben nemcsak ménesek, szőlők, hanem fürdők és paloták is említetnek.¹⁾

Szolgagyőri várispánság.

(Castrum Zulgageuriense.)

Várterületéhez tartozott :

Barsmegyében : Zenche, (Scenthe ma Szencse).

Nyírmegyében : Buda, Agár, Gyarak, Ondrhó, Zéla, Ilmér, Bajmoeska, Décs.

Komárommegyében : Aranyos, Madar, Anyala, (ez közös birtok), Kurta-Keszi (közös birtok), Gellér, Nagy- és Kis-Keszi, Fűs (közös).

Pozsonymegyében : Petend, Gyümölcs, Szolgagyőr (Csallóköz), Bős, Árpár vagy Árpádfoka (az utóbbi kettő 1274-ben Győrmegyében Tönye (Csallóköz).

Győrmegyében : Heche (ma Hecse pusztja Győr mellett), Gönyű, Sággh, Tényő.

Veszprém : Écsi.

Pesztergommegyében : Sárkány, Gyarmath, Csolnok, Raab.

Fehérmegyében : Zuld, Kuldó, Al-Dobos, és egy névtelen föld.

Sopronmegyében : Család.

Pestmegyében : Taksony és a határában fekvő Zaych, Jenő, Ráda.

Tolnamegyében : Horhi.

Hontmegyében : Kesző másképp Kérd, ma Kis-Keszi, az Ipoly mellett.

Zalamegyében : Paloznak.

Bizonytalan fekvésű : Billa, Rechun vagy Regun, Chuefeldy, Zyntha.

Tudósaink előtt Szolgagyőrnek minősége és holfekvése már régóta rejtélyt képez. Már Timon Samu kereste Szolgagyőr várat. Szegedy János, a jeles törvénytudó, munkája végén azt a kérdést veti fel feloldásra a buvároknak: mi és hol volt Magyarországon Szolgagyőr vármegye?²⁾

Pray György a vármegyék alakulásáról szólván, megjegyzi, hogy azok közül némelyik két részre vált, mint Pozsony,

¹⁾ Hazai Okm. VII. 400. l.

²⁾ Szegedy : Decreta et vitae regum Hungariae című munkája II. kötetének végén : Quaestio historico juridica ad resolvendum proposita : Quis et ubi sub Corona Régni Hungariae fuerit Comitatus Szolgagyőriensis ?

vagy két megye összeolvadt, mire szerinte például szolgál Nagy és Kis-Hont, régi korban Győr és Szolgagyőr is. ¹⁾ Pray tehát Szolgagyőrt vármegyének nézte. De abban sem következetes, mert más helyen Szolgagyőrt Győr vármegye egyik részének hirdette ki. ²⁾ Villányi Szaniszló valóbbszerűnek tartja, hogy e várispánság birtokának zöme a bakonyi erdő-ispánság északi alján, a mai Szolgagyőr, Tata és Almás vidékén — tehát Veszprémmegyében terült el; továbbá azt, hogy a szolgagyőri várispánság is az aránylag csekély terjedelmű győri vár- és egyúttal megyei ispánság kiegészítő része volt. ³⁾

Legtisztábban látott még e kérdésben Botka Tivadar, noha azt egészen át nem karolja, és miután csak röviden nyilatkozik a bonyolodott ügyben, szükségkép számos megfigyeléssel adós maradt, melyet különben az olvasó óhajtván várt. Szolgagyőr szerinte »a jelentőbb és nagyobb végvárispánságoknak egyike az osztrák széleken. Álladéka a Duna két partján Somogytól Sopronig, és Pestmegyétől Esztergom, Nyitra, Bars és Hontmegyéig terjedett. Kormányzását királyaink előkelő és zászlós uraknak osztogatták, mert az okmányok végén elsorolt országnagyok közt ott látjuk a zulgagewri comeseket is. IV. Bélának atyja adományára hivatkozó iratában a Comitatus Zulgagewriensis czim várispánsági értelemben alkalmaztatik. Habár ezen király vallomása szerint a várjogi vizsgálatok alatta az egész országban, minden várispánságra ki voltak terjesztve, mégis ez ideig nem jött napvilágra oly okmány, mely ezen végvárispánságban működött delegatióról tanuskodnék. Azonban oly föltevésben, hogy e végvár a győri egyházmegyéhez tartozott, Omodé győri püspök, ki 1255-ben az egész püspöki megyében fekvő várjogok vizsgálatával bízott meg, lett volna az, ki a szolgagyőri vár birtokügyeit is elintézte. E várispánságnak a XIII. század alkonyán nagyszerű, habár eddig meg nem fejtett, változáson kellett átesni. Két okmány szövege hiteti ezt el velünk. Egyben e szavak fordulnak elő bizonyos ebéd lakosokról: »qui olim fuerunt ca-

¹⁾ Pray: *Historia Regum Hungariae* I. köt. LXXIV. és LXXV.

²⁾ Pray: *Specimen Hierarchiae* I. 309. l.

³⁾ Győrmegye és város stb. 45., 46. l.

strenses de Golgouch, qui Zulgageurienses alio nomine nuncupantur.« V. Istvánnak 1270-diki alapítványában pedig e várispánsághoz tartozó, különben pestmegyei helységek »terrae ducatus de Zulgageur« nevezet alatt említettek.

Igy Botka, ki még a jegyzetben hozzáfeti, miszerint valószínű, hogy a soproni Szolgagyőr volt e várispánság központja.¹⁾

E nyilatkozatban különféle természetű kérdések lévén összefoglalva, mi ezekkel és másokkal, melyek ide tartoznak, külön akarunk foglalkozni, és ily módon megkísérteni történeti földrajzunk és alkotmánytörténetünk e homályos pontját felderíteni.

A Szolgagyőr helynév Zulgageur, Zulgagyeur, Zolga Jaur, ZolgadiEUR, Zuluga-geur, Zalugageur, Zulgaiaur, Zol-gagewr, Szulgagyeur, Sulgagevr, Zolgagyor, Zolgagyeor stb. alakban fordul elő, a nélkül azonban, hogy e helynév alatt mindig a hasonlóvá várispánság székhelyét érthetnők. Létezett, illetőleg létezik ma is Szolgagyőr puszta Veszprém-megyében, Győr Szt. Márton és a komáromi Kis-Bér közt; hasonlóvá falu Sopron, és Pozsonymegyében (Csallóköz, Udvarnok és Kürt közt), és Szolgagyőr vára, mely, mint alább fogom bizonyítani, Györmegyében feküdt. Említ Tagányi egy esztergommegyei Szolgagyőrt, mint Karva faluval határost; de nem tartom oly bizonyosnak, hogy az a Cséka, ki Szolgagyőrről valónak mondatik, nem más hasonlóvá helyről nevezte-e magát. Egy Szolgagyőri család 1258. évben a szamobori benczés kolostort alapítja.

De a Szolgagyőr még helynevet sem jelentett mindig, hanem várnépet, mely szükségkép nem Szolgagyőr várispánsággal állott kapcsolatban, hanem más várispánság alá is tartozhatott. E körülmény ugyan sok zavart okozott, és habár igaz, hogy a szolgagyőri várispánság álladéka mintegy 13 vármegyében volt szétszórva, a miben e várispánság páratlan a maga nemében, de még sem volt annyira széthányva, a mint ezt néhány íróink hinni látszanak, kiket a Szolgagyőr név távoli helyeken való előfordulta meglep. A megkülönböztetés,

¹⁾ Századok 1872. év 29., 30. lap.

hogy mikor van szó szolgagyőri várjobbágyokról, mikor pedig szolgagyőrökről (*castrenses*), általában vékony szálon nyujtatik ugyan, de alig tévedünk, ha biztosságot találunk abban, hogy szolgagyőri várjobbágyokról csak (?) akkor van szó, midőn Szolgagyőr vára is említettik, vagy legalább szolgagyőri nép (*castrenses zulgageurienses*) kifejezés használtatik, mint például Erzsébet királyné alább idézendő levelében, mert ebben is van vonatkozás helyi tartozandóságra. Ez kitünik egy 1332. évi oklevélből, mely Petend faluról azt mondja, hogy régente a szolgagyőri embereké volt (*quae antiquitus erat hominum zulgageuriensium*), pedig tudjuk, hogy ez a Petend III. András király idejében még a szolgagyőri várnép földje volt.

Midőn IV. Béla király 1247. évben Bechend comesnek a velenceiek ellen szerzett érdemeiért a Sárkány nevű földet adományozza, e földről azt mondja, hogy azt előbb különféle sorsu szolgalmányos (*conditionarius*) nép birta, ugymint solmárok, udvarnoki szolgagyőrök, (az eredetiben: *zulgageurii udvornicorum*), kik szolgálóknak is és pohárnokiak, kik *buchariusok*nak is neveztetnek. E falu Köbölkút és Béla közt fekvőnek mondatik, hol Sárkány falut ma is találjuk Esztergommegyében.¹⁾ Tagányi megtámadja Villányi felfogását, ki a szöveget így olvassa: »(terra est) populorum diverse condicionis videlicet falconariorum, Sulgageury udvornicorum, qui vulgariter Zulgauztou dicuntur et pincernarum, qui buchary appellantur.«²⁾ Az orsz. ltár eredetijéről vett pontozással azonban Tagányi így olvassa: Sulgageury-Udvornicorum stb. az a combinatio tehát, hogy a szolgagyőrieket szolgáló udvarnokoknak is hívták, szerinte magától elesik.

Én pedig azt hiszem, hogy bármilyen legyen a pontozás az eredetiben, a *zulgageury* szó magában meg nem állhat, hanem valamely genitívus pluralishoz kell hogy tartozzék.

Tagányi szerint a dolog nyitja az, hogy Család faluhoz ma is egy Szolgagyőr nevű pusztá tartozik, és az oklevél vagy annak lakóit, vagy, a mi egyre megy, a szolgagyőri várjobbágyokat értette, mert 1257. maga Család is azok birtoka volt. A távo-

¹⁾ Fejér IV. 1. köt. 445. lap.

²⁾ Fejér IV. 1. k. 445. l.

labbi Zalamegyében fekvő Paloznak helységben II. András már 1222. évben két Szolgagyőr háztelket — duas mansiones Zulgageuri dictas — és két bucharius háztelket a veszprémi káptalannak adományoz. ¹⁾

Azon, némely buváraink által kimondott nézet ellen, mintha Szolgagyőr soha egyebet nem jelentene, mint várjobbágy, a birtoklási viszonyok szólnak. Mert e nézetet elfogadva, mi értelme volna azon ténynek, hogy Anyala helység a banai, komáromi és szolgagyőri vár, Füs pedig a pozsonyi, szolgagyőri és barsi várszolgák közös birtoka volt? mi jelentése volna a szolgagyőri comes hivatalának? Mindannyiszor Pozsony, Szolgagyőr, Komárom, Bars várakról van szó.

E szerint idősb Bartal Györgynek sincs igaza, midőn azt írja, hogy Szolgagyőr minden földvár (terreum castellum) közös elnevezése volt, melyet hatalmasabb és tekintélyesebb urak emeltek, és melyet a mai nyelvészokás »uradalom fejé»-nek nevezne.

Ha azonban tisztán áll előttünk a Szolgagyőr név jogtörténeti jelentése, nem mondhatjuk ugyanazt a Győr név nyelvészeti értelméről. Bartal György kimutatá, hogy a Győr szó megfelelven a németek Ringjének, Szolgagyőr neve alatt régenten oly erődítvényeket értettek, melyeket hatalmasabb birtokosok uradalmaik fejéül építettek. ²⁾ E felfogás ellen azonban erős kételyeik vannak a nyelvészeknek. ³⁾

Szabó Károly a Pozsonymegyében, nevezetesen a Csalóközben egykor létezett Pethend faluról azt véli, hogy ez a mai Péterfa. ⁴⁾ Azonban egy 1329. évi oklevélben azt olvasom, hogy possessio Pethen, később Petend *máskép* Szolgagyőr nevet viselt, és az ó-budai apácák birtoka volt. ⁵⁾ Már most az a kérdés, vajjon ez a Szolgagyőr, mely máskép Petend, ugyanazon falu-e azzal, mely, mint kimutattam, Udvarnok területéből hasított ki, és Udvarnok és Kürt közt feküdt? Bizonyára nem, ha Szabó Károlynak igaza van, hogy Pe-

¹⁾ Fejér VIII. 3. k. 260. lap.

²⁾ Pauler Tivadar: Új M. Múzeum 1858. I. 72. l.

³⁾ Hunfalvy Pál: Ethnographia 398. lap.

⁴⁾ Teleki, Hunyadiak kora VI. 199. lap.

⁵⁾ Országos Itár. Acta monialium Vet. Budensium.

tend = Péterfa. E két csallóközi Szolgagyőr meglehetősen közel fekszik ugyan egymáshoz, de még sem határos.

A topographiai kérdés felderítésére még szükség felemlítenem, hogy Róbert Károly 1332. évben a pozsonyvármegyei alispánnak és bírótársainak azt a vizsgálatot hagyta meg, melyik az a Petend falu, mely hajdan a szolgagyőrieké volt, és IV. Béla valamint V. István által, a nyulakszigeti apáczáknak adományoztatott. Akkor t. i. ezen apáczák és a Peten helységbeli nemesek közt birtokviszály forgott fenn. A vizsgáló bírák Padány, Szásza, Várkony és Mád lakosait, mint szomszédokat, és más pozsonymegyei nemes és nem nemes lakókat kihallgatván, azon eredményre jutottak, hogy Peten helység semmikép sem illeti, az apáczákat hanem hogy ez Petend faluval határos, mely Petend fekszik Peten és Padán falu közt. Ez a Petend hajdan szolgagyőri várföld volt, és arra a peteni nemesek semmi jogot nem tarthatnak.¹⁾

Ez tehát ellene mond a fennebbi adatnak, mintha Pethen és Petend azonegy falu volna. Petend csallóközi fekvése Padány és Várkony körül azonban minden kétséget kizár. (Lásd e várispánság leírásának végét.)

Mily nehéz némelykor eltűnt századok földrajzi viszonyairól nekünk itéletet hoznunk, kitetszik abból, hogy Róbert Károly a fennebbi jelentés alapján még mindig nem mert bíraskodni, hanem még ugyanez év december 11-én az esztergomi káptalant annak megvizsgálására kiküldé, vajjon Pethen és Pethend két külön helység-e? avagy csak egyetlen Pethend nevű helység létezik-e, mely hajdan szolgagyőri föld volt. A káptalan jelentése december 23-áról nevezetes. Ugyanis:

1. Két Abony helység néhány nemese, és a Szentmihályi várnép azt állítá, hogy Pethen és Pethend két külön helység; ugyanazt vallá négy szerdahelyi nemes. Ellenben:

2. Iván szerdahelyi pap, koros és higgadt ember, ki 40 év óta a Csallóközben lelkészkedett, soha sem hallott valamit Pethend faluról. Hasonlókép Tejed, Ethe és a harmadik Abony nemessége csak Pethen létezéséről tud. Karcsai Lo-

¹⁾ Anjoukori Okmánytár II. 626., 627. l.

ránd nemes és más megyebeli emberek oda nyilatkoztak, hogy a kik Pethend lételét emlegetik, hazudnak. Maga az esztergomi érsek egy régi szolgálja, V. István ideje óta csak Pethen faluról hallott szólni, hasonlóképp néhány fel-mádi nemes, és Sebes comes jobbágya.

Mégis az utóbbi nézet az, mely téves lehetett; mert a pozsonyi káptalan 1332. november 27-én kelt levele, névszerint elősorolt padányi, mádi, etyei és nyéki nemesek által azt derítette ki, hogy Pethen helység a petényi nemesek örökös birtoka, ezen Pethen és Padány közt fekszik Pethend, mely utóbbit csak egy tó választja el Pethen és Padány falutól.¹⁾

Különben feltűnő, hogy midőn Róbert Károly alatt, még V. István korabeli emberek éltek, annyi hiteles ember semmit sem tudott arról, hogy István király Petend falut, a szolgagyőriek földét, a nyulakszigeti domonkosoknak adományozta.

Tagányi egy 1260—1270. körül kelt oklevélben Mocha de Peten zulgagewriensis nevét találván, ebből azt következteti, hogy Fehérmegyében Petend nevű szolgagyőri várföld volt; a mi azonban téves, mert az idézett oklevél helynevei a csallóközi Szerdahely környékére mutatnak. Ugyane forrásban említettven Welpret Zulgageuriensis de villa Tuuna, ebből azt magyarázza ki, hogy Tuuna = Tanya, Fehérmegyében fekvő szolgagyőri várföld volt, holott értelme csak az, hogy Welpret várszolgá volt Tuuna helységben.

Az esztergomi káptalannak IV. Lászlóhoz intézett egy év nélküli jelentésében Szalonta, Szakálos és Szolgagyőr nevű földek, mint a nyúlszigeti apácák birtokai említettnek.²⁾ E földek a Csallóköz déli részében feküdtek. Nem tudni, egy harmadik Szolgagyőr nevű földdel van-e dolgunk e tájon, vagy Petendről van-e szó, mely Szolgagyőrnek is neveztetik. Petend ugyan az ó-budai, Szolgagyőr pedig a nyúlszigeti apácák birtokának mondatik, de ez nem akadályoz azon feltevés-

¹⁾ Anjoukori Okmánytár II. 632—634. lap. Pethenről lásd a pozsonyi várispánság leírását is.

²⁾ Wenzel IX. 576. l. Hogy possessio Szolgagyőr Pozsonymegyében Udvarnok határából kihasított, mondja egy 1397. évi oklevél is. (Fejér X. 2. k. 502.)

ben, hogy mindkét apácza-zárda ugyanazon Szolgagyőrben volt birtokos. Az e tájon fekvő Apácza-Szakálos melléknevét onnan kapta, mert a nyúlszigeti apáczák birták. Szalonta ma nem létezik.

Az a Szolgagyőr, mely Nagy-Udvarnok területéből kihasított, még 1446. évben is ezen néven, és mint Nagy-Udvarnok határában fekvő helység említették. A pozsonyi káptalan ezt a Szolgagyőrt akkor néhai Gőri Pál birtokának mondja.

A Győr helynevet a gyűrű = Ring névtől származtatják: Bartal György, ¹⁾ Kerékgyártó Árpád, ²⁾ Botka Tivadar, ³⁾ Ipolyi Arnold, ⁴⁾ Henszlmann Imre, ⁵⁾ Tagányi ⁶⁾ és mások. Azonban Hunfalvy Pál helyesen megjegyzi, hogy a Győr helynevet csak azok vehetik avar emléknek, a kik a német ring-et, a gyűrű közbevetése által *györ*-re magyarázzák. ⁷⁾

A XIII. század elején Győr nemzetség élt (de genere Geur), de különben, mint személynév is használtatik. ⁸⁾

Kálmán király 1112. évi levelében, melyben a zobori apátság jószágait előszámlálja, azt mondja, hogy Wochoy faluban annyi földet birnak a győriek (Gewrienses), mint a mennyit az apátság népe. Itt győriek, annyi mint szolgagyőriek, avagy várnépbeliek, ⁹⁾ és általánosan, mint a castrensis

¹⁾ Commentarii 130—131. l.

²⁾ Magyarország művelődésének története 370. lap, és a Míveltség fejlődése Magyarorszáiban I. 8. lap.

³⁾ Századok 1881. év 473. lap.

⁴⁾ Archaeologiai közlemények VI. köt. 7., 8., lap.

⁵⁾ Vasárnapi Ujság 1867. év 5-ik számában.

⁶⁾ Századok 1882. év 315. lap.

⁷⁾ Hunfalvy: Magyarország ethnographiája 398. lap.

⁸⁾ Timon azt írja, hogy mivel az idegenek a Győr nevet nem tudták kimondani, IV. Béla e nevet Jaurinumra változtatta. Azonban a Jaurinum név már sokkal korábban fordul elő (például 1210. és 1222. évi oklevelekben. Fejér III. 1. k. 102. és 359. l. Ő e nevet nem hozza kapcsolatba a gyűrű szóval. Katancsich úgy vélekedik, hogy a Jaravum és Javarinum helynév már a XI. században felkapott, és hogy ebből lett a magyar Győr. (Orbis antiquus I. 305. lap.) Rupp Jakab pedig a helynevet egy György nevű szent életű paptól származtatja. (Magyarország helyrajzi története I. 418. lap.) Villányi a gyűrűbokr szóval tartja össze. Van Gyűrűfű falu Baranyamegyében.

⁹⁾ Ily értelemben már Lehoczky András ismerte 1796. évben. Lásd Stemmatalogia I. 223. lap. Szabó Károly is mondja, hogy a vár jobbá-

szó synonymumja használtatik.¹⁾ Tagányi e helységet Szolga-győr vár tartozandóságának tartja, — én inkább Galgócz várának. (Lásd azt).

A fehérmegyei Szolgaegyháza nevű pusztá, a Rába közben 1251. évben említett Szolga-Bajva,²⁾ és még 1511. nevezett Szolgakő nevű birtok, — minőket talán még többeket lehetne felfedezni, — nekem arra látszanak mutatni, hogy annak lakói egykor valamely vár, vagy apátság irányában szolgálati viszonyban álltak. Itt a szolga szó nem synonymumja a szabad nemesnek (*serviens regalis*), miként mai napig a szolgabíró (judex nobilium) hivatalnévben még használatban van, hanem inkább függési állapotot jelez. A Szolgagyőr névben is hasonló állapot van kifejezve.

A Nagymartoni család ősei Sopronmegyében azon birtoktér tulajdonosai voltak, mely ma nagyerdő néven ismeretes. Ezt a XIII. század elején még *jobbationes castri*, azaz szolgyőrök birták, és innét ered a mai Szolgagyőr pusztá neve-zete, szintén a nagyerdő vidékén.³⁾

Győr és Szolgagyőr két különféle vár volt, noha egymás közelében léteztek, mint ezt kétséget kizáró módon V. István király 1271. évi levele bizonyítja. A király t. i. a győri királyi hospeseket a győri várba helyezi át (*placet hospites nostros de Jaurino, ad castrum transferre Jauriense*) azon czélból, hogy Győr városi rangra emelkedhessék, a miért is a győriekeket Fehér-vár polgárainak (*cives et hospites*) szabadalmaival ruházza fel.

gyai (*servientes castri*) és népei együtt is nevezettek *castrensiseknek*, kik néha, de *ritkán*, Győriensis név alatt is fordulnak elő. (Hunyadiak kora VII. kötet, melyből csak két iv jelent meg nyomtatásban, — 25. lap, 2-ik jegyzet.) Korábban is lényegileg azt mondá Szabó Károly, csak hogy akkori nyilatkozata szerint a győrök *gyakran* vétettek egy értelemben a vár népeivel. (Hunyadiak kora VI. 42. lap.)

¹⁾ Beleházi Bartal György írja: *Nomen Győriensis pro castrensibus gentibus sensu synonymo acceptum habes in litteris, quibus Bela IV. possessiones per Colomannum S. Hyppolito de Zobor collatas enumerat. Fejér VII. 5. k. 89. 1. Nem helyeslem tehát, hogy Tagányi Vág-Vecsét Kálmán király ez oklevele alapján Szolgagyőr várához tartozónak mondja.*

²⁾ Ezt Jerney Győrmegebe helyezi.

³⁾ Győri tört. és régész. füz. III. 307. 1. Nagy Imre czikke.

Több ide vonatkozó kedvezményekről nem szólván, csak azt említem, hogy az új telepedőknek a Malomsok nevű győri várföldet adományozta, mely a Dunántúl Zámolyig terjed, tehát Gyórhöz nyugotra esik.¹⁾ Még érdekesebb azon intézkedés, melylyel a király Győr várának lakosait szaporítani igyekszik. Oda kapcsolta ugyanis:

1. A győri püspök és káptalan népeit, kik Győrrött (in villa Jauriensi) laknak.

2. A győri várhoz tartozó várnépbelieket, kik öt fontot fizetnek.

3. Nehány a szolgagyőri várhoz tartozó várnépbelieket, és szállásaikat. E két pont világosan bizonyítja, hogy más Győr, és más Szolgagyőr vára.

4. A királyi tárnoknépet (populos regalium tavernicorum).

5. A Szent-János kereszteseinek népeit.

6. Szent-Adalbert falu népségét, — valamint több más sorsu embereket, kik a nevezett vendégek közt vegyesen laktak.²⁾

Ez időben tehát a két várispánságnak össze kellett olvadni, vagy inkább a győri várispánság megszűnt, mert ez időn túl azt semmiféle oklevél, vagy történeti kútforrás nem említi többé, holott a szolgagyőri várispánsággal és főnökeivel még ezentúl is jó soká van dolgunk.

Ezen összeolvadás bizonyítéka azon körülmény is, hogy Écs, Nyúl, Sághegy és Tarján helységek győri várszolgái 1240. évben szabadalmakat kapván, ezek 1273. év körül — tehát V. Istvánnak idézett 1271. kiváltsága után — szolgagyőri vár-

¹⁾ Malomsok, ma Révfalu a Kis-Duna mellett, mely azt Győr városától elválasztja. (Győrmegye és városa egyetemes története. 495 lap.) Itt ömlik a Rábeza a Dunába.

²⁾ Fejér V. 1. köt. 146—149. lap. Az elköltöztetésre nézve megjegyzi Hetényi (Honi városaink 94. lap), miszerint V. István a győri polgárságnak megengedte, hogy azon tájról, mely még most is holt városnak neveztetik, az úgy mondatott győri dombra, mostani lakhelyére, történhessék. Ráth Károly magyar fordításban közölte V. Istvánnak idézett oklevelét, de elmosódva, épen azon pontokban, melyekre itt fő súlyt fektetünk. (L. Uj Magyar Múzeum. Második folyam. I. köt. 619. l.) V-dik István oklevelét átirta III. András király 1295. évben. (L. Hetényi János: Honi városaink befolyása, az F. alatti oklevelet.)

szolgáknak neveztetnek.¹⁾ Az oklevél ugyancsak Ság várnépéről szól, de mivel azzal Écs, Nyúl és Tarján helységek közös szabadalmat élveztek, nem lehet kételkedni, hogy mind a négy falu, mely 1240. évben győri várszolgáknak volt lakóhelye, 1271. óta szolgagyőri várfölddé változott át. Különböztetve való, mint alább látni fogjuk, hogy Tarján már 1242. évben Szolgagyőrhöz tartozónak mondatik, vagy legalább annak egy része.

Megjegyzendő még, hogy a győri püspök, és a győri főispán sohasem szolgagyőri püspök vagy szolgagyőri főispán, — a két topographiai név következetesen szétválasztatik mindig. V. István király 1272. évi levele, melylyel a zágrábi püspökség kiváltságait megerősíti, e kérdésre érdekes záradékkal van ellátva; ebben t. i. előfordul Selka, győri főispán (Comes Jauriensis), ki már 1271-ben viselte e méltóságot, és Baas szolgagyőri várispán (comes Zulgageuriensis).²⁾ Ha ugyanazon záradékban mind a két hivatal hordozója megneveztetik, e hivatal azonossága ellen minden más okoskodás felesleges.

Szabó Károly egyetlen példát hoz fel arra, hogy Győr városa Szolgagyőrnek is neveztetett.³⁾ A tisztelt tudóst tévedésbe ejtette a Fejér György által közlött 1217. évi oklevél, mely szerint II. András a veszprémi egyháznak, melytől, midőn palaestinaí útjára sok pénzre volt szüksége, Gizella királyné koronáját kapta, Poloznak helységben tres mansiones *civium de Zolgageur* adományozott. Ez alatt ő győri polgárokat értett; de fel kellett volna tűnnie, hogy ugyanez oklevél szerint a veszprémi egyháznak Pécsölben quinque mansiones *civium Zaladiensium* adományozott, pedig Zala alatt bizonyosan nem fog várost érteni. Az oklevél egész tartalma mutatja, hogy az adomány tárgyát várszolgák és más szolgálmányosok földjei képezték, — és e vélemény teljes igazolást nyer az idézett oklevél javított szövege által, melyben *civium* helyett *civi-*

¹⁾ Például így: Amanus et Uz filii Kiliani de Saagh et Joannes filius eiusdem Uz, castrenses Zolga-Geurienses. (Fejér VII. 2. k. 73. l., ki az oklevél évszámát hibásan 1279-re teszi.)

²⁾ Liber Regius XVI. köt. 77. l. Sok hibával közli Fejér V. 1. 195. lapon, sőt épen Baas nevét és hivatalát kihagyta. V. ö. Tkalsics I. 163. lap.

³⁾ Hunyadiak kora VI. 43. lap.

lium áll, e szó jelentése pedig, mint tudjuk, várnép. ¹⁾ Paloznakban lakó szolgagyőri, nem pedig a zalai várispánsághoz tartozó várnépről van itt szó. Végre a zalai várnép (civiles zaladienses) és szolgagyőri várnép megkülönböztetve vannak egymástól. (Lásd többet Zala alatt.)

Az előadandó birtokviszonyok sok egyéb kérdést fognak megfejtetni, mely e várispánság sajátságából támad.

II. András király 1213. évben Uriás vagy Uros, pannonhalmi apát kérelmére, a dunai halászat harmadrészét, mely a szolgagyőri várszolgák és a gönyői udvarnokokhoz tartozott, a szentmártoni apátságnak adományozza, és ez adományt 1222. évben megújítja. ²⁾

A veszprémi káptalannak a király 1222. évben a szolgagyőri várszolgák (*civilium de Sculgageur*) újabban zalamegyei Paloznak területén fekvő két mansióját ajándékozta, — mely falu különben is a káptalan birtoka volt. ³⁾

Midőn II. András a következő esztendőben a pannonhalmi apátságnak Szent-István által nyert kiváltságait, úgy a mint azokat II. Geiza kiváltságában feljegyezve találta, megújítja, megerősíté annak a dunai halászat harmadrészét is, mely Tanyának neveztetik, és a szolgagyőri várszolgák, és a Gönyői helységben lakó királyi udvarnokok tulajdona volt. ⁴⁾ Nincs kétség, hogy itt azon dunai halászatról van szó, mely egy évvel azelőtt Uriás apátnak adományoztatott.

Szintén 1223. évben előfordúl a győri káptalan levelében Endreus, Nicodem fia, jobbagio de Szolgagyőr, Tényő falúból, ki a pannonhalmi apátsággal egyezsége lépett. ⁵⁾ E körülmény emeli azt a valószínűséget, hogy Szolgagyőr vára nem messze eshetett Győr várától. Tényő ma is a nevezett apátság birtoka és Szent-Mártonnal határos.

¹⁾ Fejér IX. 7. köt. 646. l., és Hazai Okmítár V. k. 8. l. Maga Fejér, ez oklevelet IV. Béla 1229. évi átíratában újra közölvén, *mansiones civilium de Sculgageur* említ. Cod. dipl. VII. 1. k. 221. l.

²⁾ Wenzel VI. 365. és 410. lap. Hazai Okmánytár I. 7. lap.

³⁾ Fejér VII. 1. k. 221. l.

⁴⁾ Fejér III. 1. k. 397. l.

⁵⁾ Wenzel I. 194. l.

Nemsokára (1224.) a király ugyancsak Gönyű határában három ekényi földet a szolgagyőri várkötelék alól kivesz, és a rajta levő hat várszolga szállásával, és az azokat illető dunai halászattal szintén az apátságnak adományozza,¹⁾ mely így már Gönyűnek harmadrészét bírta. A következő esztendőben (1225.) a király megjutalmazni akarván Uriás apátot, ki a tűzvész által elhamvasztott apátságot újra felépíté, annak Gönyűben még tizenöt szállást (mansiot) adományozott, sőt hogy az apátság egész Gönyű háborítatlan birtokában maradjon, elrendelte, hogy azon udvarnokok, kik az említett 15 szálláson felül még Gönyűben laknak, és kiket a király Mihály királyi főlovászmesternek adományozott, onnan máshova telepíttessenek át.²⁾ De a király szándékai Gönyűre nézve csak később teljesültek.³⁾

Még ugyanez évben II. András újra meg csorbítá a szolgagyőri várföldek álladékát, minthogy a nyúlakszigetén fekvő Sz.-Mihályhoz címzett premontrei prépostság templomának két házhelyet adományoz Jenő faluban.⁴⁾ E két házhely a szolgagyőri várszolgáké volt, és azzal indult meg a jenői földek eladományozása. Jenő falu a Duna balpartján feküdt, e folyó és Rákos-Palota közt, Pest közelében.

Nyitra megyei Ondrhó faluban, mely ma pusztá a Nyitra folyó mellett, Komjáthi és Surány közt hajdan szolgagyőri várjobbágyok laktak. Ezek 1229. évben Hemyrüh fiait Szelezsény faluból perbe idézték, hogy Boguna földet (nem tudni, a hontmegyei Bagonya falura vonatkozik-e?), melyet ők várföldnek (castrensem) lenni állítottak, Cunchá-nak, Constancia cseh királyné birájának, eladták. Azonban a pör a vádlók ellen dőlt el a nyitrai káptalannál.⁵⁾

¹⁾ Wenzel I. 196., 197. l.

²⁾ Wenzel I. 209., 210. l.

³⁾ V. ö. Wenzel I. 223. l.

⁴⁾ Fejér III. 2. k. 11. l., VII. 5. k. 234. l., és X. 2. k. 711. l. Wenzel XI. 179. lap. Visszatekintőleg szólnak ez adományról 1245. és 1249. évi oklevelek is. Wenzel VII. 197. l., és Fejér IV. 2. k. 45. l. Egészen félreértette ez adományt Őri G. György, ki Margitsziget történelme 50. lapján azt írja, hogy II. András Szolgagyőrben és Jenőben két várjobbágyi szállást ajándékozott a prépostságnak.

⁵⁾ Hazai Okmtár VII. 16. 17. l.

II. András 1231. évben a Billa nevű földet Szolgagyőr vár alól kiveszi, és az azt lakó várszolgákkal a pannonhalmi apátságnak adományozza.¹⁾ Fekvése bizonytalan, — talán Komárommegye csallóközi részében feküdt, — mert az ott létező helységek társaságában említették.²⁾ Tagányi Bille helységet Pestmegye határában keresi.

Mint már a banai várispánság történetében el volt mondva, Anyala kormárommegyei helységben, a banai, komáromi és szolgagyőri vár közösen öt ekényi földet bírtak, melyet Mátyás, az esztergomi érsek udvarbírája tartott elfoglalva. E várföldek a kiküldött bírák által visszacsatoltattak, a király pedig kegyelemből másfél ekényi földet visszaadott Mátyásnak, kit az itebőli prépost 1239. évben azokba bevezetett.³⁾

Fűs helységben 1237-ben három várispánság, t. i. a pozsonyi, szolgagyőri és barsi vár jobbágysai laktak.⁴⁾

A fehérmegyei Kuldó falut is a szolgagyőri várjobbágyok, a királyi tárnoki nép, és a kir. hirnökök közösen bírták, melyet IV. Béla király Csuton kelt évnélküli levelében a nyúlakszigeti Boldogasszony monostorának adományozott, miután a nevezett földet lakóitól elhagyatva találta. Az adományt megerősítette V. István király 1272. évben.⁵⁾

A Szolgagyőr várához tartozó Teryan (Tarján) nevű egy ekényi szántóföldet IV-dik Béla 1242. évben Renaltnak, Wyrunc mester fiának eszerébe adja, azon két győri házhelyért, melyet Renaldtól elvett.⁶⁾ Együttal Teryan, a hozzá való erdővel, szőlővel és kaszálóval a szolgagyőri várkötelék alól felmentetett.

A német vitézrend is melyet II-dik András utóbb az országból kiűzött, a várföldek elpazarlásából hasznót húzott.

1) Wenzel I. 282. l. Fuxhofer-Czinár : Monasteriologia I. 78. l.

2) Fuxhofer-Czinár monasteriologiája Billa azonosságát nem magyarázza 74. l. Komárom Duna jobbparti oldalán van Billeg pusztja, mely régen Bille, és Byllá-nak is iratott.

3) Fejér IV. 1. k. 156. l. Czinár ez oklevélből hibásan azt olvassa ki, hogy Komárommegyében Szolgagyőr nevű vár létezett.

4) Fejér IV. 1. k. 100. l.

5) Fejér V. 1. k. 208. l.

6) Wenzel II. 145. l.

IV. Béla király ugyanis 1244. évben a Nyitra várához tartozó Kesztelő és Suk, és a Szolgagyőr várához tartozó Zela nevű földet adományozza, megjegyezvén, hogy az oda telepedők ugyanazon szabadságot élvezhessék, melyet a templárius és a János lovagrend népei (hospites) az országban élveznek.¹⁾

Gróf Bethlen Elek ez oklevélre vonatkozólag felkiált, hogy aligha valaha valaki fel fogja deríteni, vajjon hol feküdt az itt említett két vár.²⁾ E nyilatkozat mentséget talál a magyar történettudomány akkori (1831. évi) állapotában, valamint azon körülményben, hogy gróf Bethlen csak hibás szövegű okleveleket ismert.³⁾ A castrum Sulgay, Sulgagen, vagy Sulgagenriense-re, mint gróf Bethlen e nevet írta, ő rá nem ismert; de nem ennek helyesírását veszi gyanúba, hanem Zela nevét hozza combinatióba a közép-szelnoki Zilah várossal, — ezt azonban elejti, mert Zilah IV-dik Béla idejében az erdélyi püspök birtoka volt. Ezek után úgy vélekedik, hogy Zela neve az eredetiben tán hibásan van írva, és Zela helyett tán Zek, azaz Szék olvasandó, mely Dobokamegyében, az oklevélben szintén említett Suk közelében fekszik.

Mondjuk ki röviden, hogy a Béla király idézett adományában előforduló Zela alatt a mai nyitramegyei Alsó- és Felső-Zéla értendő, mely Galgócz alatt a Vág jobbpartján terül el. Ez a Zela tartozott Szolgagyőr várához, mely különben is e vidéken több földet birt.

A nyitrai vár tartozandóságairól az illető helyen lesz szó.

A már nevezett szent-mihályi prépostságnak (1225.) a Nyulakszigetén IV. Béla király 1245. évben Jenőben újra két házhelyet adományozott, melyet eddig szolgagyőri várszolgák bírtak.⁴⁾

¹⁾ Wenzel II. 152. lap. Hibásan közli az oklevelet Fejér IV. 1. köt. 313. lap, és utána mások.

²⁾ Gr. Bethlen : Geschichtliche Darstellung des deutschen Ordens in Siebenbürgen. 57. l.

³⁾ A castrum Nitriense helyett Fejér szövegében áll : castrum Hittense, (zárjelben : fors Zsidense). Ehhez gr. Bethlen Dreger pomeraniai codexéből még a castrum Flitense formulát veszi át.

⁴⁾ Wenzel VII. 197. l. Ugyanez oklevelet közli 1249. évszámmal Fejér IV. 2. k. 43—45. lap.

Midőn András, Ivánka fia, a gróf Forgách család őse, és Und comes közt Vajka (ma Vajk) birtokáért viszály támadt, a mely az utóbbi javára dőlt el, IV. Béla király András comest kármentesíteni akarván, annak, az esztergomi érsek javaslatára, 1247-dik évben a Zsitva folyó mellett, Nyitramegyében fekvő Gyarak nevű helységet adományozta, mely egykor a szolgagyőri várnép birtoka volt, utóbb pedig a királyi udvarnokok kezére jutott, most pedig lakatlan volt.¹⁾

Hogy komárommegyei Káva pusztán szolgagyőri várjobbágyok szállásoltak volna, azt nem tartom igazolva.

A szolgagyőri várföldek a távoli Hontmegyében is találhatók. Ilyen volt a Kesző nevű föld, mely máskép Kérd-nek is neveztetett, és melyben a királyné, a hercezség, valamint Hont és Szolgagyőr várak is bírtak részeket, az utóbbi kettőt, mely harmadfél ekényi terjedelmű volt, IV. Béla király 1248. évben az ő aranyművésének, Istvánnak adományozta, megjegyezvén, hogy e föld az Ipoly folyónál fekszik, és Gyarmattal határos; ezzel pedig Stithnice érintkezik.²⁾ Ebből a hontmegyei fekvés a Garam és Ipoly folyó közt bizonyos, a hol Ipoly, Pásztó, Kis-Gyarmath és Kis-Keszi található.

Nevezetes a királynak azon mondása, hogy a nevezett Kesen, máskép Kérd, szintűgy Hont, mint Szolgagyőr várának birtoka (terra . . . castrorum videlicet Hunt et Zulga-geur), és hogy ezt ennél fogva mindkettőnek köteleke alól (a prenominitis castris) felmenti.³⁾

Hogy az eladományozott várföld a mai Kis-Kesziben feküdt, kitetszik Bubek Detre nádor 1402. évi átiratából, mely Kezew és Pazthoh helységet határosnak mondja.

Tolnamegyei Warang Somogy vármegye szélén fekszik. E faluval 1250. évben határosnak mondatik Hor, szolgagyőri várföld.⁴⁾ Itt a Felső-Nyékhez tartozó, de Ozora közelébe eső Horhi pusztá értendő. Azonban IV. Béla oklevelének ezen szavai: Vadit ad terram Zulugaiauriensem nomine Hor —

¹⁾ Fejér IV. 1. köt. 478. lap.

²⁾ Fejér IV. 2. köt. 15. lap. Az oklevélben Stithnicze áll, nem Sathnice. Ma nem ismerjük.

³⁾ Országos ltár NRA. 11. cs. 71. sz.

⁴⁾ Terra Zulugaiauriensis nomine Hor. Dessewffy Oklevéltár 18. l.

nem szükségkép a szolgagyőri várhoz tartozó földet jelent, hanem azt is jelentheti, hogy Hor várszolgák — talán tolnai várszolgák — földje, eldöntetlenül hagyván, hogy ez a terra castrensis micsoda várispánsághoz tartozik.

István bibornok és prenesztei püspök kérelmére IV-dik Béla király, 1252. évben, meghallgatta a komárommegyei Madarban lakó Marcel, szolgagyőri várjobbágyot, ki előadta, hogy ő már András király által azon szolgálmányi kötelezettség alól, melylyel ő és fiai, Benedek, Marcel és Ilyés, a szolgagyőri vár iránt tartoztak, teljesen felmentettek és nemesi rangra emeltettek, de a tatárjárás idején szabadság-levelét elvesztette. IV. Béla azért megerősítvén Marcel és örököseinek szabadságát, rendeli, hogy ezentúl is nemesekül tekintessenek, és Szolgagyőr vára iránt semmi kötelezettséggel ne bírjanak. ¹⁾

Marcel két fiával, Marcellel és Ilyéssel ismét találkozzunk 1258. évben, midőn Sefrid lovag Kurta-Kesziben fekvő földjét megvásárolják, miről a banai várispánság történetében többet. Itt idősb Marcel és fiai comeseknek neveztetnek; jele, hogy földjük felszabadítása a várkötelék alól elég volt e czím megszerzésére, mely nem birt a mai kor tekintélyével, sem örökbe át nem ment.

A Spanyolországból származó Nagymartoni család őse, Bertrand gróf, 1257. évben IV. Béla királytól kiváltságlevelet nyert azon várföldekre, melyek Szolgagyőr várához tartoztak, és együttes néven Családnak neveztetnek, és melyeket a király már előbb adományozott Bertrandnak. Az oklevelek nemcsak 1257. évben, hanem 1265. évben és későbbben három Család faluról szólnak, mely szolgagyőri várföld volt, és Bertrand birtokába jutott. Ezek a Repeze folyó mellett Röjtökhöz délre feküdtek, melyet Bertrand testvére, Simon, már 1223. évben nyert adományúl II. András királytól.

E szerint a kérdéses három Család falu, Sopronmegyében Lövő, Nemes-Kér, Ság, Musaj és Czirák közt feküdt, hol

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 139. lap. A szöveg itt így szól: Marcellus de Modor, de Comitatu Gamariensi, de jobagionibus Castri Zulugungeuriensi existens. Bartal e helyet nagyban félreérti, midőn azt állítja, hogy Gömörmegyében Szolgagyőr vár létezett. Commentaria I. köt. 131. l. V. ö. Ugyanott 285. lap.

ma is Pusztá-Család helység létezik. ¹⁾ Nevezetes, hogy a győri káptalan 1265. évi határjárásában ismételve mondja, hogy ez a hármás Család nem bír más szomszédokat, mint szolgálgyőröket (*non esse alios commetaneos nisi Zolgadieur*). ²⁾

Tagányi szerint, nógrádmegyei Bárkányban 1254-ben egy szolgálgyőri várjobbágy földje lett volna. De az oklevél ez iránt nem szól világosan. ³⁾

A barsmegyei Fűs egykor pozsonyi várföld volt, mégis szolgálgyőri várjobbágyok birtak ennek határában pénzen szerzett földeket, melyek tehát sem pozsonyi, sem szolgálgyőri várföldek nem voltak. A Madarban lakó szolgálgyőri várjobbágyok: Wechun és testvére Péter, valamint rokonai Thuka és testvére Miklós, öt ezüst márkát kölcsönöztek Andrásról, királyi tárnokmestertől, mely pénzért neki Fűsön fekvő két ekényi földjüket elzálogosíták. Miután a kölcsönt nem tudták visszafizetni, említett magán-birtokukat András comesnek átengedték. ⁴⁾ Az egyezséget bizonyítja a nyitrai káptalan 1256. évi levele által.

Más Kesziről van szó IV. Béla király 1256. évi levelében, melylyel annak határában a szolgálgyőri és a banai várispánsághoz tartozó földeket Sefrid nevű német lovagnak adományozza. Mivel ez adomány aggodalmat keltett a szomszéd birtokosoknál és várjobbágyoknál, Sefrid lovag 1258. évben a király engedelmével e földet eladta. Itt a komárommegyei Kurta-Keszi helységről a Zsitva mellett van szó, — több részletet e tárgyban a banai várispánság történetében elmondtam. ⁵⁾

1258. évben bizonyos Gellérben lakó szolgálgyőri várjobbágyok vételes földjüket Szántóban eladták a pannonthalmi

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 427—429. lap. Későbbi időre Fejér IV. 3. köt. 307. l., IX. 1. k. 408. l., X. 6. k. 592. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 307. l.

³⁾ Hazai Oktár VII. 46. lap. Itt csupán Gregorius de Zulgageur említetik.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 363., 364. l., II. k. 384. l., és X. 3. k. 253. l.

⁵⁾ Fejér X. 3. k. 253. l., és VI. 2. k. 384. l. E Sefridről szól a győri káptalan egy 1264. évi levele, Fejérmél IV. 3. k. 251. l., és az esztergomi ispótyálosok mestere 1265. évben, u. o. 309. lap.

apátnak 25 márkáért, — nevezetesen Pető és az ő rokon-sága.¹⁾

Szintén ez évben (1258.) történt, hogy IV. Béla király Zochud comest és Serefelt, Kunta fiait, Baguna föld birtokában megerősítette, — a határjárás szerint ez a Baguna helység két Suk, és a szolgagyőri Bund nevű föld közelében feküdt, — és itt, úgy látszik: juxta terram Bund Zulga-Jauriensem; nem azt jelenti, hogy Bund a szolgagyőri vár tartozandósága volt, hanem, hogy azt szolgagyőrök, azaz, nem tudni mi várhoz tartozó várjobbágyok bírták; — lehet, hogy nyitrai várjobbágyok.²⁾ Dénes nádor egy 1239. évi levelében bundi apát --

¹⁾ Wenzel II. 298., 299. l. Fejér IV. 3. k. 443—456. l. Tagányi tévesen várföldnek tekinti.

²⁾ Wenzel VII. 488., 489. l. Ortway ez oklevél topographiáját Barsmegyére alkalmazza. (Magyarország régi vízrajza, Baluva czikk.) Ortway itt tévedésbe esett Cosma és Péter, Szelezsényben lakó nemesek megemlézése által, kik az idézett oklevél szerint a Buguna földet Kuntának eladták; vagy, mert Wenzel Gusztáv is oly kivonatot írt az oklevél fölé, mintha abban Szelezsény képezné az adomány tárgyát. Azonban az eladók tartózkodása és származása egészen független az eladott föld fekvésétől, és azért Ortway hibásan állítja, hogy a Baluva a Zsitvának egyik mellék-vize, és hogy az oklevélben nevezett villa Degce, az Aranyos-Maróth alatti Hece falu. Sajnos, hogy Ortway e czikk írásánál nem vette észre a Baluva (1258.) és Boloua patak (1268.) azonosságát, mert így nem jött volna magával ellenkezésbe. Boloua névnél ugyanis a Blawa névre utal, és itt helyesen felismerte Boloua-ban a nyitramegyei Jókó határában eredő Blawa vizet. E forrás eredetéről egy pár érdekes megjegyzést tesz Fényes Elek, geographiai szótárában, Jókó czikk alatt. E víz Nagy-Bucsántól délre a Dudvágba szakad. Ismervén most a fennebbi adomány tárgyát képező területek helyszínét, tudhatjuk, hogy a Kunta által, az idézett 1258. évi oklevél szerint, vett Buguna, vagy Baguna föld, nem a hontmegyei Bagonya, az ugyanott említett Degce, nem a barsmegyei Hece, hanem a Bláva víz melletti Dejthe; hogy a nyomban említett Uitunche, a Jókó és Dejthe közt fekvő Vitencz, hogy a Manga helység-beli keresztések, kik itt Sók falut bírták, a nyitramegyei Maniga faluról neveztetnek. Az 1258. évi oklevél két Swk, azaz Sók nevű falut említ, melynek egyike a nyitrai vár vendégeinek, a másik a nevezett keresztések birtoka volt. Az eladásra került Baguna határa megszűnik a Bund nevű szolgagyőri föld mentén (juxta terram Bund Zulga-Jauriensem) és a Blawa víz mellett. Világosítja e vidék topographiáját, IV. Bélának egy 1268. évi oklevele is, mely szintén Kunta fiaira vonatkozik, és melyről e fejezet egy más helyén szólni fogok.

abbas de Bund — említették, mely apátság tán Szatmár vagy Biharmegyében keresendő,¹⁾ melylyel tehát itt semmi dolgunk.

Zopukun fölött a fehérvári és a szolgagyőri vár bizonyos földe érintkezett, melyet IV-dik Béla 1259. évben Miklósnak, Eymereh fiának adományozott, és a melyről azt mondja, hogy rajta egykor Rechun fehérvári, és Regun szolgagyőri várszolga lakott, a kiktől e föld elnevezését kapta. Eresivel együtt említették, és Zopukun (ma Ág-Szent-Péter) fölött feküdt. Ezt az adományt megerősítette V. István 1270. évben.²⁾

A nyúlakszigeti apáczaárda is újabb birtokkal nyert támogatást; a Csallóközben Samarja körül fekvő Tönye (Thená) helység ugyanis Szolgagyőr várához tartozott, és IV. Béla 1261. évben e helység három részét adományozta az apáczáknak; mely alkalommal megtudjuk, hogy a kérdéses föld egyik részét Ilemér nevű várszolga özvegye, — másikat Dénes és Itemer várszolgák bírták, kik a várnak öt súlyt (pondust) fizettek, harmadikát Egud fia, Jónás és az ő testvérei lakják, kik nem is várjobbágyok, bár azoknak vallják magokat.³⁾

Komárommegye csallóközi részében fekvő Aranyos faluban laktak: Szolut fia, Sebestyén, szolgagyőri várszolgák, azok osztályából, kik a várnak öt fontot fizettek. Ezt a Sebestyént és örököseit, de nem testvéreit, IV-dik Béla 1267. évben nemesi rangra emelte.⁴⁾

A következő esztendőben még sűrűbb változások fordultak elő. Akkor (1268.) is a király egy szolgagyőri várjobbágyot nemesít, Hecsei Mártont, kiről még lesz szó.

Nyitra megyében több szolgagyőri várföld feküdt. Nevezetesen Báb nevű föld (ma Nagy- és Kis-Báb, Ujlakhoz nyugotra), nyitrai várföld, vonja magára figyelmünket, melyet IV. Béla 1268. évben a nyitrai várkötelék alól kivett, és Konch nagyszombati bírónak adományozott. Ennek határjárásában említették Inok, szolgagyőri várjobbágnak Agár nevű földje,

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 171. l.

²⁾ Wenzel VII. 504. l., és XII. 27. lap.

³⁾ Wenzel XI. 503. l.

⁴⁾ Wenzel III. 158. l., és Fejér VII. 1. k. 343. l.

melylyel szomszédos volt a szintén Agár nevű, most üres nyitrai várföld. ¹⁾ Ma nem létezik. Nem valószínű, hogy a bábí határjárásban előforduló azon kifejezés, hogy északfelé ad metam Zolgagyeor érték, itt Szolgagyőr nevű földet jelentene. IV-dik Bélának egy másik ez évi adománya Buda nevű szolgagyőri várföldre vonatkozik, mely szintén Nyitramegyében feküdt, és melynek birtokát a budai conventre ruházta. ²⁾

Azonban a convent nem kaphatta az egész területet, mert IV. Béla ugyancsak 1268. évben Kunta fiainak is, kik mint 1258. év alatt láttuk, e vidéken birtokosok voltak, a Buda nevű szolgagyőri várföldből (terra Castri Zulgajauriensis Buda vocata), mely Nyitramegyében fekszik (sita in Comitatu castri Nytriensis), és egykor Buda nevű szolgagyőri várszolga tulajdona volt, másfél ekényit adományoz, minthogy most üres és lakatlan. E várföld Kunta fiainak, Zochyd, Serefel és testvéreinek, szintén Budának nevezett földje, és a manigai keresztesek földje közt feküdt. Az adományozott földet Márk, szolgagyőri várispán, és a nyitrai káptalan, a szolgagyőri várjobbágyok kihallgatása után, körülhatárolták és az erről szóló jelentésből kiveszszük, hogy Buda várföld is a Blawa csermely vidékén keresendő. Mint 1258. évben, úgy most is említetik terra Sancti Viti, mint szomszédos, melynek azonoságát azonban ma fel nem ismerhetjük. Azonban még 1258. évben két Swk faluról van szó, most csak Tót-Swk említetik a határjárásban. E falu ugyan Nyitramegyében fekszik, Radonához délre, de épen azért nem hiszem, hogy közvetlenül határos lett volna a Blawa melletti Buda várfölddel, melytől azt nemcsak a Vág folyó, hanem elég magas hegyek is elválasztják. Fel kell tehát tenni, hogy Tót-Sók falunak a Blawa vizénél földbirtokai voltak, a mikép azt az 1268. évi oklevél szövege is kimagyarázni engedi (tenet metam cum terra, quae pertinet ad villam Touthsuk). ³⁾

A Csallóköz déli része, a különféle várjobbágyok erős telepe volt. A már említett Aranyos helység 1268. évben is

¹⁾ Wenzel VIII. 191. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 487. lap. csak rövid kivonatban.

³⁾ Wenzel XI. k. 572. l., és VII. 488. l. Fejér IV. 3. k. 487. l.

szerepel, sőt kiveszszük, hogy akkor két ilyen nevű helység feküdt egymás közelében. Komáromhoz délre találjuk ma is Aranyos falut, az ahhoz észak-keletre határos Fel-Aranyos, ma azonban csak pusztá. Az 1268. évi határjárásból megértjük, hogy az egyik Aranyos, Komárom várához tartozott, a másik Szolgagyórhöz.¹⁾ A Lóth nevű tó felső része az előbbi, alsó része a szolgagyőri Aranyoshoz tartozott. Hasonlókép a Meenkyri nevű mocsárról is az mondatik, hogy annak alsó fele a szolgagyőrieké, azaz Szolgagyőr váráé, a felső pedig az aranyosi várszolgáké (castrenses de Oronos), kik, hogy mifélék voltak, kitűnik a két Aranyos okleveles megkülönböztetéséből.

Fel-Aranyos pusztá tehát Komárom, Aranyos falu pedig Szolgagyőr várához tartozott.

Feltűnő, hogy még a királynék is adományozhattak királyi várföldeket. Ily két esetet tudomásunkra hoz IV. Bélának egy 1269. évi ítélete, melyből kitűnik, hogy a királyné a Csallóközben fekvő és Szolgagyőr várához tartozó Bős helységet, és a pozsonyi várhoz tartozó Árpádsoka nevű helységet, az ő vitézének, Miklós comesnek, Péter fiának adományozta. A király megjegyzi ugyan, hogy ez adomány az ő, és fia, Béla beleegyezésével történt, de ez által a királyi joggyakorlat ilyenmű megosztása még kevesebbé talál magyarázást.²⁾ Bős, ma mezőváros Pozsonymegyében.

Azonban Széchen Frank országbíró, egy 1399. évi ítélete azt mondja, hogy Mária királyné, IV. Béla felesége, a Szolgagyőr várához egykor tartozott Bős és Árpádsoka nevű helységeket Omodé fiának, Lothar mesternek, Ördög János ösének adományozta, — szóval sem említvén azon jogokat, melyeket Miklós vitéz e helységekre szerzett.³⁾

E látszólagos ellenmondást, IV. Bélának egy 1264. évi leveléből vélem magyarázhatónak, mely szerint az ő felesége, Mária királyné, Bős és Árpádsoka, Szolgagyőr várához tar-

¹⁾ Az illető oklevél e megkülönböztetést így fejezi ki: *meta villae Oronos quae est castris* (értsd Komárom várát, mert ennek eladásáról van szó), és *Lóth* nevű tóról szólván, mondja, hogy ennek alsó része *per tinct alteri Oronos, quae est Zulugageuriensis*. Fejér IV. 3. k. 448. l.

²⁾ Wenzel VIII. 225., 226. l.

³⁾ Fejér X. 2. k. 727., 730. l.

tozó helységeket tőle kérte, hogy ott juhait és ökreit tarthassa. A király megadományozta a királynét e jószágokkal, ki azokat sokáig bírta is. Tekintvén azonban Lothar hűséges szolgálatait, a királyné e jószágokat neki adományozta,¹⁾ megjegyezvén, hogy mindkét helység Pozsonymegyében fekszik.

Fel kell tenni, hogy e birtokok egyike sem jutott egészen a királyné híveinek kezére, hanem, hogy azokat Lothar és Miklós közt megosztotta. — Nevezetes, hogy Árpádsoka ismételve szolgagyőri várföldnek mondatik, holott azt egy 1269. évi királyi levél a pozsonyi várhoz számítja. (Lásd Pozsony leírását.)

Nem tartozik a várispánság történetéhez, hogy István király utóbb Bős falut egy háború alkalmával elvette, de a királyné kérelmére annak megint visszaadta.

Egy 1270. évi oklevélben Bős és Árpár, Győr (in Comitatu Jauriensi) megyében levőnek mondatik. (Lásd Pozsony alatt.)

Nagyon bonyodalmas pör után az országbíró Böst és Szolgagyőrt, Pókateleki Fekete Jakab fiainak, Imrének és Jánosnak ítélte oda, Jenul comes, és Ördög János ellenmondása ellenére.²⁾

Már néhány évvel előbb Benedek, esztergomi érseket, mint királyi kiküldöttet találjuk működni az eltulajdonított várföldek visszaszerzésében. Működési köréhez tartozott a szolgagyőri várispánság, és egy 1255. évi ítéletével elismeri, hogy Uros, nyitrai lakos, szabad gyarmatos, kit a szolgagyőri várjobbágyok jogtalanul vádoltak arról, mintha a galgóczi vár őt magához ragadta volna. A szolgagyőriek tehát, kik Urost magoknak, azaz Szolgagyőrhöz visszakövetelték, elutasítottak.³⁾

Ha Galgóc és Szolgagyőr közt szoros összefüggést feltételezünk, akkor meg van fejtve az a nehézség, melyet már előadtam, hogy t. i. Rejnald 1274. évben, majd mint szolgagyőri, majd mint galgóczi várispán fordul elő.

A valóság felderítése iránti hajlam még a következő összeállítást ajánlja figyelmembe:

¹⁾ Fejér X. 2. k. 727. 1.

²⁾ Fejér X. 2. k. 732—733. 1.

³⁾ Hazai Okmt. VII. 48. lap.

Galgócz = Freystadl.

Szolga = serviens = nemes.

Győr = gyűrű, Ring, vár.

Szolga-Győr = Szabad-, vagy Nemes-Győr.

Szabad-Győr = Freystadl.

Nem tagadhatni, hogy Galgócznak német neve meglepő; a Galgócznak fordítása-e ez? vagy azt akarja-e e név mondani, hogy Galgócznak másik neve Szolgagyőr, és hogy Freystadl ez utóbbinak fordítása? Nem kerülheti ki figyelmünket, hogy egy 1615. évi császári leiratban e hely *Freistett-Galgotz*-nak neveztetik, hogy tehát a latin szöveg e neveket nem synonymkép, hanem egyetlen helynévül használja.¹⁾ A következőt azonban nem lehet folytatni, mert van Borsodmegyében Sajó-Galgócz nevű falu, Doboka és Belső-Szolnok megyében pedig Galgó nevű falu, melyek mindhárom hasonló igényt tarthatna, hogy bennök a Szolgagyőr név értelme keressék.

Emlékezni kell itt az ebedi lakosokról szóló egy oklevél e kifejezésére: »qui olim fuerunt castrenses de Golgouch, qui Zulgageurienses alio nomine nuncupantur«. Botka Tivadar két helyen hivatkozik ez általa rejtélyesnek mondott kitételekre, és abból azon sejtélemre jut, hogy a galgóczy és szolagyőri várispánság közt némi egyesítés létezett,²⁾ — a mi, ha úgy volt, korábban a XIII. század második felénél nem történhetett.³⁾

E helyen még megjegyzendő, hogy a mai Freystadl neve a XIV. századig vihető vissza, mert Ujlaki Miklós, másképp Kont, ki Nagy-Lajos királylyal a nápolyi hadjáratban részt vett, Galgócz várát kapta, és innét ragadt reá és utódjaira a Fristaczky melléknév, a tótok t. i. a német Freystadl nevet Fristáknak ejtik.⁴⁾

¹⁾ Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. 235. l.

²⁾ Századok 1872. év. 29., 33. l.

³⁾ V. ö. az 1271. év alatt mondottakat.

⁴⁾ Nagy Iván: Magyarország családai XI. 390. lapon, ugyan ő Századok 1869. évfolyam 289. lap. Budai Ferencz polgári Lexicon III. köt. 511. l. — Galgóczról nincs szó Nyitra vármegye leírásában, Teleki: Hunyadiak kora VI. kötetében, kivéve, hogy a várak sorában előfordul.

Szükség volna tudni, vajjon a Freistadt, vagy Freistadt név már kezdettől fogva a galgóczy várra is vonatkozott-e, vagy csak az alatta épült községre. Adatainkból ez ki nem világlik.

István, ifj. magyar király is fosztogatta a szolgagyőri vár álladékat. Alkalmúl szolgált neki az a körülmény, hogy Inous (tán Inok) fiai, János és Doba, szolgagyőri várjobbágyok, hivataltársaik által ¹⁾ tolvajoknak nyilatkoztattak, a miért is István őket, az ország báróinak hozzájárulásával elítélte, és Barsmegyében fekvő Szencse nevű földjüket András, banai várispánnak örök időre adományozta. ²⁾ Ezt a Szencsét ma is a Zsitva partján találjuk. Ugyanez adományt ismétli V. István, mint király, 1270. évben, kormányzása első évében. ³⁾ Még ezután is többször lesz dolgunk a szencsei várföldekkel, jele, hogy 1268. évben nem az egész szencsei terület jutott András várispán kezére.

A többször idézett 1268. évi oklevél két Olesa falut említ. Ma Nemes-Olesa falut és Olesa pusztát ismerünk, mindkettő a komáromi Csallóközben. Az egyik Olesa komáromi várföld volt, de melylyel Álmos, szolgagyőri várjobbágy volt határos. ⁴⁾ Nem elég világos, Álmos földje, mely falu határába esik.

Fehér vármegyében is sokféle szolgálmányos nép lakott. IV-dik Béla királynak azon 1269. évi levele, melylyel Csáky Mihálynak egy drága keresztért, melyet ez a szerbek elleni hadjáratban elfoglalt, egy somogymegyei jószágot adott cserébe, ránk nézve más tekintetben is érdekes. A király t. i. ez alkalommal Csáky Mihálynak, az általa fogságba ejtett szerbek magához váltására, több nagy terjedelmű földeket adományozott Fehér vármegyében; így a hercegi nyergestartó lová-

Magyar főuraink a XVI-dik században, mint Thurzó Elek, a helységet Fristak-nak írják.

¹⁾ Ex proclamatione Comprovincialium suorum, — mondja az oklevél.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 464. l.

³⁾ Fejér V. 1. k. 68. l.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 448., 449. l.

szok Fel-Dobos nevű földjét,¹⁾ továbbá a hirnökök, a szolgálgyőriek, és a herczeg hadakozó népeinek Al-Dobos nevű földjét;²⁾ a szolgálgyőri várszolgák Zuld nevű földjét,³⁾ és a királyi lovászok és tárnoki nép Tófalu nevű helységét.⁴⁾

Az itt említett helységek Fehérmegyében Mór és Kis-Bér közt keresendőek. Fel- és Al-Dobos fekvését ma is jelöli Dobos pusztá Sárkányhoz délre. Zuld falu, melynek neve tán Sződ-nek ejtetett, ma nem létezik, de II. András 1230. évi levelében Dád-dal együtt említetik. Dád ugyan Komáromba esik, de azért az azzal nevezett Zuld falut, mely alatt Tagányi egy pestmegyei Sződ falut sejt, inkább ennek közelében keresem, mint a fehérmegyei Dád (másképp Ó-Dád) mellett, mely Ozora és Simontornya közé esik. Hogy az itt említett Tófalu Mór környékén feküdt, kivehetni IV-dik László 1275. évi leveléből, melylyel a Csáky Mihálynak tett adományokat megerősíti.⁵⁾ A tófalusi tárnoki nép tán Tárnok pusztának hagyta nevét Moorhoz délre.

Az idő nincs feljegyezve, a melyben IV. Béla a nyúlakzigeti apáczáknak Petend és Gyümölcs nevű, Pozsonymegyében fekvő szolgálgyőri várföldeket (castrensium Zulgajauriensium) adományozta, tudjuk azonban, hogy V-dik István 1270. évben ez adományt megerősítette. Ez egykori várföldek a Csilizközben feküdtek, és Patas faluval együtt említetnek, mely egykor királyi lovászok földje volt, — és Fűs faluval együtt, melyet a komáromi várszolgák bírtak.⁶⁾ Azonfelül Patas faluval a Csiliz mellett pozsonyi várszolgák voltak határosok. Még egy 1332. évi oklevél is úgy emlékszik Petend-

¹⁾ Terram agasonum Ducis, que dicitur Nergestorco Fuldubus vocatam.

²⁾ Item aliam terram preconum, et Zulgageuriensium, et populorum-exercituum Ducis Oldobus nominatam.

³⁾ Item terram populorum Zulgageuriensium Zuld nuncupatam.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 492. l.

⁵⁾ Fejér V. 2. k. 249. l.

⁶⁾ Wenzel VIII. 295. l. Az itt közlött oklevél Fyur = Fűr faluban lakó komáromi várszolgákat említ, de ezek nem lehetnek Patas határosai, mert Fűr Érsekújvárhoz délkeletre fekszik. Azért Fűr helyett Fűs olvasandó.

ről, mint helységről, mely hajdan szolgagyőri várszolgáké volt. ¹⁾

IV. László folytatta elődei politikáját a várispánságokra nézve. László és Miklós, Miklós comes fiai, az Ottokár cseh király elleni hadjáratokban tüntették ki magokat, azért a király nekik 1274. évben a Chuefeldy nevű szolgagyőri lakatlan várföldet adományozza. ²⁾ Ennek azonosságát nem lehet biztosan kimutatni, csak sejtelemkép fehértmegyei földnek tartjuk, mely tán Kőhányás pusztá vidékén keresendő. Ugyanez esztendőben visszaadja a király Csáky Péter mesternek sokféle lős tetteiért a Zyntha nevű birtokot. Ezt a király Szolgagyőr megyében (Comitatus) fekvő udvarteleknek nevezi. ³⁾ A Zynthára vonatkozó viszonyokat Galgóczt alatt ismerttettem.

Topographiai tekintetben igen érdekes IV. Lászlónak egy 1275. évi levele, melylyel Abának, Aba fiának, érdemes szolgálataiért, a galgóczyi vendégeknek Galgóczt nevű földjét adományozza. A határok leírására kiküldött nyitrai káptalan és Vasárdi Bereczk, királyi ember, a föld fekvéséről azt jelentették, hogy a határ éjszakon Ujvásár falunál kezdődik, hol a Vág folyót átszállván, Aba fia, Örnagynak, Koploch nevű földjére (ma Kaplat falu Leopoldvára fölött) értek. Ugyanitt volt a zabori apátság szintén Koploch nevű földje. Elértek Wasard nemesi földre, mely határos Kaplattal, innét utjokat Pásztóra folytatták (mely ma Galgóczhoz keletre fekszik), és Chokoy, nyitrai várföldre; tovább haladtak Gyuche (ma Décs pusztá Galgóczhoz délre), Szolgagyőr várához tartozó földre, melytől Bayanch (ma Bajmocska) szintén szolgagyőri várföldre érkeztek. Említenek két vásáros helyet, melyeknek egyike az említett várhoz, a másik a faluhoz tartozott. Most a határjárók leszálltak a Holtvághoz, annak partján határjelt emelnek, és újra a Vág folyón átkelnek, és itt befejezik a várvendégek földjének leírását Korkouch (ma Karkocz) falunál, mely Aba fiának birtoka volt. ⁴⁾

¹⁾ Possessio Petend antiquitus erat hominum Zolgageuriensium. (Acta Monial. Vet. Budensium 67. csom. 6., 8. stb. szám.)

²⁾ Wenzel IX. 68. l. — Tagányi a várföldet Fehértmegyében keresi.

³⁾ Wenzel IX. 72. l., hol Zyntha possessio, és curtis.

⁴⁾ Országos Itár NRA. 475. csom. 5. szám. Uj számozás 896. sz.

Kitünik ebből, hogy az adományozott föld a Vág mindkét partján feküdt, mert a határjárók a Vág jobbpartjáról indulnak ki, és midőn a balparton több földnek fekvését leírták, ismét a jobbparton, Karkócznál befejezik működésüket.

Kunta fiai, mint láttuk, már többféle szolgagyőri várföld birtokába jutottak. IV. László 1277. évben, Serafilnak, a két testvér egyikének, szintén szolgagyőri várföldet adományoz, és pedig Fel-Dombót, mely még 1262. évben nem nevezetett várföldnek, és melyet ma Pozsonymegyében, Korompához északra, Nyitramegye szélén találunk.¹⁾ Láttuk, hogy Al-Dombó, galgóczy várföld volt, mielőtt Serafil kapta. A király a nevezett esztendőben számos szolgagyőri várjobbágyot nemesít, kik az Ottokár király elleni háborúban magokat kitüntették. Ezeknek földjei a Milér patak mellett a Vágközben feküdtek, és együttesen Kezeu-nek neveztettek.²⁾

Ez újjmutatás bennünket a Csallóköz azon zugába vezet, melyben a Komárommegyéhez tartozó Nagy- és Kis-Keszi fekszik. Itt folyt a Milér (Mélyér) patak, mely IV-dik László levelében Mylertou-nak (Mélyértó) neveztetik; itt létezett az 1268. évben említett Milertó nevű halastó, mely Gellér felé vette irányát, IV-dik László egy más levelében a Myler patak, Szakálos határában is említettik.

Az Esztergommegyében fekvő Csolnok helység, a nyúlsgyeti apáczák birtoka, IV. Béla adományából lett, mely adományt V-dik István 1270. évben megerősített. E földet lakták Péter mester, a királyi tárnoki és udvarnoki nép, Szolgagyőr és Esztergom várának népei, és a királyné népei. Csolnokkal szomszédos helységek gyanánt neveztetnek Walmoth (a János-vitézek birtoka), Csév, Sáp (e tájon van Nagy-Sáp és Sári-Sáp), Tokod és Donghed.³⁾ Mind e helységek ma is léteznek Csolnok körül, kivéven Walmoth és Donghed helyeket, melyeknek megfelelő neveket ma nem találunk Esztergommegyében.

Már V. István adományozta a nyúlsgyeti apáczáknak, a Pestmegyében fekvő Taksony helységet, melyben különben

¹⁾ Wenzel IX. 171. 1 Kivonat Fejérmél V. 2. k. 408. l.

²⁾ Wenzel IX. 178. l.

³⁾ Fejér V. 1. k. 58., 59. l.

szolgagyőri várszolgák és hercegi népség lakott. Ezeknek földje külön néven Zaych-nak neveztetett. Ez adomány inkább csak csere volt, mert a király az apáczáktól más földeket vett el. V-dik István ez adományát a budai káptalan egy évnélküli levélben ítírta.¹⁾ Minthogy Zeych, vagy Zoych föld Taksony helység határában feküdt, csakhamar viszály tárgya lett. Ryug fiai, Job és Pál, azt állíták, hogy Zoych az ő örökös földjök, melyet a nyúlzigeti apáczák jogtalanul elfoglalva tartanak. A per különös fordulatokon mehetett keresztül, mert míg a vádlott apáczák ügyvédei azt vallották, hogy Zoych föld a szolgagyőri várszolgáké, addig III. András egy évnélküli ítéletében azt olvassuk, hogy Zoych már 30 és több esztendő óta a nyúlzigeti apáczák birtoka (terra Beatae Virginis de Insula) és sohasem volt a nevezett Job és Pál örökös földje.²⁾

Figyelmet érdemel, hogy a periratok egyike szerint ezt a Zoych földet, azelőtt Roland mester, Márk fia bírta királyi adományból.³⁾ Ez azon ritka esetek egyike, vagy tán egyedüli eset, midőn eddigi magán jellegű föld a várföldek közé soroltatott későbbi korban. A királyi adományok rendszeren akkor emlegetik a várispánságokat, mikor azokat földjeiktől megfosztják.

V-dik István 1270. évi adománya a nyúlzigeti apáczák javára Taksony, Zoich és Kaad nevű pestmegyei földekről, azokat meg nem különbözteti, hanem azokat elsorolván, azt mondja, hogy ezek hercegségi és szolgagyőri földek. Mindnyájan egyformán? azt nehezen akará mondani az adomány.⁴⁾ A határjárásban említették mindenekelőtt Haraszti, a Duna mellett; miután ez Taksonynyal északra határos, a fekvésre nézve biztosan vagyunk tájékozva. A határjárók keletre Zoich-

¹⁾ Wenzel IX. 579. l. Taksonyról azt írja, ubi populi Zulgageur et populi Ducatus, quorum terra alio nomine Zeych appellatur, residebant.

²⁾ Wenzel IX. 583. l., és X. 440., 441. l.

³⁾ Wenzel IX. 583. lap.

⁴⁾ Míg V. István egyik levele Taksonyról úgy szól, mint oly földről, melyen szolgagyőri várszolgák és hercegségi nép lakik, a másik levél Taksonyt csak hercegségi földnek — terram ducatus — nevezi. Mindkét levélben hiányzik az évi keltezés. (Wenzel IX. 579. l., és VIII. 418. l.)

telky nevű helyet említenek, mely tehát más, mint az adomány tárgyát képező Zoych. Az eladományozott harmadik falu Kad neve, hihetleg hibás olvasás Rád helyett. Majd Kaad, majd Rad-nak van írva. Ráda pusztája van Taksonyhoz délkeletre. Azonban Tagányi Kaad alatt a pestmegyei Kátó (Schedius sz. Kató) pusztát véli értendőnek. Némelyek Zoich alatt Ócsát értik, miért? nem tudom. ¹⁾ Tagányi a helynevet Szűcsi-nek ejti, de ily nevű pusztája nincs Pestmegyében. Csak a távoli Szűcs pusztája Soltmegyében hangzik így, de ide nem tartható. Ezt az adományt megerősítette IV. László 1275-ben.

Ha ma Zoych fekvését, területi emlék nyomán, ki nem mutathatjuk, e felett nincs okunk bánkódni, hisz már III-dik András kénytelen volt a budai felhévízi keresztes conventet annak kinyomozására utasítani, vajjon Pestmegyében, Taksony szomszédságában létezik-e Zoych nevezetű föld. ²⁾

A hercegségi földek rendeltetése már vizsgálódás tárgya volt történettudományunkban, és e helyen erre nem akarunk újra kiterjeszkedni. ³⁾

Az esztergomi káptalan sem távozott üres kézzel az osztogatástól, mert ennek IV. László 1275. évben a Bormoth (?) nevű három ekényi földet adományozta, mely ugyan Szolga-győr várához tartozott, de ez időszereint lakatlan volt. A határjárásra és beigtatásra ki volt küldve Esztergomból a szent király keresztesének komthurja, kinek jelentéséből tudjuk, hogy ez az állítólagos Bormoth nevű föld határos volt Kuba helység nemesei földjeivel. ⁴⁾

Történetforrásaink hibásan írják a helynevet Bormoth-nak; ez nem lehet más, mint Gormoth, azaz Gyarmath, a mai Kőhíd-Gyarmath Esztergommegyében, ⁵⁾ mely helység ma is az esztergomi káptalan bírtoka. Ezzel egyezőleg Kuba helyett is Gyiva olvasandó, mert ez határos Gyarmath-tal. Fejér, az

¹⁾ Fejér VII. 2. k. 10. és 216. l. Katona VI. 520. l. Wenzel XII. 140. l. E véleményyt kimondá Teleki: Hunyadiak kora VI. kötet.

²⁾ Wenzel X. 418. l.

³⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék II. 196., 197. l.

⁴⁾ Katona VII. 675. l., és Fejér V. 2. k. 241., 242. l. Knauz: Eszterg. főegyház Okmt. 119. l.

⁵⁾ Tagányi Bormoth alatt a barsmegyei Zsítva Gyarmathot érti.

általa közlött oklevél feliratában Bormoth-ról (Gyarmath) azt mondja, hogy ennek neve másképp Zorgor; de a királyi oklevél szövegében Zorgorról nincs szó, ezt a nevet csak Katona használja az ő szövegében. Nem tartozik tárgyunkhoz ennek származását tovább nyomozni.

Galgóczhoz délre fekszik Décs pusztja, mely, mint Tagányi, levéltári adatok alapján mondja, 1275. évben Szolgagyőr várához tartozott, és Gyuche-nak íratott.

IV. László 1276. évben Szencse helységet Bars megyében, azon terjedelemben, a melyben e helységet (még akkor) Szolgagyőr vára birta, Madari Ilyés fiának, Péternek, hadi érdemeiért adományozza. E föld akkor már lakatlan, de még öt ekényi terjedelmű volt.¹⁾

A Veszprémmegyében fekvő hantai prépostság szomszédságában létezett Echev nevű föld, melyen egykor szolgagyőri várszolgák és királyi hírnökök laktak. E földet IV-dik László 1277. évben a hantai prépostságnak adományozta.²⁾

Itt a Lepsényhez keletre fekvő Écsi pusztja értendő.

A Nyitramegyében fekvő Ilmér egészen, vagy nagy részben Szolgagyőr várához tartozott. Az itteni várföldeket János, budai prépost, nem tudni mikor, kapta királyi adományul, János pedig 1277. évben itteni földjeiből két ekényit eladott Vasardi Gálosnak.³⁾ Különben az ilméri nemesek, itteni birtokuk harmadrészét 1283-ban szintén áruba bocsáták Vasardi Gálosnak.⁴⁾

Még 1419. évben említetik Szolgagyőr nevű szántóföld az ürményi határban, érthető emlékeül annak, hogy e földet hajdan várjobbágyok, azaz szolgagyőriek bírták.⁵⁾

A már említett bars megyei Szencse faluban, madari Péter, Illés fia is bírt földeket, melyek hajdan a szolgagyőri váréi voltak, de neki IV-dik László által adományoztattak. Péter e

¹⁾ Fejér V. 2. k. 331. és 332. lap.

²⁾ Fejér V. 2. k. 378—380. lap. Kivonatilag, u. o. 407. lap, hol a helynév Ethei-nek van írva.

³⁾ Fejér VII. 5. köt. 437. l.

⁴⁾ U. o. 461. l., és V. 2. k. 419. l.

⁵⁾ Fejér X. 6. k. 197. l.

földjeit 1277. évben eladta András comesnek, Ivánka fiának, — mely András, nem más, mint a banai várispán, ki már István hercegsége korában szerzett itt szolgagyőri várföldeket.¹⁾

IV. László király 1277. évben bizonyos Miklós comesnek, Zerechmér fiának, az Esztergommegyében fekvő Raab nevű földet adományozza, melyet az ő rokona, Vida bírt. E területen szolgagyőri várszolgák földjei is léteztek, mert midőn Erzsébet királyné 1279. évben Raab határában, ugyan ezen Miklósnak, a királynéi szolgalmányosok — a kik t. i. selymet beszolgáltattani tartoztak, — egy ekényi földjét adományozta, azt mondja, hogy e föld a királyi tárnoknép, udvarnokjai, szolgagyőri várszolgák és a nevezett nemes Vida földje közt feküdt.²⁾

Csaknem több idegen várföldet ismerünk Esztergommegye határában, mint esztergomi várföldet.

A szolgagyőri várjobbágyok közül többen nemesi rangra emeltettek, de ez még sem történt oly nagy számmal, mint azt a szolgagyőri várföldek nagy terjedelménél várni lehetne, úgy, hogy méltán kérdezhetjük, hová lettek, és mily sorsra jutottak a szolgagyőri várjobbágyok oly esetekben, midőn a várföldek nemeseknek adományoztattak.

A nemesítést, melyet Hecei Mátyon, Mihály fia, 1268. évben nyert, megerősítette 1270. évben V. István király.³⁾ Ugyanő 1273. évben Sági Kilián fiait, Aman-t és Uz-ot és ez utóbbinak fiát, kik magokat a bolgár háboruban kitüntették, nemesíti.⁴⁾ Tömeges nemesítés alig fordul elő.

A Győr mellett fekvő Hece, mely szintén Szolgagyőr várához tartozott, már a tatárjárás ideje óta lakatlan volt. IV-dik László ez üres földből 1282. évben Grb fiainak két ekényit adományozott.⁵⁾

¹⁾ Fejér V. 2. k. 420 l.

²⁾ Knauz : Az esztergomi főegyház Okmánytára I. 74. és 75. lap. Magyar Sion I. 837., 839. l.

³⁾ Fejér V. 1. k. 69. l.

⁴⁾ Fejér VII. 2. k. 23. és 73. lap.

⁵⁾ Wenzel IV. 237. lap.

III. András király a már említett pozsonymegyei Pethend földet, 1299. évben a szolgagyőri vár népnek ítélte oda, de Róbert Károly e birtokot 1333. évben a nyúlzigeti apácákra ruházta.¹⁾ Ugy látszik azonban, hogy Róbert Károly adománya végrehajtást nem nyert, minthogy a szolgagyőri vár nép, midőn 1364. évben nemesítettett, Nagy Lajos által Pethend birtokában hagyatott.²⁾

A tárgy fontosságánál fogva még egyszer szemlét akarok tartani mindazon nehézségek fölött, melyekkel küzködnünk kell, hogy Szolgagyőr helyfekvését, és szerkezeti minőségét tisztába hozzassuk.

A Csallóközben még 1399. évben említetik Szolgagyőr nevű possessio Pozsonymegyében, mely az országbíró ítélete szerint intra metas possessionis Kürth fekszik.³⁾ Tehát a Szerdahelyhez keletre eső Kürtről van szó. Ugyanez országbírói ítélet mondja, hogy e Szolgagyőr hajdan Udvarnok területéből kihasított. Ez az Udvarnok is Szerdahelyvel határos.

Ily későn tűnt el a szolgagyőri várispánság utolsó nyoma.

Tagányi, tekintvén, hogy a szolgagyőri várispánságnak a Csallóközben aránylag sok tartozéka volt, hajlandó ez ispánság székhelyét a fent említett Szolgagyőr területén keresni. Talaja igen mocsáros s azon 1407. évi határjáró oklevél, mely erről értesít, földje nagy részét úgy jellemzi, hogy ez minden emberi nyomra alkalmatlan. Egy Kún-László korabeli oklevélben azonban az van említve, hogy ezen Szolgagyőrt a szintén csallóközi Szalonta-Szakálossal⁴⁾ (ma Apácza-Szakálos) együtt, már IV. Béla és V. István adományozták oda a nyúlzigeti apácáknak, mit nem tesznek vala, ha az a várispánság székhelye, és ha az még el nem pusztult.

T. ezekből nem vonja le a következtéseket.

Én azt hiszem, ha elpusztult, akkor a királyok ezt a Szolgagyőrt oda adományozhatták, — de mint más helyen

¹⁾ Fejér VIII. 7. k. 241 — 246. l.

²⁾ Tagányi a szolgagyőri várispánság nyomán csak 1282. évig viszi.

³⁾ Fejér X. 2. k. 722. stb. l.

⁴⁾ Szalonta és Szakálos két külön hely. Az első mint pozsonyi vár föld említetik 1243. évben. Tagányi úgy látszik egynek veszi.

láthatni, a vár még soká állott fenn ezentúl is. Ha pedig a vár e helyen még fenállott, akkor azt, mint a várispánság székhelyét, csakugyan oda nem adományozhatták.

Beszél ezután Tagányi egy másik Szolgagyőről, mely közel Galgóczhoz feküdt, és először 1268. évben Báb (ma Nagy-Báb) határjárásában neveztetik.¹⁾ Bővebb értesítést nyújt róla egy 1347. évi oklevél. Ebben Nagy-Lajos az Apponyiak őseinek, a Pecz nemzetségbeli Vörös Tamásnak, csejte, holicsi és berencsi várnagyának, a nyitramegyei Szolgagyőr nevű három ekényi lakatlan földet adja, mely a királyra Tományi János magvaszakadtával szállott. T. a határok kijelölésében nehézséget talál, »mert — úgymond — ha Báb éjszaki határa alatt mindjárt Tományt értenők is, mely ma Románfalvának Récsény felőli határában egy erdő neve, sem annak, sem a két Bábnak árpádkori határait nem ismerjük. De kiindulván azon nagyon is valószínű feltevésből, hogy abban a korban a helységek rendszerint nagyobb terjedelműek voltak, ha két akkora határt számítunk, akkor ez a Szolgagyőr a mai Udvarnok határába esnék. E mellett szólna egy Poszadka felé néző udvarnoki erdőrésznek Prszten neve, mely magyarul gyűrűt jelentvén, alkalmasint a Szolgagyőr névnek emléke lesz.«²⁾

Meg kell itt jegyeznem, hogy valamint Szerdahely közelében, úgy Poszadkához délre is Udvarnok és Kürt nevű helységek fekszenek, azért tehát ezek össze nem tévesztendőek. Továbbá mondja az idézett 1347. évi oklevél, a nyitrai Szolgagyőről: *terram . . . nunc vacuum et habitatoribus destitutum Zwlgagewr nuncupatam in eodem Comitatu Nitriensi a parte orientali in commetaneitate possessionis eiusdem magistri Thome, Baab nominate.* Itt szóval sem mondatik, hogy ez a Szolgagyőr valaha várföld volt, annál kevesbbé hogy vár, vagy székhely. Az oklevél csak egyszerűen Nyitramegyében fekvő nemesi földnek tünteti fel, mely magvaszakadás által a király kezébe került. Bajos feltenni, hogy ily birtokfordulatot az oklevél meg nem említett volna, midőn az ugyanakkor oda adomá-

¹⁾ Wenzel VIII. 191. lap. Báb falu Galgócz várához tartozott 1261. évben.

²⁾ Századok 1882. év, 318. l.

nyozott Nagy-Örről (tótul Strázsa) mondja, hogy ez Nyitra-megyében fekvő kir. birtok.

Poszadka falu neve nem Várallyát jelent, hanem annyi mint Kertallya.

Elismeri T., hogy az ismert oklevelek egyike sem állítja e Galgócz szomszédságában levő Szolgagyórról, hogy itt vár lett volna, azonban kerülő utakon igyekszik azt bebizonyítani. Hivatkozik az 1292. évi oklevélre, mely azt mondja az ebediekről, hogy ők régen galgóczy várjobbágyok voltak, kik más néven szolgagyőrieknek neveztetnek.¹⁾

Az idézett oklevélben azonban nem tudok egyebet találni, mint az esztergomi káptalan azon kijelentését, hogy az ebedi lakosok hajdan galgóczy várszolgák voltak, a kiket más-kép szolgagyőrieknek is neveznek; azaz, hogy a várnépbeliek és a szolgagyőriek elnevezés egyaránt szolgálmányos osztálybelieket jelent.

Mi más jelentése lehetne az oklevél szavainak? Tudtomra Tagányi nem kívánja azt bebizonyítani, hogy a Vág körül valamely várispánság székhelyét Galgócznak nevezték, mely székhely Szolgagyőr nevet is viselt. De ha akarná is, a fennebbi oklevél szövege erre nem nyújt támaszt, mert e szöveg ez esetben csak ekkép hangzanék: *populi qui olim fuerant castrenses de Galgouch, alio nomine de Zulgageur.*

E felfogás meg nem ingatható azon körülmény által hogy egy 1245. évi oklevél szerint, Karva szomszédságában egy Szolgagyőr nevű birtok létezett, mert e szomszédságról különféleké lehetnek a vélemények; és Tagányi maga majd úgy nyilatkozik, hogy ez a Szolgagyőr Karva és Ebed közt feküdt, majd meg lehetségesnek tartja, hogy csupán Ebedet hívták Szolgagyőrnek. Bizonyítani egyik állítást sem lehet.

Súlyosabb érvelések a következők:

IV. László 1273. évben a Csák nemzetségbeli Pécternek a Szinthe nevű várföldet adományozza, melyet Galgócz várispánság hatósága alól felment (a *castro de Golgouch et eius jurisdictione exceptam*), — 1274. évben, mert időközben e bir-

¹⁾ Knaus : Esztergomi főegyház Okmt. II. 187. lap: (*populi*) *qui olim fuerant castrenses de Galgoch qui Zulgageurienses alio nomine nuncupantur.*

tok János, soproni főispán által, Pétertől elidegenítettett, a király azt Péternek visszaadja, és akkor Szinthat curtem Comitatus Zulgageuriensis nevezi.¹⁾ Nem tudom, miért azonosítja Tagányi e Szinthe falut, a nyitramegyei Szenicz (Szenás falu) helységgel, — hacsak nem azért, mert Teleki-Szabó K. ugyanazt teszi.²⁾

Én e Szintha és Szenthe alatt a bars megyei Szencse falut értem, a Zsitva partján.

T. szerint egy Agár nevű várjobbággy, kinek nevét a mai nyitramegyei Zagárd pusztá tartotta fenn, 1261-ben galgóczi, 1268-ban szolgagyőri várjobbágynak neveztetik. Az előbbi évre idézi az országos ltár táblai osztályának az ügyvédek után maradt iratokat,³⁾ — az utóbbira Wenzelt. (VIII. köt. 191. l.) Az országos ltár eredetije azonban Báb határjárásában egy galgóczi várjobbággy Agár nevű földjéről szól, hasonlóképp a Wenzel által közlött oklevélben sincs szó Agár nevű várjobbággyról, hanem inkább Inok szolgagyőri várjobbágynak Agar nevű földjéről. Ehhez keletre esett Ujlak, melyhez az 1863. évi állapotok alapján készült Magyarországi Helynévtár szerint Zagárd pusztá tartozik; de melyet az 1873. évi Helynévtár Zagradsnak nevez. És ez a helynév Horvátország különféle vidékein ismételve fordul elő.

Elmondja végre, hogy néhány mányai lakos 1237. évben földjét eladván a fűsieknek, a felvállásnál szomszédokul a fűsi szolgagyőriek vannak megnevezve, míg 1249. évben ugyanazon Mányáról, mint a galgóczi ispánságban fekvőről, történik említés.⁴⁾

Itt heterogen dolgok hasonlítottak össze. Ugyanis 1237. évben bizonyos János, Mánya faluban fekvő 40 holdnyi földjét, néhány rendvei lakosoknak elzálogosította. E 40 holdat Tamás, Ivánka fia, kiváltotta Urban, Neuha és Simontól. Együttal az utóbbiakról az mondatik, hogy ők más 40 holdat Mánya faluban a fűsi lakosoknak eladtak; mely ügynél jelen voltak

¹⁾ Wenzel IX. 15. és 72. lap.

²⁾ Hunyadiak kora VI. 230. l.

³⁾ Fasc. 30. N. 22., 44. és 47. szám.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 99. l., és IV. 2. k. 54., 55. l.

pozsonyi, szolgagyőri és barsi várszolgák, (homines de triplici castro, Posoniensi scilicet, Zulgageur et Borsiensi).

Az 1249. évi oklevél pedig arról tesz tanúságot, hogy András, a fennebbi Ivánka fia, négy ekényi földet, mely mányai örökös birtoka közepett feküdt, adományúl kapta IV-dik Bélától, ki e kis földterületet egyúttal a galgóczi vár hatósága alól kivette.

E két oklevél tehát nem ugyanazon emberekről, nem ugyanazon területről, és nem ugyanazon ügyről szól.

Az 1237. évi ügy lebonyolításánál azért vettek részt pozsonyi, szolgagyőri és galgóczi várszolgák, mert a Mányával határos Fűs pozsonyi, Valkáz barsi, az utóbbihoz délre eső Szencse pedig szolgagyőri várföld volt; míg maga Mányának egy kis területe a galgóczi vár alá tartozott. Valamely terület felváltva azonban majd szolgagyőri, majd galgóczi várföldnek sehol sem mondatik.

Mily óvatosan kell az ily következtetésekben eljárni, mutatja épen a barsmegyei Fűs helység, mely egykor pozsonyi várföld volt, utóbb pedig szolgagyőri várjobbágyság birtak itt pénzen vett földeket. De azért a pozsonyi és szolgagyőri várispánság közt semmi organicus kapcsolatot nem fogunk keresni.

A szolgagyőri várjobbágyság 1255. évben a várjavak visszaszerzésére kiküldött bírák előtt egy, Uros nevű nyitrai embert pörbe idéztek, állítván, hogy ő a galgóczi vár jobbágya, melytől elidegenítve lévén, annak visszaadandó, de Uros magáról azt állította, hogy ő szabad ember és sohasem tartozott Szolgagyőr várához. Itt feltűnő, hogy Uros másról védekezik, mint a miről vádolva van. A panaszlók ugyanis azt mondják, hogy Uros a galgóczi vártól (a castro de Gologouch) elidegenítettett, ő pedig azt feleli, hogy ő sohasem tartozott Szolgagyőr vár alá.

Ezt az okleveles adatot, a fennebbi fordítást vévén alapúl, maga Tagányi gyöngíti, előhozván, hogy a bácsi várjobbágyság is 1256-ban a bodrogi vár javára perlekednek valami föld iránt.¹⁾ E két példában T. bizonyos kölcsönösséget lát, me-

¹⁾ Wenzel VII. 436. lap. Tagányi értekezését Szolgagyőről lásd Századok 1882. áprilisi és májusi füzetét.

lyet egyik várispánság jobbjai, a szomszéd várispánság iránt tanúsítanak.

De e magyarázat nem fejt meg az ellenmondást, mely az Uros ellen emelt vád, és annak felelete közt létezik.

Így tehát semmi erőszakolást nem ejtünk a szöveg értelmén, ha úgy vélekedünk, hogy az Urosra vonatkozó e szavak: eum a Castro Galgouch alienatum assererent, nem azt jelentik, hogy Urost a galgóczi vár kötelékéből kiragadták, hanem inkább azt, hogy ő szolgagyőri várjobbágnak tartatván a vádlók által, kit a galgóczi várispánság magához ragadott (mintha a szöveg így állana: alienatum *per* Castrum de Golgouch), czek őt, a szolgagyőrök, visszakövetelik.

III. András 1294. évben (Vörös) Ábrahám Comesnek, Menold fiának, a galgóczi várhoz tartozó, és a Vág mentén fekvő, szintén Galgócznak nevezett földet, vámjával együtt adományozza, melyen hajdan várszolgák laktak, és vár emelkedett.¹⁾

Tagányi nézete, hogy a Vág-menti várföldön emelkedett vár, melynek neve az oklevélben elő nem fordul, a történetíróink által keresett Szolgagyőr, mert e tájon semmi másféle vár nem létezett. Hogy pedig Szolgagyőr Galgócz nevű területen fekvőnek mondatik, az szerinte nem okozhat komoly nehézséget, annyi példa hallatára, melyben e kettő egymással annyiszor van felcserélve, és tudva azt, hogy ez értesítés oly korból származik, midőn már egyikök romba dőlt.

Melyik vár állott névszerint a Galgócznak nevezett várföldön ez idő előtt, arra csak tagadólag lehet válaszolni. Nem állott azon sem a galgóczi vár, — mert ez még 1297-ben fennállott; sem Szolgagyőr, mert ez még Nagy-Lajos későbbi éveiben sem pusztult el.

Azonban Tagányi kimutatni igyekszik, hogy az említett Galgócz nevű várföldön a szolgagyőri vár állott, és hogy ezt 1294-ben Galgócznak hívták.

Véleményét azon vámszedési joggal indokolja részleteesen, melyet Nagy-Lajos 1353-dik évben Konth Miklósnak a

¹⁾ Wenzel X., 136. lap. V. ö. Sasvár leírását.

Vágon megengedett; és azon eredményre jut, hogy az 1294. évben említett galgóczi földi vám egynek veendő az udvarnokival.

Udvarnoknak határa — mondja Tagányi — ma csak Szilád felé terjed közvetlenül a Vágig, hol pedig révnek semmi nyoma sincs; annak tehát a mai Zéllével (tán inkább Zéla) átellenben kellett feküdnie, mit az is bizonyít, hogy Zéllén szintén volt révvám, mely ilyformán alkalmasint az udvarnokival volt összeköttetésben, de ha ez a rév az udvarnokiaké volt, kellett, hogy a mai Poszadka falu területe is övé legyen, mert csak ezen keresztül juthattak révükhöz.

Ezt a sok hypothesisit Tagányi így zárja be: Ime tehát III. András király e révnek vámját adományozta Vörös Ábrahámnak, s *most már bizonyos*, hogy a mai Poszadka azon föld, melyet előbb Szolgagyórnek, akkor pedig Galgócznak neveztek, s hogy egy szóval: *Szolgagyőr vár ennek területén állott.*

De a bizonyosságtól még elég távol vagyunk. Ugyanis Vörös Ábrahám 1297. évben birtokcserére lépett Aba comes-sel, mely alkalommal az utóbbinak a Vág bal partján különféle területeket adott, többi közt egy galgóczi várföldet. De határozottan kiveszi a cseréből a Vágontúl (ultra Waag) azaz a folyó jobb partján fekvő Galgócz nevű földet és az ottani vámot.¹⁾ Itt tehát világosan azon földről és vámról van szó, melyet III. András 1294. évben Vörös Ábrahámnak adományozott. Erről tehát most tudjuk, hogy a Vág jobb partján feküdt. Udvarnok azonban, és Poszadka, melyeket Tagányi e kérdésben figyelembe vesz, a Vág bal partján terülnek el. Az idézett oklevél szerint, mely a birtokcseréről szól, Aba comes a Galgóczra Vörösvárról (de Rufo Castro) jövő-menőknek még bizonyos földet is kihalás közút számára. Adjuk hozzá, hogy Vörös Ábrahám nyomban több más, Vág jobbparti birtokot (Vedrőd, Körtvélyes, Gány, Galantha, Súr stb.) is előszámlál, melyeket ő Aba comesnek cserébe adott; és, hogy ez oklevél személynevei is az e táj helyneveiben (Ábrahám, Ony) megtalálhatók, és eloszlik minden kétség, hogy az 1294. évi okle-

¹⁾ Wenzel XII. 611. lap.

vél Vág jobbparti földeket adott Vörös Ábrahámnak; ennél fogva ez adományt sem Udvarnokra, sem Poszadkára nem lehet magyarázni.

Ezzel szépen összevág Nagy-Kesztlény falu 1338. évi határjárása, mely ugyanis a nyitrai káptalan jelentése szerint, Galgócz, Karkócz, Bucsán, Baianch, Zela, és Warach nevű birtokokkal volt határos. ¹⁾ Az itt említett Galgócz nem a mai hasonló nevű helység, hanem az, melyet Vörös Ábrahám birt 1294. évben a Vág jobb partján. Ott fekszik ma is Zela, Karkócz, Bucsán, — Warach alatt hihetőleg a mai Vára értendő (így írja Schedius, de Lipszky: Várad) Pozsonymegye szélén, Súr fölött. Nagy-Kesztlény nem létezik többé. Miután az itt említett földek Baianch kivételével mind a Vág jobb partján feltalálhatók, valószínű, hogy akkor Baianch (ma Bajmocska) területének egy része a Vág jobb partjára átterjeszkedett. E körülmény jelentőséget nyer az Aba fiának 1275. évben adományozott Galgócz nevű föld által, melyről fenn előadtam, hogy ez részben a Vág jobb partján, Karkócz táján feküdt.

Ha Tagányi ezenkívül Poszadka területén, mintegy negyedóránnyira a falutól, és 100 ölnyi távolban a Vágtól várromokat mutat fel egy körülbelül 30 öl magas dombon, ez bizonyos topographiai célokra érdekes körülmény lehet, de Szolagyőr egykori hollétének földerítésére nem tartozik. Különben ismételve megjegyzem, hogy Poszadka régi szláv nyelven nem Várallyat, hanem Kertallyát jelent, a kicsinyítő Poszatka pedig = Kis-Kertallya. Posada azonban helyőrséget is jelent, csak hogy e szó nem szokott helynévül használtatni. A pestmegyei Szada helység egykor Gyümölcsös Szadá-nak nevezte-tett, azaz gyümölcsös kertnek.

További nyomozásában is azon feltevésből indul ki Tagányi, hogy Galgócz közelében Udvarnok területén állt Szolagyőr vára. A két vár, szerinte, az egész XIII. század folyamán egymással szoros kapcsolatban volt, a miből kétségtelen, hogy e kapocs közöttük már eredetileg megvolt. Egy várispánság területén két vár lévén, minden tekintet sérelme nélkül, szerinte a legcélszerűbb volt, hogy Szolagyőrt és Galgóczot

¹⁾ Fejér VIII. 4. köt. 340. 341. lap.

egy ispán hatósága alá helyezték, s galgóczi várispánság földjeiből látták el mind a kettőt.

A várföldekről is azt állítja T., hogy ezek Galgócznak és Szolgagyőrnek közös birtokát képezték.

E szerint akár a galgóczi, akár a szolgagyőri várispánságról szólunk, csak egyetlen egy várispánságot kellene értenünk.

E felfogás többféle nehézségbe ütközik. Maga T. fennebb mondá, hogy Szolgagyőr és Galgócz sokszor egymással felcseréltetett, és hogy egymással szoros kapcsolatban állt, — így csak *két* várispánságról lehet szólni. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a várispánok egyike sohasem nevezetik szolgagyőri és galgóczi várispánnak, — még kivételesen sem, a minék pedig történni kellett volna, ha Galgócz és Szolgagyőr *egy* várispán alá volt helyezve.

Való igaz azonban, hogy

1257. Eynard galgóczi, — 1258. pedig szolgagyőri várispán.

1274. Rajnald egyszer galgóczi, — de gyakran szolgagyőri várispán.

Tudjuk, hogy Máté 1277. soproni, mosonyi és banai comes — ugyan ő 1278-ban, mint nádor somogyi, soproni és banai comes, — Omodé nádor 1300-ban zalai főispán és karakói várispán, — 1269-ben Lőrincz nádor somogyi főispán és kemleki várispán, — 1274. Herrand barsi és semptei comes, — 1275. Tamás pozsonyi és semptei comes stb. volt, a nélkül, hogy az itt nevezett várispánságok oly szoros viszonyban lettek volna egymással, mint a minőt Tagányi feltesz Galgócz és Szolgagyőr közt; annál inkább kellett volna Eynard-nak, és Rajnald-nak, ha csakugyan *egykorúan* voltak Galgócznak és Szolgagyőrnek várispánjai, ez egykorú hivataloskodást czi-meikben is kifejezni, — ők azonban máskép járnak el, és majd az egyik, majd a másik ispánság czimét használják.

Közel fekszik tehát az a gondolat, hogy Eynard és Rajnald sem ugyanazon időben voltak mind a két várispánság főnökei. A mi különösen Rajnaldot illeti, ennek galgóczi ispánsága épen oly időbe esik, (1274.) midőn az ország főhivatalaiban a legtöbb változás fordult elő. Az oklevéltárak buvárlói előtt ismeretes az a tény, hogy IV. László kormányzása alatt fel-

tűnő a hivatalok gyakori csoportosulása és változása. Épen 1274. évben van Sopronmegyének egymásután négy főispánja, (János, Máté, Lőrincz és Péter), hasonló eseteket lehetne más megyékről is bemutatni. Ha tehát Rajnald ki 1274. év előtt és utóbb szolgagyőri várispán egyszer galgóczinak neveztetik, — erre az adatra valami merész combinatiót ne építsünk, ha különben az okleveles bizonyítékok cserben hagynak.

Ez az 1274. év az, mely a történetírók előtt más tekintetben is hirhetté lett. Ebben az évben él IV. László Slavonia királyának czimével, mielőtt egy Slavonia nevű ország alakult volna. A következő évben uralkodik a slavonsiai, horvát és dalmát bánok czimeiben, és sorozatában meglepő zavar.¹⁾

Azt sem fogadhatom el, hogy Szolgagyőr és Galgócz ugyan egy várispánságnak két kir. vára lett volna. Hisz a soproni várispánságban nemcsak Sopron, hanem Kapuvár vára is létezett, az utóbbi mint az első saját hozzá tartozó várjobbágyokkal, azért még sem létezett külön kapuvári várispán, és várispánság.

Végre legyen megjegyezve, hogy régi diplomatikánk a Győrt és Szolgagyőrt mindig megkülönböztette. Példa erre V. Istvánnak 1271. évi oklevele. A kiváltságolt négy győri várhelység: Écs, Nyúl, Ság és Tarján 1240. győri várföld, 1271. után már szolgagyőri.²⁾ Vág-Vecse területén a zobori apátság és a Geurienses hasonló részeket birtak, Bös csallóközi helység pedig, mely 1269. évben Szolgagyőr várához tartozónak mondatik,³⁾ 1270. és 1274. évben Győrmegyében fekszik, — a miből Tagányi azt hozza ki, hogy Győr és Szolgagyőr nevek olykor egymással felcseréltek. De a dolog másképp áll, mert Vág-Vecsén a Gewriensis név annyi, mint castrensis = vár-szolga, Bösön pedig vannak várföldek és királynéi földek. A várföldek Szolgagyőr várához tartoztak — megyei hová tartozandóságuk elhallgattatik; a királynéi földek Győr várme-

¹⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék II. köt. 198. lap, és : Die Entstehung Croatieus 46. lap.

²⁾ Tarján már 1242-ben.

³⁾ Wenzel VIII. 225. l. Fejér VII. 1. k. 357. l.

gyéhez tartoztak.¹⁾ De a királynéi birtok is Bös és Árpád-soka helységben egykor szolgagyőri várföldekből áll, és ezek mind a mellett Pozsonymegyében fekvőknek mondatnak egy 1264. évi oklevélben.²⁾ Így hát Pozsonynyal is kellene azonosítani Szolgagyőrt.

A Váradi Regestrum sem a galgóczy, sem a szolgagyőri várispánságot nem említi, holott mintegy 40 várispánság embereinek pörös ügyeit felhossa, — köztük Pozsonyt, Nyitrát, Semptét.

A szolgagyőri várispánok közül ismeretesek:

- 1239. *Péter*, comes de Zolgageur. (Wenzel II. 93. l. Knauz: Monumenta eccl. Strigon. I. 328.)
- 1251. *Erne*, kir. főlovászmester, et comes de Zolgageuri. (Fejér IV. 2. k. 93. l. Talán azonos azon Eynarddal, ki 1257. évben királynéi főlovászmester és galgóczy várispán.)
- 1258. *Einar*d. (Fejérnél IV. 2. k. 482. lap, Comes Eynardus de Zwlgga-Geur. Említettik IV. László idejében egy castrum Eynardi. Wenzel IX. 574.)
- 1260—1270. közt *Salamon* Zulgagewriensis Comes. (Hazai Okmtr. III. k. 20. l. a jegyzetben.)
- 1268. *Márk* comes Zulgajauriensis. (Wenzel XI. 572. lap. Fejér IV. 3. köt. 487. l.)
- 1272. *Baas*, comes Zulgageuriensis. (Tkalsics, Monumenta hist. eccles. Zagrab. I. 163. l. Liber Regius XVI. köt. 77. lap.)
- 1273. *Benedek* ételfogó mester, Comes Zulgageuriensis, (Hazai Okm. VI. 189. lap. Az oklevél kelt július 7-én Tagányi vélekedése szerint e név csak tollhiba.)
- 1273. *Reynold*, kir. főtálnok mester, és comes Zulga-Jauriensis. (Fejér V. 2. köt. 82. 86. 87. 88. 94. 99. 102. 103. 109. 116. 118. 127. 129. 190. 195. 206. lap. Wenzel: Árpádkori Uj Okmtár IV. 21. 23. IX. 16. 18. 20. 22.

¹⁾ Hazai Okmtr. I. 48. l. és Fejér V. 2. k. 191. l.

²⁾ Fejér X. 2. k. 727. l.

23. l. XII. 76. 80. 85. l. Katona VII. 636. 644. 646. l. Hazai Okmánytár VII. 140. 142. 146. Ez a Reynold egy 1364. évi levélben Reynoldus de Bozteh néven említetik, ki előbb szabolcsi főispán, azután szolgagyőri comes volt. Oklevél az országos ltárban N. R. A. 301. csom. 307. szám. Szabolcsi főispán volt Reynold 1272. és 1273. években.)
1274. *Reynold*, olykor Rynold, Reginald stb. kir. főtálmokmester és szolgagyőri várispán. (Fejér V. 2. köt. 146. 153. 174. 187. 203. l. VII. 5. k. 392. lap. Wenzel IX. 54. 55. 57. 60. 62. 66. 69. 79. 82. l. XII. 93. 95. 97. 103. 698. lap. Katona VII. 656. 661. lap. Hazai Okmtár VII. 151. M. Történelmi Tár IX. 106. l.)
1274. *Joachim*, kir. tárnokmester, szolgagyőri várispán. (Fejér VII. 5. k. 394. lap, hol a királyi oklevélnek csak záradéka közöltetik; kelt IV. László uralkodása második évében, tehát 1274. év eleje, és augusztus elseje közti időben. Ez a Joachim különben ez időben, sőt épen 1274. évben, mint pilisi főispán fordul elő.)
1274. *Péter*, kir. főlovászmester és szolgagyőri várispán. (A királyi oklevelek, melyek napi keltezéssel vannak ellátva, ez év september 25., 30-án és december másodikán adatnak ki. Az előbbi kettőnél hozzátétetik: a király uralkodásának harmadik évében, — annál, mely december 2-án kelt, az uralkodás második évében, a mi mindenestre hiba; mert IV. László uralkodásának harmadik esztendeje tart 1274. évi aug. 1-től 1275. évi augusztus 1-jéig. Lásd Wenzel, Árpádkori Uj Okmtár IV. 41. és XII. 90. 92. 113. lap. Fejér V. 2. köt. 215. és VII. 5. k. 588. lap. Hibásan 1284. év számmal Fejéernél VII. 2. k. 108. l.)
1275. *Péter*, kir. főlovászmester és szolgagyőri várispán. (Fejér V. 2. k. 241. l. A királyi levél kelt 1275. ápril 3-án, az uralkodás harmadik évében és újra ez év május 30-án.)
1275. *Reynold* kir. tálmokmester és szolgagyőri várispán. (Katona VII. 670. l. Hazai Okmánytár VI. 205. lap. Tagányi az évszámot 1274. évre véli igazítandónak, mert az oklevél kelt Kún László uralkodásának har-

madik évében, mely 1275. év augusztus elsejéig tartott, tehát itt nincs mit igazítani. Rajnold elődje Péter még ez év május 30-án szerepel, mint szolgagyőri várispán.)
 1278. *Reynold* kir. ételfogó mester, Comes Zulgageuriensis. (Fejér X. 4. k. 863. l.)

IV. László király egy levele, melyben a szolgagyőri várnép érdemeit Győr ostroma alkalmával kiemeli, Fejér György által (Cod. dipl. VII. 2. k. 73. lap), 1279. évszámmal közöltek, és ez oklevél záradékában a többször nevezett Raynald kir. tálnokmester és szolgagyőri várispán is említettik. Azonban ez évszám hibás, és 1273. évre kiigazítandó.

Sőt Fejér szövegében (VII. 2. k. 75. l.) egy sor ki is maradt. Ugrino magistro agazonum nostrorum — szavak után t. i. még teendő: Comite Sirmiensi, Laurencio magistro pincernarum. Ez által tehát a Fejér szövegében következő szavak: comite de Krassu et de Kewe, nem Ugrin kir. főlovász mesterre, hanem Lőrincz kir. főpohárnok mesterre vonatkoznak, — Fejér pedig engem tévedésbe ejtett, midőn Ugrint kevei főispánnak irtam. (Az eltűnt régi vármegyék I. köt. 407. lap.)

Ez aztán persze a királyi kancellária titkai közé tartozik, hogy Imre, ki már 1272. év óta Sümegben főispánkodott, még az 1273. május 29-én kelt királyi levélben sümegi főispánnak neveztetik, midőn már a május 14-ki és 27-ki levelek Moyst nevezik sümegi főispánnak. (Hazai Okmtár VII. 140. 142. lap Különben a Fejér által közlött oklevél hibáiról lásd a banai várispánság leírását.)

A várispánság többi tisztjei közül következőket említenek forrásaink:

Hadnagyok (maior exercitus): Pál 1229. Sándor 1255.

Századosok (centuriones): Marczel, András, Máté, Donc, Ananias, Mike 1229.

Hírnökök (major preconum): Pál 1255.

Várjobbágyságok: Nicodem és fia Endrös Tönnye faluban, Vida és apja Moynolt, Dénes, Sem, Simon, Boch, István Ondrhó faluban 1229. Álmos 1268. Marczel, Benedek, Ilyés 1252. (ez utóbbiak nemesítettek), Máté fiai Wechun

és Péter, Simun fiai Thuka és Miklós 1256. Pető Dániel, Álmos, Bohás, Jákó, Simon 1258. Inok 1268. Szolut fia Sebestyén, Hecsei Márton 1268. Álmos 1268. János és Doba Inous fiai 1268. Ivánka.

Várszolgák: Wtous, Guegus, Tuba, Ybrah, Hellevs, Tocul 1224., Gergely 1254., Amanus és Uz, Sági Kilian fiai, és Uz fia János 1279. Szolát, vagy Szolut fia Sebestyén 1267.

Szolnoki várispánság.

(Castrum Zounuk.)

Várterületéhez tartozott:

Külső-Szolnokmegyében: Chen, Ulmecz, Abony.

Belső-Szolnokmegyében: Désvár, Lápos, Kozárvár, Szilvás.

Közép-Szolnokmegyében: Mon, Roba.

Bizonytalan fekvésű: Sugu.

Egy korábbi alkalommal kísérletet tettem bebizonyítani azt, hogy a három területre szakadt Szolnok vármegye a XV. század végeig csak egyetlen vármegyét képezett, melynek alig egy pár kivétellel, az erdélyi vajda volt főispánja.¹⁾

Most azon kérdéssel állunk szemben, hány és miféle várispánság létezett e roppant területen. Semmi feltűnő nem volna abban, ha azon megyében, mely a Tiszától Erdély bel-sejéig terjedett, két vagy több országos vár, azaz várispánság létezett volna; azonban történeti forrásaink csak a Tisza melletti szolnoki várat ismerik, mely várispánsági szervezett birt, és melyhez a később Belső-Szolnok-nak nevezett területen fekvő helységek is tartoztak. Ez a tény, mely feltűnő.

A legrégebb adatot a szolnoki várispánságról a Várad Regestrumnak egy írás- vagy sajtóhibájából kell kihüvelyeznem. Az idézett forrás 30. §-a azt írja, hogy Cholnuk jobagio castri Houmik de villa Mon azaz Csolnok hounmiki várjobbágy Mon faluból²⁾ egy falubeli társát lopásról vádolta. A Castrum

¹⁾ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. I. k. 107—116. lap.

²⁾ A Várad Reg. 303. §-ból is lehet következtetni, hogy Mon falu Szolnokmegyében feküdt.

Houmik alatt könnyen valaki ily nevű várispánságot érthetne, annál inkább, mert a nevezett Csolnok várjobbágyi minőségében nem kételkedhetni. De minthogy összes történetforrásainkban, a mennyiben eddigelé feltárultak, tudomásom szerint egy Houmik várának, de még helységnek sincs semmi nyoma, mégis gyanítanunk szabad, hogy egyik ősrégi várispánságunk viselte volna az obcurus nevet. Azt vélem tehát, hogy ez a castrum Houmik helyesebben castrum Zounik, az az Szolnok olvasandó, a miben megerősít Csolnok várjobbágy lakóhelye Mon. Közép-Szolnokmegyében ma is létezik egymás mellett Nagy-Mon, és Nyir-Mon falu; és a szolnoki várföld ez volt.¹⁾

Ugyan e forrás (7. §.) említi 1209. évre a szolnoki várhoz tartozó nyiri sütőket. E várszolgák néhány szabad embert azon faluból azzal vádoltak, hogy idegenek (extorres), mire ezek azzal viszonoztak, hogy már az első foglalás ideje óta (a prima occupatione sui generis) a várszolgákkal közös földet birnak. A Majsa faluból való várszolgai ember, a tüzes vaspróbát kiállotta.

Olvassuk továbbá ugyanitt (276. §.), hogy egy Sama nevű Sugu faluban lakó szolnoki várszolga, Zolos faluban lakó Pósára ráfogta, hogy ez Samának sorstársa; de a váradi tűzpróbánál ez állítását visszavonta. Hasonló eset említetik a 253. §-ban, melyből azonban a földrajzi viszonyra

¹⁾ Hóke Lajos azt kérdi: Homik hol volt? (Századok 1874. év 508. lap). Vajda Gyula is a Váradi Regestrum ismertetésében Houmik várról szól. Balássy Ferencz a Houmik névből, saját írásbeli szives közleménye szerint, Homok várispánságot olvas ki, melyről okleveleink hallgatnak, és székhelyül a Szatmármegye fehérgyarmati járásában virágzó Homok helységet tartja. A Váradi Regestrumban említett Mon falut a szintén szatmármegyei Mánd faluval azonosítja. És miután a V. R. 30. §-ának szövegét, Martinuzzi kiadása szerint, így kijavította: Ivan, curiali comite Benedicti filii Samum — azt állítja, hogy Benedek, Szamum fia volt a várispán, és ennek curialis comese Iván előtt folyt a per. Ezt a magyarázatot csak úgy fogadhatnók el, ha Benedek és Iván várjobbágyoknak mondatnának. Miután azonban tudjuk, hogy a Zounuk név sokszor Zounik-nak íratott, és miután a Váradi Reg. 133. §-ban említett Zagya folyó ott Hogova-nak van írva, tehát palaeographiai tévedésnél fogva itt is a Z. betű H-val cseréltetett fel, Houmik vár alatt Szolnok-ot vélem értendőnek.

okulást nem nyerünk. Így akkor, midőn a szolnoki várjobbágyok egy Győ falubeli szabad lakosra ráfoglák a várjobbágyi sorsot. (Vár. Reg. 253. §.)

Közép-Szolnok vidékére mutat az a vizsály, mely szerint Vincze, Vendég és Voca négy más Roba falubeli lakótársaitkat arról vádolták, hogy ezek besugallására bizonyos Vajavoda (quidam potens) őket hat márkában megkárosította. A vizsgálatból kitűnt, hogy a nevezett Vajavoda százados volt, Voca pedig és társai nem várszolgák, hanem várjobbágyoknak ismertettek el. Roba falu Zilah és Vártelek közelében feküdt, mert Nyírsid falu egy része ma is Roba nevet visel.¹⁾

Lápos, Kozárvár, Szilvás Belső-Szolnokmegyében bizony közelebb feküdtek Désvárhoz, mint a szolnoki várhoz, mégis az utóbbihoz, és nem Désvárhoz tartoztak, — és midőn a szolnoki vár tartozandósága alól kivételnek, a Tisza melletti vár értetődött, mert más ily nevű vár nem létezett a megye területén.

Maga Désvár annyira nem volt egy külön várispánság középpontja, mint tán némelyek vélekedni hajlandók, hogy Désvár maga 1236. évben a szolnoki vár hatósága alól kivétellett.

A következők fogják ezt jobban kideríteni:

II. András király 1234. évben Káthay István nejétől a szatmármegyei Gilyén nevű földet megvásárolja 100 márkáért, mely összeg felét készpénzben fizeti, a másik feleért neki a Szilvás nevű földet adja, mely Erdélyben Szolnokmegyében fekszik, melynek hatósága alól Szilvást egyúttal kiveszi, (terram nostram in comitatu Zounuc dyoecesis ultrasilvanae sitam ab eodem comitatu exemptam.)²⁾ Itt egyedül az exemptio bizonyítja Szilvás várföldi minőségét. Az Erdélyre való utalás mutatja, hogy Szilvás Szolnok azon részében feküdt, mely a Királyhágón túl esett; különben Szilvás ma is Belső-Szolnok határában fekszik.

A királyi oklevél egyetlen kifejezése sem enged oly kö-

¹⁾ Várad Regestr. 44. §.

²⁾ Fejér III. 2. köt. 403. l. Wenzel VI. 544. l. Hazai Okmánytár VI. 29. lap.

vetkeztetést, hogy magában Erdélyben is egy szolnoki vár létezett, melyhez Szilvás tartozhatott volna.¹⁾

A három tagu Szolnokmegye területén a Tisza melletti, és a vármegyének nevet adó váron kívül, még csak Közép-Szolnokmegyében létezett egy Szolnok nevű helység, melyről egyetlen, és pedig igen későkori adatból nyerünk tudomást, abból t. i. hogy Mizes Mihály és Kardos György közép-szolnok vármegyei szolnoki lakosok 1630. évben 40 forintig kezességet vállaltak Mizes Jánosért. E helység tán a mai Zálnok Közép-Szolnokmegyében, hol azonban várnak semmi híre.²⁾

Szintén 1234. évben említetnek a szolnoki várjobbágyok (*jobbagiones castri de Zounuc*) és várnépbeliek (*cives*), mint kik egy ekényi földet követeltek Jenő helységben (*in villa Yneu*) az esztergomi érsektől, és azt az országbíró nekik odaitélte.

Midőn IV. Béla király 1236. évben a désvári vendégeknek, atyja II. András által adott kiváltságokat megerősíti, őket a szolnoki főispánok és várjobbágyok (*a jurisdictione Comitum de Zounuk pro tempore constitutorum, et jobbagionum castri*) hatósága alól teljesen kiveszi. Désvár tövében tehát várjobbágyok laktak, — ezek még sem mondatnak désvári várjobbágyoknak. Teutsch G. D. mégis az utóbbit látszik feltenni,³⁾ midőn a décsieknek adott szabadalmakról szólván azt írja, hogy ezek ezentúl a szolnoki főispán és a désvári várparancsnoktól ne függenek (*sollen . . . der Gerichtsbarkeit des Obergespans von Szolnok, und der königl. Befehlshaber der Burg von Dees nicht unterstehen*). A királyi oklevél Dés váráról csak úgy emlékszik, hogy a szolnoki főispánnak nem engedimeg, hogy Dés helységben megszálljon, őt utasítván, hogy Dés várában vegyen szállást. A désiek egyik szabadalma abban is állt, hogy a vajdának, a szolnoki főispánnak és a királyi kamaragrófnak járó sóvámnak csak felét fizessék.⁴⁾ E kiváltságokat

¹⁾ Wenzel XI. 267. lap.

²⁾ Találkozik, hogy a mosonymegyei Szolnok falu a németeknél Zanig.

³⁾ Teutsch : *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. Második kiadás I. 59. lap.

⁴⁾ Wenzel XI. 285. 286. lap.

István ifj. magyar király 1261. évben kétszer erősíti meg. Egyik alkalommal a dési vendégekről akkép nyilatkozik, hogy ők a szolnoki főispánok, udvarbirák és a *nevezett vár* jobbágyainak hatósága alól (értsd: azon hatóság alól, mely alá a szolnoki várjobbágyok tartoznak) felmentetnek.¹⁾ Ebből kétségtelenül kitűnik, hogy a désiek nem désvári, hanem szolnoki várjobbágyok voltak egykor.

Az erdélyi vajdák is megerősítették a désváriak szabadságait, nevezetesen Apor vajda 1283. évben, ki éppen ily szabadságokkal, mint V. István 1261-ben, a désváriakat a szolnoki főispánok, udvarbirák és a nevezett vár jobbágyainak hatósága alól (a *jurisdictione Comitum de Zonuk, Curialis Comitum, et jobagionum eiusdem Castri*) teljesen felszabadultaknak hirdeti. A kiváltságokat megerősítette Roland erdélyi vajda is 1284. évben.²⁾ Végre Róbert Károly 1310-ben átírja és megerősíti az V. István király által engedélyezett kiváltságokat.³⁾

IV. Béla király 1238. évben a Jánosvitézeknek sok egyéb nagy jószágokon kívül Abonyban tíz ekényi földet adományoz, melyet a szolnoki vár tartozandósága alól kivesz. Az előttünk ismert oklevél szövege ugyan Odum földről szól, mely név mai kiejtés szerint Adony volna, azonban e névalak csak olvasási vagy leírási hiba lehet, miután csak a pestmegyei Abonyt, nem a fehérmegyei Adonyt lehet Szolnok vártartozandósága alatt érteni.⁴⁾

IV. László király 1275. évben a magtalanul meghalt Gyele szolnoki várjobbágy, és Gábor hadnagy Chen és Wlmecz nevű, Szolnok vármegyében fekvő földet, melyek a váradi káptalan jelentése szerint üresek és néptelenek, a Káttay nemzetségbeli Ábrahám comesnek, Ponyit fiának adomá-

¹⁾ Wenzel III. 5., 6. lap, hol a szöveg így szól: *ut iidem hospites a jurisdictione Comitum de Zonuk, Curialium Comitum, et jobagionum eiusdem castri penitus sint exempti.* Lásd továbbá Wenzel VIII. 8. 9. lap. Firnhaber Urkundenbuch 73. lap.

²⁾ Wenzel IV. 262. és 268. lap.

³⁾ Fejér VIII. 7. k. 95. l.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 108. lap, és M. Sion I. 215. lap: *terram in Odum ad decem aratra, a castro de Saunik exemptam.* Sok hibával közli újra Fejér IX. 5. köt. 154. lap, hol in *Odu* alakban fordul elő a helynév.

nyozza, meghagyván a nevezett káptalannak, az ő beigatását.¹⁾

III. András király 1291-ben a szolnoki várhoz tartozó Lápos nevű földet Dénes comesnek, Dénes nádor fiának adományozza.²⁾ Ma Magyar- és Oláh-Lápos, és Lápobánya Belső-Szolnokmegyében fekszik, miből erős bizonyítványt nyerünk, hogy a szolnoki várispánság, melynek székhelye a Tisza partján állt, Erdély földére is kiterjedett. Ez adományt III. András megerősítette 1292-ben.³⁾

Ugyanezen Dénes comesnek a király, szintén 1292-ben, a Kozár nevű föld felét, mely a szolnoki várhoz tartozott, adományozza;⁴⁾ — miután Dénes comes a helység másik felét már II. András adományából bírta, ez időtől fogva egész Kozár birtokosa volt. E helység a mai Kozárd vár Belső-Szolnokmegyében.

János, Marczel fia, szolnoki várjobbágy, Péntek helységben levő örökségi birtokát László erdélyi vajdának eladja. Hasonlót tettek ez évben (1292.) más szolnoki várjobbágyok is.⁵⁾ Péntek is belső-szolnoki falu.

A következő évben III. András Kérő (oláhuł Tyiró) szolnoki várföldet Chani Istvánnak adományozza.⁶⁾ Itt várkötelék alóli felmentésről nincs szó, — a mint nincs Kozárvár és Lápos eladományozásánál. A kifejezés, terra castrī, egyedül jelzi a várispánsági viszonyt.

Róbert Károly 1315. évben Lápos földét az aranybányákkal, és a hozzátartozó Monostorszeg, Kozárvár, Orbó (Urbu), Bogáth és Mánya helységgel, Tamás mesternek és István székely grófnak, Dénes fiainak visszaadja, minthogy ezek a fennebbi birtokokat örökségi joggal követelték.⁷⁾

Ime látjuk Lápos birtokosainak három nemzedékét; a birtokok egy részét már ismerjük, mint egykori szolnoki vár-

¹⁾ Wenzel IX. 123. lap.

²⁾ Hazai Okmt. VI. 362. lap. Firnhaber, Urkundenbuch 179. lap.

³⁾ Hazai Okmtár VI. 381. l.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 380. lap.

⁵⁾ Wenzel X. 83., 84. lap.

⁶⁾ Wenzel V. 79. l. Firnhaber 183. lap.

⁷⁾ Fejér VIII. 1 köt. 556. lap.

földeket. Az említett földek, mind Dés és Szamosujvár közelében találhatók, a hol Péntek és Kérő is fekszik. A leg-szélsőbb körben éjszaknyugat felé Magyar- és Oláh-Bogátha terül el; de épen ennek várföldi minőségéről semmi adat nem szól. Mánya Dészhez nyugotra fekszik.

Itt vesznek el a szolnoki várispánság utolsó maradványai.

Nincs nyoma annak, hogy két szolnoki várispánság létezett volna, azt sem mondhatni közlött adataink szerint, mintha a szolnoki várispánság tartozékai egyedül csak Külső-Szolnokmegye határában volnának találhatók, — daczára, hogy Botka Tivadar csak kül-szolnoki várispánságot ismer,¹⁾ én a szolnoki várispánság szervezetét mégis a Szamosnál és Dés környékén is látom feltűnedezni, és ez egyúttal egy okkal több, Szolnok vármegye álladékanak egysége mellett a XV. század végeig.

Mert ha a várispánság be nem érte a Tisza melletti vár környezetével, a vármegye közigazgatása annál inkább vehetett tágasabb tartományt gondja alá.

Temesi várispánság.

(Castrum Tymys.)

Várterületéhez tartozott: Gyád, Hatvan, Réty, Urman, Papd, (ma Bobda Torontálmegyében).

II. András király 1212. évben Sebus comesnek, ki vele számkivetésben élt, és érte sokat áldozott, többi közt a temesi vár köteléke alól felmentett Gyád (nem Grad, mint Fejér írja) nevű négy ekényi földet adományozza, melynek birtokába Miklós, néhai Ugrin érsek testvére által bevezettetik.²⁾

IV. Béla 1238. évben a fehérvári Jánosvitézeknek számos jószágokat adományoz, melyek közt előfordúl villa Hatvan, a kevemegyei Vég falu szomszédságában. Ezt a Hatvan falut kiveszi a temesi vár tartozandósága alól, és az ottani népséggel a keresztes vitézeknek ajándékozza, kivévén a kirá-

¹⁾ Századok 1872. év 37. lap.

²⁾ Fejér III. 1. köt. 124., 125. lap. Még 1481. évben szól a váradi káptalan Gaad nevű temesmegyei faluról.

lyi népeket, és a várispánság tisztjeit (officiales castri) kiktől azt kívánja, hogy a temesi várba visszamenjenek, ott tovább is szolgálatot teendők. ¹⁾

A királynak ezen adománya azonban más szöveg szerint is közzétetik, mely az illető helységek feltalálását nem könnyíti. ²⁾ Ebben azt olvassuk, hogy a Jánosvitézeknek szóló adományban van villa regia, mely Keve várának tartozéka alól kivétetett; továbbá a Hossziou falu Temesmegyében, mely a villa regiával határos, és kivétetvén a vár alól, azoknak az ott lakó népekkel eladományoztatott, kivévén a vár szolgálait és tisztjeit.

A két szöveg összehasonlításából kitűnik, hogy a hol az elsőben villa Végh áll, ott a másokban villa regia van írva, és pedig kétszer. Hatvan helyett Hossziou az az Hosszuszó helynév áll. Feltűnő, hogy a Keve vármegyei Vég, --- ha ugyan úgy hívták, oly közel feküdt Hosszuszóhoz. ³⁾ Figyelembresztésül azonban megjegyzem, hogy ilyenű falu Torontálmegyében is létezett; minthogy 1563. évben Chombordi Máté mester új adományt nyer Pernyesháza és Hwzzawazo, az az Hosszuasszó javára Torontálmegyében. ⁴⁾ Kérdés, vajjon ez utóbbi Hosszuasszó nem Zsombolya körül keresendő-e?

István ifj. m. király 1266. évben a Wappa nemzetségbeli Mártonnak, János fiának, és Harman-nak, Hurody fiának az Urman nevű temesi várföldet az Uzar patak mellett adományozza. ⁵⁾

István, ki a Tiszán-túli részeken királyi hatalmat gyakorolt, ez évben egyik hívét, Parabuch comest is, kitűnő érdemeiért jutalmazni akarván, annak a Rety nevű temesi várföldet (terram castri de Tymes) adományozza. Ez alkalommal azt mondja a király, hogy a Temes vármegyében fekvő Popth (az az Papd, ma Bobda Torontálban) helységnek fele a kirá-

¹⁾ Fejér IV. 1. köt. 109. lap.

²⁾ Fejér IX. 5. köt. 155. lap.

³⁾ Lásd a jelen munka 282. lapján, a 2. jegyzetet.

⁴⁾ Liber Regius XIII. 527. l.

⁵⁾ Fejér VII. 4. köt. 130. lap, hol az oklevélnek csak egy rosz kivonata közzétetik. Az Urman név helyessége kitűnik egy 1352. évi oklevélből is.

lyi udvarnokoké, másik fele pedig a temesi várnépé (terra castrensius de Tymes) volt. Várföldi minőségét elvesztette Papd IV. Béla alatt, ki azt fia, Istvánval egyetértve, a kún Borchol nemzetségből való Keyran kún urnak adományozta. Keyran két fia, valamint rokonai Illen, Jardar, Michi, Csibuk és Ona beleegyezésével, e Papd felét, nevezett Parabuch comesnek 40 márkáért eladta.¹⁾

Keyran fiai Vchugan és Ivanchuch 1288. évben Papdnak egy részét (tehát a megmaradt fele részből) a Mena nemzetségbeli Jánosnak, Péter fiának, eladták. Ennek bevallására megjelentek Keyran nevezett fiai, a velök határos szomszédal, t. i. Parabuch fiával, a csanádi káptalan előtt; miből szintén kitünik, hogy a Keyran és Parabuch papdi birtoka nem volt azonos.²⁾

Látjuk, hogy a Temes partján már a XIII. század elején szervezett várispánság létezett, — tekintve a honvédelmi szervezetre e vidéken, nincs ok kételkedni, hogy e várispánság már első királyaink idejéből származik, mint a szomszédos Krassó és Keve.

A budai krónika e szerint, mely azt állítja, hogy Róbert Károly építette a temesvári castrumot,³⁾ nem akarhatja azt hirdetni, hogy a király először építette e várat, hanem csak azt, hogy ő azt várossá bővítette, a mi a dolog igen természetes fejleménye volt, mert Róbert Károly tudvalevőleg sok éven át székelt udvarával Temesváron.

¹⁾ Katona VI. 467. lap. Fejér IV. 3. k. 343. lap.

²⁾ Wenzel IX. 486. lap. Lásd a Keve cikket.

³⁾ Chronicon Budense, Podhraczky kiadása 249. lap, melyre hivatkozik Fejér VIII. 3. k. 464. lap.

Tolnai várispánság.

(Castrum Tholna.)

Várterületéhez tartozott: Kormo, Bula, Herczeg.

Korábban mint Tolna vármegye, említettük egynémely helység, mely benne fekszik, ilyen Ozora és Duna-Földvár (Zemogny), a melyek már Szent István királynak a pécsi püspökségre vonatkozó alapító levelében előfordúlnak. Az első tolnai főispán 1193. évben neveztetik Poznan személyében.

Tolna várának első említését már II. Géza idejében találjuk, midőn ez 1145. évben az ahhoz tartozó Kormo nevű földet a vár kötelékéből kivévén, több más területtel tárnokmesterének, Bikácsnak, adományozza, hogy a körtvélyes-madocsai monostort alapíthassa.¹⁾ Legközelebbi említését csak 1211. évben találjuk, a midőn II. András a fehérvári Jánosvitézek birtokainak határait Földvár és Fadd közt, leírja.²⁾

IV. Béla 1238. évben ugyanezen fehérvári Jánosvitézeknek az általok birt két helység: Bulla és Herczeg felét adományozza, azok másik felét a várnak visszaadja. E szerint a Jánosvitézek jogtalanul birhatták a tőlük elvett földet. De miféle várhoz csatolja vissza a király a nevezett várföldeket? azt a kir. oklevél nem mondja, de mondja, hogy e két föld az ő Báta nevű helysége közelében feküdt.³⁾ Báta ugyan még a XV. században is Baranya vármegyéhez tartozott,⁴⁾ (ma Tolnamegyében fekszik), de azért Bula és Herczeg Tolna várához tartozhatott, mert ahhoz közelebb esik, és mert különben sem fordulnak elő a baranyai várföldek közt. Bátához délre szomszédos

¹⁾ Fejér II. 122. lap.

²⁾ Fejér V. 1. köt. 295. lap és VII. 5. k. 202. lap. és Wenzel I. 118. lap. Itt: castrum Talana néven.

³⁾ Fejér IV. 1. k. 108. és IX. 5. k. 155. lap. A helynevek Bata, Wata, Bulla, Wula, Hercsugh, Herchuch változattal jönnek elő.

⁴⁾ A bátai apátság, mely Csongrádmegyében 1617. évben Zlatinay Györgynek, nógrádi főesperesnek, és esztergomi kanonoknak adományoztatik, ennek halála után egy kis ideig üresedésben állt, aztán Veresmarthy Mihály pozsonyi kanonoknak adományozza a király. (Lásd Liber Regius I. 263. és 313. lap. Fuxhofer Monasteriologia I. 230. lap.) Az utóbbi alkalommal újra mint Tolnamegyében fekvő apátság fordul elő.

Székeső helység, az egykori híres Herczeg család birtoka; azonban Herczeg helységet is ismerünk, és pedig Bátával átellenben, a Duna másik oldalán, hol még 1522. évben, mint bácsmegyei helységet, az adólajstromban találjuk Herchek néven. Bula vagy Wula hollétét még sötét homály fedi.

A királynék Tolnavár városon kívül, a megyében is birtak földeket. Erzsébet az anyakirályné 1282. évben a Tolna-megyében fekvő (ma nem létező) Vinár nevű földet, melyen az ő hadakozó népei (populi exercitiales) laktak, de megfogyott számban, Kozmának, szekerező mesterének adományozza, és a Vináron lakó szolgálmányos népet, a hadakozó nép osztályából felmenti és kiveszi. ¹⁾ Ebben várszolgálati viszonyt nem lehet felismerni.

Maga Tolnavár még 1459. évben királynéi oppidumnak neveztetik. ²⁾

A várispánság egészen halkan eltűnt a történetből.

Tordai várispánság.

(Castrum Turda.)

Várterületéhez tartozott:

Tordamegyében: Aranyos-Vincz (ma Felvincz), Hadrév, Aranyos-Lóna, Igricztelek, Kerekegyház; sőt az egész Aranyos-szék.

A legrégibb várispánságok egyike, melyekről tudomásunk van. I. Geiza király 1075. évben a Garam melletti Szent Benedeki apátságot alapítja, és azt gazdag jövedelmekkel látja el. Többi köz Erdélyben a Torda várához tartozó sóvámot (tributum salinarum), mely Aranyosban szedetik, fele részében ajándékozza, másik felét magának tartván fenn. ³⁾

Kőváry László ⁴⁾ a tordai sóbányákról szólván, azt írja, hogy ezekről van legrégibb adatunk, a mire neki bizonyítékul

¹⁾ Fejér V. 3. k. 127. lap.

²⁾ Fejér X. 7. köt. 126. l.

³⁾ Fejér I. 437. lap.

⁴⁾ Erdély földje ritkaságai 155. lap, hol neki Fridwaldszky mineralogiája szolgált forrásul.

szolgál egy, 1763. évben a sóaknából előkerült cserfa, melyre az 1364. évszám volt metszve. I. Geiza alapító levele kikerülte figyelmét.

II. András már 1219. évben adományozza Vinczet, és az ottlakó udvarnok-népet az esztergomi érseknek, és ismét 1231. évben az egész Aranyos Vincz falut adományozza annak, kármentésül azon veszteségekért, melyeket az esztergomi egyház szenvedett, midőn a király Palästínában járt.¹⁾ Közelebb érdekel azonban bennünket, hogy Béla ifjabb magyar király 1227. évben Aranyos Vinczen a tordai várszolgák négy háztelkét adományozta az esztergomi egyháznak, miből új bizonytságot merítünk e vidék várispánsági szervezetéről.²⁾ Aranyos-Vincz ma Felvincz nevet visel, és még az 1848. utáni korban Aranyos-székhöz tartozott, ma Torda-Aranyos vármegye határába esik.

Az Aranyos folyónál fekvő Gerend 1268. évben, mint Cuten tordai várjobbágy örökös földje fordul elő, melyet ő tiz márkáért Sámson fiainak örök áron eladott; miből kitűnik, hogy az eladott földtér nem volt várföld.³⁾

V. István ifj. király 1270. évben Gerendi Péternek és Jakabnak a görögök elleni hadjáratban, és az issaszegi ütközetben szerzett érdemeikért, két üres és lakatlan tordai várföldet, Hadrévet és Lonát adományozza, e földeket egyszerűen a várispánsági kötelék alól felszabadítván.⁴⁾ Ma Hadrév és Aranyos-Lóna, mindegyik az Aranyos folyó más partján, Gerend falu közelében fekszik.

Kis Gergely tordai várjobbágy örökösök nélkül meghalt, mire V. István e várjobbágnak Igricztelek és Kerekegyház nevű, az Aranyos folyó mellett fekvő földeit, Mikud bánnak adományozta, IV. László pedig 1279. évben ez adományt megerősítette.⁵⁾ E helység lakói, vagy hűbér birtokosai, — mint Szilády Áron helyesen sejti — a tordai vár joculatorai

¹⁾ Fejér III. 1. k. 270. 271. és III. 2. k. 225. lap.

²⁾ Wenzel XI. 200. lap.

³⁾ Hazai Okmátár VII. 112. lap.

⁴⁾ Hazai Okmánytár VI. 166. lap.

⁵⁾ Hazai Okmánytár VI. 240. lap.

lehettek.¹⁾ A megerősítő levél szerint, a két földtér az Aranyos folyó mellett, Tordamegyében feküdt, de ily neveket ma e vidéken, sőt Kerekegyházat egész Erdélyben nem találunk. Feltűnő, hogy egy 1226. évi oklevélben is egy Mikud bán, mint Kerekegyház birtokosa fordul elő.²⁾

Nemcsak helyi, sőt országos érdekű IV. László király azon 1289. évi levele, melylyel a székelyeknek a Torda várához tartozó egész földet, mely az Aranyos és Maros folyók közt fekszik, és Aranyosnak neveztetik, adományozza. Így keletkezett a székely Aranyos-szék, és Róbert Károly 1313. évben előszámlálja az ide tartozó helységeket, melyek szerinte következők: Felvincz, Örményes, Hidastelek (ma Hidas, Toroczkó mellett), Medgyes, Dombró (Dumburai), Mohács, Kecséd (az oklevélben hibásan Kerheth), Bágyon (Bagium), Kövend, Tordavár, Csegez, Igricz (az oklevélben Igethri) Pordoy (?) Kerekegyház, Hori (Hadrév?) Ujtelek, Polyan (Palanteluk), Füzeg (tán a Felvincz melletti Füged), Földvár (ma Székely-Földvár), Ketokliek (?), Toroczkóvár, Csakastelek (ma Csákó), Fartaszag (tán a mai Vajdaszeg), és Obretha; összesen 24 helység.³⁾

Kállay Ferencz állítása szerint Aranyos-szék eredetileg 29 helységből állt, megjegyezvén, hogy Harasztos, Inakfalva, Kövend stb. későbbi ülésnek köszöni eredetét.⁴⁾ Láttuk, hogy ez Kövendre nézve nem áll. Azonban ha a 29 helység számát alaposnak elismerjük, a Róbert Károly levelében nevezett 24 helységhez még hozzászámítandó Aranyos-Lóna, mely már fennebb, mint tordai várföld említettett; a többi négy helységet Gerend, Székely Kocsárd, Singfalva, Rákos, Keresztes, Mészkö stb. sorában kell keresni.

Róbert Károly idézett levele szerint Toroczkó várát a székelyek közösen birták a megyebeliekkel, az az Torda vármegye népével.

¹⁾ Századok 1882. évi folyam 32. lap.

²⁾ Magyar Sion I. 266. lap.

³⁾ Katona VII. 997—999. lap. Fejér V. 3. k. 453. és VIII. 1. k. 500. lap. Teutsch és Firnhaber, Urkundenbuch 147. lap. Székely Oklevéltár 23. lap.

⁴⁾ Pesty: Az eltűnt vármegyék. II. 33. lap.

Kőváry László, félreértvén IV. László 1289. évi oklevelének egy kifejezését, azt állítja, hogy Torda vára itt Torda-Aranyos néven említettetik.¹⁾ E két nevet kapcsolatban csak az újabb törvényhozás hozta a közéletbe, midőn Torda-Aranyos vármegyéjét alkotá.

Tornai várispánság.

(Castrum Tornova.)

A tornai várispánságról egyetlen biztos adatunk van. IV. László király ugyanis 1279. évben Mihályt, Fioch fiát és Tornát, Szepös fiát (Turna filius Zepus) Hegymegen lakó tornai várjobbágyokat, e várjobbágyság alól kivévén, nemesi rangra emeli.²⁾ Hegymeg falu jelenleg nincs Tornamegyében, azért tán a Borsodmegyében, Abaujmege szélén fekvő hasonló nevű helység értendő itt.

Botka Tivadar is hiszi, hogy Tornának várispánsági szervezete volt, de e véleményét semmivel sem indokolja.³⁾

Már 1336. évben csak Torna kerületbeli nemesek említettnek, és Zaard királyi várhoz tartozó jobbágyok. Ezt Katona és Fejér a tornamegyei Szádvárnak tekintik.⁴⁾ Két évvel utóbb említettetik Bertalan mester, Drugeth nádor castellanusa Zaard várában.

Kitetszik, hogy a várispánság utolsó nyoma eltűnt.

¹⁾ Kőváry: Erdély régiségei 187. lap, és Erdély építészeti emlékei 80. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár III. 32. lap.

³⁾ Századok 1872. év 37. lap.

⁴⁾ Fejér VIII. 4. k. 209. l.

Trencsényi várispánság.

(Castrum Trinchin.)

Várterületéhez tartozott :

Trencsénmegyében : Ozor, Berek (Bork ? Szkala ?) Gesztes, Zamar, (Zamaróc), Szucsá, Zlatovecz, Bicsé, Husznicza, Duló, Gown, Zabreg, Arlouch (Orlove ?), Liskó, Guarna, Yesesin, Wychap, Chlivén.

Nyitramegyében : Vyssian (Varsány ?)

A trencsényi vár a magyarok országhódítása idején már fennállott. Azt, valamint Nyitrát, Szoárd, Huba és Kadosa foglalták el.

II. András királynak egy 1208. év körül kelt leveléből künik, hogy bizonyos Benedek nevű trencsényi főúr a nyitrai püspököt, Scala helység egy részének lefoglalásával vádolta, melyet Benedek a trencsényi várhoz tartozónak vél, mely vád azonban alaptalannak bizonyult.¹⁾ Szkala helység kiállotta a századok viharait.

A király 1232. évben a nyitrai püspöknek, kitől a Lelőcz nevű földtért elvette, cserébe a Nádas nevű földet adja, melylyel határos volt Provta és Vyssian helység. Ez utóbbi trencsényi várföld volt,²⁾ de nem tudjuk melyik megyében feküdt, miután az illető oklevél egy pár helyneve olvashatatlan, Provta és Vyssian (tán Varsány) azonossága pedig ma ismeretlen. Miután azonban Lelőcz Nyitramegyében fekszik, és a király más megyékről hallgat, valószínű, hogy ez a trencsényi várföld (Vyssián) Szkacsán vidékén feküdt, — az oda szomszédos Nedasóczban tán a fennebbi Nádas rejlik. Mindnyájan Trencsénmegye határa közelébe esnek.

Nem sokára (1234. évben) a király az Ozor nevű három ekényi területet a trencsényi vár köteléke alól felmenti, és Hocslow nevű hívének adományozza.³⁾ Alsó- és Felső-Ozor Bán mezőváros mellett fekszik. A király — mint mondja, a várkötelékből felmentett Ozor földet, zólyomi prediumja számára tartotta meg.

IV. Béla 1238. évben a szkalai benedekrendi apátságának, Gesztes falunak felét adományozza, azt t. i., mely a tren-

¹⁾ Hazai Okmánytár VII. 4. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár VII. 21. lap.

³⁾ Fejér III. 2. k. 402. lap.

cséni vendégek része volt. Gesztesnek másik fele a Berck faluban lakó trencséni várnép tulajdona volt. Gesztes (Geztee v. Geztech) Trencsénhez éjszakra feküdt, de ma e néven nem létezik.¹⁾ Az oklevélben említett Berck tán Berch, az az Bércz-nek neveztetett, és így benne a mai Szkala volna felismerhető, melynek neve tótul bérchezet jelent. Különben a Szkala név használata gyakoribb.

Figyelmünket magára vonja Pósa, András és Ipolit trencséni várjobbágyok eljárása, kik a Zamaron lakó trencséni várjobbágyokat, Bensát és társait arról vádolák, hogy ők a nyitrai várjobbágyok azon osztályából valók, kik szállásadóknak neveztetnek. A vizsgálatból azonban kiderült, hogy Bensa és társai Németországból, mint szabad emberek jöttek Zamarra megtelepedési czélból, hol a földet művelés alá veték, mely lakatlan és műveletlen volt. Kötelességök volt, hogy minden hatodik ház után egy teljes fegyverzetű harczost állítsanak a hadsereghez, a trencséni ispán vezérlete alatt; más tartozással a várispán (comiti castri) iránt nincsenek lekötve, hanem kellő képzettség mellett a várispánsági tisztségeket is elnyerhetik.²⁾ IV. Béla a zamari várjobbágyok e kiváltságát 1241. évben febr. 27-én megerősíté. A helység mai neve Zamarócz, Trencséntől fél órányira.

Az említett pörös ügyben Lodomér trencséni comes volt a vizsgálattal megbizva, — a ki tehát, — miután IV. Béla idézett levele az év elején kelt, valószínűleg már 1240. évben is trencséni főispán volt.³⁾

Az örökösök nélkül elhalt várjobbágyok földjeit a király

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 132. lap. A budai kam. ltár eredetijében — Ecclesiastica Abbatia de Scala fasc. 30. Nr. 47. — a helynév Bork.

²⁾ Hazai Okmánytár VI. 39. lap. Si habiles fuerint, dignitates castri sine reprehensione aliqua possint tenere.

³⁾ Fejér hibázott, midőn 1241. évre Báb nevű trencséni főispánt említ. (Cod. dipl. VII. 1. k. 278. és 366. lap.) Az illető oklevél 1251. évben kelt, és abban a trencséni főispán Baas fia Baas. Az oklevelet egész terjedelmében közli Wenzel XI. 375. lap. Fejér chronologiai hibáját észreveszi Wenzel is, mégis a saját maga által — az 1251. évi oklevelek sorában közlött oklevél szövegében szintén ezer kétszáz negyvenegy évszámot ír, a mi határozottan hibás, minthogy IV. Bélának ez oklevele, kormányzásának tizenhatodik évében kelt.

tovább adományozta. IV. Béla 1243. évben ez okból Pósa, Radiszló fiának, trencsényi várjobbágynak Vychap nevű földjét, más négy helységével együtt, Bechend-nek, Miklós fiának adományozta.¹⁾

IV. Béla király 1243. évben a Wetislouban lakó trencsényi várjobbágyokat, Névert, Budát és társait, kik a királynak *in cabatis* tartoztak szolgálni, a tatárjárás alatt, és az osztrák hercegek ellen tett hű szolgálataikért, örökös földjeikkel együtt a szent király jobbágysági osztályába emeli, rendelve, hogy ezentúl sem ők, sem örököseik a trencsényi vár jobbágyságiul ne tekintessenek, és régi sorsuk miatt senkinek szolgálmányokkal ne legyenek lekötöttek.²⁾ E szabadságot megerősíti V. István 1272. évben.³⁾

Szoboszló fia Bogomér, kit több író, mint Wagner, az Amadé család ősnak tart,⁴⁾ jeles vitéznek mutatkozott a bolgárok ellen Viddinnél és a tatárok ellen; a király azért 1244. évben neki többi közt Szucsán (Zudchan) helységet adományozza, melynek határjárásából kitűnik, hogy oly nevű várföld is létezett, és hogy határai a Zlatovics (helyesebben Zlatovecz) nevű várfölddel érintkeztek.⁵⁾ Rá kell itt ismernünk a Vág jobb partján fekvő, Morvaország felé eső trencsénmegyei Szucsá és Zlatócz falura.

Az itt említett Bogomér, Szoboszló fia, már 1254. évben halottnak mondatik, a mit itt, későbbi következtetések érdekében, felhozni szükséges.⁶⁾

Midőn IV. Béla 1247. évben Becend comesnek új adományt ad Vicsap földre, Rachlov pap, Miroszló és más trencsényi várjobbágyok e föld egy részét, mint örökös földjüket követelték. A bíró a feleket bajvivásra utasította, és ennél Becend comes viadora lett győztes.⁷⁾ Egy más ez évi oklevélben Vicsap újra trencsényi várföldnek neveztetik.

¹⁾ Wenzel VII. 134. l.

²⁾ Fejér IV. 1. k. 295. lap. Wenzel VII. 135. lap.

³⁾ Fejér V. 1. k. 203. lap. Wenzel XII. 52. lap.

⁴⁾ Pauler Gy. a Szentiványiak ősnak vallja.

⁵⁾ Fejér IV. 1. k. 346. 347. lap.

⁶⁾ Wenzel II. 246. lap Pauler Gy. közleménye szerint Bogomér már 1251-ben meghalt, — a mi lehetséges.

⁷⁾ Ifj. Kubinyi Ferencz: Árpádkori Oklev. 23. és 25. lap

File bán birtokai a tatárjárás vihara alatt mind elpusztultak. IV. Béla a bán fiainak 1250. évben Trencsénmegyében Bicsé (Byucha) és Husznicza (Hoznucha) helységet adományozza, melyet a trencsényi vár tartozandósága alól, mint eddigi várföldet, kivesz.¹⁾ A király azonban kikötötte, hogy File bán fiai e birtokokat az ő különös engedélye nélkül el ne adhassák.

Szoboszló fia, Bogomér, meghalván, a király 1254. évben a Yesesin nevű trencsényi várföldet, melynek birtokában Bogomér az ő haláláig volt, Mihály zólyomi, és Detre szepesi főispánnak adományozza, a kiknek Varna nevű birtokuk határában e várföld feküdt.²⁾ Varna alatt tán Varin értendő, melynek közelében Bogomér már 1244. kapott földeket adományul.³⁾

IV. Béla király 1259. évben említést tesz Premysl és Nosk testvérekről és trencsényi várjobbágyokról, kik Bogomér várispán alatt a trencsényi vár és morva határ védelmében kitűnő vitézséggel harczoltak, Nosk a harczban el is esvén. E hűség jutalmazására a nevezett Premyslt, és Nosk fiait 1259. évben nemesi rangra emeli, és nekik Trencsénmegyében Dulow nevű üres földet adományozza, melyet a trencsényi vár tartozandósága alól örökre felment. Az adománylevél szerint Dulow föld Gown helység közelében feküdt, melyben részint trencsényi vendégek, részint várnépbeliek laktak. A határjárásban nemcsak a Vág folyó, hanem Premezleyez (tán inkább Premislevez, az az Premislfalva), Thuhene (ma Tuchina) Mykus (ma Mikusócz), és Zabreg falu is említettetik, mely utóbbi várnépbeli földnek neveztetik, de ma ily néven nem ismeretes. Említettik továbbá Lednicz helység, valamint a Zuhicza, és Vazuch patak és vize.⁴⁾

A nemesített volt várjobbágyokat Benedek mester, királynéi tárnokmester és Bogomér, Fonch fia vezette Duló bir-

¹⁾ Katona VI. 139. lap. Fejér IV. 2. k. 65. lap.

²⁾ Wenzel II. 46. l.

³⁾ Fejér IV. 1. k. 343—347. lap.

⁴⁾ Ortway azt mondja, hogy az itt említett Dulow, a mai Duló-Ujfalu. De Schedius és Lipszky térképein Duló, és Duló-Ujfalu két külön helység. Fényes csak Dulov, Görög csak Ujfalu helységről szól. A Fényesnél előforduló Pruszká-Ujfalu azonos lehet Duló-Ujfaluval.

tokába,¹⁾ ki itt várispánnak — *comes castri* — neveztetik. Ez a Bogomér tehát, Fonch fia, nem halt meg, hanem 1259. évben még az élők közt volt, mert a király őt bizta meg, hogy Premyslt, és Nosk fiait vezesse be Dulov birtokába, és az ő határjárási jelentése alapján állítja ki kettős pecsét alatt az adománylevelet. A várispánsági intézmény helyes megítélésére nézve fontos adat, mert miután ugyanez (1259.) évben más oklevelek Baas mestert, királyi tárnokot nevezik trencsényi főispánnak (Comes de Trinchin), világos, hogy a főispán, és a várispán közt különbséget kell tenni.²⁾ A következtetések más helyen voltak közölve.

Ugy látszik, hogy e Baas mesterről szól IV. Béla 1260. évben is, noha itt nem főispánnak neveztetik többé, midőn a király neki két ekényi földet adományoz, mely Arlouch (ma Orlove?) területén a trencsényi várhoz tartozott. E várföldet Baas mester az örökös nélkül meghalt Pókától vásárolta meg, és csak később értesült, hogy a megvett föld, várföld volt. Az ilyen földnek birtokában soha senki nem érezte magát biztosnak, ha csak a királyi engedély hozzá nem járult. Baas mester tudta, hogy jogát e várföldre nem védhetné meg, de pénzét sem kaphatná vissza, melyet érte kiadott, mert Póka már elhalálozott, azért a király kegyességétől kérte az említett két ekényi földdel való megadományozást, a mit a király engedélyezett, az arlóczi földrészt a várispánság alól örökre felmentvén.³⁾

Azonban Baas és utódjai nem maradtak az arlóczi két ekényi föld békés birtokában, mert András, Mikolai Péter fia, ki Baas mestert nagyatyjának (avus) nevezi, 1333. évben Demeter trencsényi főispán és kir. tárnokmester előtt megjelenvén és IV. Béla idézett, Arlouchra vonatkozó adománylevelét előmutatván, keseregve panaszlá, hogy a király ellen hűtlen

¹⁾ Ez tehát más volt, mint az Amadék őse, Bogomér, ki Szoboszló fiának mondatik.

²⁾ Hazai Okmánytár VI. 97—99. lap. V. ő. Fejér IV. 2. köt. 484. lap.

³⁾ Wenzel II. 319. lap. Ugyanez oklevelet közli újra 1266. évszámmal Horvát István kézírataiból, de mint megjegyzi, helyesebbnek tartja az 1260. évszámot. (U. ő. III. 135. lap.)

emberek, már réges régen (még IV. Béla korában) hatalmasan elfoglalták, a panaszlónak apja és saját nagy kárára. A kérdéses földet tehát Demeter tárnokmester visszaadta a panaszló Andrásnak, a király pedig még ugyanez évben (1333.) megerősíté a visszaadást elrendelő ítéletet.¹⁾

V. István király 1271. évben a csehek elleni háborúban elesett Póka nevű hívének családját megneemesíti, és a trencsényi várhoz tartozó Liszko, és Guarna nevű földeket, melyeken eddig laktak, a várispánsági kötelékből kivévén, annak örök időre adományozza.²⁾

A nyitrai káptalan egy 1276. évi leveléből megtudjuk, hogy némely, Hleulan-ban lakó trencsényi várjobbágyok, bizonyos egresdi nemesektől, azok ottani birtokrészét három ezüst márkáért megvették.³⁾ Hleulan alatt a mai Kis Chlivén értendő, Bán közelében, mely tehát trencsényi várföld volt.

A trencsényi várispánság, úgy látszik, azon két évtizedben, mely a fennebbi előadást követte, földjeiben, és így lényegében elfogyott. Arra mutat, hogy 1296. évben Márton comes Bugár fia, trencsényi várnagynak (castellanus) neveztetik, kinek a király Suran nyitrai várföldet adományozza.⁴⁾ A castellanus elnevezés ugyanis a várispánsági intézményben nem szokásos.

Trencsén még azután is királyi vár maradt, azonban 1375. évben Nagy Lajos azt és a hozzá tartozó többi várakat Bubek György királynéi tárnokmesternek tisztségül (pro honore) átadja, magának csak Trencsén, Belus és Léva városokat tartván fenn.⁵⁾ A XV. században is Trencsén folytonosan királyi vár.

¹⁾ Eredeti oklevél a gróf Forgách cs. levéltárában.

²⁾ Wenzel III. 256. lap.

³⁾ Hazai Okmánytár VI. 214. 215. lap. Győri tört. és régészeti füz. III. 111. lap.

⁴⁾ Wenzel XII. 582. lap.

⁵⁾ Fejér IX. 5. k. 37. l.

Turóczy várispánság.

(Castrum Turuch.)

Várterületéhez tartozott: Souchouch, Sernovicha, Kanapota, Vendég, Jordan, Burene, Csernakow, Szoboszló, Raksa, Blatnicza.

Alig van várispánság, melyről forrásaink annyiszor említénék a várjobbágyok fiait (filii jobagionum) mint Turóczyról.

A turóczy terület Zólyommegye álladékához tartozott, de azért turóczy várispánság már királyságunk első századában létezett.

Már Kálmán király Turóczban a Szent-Ipolit monostórához tartozó helységeket körül nem határolja, mert azokat a maga szükségére visszaveszi.¹⁾ Ebből még persze egyenes tudomást nem veszünk arról, vajjon a turóczy vár létezett-e már, és a később itt alakult megye, e vártól, vagy a Turócz folyótól vette-e nevét. II. András 1224. évben még csak terra Turchyról szól, melybe idegen gyarmatosokat szállított,²⁾ kiket a zólyomi főispán oltalma alá helyezett. A turóczy várjobbágyfiúk már 1248. évben említetnek.

Nincs kétség azonban, hogy Turócz vára már a tatárjárás idején fennállott, mert IV-dik Béla a nagy romlás után eleinte oda menekedett. Révai Péter szerint a turóczy várat Forgács Ivánka építette, a Znio hegy magaslatán, torony alakjában.³⁾ IV. Béla maga elismeri, hogy ő és fia: Turócz várában talált menekvést Ivánka védelme alatt, és azért ennek fiának, Andrásnak, 1249. évben a Zsitva folyó melletti Mánya földet, 1253. évben Ghymest adományozza.⁴⁾ A királyi oklevél nem mondja, hogy a turóczy vár⁵⁾ a Forgácsok tulajdona volt, és azért nem is valószínű, hogy Ivánka annak várát épí-

¹⁾ Fejér V. 1. k. 314., 315. l.

²⁾ Századok 1872. év, 35. l.

³⁾ *Scriptores rerum hungaricarum* II. köt. 631. l. Schwandtnér ívrétű kiadásában.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 54. l.

⁵⁾ IV. Béla azt 1251. évi monostor alapító levelében majd castrum Turul, majd castrum Turch-nak nevezi. (Dessewffy Oktár 19., 21. l.)

tette volna, sőt tekintettel, hogy csakhamar itt várispánság székhelye volt, Turócznak királyi várnak kellett lenni. Azon feltevés, hogy a király, az oly nagy érdemeket szerzett Forgács családtól Turócz várát elvette volna, hogy itt utóbb várispánságot alakítson, ki van zárva.

Való azonban IV-dik Béla saját 1253. évi levele szerint, hogy András mester építette Turócz várát, úgy azonban, hogy ez mindig a király birtoka maradjon. (Magister Andreas jugi laborum instantia et sollicitudine diuturna Castrum Turuch munitissimum fecit construi in nostro semper dominio perman-surum. Fejér IV. 2. k. 207. l.)

Ezenkívül Kálmán és II-dik András királynak fennebbi intézkedései is mutatják, hogy királyaink a turóczi praediumra annak rendeltetését, és saját intézkedési jogukat fentartották.

Már 1252. évben IV. Béla, midőn a turóczi premontréi monostort alapítja, Turóczot a saját várának mondja.¹⁾

Jelentőséggel bír azon tény is, hogy a várjobbágyok fiai, vagy várjobbágyfiúk, (filii jobagionum de Thuroch) már 1242. évben említetnek.²⁾

IV-dik Béla egy levele kelt 1243., január 29-én: apud castrum Turucz.

Két évvel utóbb (1245.) a király bizonyos Uzda nevű halászt e sors alól felmentvén, neki és örököseinek a Vendég nevű földet adományozza, és ez által a turóczi vár jobbágává emelte; Uzda fiai tíz évvel később e várjobbágyi minőségekben elismertetnek.³⁾

Így nyertek Tamás, Mátyás és Bene várjobbágyfiúk a királytól 1249. évben Jordaufaluban (villa Jordan in Comitatu de Thuroch) három ekényi földet örök időre, a várszolgálat feltétele mellett.⁴⁾

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 136. l., és VII. 5. köt. 295. l. Hazai Okmánytár VI.. 65. l.

²⁾ Fejér IV. 1. k. 271. l.

³⁾ Kollar : *Historiae jurisque publici Regni Hungariae Amoenitates* II. 81., 82. l. Az eredeti oklevél szentpéteri és iztebnyei Dávid Antal családi ltárában.

⁴⁾ Engel : *Registrum de Turócz*. 8. §.

A fenn említett Uzda fiai: Mecsik (tán = Michk), Sztremen, Merchon (másutt Morton) és Drachmel, 1255. évben nyolcz ekényi földet nyernek; 1263-ban rendeli, hogy valahányszor a király hadba megy, egyik közülök öt elkísérje.¹⁾ Ez Uzdától, kinek egyik utódja R. Károly alatt a turóczi megyei Zaturecsa falut nyerte adományúl, származik a Zatureczky nemes család.²⁾ E Zaturecsa határához tartozik a fenn említett Vendég (ma Hosztinecz) nevű föld.

Meg kell előzmő a történet folyamát, hogy e közlemény kapcsában elmondhassam, miszerint Róbert Károly 1340-ben a Vendég nevű földet, melyet időközben hatalmaskodó emberek, Uzda unokái, t. i. Márton, Drachmel és Stremen fiaitól, valamint rokonuk, Máté kezéből kiragadtak, az utóbbinak kérelmére visszaadja, hogy azt »királyi jobbágyságok« jogcímén bírassák, minthogy eredetileg a királyi jobbágyságok osztályából származnak. A király felmenti Uzda utódjait a halászati szolgálmány alól, de kötelezi, hogy hatan-hatan közülök egy pánczélos embert küldjenek a király seregéhez.³⁾

Egy másik, 1255. évi levelében, IV. Béla ismét más egyeneket nevez meg, a kiknek földeket adományozott, és kiket így turóczi várjobbágysággá felvett (aggregatio). Nagy-Lajos király 1381. évben Kálnoki László, Miklós fia kérelmére ez adományt megerősíté, mely azonban nem a székely Kálnoky családra vonatkozik.

Ismét 1258. évben IV. Béla, Csepán fiainak, Benedeknek és Péternek, a Souchouch (ma Szocsócz) nevű négy ekényi földet adományozza, és őket a várjobbágyságuk szabadságában részesíti.⁴⁾

A turóczi várjobbágyság (filii jobagionum) száma idővel túlságig megsaporodott, úgy, hogy IV. Béla 1255. évben azokat negyvenre leszállította az egész várispánságban (quadra-

¹⁾ Engel: Regestrum de Turóc. 11. §. A Dávid család birtokában levő eredeti oklevél szerint a halászati és vadászati szolgálmány alól felmentetnek, Uzda fiai: Márton, Stremen és Drachmel, valamint Mechk fia, Mechk.

²⁾ Nagy Iván: Magyarország családai III. 252. l., XII. 319. l.

³⁾ Eredeti oklevél az iztebnyei Dávid es. Itárában.

⁴⁾ Kollar: Amoenitates II. 83. l.

ginta personas ex ipsis filiis Jobagionum *per totum Cor itatum Thurucz* relinquentes), rendelvén, hogy mindig hatan-hatan közülök egy-egy pánczélos vitézt küldjenek a király seregéhez.¹⁾ Ez alkalommal a már nevezett Uzda négy fia is birtokukban megerősítettnek.

A várkatonaság e leszállítása, és a turóczi várnak már a tatárfutáskor hadilag felszerelt védhelyi állapota Botkát azon feltevésre vezérelték, hogy a turóczi őrvár és várispánság a tatárvész előtt létező 72 várispánságok egyike volt.²⁾ Ezzel egyezik Szabó Károly felfogása, ki András mesterről, a Forgácsok őséről, nem azt állítja, hogy ő Turócz várát építette, hanem csak, hogy megerősítette; — és valóban az oklevél e szavai, hogy az épült, vagy megerősített castrum a király hatalmában *maradjon* (permansurum), ezt a felfogást igazolja.³⁾

Turócznak azon része, mely a várkötelék alatt nem állott, tovább is Zólyommegyének álladéka, és a zólyomi főispánok hatósága alatt maradt. Turócz még III. András idején is csak kir. praedium volt.

A várispánságra vonatkozó adatok még a várjobbágytság leszállítása után is elég sűrűen találhatnánk.

IV. Béla király 1258. évben, Vahud fiának Lászlónak, és Pál, Banana (vagy Burena) fiának, turóczi várjobbágyfiúk földjeit, Othmáron, egy ekényi földdel szaporítja, azon föltétellel, hogy ők minden hatodik házukból (de singulis, sex mansionibus) egy fegyveres embert a királyi sereghez küldjenek.⁴⁾

A feltételek, melyek alatt a vár-birtokok kiadattak, nem voltak egyformák. Romzolo és fiai Tamás, Iván (a fennebbi várnagy), Bertalan és Miklós 1248-ban a királytól Kanapota nevű öt ekényi földet nyertek, oly feltétel mellett, hogy a

¹⁾ Fejér IV. 2. köt. 295. l. Ez adatból Szabó Károly következteti, hogy Turócz ez időben már vármegye volt: Teleki, Hunyadiak kora VI. 295. l. Más turóczi várjobbágyok ez évben neveztetnek Fejérnél IV. 2. k. 362. l.

²⁾ Századok 1872. év, 35. l.

³⁾ Teleki: Hunyadiak kora VI. 296. l.

⁴⁾ Engel: Regestrum de Turócz. 6. §.

királyi hadseregben *fejenkint* szolgálni tartozzanak, mikép a várispánság más vitézei a várjobbágyokfiúk osztályából. De már láttuk, hogy a hadkötelezettségben különbség volt.¹⁾

Vahudnak Lászlón kívül, még Gergely, Itimér és Benedek nevű fiai voltak, — azok és Burene fia, Pálnak, várjobbágyfiúk ebbeli minőségét elismeri IV. Béla 1266. évben, és azoknak a Sernovicha nevű két ekényi földet utalványozza szolgálatuk czéljára.²⁾

Turóczi királyi várnagy (castellanus) 1262. évben volt János, Ramzoló fia,³⁾ kinek a király négy ekényi földet adományozott, a Csernakow területen. Ugyanez évben a király Kopasz Ivánkának, királyi várjobbágnak, (filio jobagionum regalium) két ekényi földet adományoz a Jordan nevű területről; ismét Andrást és Jakabot, turóczi várjobbágyokat, négy ekényi föld birtokában megerősíti, mely azelőtt Otmáré és Leonardé volt, — kik egykor szintén várjobbágyok lehettek. Látszik, hogy a király a megmaradt várjobbágyság állapotáról gondoskodott.

Ez állapot kedvező voltát bizonyítja az a tény, hogy a kik ez osztályokban voltak, gyakran buzgólkodtak ebben a király megerősítését megnyerni. Így IV. Béla 1266. évben elismeri, hogy Gergely fia, Márton, és testvére valóságos turóczi várjobbágyfiúk, kik mint ilyenek, a királyi regestumba be vannak írva. Azért a király őket osztályuk szabadságában megerősíti, és nekik fentartásukra a Jordan nevű két ekényi földet utalványozza;⁴⁾ ugyanez évben bizonyítja, hogy Vidus és fiai a turóczi igazi várjobbágyfiúk közül valók (veros et *nobiles* filios Jobagionum de Turuch).⁵⁾ Hasonló elismerést állít ki ez évben Drask és Mikolának, kiknek egyúttal Sklovnarch nevű négy ekényi földet adományoz.⁶⁾ A nevezett két várjobbágyfiú 1269. évben négy ekényi földet kap adományúl, melynek hatá-

¹⁾ Engel : Regestrum de Turócz. 89. l.

²⁾ U. o. 7. §.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 57., 64. l., és VI. 2. k. 392. l.

⁴⁾ Fejér IV. 3. k. 336. l.

⁵⁾ Fejér VI. 2. k. 392. l.

⁶⁾ Fejér IV. 3. k. 336. l.

rai Szklabina szomszéd földétől elkülönítették. Ez a föld akkor Drask falvának nevezetett el, mai neve Draskócz.

A zólyomi főispán 1269. évi levele, egy a Szklabinyán lakó várnép és bizonyos Drask közt fenforgó birtokpert elintézi, mely alkalommal a főispán a peres föld megtekintésére több turóczi várjobbágyot küldött ki, köztük Milus nevű centuriót.¹⁾

Laktak 1271-ben turóczi várjobbágyfiúk Szoboszlón is (villa Zobozlo), mely másképp Folkusfalvának is nevezetett és ma csak az utóbbi néven ismeretes e megyében.²⁾ Az illetők V-dik István király által vétettek fel ez osztályba (aggregatio in numerum filiorum jobagionum).

IV. László király 1280. évben a turóczi szolganép közül többeket (de servitute populorum de Turuch) a várjobbágyfiúk osztályába emel, Raksa nevű földjökkel együtt.³⁾ Ez évben a várjobbágyfiúk földjeinek visszaszerzésére kiküldött emberek, Póka mester, és János pap, a turóczi convent előtt Tamásnak, Imre fiának visszaadták a Bene nevű földet. E földet ugyanis 1269. évben IV. Béla, nevezett Imre fiának, Tamás, Benedek és Mártonnak adta, a várjobbágyfiúk állásával járó szolgálatok feltétele mellett.⁴⁾

Azonban Latibort és fiait, kik szintén turóczi várjobbágyfiúk voltak, és Demeter, sárosi főispán ellen birtokpört emeltek a nógrádmegyei Kürtös nevű földre, a király 1279. évben hallgatásra intette, és a szokásos szolgálatok teljesítésére turóczi földjeikre utasította, Kürtöst Demeter főispánnak odaítélvén.⁵⁾

Ez időben Turóczban a nemesi birtok említése is kezdetét veszi.⁶⁾

III. András 1292. évben rendelé, hogy az ő udvarnokai-

¹⁾ Fejér IV. 3. köt. 542. lap. Még 1389. van Szklabinyán királyi vár.

²⁾ Fejér V. 1. k. 174. l.

³⁾ Fejér V. 3. k. 73. l.

⁴⁾ Regestrum de Turócz, Engelnél: Monumenta Ungrica. 77-dik lap. (27. §.)

⁵⁾ Wenzel IV. 181. l.

⁶⁾ Lásd Regestrum de Turócz 34. §. Engelnél.

nak és a várnépbelieknek földjei Zólyom, Turóc és Liptóban visszaszereztesse, és körülhatároltassanak, a melynek teljesítésére Mihályt, az ő udvari jegyzőjét kiküldötte. ¹⁾

Turóc még csak Róbert Károly alatt lett vármegyévé, és első főispánja Dancs, a zólyomi főispán volt, kinek igazgatásához azelőtt is, mint Zólyommegye állandéka tartozott. ²⁾

A várispánság utolsó említése 1389. évre esik, a midőn Zsigmond király néhány blatniczai várjobbágyot, birtokával együtt a nemesi osztályba igtat. ³⁾

Ugocsai várispánság.

(Castrum Ugacha.)

A régi ugocsai várnak ma csak idomtalan romjai látszanak, Nagy-Szőllős mezőváros területén. A honfoglalás történetében róla nincs szó, és a Váradi Regestrum nem ismer még ugocsai várispánságot. ⁴⁾

Botka Tivadar, minden indokolás nélkül mondja, hogy ő ugocsai várispánság létezését felteszi. ⁵⁾

Az erdőispánság és vármegye alakjával sokkal hamarabb találkozunk történeti emlékeinkben. V. István még 1271. évben írja Ugocsa és Beregh vármegyéről, hogy ezek a szent királyok vadász-területei (forestae regum) voltak, melyek-

¹⁾ Fejér X. 3. k. 276. l.

²⁾ Fejér VIII. 3. k. 423. l. Turóczmegye főispánja 1372-ben Miklaj János mester, blatniczai várnagy, ki magát László opuliai herceg és nádor helyettesének nevezi.

³⁾ Szlemenics, a Magyar Tud. Akadémia Évkönyvei VI. köt. 95-dik lapján.

⁴⁾ A 31., 52. és 243. §. ugocsai comeseket nevez, de ezek nem szólnak várispáni szerkezetről, mint Vajda Gyula véli. Az első ugocsai főispán Kerékgyártó vélekedése szerint 1264. évben merül fel, pedig ő a tatárjárás ideje előtt csak egységes vármegyét ismer. Mik voltak tehát szerinte a Vár. Regestrumban előforduló ugocsai comesek?

⁵⁾ Századok 1872. folyam, 37. l.

ben az ő elődjei és az egri püspöknek a tizedszedést megengedték.¹⁾

Csak IV-dik László 1282. évi levele nyújt biztos, habár későkori adatot az ugocsai várispánság létezéséről, megparancsolván az ugocsai *nemeseknek*, a várszolgáknak (jobagionibus castrensibus) és más bármi sorsú embereknek, hogy Mihály comest és fiait, István és Pál mestert, mint főispánjokat — tamquam Parochialem Comitem suum — tiszteljék és fogadják.²⁾

Ebből egyszersmind kitűnik, hogy a várjobbágyság a megye főispánja alatt is állott.

Az ugocsai várispánság későbbi korban is csak egy adattal lévén igazolható, a tatárjárás előtti korban nyomát hiába keresnők.

Unghi várispánság.

(Castrum Ungh.)

Várterületéhez tartozott: Szenna, Csepel, Bező, Nagy-Ráth, Radics, Hozdó, Gragissa, Szirma, Szeretva, Palló, Mirkólcz, Palágy, Jenke, Ór, Tasolya, Ruzska, Tiba, Mokcsa.

A tatárjárás előtti korból semmi okleveles forrás nem említi Ungvárnak létezését, és így egyedül a Névtelen jegyző közleményére támaszkodhatunk, ki azt írja, hogy Ungvárnak ispánja Laborcz megszökvén, Álmos vezér és övei Hung várába bevonulának.³⁾

A Váradi Registrumban Ungvár neve nem fordul elő.

Egy 1248. év körül kelt levelében az egri káptalan Hozdou nevű tíz ekényi földről szól, mely in parrochia Castri de Ung-Uj fekszik.⁴⁾ A megye itt Ung-Ujvárnak neveztetik, Abaujvár, Sáros-Ujvár, Heves-Ujvár hasonlatosságára, de e kifejezés Ungban egy Óvárt is feltételez, melyről azonban

¹⁾ Fejér V. 1. k. 157. l.

²⁾ Fejér V. 3. k. 115. l.

³⁾ Anonymus, XIII. fejezet.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 49. l.

semmi közelebbi tudomásunk. Hogy Ungban Óvárnak is kellett léteznie, mutatja az ungi főesperesség ősrégi fennállása, mert a főesperesség kétségkívül csak az Óvárt székhelyül bíró vármegyei területhez szabta a maga hivatását is.

István, ifj. magyar király 1263. évben Szenna (Scinna), Nagy-Ráth, Csepely (mely Nagy-Kaposhoz délre fekszik) és Radics (ma puszta) Ungh megyében fekvő várnépségi birtokokat, a várkötelék alól felmentvén, Panky Jakab comesnek, Gergely fiának, több hadjáratban, de különösen Bolgárországban Bodon alatt kitüntetett vitézségeért adományozza.¹⁾

Mike és Zalaith, Mihály fiai, a Laborcza és Latorcza zugában fekvő Bés helységet bírták örökségi joggal. István, ifj. m. király, 1265. körül, a nevezett birtokosoknak egy Bés-sel határos, Gragissa nevű, két ekényi üres földet adományozott, mely eddig ungi várföld volt. IV. László 1284. évben ez adományt Zalaith fiai számára megerősítette.²⁾

Csicser birtokosa, Szoboszló, IV. Béla királytól 1265. évben egy csekély földrészt kapott, melyett Csicserhez kapcsolt. Alig lehetett mást várni, minthogy Csicser nagyobbítása alkalmával a beigtatásnál ungi várjobbágyok is részt vesznek, kik Bés, Csepely, és más szomszéd helyeken telepedtek.³⁾

Szeretva (ma Nagy- és Kis-Szeretva) helységet ungi várjobbágyok nem mint várföldet, hanem mint örökséget bírták, melyet, miután a tatárdúlás ideje óta nagy szükséggel küzdöttek, 1266. évben néhai File bán fiainak eladták. Az eladott helységtől meg kell különböztetni egy más Szeretvát (villa Zyrothwa)⁴⁾, mely a határjárás szerint bizonyos Posáé, néhai ungvári szolgalmányos emberé volt (condam conditio-nalis castri Ung). Nem tudhatni, vajjon ez utóbbi várföld volt-e, vagy Posának magán-birtoka. Ez alkalommal Szirma (venit ad Zyrmom), mely úgy látszik a mai Rebrin táján kere-

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 116. lap. Wenzel VIII. 66. l. Ifj. Kubinyi Ferencz : Árp. Okl. 41., 42. l.

²⁾ Wenzel III. 122. l., és IV. 263. l.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 269. l.

⁴⁾ Az országos ltár indexe azt mondja Szeretváról, hogy Zemplén-megyében feküdt. Az oklevél ezt nem mondja.

sendő, határozottan ungi várföldnek neveztetik.¹⁾ A várjobbágyok közül csak Buda hadnagyot (maior exercitus) emeljük ki. Egy 1271. évi oklevélben ez a Buda maior exercitus castri Ung, de vele együtt Joseph maior castri de Ung czímen fordul elő.²⁾ Az első hadnagy, a másik várnagy.

IV. László király 1276. évben az Unghmegyében fekvő, és Ung várához tartozó Bező helységet, a már említett Panky Jakab comesnek adományozza.³⁾ El nem található, hogy miért adományozza III-dik Endre király is 1292. évben e Bező nevű várföldet Panky Jakab comesnek, oly módon, mintha eddig e földre semmi adományt nem nyert volna. A két adománylevélben előforduló teljesen összhangzó határjárás kétségtelenné teszi, hogy mindkét esetben ugyanazon várföld eladományozása forgott szóban, nem pedig annak valamelyik része.⁴⁾

A leleszi convent 1271. évben arról értesít, hogy Zekleni Benenyg, az ő Batua nevű unghmegyei birtokát Imre fiának, Ivánnak, eladta.⁵⁾ Ez a Batua keletre Szoboszló földével volt határos, mely föld alatt tán Csicsert szabad érteni, a fennebbi 1265. évi adat szerint, vagy valamely más birtokát az Ungh folyó közelében. A határjárásban Mirkolecz és Polou, mint várnépségi föld említettik. Az előbbi e néven ismeretlen, a másik a mai Palló. Vajjon a terra Chedra et Pana castrensium alatt várnépbeliek személynevét, vagy földjeiknek nevét kell-e érteni, nem elég világos. Azonban figyelmet érdemel, hogy Csicsernek egyik határrésze 1507-ben Panaprekopa nevet viselé.

Láttuk fennebb, hogy Panky Jakab comes 1263. évben Csepelt kapta adományúl, területi megszorítás nélkül. Mégis IV. László 1276. évben Csepán unghi várjobbágnak megengedé, hogy Csepel nevű földjét Panky Jakabnak eladhassa, — ki tehát 1263. évben nem az egész Csepelt kaphatta. Ez a Csepán és fia István, kérelmök támogatására, azt adták elő a királynál, hogy szükségök és szegénységök miatt nem képesek a királyt kellően szolgálni, ha csak csepeli birtokuknak eladása

¹⁾ Fejér IV. 3. k. 381. l. Katona VI. 457. l.

²⁾ Hazai Okmtár VI. 181. l.

³⁾ Wenzel XII. 169. l. Hazai Okmtár VI. 221. l.

⁴⁾ Hazai Okmánytár VI. 384—387. l. Wenzel X. 74. és 81. l.

⁵⁾ Hazai Okmt. VI. 181. l.

nekik meg nem engedtetik, mert egyéb fekvőségek nincsen. A király tekintvén, *hogy az ország közérvényű szokása szerint a várjobbágyságok a királyi felség külön engedélye nélkül földjeiket el nem adhatják*, Csepánnak az eladásra való engedélyt megadta. Ezt az eladást az egri káptalan is bizonyítja, megemlítvén egyúttal Csepely fekvését, az Ungh folyó és Mocsár királyi birtok közt, sőt az utóbbival határos voltát.¹⁾ Csepelnek határa itt nagyon tágnak tűnik fel.

De még ezzel sem szűnt meg Csepely köteléke az unghi várispánsággal, mert még csak 1287. évben nemesíti IV-dik László a Mokcsay család őseit, nevezetesen Dénest, Csene fiát, unghi várjobbágyot, ki a kúnok ellen a Hód tónál viselt harcban magát kitüntette. A király ez alkalommal Dénes két helységét, Csepelt és Mokcsát (Moschya), a várispánság alól felmenti.²⁾

Várföldek eladása még többször is fordul elő, de sokszor történt, hogy a király engedélye akkor is kéretett, ha várjobbágyság örökségi földjeiket akarták eladni. IV. László 1280. évben némely, névszerint unghi, várjobbágyságoknak megengedé, hogy Tiba nevű örökségi földjüket Unghmegyében szabadon eladhassák, vagy bármi módon tovább adhassák. Ilyen eladás 1290. évben is fordult elő, Tibán lakó unghi várjobbágyságok részéről. Az eladást az egri káptalan bizonyítja, a nélkül, hogy a királyi engedély hozzájárult volna, mely azonban még is a következő évben adatott meg.³⁾

Ugyanezen megnevezett várjobbágyságoknak a király 1282. évben Tiba földet visszaadja, melyet Finta, Dávid fia, tőlök erőszakosan elfoglalt.⁴⁾

Az unghi várjobbágyságok 1284. évben a többször említett Tiba föld harmadrészét csakugyan eladták, több rokonuk és szomszédjaik beleegyezésével, kik között vannak Eleségh fia, Péter és Mikese, unghi várnagy (maior castri).⁵⁾ IV-dik László ez

¹⁾ Wenzel XII. 172. 184. l.

²⁾ Fejér V. 3. k. 353. l., és újra VII. 2. k. 227. lap. de itt 1281. évszámmal, a rubrumban 1280. év.

³⁾ Wenzel XII. 294., 489., 507. lap. Közli 1283. évszámmal a Hazai Okmtár VI. 295. lap.

⁴⁾ Hazai Okmt. VI. 279. l.

⁵⁾ U. o. VI. 313. l.

évi leveléből kitünik, hogy Moys unghi főispán, Felician, Gál fiának és testvéreinek némely unghmegyei Gyepelő (Gepevelv) és Fel-Németi, valamint az általok vételáron szerzett Tiba nevű földjüket, mint az unghi várhoz tartozókat, visszakövetelte, de midőn Gál fiai a földjökre való jogukat kimutatták, követelésétől elállt.¹⁾

Tiba földnek fenmaradó részét a nevezett várjobbágyok 1290. évben Jákó comes fiainak, András és Jákónak, 300 márkáért örökre bevallák. Erről az egri káptalan is ki állítja 1290-ben bizonyító levelét, melyet III. Endre király 1291-ben átírván, megerősített.²⁾

Az időrendhez visszatérvén, a várföldek csökkentései tűnnek fel ismét. IV. László király, előrebecsájtván, hogy hajdan Velika Palagia (ma két Palágy egymás mellett) nevű unghi várföldet Finta nádornak, soproni és somogyi főispánnak adományozta, — most pedig (1280.) beleegyezik, hogy Finta e földet cserébe adja János fiának, Benedeknek, és Csepán fiának, Marczelnek, Belese nevű földjökért, egyúttal Velika Palagiát az unghi várispánság alól felmenti.³⁾

Ugyancsak IV-dik László 1288. évben Inke (ma Jenke) ungvári várföldet, mely akkor üres és laktalan volt, Leszteméri Lászlónak és testvéreinek, előszámlált hadi érdemeikért adományozza. E földdel határosak Őr és Tesla (a mai Tasolya, Jenke mellett) várföldek.⁴⁾

A már említett tényhez, hogy Panky Jakab 1292. évben Bező, mint a király rendelkezésére álló várföld birtokába vezettetett, még megjegyzendő, hogy a beigtatást az egri káptalan, Matheóczi Felicián *unghi várjobbágy* teljesítették, ki e célra *mint királyi ember* ki volt küldve.

Péter és több más unghi várjobbágy 1292. évben az Unghmegyében fekvő Vojan földjök felét, 16 márkáért eladják

¹⁾ Hazai Okmt. VII. 186. l.

²⁾ Hazai Okmt. VI. 358., 368. lap, és ugyanez oklevelek Wenzel XII. 488. és 507. lap. Az utolsó 1290. évi eladásról csak kivonatilag szól Fejér VI. 1. k. 73. l.

³⁾ Wenzel IX. 269. l.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 330. l.

Jób mesternek. ¹⁾ Nem lehetett várföld, mert királyi beleegyezés az eladásra nem említettik.

Az ungvári várjobbágyság 1308. évben Keregény nevű földre betörvén, ott némely részeket elfoglaltak. Omodé nádor, kinek birtoka volt Keregény, intézkedést tett, hogy saját földjei, a várjobbágysággal egyetértőleg, körülhatároltassanak. ²⁾

E Keregény alatt vagy a mai Katergényt, vagy az ide közel eső Kereknyét kell érteni.

Látván, hogy ungvári várjobbágyság a XIII-dik század utolsó tizedében, és a XIV. század elején még létezik, értjük, hogy midőn III. Endre 1290. évben Omodé nádornak Ungvár vármegyét adományozta (*possessionem* seu Comitatum Ung), ³⁾ ez által az itteni jövedelmeket engedte ugyan át neki, de sem az unghi főispáni méltóságot nem ruházta rá, sem a várispánság ez adomány folytán meg nem szűnt. ⁴⁾

A megerősítő levél azon kifejezése, hogy Omodé a IV. László idejében annyi dicső csatában szerzett birtokokban, úgymint Ungmegye birtokában megerősítettik, kizárja azt a feltevést, hogy a csatákban szerzett possessiók alatt, főispáni hivatalt lehessen érteni.

Kár, hogy IV. László király adomány-levelének szövegét, vagy legalább keltezése idejét nem ismerjük.

III-dik András 1298. évben az örökösök nélkül meghalt némely unghi várjobbágyságok Ruszka nevű földjét Ungmegyében Panky Jakabnak adományozá. ⁵⁾

Egyetlen ungi várföld sem feküdt Ungvár vármegye területén kívül.

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 396. l.

²⁾ Fejér VIII. 1. köt. 258. l., és újra, de év nélkül n. o. 565. l., és VIII. 4. k. 661. l. Kivonatilag Tudom. Gyűjt. 1821. 5. füz. 105. l.

³⁾ Wenzel XII. 496. l. Kivonatilag érintve Fejérnél VI. 1. k. 73. l.

⁴⁾ Pesty Frigyes : Az eltűnt régi vármegyék 7. lap. Omodé mégis 1291. évben Comes parochialis de Ungh.

⁵⁾ Ifj. Kubinyi Ferencz : Árpádkori Oklevelek 165. l. Wenzel X. k. 298. lap.

Valkói várispánság.

(Castrum Volko.)

Várterületéhez tartozott :

Valkó vármegyében : Adorján, Jelen, Pobor, Harsány, Dabra, Zerken, Cheudey, Maley, Croac, Koos, Dombró, Kendesapá, Boroh, Várasy, Somogy, Kelemen.

A Viko, vagy Valkó folyó mellett állt Valkovár, a mai Vukovár, melyről Névtelen jegyzőnk írja, hogy azt Bules, Lél és Botond magyarjai bevevék.

Kálmán galicziai király (rex ruthenorum) és slavoniai herceg, II. Endre ifjabbik fia,¹⁾ 1231. évben a valkovári vendégeknek kiváltságokat oszt, és fennállhatásuk érdekében a Harsány nevű várföldet nekik adományozza, mely tehát Vukovár közelében lehetett, és a baranyamegyeivel össze nem tévesztendő. Biróválasztást is engedett nekik, ki azonban vérengzési esetekben egymaga nem ítélhet, hanem a vár porkolábjával — janitor castri — közösen bíraskodjék.²⁾

Idő folytán a várallyai polgárok Harsány birtokáért, a valkói comes és várjobbágyok által sok zaklatást szenvedtek, a miért is a király 1244. évben, Kálmán fennebbi kiváltságát átirta és megerősítette, és hogy minden viszályt megszüntessen (de consensu Comitum et jobagionum Castri), a valkói vendégek birtokának határait leírta.³⁾ Ez intézkedés alatt Simon hadnagy (maior exercitus) neve fordul elő.

Midőn az Imre és II. Endre által tett túlságos adományozások a király hatalmát érzékenyen sértették, IV-dik Béla azok megszorításában, sőt visszavonásában keresett orvoslást. E tekintetben testvérével, Kálmán királylyal és slavoniai herceggel egyetértőleg járt el. A Jánosvitézek birtokainak biztosítására azonban 1238. évben hosszú kiváltság-levelet adott ki, melyben a keresztes lovagok jószágai előszámláltatnak. Ezek

¹⁾ Már 1226. év második felében Dalmát- és Horvátországot hercegi czímmel kormányozta.

²⁾ Fejér III. 2. k. 237. l.

³⁾ Fejér IV. k. 315. l.

közt előfordúl Croac nevű föld, mely a valkói vár alól felmentetett, és a keresztesek Magna villa (Nagyfalu?) nevű helységével volt határos. ¹⁾

IV. Béla 1246. évben az Adorján nevű valkói várföldet, az Aba nemzetségbeli Demeter fiának, Sándornak, adományozá. ²⁾

A pécsi káptalan 1251. évben Fancs valkói várjobbágyról tesz említést, ki több társával a Valkó vármegyében (in parochia de Wlko) fekvő Halmos nevű helységet — a mai Almást, a Duna jobbpartján Verőczemegyében, — megvette, és megosztotta. ³⁾

IV. Béla király 1258. évben Koos, Dombró és Kendcsapa nevű várföldeket a valkói vár hatósága alól kiveszi, és Koroghly Kilét comes fiainak, László, Fülöp és Gergelynek, a tatárjárás idején tett szolgálataikért azon határokkal adományozza, melyekkel azelőtt a valkói várhoz tartoztak. ⁴⁾

A valkói vár rövid ideig birta Boroch (a mai Borova) helységet; de István, ifjabb m. király 1263. évben ezt Mihálynak, Mihály fiának visszaadta, miután magok a valkói várjobbágyok bevallák, hogy e földet egykor az ő apja birta, és csak bizonyos módon igttattatott a valkói vár birtokai közé. ⁵⁾ Ugyanez évben megerősíti a valkói vendégek már fenn közlött kiváltságait.

A következő (1264.) évben István, ifjabb magyar király Hazos comesnek Nazwod nevű földet adományozza, miután az általa kiküldött Both, valkói hadnagy (maior exercitus castride Wolko) azt jelentette, hogy e föld azelőtt az örökösök nélkül meghalt királyi zászlótartóké volt, most pedig lakatlan és üres. ⁶⁾

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 108. l., és IX. 5. k. 155. l., az utolsó közlésben a Croac helynév mellett kérdőjel.

²⁾ Fejér IV. 1. k. 419. l.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 121. l.

⁴⁾ Wenzel VII. k. 481. l.

⁵⁾ Fejér IV. 3. k. 153. l. Eredetije NRA. 1502. csom. 4. sz. az országos ltár zágrábi részében.

⁶⁾ Fejér IV. 3. köt. 203. lap. V. ö. Pesty : A helynevek és a történelem 39. l.

Ugyancsak István király 1264. évben Andrásnak, Marczel fiának, az ő elsőszülött fia, László herceg ételfogó mestérének a Zerken, Chendey és Maley nevű valkói várföldeket, melyek a tatárjárás óta pusztán és néptelenül állnak, adományozza, e földeket egyúttal a valkói vár tartozandósága alól kivevén.¹⁾

Egy a várispánságok történetében ritka eset fordul elő IV-dik Béla 1270. évi levelében, melylyel Dobra várföldet az ottani várjobbágyoktól elvevén, azt Henriknek és Miklósnek, Miklós fiainak, adományozza, azon kár megtérítéseért, melyet a megnevezett várjobbágyok azoknak okoztak. A dobrai várjobbágyok biróilag földjeik elvesztésére ítéltettek lopás miatt.²⁾ Az ítéletet Héderváry Miklós országbiró és valkói főispán (comes parochionalis) hozta.

IV. László király Jelen és Pobor valkói várföldeket 1274 évben a vár köteléke alól felmentvén, Andrásnak, Iván fiának adományozza,³⁾ ki talán azonos András banai várispánnal, kit Ivánka fiának neveznek okleveleink. Jelenfalva és Pabar még a XV-dik század második felében is ismeretes valkómegyei helységek.

Midőn IV. László 1286. évben Varasy és Somogy valkói várföldeket, és azok tartozandóságait File mesternek, Tamás fiának adományozza, a várkötelék alóli felmentést nem említi.⁴⁾

A valkói várispánság még Róbert Károly idejében is fenn állott. Ugyanis a boszniai káptalan 1321. évben egy, a valkói várhoz tartozó Kelemen, vagy Kelemenus-nak nevezett föld birtokába Giletfi Jánost beigtatta, mely földet azelőtt Syle, Myh fia, és István, Csuda fia bírták, kik várjobbágyok lehettek. Giletfi János e földet Péternek, Fülöp fiának, az ő hűbéresének (servienti suo) adományozza, mely adományról a

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 124. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 545. l. Eredeti oklevél a magyar országos levéltár zágrábi részében, NRA. 1503. cs. 1. szám alatt, hol az évszám hibásan 1271-re van téve. Hasonló eset Szolgagyőr alatt.

³⁾ Fejér V. 2. k. 147. l.

⁴⁾ Wenzel XII. 445. l. Somogy fekvéséről lásd : Az eltűnt régi vármegyék I. k. 336. lapját.

király a következő évben kiváltság-levelet adott ki. ¹⁾ Kelemen faluval délre érintkeztek Budow hadnagy földjei. A várispánság tehát még akkor fennállt.

A fenn ismertetett valkói várföldek mind Valkó vármegye területén feküdtek.

Varasdi várispánság.

Várterületéhez tartozott : Bolotin, Planatuch, Baratynch, Polana, Ebrÿs, Komor (az utóbbi akkor Zagoriában), Budavölgye.

Első utalás e várispánságra II. András azon levelében történik, melylyel 1209. évben Varasd városának földeket, és kiváltságokat oszt, és melyben Iner nevű varasdi várjobbágy említettetik. ²⁾ Egy 1236. évi határjárásban Bolotyn nevű várföld fordul elő. ³⁾

IV-dik Béla 1238. évben valamely négy ekényi földet a varasdi vár alól felmentvén, azt a fehérvári kereszteseknek adományozza; ⁴⁾ — 1244. évben a király a tíz ekényi terjedelmű Planatuch és Baratynch nevű földeket kiveszi a vár hatósága alól, és a német eredetű Konrádnak, Harmech fiának adományozza. ⁵⁾

Bizonyos Rodus fiai, István és a viador János, és ez utóbbinak hasonnevű fia a királynak azt panaszolták, hogy Mihály, néhai varasdi főispán ⁶⁾ Budavölgye nevű földjök felét, melyet már apjuk és nagyapjuk bírt békésen, tőlök azon ürügy

¹⁾ Eredeti oklevél a Draskovich es. ltárában. L. Anjoukori Okmtár II. 2. l. Azonban egy Zágrábban talált régi másolat szerint, a boszniai káptalan 1322. évben tett jelentést a királynak, a kérdéses föld határaitól és Giletfi János beigtatásáról; a király pedig 1323. évben adta beleegyezését, hogy Giletfi János Kelemen falut Péternek adományozta.

²⁾ Fejér III. 1. k. 88. l. Ilyenek említettnek 1236. évben is Wenzel VII. 19., 20. l.

³⁾ Wenzel VII. 19. l.

⁴⁾ Fejér IV. 1. k. 110. l.

⁵⁾ Fejér IX. 7. k. 547. l. Baratynth-nak is olvasható.

⁶⁾ Mihály 1244. évben fordul elő e méltóságban.

alatt elvette, mintha ez varasdi várföld volna, és azt csakugyan a várhoz csatolta. IV. Béla 1248. évben, noha a vizsgálatból azt a meggyőződést szerezte, hogy Budavölgye valóban varasdi várföld, ezt még is a nevezett Istvánnak és Jánosnak visszaadta örökségi joggal, és abba őket beigtatta.¹⁾

IV. Béla az elidegenített várföldek visszaszerzésére Varasd- és Zagoriamegyébe, István slavoniai bánt és Stajeriország kapitányát küldte ki. Istvántól 1258. évből két ide vonatkozó intézkedést ismerünk:

András varasdi főispán ugyanis, és némely varasdi várjobbágyok, Varasd és Zagoria megyében Selk fiainak oly földjeit, melyekről azt állíták, hogy várföldek, azoktól elvevén, István bán a varasdi főispánnak és az illető várjobbágyoknak eskütétel terhe alatt meghagyta, hogy a kétségtelen várföldeket a várhoz csatolják, az örökségi, vételes, vagy adományos földeket pedig Selk fiainak adják vissza; a mi meg is történt.²⁾ Egy más esetben azonban István bán Selk fiai ellen ítelt, és az Ebrys (másutt Ebus) területen bírt másfél ekényi földet a varasdi várhoz foglalta. Selk fiai az ebrisi földet megint visszakapták, cserébe adván ezért Zbelou határában ugyanekkora területet, mely, miután Varasdhöz közelebb feködt, András főispán által várföldül elfogadtatott,³⁾ a bán megerősítése mellett.

A Bedekovics család ősei, Tamás mester kir. jegyző, és testvére, János a varasdmegyei Komor helységet, melytől a család előnevét veszi, 1267. évben kapták adományúl IV. Béla királytól. Komor egész addig varasdi várföld volt, Zagoriában, és 15 ekényire terjedett.⁴⁾

Cseh comes 1269. évben azon keresetről, melyet a Szent-György melletti birtok iránt két varasdi várjobbágy ellen indított, a zágrábi káptalan előtt lemond.⁵⁾

¹⁾ Wenzel VII. 253., 254. lap, hol a vizsgálatot tevő varasdi főispán Ecoy-nak nevezetik Erney helyett.

²⁾ Fejér IV. 2. k. 480. l. Katona VI. 269. l.

³⁾ Wenzel VII. 491. l. E két esetre czéloz hihetőleg Kerchelich Notitiae praeliminaries 192. l. V. ö. Zagoria leírását.

⁴⁾ Katona VI. 472. lap. Fejér IV. 3. köt. 395. lap., és Wenzel VIII. 171. lap.

⁵⁾ Hazai Okmtár VI. 155. l.

IV. László 1273. évben a Varasd városához délre eső Polana nevű helységet, melyet Timoté zágrábi püspök, Illéstől, Volpot Márton fiától vett, István varasdi főispán beleegyezésével (*permittente Stephano Comite Varasdinensi*), minden, a varasdi várnak teljesítendő szolgálat alól felmenti. ¹⁾

Ez ügyről csak pár sornyi kivonatból van tudomásunk, azért bajosan ítélhető meg, miért hivatkozik a király a varasdi főispán beleegyezésére. A felmentés bizonyítja, hogy Polana várföld volt, de akkor érthetetlen, mikép bocsáthatta azt Illés áruba, ki nem nevezetetik várjobbágnak.

Az itt említett királyi felmentés azonban megfejtí az 1236-dik évi ebrisi határjárás egy tételét, mely szerint ezen Ebrisről a határvonal a várig, mely Polananak nevezetik, elvezet, (*pervenit ad metam castris, quae vocatur Polana*), és melynek értelme nem más, minthogy a határvonal a Polaan nevű varasdi várföldre elvezet. ²⁾

Miután Polana fekvését ismerjük, ebből Ebris, ma már eltűnt helység fekvését kijelölhetjük, a melynek szomszédságában püspöki jószágok is említetnek. Ez a körülmény vezethette Timoté püspököt azon gondolatra, hogy a vele szomszédos Polana földet is megvegye.

Timoté a királynál nagyon kedvelt ember volt, és nemcsak ily vételre nyerhetett engedélyt, hanem egész kerületeket kapott adományul.

¹⁾ Kerchelich után Fejér V. 2. k. 144. lap. Ilyen főispáni beleegyezés említetik Nógrád alatt is.

²⁾ Wenzel VII. 20. l.

Vasvári várispánság.

(Castrum ferreum.)

Várterületéhez tartozott :

Vasmegyében : Czák, Taszár, Uraj Doszmat, Csó, Lapsa, Gely, Olád, Rum, Soltó, Szincse, Árpás, Gah, Buad, Abád, Gencs, Tömörd, Osl, Csép, Sotony, Köcsk, Kovácsi, Káld, Baksa, Teszár, Csákán, Kozár, Acsád, Szarvaskend, Alber, Mylyk, Thana, Pácson, Zarakad, Szöllös.

Zalamegyében : Két Vasvár predium.

Sopronmegyében : Keczől.

Vasvárat Öcsöb, Szalók atyja, és Öse Úrkun atyja vevék be.¹⁾ A honfoglaló magyarok tehát e várat már fennállónak találták, — de hogy hívták ezt az előbbi lakók? nincs feljegyezve.

A vasvári várispánság első nyomát találjuk II. Géza király korában (1141—1161.), ki Somos, Kopány, Hyván és Etude vasvári várjobbágyokat, a vasvári várispánság alól felszabadítja. E felszabadítást II. András 1205. évben a felszabadított utódjai, úgymint Lukács, Hozug, Vata, Petur és azoknak örökösei javára helybenhagyja.²⁾ A legközelebbi nyom III. Béla korából való, midőn Jakab pristaldus, vasvári százados (centurio) Battyán predium határait kijelölte a szt.-gothardi monostor számára. Erről szól Imre király 1198. évi megerősítő levele.³⁾

Midőn II. András 1217. évben a szentföldre indult, a vasvári káptalant minden javaiban megerősíté. Ezek közt a Gyöngyös folyó mellett fekvő Mýlyk predium említendő, mely a várszolgák hasonnevű helységével, valamint Thana várszolgák földjével volt határos. Ma csak az utóbbi létezik, Szombathelyhez délkeletre. A vasvári káptalan vendégeinek azon szabadalmak engedélyeztetnek, melyek élvezetében a vasi várjobbágyok (Burgenses eiusdem Castri) vannak. A birtokok előszámálása után megjegyzi a király, hogy Hercules vasvári prépost jelen volt, midőn Péter győri püspök a királyt

¹⁾ Anonymus 48. és 49. fejezet.

²⁾ Hazai Okmánytár I. 3. 4. lap.

³⁾ Wenzel VI. 193. l.

kérte, hogy a vasvári káptalan birtokainak oltalmáról intézkedjék.¹⁾

Két vasvári várszolga: Mikola és Karácson, Taszár helységből, megjelentek a váradi convent előtt, panaszolván minden taszári társaik nevében, a király miniszterei ellen, hogy ezek Caku faluban (Czák, Kőszegh alatt?) a várföldeket elfoglalták; a vádlottak azt viszonozták, hogy ez az ő örökös földjük. A Miklós nádor által Váradra, a tüzes vaspróbára küldött felek egyezségre léptek olyformán, hogy a főurak a pörös föld negyedrészt átengedték a várszolgáknak.²⁾

Ugyan e két taszári várszolga egy sadányi embert is beperelt egy kaszáló ügyében. A nádor a feleket a váradi istenítéletre küldötte, de a várszolgák a tüzes vaspróba elől megszöktek.³⁾

Ezek a dolgok 1219—1222. közt történhettek. Taszár ma nem létezik Vas megyében, de egy 1270. évi oklevél szerint a Rába folyó mellett feküdt.⁴⁾

II. András 1221. évben az Uraj nevű 8 ekényi földet a vasvári várispánság alól kiveszi, és a Ják nemzetségbeli nemeseknek adományozza. E föld fekvése a Rába balpartján Uraj-Ujfalu, Niczk, Csanig, Család és Geresd (Kareset) falu közt van kijelölve.⁵⁾

II. András 1224. évben Pácson határában hat ekényi várföldet, melyet lakosai elhagytak, a vasvári káptalannak adományozott.⁶⁾

A koronajavak visszaszerzésére kiküldött bírák 1232. év körül a Ják nemzetséget Uraj birtokában benhagyta.⁷⁾ (Lásd 1254. év alatt.)

IV. Béla 1238. évben a székesfehérvári Jánosvitézeknek nagyszerű adományokat tesz; többi közt Zalamegyében két

¹⁾ Hazai Okmánytár IV. k. 9. 10. lap. Hercules itt praepositus Castri neveztetik.

²⁾ Váradi Regestrum 364. §.

³⁾ Váradi Reg. 365. §. Az Obulgan személynév itt, és egy 1270. évi oklevélben fordul elő, mely szintén Vas megyére vonatkozik.

⁴⁾ Fejér VII. 2. k. 220. lap.

⁵⁾ Fejér III. 1. k. 329. 330. lap.

⁶⁾ Hazai Okmánytár IV. 11. lap.

⁷⁾ Fejér III. 1. k. 331. lap.

prediumot, mely mindkettő Vasvárnak neveztetik, és hajdan a vasvári várhoz tartozott.¹⁾ E két predium ily néven ma nem létezik.

Ugyanez évben a király által, a vasvári elidegenített várföldek visszaszerzésére kiküldött birák: Kázmér veszprémi prépost, Hahold vas- és Pál fehérmegyei főispán azt találván, hogy Mihedus fiai András és Kázmér, kik a királyi családból valóknak (ex familia regis) mondatnak, az az nemesek, a várszolgák Druzmoth (ma Doszmat) nevű faluja határában, másfél ekényi örökös földet birnak, a kérdéses földet Andrásnak és Kázmérnak oda ítélik. Az ítélet tanúi Bécs fia Pál várnagy (maior castri), Tiván hadnagy (maior exercitus), Raul, Csó helységből, kik mindnyájan várjobbágyok voltak, és mások.²⁾

Hogy Druzmoth³⁾ alatt a mai Doszmat értendő, kitetszik a határjárásból, mely a Norej és Christut, azaz a Doszmat közelében található Naraj és Keresztes falut említi; továbbá a Jákra vezető utat, a mely Ják Doszmáthoz délre esik. Csó sincs távol innét, Szombathelytől éjszakfelé. IV. Béla 1243—1253. közt a vasvári káptalant, kitől egy földtért átvett, hogy azt a vasvári domonkos monostornak adományozhassa, Lapsa helységből két ekényi földdel elégíti ki.⁴⁾

A Rábcza folyón álló valamely malom vizálya szolgált okúl a vasvári várjobbágyok és bizonyos Artuna közt. Az országbíró 1248. az utóbbinak javára ítélte. A felperes várjobbágyok Pál Csó (de Choy) helységből, Bana Gely helységből és György Oládból (de Olody), — továbbá a hirnökök előljárója (major preconum) és Lőrincz fia Tiván várnagy, (maior castri).⁵⁾

Az itt említett helységek ma is léteznek Szombathely

¹⁾ Fejér IV. 1. köt. 108. lap és IX. 5. k. 155. lap, mely utóbbi helyen hibásan áll in Comitatu Csanadiensi, e helyett Saladiensi.

²⁾ Fejér IV. 1. köt. 140. 141. lap.

³⁾ Még 1291. évben Durzumoth, — de már akkor nem várföld.

⁴⁾ Wenzel VII. 151. Hazai Okm. IV. 27. l.

⁵⁾ Wenzel VII. 270. lap.

vidékén, kivéven Gely falut — melyről még 1275. évben történik említés. ¹⁾

IV. Béla 1250. évben Miklósnak, Tivadar fiának és Doroszlónak Doroszló fiának, vasmegyei nemeseknek, a cseh háborúban szerzett érdemeik jutalmára, a Vasvárhoz tartozó Rum földet adományozza, — mely adományt V. István 1272. évben megerősített. ²⁾

Az Uraj-ban lakó vasvári várszolgák: Bana, a vasvári várnagy (castellanus); Farkas Balás fia Soltó helységből, György, Olád helységből, és más várjobbágyok, Loránd nádor és pozsonyi főispán előtt panaszt emeltek Ponith comes ellen, állítván, hogy ez Uraj földjéből 80 holdat kapcsolt Niczk faluhoz. A nádor 1254. évben mindkét fél birtokhatárait kijelölte. Ebből újra kitünik, hogy Uraj helység Niczkel érintkezett. ³⁾ Soltó helységet ma nem ismerünk.

IV. Béla 1255. évben Bocholerus, oloszkai Vida fia kérelmére, annak a vasvári várszolgák Zarakad nevű földjét adományozza. Vasvárhoz délkeletre kellett léteznie, mert a határjárásban nevezett Olaszka Győrvár (terra Geruar) és Tilaj nemes falu most is ott található. Azonkívül még nevezetik terra Némethy, terra Korkoy (vagy Corbay), a Vervize (Veruyse) folyó, és a Charada-út. ⁴⁾ Ez oklevél korát az idézett évszámon kívül, még Lorand nádor és soproni főispán neve határozza meg, mely benne előfordul. Ezt azért jegyzem meg, mert 1272. évben IV. László is írja, hogy midőn ő a főurak neheztelése miatt Kaproncza várában fogva tartatott, comes Bachaler (így) kapronczai várnagy, neki, mikor a király apja parancsából a kapronczai vár nagy sereg által körülvéttetett, vérének ontásával számtalan jó szolgálatot tett. IV. László azért Bachaler-nek Zarakad nevű vasi várföldet adományozza. ⁵⁾ Ez csak úgy magyarázható, hogy IV.

¹⁾ Villa Gely, Fejérenél V. 2. k. 306. Már 1217. évben, mint a vasvári káptalan prediumja említetik, a Hrebina esermely mellett, Vasvár vagy Szemenye környékén keresendő, — ma nem létezik.

²⁾ Wenzel VII. 308. VIII. 386. és IX. 201. lap.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 258. lap.

⁴⁾ Oklevél a zágrábi délszláv akadémiában.

⁵⁾ Oklevél a délszláv akad. Itárában.

Béla 1255. évi adománya nem az egész zarakadi határról szólt.

A Vasvárhoz tartozott, idővel attól elidegenített várföldek visszaszerzésére, Vas vármegyére nézve Miklós vasi főispán és Omodé győri püspök voltak kiküldve, (in parochia castri ferrei iudices essemus constituti). A vasi várjobbágyok a bírák előtt azt adták elő, hogy egyik társuk: Bana, a várhoz tartozó Színese (Scynse) nevű földet magának tartja meg. A vizsgálat azonban kiderítette, hogy Színese ugyan azelőtt várföld volt, de Bana ezt cserébe kapta a Léka várhoz eső, Velike nevű örökös birtokáért. A nevezett bírák ennél fogva 1256. évben Banát visszahelyezték Színese birtokába.¹⁾ A győri püspök, mint Locsmand alatt láttuk, már 1255. évben szerepel, mint várföldek visszaszerzője egyházi megyéjében.²⁾

Ovadi Solka és társai 1256. évben, a Herman nemzetségű Dés comesnek a Sorok (Surk) folyó melletti Lapsa birtokukból 160 holdat eladtak. Mint határos említetik a várszolgák Árpás nevű földje, valamint a Leucheteg csermely.³⁾ A Sorok folyó Ják felől Rum felé folyik, mely várostól délre a Rábába szakad. A folyó bal partjától nem messze, Szombathely felé, van Sorok falu is. Ahhoz északra Hermány falu, mely a fennemlített hasonnevű nemzetséghez viszonylik. Árpás fekvése tehát e tájon keresendő. (Lásd 1274. év alatt).

Köveskúti György comes testvére Tiba, a királytól valamely üres és lakatlan várföldet kért adományul. A király meghagyta Benedek mesternek, királynéi udvarbirónak és vasi főispánnak, hogy valamely vasi várföldet kiszemeljen, ki mivel ez ügyben személyesen el nem járhatott, az előkelőbb várjobbágyokat (maiores iobbagiones dicti Castri) nevezetesen Banát e czélra kiküldé. Ezek nevezett György comes birtoka közelében, Gah nevű három ekényi földet találtak, mely már régóta lakatlan, és azért a király ezt 1263. évben Tibának adományozta. Ez a Gah föld a Lapincs folyó balpartján, közel

¹⁾ Hazai Okmánytár VI. 88. lap.

²⁾ Hazai Okmánytár I. 30. l.

³⁾ Hazai Okmánytár VII. 61. lap.

az ország határához feküdt. A határjárásban említett Greghpah patak ma ismeretlen. ¹⁾ Ortway sem fejtí meg.

Ugyanez évben IV. Béla király Móricz és János comeseknek, és Detának, Omodé győri püspök testvéreinek Rum és Buad vasi várföldet adományozza, azokat egyúttal a várkötelék alól felmentvén. A várföldek egyike lakatlan volt, a másokban négy várszolgának telke említettetik. ²⁾ A várföldek rendeltetése volt, hogy a németujvári várat élelmezéssel könnyen ellássák, de azért nem azon vár közelében feküdtek, hanem mint a határjárásból kitűnik, a Rába folyó mellett, a melynél nemcsak Rum, hanem az egyúttal nevezett Sennye és Ikervár is található. A Buad nevű várföldre ma rá nem ismerhetni. ³⁾ A főispán jelentése szerint, az igtatásban résztvettek Mihály, Bors testvére, a főispán lovagja (miles) és Benedek, Beke fia, hadnagy — maior exercitus Castri.

A vasvári káptalan 1263. évben bizonyítja, hogy az Abádon lakó vasvári várjobbágyok a haraszti nemesekkel egy pörös ügyben kiegyezkedtek. ⁴⁾ Abád falu ma nincs Vasme-gyében. ⁵⁾

Gencs helységet az ottani nemesek és vasvári várjobbágyok, kik a szent király jobbágyfiainak neveztettek (fily Joba-gionum sancti Regis) közösen birták; azonban 1268. évben a két fél e birtokot megosztotta, és határokkal elkülönítette. ⁶⁾

István ifj. magyar király 1268. évben Marcellust, Jakabos fiát, vasi várjobbágyot, ki Görögországban, Feketehalom és Issaszegh mellett vitézül harczolt, rokonságával együtt nemességre emeli, minden örökös, vétel utján, vagy bármi jogos czimen szerzett birtokával együtt. ⁷⁾

¹⁾ Wenzel VIII. 59., 60. lap.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 115. lap sok hibával közli, nevezetesen Castrum Kyzun (Güssing) helyett Kyzug ír, az az Kőszeg, a mi Bartalt is rávitte, hogy Kőszeghről szóljon. A várföldek nevét nem ismeri. Lásd Hazai Okmánytár VII. 85. 86. lap.

³⁾ Boyad-nak írja Wenzel VIII. 75. lap. Tán Bogad, ma Bogát.

⁴⁾ Győri tört. és rég. füzetek I. 209. Wenzel XI. 530.

⁵⁾ A Teleki-féle Hunyadiak kora is hallgat róla a VI. kötetben.

⁶⁾ Hazai Okmánytár I. 38. lap.

⁷⁾ Katona VI. 492—493. l.

Mocya comes vasi várjobbágy, és a Doszmat helység-beli várszolgák, hermányi Tivadartól, Tima fiától, bizonyos doszmáti részt, mint várföldet követeltek; — Ernei országbíró azonban 1269. évben e területet Tivadar comesnek viszszaítéli.¹⁾

István, még mint ifj. magyar király, 1269. évben Gosztonyi Miklós fiait, Miklóst és Mihályt, hadi vitézségükért, melyet Bulgariában, különösen Tirnova váránál kitüntettek, nemességre emeli Kuerszorom nevű földjökkel együtt, mely Csákány és Gosztony közt fekszik. István megjegyzi, hogy a Gosztonyiak előbb vasi várjobbágyok voltak, de rágalmazás következtében az őrségek sorsára jutattak, (in numerum inciderrunt speculatorum). Ezt a nemesítést megerősíti V. István 1271. évben, mely alkalommal a Gosztonyiak földét Kueszerwnak írja.²⁾ Azonossága fel nem ismerhető, mert Gosztony és Csákány területén ma megfelelő nevet nem találunk.

V. István, mindjárt kormányzása kezdetén, 1270. év második felében eljött Vas vármegyébe is, és ott a várjobbágyok, várszolgák és a megye más lakosaival közgyűlést tartott. Ez alkalommal a várszolgák Tömörd faluból a király színe előtt megjelenvén, Henrik bán jegyzőjét Péter mestert azzal vádolák, hogy tőlük két ekényi földet jogtalanul elfoglalt. Ez időben Vas vármegye területére nézve Gergely királynéi tárnokmester és vasi főispán, a Ják nemzetségu Bertalan, Jakab fia, és Mihály mester királyi jegyző voltak meghatalmazott bírák a várföldek visszaszerzésére. Gergely főispán meggyőződést szerezvén arról, hogy Péter mester a pörös földet IV. Bélától kapta adományul, ezt a királynak jelentette, ki ennél fogva Pétert birtokában megerősíté, és a várszolgákat hallgatásra ítélé.³⁾ Tudomásunk szerint a király november 21-én tartózkodott Vasváron.

V. István 1271. évben a Herény nemzetségu Bana comest, és fiát Párist a csehek elleni háborúban kitüntetett vitézségükért, más rokonaikkal együtt, a vasvári várjobbágyság

¹⁾ Hazai Okmtr. I. 41. 42. l.

²⁾ Fejér IV. 3. k. 525. lap, és országos ltár N. R. A. 1094. csom. 5. Jerney minden jogosultság nélkül Köves-szarvznak ejti.

³⁾ Wenzel VIII. 301. lap.

alól felmenti és nemesi rangra emeli.¹⁾ Ugyan ő 1272. évben nyolcz Sorok-on (villa Surk) lakó várjobbágyot nemesít.²⁾ E falu határában voltak a királyné rendelkezésére álló földek is, mert a vasvári káptalan szintén ez évben jelentő Erzsébet királynénak, hogy Sorok (Surk) földet Leonch, Osiszár fiainak statuálta.³⁾

A király 1272. évben az Osl és Csép nevű várföldeket is kiveszi a vár hatósága alól, és azokat Osl fiainak, Osl és Jakabnak adományozza.⁴⁾

A következő (1273.) évben IV. László némely genesi lakost a vasvári várjobbágyság alól kivesz és nemesít.⁵⁾ A felszabadítás az ő földjeikre is kiterjeszkedik, melyeket Gencsen birtak. Hasonlókép kiveszi a király a Sotonyban lakó várjobbágyokat, földjeikkel együtt a várispánság köteleke alól, és őket nemesíti.⁶⁾ Végre ez évben még a köcski hadakozó várjobbágyokat (exercitiales populi Castri ferrei), kik Szent István király jobbágyfiainak neveztetnek (qui filij jobagionum Sancti Regis appellantur) nemesíti, és azokat a vasvári főispánság hatósága alól (a potestate comitis Castri ferrei eximentes) kiveszi, ki különben maga a köcski, és az előbb nevezett várjobbágyok, saját vezetése alatt kitüntetett vitézségét a németek ellen, kiemelte.⁷⁾

Említettem, hogy Dés comes, hermányi nemes 1256. évben az ovadi (Oad) várjobbágyoktól Lapsa területén 160 holdnyi földet vett, — ezt a földet 1274. évben nevezett Dés özvegye az eladóknak visszabocsátá.⁸⁾ Lapsa ma pusztá, 1224. évben falu, mely Pácson faluval határosnak mondatik, — az említett ügyben (és csak is ebben) nevezett Oad pedig aligha más, mint Olád, — ámbár még 1385. évben is Oad-nak iratik.

¹⁾ Wenzel VIII. 338. Fejér VII. 5. köt. 366. lap, ez utóbbinál hibásan de genere Beren.

²⁾ Hazai Okmánytár I. 56. l. Fejér V. 1. k. 215. l.

³⁾ Fejér V. 1. k. 269. l.

⁴⁾ Fejér V. 1. k. 259. l.

⁵⁾ Hazai Okmánytár II. 12. l.

⁶⁾ Fejér V. 2. k. 104. l. Wenzel XII. 84. l.

⁷⁾ Hazai Okmánytár VII. 141—143. l. Itt a Köcsk (Kuchk) név mint személynév is fordul elő, ép úgy, mint Kalocsa.

⁸⁾ Hazai Okmánytár VII. 152. lap.

IV. László 1274. évben a lakatlan Kovácsi nevű vasi várföldet, több Ják nemzetségbeli nemesnek, a kiknek örökös földjei ezzel határoltak, adományozza, tekintvén azt, hogy e nemesek már V. Istvántól kaptak erre adományt, herczegségi és stiriai herczegsége korában. Kovácsival határosnak mondatik Pogh nemesi falu,¹⁾ mely alatt, ha a Csó körüli Paty, vagy a Rába vidéki A.-Paty értendő, mindkettő távol esik Rába Kovácsitól.

Ugyanez évben a király Rum területéből egy lakatlan részt a Rába mellett, Doroszló mesternek, Doroszló fiának adományoz. Doroszló még ez évben rumi földéből két ekényit engedett át az apátunokajai nemeseknek, rokonságuk tekintetéből.²⁾ E Doroszló 1277. évben sorokói (de Surk) melléknévvel fordul elő. Van Vas megyében Doroszló falu is, mely azonban Kőszegh alatt, tehát távol Rumtól fekszik.

IV. László, tárnokmesterének Jánosnak (ki egykor soproni főispán volt) a németek és csehek ellen kitüntetett vitézségeért a Káld nevű vasi várföldet adományozta. János mester utóbb azt adta elő a királynak, hogy az ő pohárnokmesterének Mihálynak fia Adorján, mind e háborukban kitünő részt vett, és sok halálos sebet nyert, kérvén azért a királyt, hogy Adorjánnak és testvéreinek a Káld határában fekvő, különben elkülönített Baksafölde nevű várföldet, mely Baksa és a vele rokon várszolgák birtoka volt, adományozza; mely kérelemnek a király 1276. évben megfelelt, Baksa területet a várispánság hatósága alól felmentvén.³⁾ Melyik Káld értendő itt, mutatja a Peresztég folyónak említése.

E vidékre vezettetünk, midőn a vasvári káptalan a király parancsára Mikse comes fiait Miske helység birtokába visszahelyezi. Mint szomszéd helységek említettnek Káld, semmi vonatkozással várföldi minőségére, és Köcsk, mely itt is a szent király jobbagyainak birtoka gyanánt fordul elő.¹⁾

¹⁾ Wenzel IX. 58. 59. l., Kubinyi Ferencz, Árp. Okl. 91. l.

²⁾ Wenzel IX. 60., 96. lap.

³⁾ Hazai Okmánytár VII. 161—164. lap.

⁴⁾ Év nélküli jelentés IV. Lászlóhoz a Hazai Okmánytárban IV. 51. lap. Itt a köcskiek nem filii jobbagionum S. Regis, hanem jobbagiones Sancti Regis neveztetnek, jele, hogy mindkét kifejezés ugyanazt jelenti.

IV. László 1276. évben az Osl nemzetségbeli Belud comesnek a Vasmegyében fekvő Kecöl (Kechul) nevű földet adományozza, melyben vasi várszolgák, és erdőcsőszök laktak.¹⁾ Kecöl ma Sopron-vármegyéhez tartozik, és — mint láttuk, — 1277. évben Kecöl soproni várföldnek mondatik, mi csak annyit jelent, hogy Kecöl határában a soproni és a vasi várispánságnak volt birtoka.

Midőn IV. László 1276. évben a győri püspöknek a Gyöngyös folyó partján egy malomhelyet, és mellette 50 hold földet adományoz, erről azt mondja, hogy Szombathely püspöki város, és Szöllös falu közt feküdt, mely utóbbi hajdan a vassvári várnépé volt.²⁾ Az adományt megerősíté III. András 1292. évben.

Balsam vassvári nő, 1277. évben bizonyos földeket adott el soroki Doroszlónak, mely eladásnál többi közt csákányi várjobbágyok is tanúskodtak.³⁾

A következő évben IV. László a Vasvár várához tartozó, és Jákkal határos Teszár helységet a Ják nemzetségű Jáknak, Ebed fiának adományozza, ki maga bevallja, hogy Teszár birtokában már IV. Béla és V. István ideje óta létezik, és hogy ezt a földet a várszolgák elhagyták.⁴⁾ Miután a király csak most adományozza el Teszár földét, feltűnő, miért nem követelték azt vissza a várföldek visszaszerzésére kiküldött bírák? Egészen ismeretlen a jogczim, mely alatt a Ják nemzetség e földet IV. Béla óta békésen birta. E Teszár ma nem létezik.

A király 1277. évben Doroszló mesternek, Henrik bán fia szolgájának Rum (természetesen nem az egész) várföldet és az ottani tornyot adományozza.⁵⁾

Miklós nádor, Henrik bán fia 1284. Asszonyfalva nevű birtokát (possessio nostra Oschun, v. Ozun, ma Asszonyfa) hívének Doroszló mesternek adományozza, apja János nádor és soproni főispán akaratjából. E hely Meszlény és Acsád

¹⁾ Fejér VII. 2. k. 51. lap.

²⁾ Győri tört. és régész. füzetek I. 212. l.

³⁾ Wenzel IX. 183. lap.

⁴⁾ Wenzel IX. 198. lap és Fejér VII. 2. köt. 69. és 224. lap.

⁵⁾ Hazai Okmánytár VII. 164. l.

közt feküdt, melynek elseje a győri püspöké volt, a másik a vasvári várhoz tartozott. Hasonlókép a nyugotra fekvő Kozár (ma puszta) is várföld volt.¹⁾ A vasvári káptalan 1285. évben jelentést tesz Doroszlónak beigtatásáról. A Doroszlónak tett adományhoz 1287. évben Gergely királyi ételfogó mester, Miklós nádor testvére beleegyezését adta.²⁾ Ez adományt megerősítette III. András 1291. évben.

Bolda helység, melyet a király villa Castri ferrei czimen említ 1289-ben, nem lehetett várföld, mert Henrik Jakab fia volt birtokosa, kitől a király azt hűtlenség miatt elvette. De egy évnélküli levélben IV. László a Perulend nevű vasmegyei helységet adományozza Antal pozsonyi prépostnak és fivéreinek, megjegyezvén, hogy ebben néhány várszolga lakik.³⁾

Ugy látszik, hogy a Rába melletti Szarvaskend is várföld volt egykor. Ezt már V. István és IV. László adományozták Ovár Bicsó mesternek, kit aztán III. András 1291. évben ben hagyott birtokában.⁴⁾ Említi a király ez évben Alberföldet is, mely Hidegséden lakó vasvármegyei vendégek birtoka volt. Ez Alber földtért a király Hertwegh fiainak adományozza, és egyúttal a vasvári vár hatósága alól kiveszi, miből kitűnik, hogy egykor várföld volt.⁵⁾

Machya comes Alber nevű fia, Ósóban lakó vasi várjobbágy, 1298. évben maga és neje nevében, Korkó, Ivánföldre, Korogh és más birtokrészeit a vasvári egyháznak adományozza.⁶⁾

E Machya comes azonosnak látszik az 1269. évi Mocyával.

A vasvári várispánság XIV. századbeli állapotáról már semmi adatunk; csak annyit vélünk állíthatni, hogy az őrségiek is bizonyos viszonyban állottak Vasvárhoz, mint az ama kor leveleiből kitűnik.⁷⁾

¹⁾ Hazai Okmtr VII. 189. 190. l.

²⁾ U. o. 201. lap. Ez utóbbi oklevél Miklóst bánnak nevezi.

³⁾ Hazai Okmánytár I. 81. lap.

⁴⁾ Wenzel XII. 501. 502. l.

⁵⁾ U. o. 503 lap.

⁶⁾ Hazai Okmánytár IV. 95. l.

⁷⁾ Speculatores de Monyorosd ad Castrum ipsorum pertinentes. Monyorosd ma is egy őrségi falu Vas megyében.

Veszprémi várispánság. (Castrum Vezprun.)

Várterületéhez tartozott :

Veszprémmegyében : Vámos, Tóthráda, Jánosi, Iszkáz, Csügleg, Szentkirály-Szabadja.

Győr : Szerecsen.

Zalammegyében : Szőcz, Szepene, Bánd, Henye, a mai Balaton-Henye.

Elég későn említé a történet e várispánságot először. II. András 1207. év körül Vámos falu területéből egy ekényit, és egy malmot, mely a veszprémi ispánsághoz tartozott (ad Comitatum Wezprimiensem pertinens) egy húsz holdnyi más területtel, Miska comesnek örök időre adományozza.¹⁾

Ugyan e király 1220. évben némely meg nem nevezett helységet Belud és Osl comesnek adományoz, oly terjedelemben, a melyben azt a lakosok István király óta birták.

Itt nem Szent Istvánról lehet szó, hanem csak valamely XII. századbéli István királyról, mert II. András az ő elődjét csak bonae memoriae regis Stephani kitétellel említi. Hogy az eladományozott helységek várföldek voltak, kitűnik abból, hogy II. András azokat a veszprémi várhatósága alól kiveszi.

A bakonybéli apát Szent László adományából Szerecsen (Sceez) határában birt tiz ekényi földet, a többi a győri és veszprémi várjobbágyoké volt, 1234. és a következő esztendőben.²⁾

Egy veszprémi házhely eladása alkalmával 1237. évben veszprémi várjobbágyok, mint tanúk szerepelnek, kik közül Zobov *bilotus*, Phynoch és Bense papok (clerikusok) hivataluk által feltűnnek.³⁾ Ez az egyetlen ismert példa, hol a bilotus várjobbágynak mondatik.

Említetnek névszerint veszprémi várszolgák is, és a

¹⁾ Wenzel VI. 315. lap.

²⁾ Fejér III. 1. k. 300. l.

³⁾ Wenzel I. 331. és II. 91. lap.

⁴⁾ Hazai Okmánytár V. 17. lap. kivonatilag Wenzel II. 76. lap.

hercegi népség az italhordók osztályából (*populi ducis qui Baccinia ferentes dicuntur*).

IV. Béla 1263. évben, tekintetbe vevén kardhordójának Jakab mesternek kérelmét, Bankonak, Ibrahim fiának, veszprémi várjobbágnak a Tothráda nevű üres és lakatlan várföldet, azon határokkal, melyekkel azt a veszprémi várispánság birta, örökségi joggal adományozza.¹⁾

Rendellenes dolog az, hogy az adományos várjobbágy Banko, itt Jakab kardhordó hűbéresének (*serviens*) nevezetik. Ha valamely várjobbágy egy birtokos ember hűbérese lehetett, akkor az ilyen *serviens* csakugyan két úrnak szolgált.

Nem ismerjük az évet, melyben IV. Béla király Puky Tamásnak, az ő ajtónállójának többi közt az Iszkáz és Jánosi nevű veszprémi várföldeket Veszprém megyében adományozta; de V. István 1270. évben apja ebbeli adományát megerősítette.²⁾ Jánosi ma csak puszta, és igen közel fekszik Dabronyhoz, melyet más helyen, mint soproni várföldet említettem.

IV. László király 1275. évben bizonyos csöglei lakókat (*de villa Chygle*) a veszprémi várjobbágság alól, azon földjeikkel együtt, melyeket a helység határában birtak, kiveszi, és őket nemesi rangra emeli. E várjobbágyok is Roland nádor hűbéreseinek (*servientes*) neveztetnek.³⁾

Nem sokára három más veszprémi várföld elidegenítéséről veszünk tudomást, melyek Zalamegye területén feküdtek. Ezek Suey (Szuey, Zucy), Sepene, (Zepene, Szepene) és Bánd. Már IV. Béla adományozta ezeket, közelebb meg nem jelölt időben Mikud bánnak, ki magát Ausztriában, az Ottokár cseh király elleni háborúban kitüntette. IV. László ez adományt megújítja 1279. évben,⁴⁾ a mely időben Mikud nevű szörényi bán élt, kiről tehát az a véleményem, hogy ő nyerte a veszprémi várföldeket. Ezeknek hol fekvése Bakony táján keresendő. Ott találjuk Zalamegyében, Veszprém megye szélén

¹⁾ Katona VI. 390. Fejér IV. 3. k. 113. Hazai Okmánytár VI. 114. lap.

²⁾ Fejér V. 1. köt. 28., 29. lap. M. Tört. Tár IX. 105. lap.

³⁾ Fejér VII. 2. k. 38. lap.

⁴⁾ Fejér V. 2. k. 496. és újra VII. 3. k. 83. lap. V. ö. Győr fejezet alatt az 1238. év körül hozott ítéletet.

Szőcz falut. Bánd falu közel Veszprémhez fekszik ugyan, de épen azért nem valószínű, hogy ezt értették a zalamegyei Bánd alatt. Szepene falu ma egészen ismeretlen. Az egész Hazai Okmánytár, mely a Dunán-túli vidékkel sokat foglalkozik, Szepenét csak egyszer említi, akkor t. i. midőn IV. László 1280. körül kelt oklevelét közli, mely szerint a nevezett király Tiba comesnek némely zalai várföldeken kívül Szepenét is adományozza, mely itt szintén Zalamegyében fekvő veszprémi várföldnek mondatik.¹⁾ Ebből kitűnik, hogy Mikud bán azelőtt nem az egész szepenei várföldet kaphatta. Nevezetes, hogy ez adománynál a szegedi országgyűlés beleegyezésére történik hivatkozás.

Erzsébet királyné 1290. évben Alsó-Örs nevű tárnoki birtokot Menchel falubeli Móric comesnek Buzád, fiának adományozza. Ez a Móric comes itt Lodomér érsek tisztjének neveztetik,²⁾ de maga Lodomér érsek őt rokonának nevezi, midőn 1292. évben neki, és monoszlói Gergely mesternek, mint szintén rokonának, a Zalamegyében fekvő Henye nevű veszprémi várföldet átengedte. Mint az érsek mondja, ezt a Henyét neki már IV. Béla király adományozta, és pedig személyének, nem hivatalának.³⁾ Ez a mai Balaton Henye, mely Monoszlóhoz nyugotra határos.

Veszprémi várföldekről ezentúl semmi szó, és maga Róbert Károly 1313. évi oklevele, melylyel Veszprémmegyét, hatóságát és hasznait a veszprémi püspökre ruházza, az ilyenekről már mélyen hallgat.⁴⁾

A ránk maradt emlékek mutatják, hogy a veszprémi várispánság nem a legfontosabbak közé tartozhatott.

A veszprémi várispánságra vonatkozó adatok soha sem említik az itteni előbbkelő várjobbágyokat Szent István idejéből, pedig hogy ilyeneknek itt léteznie kellett, mutatja a veszprémmegyeyi Szentkirály-Szabadja falunak mai napig fennmaradt neve.

¹⁾ Hazai Okmánytár VI. 260. l.

²⁾ Hazai Okmtár IV. 73 l.

³⁾ Fejér VI. 1. k. 227. lap.

⁴⁾ Fejér VIII. 5. k. 86—88. lap.

A II. Béla király 1135. évi levelében említett Castrum Sumplo, a veszprémmegyei Somlyó, és e vár a veszprémi várispánsághoz oly viszonyban állhatott, a melyben például Kapuvár a soproni várispánsághoz. (Lásd Sopron.)

Zagoriai várispánság.

(Castrum de Zagoria, vagy Zeghuria.)

Várterületéhez tartozott : Potoy, Pruzlo, Krisanich, Batina, Seunicha, Sevencha.

Ellenben a Zagoriában fekvő Komor, 1267. évig Varasd várához tartozott, a midőn azt IV-dik Béla király Tamás mesternek, az ő jegyzőjének adományozta.

A tatárjárás előtti korban Zagoria váráról semmi tudomásunk.

Hol feküdt a zagoriai vár? Ezt ily néven hiába keressük, mert a várispán széke Krapina volt, és ez vala a Castrum Zagoriae.

A Béla slavoniai herczeg és ifjabb magyar király 1222. évi levelének záradékában mindjárt a nádor után nevezett Petrus de Crapuna, ¹⁾ valósággal zagoriai várispán volt.

IV-dik Béla király 1248. évben a zagoriai várföldeket (terrae de Castro Zeghuuria) Pocoy és Pruzlom, melyek az ország szélén fekszenek, a Kadarkuz nemzetségbeli Andronik mesternek újra adományozza leszállási helyül, hogy az ország határainak védelmében annál nagyobb szorgalmat és előrelátást fejtsen ki. Új adomány volt ez azért, mert a király e földeket már előbb adományozta Andronikusnak, és azt Okch comes által beigtattatta. De Andronikus elmulasztotta, hogy a királyi adománylevelet felvegye, azt hívén, hogy birtokát saját emberségéből is megvédheti. Idővel azonban István, slavoniai bán és Fülöp zágrábi püspök e földeket lefoglalták, és mint a zagoriai vár tartozandóságait, ahhoz visszacsatolták. A király

¹⁾ Tkalesics : Monumenta I. 51. lap. Wenzel XI. 166. lap. és I. 241. lap.

parancsára visszaadták ugyan a földeket; még is Andornik jogainak biztosítására az új adomány-levelet adta ki. A határjárásban említették Cubul vára, Krisanich várnépbeliek földje, Marechay föld, a Sennicze folyó, Urbua patak.¹⁾

A Kálmán király óta Slavoniában elidegenített várföldek visszaszerzésére IV. Béla király István slavoniai bánt és stiriai kapitányt küldte ki, és ez 1258. évben Zagoriába jövén, azt találta, hogy András, varasdi főispán és számos zagoriai várjobbágy Szent-György területéből két ekényi földet a vár jogánál fogva vettek igénybe, a miért is Jákó fiait: Vratizlavot és Noretát a bán bírósága elé idézték. István bán új körülhatárolás által biztosította a perlekedő felek földjeit. A határjárásban többször említettnek várjobbágyság földjei; továbbá Krapina, Szelnicza (a mai Felső-Szemnicza, a levéltári index szerint másképp Konschina), Oztruz (mai Ostercz, régi várral) helységek, Cochina, Botina (Batina), Climin (Klimen), Jaronecz, Blatna patakok, melyek mind a Krapina patakba (köztük Klimen előbb a Batinába) szakadnak, Pechta, Bilch, Scynch, stb. hegyek, Cremena-goriza, Szotiszka határhelyek.²⁾

Itt feltűnik, hogy András, varasdi főispán a zagoriai várjobbágyság társaságában buzgólkodik a zagoriai várföldek érdekében.

De még ugyanez évben látjuk András főispánt a zagoriai várjobbágyságokkal arra törekedni, hogy Selk fiaitól bizonyos várföldeket Varasdnak visszaszerezzen.³⁾

István bán ez ügyben hozott ítélete azt írja, hogy András főispán és a varasdi és zagoriai várjobbágyságok, kiket már más forrásból ismerünk, e földeket *nomine castri tam de Vorosdino, quam in Zagoria reambulaverunt*. Továbbá, hogy a bán a varasdi főispánt és *omnes jobagiones castri prænотati*

¹⁾ Wenzel XI. 359. lap. Fejérmél VII. 5. 275. l., a helynevek Potoy, Pruzlou, castrum Zegueria; — és: de genere Kadarkaluz. A Sennicza, ma Sennicza patak balfelől a Krapiniczába szakad. Ugyanott a Urbua csermely.

²⁾ Wenzel XI. 447—451. lap. Tkalesics I. k. 118. l. Átiratott 1407. évben Konszka-i László, Domokos fia, 1585. évben Konszkai Konszky Mihály részére a báni törvényszéknél.

³⁾ Fejér IV. 2. k. 480. l.

(értsd Zagoria várát) jogaik igazolására eskütételre ítélte. Ugy látszik, hogy a pörös földek a varasdi és a zagoriai vár javára vétettek igénybe, mert mindkét várispánságban területek el.

A zagoriai földek körülhatárolásánál neveztetnek a Hurgurie folyó (tán a Zagoriában fekvő Hocsura hegytől), Szent-Mihály temploma a Kenecna pataknál, a Seunicha és Seunicha helység várnépe, a Seunikhára vezető út, a hegy, mely locus civitatis (tán Gradisce). A varasdmegyei várföldek határai a malacha mocsár, a száraz mező (siccus campus) Varasd körül, a Zbelen patak, Prouch föld, a Dráva egykori medre, a Sztruga nevű sáros völgy, a Churnuch (azaz Csernecz) mocsár és Plutvicha (vagy Plitvicza) víz.¹⁾

IV. Béla 1262. évben a Batina nevű zagoriai várföldet (Fejérnél: terra castri de Zaguria, — Wenzelnél: terra castri Zaguria) János viadornak adományozza,²⁾ ki itt Bakeuch helységet is bírta. A határjárásban nevezett Sáros-Bur és Bonna folyók nem szolgálnak tájékozásul, mert e néven ma ismeretlenek.

Botka Tivadar Zagoria várispáni minőségét elismeri³⁾ Slavonia rendének 1273. évi tartományi gyűlésén,⁴⁾ hol Zág-ráb és Kőrös megyék törvénykezése és megyei hatósága szervezteték, ezekkel szemközt az egykori várispánságok, névszerint Zagoria és a hozzá hasonlók (nobiles in Zagoria, et aliis comitatibus similibus) a szállásadás köteleességére nézve kivételes állapotba helyeztetnek, és így a többi megyéktől szervezetileg megkülönböztetnek.

¹⁾ Erről helyesen mondja Ortway, hogy Varasd megyében Plitviczaútnál ered, és Varasd és Kőrös megyék területeit hasítván, Sztruga mellett jobbfelől a Drávába szakad.

²⁾ Fejér VII. 3. k. 42. l. Wenzel III. 16. l.

³⁾ Századok 1871. év. 305. l.

⁴⁾ Fejér V. 1. k. 87—91. lap 1270. évre teszi.

Zágrábi várispánság.

Várterületéhez tartozott: Szent-Márton, Rodos, Pzer, Viduse, Cupuc, Braten, Herchen, Faisz másképp Kralievitz, Kobila, Tornova, a mai Ternava Zágrábhoz keletre.

Béla király névtelen jegyzője azt írja, hogy Bulcs, Lél és Botond visszatérvén görög földről, a Kulpa folyó mellett tábort ütének. És azon folyón átkelvén, a Szávához jutának, és a Száván átkelvén, Zágráb várát bevevék. ¹⁾

E vár további sorsáról mitsem tudunk, — a XIII. század elején itt a várispánságot már előtaláljuk.

II. András király 1209. évben a Szent-Márton nevű földet a zágrábi várispánság alól felmenti és a templárius vitézeknek adományozza. E földet a király Crako Volpotnak, »mikor még elég hí volt« adományozta, de ez árulóvá lévén, fejét és jószágait vesztette. ²⁾

A király 1214. évben bizonyos zágrábi várjobbágyok földjét, Baran zágrábi dékánnak adományozza. A várföld, mely különösen meg nem neveztetik, a Zágrábhoz keletre fekvő Szepnicza falu közelében feküdt, hol a Torna patak a Szávába szakad. ³⁾

A várispánság tisztjei közül 1217. évben Péter nevű százados (centurio) említettik.

Még III. Béla király, a Kalnik hegység alatt fekvő Kamesnicza falut (terram sub Keyruk, nomine Kemesnicze) Ochuz bán apjától elvette, és a zágrábi püspökségnek adományozta. II. András 1221. évben visszaadta e helységet előbbi tulajdonosának, és a zágrábi egyházat azzal kármentesíté, hogy a zágrábi várispánság alól a Rod, Widuse, Capuc és Baton nevű várföldeket felmentvén, azokat a püspökségnek adományozá. ⁴⁾

Folytatta II. András jótékonyágát az egyház iránt a

¹⁾ Névtelen jegyző 43. fejezet.

²⁾ Tkalsics I. 23. l., utána Wenzel XI. 100. l.

³⁾ Wenzel XI. 128. l.

⁴⁾ Fejér III. 1. k. 321. l. Wenzel IX. 161. l.

következő évben (1222.) azzal, hogy István, zágrábi püspöknek a Pzer nevű zágrábi várföldet adományozá, melyet a várkötelek alól kivett. ¹⁾

Béla, ifjabb magyar király 1225. évben, tekintve Buduna és testvéreinek, valamint rokonainak, kik névszerint elősoroltatnak, hű szolgálatait, azokat a zágrábi várszolgálat alól felmenti, és a kisebb nemesi tisztség körébe felveszi, egyúttal a nemesi jogot minden utódjaikra kiterjesztvén (introduciti in participium regalis domus). ²⁾

István, slavoniai bán, IV-dik Béla által kiküldve lévén, hogy a Slavoniában a Kálmán király ideje óta elidegenített várföldeket az illető ispánságokhoz visszacsatolja, 1252. évben a Szepnicza nevű földet, melyet a zágrábi várjobbágyok, mint sajátjokat követeltek, Miklósnak, Hudiszló fiának odaitéli, ³⁾ minthogy azt igazolta, hogy e földet a zágrábi várjobbágyoktól megvette.

IV. Béla 1255. megerősíté István, slavoniai bán és stíriai kapitány azon intézkedését, melylyel bizonyos erdőt a zágrábi várjobbágyoknak visszaadott. ⁴⁾

Ez oklevél bennünket *Turopolýára* vezet, mert az abban előforduló topographiai nevek : Kuche, Odra, Lekenik, Buna, Mraczin, Ribnicza stb. a mai turopolyai kerületnek egy nagy részét tüntetik fel előttünk.

Ifj. Palugyai Imre IV. Béla ez oklevelét tartja a túrmezei (turopolyai) nemesek szabadalmának forrásául. Igaz, hogy a király szabadalmi levele csak zágrábi várjobbágyokról, nem túrmezei várjobbágyokról szól. Tudni azonban szükség, hogy a

¹⁾ Tkalcsics I. 51. l. Wenzel I. 240. l., XI. 165. l.

²⁾ Az oklevél szavai szerint : ab obligatoria servitute castri Zagrabiensis eximentes, libertati inferioris officii vinculo gaudeant, et honesta societate servientium regis, et concessae libertatis nobilitas in totam successionis eius prosperitatem transfundatur. (Fejér III. 2. k. 72. és 481. l.) Kerékgyártó Árpád állítása szerint a turopolyai várjobbágyok 1224. évben köteleztettek volna, hogy a királyi hadsereghez 15 pánczós vitézt állítsanak. De az adat gyanús. Ez évben még turopolyai várjobbágyokról nincs szó.

³⁾ Wenzel XI. 380. l. Tkalcsics I. 94. l.

⁴⁾ Fejér IV. 2. köt. 288. lap. Átirja és megerősíti Zsigmond király 1436. évben.

túrmezeiek (turopolyaiak) egész eddig csak zágrábi várjobbágyok voltak, mint a többiek, és hogy csak e szabadsalmi levél megnyerése után jobagiones Castri Zagrabiensis de Campo címmel különböztettek meg a többi zágrábi várjobbágyoktól. A várispánsági intézmény fennállásának idejében mindig zágrábi várjobbágyok és túrmezei zágrábi várjobbágyok egymás mellett léteztek.

Fejér György más nézetet van, és azt hiszi, hogy Béla ifj. m. király, általam már idézett 1225. évi levele képezi a turopolyai szabadság első forrását.¹⁾ Nem akarom ez oklevél hitelét azért gyanúsítani, mert Béla, noha csak 1235. évben lépett a királyi trónra, már 1225. évben magát királynak (rex in perpetuum) és még azonfelül II. András elsőszülöttjének nevezi, — de tagadni nem lehet, hogy az 1225. évi oklevél nem általános jellemű, nem a túrmezei várjobbágyokról általában szól, hanem csak Budunának, testvéreinek és rokonságának kisebb nemesi jogokat engedélyez. V-dik István király 1272. évben, és IV. László 1278. évben nem Béla kir. herczeg idézett 1225. évi szabadsalmát erősítették meg, hanem más zágrábi várjobbágyok jogait rendezik.²⁾

Czinár Mór az ő Indexében az ellenkezőt Fejér állításai, és az általa közlött oklevelek közt azon vélekedéssel kísérli kiegyeztetni, hogy a turopolyaiak 1225. évben kisebb szabadsalmakat nyertek, 1255. évben pedig teljesen felmentettek, — mely vélekedésre azonban az oklevelek fel nem jogosítanak.

Való, hogy IV. Béla 1255. évi levele sem szól *túrmezei* várjobbágyokról, hanem csak zágrábi várjobbágyokról, mégis úgy látszik, hogy magok a túrmezeiek IV. Béla e levelét ismerték el szabadságuk alapjának. Az ő levelét erősítette meg Zsigmond király 1436. évben, és pedig két túrmezei kiküldött, t. i. István zsupán, és István, Márk fia kérelmére, kik túrmezei nemes várjobbágyok (nobiles jobagiones Castrenses de Campo Zagrabiensi) neveztetnek.³⁾

¹⁾ Fejér III. 2. k. 481—483. l.

²⁾ Fejér V. 1. köt. 196. lap. Lásd alább az 1271-dik évi dolgokat.

³⁾ Palugyai Imre : Túrmező jogtörténeti ismertetése 3. és 35. lap. Azonban a 6. lapon maga is tekintetbe veszi az 1225. évi oklevelet általános szabadsalom szempontjából.

Ha Fejér György a turopolyai nemesekben a zágrábi vár egykori várjobbágyainak utódjait látja, abban neki csak igazat kell adni, ¹⁾ de nem akkor, midőn a később kori oklevelekben előforduló zágrábi várjobbágyokban is turopolyaiakat vél értendőknek.

Fejér György IV. Lászlónak azon 1279. évi levelét is, melyben az összes zágrábi várjobbágyok szabadalmait leírja, és azokat feljogosítja, hogy évenként ispánjokat választhassák (terrestrem comitatum renovandi haberent facultatem), egyedül a turopolyaiak részére tartja kiállítottanak. Nem úgy Szlempjes. ²⁾

A királyi levél világosan zágrábi várjobbágyok kérelméről szól, és Miklós bánnak általa átírt kiváltsága is emlegeti a slavoniai tartományi gyűlésen az összes zágrábi várjobbágyok részéről történt fellépést, régi kiváltságaik megerősítésére. ³⁾

Nem találok annak okát, miért kelljen e kiváltságokat a turopolyaiakra érteni? — Az a tény, hogy az összes zágrábi várjobbágyosság kéri a kiváltságot, felszólal a felfogás ellen, mert a túrmezeiken kívül más zágrábi várjobbágyok is léteztek. A kiváltság felmentvényesekre vonatkozik, kikről feljebb volt szó, Béla király ideje óta nagyon sokszor a zágrábi várjobbágyok ügyei fordulnak elő, a mi azt mutatja, hogy a turopolyaiakon kívül még maradtak fenn más zágrábi várjobbágyok.

A régi elnevezések igen soká tartották fenn magokat. Még 1350. évben említetik Mikes, Kelemen fia, mint Turopolyáról való zágrábi várjobbágy : Mykech, Jobagio Castri Zagrabiensis de Campo.

A túrmezei kerületben fekvő Rakitovecz területén, Endre nevű goriczai nemes földet birt, melyet ez 1389. évben Radenkouch fiának, Myren nevű turopolyai nemesnek eladott, mely eladásról Péter, György fia, Zágrábban kelt igazoló oklevelet adott ki. Ez a Péter magát Zuppan de Campo Zagra-

¹⁾ Fejér IV. 1. k. praefatio 3. l., és itt maga első sorban az 1255. évi oklevélre támaszkodik.

²⁾ Akadémiai évkönyv VI. 205. l.

³⁾ Fejér V. 2. k. 498. l.

biensi nevezi, mi alatt itt Comes terrestris, avagy a túrmezeiek ispánja értendő. ¹⁾

A turopolyai kerület Zágráb vármegyének hatodrésztét teszi, magában foglalván mintegy 600 nemes családot. Az újabb kor alkotmányos mozgalmaiban a turopolyaiak gyakran Zágráb mező egytelkű nemeseinek is neveztettek.

A turopolyai kiváltságolt egyetem főnöke rendszeren comes terrestris de campo, — vagy Comes terrestris Campi Zagrabiensis címet visel. Ilyenek: 1326. évben Jakab, Wlcota fia; 1327. évben Jakab (valószínűleg az előbbi); 1379. évben Vid, Endre fia; 1384. évben Miklós, István fia; 1389. évben Péter, György fia.

A jelen század országgyűlésein vita tárgya volt, hogy a turopolyai Comes terrestris-nek mi legyen a magyar címe. Az 1832/36. évi Rendelet határozata szerint egyelőre »turopolyai gróf« elnevezés lett elfogadva.

Némely zágrábi várjobbágyok annyira elszegényedtek, hogy sorsukat nem tűrhették, magokat és földjeiket a glogonczai Szent-sír őrzői egyházának szolgálatra felajánlották. IV. Béla e dolgról értesülván, annak megvizsgálását István, slavoniai bán és stiriai kapitánynak hagyta meg, ki a tény állásáról jelentést tevén, a király azt rendelte, hogy az illető várjobbágyok ezelőtti szabad állapotukba visszahelyeztessenek, földjeik is visszaadassanak, nehogy a zágrábi várispánság jogai csorbát szenvedjenek. A mennyiben a glogonczai egyház netán kiváltságot nyert volna az említett jobbágyokra és földjeikre, e kiváltság érvénytelennek tekintessék. ²⁾

A zágrábi várhegy alatt nyomban már várföldek feküdtek, mert IV. Béla egy 1259. évi oklevele említi a patakot, mely a zágrábi káptalan földjét, a gréczi, azaz zágrábi királyi vár földjétől elkülöníti, melyet Zágrábban ma is mindenki ismer Medvecsák név alatt, ³⁾ és melyen az ugynevezett Véreshíd vezet keresztül.

¹⁾ Az eredeti oklevél Lopasics Radoszlav úr tulajdona Zágrábban, melyből a másolatot vettem.

²⁾ Tkalesics I. 117. l. Wenzel XI. 439. l. Kivonatilag Fejér IV. 2. k. 447. lap.

³⁾ Tkalesics: Monum. Episcop. Zagr. I. 121. l.

Roland, slavoniai bán 1261. évben a Blagusa nevű földet, melyet Beriszló és társai hasas Mártontól (de Martino ventroso) zágrábi várjobbágytól elvitázni akartak, nevezett Mártonnak, mint örökségi földét oda itéli.¹⁾

Bizonyos zágrábi várjobbágyok Herchen faluban 1265. évben földjök egy 25 holdra terjedő részét Scyna-mlaka mellett eladták.

A zágrábi káptalan 1271. évben bizonyítja, hogy István és Mikus, Miklós fiai, zágrábi várjobbágyok, Pernichol comesnek 29 márkáért, és pedig zágrábi denárban elzálogosították Szepnicza nevű földjüket oly módon, hogy ha azt husvétig ki nem váltanák, ezen föld megbecsültessék, és a mennyire a zálogos öszvegnél magasabbra becsültetnék, Pernichol a magasabb értéket kiegyenlítvén, a földet örökül bírja.²⁾

Midőn IV. Béla király fia, Béla herczeg Slavoniát igazgatta, a Waracysk nemzetségbeliek valamely ügyöket a herczegnek előadták. Történt akkor, hogy közülök egyik valami sértő és haszontalan szót ejtett, a miért is az egész nemzetséget, mely a zágrábi várjobbágyok rendéhez tartozott, a várnépbeliek sorába leszorította, fa-hordozást tevén kötelességökké. Béla herczeg utóbb kegyességre hajolván, a büntetett családot a zágrábi várjobbágyságba ismét vissza akarta fogadni, de közbejött halála miatt szándoka függőben maradt. Waracysk fia, Stanysk, és az egész rokonság siralmasan panaszkodtak el állapotjokat Joachim, slavoniai bánnak, hivatkozván korábbi előnyösebb állásuk tanuságául sok főpap, főúr és más zágrábi, oklicsi, podgoriai stb. várjobbágyok tanuságára. Mindezekért Joachim bán 1271. évben a kérőket előbbi minőségökbe visszahelyezte, és utódjaikkal együtt zágrábi várjobbágyokká visszafogadta. V. István király e kiváltságát 1272. évben megerősítette.³⁾

Az orvosi tudomány is a várföldek csorbitásával jutalmaztatott. Gerard nemcsak IV. Béla, hanem V. István és IV. Lászlónak is orvosa volt, és miután szakmájában nagy ügyes-

¹⁾ Wenzel XI. 510. l.

²⁾ Tkalcsics I. 155. l., lásd az 1214. évi adatot.

³⁾ Fejér V. 1. k. 197. l.

séggel birt, IV-dik László 1274. évben neki a Zágráb melletti Tornova nevű várföldet, felmentvén azt a várispánság alól, és Karalischá falut adományozza. ¹⁾ Az adományt a király 1275. évben örök időre megerősíti és kiváltságba foglalja. ²⁾ Ugy látszik, hogy Gerard nem maradt Tornova zavartalan birtokában, mert IV-dik László 1276. évben János, slavoniai bánt felszólítja, hogy Tornovát Gerardnak adja vissza. A bánhoz intézett szép levél arra hívja fel őt, hogy miután ő nagyobb és főfontosságú dolgokban működött, kisebbekben is részt vevén, senki tanácsára ne vonja meg támogatását a király legkisebb emberétől sem, kivált attól, kinek ügyességére a király testi egészségét bízta, és ki — mint maga is tudja — gyengélkedései idején oly nagy hűséget és tapasztalást tanusított. Azért, a mint a király életéért buzgólkodik — mondja a bánnak, — úgy tanúsítsa azt világos cselekedetek által is, és a zágrábi vár Tornova nevű földjét adja vissza Gerard orvosnak, senki ellenvetésére vagy tiltakozására nem hallgatván, oly igazán és buzgósággal, mint a mikép isten előtt a király életét drágának tartja és épségét óhajtja. Ha másképp cselekednétek — mondja a bánnak, — jöhetne idő és hely, midőn igen sok földért és igen sok jószágért nem volnátok képesek a dolgon segíteni, mert nincs jobb orvos a jó barátnál, és adakozással tartatnak meg a barátok. *Ne tekintsétek a várnak szükségét*, mint némely emberek nektek sugallják, hanem saját szükségemet minden jószág, földbirtok, arany és ezüst elé helyezzétek, mert mindenkiről és minden dologról felelünk, ha isten akaratából élni fogunk. ³⁾

E rendkívüli szerkezetű királyi levél nem tette meg mindjárt a kívánt hatást, mert IV. László még 1277-ben is kénytelen volt a slavoniai bánt újra felszólítani, hogy Tornova helységet Gellért orvosnak adja vissza. ⁴⁾ Végre a király még ugyanazon évben megújítja az adományt Gellért javára, hivatkozván ez alkalommal János egész Slavonia bánjának hozzájárulására. Tornova földjét a zágrábi comes hatósága alól kiveszi, mi

¹⁾ Tkalsics I. 172. l., utána Wenzel XII. 113., 114. l.

²⁾ Tkalsics I. 175. l.

³⁾ Tkalsics I. 182. lap.

⁴⁾ Tkalsics I. 181. l.

által elég világosan ki van fejezve, hogy a várispánság feje a főispán volt. A határjárás a Blizina patakon kívül semmi emlékezetest nem hoz fel.¹⁾ A beigtatás akadály nélkül történt.

Várföldek 1275. évben ismételve vonattak el rendeltetésöktől. Így adományozá IV. László király Kobila helységet a zágrábi polgároknak, a vár hatósága, és várszolgálat alól mindekben és teljesen felmentvén.²⁾ A zágrábi püspöknek pedig adományozta Fajsz helységet, mely eddig a várhoz tartozott, kivévén azt a vár hatósága alól. E helység Medve vára alatt fekszik és ma Kralyevicznek neveztetik.³⁾

Az örökös nélkül meghalt várjobbágyok földjei is növeltek a zágrábi püspök jószágait; és nevezetesen 1277. évben adományozta IV. László egy Wlk nevű zágrábi várjobbágy földjét, mely Casna zágrábi egyház földjével volt határos, Timót, zágrábi püspöknek.⁴⁾

III. Endre 1293. évben a Selyn nevű birtokot Radiszló bánnak adományozza, és ezt a Selynt a zágrábi vár, avagy comitatus hatósága alól kiveszi. Pár hónappal utóbb a zágrábi káptalan Radiszlót, Orbász, Galas, Petrina, Vinodol, Selin, Oklics, Podgoria és Szamobor helységek, és az ottani várak birtokába igtatja.⁵⁾

Még 1299. évben említettnek bizonyos zágrábi várjobbágyok, kik az általok vétel útján szerzett Coztaneuch egy részét ismét eladják.⁶⁾

Vége 1314. évben felmenti Róbert Károly a Luztech, és Stankouch nemzetséghez tartozó zágrábi várjobbágyokat a várkötelék alól, és őket a zágrábi püspökség jobbágysai közé helyezi.⁷⁾

¹⁾ Wenzel XII. 196—198. l.

²⁾ Wenzel XII. 137. l.

³⁾ Tkalesics I. 176. l. Wenzel XII. 151. l. Fejér V. 2. k. 314. l.

⁴⁾ Wenzel XII. 193. l.

⁵⁾ Hazai Okmt. VII. 230., 235. l.

⁶⁾ Tkalesics I. 242. l.

⁷⁾ Oklevél a zágrábi érsekség Hárában.

Zalai várispánság.

(Castrum Zala.)

Várterületéhez tartozott :

Zalamegyében : Ederics, Bak, Palkonya, Zsid, Bagata, Szöcs, Páh (ma Páhok), Cheusy, Bilye, Varó, Söjtör, Csesztnoy, Hosztót, Galsa, Keszzi, Hany, Bucsa, Kerecsény, Jerse, Vindornya-Szöllös, Zyger, Récese, Apsa, Márkusfölde, Jákusfölde, Buken, Ság, Patruh (Pötréte), Rezi, Gelse (Galsa), Bogna, Priaszó, Bezzegd, Komárváros, Magyar-Rokolán, Fernukag, Pécsöl, Syliter, Hegymagas.

A Dráván-túl, az ugynevezett Slavoniában : Zolona.

Muraköz : Bela, Polona, Nedelk, Zunk.

Bizonytalan fekvésű : Zelelgek, Mirmile, Mura, Bagata, Korus, Kebele, Szerencse, Fernukag. A Kerka folyó mentén közelebb meg nem jelölhető földek.

A Váradi Regestrum a zalai várispánságról nem szól. E forrás 277. §-a Zalát mint vármegyét (provincia) említi.¹⁾

E várispánság első nyomát a csatári monostor alapító levelében találjuk, mely 1137. évben kelt, és két zalai centuriót : Salamont és San-t nevez. Az oklevél proceres-nek czímezi.²⁾

Azután nagy hézag van II. Andrásig, ki 1214. évben Miska comesnek az Edelych nevű földet adományozza és egyúttal a várkötelék alól felmenti.³⁾ Ez a mai Ederics, mely Zalában fekszik Szabarhoz nyugotra. Ez évben a király ugyanezen Miska comesnek a zalai vár tartozandósága alól kivett Zelelgek nevű földet adományozá, mert Gertrud királyné megöletése alkalmával a kis Béla királyi herceget megmentette.⁴⁾ Ennek azonosságát ma ki nem mutathatjuk.

II. András 1217. évben a veszprémi káptalannak, Gizella királyné koronájáért, melyet attól kapott, bizonyos birtokokat adományoz. Ezek közt három házhelyet Paloznak hely-

¹⁾ Azért Vajda Gyula a Vár. Regestrumról szóló művecskéjében Zalát tévesen mint várispánságot sorolja elő.

²⁾ Fejér II. 90. l.

³⁾ Wenzel VI. 368. l., az év itt hibásan 1213-ra van téve. L. Fejér VII. 1. k. 191. l. kivonatilag.

⁴⁾ Fejér III. 1. k. 151. l.

ségben, melyen szolgagyőri várszolgák (civiles de Zulgageur), és öt házhelyet Pichil (Pécsöl) faluban, melyen zalai várszolgák (civiles Zaladiensens) laktak. Vásolyban udvarnoki földet kapott a káptalan. ¹⁾ A király 1222. évben ugyan e helyeken újabb földeket, közte várföldeket is adományozott a káptalannak. ²⁾ Ez adományokat megerősíté 1229. évben Béla, ifj. m. király. ³⁾ Az említett falvak Zalamegyében a Balaton nyugoti partján fekszenek.

1218. évben II-dik András az ő Orosz nevű hívét Zala várának szent király jobbágysai sorsa alól felszabadítván, nemesi rangra emeli, három testvérével együtt; befoglalván a felszabadításba örökös földjeiket is, melyeknek nevei Kamar, Mirmile és Mura. ⁴⁾

A zalai várispánsághoz tartozott a ma nem létező Bagata helység, melyet II. András bizonyos Haholdnak adományozott; e helység egy részét azonban a király már előbb Lucha és testvéreinek adományozván, ezek 1226. évben e részeket szintén Haholdnak eladták. ⁵⁾

Vajjon e Bagatha alatt a mai zalai Bagola értendő-e, vagy Bagota, a mily névrokonok vannak Komárom- és Baranyamegyében, — nem dönthetem el.

Az első zalai hadnagyot (maior exercitus) egy 1232. évi ítélet említi, neve Jakab; ⁶⁾ 1239. év alatt találkozzunk János hadnagygyal, kinek egész nemzetsége a zalai várjobbágyságok osztályához tartozott, és Bak faluban lakott. Fel kell tehát tenni, hogy ez a Bak zalai várföld volt. János hadnagy névszerint felsorolt rokonsága valami örökségi földjét, mely Gosztola faluval (terra Gosztule) volt határos, Hahold comesnek

¹⁾ Fejér IX. 7. k. 646. l., és Hazai Okmtár V. k. 8. l.

²⁾ Fejér VII. 1. k. 209. l., és Hazai Okmtár V. 9., 10. lap, azonban eltérnek a földek mennyiségére nézve.

³⁾ Fejér VII. 1. k. 221. l.

⁴⁾ Fejér III. 1. k. 197—199. l., és Wenzel XI. 141. lap, ez oklevelet 1217. évszámmal közlik. A Mirmile helynév nálunk Wirmile. Eredetiből közli Nagy Imre: Hazai Okmtár VII. 6., 7. l.

⁵⁾ Wenzel VI. 433. l., és Fejér VII. 1. k. 217. lap, hol a helynév hibásan Balfata.

⁶⁾ Fejér III. 2. k. 317. l.

eladta. ¹⁾ Az itt említett Bak a Vilitzka folyó mellett Egerszeghez délre, Felső- és Alsó-Gosztola pedig Lendva közelében fekszik, — tehát jó távol egymástól.

A zalai várjobbágyoknál sem volt ritka, hogy magánbirtokokról rendelkeztek. A fennebbi példán kívül említjük Petrina zalai várjobbágyot, ki 1244. évben a Muraközben fekvő öt ekényi földjét Tristan zalai főispánnak eladta; mely alkalommal Esen alispán különösen megjegyezte, hogy Petrina e földet cladhatja, mert tulajdona. ²⁾

II. András Zalamegyében a Bille nevű földet Regnald comesnek adományozá és arról neki kiváltságlevelet állított ki. Midőn azonban utóbb a várföldek visszaszerzése tartozott a király főtörekvései közé, e várföld a zalai várhoz visszacsatoltatott. Mégis IV-dik Béla király 1245. évben Regnald fiának, Prinz comesnek, ki Magyarországon és Oroszországon őt a hadsereghez követte, sőt vele Aszan ellen, valamint Németországban és a tenger melléken harczolt, Bille földet, mely most pusztá, és a várnép által elhagyatva volt, és az ő Knysa (Kanisa) nevű földjével határos, újra adományozza, ³⁾ azon terjedelemben, a melyben azt a várföldek visszaszerzői a várhoz visszacsatolták.

Cséb faluban lakó Rubin viadort, ki egyúttal zalai várszolga volt, Csák zalai főispán 1246. évben e sorsa alól kivévén, valóságos zalai várjobbágygyá emeli. ⁴⁾ Még eddig nem találtunk példát, hogy a főispánok ily jogot gyakoroltak volna.

A zalai várispánsághoz tartozott a Zolona nevű föld Slavóniában, melyet még II-dik András a vár köteléke alól kivett, és Joachim akkori szebeni ispánnak, Geche fiának adományozott. II. András később megbánván bőkezű adakozásait, fiának, IV-dik Bélának meghagyta az adományok (perpetuitates) átvizsgálását és szabályozását. Törvényes tárgyalás alá kerülván a Zolonára vonatkozó tulajdonjog, ennek birtoka az időközben meghalt Joachim fiainál meghagyatott. Kormányra kerülván IV. Béla király, ő a királyi adományok visszaszerzé-

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 166. l. Wenzel VII. 91. l.

²⁾ Wenzel VII. 184. l.

³⁾ Wenzel VII. 192. l.

⁴⁾ Wenzel VII. 218. l.

sét még erőlyesebben vette foganatba. Nem akarta ugyan Zolonát visszafoglalni Joachim fiaitól, de hogy másokban irigységet ne keltsen, midőn Zolonára nézve más eljárást követ, az erre vonatkozó kiváltságlevelet Joachim fiaitól visszavette, ígérván azonban nekik, hogy vagy más birtokot fog nekik cserébe adni, vagy hogy új kiváltságot fog nekik kiállítani, Zolonára. Joachim fiai : Fülöp, zágrábi püspök és Tamás, karakói várispán kérték a királyt, hogy nekik Zolonát meghagyja, melynek birtokában még most is benn ülnek, és vegye tekintetbe hű szolgálatukat, melyet iránta gyermekkorától fogva tanúsítottak. IV. Béla király hajlott e kérésre, és 1248. évben Fülöpnek és Tamásnak új adományt adott Zolonára, hogy azt ugyanazon jogokkal birják, a mint azt apjuk, II. András királytól szerezték; 1250. évben a király, valamint apja II-dik András adományát, úgy saját 1248. évi kiváltságát is megerősítette.¹⁾

Az egykori Slavonia melyik részében feküdt az itt említett Zolona, azt adatok hiányában nem mondhatjuk, — a helynév ily alakban okleveleinkben többé elő nem fordul, de mindenesetre messze a Dráván túl kell keresni, miután maga Zala vármegyének területe jó távol benyomult a Dráva jobbpartján át; Zolona pedig nem Zalamegyében, hanem az akkori Slavoniában fekvőnek mondatik.

Palkonya helységben sok zalai várszolga volt megtelepedve, de birtokoltak ott köznemesek is, nevezetesen Román és Pósa, kik, miután földjök el nem volt különítve a várföldektől, az elkülönítést kérték. Erre Pál országbíró és zalai főispán 1251-ben Palkonya területéből 160 holdat kihasított, azokat határokkal megjelölte és a megfelelő erdővel együtt Románnak és Pósának statuálta. Ez eljárásban részt vett Dedalus hadnagy (maior exercitus), Hulduhol százados, és több zalai várjobbágy.²⁾

Az itt említett köznemesek a szegfalvi Szeghy család ősei, kik nemcsak Palkonyán, hanem, mint más egykoru oklevelekből kitűnik, zalamegyei Szegfalun is birtokoltak. E Szegfalu, valamint az országbíró levelében említett Ung helység

¹⁾ Wenzel VII. 255. l. és 310., 311. l.

²⁾ Hazai Okmány VII. 42. l.

ma is határos Palkonyával, Ung persze már csak mint pusztát. Minthogy azonban az 1251. évi határjárásban Orosztony is említettik, mely Palkonyától meglehetősen távolságban délkeletnek fekszik, kiténik, hogy Palkonya határa a XIII. században igen terjedelmes lehetett.¹⁾

Lanceretus comes, Buzád fia, a Muraközben Béla nevű földet pénzen vásárolt meg a zalai várjobbágyoktól. Azonban IV. Béla király a várföldek állapotának megvizsgálására kiküldött István, slavoniai bán, valamint Pál, akkori országbíró és zalai főispán rendeletére, kik azt találták, hogy Béla föld idegen kézen van, e föld a zalai várhoz visszacsatoltatott, az eladó várjobbágyok oda utasíttatván, hogy a Lancerettől felvett pénzt annak visszafizessék. A zalai várjobbágyok kérelmére azonban a király 1254. évben megengedte, hogy miután ők a Béla földért felvett pénzt Lanceret-nek vissza nem adhatják, és ők az ő kielégítésére neki a Tornova nevű földet átengedték, — hogy Lanceret comesnek Béla föld visszaadassék, ki egyúttal oda utasíttatik, hogy Tornovát a zalai várjobbágyoknak adja vissza, mely föld azoknak hasznosabb, mint az általuk eladott Béla-föld.²⁾

A Muraközben ma sem Bélát, sem Tornovát nem ismerünk.

Ugyanez évben (1254.) említettnek Korus helységben lakó zalai várjobbágyok.³⁾

Az almádi convent Válus falut bírta Zalamegyében, mely Zsid faluval határos, hol zalai várszolgák laktak. Bizonyos villongások elintézésére, Dénes szolnoki főispán, mint a király által kiküldött bíró, Csák, kir. tárnokmesterrel és zalai főispánnal, Oliver zalai hadnagygyal és más zalai várjobbágygyal a hely színére kiment, és egyezséget hozván létre, 1256. évben Válus és Zsid földjeit egymástól elhatárolta.⁴⁾

¹⁾ Az illető oklevelek a Szeghy-család levéltárában. Ez vagy más Szeghy család később Trencsén-, Nyitra- és Zemplénmegyében tűnik fel. V. ö. a nyitrai várispánság leírását.

²⁾ Hazai Okmtár VI. 81. l. A Muraközben van Ternova folyó.

³⁾ Fejér VI. 2. k. 382. l.

⁴⁾ Fejér IV. 2. köt. 401. l. Hazai Okmtár VII. 59. l. Schediusnál a Zsiddal határos falu Válas.

Az itt említett Csák, királyi tárnokmester, azon bírák egyike volt, kit a király az elidegenített várföldek visszaszerzésére kiküldött. Az ő 1257. évi leveléből megtudjuk, hogy bizonyos zalai várjobbágyságok a tatárdulás ideje alatt, megfogott számukat tekintvén, önfentartásukról akkép gondoskodtak, hogy a Karka vidékbeli zalai lövészekkel egyesültek. Mindkét fél e nehéz időben egymást támogatta, és így sikerült is nekik az ország sorsának jobbrafordultát elérni. Ekkor azonban a várjobbágyságok régi szabadalmaik visszanyeréséről gondolkodtak, és nevezetesen Kuppen, Hada és László ez iránt István, ifj. m. királyhoz fordultak; ez az ügy elintézését Csák tárnokmesterre bízta, ki őket régi szabadalmaikba visszahelyezte, és az őket illető földeket kijelölte. Maga az a körülmény, hogy Csák, mint kiküldött bíró járt el e dologban, mutatja, hogy a szabadalmukat visszakérő egyének zalai várjobbágyságok voltak, habár ez elég világosan nincs kifejezve. A nekik kijelölt földek a Karka völgyében terültek el, de semmi ismertebb helységgel nem hozatnak kapcsolatba.¹⁾ A kijelölésben két zalai várjobbágyság vett részt.

Ugyanez évben (1257.) Heym és Cheyd fiai, és más ronkoni zalamegyei Zelch (ma Szöcs falu Veszprémmegye szélén) faluból, érdekes ítéletet idéznek elő. Ezek ugyanis eredetileg zalai várjobbágyságok lévén, ismeretlen módon nemesekké lettek, vagy legalább állították, hogy azokká lettek, de végre is IV. Béla király rendeletére ismét várjobbágysági sorsra visszahelyeztettek. Ez megtörténvén, az illetők megkérték a királyt, hogy miután nekik elég földbirtokuk nincs, melyben a várnak szolgálatot tehessenek, kegyeskedjék a Karka folyó mentén fekvő örökös birtokukat, mely akkor, midőn magokat köznemesekül viselték, a várispánság alá helyezettett, nekik visszaadni. A király ennek folytán Csák kir. tárnokmestert, zalai főispánt, és Felicián mestert, kalocsai prépostot megbízta a dolog megvizsgálásával és elintézésével. Ezek úgy találták, hogy a kért föld csakugyan az eladományozott várföldek visszaszerzése idején (tempore revocationis perpetuitatum) a király kiküldött 12 bírāja által, a nevezett szöcsieknek vissza-

¹⁾ Wenzel VII. 465. l.

adatott, elvétetvén ez Oguz bántól, ki azt bitorolta. A megbízott Csák és Felicián tehát a kérdéses földet a Kerka mellett, a nevezett szőcsieknek, kik újra várjobbágyokká lettek, visszatérték.¹⁾

István, ifj. magyar király 1259. a zalai várhoz tartozó Páh (ma Páhok) földet, az ott lakó szűcs-várszolgáktól elvévén, azt Endrének, Csapó fiának adományozza.²⁾ Hasonlókép a Muraközben fekvő Polona nevű földet, valamint Nedelk és Zunk földet a zalai vár tartozandósága alól kivévén, Buzád fiának Lanchretnek adományozza.³⁾ A következő (1260.) esztendőben az ifju király több zalai várjobbágyot nemesít.⁴⁾

Ugyan ő 1259-dik évben Ponith comesnek, leánya kiházítására a zalai várhoz tartozó Söjtör és Csesztuoyn nevű helységeket (villa) adományozza, mely adományt IV-dik Béla szintén ez évben átfirt és megerősített.⁵⁾

Komári Orosz fiai, midőn IV. Bélától kérték, hogy II. Andrásnak Komárra vonatkozó kíválságát megerősítse, e szándékukat nem érték el; mert IV. Béla király a komári birtokot saját céljaira hasznosnak találta. Elvevén Komárt Orosz fiaitól, cserében nekik 1260. évben a Zala folyó mellett fekvő, és Zala várához tartozó Kyuskolusd nevű helységet adományozá, ezt egyúttal a várkötelék alól felmentvén. Mint a határjárásból kitűnik, e Kyuskolusd a Kapornakhoz éjszakra fekvő mai Kallós.⁶⁾

Ez évben (1260.) István, ifjabb m. király ismét egy zalai várföldet feloldott a várkötelék alól; úgymint az öt ekényi terjedelmű Cheusy nevű földet, melyen eddig a zalai vár hirnői laktak. A király ezt Tordának, Győr fiának adományozza, azon vitézsegeért, melyet a király hadjárataiban tanúsított. Tordát a zalai apát igtatta be ama birtokába. E föld talán nem vonatkozik egy hasonló nevű helységre, — mi legalább ma Zalamegyében Csőzi helységet nem ismerünk, — a Lipszky

¹⁾ Wenzel VII. 452., 463. l.

²⁾ Wenzel XI. 460. l. Hazai Okmtár VII. 80. l.

³⁾ Wenzel XI. 463. l.

⁴⁾ Wenzel VII. 524. l.

⁵⁾ Hazai Okmtár II. 6. l.

⁶⁾ Wenzel XI. 479. l.

által repertoriumjába igtatott Csőszihegy zalai pusztát más földrajzi író nem említi. Fekvésére nézve azonban figyelmeztetésül szolgáljon, hogy határjárásában a Liszko víz, a Liszko, Péter, s Ormand helységek említetnek. Zala-Egerszeghez délre találunk N.- és Kis-Liczko falut.¹⁾

IV. Béla 1261. évben Kopasz Péter zalai várjobbágy-nak földét, ki örökös nélkül halt meg, egy varasdi polgárnak adományozta. Az illető föld a Dráva közelében, a Bygne és Bynche folyó (másutt Budne és Rednych), a Csernec és Halina csermely mellett feküdt.

Bizonyos komari (Wenzel írja: komáromi) birtokosok: Szemere, Gubás, Bench és Mika azon földekért, melyeket IV. Béla tőlök elvett és a komari vendégeknek adományozott, tőle a zalai várhoz tartozó Bilye helységet kérték cserébe. A király Felician mestert, fehérvári örkanonokot bizta meg a jószág megvizsgálására, kinek jelentése alapján IV. Béla 1263. évben Bilye és Varó nevű földeket, 12 ekényi terjedelemben a kérőknek örökségi joggal adományozta. Mindkét föld zalamegyei Récse mellett (Kanisától északkeletre) létezett egykor, mi abból kitünik, mert a récsei birtokosok a Varó felől felállítani szándékolt határjelek ellen tiltakoztak.²⁾ Nagy-Récse határában ma is Bille nevű dűlő létezik, mely szántóföldnek használatik, és Bille várföldnek nevét hat évszáznál továbbig fentartja. A Varó nevet azonban az idők hullámai elnyelték. A mondott időben a Szopolya folyó választotta el Varó földet (terra castrensis) Récse falutól. Bilye területén Domokos hadnagynak is volt birtoka.³⁾ Ez a billyei birtok nem mindig terra-nak (földnek), hanem helységnek (villa Dominici maioris exercitus) is neveztetik, melyben templom állt Mindszent tiszteletére; mint ezt az 1264-dik évi határjárás tanúsítja, de Domokos sem neveztetik mindig hadnagynak, hanem még utóbb is csak várjobbágy-nak, mert a rangfokozat nem szüntette meg osztályának jellegét.⁴⁾ Az a kifejezés: villa Dominici, — Domokos helysége, arra mutat, hogy Bilye egy része

¹⁾ Hazai Okmtár VI. 105., 106. l.

²⁾ Wenzel XI. 526. l.

³⁾ Wenzel VIII. 65. l.

⁴⁾ Wenzel VIII. 91., 117. l.

nem volt várföld, hanem Domokos hadnagynak magán-birtoka. Mindenesetre érdekes tünemény, hogy a várjobbágyságok, kik nem tartoztak a szabad emberek osztályához, földeket birtokhattak. Ez évből (1263.) Gothard nevű zalai hadnagyot is ismerjük. ¹⁾

IV-dik Béla király megkedvelte Kamar helységet (ma Komárváros falu Zalamegye szélén) és ott házat is építtetett. Hogy vendégek megtelepedését előmozdítsa, a helységet többféle kiváltsággal látta el, és annak a Kamar nevű várföldet, más szomszéd földekkel adományozta, melyek közt somogyi várföld is fordul elő. ²⁾

Myok fia, Lőrincz, zalai várjobbágnak Szombathelyhez keletre egy kis birtoka volt 1264. évben, melynek minőségéről azonban közelebbet nem tudunk.

Bizonyos Fényes, zalai várjobbágy, örökös nélkül meghalván, IV-dik Béla 1264. évben az ő hét ekényi földjét, Benedek, aradi prépost szolgáinak, Simonnak és Sinkének, adományozza. ³⁾

A következő évben a király Anthalyos fiait, Ilaut, Boxát, Tamást és Andronicust a zalai várjobbágságból nemesi rangra emeli, és az ő földjeiket a Priaszoban lakó zalai várnép földjeitől elkülönítteti. ⁴⁾

Szintén 1265. évben történik, hogy IV. Béla a zalai vár-szolgák Zyger nevű földjét Jerse táján Salamon fiának, Demeter mesternek adományozza. ⁵⁾

IV. Béla 1267. évben Tamás mesternek, az ő jegyzőjének, a Bogna nevű, egykor zalai várföldet adományozza. A király azt a várkötelék alól felmentettnak nyilatkoztatja, és azon terjedelemben, a minővel azelőtt a várhoz tartozott, Tamás

¹⁾ Wenzel VIII. 74. l. Ki a maior exercitust zalamegyei fegyveresek parancsnokának nevezi.

²⁾ Fejér VII. 1. k. 322. l.

³⁾ Hazai Okmtár VI. 130. l.

⁴⁾ Fejér VII. 5. k. 344. l., és X. 6. k. 435. l., de hibásan 1269. évszámmal, és a Priaszó helynevet Preaszlefre változtatva, Fejérnél kivonatlag VI. 2. k. 410. l.

⁵⁾ Dessewffy Oktár 45. l.

mesterre ruházza, egyúttal őt Csák bán, zalai főispán által annak birtokába vezettedi. Bogna tehát nem ezen, hanem már valamely korábbi alkalommal szünt meg várföld lenni. Három évvel utóbb (1270.) Tamás mestert mint hantai prépostot, és egyszersmind V. István király udvari papját találjuk, ki időközben IV-dik Béla királynak Bognára vonatkozó adományát megerősítette, és most Tamás mesternek engedélyt adott, hogy ugyan e földet szolgáljának, Trisztánnak adományozhassa. ¹⁾

A most nevezett Csák bán, zalai főispán, és birótársainak, Uk nemesi földre vonatkozó ítéletében az mondatik, hogy Ukhoz északra Huzevtovch és Gelse helységek várszolgái laktak. Az utóbbi két helység alatt Hosztót és Galsa (nem a Kanisa és Kapornak közti úton eső Gelse) értendő. ²⁾ Az ítélet 1268. évben kelt, mely évben más források Csák bánnak egy más érdekes ítéletét is említik. Domokos, Mór fia, t. i. panaszkolta, hogy a keszi-i várszolgák (castrenses de Kezy) az ő örökös földjét jogtalanul elfoglalták. Csák bán a földet Domokosnak visszaítélte, az ítéletnél mint tanúk jelenlétében *Balás comes*, Gothard *lovászok hadnagya* (maior Speculatorum) és testvére Márton, és Oliver hadnagy (maior exercitus), kiknek mindnyáját Kesziben lakó várnépbelieknek (castrenses) nevez, oly kifejezés, mely az ilyen főtisztviségekre alkalmazva, szinte megfoghatatlan. A várkatonaság tisztjeit eddigelé minden forrás a várjobbágyok osztályába sorolta. Kérdés: vajjon a főtisztek élén nevezett Blasius comes várispán — comes castri volt-e? — bizonyára nem, és az oklevél sem mondja azt, mégis azt a kérdést fel kell vetni: mit keres az ő neve a hadnagyok élén? Egyébiránt a Comes szó alkalmazásáról várjobbágyokra, még az 1271. év alatt mondottakra utalok.

Az itt említett Kezy megfelel a mai Nagy- és Kis-Keszi zalai pusztának, Keszi pedig határosnak mondatik a hanyi várnép földjével (castrenses de Hon). Ma a földet felismerjük

¹⁾ Wenzel VIII. 164., 303 l.

²⁾ Wenzel VIII. 211. lap. Uk zalamegyei helységről említést tesz Albert király 1438. évi levele és Hazai Okmtár II. 280. l. Túrje és Tüskévár közt fekszik.

Hány¹⁾ faluban, Veszprémmegye szélén. Látjuk, hogy az itt említett földek a krakói vár tőszomszédságában vannak.²⁾

Jászay Pál, ki 1850. évben az idézett oklevelet egy pár magyarázó szóval látta el, azt hiszi, hogy az oklevél határjárásában említett Told völgye (vallis Told) a mai Hosztót falura vonatkozik, a Marczal folyó partján. E nézetet azért nem osztom, mert egy másik 1268. évi oklevél ez utóbbi falut Huzevtovch alakban mutatja be, és a toldani szóból válhat tódani, de nem tót. Ujabb időben e helységet Hosztód-nak is írják, azonban a régi helyesírás erre nem jogosít.

Csák bán és zalai főispán az ő bírótársaival, kiket IV. Béla király és Béla, slavoniai herczeg az elidegenített *nemesi* birtokok visszaszerzésére kiküldött, az említett időben (1268.) azt találta, hogy a zalai nemesek földjeit az udvarnoki, a királynéi, az egyházi nép, és Béla herczeg népe bitorolják, és hogy nevezetesen Bucsa helységben 80 holdra terjedő föld, a bucsai várnép, és hazugdi nyilasok által jogtalanul elfoglaltatott, miért is e földet a bucsai nemeseknek visszaadatta.³⁾

IV. Béla, ki Csák, orbászi főispántól egy Sár nevű földet elvett, hogy azt a füzigetői vendégeknek adományozhassa, annak cserében egy hat ekényi földet ad, melyet a király Pötréte és Bezzegd vár földek területéből elvett. Az erről szóló kétszer közzétett 1269. évi királyi oklevél Pötrétét és Bezzegdet ugyan zarándi vár földeknek nevezi,⁴⁾ de én azt hibának tartom, mert Pötréte Zalamegyében fekszik (Bezzegd ma ismeretlen), és a beigtatásra kiküldött Dénes, György fia, sem volt zarándi, hanem zalai főispán, ki más egykoru levelekben is annak nevezetik.

V. István király 1270. évben Domonkost, Andronik fiát,

¹⁾ Így írják Lipszky, Görög, Schedius, Fényes és mások. — de már régi kiejtése Hany lehetett, mint a Hon helyesírás mutatja, a helybeliek ma is Hanynak ejtik.

²⁾ Wenzel VIII. 208., 209. lap, de már előbb Jászay Pál az Uj M. Múzeum 1850. folyam, I. kötetének 632. lapján.

³⁾ Fejér IV. 3. k. 485. l.

⁴⁾ Fejér VII. 1. k. 356. lap, és Teutsch és Firnhaber : Urkundenbuch 92. lap.

a zalai várszolgák egyikét Kyus-Gelse helységből, ki a királyt a tárnoki házban, de kivált a szülei ellen viselt háborúban szolgálta, testvéreivel együtt nemesi rangra emeli, és az ő földjeit a várspáni kötelék alól kiveszi. Itt Gelse faluról van szó a Kanisa pataknál Kerecsény falu mellett; — azonban maradtak Gelsén még más várföldek is.¹⁾

A következő esztendőben a király a zalai várhoz tartozó, Kebele nevű földet a várkötelék alól felmenti, és azt Sidó nevű milei nemesnek, és hasonló nevű fiának örökségi joggal adományozza.²⁾ E két helységet ma nem ismerjük. A kebelei várnép itt hospites castrī Zaladiensis czímen fordul elő.

Ugyanez évben (1271.) a király a Jersén és a Billén lakó zalai várnépet és várjobbágyokat nemesíti.³⁾ Itt figyelmet érdemel, hogy Simon és Aman, Billei Domonkos *Comes* fiainak mondatnak, kik a zalai várjobbágyoktól származnak. A Comes szó tehát várjobbágyra, azaz nem teljes szabadságu emberre vonatkozólag is használtatik.

A bőkezű adományt folytatta IV. László, — 1273. a Kerecsény nevű zalai várföldet adományozza Oguz mesternek, Buzád fiának, és ugyanannak egy más ez évi levelével a Palkonya nevű zalai várföldet.⁴⁾ Egy 3 ekényi várföldet, melyet a király ugyanakkor Olivér és Herbod, Gergely fiának adományozott, névszerint nem ismerjük, de tudjuk, hogy Jerse közelében feküdt.⁵⁾ Még V. István korában Buda fia Miklós magát a bolgárok ellen Bodony (Widdin) falai alatt kitüntette. Ezt most (1273.) IV. László Magyar Rokolán faluval jutalmazta, mely a zalai várhoz tartozott, és melynek területén a várszolgák hat telke (mansiones) létezett.⁶⁾ Ugyanez évben adományozza a király Rajk földet a Buzád nemzetségi Herbordnak. Határjárásában említetik a várszolgák

¹⁾ Wenzel VIII. 306—308. lap. Fejér V. 1. köt. 57. lap.

²⁾ Wenzel VIII. 339—341. lap.

³⁾ Fejér V. 1. köt. 137. lap. Hazai Okm. VI. 179. Wenzel VIII. 350. l. Kubinyi Fer. 79. lap.

⁴⁾ Wenzel IX. 20. 24. lap.

⁵⁾ Wenzel IX. 27. lap.

⁶⁾ Dessewffy Okltár 67. lap.

Syliter nevű földre.¹⁾ 1274. évben a király a zalai vártól elvett Vindornya-Szőllőst a Pécs nemzetségű Benedeknek adományozza.²⁾

IV. László 1274. évben Miklós pohárnok mesternek, Móric fiának, a csehek ellen Roland nádor, Joachim tárnokmester és Egyed mester vezérlete alatt vívott nagyszombati csatában kitüntetett vitézségeért, a zalai várnép és udvarnokok Hegymagas nevű földjét adományozza.³⁾

Dénes bán és zalai főispán 1275. évben IV. László parancsából Kustány zalamegyei helységben a nemesek földjeit elhatárolta a Kustányban lakó zalai várszolgák, és a királynéi nép földjeitől. Ez eljárásban részt vett Sebe zalai hadnagy (maior exercitus), ki 1289. év alatt is említettik.⁴⁾

A nevezett évben IV. László király a Jákusföldre nevű zalai várföldet, mely üres és lakatlan volt, és Páka mellett feküdt, Miklósnak, Adorján fiának adományozta.⁵⁾

Ugyanez időben (1275.) adományozza a veszprémi káptalannak a Zerenthe nevű zalai várföldet, melyet egyúttal a várispánság és főispáni joghatóság alól kivesz.⁶⁾ E föld Szerencse nevén hihetőleg Veszprémmegye határába esett. Egy öt ekényi földet, és egy szőlőt, melyben négy várszolga lakott, a király Herandnak, Uros fiának adományozott. Ez a zalai várföld Márkusföldre néven említettik.⁷⁾ A király ez időben szintén nemesít némely zalai várjobbágyot, és Récse nevű földjüket a várispánság hatósága alól kiveszi.⁸⁾

A lakóitól elhagyatott Apsa nevű zalai várföldet IV. László király 1279. évben enyerei Imre mesternek adományozá. Apsa falvakat ismerünk ma Máramarosban, de Zalában nem. Az adománylevél szerint Apsát keletről és délről Enyere (ma Tüttös-Erenye) nemeseinek földjei, nyugotról, Tekma falu

¹⁾ Győri tört. és rég. füzetek, II. 303. l.

²⁾ Hazai Okmtr I. 61. l.

³⁾ Győri tört. és régészeti füz. II. 107—111. l.

⁴⁾ Hazai Okmánytár IV. 54. lap.

⁵⁾ Wenzel IX. 114. lap.

⁶⁾ Fejér V. 2. k. 266. lap.

⁷⁾ Wenzel IX. 120. lap.

⁸⁾ Wenzel XII. 698. lap.

(ma ismeretlen) éjszokról a türjei monostor birtoka vették körül.¹⁾ Ezt az adományt megerősítette Róbert Károly 1324. évben.²⁾ A zalai vár területéhez tartozott még Rezi, Zsid és Gelse. Ezeket, valamint a veszprémi várhoz tartozó, de szintén Zalamegyében fekvő Szepene területet, IV. László király 1280. év körül Tiba comesnek adományozta.³⁾ Azt vélem, hogy az itt említett Gelse nem a hasonló nevű falu Kanisához éjszakra, hanem a Veszprémmegye szélén, Tüskevárhoz délre eső Galsa.

Rajk faluval egykor határos volt a Buken nevű zalai várföld. Ezt már V. István adományozta Rajki Benedek jegyzőnek, kit IV. László 1289. évben e föld birtokában megerősít, azt egyszersmind e vár hatósága alól kivevén.⁴⁾ Bukin vagy Bökény nevű helységet ma Rajk mellett nem találunk. Vártisztek ez évben, a már 1275. évben nevezett Sebe sereg hadnagy, és István, Gyurk fia, százados (centurio).⁵⁾

Figyelmet érdemel ez a Bukin helység. Princh comes fia 1296. évben Liszo nevű birtokukból, a hasonló nevű patak mellett, egy hét ekényi részt örökítenek Bukini Jánosnak. A határjárás mint szomszédokat nevezi a Ság és Patruh helységben lakó zalai várjobbágyokat. Ez utóbbi két helység Rajkkal lehetett határos, mint Bukin faluról azt kimutattam.⁶⁾

Ezt elismervén, a Patruh helység alatt a mai Pötréte falut kell értenünk, mely Rajkkal éjszokról határos. A Ság és Liszo név eltűnt.

IV. László egy évnélküli levelében Fernukog nevű kiscsiny zalai várföldet, melyen csak két mansió állt, Olivér comesnek, és testvérének Herbordnak adja.⁷⁾

De ez még nem az utolsó eset, a melyben zalai várföldről, és a zalai várispánságról szó van, mert még Róbert

¹⁾ Fejér V. 2. k. 494. lap.

²⁾ Fejér VIII. 2. k. 533. l.

³⁾ Hazai Okm. VI. 260. lap.

⁴⁾ Hazai Okmánytár I. 78.

⁵⁾ Fejér VII. 2. k. 127. l.

⁶⁾ Hazai Okm. VII. 254—256. lap.

⁷⁾ Dessewffy Oklevéltár 85. l. Ez oklevelet az Árpádkori Új Okmánytár X. 420. lapján, mint III. András levelét közli, a helynevet Fernukas-nak írja.

Károly újra folyamodik azon intézkedéshez, mely már a tatárjárás előtt gyakorlatban volt a várispánsági intézmény fennállásának biztosítására, a mennyiben 1334. évben Zala vármegye alispánját és szolgabiráit odautasítja, hogy a zalai főispánnak Miklósnak, ki a király által az elfoglalt várföldek visszaszerzésére kiküldetett, feladatában segédkezet nyujtsanak.

Zarándi várispánság.

(Castrum Zarand.)

Várterületéhez tartozott: Szerhet, Krakó, Alba, Váró, Vári (ez utóbbi ma Békésben.)

A zarándi vár, mely Világosvártól éjszakra, távol a hegyektől, lapályos téren feküdt, hazánk legrégibb várainak egyike volt. Földből hányt nagy sánczainak a XIX. század elején még csak kevés nyoma látszott. Ez erősséget a magyarok már előtalálták, és Árpád vezér azt Veleknek egész környékével együtt ajándékozta. E cselekvényről Anonymus (52. §.) oly kifejezéssel szól, mely semmikép nem illik azon korra, melynek eseményeit elbeszéli, mondván, hogy Árpád a zarándi ispánságot adá Veleknek (dedit comitatum de Zarand.) Lehet azonban, hogy Velek, mint első fogláló, magának és nemzetségének tartotta meg azon földet, mely a Névtelen jegyző korában Zaránd vármegyét képezte. ¹⁾

Zaránd vármegye a Szent István által alkotott vármegyék egyike volt. Kitünik ez visszapillantólag IV. Béla azon 1261. évi leveléből, melylyel az egri püspökség birtokait és jogait megerősíti, és mely azt mondja, hogy Szent István a Zarándmegyében, a Fehér Kőrös mellett fekvő Nevék, vagy Nevej falut, egy malommal, és a kőrösi révjogot az egri püspökségnek adományozta. ²⁾

A Várad Regestrum két helyen említi a vármegyét, a mennyiben az a 146. és 165. §-ban Növetlen zarándi curialis

¹⁾ Anonymus, Szabó Károly fordításában 77. lap, 2-ik jegyzet. Fábíán Gábor: Arad vármegye leírása 79. lap.

²⁾ Egri Emlékkönyv 183. lap.

comesről szól, de ezek egymagok nem jogosítanak a zarándi vár-ispánságot kimutatni.¹⁾ A várispánságról még csak II. András király szól egész biztossággal, egy 1230. évi levelében, tehát még jóval a tatárjárás előtti időben. II. András fiát Bélát küldötte ki arra, hogy a felesleges adományozásokat (perpetuitates) jogosságukra nézve vizsgálja meg; minélfogva Béla herczeg Miklós comestől, Ugrin néhai esztergomi érsek testvérétől, néhány várföldeket visszavett, másokat pedig neki meghagyott. Elvette Miklós comestől többi közt a Zaránd-megyében fekvő Alba, Karakó és Szerhet falut, meghagyván neki ugyan ott Váró (az eredeti oklevélben Waroct-nak van írva) és Vári helységet. II. András 1230. évben fiának mindkét irányu intézkedését megerősítette.²⁾

Itt ugyan egyenesen nem mondatik, hogy e helységek várföldek voltak, azonban, hogy ezek ilyeneknek tekintendők, magából Béla kir. herczeg feladatából következik, kit apja megbízott a felesleges és haszontalan adományok megvizsgálására, és a várak tulajdonának (jura comitatum) visszahelyezésére. Kitetszik továbbá II. András 1232. évi leveléből, melylyel a nevezett Miklósnak többeket azon várföldekből visszaad, melyeket tőle Béla kir. herczeg elvett. Így mondja ezt nevezetesen a Kőrös (Fehér Kőrös?) mellett fekvő Szerhet nevű földről, melyet a zarándi vár kötelékéből felmentett és mely Varsán, Bata, Bug és Isak földdel volt határos. Szerhet határában volt a várkötelékben levő szolgálmányos halászok hat háztelke, a melyeket a király a váradi püspöknek adományozott.

Krakó földének visszaadását is említvén, erről azt mondja, hogy keletről határos Elek faluval; a határvonal innét tovább megy Chomud faluig, mely szintén Krakónak nevezetik, és az Inok nevű földig, melyet szintén Krakónak neveznek. Ma van Aradmegyében Elek nevű pusztá, Békés-megye szélén, de nem tudjuk, vajjon e mellett feküdt-e a három Krakó.

A visszaadott földek közt előfordúl Alba. Ennek határai

¹⁾ Vajda Gyula teszi azt, az 146. §. alapján.

²⁾ Fejér III. 2. k. 205., 206. l.

keletről Kendkut, a többi határföldek Após, Kupa, Baj, Dingonog, Riva, Resuga.

Sem Krakóról, sem Albáról egyenesen nem mondja az okirat, hogy várföldek lettek volna. ¹⁾

A korábban említett Vári, állítólag a Gyula közelébe eső ma Gyula-Vári volna Békésmegyében. ²⁾

Ennél többet nem tudunk a zarándi várispánságról. IV. Béla király egy 1269. évi levelében említés történik ugyan a zarándi várhoz tartozó Pettrethe és Bezzegd faluról, — de itt hibásan áll Zaránd várának neve, Zala vár helyett, mint azt már kimuttattam. (Lásd a zalai várispánságot.)

Későbbi korban Zaránd vára a gyulai vár tartozandósága lett.

Zempléni várispánság.

(Castrum Zemlyn.)

Várterületéhez tartozott:

Zemplén vármegyében: Lelesz, Ond, Rozvágy, Géres, Kengyeltelek, Monok, Sztára, Percse, Szuda, Galaeh.

Bizonytalan fekvésű: Ság, Tolna.

A Bodrog és Latorcza összefolyásánál állt a zempléni vár, — kétségtelenül római építmény, mint, erősségén kívül, az itt talált urnák, csészék, pénzek stb. is bizonyítják. E várban pihentek a Pannoniába jövő magyarok, és fogadták Zalán vezér követeit. ³⁾

Botka Tivadar ⁴⁾ Anonymus honfoglalása történetéből és a Váradi Regestrumból azt hozza ki, hogy Zemplén és Patak két különálló várispánság volt a királyság első századaiban. Szerinte ez minden kétségen túl van, de az már nem oly világos: mely megyéhez tartoztak az iménti vár-

¹⁾ Hazai Okmánytár I. 13. l. és Wenzel VI. 504., 505. l.

²⁾ Ezt mondja Haan Lajos: Békés vármegye hajdana I. 312. lapján 1230. év alatt.

³⁾ Névtelen jegyző 13., 14. fejezet. Egy 1261. évi oklevélben Castrum Zemlénvár.

⁴⁾ Századok 1871. év 394., 395. l.

pánságok? s vajjon az anyamegye, melynek kebelében a két várispánságnak állani kellett, Zemplén volt-e, vagy Patak.

Botka tekintélye és ismert alapossága nem rég engem is arra vitt, hogy a pataki várispánság létezését higgyem.¹⁾ Most e tárgygyal ujonnan és tüzetesen foglalkozván, megvalom, hogy a Váradi Regestrum 2., 99. és 371. §§. Patak vármegyéről tanúskodnak ugyan, de nem várispánsági szerkezetéről.

Béla király Névtelenje épen nem szól pataki várról, ennél fogva ispánságról sem,²⁾ — de ha tenné is, ennek nagy súlyt nem lehetne tulajdonítani, minthogy a Névtelen gyakran saját kora fogalmait a hódítás korára átvitte.

Ez lévén felfogásom ez ügyről, tárgy-nélkülivé lett Botka kérdése, vajjon a két várispánság melyik anyamegyéhez tartozott, — mert tulajdonkép csak zempléni várispánságról lehet szó.³⁾

A zempléni várispánság legkorábbi említését találjuk a Váradi Regestrum 24. §-ában, mely azt mondja, hogy a zempléni várjobbágyok, nevezetesen: Szema hadnagy, Makod százados, Degus és Chepán várnagy (praefectus castris, a mi tehát csak Chepánra vonatkozik) Ráthai Absolontól az ő Ság nevű földjét, és Tolnán négy ekényi földet követeltek azon czímen, hogy ezek várföldek. A bíró tüzes vaspróba által akarta az igazságot kideríteni; azonban a várjobbágyok által Váradra küldött ember, kinek az istenítéletre kellett volna kiállni, a tüzes vaspróba elől megszökött, — a követelt föld nem ismertetett el várföldnek, és bíróilag Absolonnak meg hagyatott. Zemplénmegyében Ság és Tolna földek nem léteznek.⁴⁾

¹⁾ Pesty: Az eltűnt régi vármegyék I. 142. l.

²⁾ Lásd Névtelen jegyző 15. fejezet.

³⁾ Vajda Gyula is azt véli, hogy a Váradi Reg. 2-dik §-a a pataki várispánságot bizonyítja. Azonban a pataki vár csak 1262. évben említetik először. (Fejér IV. 3. k. 67. lap.)

⁴⁾ Bél Mátyás a Váradi Regestrumhoz írt jegyzeteiben azon véleményen van, hogy itt a Duna melletti Tolnáról van szó. Lehetett Zemplénben szintoly módon Tolna hely, mint valóban előfordul Komárom és Bilharmegyében.

Ugyane forrás (87. §.) értesít, hogy a serrachi ispotályosok ügyvéde a zempléni várjobbágyokat és várszolgákat, kiket névszerint felsorol, törvény elé idézi, mert a nevezett keresztesek földjeit pusztították. Gyula kevei főispán és országbíró a vádlottakat Váradra küldte a tüzes vaspróbára, a hol azonban ezek a kárt pénzzel kiegyenlítették.

Okleveles ismeretünk kezdődik 1245. évben, a midőn Vosos zempléni várjobbágy említették.¹⁾

Visszatekintőleg azonban régiebb viszonyok látköre nyílik előttünk. IV. Béla ugyanis 1252. évben a leleszi convent feletti kegyúri jogot András comesre, Miklós bán fiára ruházta. Lelesz, a mint ez alkalommal megtudjuk, egykor zempléni várföld volt, de ez a viszonya megszűnt, midőn Bogyiszló váci püspök (1188—1212) II. András engedelmével itt monostort alapított. Bogyiszló püspök a monostor feletti kegyúri jogot utóbb IV. Bélának engedte át, ki maga részéről e jogról úgy intézkedett, mint feljebb láttuk.²⁾

IV. Béla 1247. évben Olaszi Tamás fiának Egyednek két Ond helységet adományoz, melynek egyike a zempléni várhoz tartozván, az alól felmentetett, másika a királyi peczéréké volt (caniferi regii), kik örökösök nélkül haltak ki. E földekkel, a Szerencs folyó mentén, határos volt bizonyos Moza, Vatha fia, a kinek valamelyik Ondon szintén volt birtoka. Ezt a birtokát Moza ugyanez évben a már említett Nagy Olaszi Egyednek adta el.³⁾ Ond ma is fekszik Szerencs mellett.

A nevezett király 1258. évben Ada, Igenet és Ambrusnak, Péter fiainak a Rozvány és Géres nevű zempléni várföldeket cserébe adja Kolbach nevű örökös földjökért, melyet tőlük elvett, hogy a szepesvárallyai vendégeknek adományozhassa. Egyúttal Rozvány és Géres földet a zempléni várispánság alól kiveszi.⁴⁾

¹⁾ Fejér IV. 1. k. 395. l.

²⁾ Katona VI. 173 l. Fejér IV. 2. köt. 140. l.

³⁾ Wenzel VII. 223., 245. l. M. Történelmi Tár IX. k. 101. lap.

⁴⁾ Katona VI. 276. lap. lap és Bárdosy : Supplem. 441. lap, hol a Géres helynév mindig Zerusnak iratik. Hasonló hibát követ el Fejér IV. 2. köt. 449. 465. lap, ellenben a 452. lapon e helységet Genes-nek írja. Az illető oklevelet Fejér kivonatilag is közli IV. 1. köt. 145. lapon, de

V. István király 1271. évben a Zemplén vármegyében fekvő és a zempléni várispánsághoz tartozó Kengyeltelek (Kengeltelequi) nevű földet, mely a tatárjárás ideje óta pusztá és lakatlan volt, és a király rendelkezése alá tartozott, Tamásnak, mosónépei főnökének (Comes liciscariorum nostrorum) és testvéreinek adományozza.¹⁾ Ily nevű helység vagy pusztá ma nem létezik Zemplénmegyében.

IV. László, a zempléni vár rovására, szintén adakozó volt, miről több példa van 1273. évből. Monok várföld volt, melyből egy részt Simon comesnek és fiának adományozott.²⁾ Ugyanez évben a király Perecse és Sztára zempléni várföldeket András ungi és Jákó zempléni főispánoknak adományozza;³⁾ érvénytelennek nyilvánítván minden más adományt, mely tán régebben más valaki javára kiadatott volna. A király 1279. évben újra védelme alá veszi Andrást és Jákót, midőn e két birtoka perrel támadtatott meg.⁴⁾

Pár évvel később, ugymint 1278. évben, a király Rusdi Demeter comest megerősíti Szuda zempléni várföld birtokában, melyet ez már V. Istvántól adományul nyert.⁵⁾

Ugyan ő, egy év nélkül kelt levelével, Mortunus-nak, Zochudfiának, a lakatlan Galach zempléni várföldet adományozza.⁶⁾

Itt szakad meg a várispánság történetének fonala.

hibásan 1238. évszámmal. A Péter fiaitól elvett földet itt Benthának írja, a IV. 2. köt. 449. és 465. lap csonkított, »—beth« alakban, a 452. lapon Bech alakban közli. Ez a bech helyesen bach-nak olvasandó, a mely utolsó szótagja a Kolbach helynévnek.

¹⁾ Wenzel VIII. 342. lap.

²⁾ Országos ltár 698. es. 50. sz. 3. §. és Wenzel IX. 37.

³⁾ Hazai Okmánytár VI. 193. l. Fejér V. 2. k. 80 lap.

⁴⁾ Hazai Okmtár VI. 245. l.

⁵⁾ Wenzel IX. 469. lap.

⁶⁾ Wenzel IX. 550. lap. Hazai Okmánytár VII. 211. lap.

Zólyomi várispánság.

(Castrum Zolum.)

Várterületéhez tartozott :

Turóc megyében : Laszkócz.

Hont megyében : úgy látszik Pér táján, valami földek, Palásth.

Zólyom megyében : Kremnica csekély részei ; Badin, Némethi.

Az ősz zólyomi vár nem azonos a mai Zólyom város déli oldalán látható, szintén régi zólyomi várral, mert a honfoglaláskor Bors vezér által épített kőerősség attól távolabb a Szalatna vizén túl, a ma Pustihrad (pusztavár) nevű hegytetőn állott, melynek romjai ma csak kőhalmok. ¹⁾

Szoárd, Kadosa, Huba és Bors vezérek a hozzájuk hű lakosok kérelmére, elhatározzák, hogy a sereg harmad-része a föld népével menjen a Zólyom erdőbe, kik is az ország határszélén mind kőből, mind fából is erős torlaszokat (in confinio regni munitiones fortes) építsenek, nehogy valaha a csehek vagy lengyelek az országba jöhessenek. Közegyetértéssel Bors vezérre bízott a küldetés, ki is azon helyen, melyen egy szarvast lenyilazott, várat épített, melyet Bors várának elnevezett. És innen seregével a Zólyom erdőig mene, és igen nagy kőerősséget építtete, melyet most Borsod-Zólyomnak neveznek. ²⁾

Pustihrad egy erdőrészét maig is Borsuvának hívják.

Zólyom a legrégibb, és eredetileg a legterjedelmesebb megyék egyike volt, melyben a zólyomi várispánságon kívül, még a turóczi, árvai és lipthói várispánság is feküdt, míg ezek külön vármegyékké nem fejlődtek. ³⁾

A zólyomi várispánságnak tán első nyomát láthatjuk II. Béla 1135. levelében, melylyel a bozói prépostságot birtó-

¹⁾ Fényes : Magyarország geographiája II. 667. lap, és Szabó Károly jegyzetei Anonymushoz 47. lap.

²⁾ Béla király Névtelenje 34. fejezet. Némely író tévesen állítja, hogy Bors vezér Ó-Zólyom városát építtette, holott csak a kővárról lehet szó. Palugyai : Megyerendszer I. 5. lap.

³⁾ Századok 1870. év 518. lap.

kaiban megerősíti, és melyben Elek nevű centurio említettik.¹⁾

Egy századig kell várnunk, míg némileg biztosabb adatot kapunk. Ez akkor történik, midőn II. András 1230. évi leveléből megtudjuk, hogy Palást, Badin, és Németi, Zólyom várához tartoztak,²⁾ továbbá midőn II. András 1232. évben a zólyomi várnép (castrenses) némely helységeit, — mint mondja — újra a zólyomi udvarnokokra átszármaztatja, más helységeket pedig Zólyom vármegyéhez (ad predium nostrum Zolum) kapcsol.³⁾

IV. Béla 1254. évben Dobronyiva és Bábaszék vendégeinek bizonyos városi kiváltságokat engedélyez, mely alkalommal felmenti őket, hogy a zólyomi várnak szolgálmányokat tegyenek; a miből nem következik, hogy e két helység azelőtt zólyomi várföld lett volna.⁴⁾ Midőn azonban IV. László 1274. évben Bábaszék vendégeinek szabadalmát megerősíti, rendeli, hogy a zólyomi várnagynak (castellano) vagy ballistariusoknak fizetendő banai hét ezüst márkát, melyre már IV. Béla idejétől kötelezvék, ezentúl is évenként Szent Mihály napján azoknak fizessék.⁵⁾

Turóczmegyében Divéki Barleusnak voltak örökös földjei, mint Laszkócz föld, és más, Visegrádhoz tartozó földek, melyeket tőle IV. Béla elvett, és zólyomi várához csatolt, mi által ezek várföldekké lettek. A Divékyeknek még csak IV. László adott kármentesítést, azoknak 1277. évben Bossány nyitrai várföldet engedvén át. A zólyomi várispánság e szerint bizonyos földekkel gyarapodott, a nyitrainak rovására.⁶⁾

¹⁾ Fejér II. 84. lap. Az esztergomi káptalan 1282. évi jelentésében említettik Hochach centurio de superiori villa custodum silvarum nostrarum de Zolum, mint királyi ember. (Hazai Okmtár. VI. 285.)

²⁾ Magyar Sion IV. 831. lap, Palást, Ipolysághoz éjszakra, a Krupina (Korpona) folyó mellett fekszik. Badin és Németi alatt nem hontmegyei hassonnevű helyek Bozók körül értendők, hanem Badin Besztercebánya alatt, és egy ma már nem létező zólyommegyei Németi, mely még a XIV. században említettik.

³⁾ Wenzel XI. 241. lap.

⁴⁾ Fejér IV. 2. k. 228—230. l.

⁵⁾ Fejér VII. 2. k. 34. lap.

⁶⁾ Hazai Okmánytár VI. 225—227. l. Wenzel IX. 168. és Fejér

III. András 1292. évben Mihály mestert, udvari jegyzőjét küldte ki, hogy Zólyom, Turócz és Liptóban az udvarnoki és várnép idegen kézre került földjeit bejárván, azokat, hol szükség, a mondott szolgalmányosoknak adja vissza. Mihály mester Hontmegyében Pér (Pyr) földet ¹⁾ Zólyom várához tartozó földnek tartotta, és azért Weyteh fiaitól visszakövetelte, úgy vélvén, hogy azok e várföldet bitorolják. A vádlottak azonban jogukat a vitás földekre Béla király kiváltságával igazolták, a miért Tamás országbíró azokat Weyteh fiainak ítélte oda. ²⁾

Daczára a pör ezen kimenetelének, mégis látjuk, a feltevés élt, hogy a zólyomi várispánságnak lehettek földjei Hontmegyében.

Legkésőbbi adatunk a zólyomi várispánságról azt épen legjobban megvilágosítja. III. András király 1295. évben Miklóst, Ábrám fiát, hűséges szolgálatai tekintetéből, az eredeti szolgalmányos, t. i. zólyomi várnép sorsa alól kiveszi, azokat a zólyomi várjobbágyfiúk szabadságával ruházza fel, határozván, hogy ez utóbbi jobbágyfiúk (*veri et naturales Jobagionum filii*) osztályába lépven, előbbi sorsának minden foltja (*macula*) megszűnjék.

Miklós apja Ábrám, és rokona Bács némi földeket birt Badin falu területén. Ezek helyett a király más földeket adott Miklósnak Kremnieska határában, és őt oda beigtatni rendelte. Mindkét falu a Garam partján fekszik, ³⁾ Besztereczánja közelében.

V. 2. k. 403. csakhogy az utóbbi két forrás Sarkwz, és Sarkonez földről szól Lazkouch helyett.

¹⁾ Ma Pér puszta Sipek közelében.

²⁾ Fejér X. 3. k. 276. lap.

³⁾ Fejér VI. 1. k. 345—347. lap.

TÁRGYMUTATÓ.

- Abauj** 49., 352.
 » várispánság leírása 152., 153., 154., 155.
Abony, Adony 498.
Adózás 16., 45., 63., 75., 80., 83., 105., 106., 174., 204., 205.
Agár (Fehérm.) 333., 334.
Agár (Szolgagyőr, és Nyitra) 342., 484.
Almíssa 140.
András II. király 4., 6., 16., 17., 21., 28., 29—31., 33., 41., 55., 75., 77., 79., 185., 187., 210.
Anyala 14., 165., 293., 453.
Aradi várispánság 10., 49.
 » leírása 155—156.
Arany bulla 16., 17.
Aranyos 504—507.
Ausztria foglaltatái 315., 379., 423., 424.
Ábrám Comes 222., 223., 408., 409., 486., 487., 488.
Árvai várispánság 51., 118., 123.
 » leírása 156—159.
Árpa, Árpád 169., 294., 296., 375.
Árpádsuka 375., 376., 470., 471., 491.
Baas mester 512.
 » várispán 459., 491.
 » trencsényi főispán 165., 509.
Baboneg 205., 348.
Baccinia, bacciniferi 77., 78., 93., 333.
Bachaler comes 536.
Bajvivás, viador 66., 75., 87., 337., 368., 372., 510., 530.
Bakócz Tamás 350, 351., 358.
Bakony 122., 123., 545.
Bakonyalj 429.
Bakonybéli apátság 249—252.
Ballistariusok 90., 91., 141., 579.
Banai várispánság 10., 37. 49., 56., 57. 122., 129., 130.
Banai várisp. leírása 159—170.
Banderialis rendszer 75., 145., 147., 148.
Baranyai várispánság 10., 49., 56., 123.
Baranyai várisp. leírása 170—172.
Barana castrum 52.
Baranya vármegye 123. 283. 285—286.
Barsi várispánság 10., 13., 49., 56.
 » leírása 172—177.
Bars vármegye 32.
 » dioecesis Borsiensis 52.
Bartal György a várszerkezetről 5.
 » a Comes Castri hivataláról 95.
Bartal a haditisztekről 102.
 » a Győr és Szolgagyőr névről 453., 456.
Báb f. 482.
Bácsi várispánság 10., 34., 49., 485., 486.
Bácsi várisp. leírása 177—181.
Bánk bán 401., 402.,

- Bánó család 86., 400.
 Básthy család 86.
 Báta f. 503.
 Beczko 189.
 Bedekovics család 531.
 Benke hadnagy 448.
 » vármegye 56.
 Bereg 196—199.
 Berényi család 86., 332.
 Berén (Burin, Buren) 366.
 Berény 419., 420.
 Bessenyők 7., 11., 68., 92., 125., 200., 427.
 Békési várispánság 10., 49., 191.
 » leírása 181—183.
 Bél Mátyása felmentvényesekről 61.
 Bél a várispánról 95.
 » a Comes Curialisról 101.
 » a hadnagyokról 102.
 » az archipraecoról 110.
 Béla IV. a várföldek ügyében 18., 21., 29., 30., 33—36., 39., 43., 514—518.
 Bihari várispánság 10., 44., 49., 126—127.
 Bihari várisp. leírása 183—187.
 Bihar vármegye 31., 32.
 Bille várföld 560., 565.
 Bilotus 81., 544.
 Birák kiküldése a várföldek visszaszerzésére 29—41.
 Birák működése 563.
 Bitorlások (rang) 87., 88.
 » (földek) 94., 568.
 Blawa, Bolova víz 467., 469.
 Bodrogi várispánság 10., 34., 49., 56.
 » leírása 187—189.
 Bodrog vármegye 37.
 Bogya f. 296., 299.
 Bolondóczi várispánság 10., 23., 38., 44., 49., 56., 106., 123., 124., 126., 130.
 Bolondóczi várisp. leírása 189—193.
 Bolondócz vármegye 56.
 Borsodi várispánság 10., 13., 44., 49.
 » leírása 193—196.
 Borsod vármegye 31.
 Borsvai várispánság 10., 50., 56.
 » leírása 196—199.
 Bosznia 205.
 Botka Tivadar tana a várispánságokról 2., 3., 119.
 Botka Tivadar a várkatonákról 14.
 » » a várföldekről 22., 30.
 » » a várispánságok számáról 47.
 Botka Tivadar a várispánságok beolvasásáról 57.
 Botka Tivadar a várjobbágyságról 69.
 Botka Tivadar Galgócziáról 223.
 » » a megyékről 119.
 » » Banáról 163., 165.
 » » Lanzasérről 315.
 » » Szepesről 441., 442., 451.
 » » Szolgagyórról 450., 451.
 Botka Tivadar Patakról 574., 575.
 Bozzay család 86., 377.
 Börtönőrök 77., 196., 301., 302.
 Bős f. 122., 375., 376., 470., 471., 490., 491.
 Branicevo 48.
 Buchariusok 80., 360., 452., 453.
 (Lásd Pohárnokok.)
 Budavár 134.
 Budolog 47., 188.
 Bulkesz helység 179.
 Bund várföld és apátság 467., 468.
 Cabatis (in) servire 83., 86., 510.
 Castellanus 95., 96., 103., 146., 147., 158., 198., 311., 433., 513., 518.
 Chof (Hof) helység 423., 424.
 Colon 267., 268.
 Comes szó értelmezése 2., 26., 27., 45., 46., 74., 97., 569.
 Comitatus 122.
 Comes castri 95., 96., 104.
 Comes terrestris 279., 280., 324., 553., 554.
 Comes és várjobbágyság 74., 567., 569.

- Cornust 48., 184.
 Corto 266—269.
 Családok (nemes) várjobbági eredetből 86.
 Család falu 336., 452., 465., 466.
 Csallóköz 14., 107., 296., 298., 299., 365., 375., 378., 381., 386., 387., 451., 454., 455., 468—470., 473., 476., 481.
 Csanádi várispánság 10., 34., 44., 49. leírása 199—200.
 Csatár helység 188.
 Csatárszeg 203.
 Csázmai várisp. 45., 54., 277., 418.
 Csázmai várisp. leírása 201—202.
 Csázmafő 412.
 Csázmai kerület 417., 418.
 Cseh vendégek 69., 194.
 Cseklész 367., 409.
 Csepel f. 71., 523., 524.
 Csiki krónika 143.
 Csilizköz 111. 218., 297., 371., 474.
 Csiliz patak 294., 297., 376., 377.
 Csokaly falu 68., 214.
 Csokaj (Chokoy) hibásan Csabaj helyett 338., 475.
 Csongrádi várispánság 10., 49., 56. leírása 202., 203.
 Cuminiense castrum 49.
Debrecen 133.
 »De genere« elnevezés 69., 178.
 Denárok fizetése 81—83., 107.
 Désvár 496—498.
 Dobokai várispánság 10., 41., 49. » leírása 203., 204.
 Dobra várföld 529.
 Doszmat (Druzmoth) f. 535., 539.
 Dualismus a vármegyei intézményben 117—131., 512.
 Dubiczai várispánság 10., 51., 55. » leírása 204—206.
 Döry család 86., 434.
 Dus — Tas? 48.
Egered 431., 432.
 Eladható földek 22., 25., 71., 72.
 El nem adható várföldek 21., 512., 524.
 Elöléptetés 85—88., 510.
 Eskütétel 74.
 Esztergomi érseki megye 32.
 Esztergomi várispánság 44., 49., 55. leírása 206—209.
 Écs, lásd Nyúl.
Fehérvári várispánság 10., 44., 49. leírása 209—213.
 Ferhervári, erdélyi várispánság 10., 49.
 Fehérvári, erdélyi várisp. leírása 213—215.
 Fejér György a várkatonaságról 90., 96.
 Fejér György Bánáról 160., 163.
 Fekespénz, füstpénz 80., 83.
 Feketenép helység 18., 20., 125., 126., 447., 448.
 Felajánlása saját személyének kostonorok iránt 72., 80.
 Felmentvényes várszolgák 60., 61., 62., 63.
 Felmentés utolsó esete 176.
 Fertő tava 11., 429., 435.
 Fertőd 425.
 Flezyndorf, Fluecendorf, Flycendorff, Flantschendorf 379., 380.
 Főispán 36., 94—97., 102., 125., 127., 128—130.
 Főispán mint egyszersmind várkapitány 119., 146.
 Főispáni beleegegyezés 333., 532.
 Főispán által felmentett várszolga 560.
 Földrajzi fekvése a várispánságoknak 9—13. lap.
 Földvásárlási jog 72.
 Földtulajdon 401.
 Földfelosztás a családok közt 72.
 Főurak a várispánságok élén 128—130.
 Fráter család 86.
 Freistadt, Fristak 472., 473.

- Für 297., 377.
 Fűs f. 373., 453., 466., 484., 485.
 Fűss 297.
- Galgóczi várispánság 10., 37., 49.,
 56., 57., 130., 451., 457., 471.,
 475., 476., 483., 486—490.
- Galgóczi várisp. leírása 216—224.
 Galgócz neve 472.
- Galsa 273., 567., 571.
- Garesnicza 233., 235., 240.
- Garicsi várispánság 10., 49., 55.,
 56., 124., 415., 416.
- Garicsi várisp. leírása 224—232.
- Gelse 567., 569., 571.
- Geotan 316., 317.
- Gerard orvos 555., 556.
- Gerzenczei várispánság 10., 38., 50.,
 55., 56., 78., 123., 124., 130.
- Gerzenczei várisp. leírása 233—240.
- Ghimes 147., 211., 212., 336., 339.
- Glavnicza f. 320—322.
- Glogonca 277., 554.
- Gorai várispánság 10., 36., 49.,
 55., 56.
- Gorai várisp. leírása 241—243.
- Goresnicza 226., 227.
- Goriczai várispánság 10., 49., 56.
 » leírása 243—244.
- Gosztonyi család 539.
- Gömöri várispánság 10., 49., 128.
 » leírása 245—248.
- Gönyű 191., 461.
- Gyárapodás 88., 516., 519.
- Győr nemzetség 329., 456.
- Győr, szó szolgalmányos jelentés-
 ben 216., 453., 456., 457., 490.
 (Lásd Szolgagyőrök.)
- Győr vármegye 32., 329., 450.
- Győri püspökmegye 37.
- Győri várispánság 10. 44., 49., 55.,
 127.
- Győri várisp. leírása 248—252.
- Hadakozó nép 14., 76., 89—93.,
 206., 208., 474., 504., 540.
- Hadirendszer átalakulása 141—148.
- Hadnagy 96., 103.
- Hajnik Imre a várkerületekről
 7., 11.
- Halászhok 77., 79., 516.
- Hanza-városok 136.
- Harsány 527.
- Hatvan falu Nógrádban 332.
- Hatvan temesi f. 282., 500., 501.
- Henoch zsidó 295., 296.
- Herczegségi földek 473., 474., 477.,
 478.
- Herczegségi népség 545.
- Herczeg cs. és helynév 503., 504.
- Hetényi J. a városokról 132.
- Hetény f. 165., 167—169.
- Hetvenkét ispánság 2., 17., 45—
 47., 49—51., 120., 223., 289.,
 447., 517.
- Hetvenkét ispánság hadi ereje 91.
- Hevesi várispánság 10., 49., 56.,
 83., 353.
- Hevesi várisp. leírása 252—254.
- Heves vármegye 354.
- Hirdetők 68., 78., 96., 97., 206.,
 207., 416., 564.
- Hirdetők (fő) 109—112.
- Honfoglalás korabeli várnép 6., 7.,
 157., 437., 495.
- Honfoglalás korabeli foglyok 76.
- Honti várispánság 10., 49., 56.
 » leírása 254—262.
- Horváth István 79., 243.
- Horváth Mihály a várispán szó
 első alkalmazója 2.
- Horváth Mihály, a várszerkezet-
 ről 5.
- Horváth Mihály, a Comes névről 27.
- Horvátország 40., 231., 278., 446.
- Hosztót f. 272., 273., 567., 568.
- Hosszuasszó, Hosszuszó 501.
- Houmik 48., 494., 495.
- Hubena várföld 201.
- Hűbéresség 13., 14., 30., 66., 71.,
 72., 273., 316., 317., 407., 505.,
 529., 545.

- Igriczek 77., 369.
 Igricztelek 505.
 Inér falu 122. 164.
 Iner várjobbágy 530.
 Ipolyi Arnold a várszerkezetről 36.
 » » árpádkori oklevelet
 fejteget 100.
 Ipolyi Arnold topographiai adatai
 297., 300.
 Ispánok különféle hivatala 93—95.
 István bán 39.
 Italhordók 77., 78., 93., 545.
 Ivanicsi várispánság 51., 55., 124.,
 201.
 Ivanicsi várisp. leírása 262., 263.
 Ivkésztők 77.

Jaszka, Jasztrebarszka 354., 355.,
 357., 358.
 Ják nemzetség 539., 541., 542.
 Ják f. 535.
 Jánosvitézek 34., 43., 92., 164.,
 187., 200., 207., 213., 282., 304.,
 305., 458., 463., 476., 498., 500.,
 503., 527., 534.
 Jászkunság 10.
 Jeva vár 317.

Kabold vár 433.
 Kalásadók 65., 370.
 Kalnik, lásd Kemluk.
 Kap falvak 339.
 Kapuvár 47., 57., 423., 433., 490.
 Karakói várispánság 10., 38., 44.,
 48., 49., 56., 57., 123., 124., 130.
 Karakói várisp. leírása 263—276.
 Karakó f. lásd Krakó.
 Karesa 368., 369., 370., 372., 387.
 Kál német jövevény, Káld soproni
 falu 422., 423., 425.
 Káld f. Vasban 541.
 Kálmán m. király a várintézmény-
 ről 28., 43., 58., 77., 105., 456.,
 514.
 Kálmán ruthén kir. slavoniai her-
 czeg 33., 42., 43., 225., 304.,
 356., 357., 363., 389., 390., 413.,
 415., 527.
 Kelchjobbágyfiú 56., 65., 314.
 Kemej 10., 123.
 Kemleki várispánság 10., 51., 55.,
 56., 124.
 Kemleki várisp. leírása 276—281.
 Kenyérstűtés 65.
 Kereskedés 133., 138., 139., 141.
 Kerékgyártó Árpád a várszerke-
 zetről 17.
 Kerékgyártó Árpád a hadierőről 91.
 » » a vármegye egy-
 ségéről 119.
 Keszi (Kurta) 465., 466.
 Keszi (Zalában) 567.
 Keszi (Komárom) 166.
 Keszi (Bács) 179., 180.
 Keszi, lásd Kérd.
 Kevei várispánság 10., 34., 49., 56.,
 76., 501.
 Kevei várisp. leírása 281—282.
 Keyran, kún ember 502.
 Kérd vagy Keszi 256., 257., 294.,
 407. 464.
 Kézai a várjobbágyokról 14., 43.,
 66., 67.
 Kikiáltók 78. 198., 199.,
 Királyné a várföldeken 294., 295.,
 298., 299., 470.
 Királyné várföldeket eladományoz
 375.
 Királyné népei 92., 167. 206., 208.,
 361., 405., 419., 476., 480., 568.
 Királynéi birtokok 132., 172., 223.,
 251., 361., 376., 440., 470., 471.,
 490., 491., 504., 546., 570.
 Kirschlag (Karchalag, Kuruslak)
 Ausztriában 315.
 Koaszi várispánság 10., 49., 56.
 » leírása 283—287.
 Kollár A. F. nézete a várispánsá-
 gokról 1., 5.
 Kollár A. F. a várszolgákról 60.
 » » » a haditisztekről 97.,
 102—104.

- Kollár A. F. a Comes Castriról 119.
 Kolosvári várispánság 10., 49.
 » leírása 287—292.
 Komár 564—566.
 Komáromi várispánság 10., 13., 44., 49.
 Komáromi várisp. leírása 293—301.
 Konzka 390., 391., 394.
 Korosan falu 173., 175—177.
 Korpona 140., 256., 257.
 Kovachich M. Gy., nézete a várispánságokról 1., 119.
 Kovárszeg 256., 261.
 Költőzködési szabadság 71., 316.
 Kőrösi várispánság 10., 49., 127., 128., 130.
 Kőrösi várisp. leírása 301—303.
 Kőrös vármegye 130., 232., 240., 276—281., 389., 394., 396., 414.
 Közispán, mi? 95.
 Közös várispán 62.
 Krakó f. (Zaránd) 573., 574.
 Krapina 547.
 Krassói várispánság 10., 49., 89.
 » leírása 304—306.
 Krasznai várispánság 10., 49.
 » leírása 306., 307.
 Kulcsod helység 218., 219.
 Kúnok 7., 43., 92., 143., 260., 282., 502.
 Küküllő 123., 142.
 Lanzsér 314—316., 318.
 Lándzsások Szepesben 60.
 Lápos, Láposbánya 499.
 Legenda, a Sz. István-féle 18—20., 275.
 Lelesz 576.
 Léta falu 130., 192.
 Liciscarii, lásd Mosónép.
 Lika 39., 40., 108.
 Lipovác vár 348., 349., 358.
 Liptói várispánság 10., 38., 51., 56., 86., 89., 101., 118., 121., 123., 147., 157.
 Liptói várisp. leírása 307—312.
 Locsmándi várispánság 10., 49., 55., 56., 123., 201., 274.
 Locsmándi várisp. leírása 313—319.
 Lovasság 90., 91.
 Lovászok 299., 377., 473., 474.
 Lovásztó 298.
 Lőcse 140.
 Lövészek 408., 563., 567. lásd Őrségiek.
 Manga, Maniga 467.
 Maramaros 10., 123.
 Marcellvár 443.
 Margitlegenda 95.
 Marianus vitézek földjei 142., 337., 462., 463.
 Maroccai várispánság 10., 50., 56., 85., 130.
 Maroccai várisp. leírása 319—324.
 Mátyás király megkülönbözteti a várjobbágyokat 75.
 Mon falu 494., 495.
 Monoszló 224., 228., 235., 236.
 Mosónép 77., 93., 577.
 Mosonyi várispánság 10., 44., 49., 56.
 Mosonyi várisp. leírása 325—330.
 Muraköz 300., 560., 562., 564.
 Nagybányai plébános Vincze 52.
 Nagy Lajos a várjobbágyokról 75., 145.
 Nagy Lajos a banderialis rendszerről 145.
 Nagy Lajos Szent István legendájáról 20., 275.
 Nagy-Martoni család 274., 465.
 Nemesek a Dráván-túl 73., 86., 236., 321., 322.
 Nemes várjobbágyok 73—75., 552., » várjobbágyfűk 518.
 Nemesítés 75., 85., 511.
 Nemes birtok visszaszerzése 568.
 Nemessányi család 86., 445.
 Nemzetellenes városi kiváltságok 140.

- Névadás, névszármaztatás a városokra vonatkozólag 137.
- Névtelen jegyző, a várszerkezetről 6., 8., 437.
- Nógrádi várispánság 10., 49.
» leírása 330—334.
- Nyéky család 86., 364.
- Nyírség 47.
- Nyitrai várispánság 10., 34., 38., 44., 49., 56.
- Nyitrai várisp. leírása 335—346.
- Nyitra vármegye 130., 131.
- Nyúl falu 80., 84., 98., 104., 250., 251., 458., 459. 490.
- Nyulas 325., 326., 328.
- Nyúlsziget 72., 77., 212., 286., 297., 298., 377., 454., 455., 463., 476., 477., 481.
- Óklicsi várispánság 10., 50., 56., 76. 333.
- Óklicsi várisp. leírása 346—352.
- Olgyai család 71., 76., 86., 373., 374., 378., 381., 384., 385., 402.
- Országgyűlések, a várjobbágyság részvétele 73.
- Ortvay Garesnicza topographiájáról 240.
- Ortvay Bolova, Blawa vizről 467.
- Orvosok jutalma 78., 235., 555., 556.
- Osztályok 57—84.
- Otto freisingeni püspök 45., 120., 138.
- Ör szepesi várföld 445.
- Ör (Nagy) f. Nyitrában 483.
- Ör f. Ungban 525.
- Örök (decuriones) 109.
- Örök (speculatores) 44., 445.
- Örs f. 167., 294., 295.
- Örs (Tarna) 353.
- Örs (Alsó) 546.
- Örs = Moson, ma Mező-Örs 327.
- Örségek 74., 539., 543., lásd Lővészek.
- Palásthy család 86., 260., 269.
- Palkonya 551., 552.
- Paloznak f. 249., 250., 453., 459. 559.
- Pannonhalmi apátság 20., 33., 90., 99., 325., 365., 406., 412., 460., 466.
- Paraznuk 78., 235.
- Pata (Ujvár) 50., 254.
- Patai várispánság (Mátra-Ujvár) 352—354.
- Patak 47., 56., 57., 123., 574., 575.
- Patrimonialis földek 71., 326.
- Pauler Gy. a várföldek elszórtságáról 25., 26.
- Pauler Gy. a várispánsági tisztekről 27.
- Pauler Gy. az ország első felosztásáról 52., 53.
- Pauler Gy. a dualismusról 124.
» » a várakról 141.
- Pánczélások 64., 90., 243., 427., 516., 517., 551.
- Perchin comes 320—322.
- Pernichol comes 555.
- Pest 10., 12., 41., 133., 134.
- Pest vármegye 211., 451., 476., 477., 478.
- Petend falu 452—455., 474., 481.
- Petend bácsi várföld 181.
- Petlend f. 425.
- Pénz 80—83.
- Podgoria 39., 50., 56.
» várispánság leírása 354—359.
- Pogács 242.
- Pohárnokok 206., 207.
- Pondus fizetése 80., 82., 83., 374., 458., 468.
- Posegai várispánság 10., 34., 50., 56.
» leírása 359—362.
- Posega vármegye 41.
- Poszadka f. 482., 483., 487., 488.
- Pozsonyi várispánság 10., 44., 50., 56., 121., 123.
- Pozsonyi várisp. leírása 362—388.

- Pozsony vármegye 32., 36., 123.
 Potunburg, Potenburg, Puttenburg 379.
 Pöstény 130., 167., 337., 338., 340., 341.
 Pray a vármegyéről 449., 450.
 Praeco, mit jelent? 110.
 Praedialisták 74., 75., 206., 236., 237., 390—396.
 Primipilus 115., 293.
 Pristaldi 186., 187., 282., 533.
 Proceres castri 58., 73., 363., 364., 537., 546., 558.
 Rabszolgák 70., 171.
 Radó nádor 447.
 Rábaköz 47., 428.
 Reclamatiók 87., 88.
 Regestrum, mint telekkönyv 18—20., 518.
 Regun 211., 468.
 Regvény 326.
 Reynald várispán 221., 222., 471., 489., 490., 492., 493.
 Réti Győrme gyében 249., 325., Temesmegyében 501.
 Rima 47.
 Riucse, lásd Rovische.
 Rogerius kanonok a várföldekről 34., 45., 46., 47.
 Rogerius a várispánságokról 120., 143.
 Rohfy család 86., 228., 229., 230., 237., 351.
 Rovischei ispánság 10., 39., 50., 55., 56.
 Rovischei isp. leírása 389—397.
 Rum 537., 538., 541., 542.
 Sala helység 335., 363., 365., 366.
 Salamon Ferencz, a várakról 9., 141.
 » » a vármegyék keletkezéséről 54.
 Salamon család 368.
 Sasvári várispánság 51., 436.
 » leírása 397—400.
 Sasvár 222.
 Sassun f. 326.
 Sárosi várispánság 51., 56., 118.
 » leírása. 400—403.
 Sárvár 13., 289., 397., 398., 399.
 Sebenico 140.
 Sebrid comes 294., 295.
 Sefrid comes 166., 167., 465., 466.
 Segösd 123.
 Selmecz 133., 160., 164.
 Selyn vár 557.
 Semptei várispánság 10., 50., 56., 57., 99., 120., 124., 129., 131.
 Semptei várisp. leírása 404—411.
 Seregvezér 96., 102—103.
 Simon ispán 127., 250., 251., 294., 327., 369., 425., 465.
 Slavonia 38., 73., 86., 101., 205., 278., 302., 358., 490., 547—549., 551., 555., 556., 560., 561.
 Sók, lásd Suk.
 Solymárok 79., 125., 301., 452.
 Somlyó vár 141., 434., 547.
 Somogyi várispánság 10., 44., 50., 125., 201.
 Somogyi várisp. leírása 411—422.
 Somogyi várjobbágyságok 225—227.
 Somogy vármegye 33., 41.
 Somogyi várföldek 229.
 Soproni várispánság 10., 44., 50., 56., 134.
 Soproni várisp. leírása 422—435.
 Sopron vármegye 31., 38., 313., 317., 318.
 Sopron város 134., 135.
 Sorok f. 537., 540.
 Stomfai várispánság 10., 51., 56., 124.
 Stomfai várisp. leírása 435., 436.
 Strázsa 167., 398., 399., 445., 483.
 Suk 337., 463., 467., 469., l. Sók.
 Szabolcs vezér várépítése 6., 13., 50., 437.
 Szabolcsi várispánság 10., » leírása 437—439.
 Szakálos 296., 298., 299., 455., 456., 481.

- Szalay József a városokról 131., 134., 139.
- Szalay László a várszerkezetről 3., 27., 67., 144.
- Szamosbor 133., 346—348., 351.
- Szatmári várispánság 10., 13., 44., 50., 56., 59.
- Szatmári várisp. leírása 439—441.
- Szatmár vármegye 32., 197.
- Szállásadók 63., 64., 65., 73., 211., 370., 509.
- Szállásadók fiai 68.
- Száva-Szent Demeter 447—449.
- Századok és századosok 59., 83., 84., 96., 105—108., 183.
- Szeg 175., 343.
- Szeghy család 86., 343., 344., 346., 561., 562.
- Szegfalu 561.
- Szegvár 263., 264.
- Szegszárdi apátság 210.
- Szekerezők 77., 125., 218., szekerező mester 504.
- Szelestey család 86.
- Szenese helység 70., 220., 221., 473., 479., 484., 485.
- Szent Ist., tekintettel a várispánságokra 7—9., 13., 14., 16., 17., 20., 22., 26., 35., 44., 52., 53., 57., 67., 75., 76., 96., 135., 142., 143., 183., 249., 266., 267., 268., 275., 423.
- Szentkirály jobbágysai 57., 58., 63., 203., 541.
- Szentkirály jobbágysainak fiai 58., 59., 60., 214., 326., 538., 540.
- Szent László 54., 109., 143., 183., 201.
- Szentlélek vár 142.
- Szepene f. 545., 546., 571.
- Szepesi várispánság 10., 37., 50., 56., 67., 118.
- Szepesi várisp. leírása 441—445.
» lándásások 60., 442., 443.
- Szerencs 48., 49., 576.
- Szerencse várföld 570.
- Szerémi várispánság 10., 18., 37., 50., 56., 125., 126.
- Szerémi várisp. leírása 445—449.
- Szécsény föld 333., 334.
- Székely telepedés 87., 88.
- Székelyek 10., 92., 506.
- Székelyszász 84.
- Székely várak 142., 143.
- Szincse helység 537.
- Szinte helység 220., 221., 483., 484.
- Szka 508., 509.
- Szoboszló 48., 56., 57., 289—292.
- Szolgabíró, (négy) 100., 101.
- Szolagyőri várispánság 10., 37., 50., 56., 57., 123., 210., 211., 213., 216., 220—222., 269., 559.
- Szolagyőri várisp. leírása 449—494.
- Szolagyőrök = várnépbeliek 451—453., 456., 457., 483., 490., (lásd a Győr szót.)
- Szolgazástó 452.
- Szolgalmányosok 77—79., 86., 87., 314., 452., 473.
- Szolnoki várispánság 10., 34., 44., 48., 50., 125., 209.
- Szolnoki várisp. leírása 494—500.
- Szomszédvár 346., 349., 350.
- Szopor 426., 427.
- Szőcz f. 251., 546., 563.
- Szurdok-Bénye 352., 353.
- Szűcsök 77., 79.,
- Szűcs falu 271.
- Tagányi a várföldek elszórtaságáról 23—25.
- Tagányi a galgóczyi várispánságról 216., 219., 221.
- Tagányi Szolagyőréről 452., 455., 456.
- Taksony f. (Pest) 476—478.
- Taksony f. (Pozsony) 363., 365., 374., 378.
- Tarján 98., 462., lásd Nyúl.
- Tasvár 13., 48., 399.
- Tatárjárás előtti várispánságok 49—51., 158.
- Temesi várispánság 10., 34., 50.
» leírása 500—502.

- Temes vármegye 200., 501.
 Templáriusok 55., 206., 241., 426., 463.
 Teszár v. Taszár (Vas) 534., 542.
 Teszári, v. Taszár (Bars) 173.
 Thetatics föld 40., 108.
 Timóté püspök 55., 230., 232., 237., 238., 321., 322., 421., 532., 557.
 Tisztek 93—117.
 Tisztek névsora 112—117.
 Tizedesek 108., 109.
 Tolnai várispánság 10., 50.
 » leírása 503., 504.
 Tordai várispánság 10., 48., 50.
 » leírása 504—507.
 Tornai várispánság 51.
 » leírása 507.
 Tornova várföld 556., 562.
 Torontál 10., 123., 200., 501.
 Tömlöcz (Temlechon) h. 301., 302.
 Törzs szerkezet 13., 20., 44., 70.
 Trecsini várispánságok 10., 44., 50., 125.
 Trecsini várföldek 21.
 » várjobbágyságok 337.
 » várisp. leírása 508—513.
 Trecsinmegye 23., 337., 344.
 Tubul 47.
 Tumbold comes 114., 128., 246.
 Túrmező v. Turopolya 90., 551—554.
 Turóczi várispánság 10., 38., 50., 56., 64., 90., 118., 123.
 Turóczi várisp. leírása 514—520.
 Tüskevár 263., 264.
 Tyák nemzetség 422., 434.
 Udvarbiró 16., 81., 93., 98—101., 127., 498.
 Udvarnoki földek 41., 42., 255., 309., 453., 460., 461.
 Udvarnoki osztály 31., 79., 84., 107., 124., 125., 206., 207., 208., 260., 419., 568., 579., 580.
 Udvarnoki ispánok 65., 66., 67., 68.
 Udvarnok f. 456., 481., 482., 487.
 Ugocsai várispánság 51., 118.
 » leírása 520., 521.
 Ujvár (Mátra) 353., 354.
 Ujvár, Pozsonymegyében 47., 57.
 Unghi várispánság 51., 55., 56., 123.
 Unghi várföldek 21.
 » várisp. leírása 521—526.
 Ungh-Uj 521.
 Unghmegye eladományozása 526.
 Urhida 47.
 Útakra örködés 77., 445.
 Vadászterület (forestae regum) 520.
 Vahud család 86., 517., 518.
 Vajszló 283—286.
 Valkói várispánság 10., 34., 50., 56.
 » leírása 517—530.
 Varasdi várispánság 10., 34., 50., 548.
 » leírása 530—532.
 Varasd vármegye 38.
 Vasi várispánság 10., 38., 44., 50.
 » leírása 533—543.
 Vas vármegye 32., 37.
 Vattay család 86.
 Vata helységek 368.
 Várad Regestrum, tekintve a várispánságokat 8., 48., 60., 61., 77., 85., 88., 102., 125—127., 152., 190., 252., 253., 288., 290—292., 306., 330., 331., 405., 439., 495., 574., 575.
 Várak a tatárjárás előtt 142., 143.
 Várföldekről 12., 18., 21., 28., 29., 42., 43., 91., 538.
 Várföldek elfoglalása 28—44.
 Várföld f. 300.
 Várispáni hivatal 81., 94—97., 125., 126., 129., 130., 512.
 Várispánsági intézmény iróink fogadásában 1—4.
 Várispánságok eredete 5—9.
 Várispánságok tartozékai idegen vármegyékben 12., elszórtaságuk 23., 451.
 Várispánságok vármegyék hatáiraiban befoglalva 12., 13.

- Várispánságok ujak alakulása 36., 89. 118., 158., 308., 400., 442., 514., 521.
- Várispánságok száma 44—54.
- » eltűnése 54—57.
- » a megyékbe olvadásása 56., 57.
- Várispánságok mint városok ébresztői 131—141.
- Várispánságok hadi ereje 18., 91.
- Várjobbágyságok 15., 62., 69., 70., 144.
- Várjobbágyságok nemesi elnevezése 74., 75.
- Várjobbágyságok nemesítése 85., 539.
- Várjobbágyságok fiai 63—69., 87., 214., 308—311., 370., 373., 443—445., 514—519., 580.
- Várjobbágyságok magánbirtokai 22., 510., 522.
- Várjobbágyságok büntetése 555.
- » elszegényedése 554.
- Várjobbágyságokból származó nemes családok 86.
- Várjobbágyságkező, Várköze f. 301.
- Vármegyék eladományozása 16., 208., 526.
- Vármegyék egysége 118., 119., 120., 520.
- Várnagy 96., 97., 103—105., 146.
- Városok keletkezése 131—141.
- » nemzetellenes kiváltságai 140.
- Várszerkezet 13—27., 118., 119., 144.
- Várszolgák, vagy várnépbeliek 60., 61., 76—84., 135., 320., 321., 458., 459., 539., 579.
- Verőcze 10., 51., 52., 171., 528.
- Vertowe, Vrtowoa, Urtou 434., 435.
- Veszprémi várispánság 10., 50.
- » leírása 544—547.
- Veszprém vármegye 40.
- Vég f. 500., 501.
- Vicsap 337., 500.
- Villányi, a várföldek elszórtaságáról 23.
- Villányi vármegyéről és ispánságról 120., 121.
- Villányi Szolgagyőréről 450., 452.
- Visegrád 47., 57., 139.
- Visztuk (Wistey) várföld 219.
- Vogyerad falu 217., 338.
- Woyla f. 89., 304., 305.
- Zagoriai várispánság 10., 38., 39., 50., 56.
- Zagoriai várisp. leírása 547—549.
- Zagoriamegye 531.
- Zakach 47.,
- Zalai várispánság 10., 44., 50., 56.
- » leírása 558—572.
- Zala vármegye 24., 25., 31., 37.
- Zalamad 434.
- Zarándi várispánság 10., 13., 50., 568.
- Zarándi várisp. leírása 572—574.
- Zágrábi várispánság 10., 50.
- » leírása 550—557.
- Zágráb vármegye 38., 321., 355., 357.
- Zászlók alatti várjobbágyságok 92., 93.,
- » várnép 76.
- Zászlótartó földje 528.
- Zászlótartó egyúttal castellanus 409.
- Zela föld 337., 463., 487., 488.
- Zeke (Szély) 366.
- Zemlen 305.
- Zempléni várispánság 10., 50.
- » leírása 574—577.
- Zoych f. 477., 478.
- Zolona föld 560., 561.
- Zovány (Sopron) 429., 431., 432.
- Zovány (Kraszna) 307.
- Zólyomi várispánság 10., 38., 50., 86., 87.
- Zólyomi várisp. leírása 578.—580.
- » főispánok 308—311.
- Zólyom vármegye 157.
- Zuld f. 210., 474.
- Zsidány 426., 428.
- Zsidó, várföldek birtokosa 295., 296.
- Zsupánságok 6., 16., 53.
- Zsupán, túropolyai 553.

